

І ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД МАТЕРІАЛИ РОБОТИ

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ 100-РІЧЧЮ
З ЧАСУ ЗАСНУВАННЯ
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

УДК 902(477)"63/65"(063)
П27

Підготовку до друку здійснено за технічної підтримки
Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України

Друк видання здійснено за фінансової підтримки
Науково-дослідного центру "Рятівна археологічна служба"
Інституту археології НАН України, м. Львів

Головний редактор
ЧАБАЙ Віктор Петрович, член-кореспондент НАН України,
директор Інституту археології НАН України

відповідальний редактор
МАНІГДА Ольга Володимирівна, кандидат історичних наук,
учений секретар Інституту археології НАН України

технічний редактор
ПІЧКУР Євген Вікторович, молодший науковий співробітник
відділу Археологічний музей Інституту археології НАН України

Рецензенти:

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна – доктор історичних наук,
професор кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини

ІВАКІН Всеволод Глібович – кандидат історичних наук,
завідувач відділу археології Києва Інституту археології НАН України

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології протокол № 9 від
19 грудня 2019 року.

П27 **І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи** – Київ: ІА НАН
України, 2019. – 538 с.

ISBN 978-617-7810-09-3 (print)

ISBN 978-617-7810-07-9 (online)

І Всеукраїнський археологічний з'їзд є продовженням традиції українських археологічних конференцій. Матеріали З'їзду окреслюють основні напрямки роботи та проблематику досліджень у сучасній археологічній науці. Основною метою з'їзду став підсумок результатів польових робіт та аналітичних розробок в Україні впродовж останніх п'яти років та визначення напрямків подальших досліджень. Матеріали роботи З'їзду відображають тематичні напрямки, за якими працювали науковці у форматі секцій.

Розрахована на археологів, музейників, пам'яткоохоронців, істориків та усіх, хто цікавиться археологією та давньою історією України.

УДК 902(477)"63/65"(063)

ISBN 978-617-7810-09-3 (print)
ISBN 978-617-7810-07-9 (online)

© Автори, 2019
© ІА НАН України, 2019

ЗМІСТ

Секція: АРХЕОЛОГІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

(створення, обробка, аналіз, візуалізація, використання)

<i>М. М. Беленко, Ю. О. Грицик, В. О. Колибенко, М. С. Осипенко</i> Археологічні розвідки Національного музею історії України в 2018 році	9
<i>В. А. Гєра</i> Аерофотограмметричне дослідження археологічної спадщини	19
<i>М. Г. Коваленко</i> Матеріали експедицій ІА НАН України 1944-2010 рр. у збірках музеїв Полтавщини	31
<i>Д. П. Куштан</i> Діяльність черкаської експедиції в 2016–2018 роках	45
<i>Т. Р. Милан</i> Суцільне археологічне обстеження – можливості та реалії	57
<i>Н. В. Науменко</i> Археологічна діяльність в Україні – бази даних про польові дослідження	63
<i>С. Б. Радченко, Н. С. Котова, О. В. Тубольцев, Д. В. Кіосак, В. С. Джос</i> Поселення Кам'яна Могила 1: як новітні методи актуалізують архівні матеріали?	67
<i>А. П. Томашевський</i> Ступінь археологічної дослідженості: методика, практика, результати та перспективи майбутнього	77

Секція ІСТОРІЯ НАУКИ

<i>О. І. Бонь</i> Олекса Петрович Новицький і XIV археологічний з'їзд у Чернігові	93
<i>С. В. Палієнко</i> Усна історія Київського осередку теоретичної археології (др. пол. 1970-х – поч. 1990-х)	101
<i>О. М. Ситник</i> Василь Ляскоронський як археолог	111

Секція АРХЕОЛОГІЯ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ

<i>А. В. Главенчук, І. В. Піструїл</i> Дослідження поселення Анетівка 2 в 2008-2017 рр.	125
<i>О. М. Кононенко, Д. Л. Гаскевич</i> Нові верхньопалеолітичні місцезнаходження в лісостеповому Побужжі	137
<i>О. О. Кротова</i> Кістяні знаряддя виробничо-побутового призначення Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу	149
<i>В. О. Манько</i> Поширення трапецій на відтискних пластинах на півдні Східної Європи та процес неолітизації	159
<i>Н. Р. Михайлова</i> Дитячі поховання Маріупольського типу: питання інтерпретації	171
<i>О. І. Нездолій, Д. О. Ветров, П. І. Озеров</i> Шурфування місцезнаходження кам'яного віку Виклине 3 на Кіровоградщині у 2018 році	183
<i>І. В. Піструїл, А. В. Главенчук</i> Дослідження верхньопалеолітичної стоянки Анетівка 1	193
<i>І. А. Сніжко, Л. І. Бабенко</i> Дослідження стоянки давнього кам'яного віку на Харківщині	207
<i>В. П. Чабай, Д. В. Ступак, А. П. Весельський, Д. В. Дудник</i> Характеристика процесу акумуляції другого культурного шару верхньопалеолітичної стоянки Бармаки	213

Секція АРХЕОЛОГІЯ ЕНЕОЛІТУ — БРОНЗОВОГО ВІКУ

<i>Ю. М. Бровендер</i> Металовиробництво Дніпро-Донського регіону в епоху раннього металу: підсумки та перспективи дослідження	229
<i>В. С. Джос</i> Діяльність археологічної експедиції Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна могила» у 2014-2018 рр.	237
<i>О. Г. Корвін-Піотровський, Е. В. Овчинников, Д. К. Черновол, В. В. Чабанюк</i> Комплекс «сім'я гончаря» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки	243

<i>Е. В. Овчинников</i> Дослідження трипільського шару на багатошаровій пам'ятці Зеленче III	263
<i>В. А. Папанова, Г. М. Тоцев, Ф. В. Каїра</i> Курган доби бронзи біля села Пологи	277
<i>С. А. Теліженко</i> Оленівка-енеолітичне поселення зі скупченнями мушель на півострові Тарханкут	285
<i>С. А. Теліженко, В. Р. Іваницький</i> Дослідження Східноукраїнської археологічної експедиції на території Луганщини у 2018 році (попередня інформація)	293

СЕКЦІЯ ПЛЕМЕНА РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ І АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Ю. В. Болтрик, О. С. Пробийголова, Л. В. Кармазіна</i> Городище на горі Лисуха (роботи Канівської експедиції у 2016–2018 рр.)	305
<i>Д. В. Бондаренко, О. І. Смирнов</i> Зольник № 1 Вікторівського святилища: загальна характеристика	313
<i>А. В. Буйських</i> Виробнича майстерня на Південному теменосі Ольвії	327
<i>С. В. Махортих</i> Давньосхідна знахідка VII ст. до н.е. з Люботинського кургану на Харківщині	335
<i>Т. І. Митківська, Е. З. Коваль</i> Ушкодженість археологічної кераміки з Ольвії: виявлення чинників та оцінка ризиків руйнівного процесу	343
<i>М. В. Новиченкова, А. В. Буйських</i> Аквіли з Ольвії	351
<i>Ю. Б. Полідович, Є. О. Величко, Ю. О. Білан</i> Вироби зооморфного мистецтва скіфського часу в колекції Музею історичних коштовностей України: загальний огляд	361
<i>І. В. Сапожников, О. С. Сінельников</i> Амфори акваторії північно-західної частини Чорного моря	371
<i>А. А. Семенова</i> Історія дослідження виробів із кістки, рогу та слонової кістки з Ольвії	387
<i>О. Є. Фіалко</i> Зброя в похованнях скіфських жінок: Місце та призначення	393
<i>І. О. Чечуліна</i> До деяких питань типології аттичного чорнолакового посуду закритого типу	407
<i>Т. М. Шевченко</i> Коринфські теракоти в Ольвії: використання та місцеві імітації	417

СЕКЦІЯ СЛОВ'ЯНИ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ

<i>Д. В. Бібіков</i> Критерії виділення камерних поховань епохи вікінгів у Середньому Подніпров'ї: сучасний стан проблеми	433
<i>С. О. Біляєва, К. С. Гуленко, О. В. Грабовська, М. М. Ієвлєв, О. В. Манігда, О. Є. Фіалко, О. В. Чубенко</i> Фортеця Тягин у системі історико-культурних взаємин від Балтії до Північного Причорномор'я : результати і перспективи досліджень	447
<i>І. П. Возний, А. В. Федорук</i> Демографічна ситуація на теренах Чорнівського гнізда поселень X – першої половини XIII ст.	461
<i>Л. Л. Залізник, М. В. Кублій, А. В. Вейбер, Є. В. Хлистул</i> Руське поселення Огринь 8 в гирлі р. Самара та проблема локалізації літописного міста Пересічень	471
<i>А. Л. Казаков, В. В. Рижий, О. Б. Булах</i> Науково-рятивні дослідження в Чернігові у 2015-2018 рр.	489
<i>О. О. Махота</i> Аналіз плінфи оборонних мурів XII ст. Печерського монастиря (за даними розкопок 1951–2018 рр.)	495
<i>В. М. Петегирич, Д. Ю. Павлів</i> Забутий ранньосередньовічний скарб з України у Віденському Музеї історії мистецтв	501
<i>А. О. Сушко</i> Керамічна іграшка Києва XI–XIX ст.	515
Відомості про авторів	531

Слово від редакції.

Шановні читачі!

Перед вами збірник, який став результатом роботи I Всеукраїнського археологічного з'їзду, що відбувся у Ніжині у 2018 році. Ця подія – відновлення славної традиції збиратися професійним товариством, щоб ознайомитися з результатами колег, зрозуміти, що зараз найважливіше і зрештою, для багатьох археологів з різних регіонів України, це хороша нагода побачитись. З'їзд, який пройшов у 2018 р. був установчим. Його учасники підсумували свої напрацювання за останні п'ять років і мали нагоду визначити яким напрямкам приділяється найбільше уваги, як досліджуються проблеми, з чим варто працювати більше і до чого залучати громадськість, як говорити із суспільством про важливість збереження та охорони національного надбання – археологічної спадщини, яка є не відновлювальним ресурсом держави. У рамках роботи восьми секцій серед яких: археологічна інформація (створення, обробка, аналіз, візуалізація, використання); історія науки; археологія кам'яної доби; археологія енеоліту – бронзового віку; племена раннього залізного віку і античний світ Північного Причорномор'я; археологія ранніх слов'ян; археологія Давньої Русі, пізнього середньовіччя та нового часу; Київ і східний світ говорили про системне опрацювання накопичених колекцій артефактів, створення баз даних з метою введення цих матеріалів до наукового обігу. Про вивчення та реконструкцію на широкому історичному тлі ключових проблем давньої історії України, як дописемної так і писемної – питань культури, етногенезу, стародавньої економіки, політичного процесу. Зосередились на проведенні аналізів здобутого археологічного матеріалу методами природничих наук, на впровадженні сучасних методів геоінформаційних досліджень, які дозволяють дослідникам на сучасному рівні вирішувати комплекс наукових питань, пов'язаних з виявленням, фіксацією, дослідженням, реконструкціями, збереженням та моніторингом археологічних пам'яток. Серед найактуальніших завдань, що відповідають викликам часу, є вивчення слов'янської прабатьківщини і формування найперших слов'янських племінних, етнокультурних і державних утворень, послідовного утворення найдавнішої літописної «Руської Землі», а потім – української держави. Важливим є системне дослідження пам'яток козацької доби та пам'яток епохи модерну. Загалом, сучасній археологічній науці потрібне визначення загальної стратегії наукових і науково-прикладних досліджень, за умови створення тактичних підходів щодо кожного конкретного наукового напрямку. Ми також потребуємо популяризації досягнень археології, у першу чергу, серед українського суспільства. За результатами роботи учасники з'їзду прийняли резолюцію, основні положення якої ви знайдете на сторінках цього збірника.

Ми сподіваємося, що результати досліджень, представлені у виданні, є показником того рівня розвитку, якого археологічна наука досягла за останні сто років. Адже 2019 року виповнюється сторіччя з часу заснування Інституту археології Національної академії наук України, провідної археологічної установи нашої держави і цій події ми присвячуємо вихід у світ цього збірника.

З повагою до усіх читачів, до колег археологів, які працюють у різних куточках України в освітніх, музейних, наукових, адміністративних установах і які присвятили своє життя науці,

редакція.

РЕЗОЛЮЦІЯ І ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ

Ніжин 25.11.2018 року

І Всеукраїнський археологічний з'їзд проходив у м. Ніжин з 23 по 25 листопада 2018 року. Співорганізаторами з'їзду виступили Інститут археології НАН України, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя та Ніжинська міська рада.

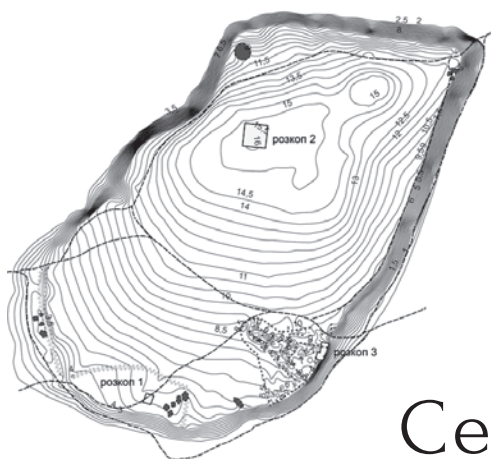
З'їзд пройшов на високому науковому рівні. 166 учасників з'їзду проголосили та обговорили близько 150 наукових доповідей на засіданнях восьми секцій.

Учасники з'їзду пропонують:

- Визнати необхідність подальшого проведення Всеукраїнських археологічних з'їздів з періодичністю не менш як один раз на три роки
- Звернутися до Міністерства культури України з пропозицією про створення Національного історико-культурного заповідника «Ніжин стародавній»
- Звернутися до Міністерства освіти та науки України з пропозицією про створення у структурі Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін
- Звернутися до Міністерства культури України Міністерства освіти та науки України з проханням про підтримку пам'ятки архітектури національного значення – корпусу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Учасники І Всеукраїнського археологічного з'їзду

Секція:

АРХЕОЛОГІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

(створення, обробка, аналіз, візуалізація, використання)

*М. М. Беленко, Ю. О. Грицик,
В. О. Колибенко, М. С. Осипенко*

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 2018 РОЦІ

Публікуються результати археологічних розвідок Національного музею історії України на території Новомиргородського району Кіровоградської області.

Ключові слова: археологічні розвідки, картографування, кам'яна доба, трипільська культура, культура багатопружкової кераміки, черняхівська культура.

У 2018 році археологічна експедиція Національного музею історії України продовжувала роботи в Новомиргородському районі Кіровоградської обл. Польові дослідження тривали з 13 по 25 серпня та 10-12 жовтня з ціллю додаткового обстеження окремих пам'яток. В першу чергу досліджувалися об'єкти, що вже були відкриті археологічною експедицією Національного музею історії України у 2017 році (Беленко 2018, с. 50–52, рис. 1–5). Основним завданням було шурфування пам'яток для визначення наявності та інтенсивності культурного шару. Також були продовжені пошуки нових пам'яток та картографування вже відомих та нововідкритих пам'яток археології. Територія досліджень була обмежена конкретним мікрорегіоном, а саме – правим берегом р. Велика Вись, та притоками, р. Турія, Гептурка та іншими. В процесі короткотривалих розвідок було обстежено 11 пам'яток та 2 кургани (рис. 1). Частина археологічних пам'яток були відомі, завдяки дослідженням С. Гамченка в 20-х рр., О. Цвек і П. Озерова в 80-х рр. ХХ ст. (Цвек, Озеров 1989) та роботам експедиції Києво-Могилянської академії на початку ХХІ ст. (Залізник та ін. 2014).

Археологічні пам'ятки в районі села Троянове.

Першою була обстежена пам'ятка **Троянове-Зимівник**. Пам'ятка знаходиться на східній околиці села Троянове, на високій терасі правого берега річки Велика Вись, що частково, знищена старим кар'єром із видобутку граніту (рис. 1). Було закладено два шурфи з орієнтацією північ-південь на відстані один від одного 31 м. Ознак культурного шару в шурфах не виявлено. Матеріал репрезентований металевими речами ХІХ-ХХ ст. та гончарною керамікою того ж часу. З більш давніх знахідок уламок ліпної посудини та два патиновані відщепи. Скоріш за все шар на досліджуваній ділянці був знівельований під час функціонування кар'єру розташованого поряд.

Троянове-9. Пам'ятка розташована на терасі, що утворена руслом річки Велика Вись, на західній околиці села Троянове (місцеві жителі цю частину називають – Іванівка). Тягнеться з північного-сходу на південний захід вздовж краю села (рис. 1). Поселення відкрите Озеровим П. І. у 80-х рр. ХХ ст., обстежувалось експедицією Цвек О. В. у 1987 р. (Цвек, Озеров 1989, с. 30). За переказами П. І. Озерова під час Другої світової війни німецькі дослідники проводили дослідження пам'яток черняхівської культури.

Підйомний матеріал був зібраний на сільськогосподарських угіддях. Він репрезентований переважно керамікою черняхівської культури. На південній ділянці пам'ятки були зафіксовані матеріали мезолітичного часу, зокрема уламок крем'яної сокири.

На поселенні було закладено 3 шурфи на різних рівнях тераси. Перший шурф розміром 1×1 м та глибиною 1,9 м був закладений на нижньому рівні тераси майже біля басейну річки Велика Вись. Його розміри 1x1 м., глибина 1,9 м. Зверху залягає ораний шар потужністю 0,38 м, під ним – шар перевідкладеного чорнозему, в якому зустрічаються фрагменти печини та кераміки, потужністю 0,5 м. Нижче знаходився темно-сірий вологий похований ґрунт насичений дрібними фрагментами обмазки. Материкова порода починається на глибині 1,88 м, вона жовтуватого ко-

льору, глиняста. Культурні рештки зустрічаються до глибини 1,8 м., представлені гончарною та ліпною керамікою черняхівської культури, фрагментами обмазки та остеологічним матеріалом.

Другий шурф розмірами 1×1 м та глибиною 1,3 м був закладений на середній ділянці тераси за 85 м від першого. На перших 0,4 м йшов змішаний шар черняхівської та пізньосередньовічної кераміки, а на глибині до 1 м зустрічався виключно матеріал черняхівської культури. Останні 0,3 м – бузький лес, щільно побитий кротовинами, в одній з яких була виявлена крем'яна пластина граветоїдного вигляду. Також, із заповнення шурфу відзначимо знахідку денця амфори з Гераклеї Понтійської Тип F по Д. Б. Шелову 320-350 рр. (атрибуція за консультацією С. В. Діденка).

Третій шурф розміром 1×1 м та глибиною 0,4 м був закладений за 72 м від другого вище по терасі. В північній бровці читався об'єкт ХХ ст. насичений склом та битою цеглою. Археологічних знахідок не виявлено.

Шурфування пам'ятки Троянове 9 дало змогу визначити ширину розташування поселення на річковій терасі, а визначення довжини поселення ускладнюється приватними садибами.

Троянове 10. Пам'ятка знаходиться за 500 м від західної околиці села Троянове. на високій терасі правого берега річки Велика Вись, на південному узбіччі дороги до села Рубаний міст (рис. 1). Була відкрита Озеровим П. І. у 80-х рр. ХХ ст., обстежувалось експедицією Цвек О. В. у 1987 р. (Цвек, Озеров 1989, с. 30).

На пам'ятці було зібрано підйомний матеріал, що представлений невеликою кількістю гончарної та ліпної кераміки. Було проведено шурфування, слідів культурного шару не виявлено.

Біля села Троянове було відкрито новий **курган** доби енеоліту-бронзи. Він розташований в заплаві річки Велика Вись, в 529 м на південь від села Троянове, за 600 м від урочища «Острів» на відстані 450 м від річки та за 650 м від північного краю села Лікареве. Приблизні розміри: R=30 м., H=3-4 м.

Троянове кладовище. Пам'ятка розташована в центрі села Троянове за 100 м від фундаментів церкви та за 50 м від сучасного цвинтаря. Являє собою рівну площадку 150×60 м, частково вкриту чагарником. Має декілька окремих ділянок обнесених валами та ровами, висота від верхньої точки валу до дна рову – приблизно 1 м. На кладовищі збереглися 2 могильні надгробки. На першому частково збереглося зображення мальтійського хреста та напис «IC XC NIKA», на іншому легенда не піддається прочитанню.

У 2018 році експедиція зробила план головної частини кладовища (рис. 2), але пам'ятка потребує більш ретельного картографування та вивчення. Також була виявлена невідома до цього частина кладовища, що обнесена валом і ровом.

Район села Бирзулове.

В околицях села Бирзулове було досліджено ряд пунктів (рис. 1). В околицях села декілька разів проводилися розвідки експедиціями Цвек О. В. (Цвек, Озеров 1989, с. 6-7), Залізняка Л. Л. та Ветрова Д. О. але детального картографування не було здійснено, матеріали не публікувалися. Експедицією НМІУ було обстежено п'ять археологічних місцезнаходжень доби каменю. П. І. Озеровим в дар експедиції було передано в дар уламок сплющеного підтрикутного біфасіального накопачника селетоїдного типу (рис. 3), за його словами – з місцезнаходження Бирзулове 20.

Як показали короткотривалі розвідки в районі села Бирзулове це місце потребує ретельної уваги в майбутньому, особливо інструментального обстеження, картографування та взяття на облік всіх місцевих пам'яток.

Археологічні пам'ятки в районі села Лікареве

Експедицією було проведено підготовку документації для створення охоронного паспорту стоянки **Вись**. З цією метою пам'ятка була ще раз детально обстежена та картографована. Вона займає великий пологий мис лівого берега р. Велика

Вись на півдорозі від с. Лікареве до с. Шмидове, за 5 км західніше районного центру Новомиргород. Складений лесовими відкладами мис прорізає ґрунтова дорога, що з'єднує зазначені села. Він височіє 7 м над заплавою, що відповідає рівню 2-3 річкової тераси. Пам'ятка була відкрита Озеровим П. І. у 1983 році. Обстежувалась експедицією Цвек О. В. у 1987 р. Шурфувалась Степанчуком В. М. та Рижовим С. М. у 2006 р. З 2007 по 2017 рр. розкопувалась експедицією Києво-Могилянської академії на чолі з Залізнякам Л. Л., загальна досліджена площа 300 м². Датується початком доби пізнього палеоліту (Залізняк та ін. 2014, с. 75–106).

Лікареве 3. Місцезнаходження розташоване за 270 м від південної околиці села. Знаходиться між залишками старої ферми та штучного ставка, на високому, лівому березі безіменної притоки річки Велика Вись. Під час досліджень експедицією 2018 р на незадернованих ділянках тераси було зібрано оброблений кремій вкритий молочно-білою патиною.

Лікареве 7. Стоянка кам'яної доби. Пам'ятка розташована на схилі плато в західній частині села Лікареве, за 100 м на захід від покинутих будівель ферми, що на узбіччі дороги на Малу Виску. Підйомний матеріал репрезентовано: нуклеусом, нуклеподібним уламком, відщепами з ретушшою, пластиною та відщепами. Стоянку можна віднести до граветоїдного технокомплексу.

Стоянка Озерово. Пам'ятка розташована за 500 м на захід від крайніх хат с. Лікареве та за 1 км на південь від східного краю с. Коробчине Новомиргородського району Кіровоградської області, на невеликому мису високого плато лівого берега р. Велика Вись. Мис обмежується з півночі заплавою р. Велика Вись, із заходу – урочищем Байрак та зі сходу – майже повністю замитим давнім яром. Урочище Байрак являє собою систему крутих ярів порослих густим лісом, який місцеві мешканці звать Коробчинським. Була відкрита П. І. Озеровим у 80-х рр. ХХ ст., і отримала назву на його честь. В 2004-2007 років на пам'ятці проводили розвідкові роботи Л. Л. Залізняк, В. М. Степанчук, С. М. Рижов, Д. О. Ветров. У 2008 році експедицією Л. Л. Залізняка було здійснене шурфування стоянки. В 2010-2011 рр. вона досліджувалась експедицією Національного університету «Києво-Могилянська» академія під керівництвом Л. Л. Залізняка. Загальна площа розкопів 63 м². Стоянка відноситься до верхнього палеоліту, граветський технокомплекс (Залізняк та ін., 2014, с. 163 – 170).

Під час досліджень експедиції 2018 р, було перевірено стан пам'ятки. Стоянка розорується, на поверхні трапляються поодинокі артефакти. Підйомний матеріал не збирався.

В 2018 році для уточнення пошкодження сільськогосподарськими роботами культурного шару, було проведено шурфування на трипільському поселенні **Лікарево І**. Розташоване на західній околиці села Лікареве, на високій терасі, яка утворена річкою Велика Вись та її безіменною притокою (рис. 1). Площа поселення приблизна 40 га. Було відкрито П. І. Озеровим в 80 рр. ХХ ст., обстежувалось Цвек О. В. в 1987 р. (Цвек, Озеров 1989, с. 20) Поселення трипільської культури. В попередні роки залишки площадок простежувалися на зораних полях та городках.

Перший шурф розташовувався на задернованому полі, орієнтація північ-південь, розміри 1x2 м. Перші 0,3 м від поверхні – перевідкладений орний шар з трипільською керамікою. Нижче простежувався основний культурний шар з великою кількістю трипільської кераміки та обмазки (рис. 4). Також, матеріал репрезентований кременем граветоїдного типу. Особливу увагу привертає косотронкована пластина яка вкрита крутою ретушшою (рис. 4). Об'єктів в шурфі не виявлено. Другий шурф було закладено за 50 м на південь від першого, на подвір'ї закинutoї садиби. Орієнтація північ-південь, розміри 1x1 м. Перевідкладений культурний шар було простежено до глибини 0,6 м. Він представлений фрагментами кераміки ХІХ-ХХ ст. та доби трипільля. Гомогенного шару не виявлено.

Курган. Розташований по центру кладовища села Шмидове. Розміри: R – 12 м. висота приблизно 4 м. За місцевою традицією кладовище було закладене навколо цього кургану. Воно обнесено ровами та валами, подекуди збереглися кам'яні

хрести. В насип самого кургану врізаний склеп XIX ст., що за переказами належав місцевому пану Шміду. На верхівці кургану встановлений дерев'яний хрест жертвам голодомору 1932 – 1933.

У 2018 році експедиція ще раз оглянула курган і зробила додаткову фотофіксацію склепу XIX ст. (рис. 5).

Район села Андріївка.

Була обстежена, відкрита в минулому році (Беленко 2018, с. 51, рис. 2), пам'ятка **Андріївка Хутір**. Пам'ятка знаходиться на дюні в заплаві річки Велика Вись, між селами Андріївка та Листопадове. Підйомний матеріал концентрується на розораних городах та окремих ділянках з слідами вивітрювання, приблизна площа його розповсюдження 150×60 м. Він репрезентований уламками посуду культури багатопружкової кераміки, фрагментами черняхівського, пізньосередньовічного посуду та крем'яними знаряддями.

На місці найбільшого скупчення підйомного матеріалу було закладено шурф 1х1 м з орієнтацією північ-південь. Матеріал представлений гончарною та ліпною керамікою, битою цеглою та склом. На рівні материку було зафіксовано два об'єкти які перекривали один одного. Перший під-овальної форми майже повністю виходив за межі шурфу в південну бровку. Він перекривав другий об'єкт під-прямокутної форми якій має орієнтацію південний-захід – північний-схід і простежувався за межі шурфу в східну та північну бровки. Заповнення репрезентовано невеликою кількістю дрібної ліпної кераміки (рис. 6).

Проводилися роботи на поселенні черняхівської культури **Андріївка Водозабір**. Пам'ятка розташована біля дороги між селами Шмидове та Троянове (рис. 1). Займає мисоподібний виступ правого берега річки Велика Вись. Також частина розташована на великій дюні в заплаві річки. Пам'ятку відкрив Озеров П. І. в 80-х рр. XX ст., обстежувалася експедицією Цвек О. В. у 1987 р. (в звіті проходить під назвою Андріївка 7) (Цвек, Озеров 1989, с. 5). Кордони поселення окреслено за консультацією Озерова П. І. Згідно з наданою ним інформацією, ареал розповсюдження підйомного матеріалу тягнеться на відстані близько 1700 м. вздовж краю мисоподібного виступу.

Влітку пам'ятка була засаджена сільськогосподарською культурою, тому окремо досліджувалась восени, в жовтні місяці. Був зібраний підйомний матеріал, що представлений виключно ліпною та гончарною керамікою черняхівської культури. Також було знайдено фрагмент чорнолощеного орнаментованого прясла (рис. 8: 1).

Особливий інтерес викликає фрагмент стінки чорнолощеної посудини з прокресленим орнаментом (руною ?) (рис. 8: 3). В силу фрагментованості та слабкої читабельності зображення, в реставраційній майстерні НМІУ було проведено трасологічний аналіз знахідки та експериментальні дослідження (рис. 8: 4) щоб підтвердити антропогенне походження прокреслених ліній. Дослідження показали, що лінії були наведені твердим тупим інструментом з прикладанням сили. Одна з ліній була наведена декілька разів. Аналоги таких графіті зустрічаються на інших пам'ятках черняхівської культури, наприклад, на поселенні Лепесівка (рис. 8: 5) (Шукин 2005, с. 171). До категорії таких знахідок ми відносимося обережно, тому, ми тільки можемо висловити припущення, що на виявленому фрагменті посудини зображена руна «Ansuz».

Крім того, під час візуального обстеження пам'ятки на польовій дорозі випадково було знайдено листоподібний ніж ямної культури (рис. 8: 2).

Поряд з поселенням Андріївка Водозабір було оглянуто стан збереженості стоянки **Андріївка 4**. Стоянка розташована на західному краю плато правого берега р. Велика Вись за 1 км від західної околиці с. Андріївка (рис. 1). Пам'ятка відкрита Озеровим П. І. у 1983 р. та обстежувалась експедицією Цвек О. В., у 1989 р. (Цвек, Озеров 1989, с. 4) стоянку оглянула Кулаковська Л. В., а в 2004 та 2006 рр. – Степанчук В. М. та Рижов С. М. Впродовж 2010-2017 рр. стоянка досліджувалась експеди-

цією Києво-Могилянської академії на чолі з Залізняком Л. Л. Загальна досліджена площа 180 м² (Залізняк та ін. 2014, с.10 – 48).

На пам'ятці зібраний підйомний матеріал, який репрезентований: нуклеусом, зубчастим знаряддям, косотронковою пластиною, знаряддям зробленим на сплющеному нуклеусі, ретушованими відщепами, нуклеподібним уламком, авіважами, і відщепами (рис. 7).

Експедицією було досліджене багатошарове поселення **Андріївка 1**. Пам'ятка розташована на південно-східній околиці села Андріївка (колишній хутір Комуна). Поселення знаходиться на пологому мисоподібному виступі річки Гептурка (права притока річки Велика Вись) (рис. 1). Приблизна площа 60 га. Частина знищена кар'єром цегляного заводу. Пам'ятка була відкрита та частково досліджена Гамченком С. С. в 20-х роках ХХ ст., а в 1987 році обстежувалася Цвек О. В. та Озеровим П. І. (Цвек, Озеров 1989, с. 4–5).

У зв'язку з тим, що пам'ятка знищується кар'єрами та оранкою, було вирішено провести шурфування, з метою визначення ступеню пошкодження культурних нашарувань. Шурф був закладений на глибину 1,1 м, чіткого стратиграфічного поділу між шарами не прослідковано через руйнацію шару сільськогосподарськими роботами. Знахідки представлені фрагментами кераміки та остеологічними матеріалами трипільської та черняхівської культур.

Кам'янка 2. Пам'ятка не обстежувалась експедицією 2018 р., за браком часу. Тому місце розташування пам'ятки подаємо зі звіту Цвек О. В. та Озерова П. І. Останнім було передано колекцію підйомного матеріалу, що походить з її території. Вона складається з фрагментів скляних виробів, уламків гребеню та намистин зі слідами потужного термічного впливу (рис. 9). За характерними ознаками їх можна віднести до речей пов'язаних з кремаційними похованнями римської доби. Пам'ятка складається з поселення та могильника. Поселення розташоване на західній околиці села Кам'янка, на мису, створеного лівим берегом річки Велика Вись та річкою Пурпурівка. Протяжність поселення 1 км від околиці села і до кар'єру, загальна площа пам'ятки 10 га. Могильник розташований за 400-500 м на південь від поселення, на плато, вище поселення. На території могильника розташований курган. Площа пам'ятки приблизно 100x150 м (Цвек, Озеров 1989, с. 12). Пам'ятка потребує більш ретельного інструментального обстеження та картографування.

Таким чином у 2018 році експедиція відокремила пам'ятки які перспективні для майбутніх археологічних досліджень. Також, в рамках картографування цього регіону, на карту було нанесено три нововідкритих пам'ятки. Разом з співробітниками обласної охорони пам'яток було проведено роботи по створенню облікових паспортів пам'яток Вись та Лікареве 1. На даному етапі досліджень ми не можемо стверджувати про повне картографування пам'яток мікрорегіону. Разом з тим, навіть відомі з попередніх досліджень пам'ятки потребують більш точнішого обстеження та картографування, адже не зважаючи на наявну в звітах та публікаціях інформацію, локалізація на місці була ускладнена рядом об'єктивних та суб'єктивних причин – як неточністю опису в прив'язках пам'яток, зміною або взагалі зникненням частин населених пунктів, так і зміною берегів річок, через меліоративні роботи та функціонування гірничо-збагачувального комбінату. Окремо варто згадати руйнацію частини пам'ятки Андріївка 1 завдяки спорудженню та функціонуванню цегельного заводу. Окремо варто зауважити, що саме відсутність детальних карт пам'яток мікрорегіону та пам'яткоохоронної документації є однією з причин масового руйнування пам'яток. Цей регіон багатий на археологічні пам'ятки і може зацікавити дослідників від доби каменю до козацтва. Особливо треба привернути увагу дослідженням пам'яток черняхівської культури, які нещадно грабуються мародерами. Однак, головна задача паспортизувати та взяти під охорону як можна більше пам'яток. Таким чином ми їх збережемо майбутнім дослідникам.

ЛІТЕРАТУРА

Беленко, М. М. 2018. Археологічна експедиція Національного музею історії України у 2017-2018 рр. Попередні результати. В: «Археологія та фортифікація матеріалів». Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський, с. 50-55.

Залізник, Л. Л., Степанчук, В. М., Кухарчук, Ю. В., Товкайло, М. Т., Матвіїшина, Ж. М., Манько, В. О., Ветров, Д. О., Беленко, М. М., Озеров, П. І., Хоптинєць, І. М., Нездолій, О. І., Дорошкевич, С. П., Сорокун, А. А., Шевченко, Т. О. 2014. *Найдавніше минуле Новомиргородщини*. Київ, Шлях.

Цвек, О. В., Озеров, П. І. 1989. *Об археологических разведках в Новомиргородском районе Кировоградской обл. 1987-1989*. Науковий архів ІА НАНУ, ф.69 (експедиції).

Щукин, М. Б. 2005. *Готский путь (готы, Рим и черняховская культура)*. СПб: Филологический кабинет.

REFERENCES

Belenko, M. M. 2018. Arkheolohichna ekspedytsiia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy u 2017-2018 rr. Poperedni rezultaty. In: «Arkheolohiia ta fortyfikatsiia materialiv». Zbirnyk materialiv VIII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Kam'ianets-Podilskyi, s. 50-55.

Zalizniak, L. L., Stepanchuk, V. M., Kukharchuk, Yu. V., Tovkailo, M. T., Matviishyna, Zh. M., Manko, V. O., Vietrov, D. O., Belenko, M. M., Ozerov, P. I., Khoptynets, I. M., Nezdolii, O. I., Doroshkevych, S. P., Sorokun, A. A., Shevchenko, T. O. 2014. *Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny*. Kyiv, Shliakh.

Tsvek, O. V., Ozerov, P. I. 1989. *Ob arkheolohicheskikh razvedkakh v Novomyrhorodskom raione Kyrovogradskoi obl. 1987-1989*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f.69 (ekspedytsii).

Shchukyn, M. B. 2005. *Gotskiy put (Goty, Rim y cherniakhovskaia kultura)*. SPb: Filologicheskij kabinet.

*M. M. Belenko, Yu. O. Hrytsyk,
V. O. Kolybenko, M. S. Osypenko*

ARCHAEOLOGICAL EXPLORATIONS OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE IN 2018

During the past two years an expedition of the National Museum of History explored the territory of Novomyrhorod region for archaeological finds. The main purpose of the cartographical record research of the sites is taking them under the preservation for further observation. The expedition explored 44 sites at the present moment. The article concerns the results of the 2018th year. The main tasks were to make sondages of the found sites in order to check the character of the cultural layers. The provisional research discovered that the most prospective sites for future excavations are the Tripollian settlements Likareve-1 and Andrijivka-1, the Bronze Age settlement Andrijivka Khutir, and the sites of Cherniakhiv culture Trojanove-9 and Andrijivka Vodozobir. The general matter of the necessity of the obligatory archaeological excavations lies in the fact of them being plundered by the marauders. In addition, the authors made a detailed plan of the Cossack cemetery in the Trojanove village. However, the foremost accomplishment of the 2018th expedition was to document two of the archaeological sites which guarantees their state protection. In future, the main aims of our research are these sites to be kept in a better preservation.

Keywords: archaeological expeditions, cartography, Stone Age, Trypillia culture, Multi-cordoned ware culture, Cherniakhov culture.

Рис. 1. Карта археологічних пам'яток Новоміргородського району Кіровоградської області. Обстежені експедицією Національного музею історії України

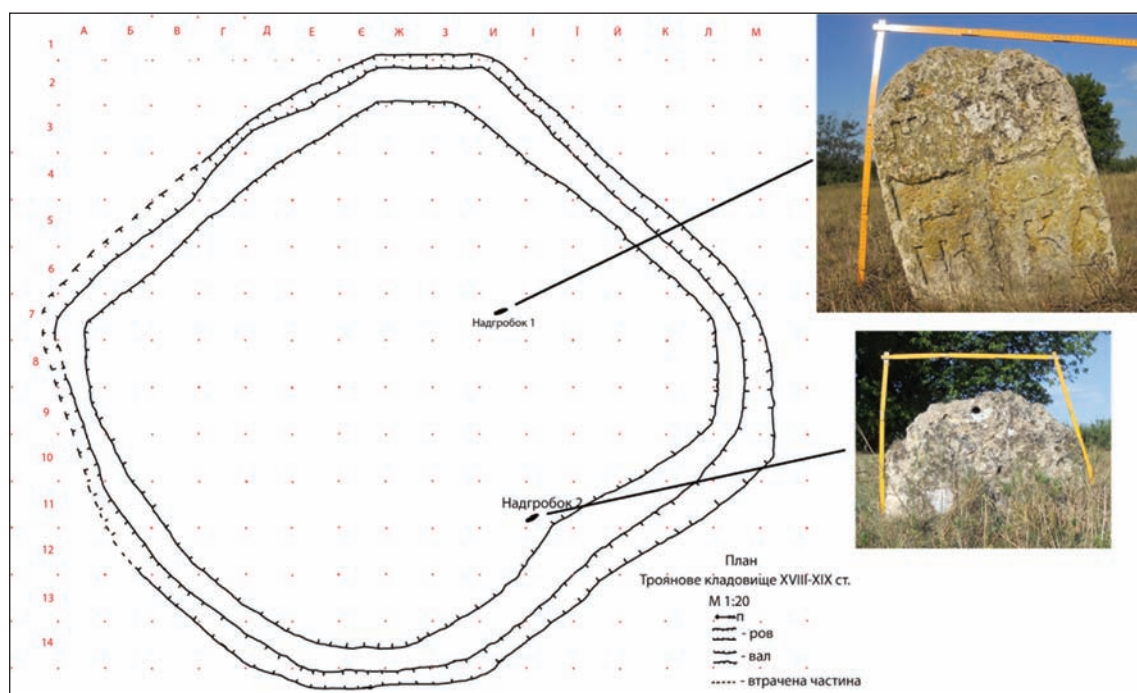

Рис. 2. План козацького кладовища в селі Троянове

Рис. 3. Бірзулове. Підйомний матеріал

Рис. 4. Лікареве І. Матеріали шурфів

Рис. 5. Курган на кладовищі села Шмидове ▲

Рис. 6. Андріївка-Хутір. Матеріал шурфа ►

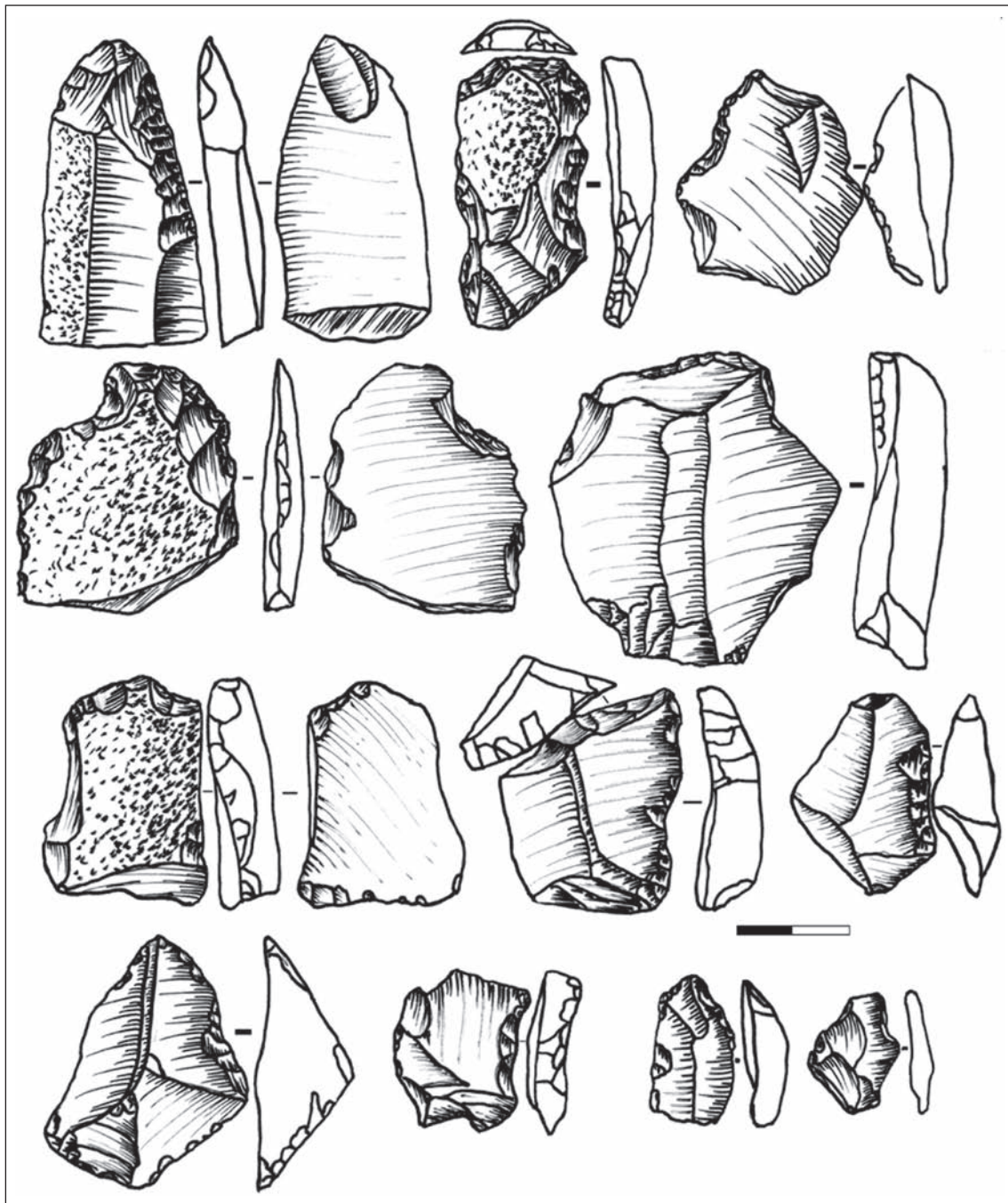

Рис. 7. Андріївка 4. Підйомний матеріал

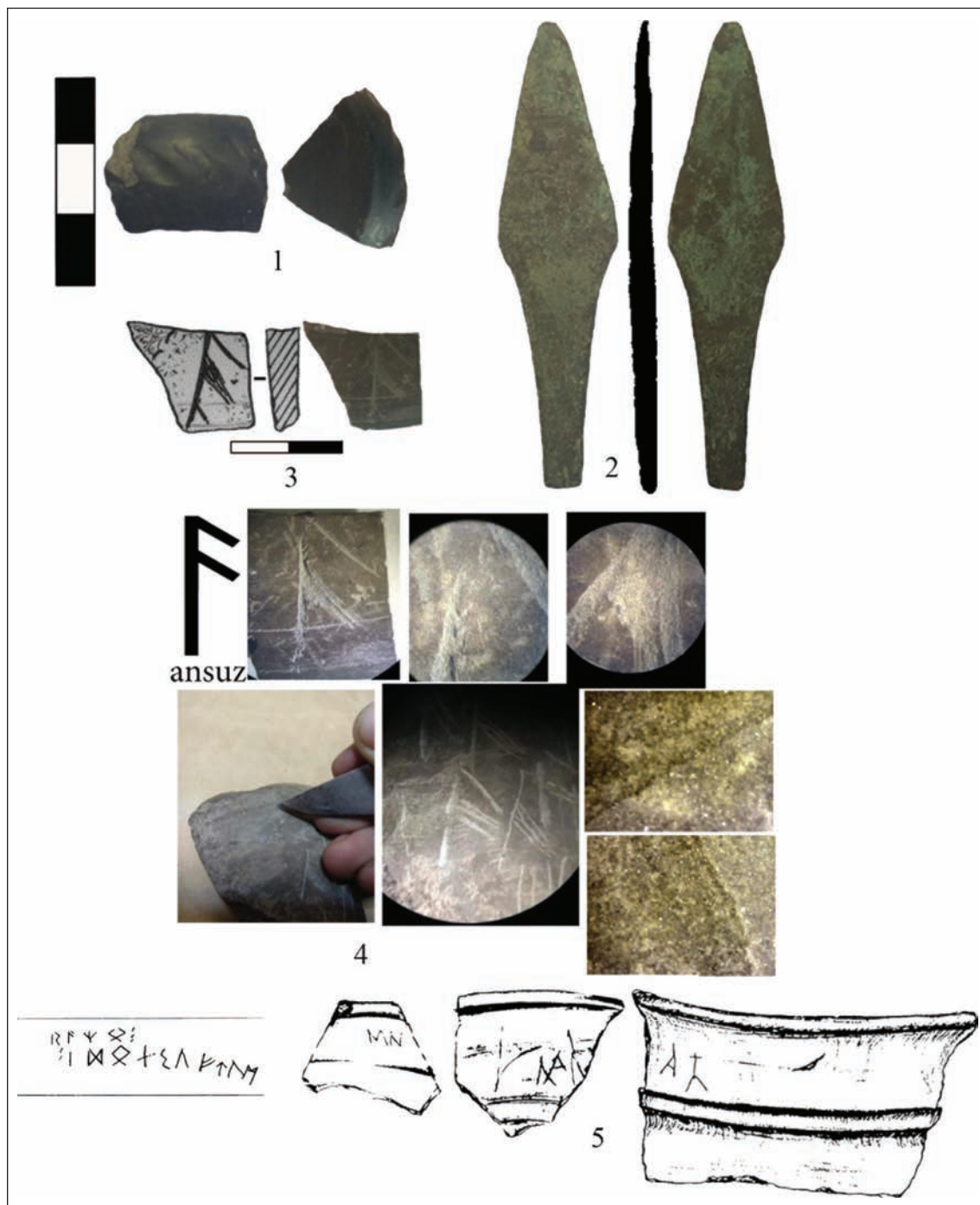

Рис. 8. Андріївка Водозабір

Рис. 9. Кам'янка II

В. А. Гнера

АЕРОФОТОГРАММЕТРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Статтю присвячено аерофотограмметричним дослідженням, за допомогою квадрокоптера, археологічної спадщини. Розглянуто основні теоретичні аспекти роботи з квадрокоптером (попередні розрахунки, процес фотограмметричної аерофотозйомки, обробка отриманих даних) та основні засади проведення аерофотограмметрії. Наведено приклади застосування аерофотограмметрії на пам'ятках археології.

Ключові слова: аерофотограмметрія, аерофотозйомка, квадрокоптер, фотограмметрія, ортофотопокриття, фотоплан.

На сьогоднішній день аерофотограмметрія (фотограмметрія на основі аерофотознімків, виконаних за допомогою квадрокоптера (дрона) та тахеометричних вимірювань, є однією з найбільш надійних, економічних і точних методів збору інформації про об'єкт або територію дослідження (рис. 1).

Квадрокоптер (дистанційно керований літальний апарат з чотирма гвинтами, розташованими на несучій конструкції) – це професійна техніка для аерофотозйомки, яка застосовується в різних галузях промисловості і науки, з його допомогою вирішуються найрізноманітніші завдання: складання ортофотопланів та карт в містобудівній та архітектурній діяльності, моніторинг і підрахунок обсягів в будівництві, кадастровий облік земельних ділянок, моніторинг стану енергетичних мереж і трубопроводів. Крім цього, все більшу значимість набувають методи аерофотозйомки з квадрокоптера в науках про Землю: вивчення річкової мережі і берегової лінії водосховищ, дослідження стану лісів, моніторинг екологічного стану земельних ресурсів, дослідження археологічних об'єктів тощо.

Для вирішення багатьох з цих завдань в якості кінцевого або проміжного результату використовується цифрові моделі (фотоплан, 3D-модель тощо), засновані на фотограмметричній інформації про фізичні об'єкти та навколишнє середовище, отримані з висоти (Картографія...).

Фотограмметрія (визначення характеристик об'єктів за їх зображенням) виникла у другій половині XIX ст., з розвитком науки у кінці XIX ст. формується окремий напрямок фотограмметричних досліджень на основі фотографій з повітря – аерофотограмметрія.

Фотограмметрію, тобто вимірювальну фотографію ввів вперше у Франції Лосседа в 1852 р., в Німеччині Майденбауер в 1867 р. і в Росії Найдьонов в 1894 р. Засновником аерофотограмметрії був Фінстервальдер, який в 1890 р. застосував її для зйомки льодовиків. Але широке практичне значення фотограмметрія отримала лише з винаходом доктора Пульфріга, який запропонував використовувати стереоскопічні знімки. На базі цього ствердження фізиком Бауерфельдом був сконструйований стереопланіграф апарат та побудований фірмою К. Цейсс. Цей апарат дав можливість обробляти знімки, зроблені під будь-яким кутом, що і дало початок практичній фотограмметрії з висоти. В вітчизняній науці першим хто задекларував поняття аерофотограмметрії та висвітлив її напрямки був Р. Менде в 1919 р. (Менде 1919).

Основні положення аерофотограмметрії побудовані на законах перспективи (центральної проекції) і властивості стереоскопічного зору. Зображення місцевості на аерофотознімках має геометричні спотворення, викликані розбіжністю оптичної осі стереопланіграфа з вертикаллю при зйомці, відмінністю відносних висот окремих точок місцевості та іншими факторами, що не дозволяє визначати координати точок місцевості з точністю, необхідної для створення топографічних карт. Ці спотворення усувають трансформацією зображення аерофотознімків, оптично проектуючи його так, щоб кілька опорних точок знімка (зазвичай 4) точно збіглися з відповідним їм точками на екрані фототрансформатора, геодезичні координати

ти яких визначені шляхом наземних вимірювань або обчислені методом фото триангуляції, а відстані між ними нанесені в масштабі карт. З трансформованих знімків монтується фото план, потім фотографічні зображення на ньому замінюються умовними топографічними знаками. Умовні знаки, що позначають рельєф місцевості (горизонталі або штрихи), наносяться за результатами польових вимірювань або найчастіше на підставі камеральних вимірювань за моделлю місцевості (Коншин 1967).

Для проведення фотограмметричних робіт із аерофотознімками у ХХ ст. було створено цілий ряд спеціальних приладів: фототрансформатори, діапроектори, стереопланіграфи тощо.

На сучасному етапі розвитку цифрової електроніки аерофотограмметричні проекти проводяться за допомогою технічних та технологічних продуктів:

- дистанційно-керовані літальні апарати (безпілотники з фіксованим крилом, мультикоптери, конвертоплани, глайдери, тейлсіттери тощо) (Беспилотники...),
- комп'ютерна техніка (стаціонарні комп'ютерні станції, ноутбуки, планшети, смартфони тощо),
- програмні фотограмметричні платформи (DJI GS Pro, Pix4D, DroneDeploy, Lichti, OpenDroneMap, Autodesk ReCap 360, ContextCapture, PhotoScan Agisoft тощо) (10 Best ...).

Розглянемо основні принципи аерофотограмметрії на базі практичного використання квадрокоптера DJI Phantom 3 Pro – літаючий апарат професійного класу, що виконує високоякісну фото- та відео зйомку (Гнера 2017, с. 54).

Управління квадрокоптера реалізовано за допомогою пульта радіоуправління та смартфона (або планшета) з встановленим додатком виробника (DJI GO). Додаток призначений для отримання зображення з камери, налаштування параметрів камери, контролю параметрів польоту і заряду акумуляторної батареї самого квадрокоптера, вибору режиму польоту та інших більш тонких налаштувань. Фотозйомка можлива при нахилі камери відносно горизонту від 0° до 90°, в ручному режимі або автоматичному режимі із заданою швидкістю зйомки.

Використання DJI Phantom 3 Pro дозволяє максимально просто і швидко завантажувати в програму положення камер, оскільки бортовий комп'ютер квадрокоптера записує всі необхідні польотні дані (висоту польоту, координати центру фотографії, кут нахилу камери, курс, тангажу та ін.) Завантаження даних відбувається автоматично на кожну зняту фотографію з квадрокоптера, в подальшому на базі цієї інформації створюється фотограмметричний проект. У процесі вирівнювання фотографій відбувається визначення положення і орієнтації всіх камер (фотографій) в проекті і побудова розрідженої хмари точок.

Загалом аеро дослідження проводиться в три етапи: етап підготовки, процес аерофотозйомки, обробка отриманих даних.

На підготовчому етапі при плануванні польоту квадрокоптера над об'єктом дослідження необхідно враховувати багато елементів, які у подальшому забезпечують точне відображення даних для екстраполяції того, що досліджується. Розрахунок аерофотозйомки проводиться незалежно від використовуваної камери, програмне забезпечення лише автоматизує процеси, але відповідальність за правильне введення даних лежить на операторі, тому висвітливо, як виконувати ці обчислення.

Планування фотограмметричного польоту залежить від характеристик квадрокоптера та в першу чергу від фотокамери, яку він несе. Ця процедура є спільною і для будь-яких інших дронів. Так наприклад на DJI Phantom 3 Pro встановлена камера Sony EXMOR R BSI 1/2.3".

Для попередніх підрахунків ключової величини польотного плану (роздільна здатність) – знадобиться фокусна відстань камери, розмір зображення, розмір пікселя і висота польоту (рис. 2).

Фокусна відстань – це відстань від оптичного центру об'єктива до точки фокусування (в мм), тобто до плівки (матриці), де утворюється різке зображення об'єкта. Вона не більш, ніж розмір об'єктива, вкрай важливо використовувати фіксований об'єктив фокуса, щоб переконатися, що фотографічний проект буде мати той самий масштаб на кожному знімку.

Висота польоту – це змінна, яку виставляємо самостійно в програмному додатку DJI GO. Для кожного показника висоти роздільна здатність також змінюється, що представлено в таблиці підрахунків.

Піксель (pixel) походить від англійського терміна «елемент зображення», це найменша одиниця цифрового зображення і визначає його дозвіл. В пікселях зберігаються значення, які будуть формувати зображення. У кожному пікселі зображення зберігається зважене значення всієї відбитої енергії, відповідної її площі на місцевості.

Роздільна здатність – це рівень деталізації, досягнутий на піксель на вашій картці. В іноземній літературі цей параметр позначають GSD – це уявлення пікселя в ландшафті, тобто частина ландшафту, яку захопить піксель (рис. 3). Додам, що роздільна здатність залежить від якості отриманих зображень і висоти польоту (тобто висоти камери до об'єкту, що фотографується).

Підрахунки роздільної здатності, проводяться на основі теореми Фалеса, точніше її похідної (рис. 4). Теорема Фалеса – теорема планіметрії про паралельних і січних. Якщо на одній з двох прямих відкласти послідовно кілька відрізків і через їхні кінці провести паралельні прямі, які перетинають другу пряму, то вони відсічуть на другий прямий пропорційні відрізки (Коншин 1967).

Роздільна здатність = Висота x Розмір пікселя / Фокусна відстань

З таблиці 1 нам відомі постійні показники формули – це розмір пікселя – 1,55 мкм та фокусна відстань – 4 мм. Підставляємо змінну величину – висоту та у відповіді отримуємо роздільну здатність знімка для заданої висоти. Чим більше висота, тим більша роздільна здатність тобто нижче рівень деталізації і чим нижче, роздільна здатність тим вище рівень деталізації. У зв'язку з ємністю відображення це відношення пропорційно, чим більше роздільна здатність, тим більше площа відображення, чим менше роздільна здатність, тим менше площа відображення в одному знімку.

До того ж знаючи роздільну здатність та розміри зображення (в пікселях) можливо розрахувати (за простою формулою підрахунку площі) площу відображену на знімку.

Результати підрахунків представлені в таблиці 1.

Таблиця 1. Розрахунок розмірів об'єкту на аерофотознімку

Висота, м	Розподільна здатність, см/п	Площа, м кв
5	0,19	32,49
10	0,38	129,96
20	0,76	519,84
30	1,14	1169,64
40	1,52	2079,36
50	1,90	3249,00
100	3,80	12996

Отримуємо таблицю завдяки якій можливий підрахунок розмірів об'єкту на аерофотознімку, виконаний квадрокоптером Phantom 3 Pro з камерою Sony EXMOR R BSI 1/2.3".

Отже роздільна здатність є одним з найбільш важливих змінних і є першим, що забезпечує якісну деталізацію. Вибір роздільної здатності безпосередньо впливає на різкість відображення, отже, підвищується рівень деталізації (Kasser 2002).

Розрахунки представлені в таблиці 1, були перевірені практичним дослідженням. Так були встановлені контрольні точки – закріплені на місцевості червоні пластикові круги діаметром 24 см (такі круги видно з квадрокоптера на висоті до 150 метрів), у вигляді фігури умовного хреста на відстані 10 м одна від одної. Виконана покрокова аерофотозйомка через кожні 5 – 10 м до висоти 100 м. (рис. 5). Після якої візуальним підрахунком пікселей на зображеннях, розрахована похибка у розмірі від 4 до 5% між теоретичними підрахунками та практичними вимірюваннями. Така похибка не є критичною для планування та здійснення фотограмметричного проекту (цифрова модель).

Після проведення математичних підрахунків отримуємо всі необхідні дані для польоту (роздільна здатність знімка, ширина зображення на землі, висота зображення на землі, поперечне та поздовжнє перекриття, відстань між проходами, інтервал між фотографіями, кількість проходів, кількість фотографій за прохід, кількість фото на рейс, дальність польоту, тривалість польоту) в залежності від наших вимог і обладнання, переходимо до польової аерофотозйомки.

На початку другого етапу – здійснення аерофотозйомки, проводяться наземні геодезичні роботи для забезпечення можливості точної прив'язки об'єктів або території, на знімках в програмі обробки для побудови ортофотоплану, визначаються задані контрольні точки (GCP). При правильному використанні наземні контрольні точки значно покращують глобальну точність фотограмметричного проекту. Тобто вони допомагають забезпечити точну відповідність широти і довготи будь-якої точки проекту з фактичними координатами GPS.

Аерофотозйомка виконується в двох режимах – плановому (ортогональна проекція) та перспективному (аксонометрична проекція). При плановому режимі знімки робляться вертикально вниз з постійної заданої висоти, забезпечуючи рівномірне покриття території. Маршрут польоту проходить за графіком умовного прямокутника – прямими лініями поступово окреслюючи наступний прямокутник по всій площі ділянки яка знімається. Перспективний режим дозволяє фіксувати загальні види об'єктів, що знімаються, в тому числі панорамні, здійснюючи обліт по певній траєкторії зі зміною висоти та віддаленням (рис. 6). Поєднуючи дані планової та перспективної аерофотозйомки отримуємо фотограмметричну платформу тривимірних даних, в яких відображені характеристики об'єктів та місцевості.

Додам, що аерофотозйомка проходить з поздовжнім перекриттям між фотографіями в межах 60 – 70% і поперечним перекриття в межах від 20% до 30%. Тобто знімати ділянку землі так часто, щоб наступний знімок перекривав попередній, за аналогією з покрівлею даху, де кожна плитка накриває частину попередньої. В залежності від точності фотограмметричного проекту та площі ділянки яку знімають або об'єкту, таких фотографій виконується від 200 до 10000.

Слід також зазначити, що якість моделі і деталізація пов'язані з якістю фотографій, тому бажано обрати максимальні параметри зйомки на камері квадрокоптера, з більшим значенням кількості пікселів. Зйомка виконується у форматі RAW – можливість всеохоплюючої художньої обробки і будь-яке корегування кольору в фоторедакторі (Кашканов...).

В результаті аерофотозйомки формується набір фотографій та дані телеметрії, які включають в себе географічні координати центру фотографування, а також кути крену, тангажу і курсу.

Наступним етапом стає повна обробка та зведення всіх отриманих результатів – це данні з самого квадрокоптера та додаткові данні отримані від наземних геодезичних робіт. Інформація обробляється у спеціалізованому програмному забезпеченні. Існує три види обробки даних:

- перетворення кадрів для створення ортофотопокриття, схеми рівнинних територій,
- повне ортотрансформування кадрів для створення ортофотоплану, з виконанням геодезичних вимог за масштабом,
- повне ортотрансформування кадрів для побудови 3D-моделі.

Ці види обробки даних тісно пов'язані один з одним і частково взаємно перекриваються. Тому бажано використовувати один і той же програмний засіб для обробки одного фотограмметричного проекту.

Сучасні програми аерофотограмметрії використовують технології машинного зору, для знаходження спільних точок на багатьох фотографіях. В результаті до кожного пікселя на фотографії знаходиться колірна відповідність на інших фотографіях. Кожна відповідність стає ключовою крапкою. Якщо ключова точка знайдена на трьох фотографіях і більше, програма будує цю точку в просторі. Чим більше таких точок, тим краще визначаються координати точки в просторі.

Просторові координати кожної точки обчислюються методом триангуляції: від кожної точки зйомки вибраного пункту автоматично проводиться лінія зору, і їх перетин дає необхідне значення.

Алгоритми, що застосовуються в фотограмметрії, мають на меті мінімізувати суму квадратів багатьох помилок, вирішуване за допомогою алгоритму Левенберга – Марквардта (Гилл, Мюррей, Райт 1985) (або методу зв'язок), заснованого на рішенні нелінійних рівнянь методом найменших квадратів.

Сукупність усіх 3D точок називається хмарою точок. В процесі обробки фотографій створюється розширена хмара точок, яке використовується для генерування поверхні, складеної з трикутників. Останній крок – обчислити дозвіл (розмір пікселя) і які пікселі на фотографії відповідають якому трикутнику. Для цього 3D модель розгортається в 2D площину і потім 3D положення точки ставиться у відповідність оригінальної фотографії для завдання кольору.

На сьогоднішній день існує велика кількість різних програмних засобів, як відкритих, так і комерційних, для обробки фотограмметричних даних. PhotoScan (Agisoft), Pix4Dmapper (Pix4D), Context Capture (Bentley Systems), Altizure App Tutorial (iOS) (10 Best...). Фотограмметрична обробка та структура побудови цифрових моделей – це тема для окремої статті.

З 2014 року співробітники архітектурно–археологічної експедиції (ААЕ) Інституту археології НАН України активно застосовують аерофотограмметричний метод в археологічних дослідженнях на території Києва та Київської області.

Аерофотограмметрія, за допомогою квадрокоптера, використовується при дослідженні пам'яток у міській забудові (науково-рятивні археологічні дослідження). Особливо вона необхідна для отримання загального фотографічного плану площі, яка вивчається (це неможливо зробити з землі – частина загальної картини розкопу об'єктів не потрапляє до об'єктива). Прикладами є археологічні розкопки на території Національного заповідника Софія Київська, де була отримана загальна картина розкопу у контексті стародавніх архітектурних пам'яток (рис. 7). У м. Біла Церква, завдяки аерофотознімкам були зафіксовані рештки храму XIII ст. (рис. 8). Дана пам'ятка давньоруської архітектури знаходиться в зоні щільної забудови, тому попереднє моделювання пам'ятки, без проведення земляних робіт було можливе тільки за умови використання квадрокоптера (Гнера 2017, с. 55).

Розглянемо ще декілька прикладів використання аерофотограмметричної зйомки квадрокоптером на археологічних дослідженнях у м. Києві. А саме: на розкопах «Феофанія 1» XI–XIII ст. (рис. 9) та «Цитадельна» X–XIX ст. (рис. 10). Зроблені низько-висотні знімки площ розкопів, побудовано їх 3-D модель та ротофото покриття. Проаналізовано перспективу майбутніх досліджень за фото планами частково виявлених об'єктів, особливо з низьких висот (5–10 м).

Аналогічним чином представляємо можливості аерофотограмметрії для збору даних про зовнішній вигляд поселень, городищ, курганних насипів, пам'яток архітектури та місце їхнього розташування у сучасному ландшафті.

Першим та тривалим досвідом є регулярне дослідження стану консервації фундаментів Десятинного храму, де проводилась періодична аерофотозйомка ділянки. Моніторингова аерофотозйомка старокиївської гори проводилася з 2014 р. по 2018 р., над фундаментами Десятинної церкви та над Дитинцем стародавнього Києва у цілому (рис. 11). Отже була апробована фотограмметрична аерофото-

зйомка для моніторингу стану консервації, а отримані результати мали важливе значення для вивчення унікальної пам'ятки української культури (Гнера 2015, с. 278).

Аерофотограмметричні дослідження на окремих об'єктах представили цілковиту картину топографії пам'яток, що дало змогу детально проаналізувати їх окремі складові. Таким чином аеро дослідження дозволило більш чітко контролювати зміни на самих пам'ятках та у навколишньому середовищі, що має велике значення для їх збереження.

Отримані результати під час аерофотограмметричних вишукувань мали велику користь для вивчення пам'ятки в загалі. Фотознімки з висоти пташиного польоту дозволяють оперативно визначити розташування найбільш інформативних об'єктів, дослідження яких необхідне для датування та культурно-історичної ідентифікації пам'ятки. Також зберігається максимум інформації у вигляді цифрової моделі пам'ятки про об'єкти, які будуть розібрані в процесі археологізації (Bogacki 2016). Таку інформацію можливо використовувати для візуалізації існуючих та зруйнованих об'єктів на даній території у контексті сучасної забудови. Крім того, аерофотограмметрія є єдиним ефективним засобом вивчення історичних та археологічних об'єктів, які не можуть бути досліджені традиційними методами – пам'ятки архітектури, історії тощо (Гнера 2015, р. 137).

Варто додати, що більшість археологічних пам'яток мають застарілу облікову документацію, яка ґрунтується на мінімумі інформації. Аерофотограмметричні дані дають нам змогу детально зафіксувати нинішній стан (вигляд) і площу, як відомої пам'ятки (об'єкту), так і щойно виявленої. Такі новітні паспорти можуть покласти початок нової, більш сучасної інформаційної системи для спрощення реєстрації археологічної пам'ятки. І надалі такий зафіксований об'єкт археологічної спадщини буде складніше зруйнувати (Гнера 2016, с. 215).

Спираючись на накопичений досвід роботи з квадрокоптерами (2014-2018 рр.), розроблено певний алгоритм послідовності використання аерофотозйомки для фотограмметричного опрацювання здобутої інформації. Таким чином: отримуємо фото плани та 3-D моделі пам'яток, розкопів та окремих археологічних об'єктів (ям, споруд, поховань, курганів, фундаментів тощо); фіксуємо загальні види пам'яток археологічної спадщини; проводимо аеромоніторинг.

Застосування аерофотограмметричних засобів (квадрокоптер, тахеометр, GNSS станція, лідар) і технологій (ортофотопокриття, ортофотоплан, 3D-модель) виводять на новий рівень археологічні дослідження. Такі фотограмметричні проекти можуть стати базовим матеріалом для наукової та облікової документації. Що і представлено на прикладах дослідження археологічних об'єктів та пам'яток культурної спадщини аерофотограмметричним методом.

ЛІТЕРАТУРА

Беспилотники. Виды и устройство. Работа и применение. Особенности. [online]. – Режим доступу: <https://electrosam.ru/glavnaja/slabotochnye-seti/oborudovanie/bespilotniki/> [дата звернення 1.08.2019].

Гилл, Ф., Мюррей, У., Райт, М. 1985. *Практическая оптимизация = Practical optimization*. Москва: Мир.

Гнера, В. А. 2015. Моніторинг законсервованих фундаментів Десятинної церкви за допомогою аерофотозйомки. *Opus Mixtum*, 3, с. 274–282.

Гнера, В. А. 2016. Музеефікація пам'яток археології у міському середовищі. *Opus Mixtum*, 4, с. 208-217.

Гнера, В. А. 2017. Археологічна аерофотозйомка за допомогою квадрокоптерів DJI Phantom (порівняльний аналіз) В: Гріффен Л. О. (гол. ред.) *Питання історії науки і техніки Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК*, 4, с. 52–60.

Картография по беспилотникам: фотограмметрия и лидары. [online]. – Режим доступу: <http://www.sldonline.ru/article/Kartografiya-po-bespilotnikom> [дата звернення 1.08.2019].

Кашканов, А. *Формат RAW. Фотоучебник*. [online]. – Режим доступу: <http://www.artem-kashkanov.ru/photo-textbook.php?id=4> [дата звернення 1.08.2019].

Коншин, М. Д. 1967. *Аэрофотограмметрия*. Москва: Недра,

Менде, Р. 1919. *Аэрофотограмметрия, ее сущность, развитие и современное положение*. Киев: Тип. Картограф. отд-ния.

Best Photogrammetry Software For 3D Mapping Using Drones. [online]. – Access mode: <https://www.dronezon.com/learn-about-drones-quadcopters/drone-3d-mapping-photogrammetry-software-for-survey-gis-models/> [дата звернення 2.08.2019].

Bogacki, M. 2016. *Z lotu ptaka Zdjęcia z balonu i latawca jako metoda dokumentacji archeologicznej*. Warsaw, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Gnera, V. A. 2015. Advantage of using quadrocopters, for aero photo ancient of Old Rus towns. *Gardarika*, 5, Is. 4. – p. 133–144.

Kasser, Michel, Egels, Yves 2002. *Digital Photogrammetry*. London: Taylor & Francis.

REFERENCES

Bespilotniki. Vidy` i ustrojstvo. Rabota i primenenie. Osobennosti. [online]. – Rezhim dostupu: <https://electrosam.ru/glavnaja/slabotochnye-seti/oborudovanie/bespilotniki/> [data 1.08.2019].

Gill, F., Myurrej, U., Rajt, M. 1985. *Prakticheskaya optimizacziya = Practical optimization*. Moskva: Mir.

Hnera, V. A. 2015. Monitorynh zakonservovanykh fundamentiv Desiatynnoi tserkvy za dopomohoiu aerofotoziomky. *Opus Mixtum*, 3, s. 274–282.

Hnera, V. A. 2016. Muzeiefikatsiia pam'iatok arkeolohii u miskomu seredovyshchi. *Opus Mixtum*, 4, s. 208–217.

Hnera, V. A. 2017. Arkheolohichna aerofotoziomka za dopomohoiu kvadrokopteriv DJI Phantom (porivnialnyi analiz) V: Hriffen L. O. (hol. red.) *Pytannia istorii nauky i tekhniky Tsentru pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK*, 4, s. 52–60.

Kartografiya po bespilotnikam: fotogrammetriya i lidary. [online]. – Rezhim dostupu: <http://www.sldonline.ru/article/Kartografiya-po-bespilotnikam> [data 1.08.2019].

Kashkanov, A. *Format RAW. Fotouchebnik*. [online]. – Rezhim dostupu: <http://www.artem-kashkanov.ru/photo-textbook.php?id=4> [data 1.08.2019].

Konshin, M. D. 1967. *Aerofotogrammetriya*. Moskva: Nedra,

Mende, R. 1919. *Aerofotogrammetriya, ee sushhnost`, razvoitie i sovremennoe polozenie*. Kiev: Tip. Kartograf. otd-niya.

Best Photogrammetry Software For 3D Mapping Using Drones. [online]. – Access mode: <https://www.dronezon.com/learn-about-drones-quadcopters/drone-3d-mapping-photogrammetry-software-for-survey-gis-models/> [date 2.08.2019].

Bogacki, M. 2016. *Z lotu ptaka Zdjęcia z balonu i latawca jako metoda dokumentacji archeologicznej*. Warsaw, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Gnera, V. A. 2015. Advantage of using quadrocopters, for aero photo ancient of Old Rus towns. *Gardarika*, 5, Is. 4. – p. 133–144.

Kasser, Michel, Egels, Yves 2002. *Digital Photogrammetry*. London: Taylor & Francis.

V. A. Hnera

AERIAL PHOTOGRAMMETRIC STUDY OF THE ARCHAEOLOGICAL HERITAGE

The article is devoted to aerial photographic studies, using quadcopter, archaeological heritage. The basic theoretical aspects of working with a quadcopter (preliminary calculations, the process of photogrammetric aerial photography, processing of the obtained data) and the basic principles of conducting aerial photography are considered. Examples of the use of aerial photogrammetry in archeology monuments are given.

Keywords: aerial photogrammetry, aerial photography, quadcopter, photogrammetry, orthophoto coverage, photoplan.

Рис. 1. Техніка аерофотограмметричного дослідження

Рис. 2. Аерофотознімок з окремим відображенням пікселів, розкоп «Кирилівська»

26

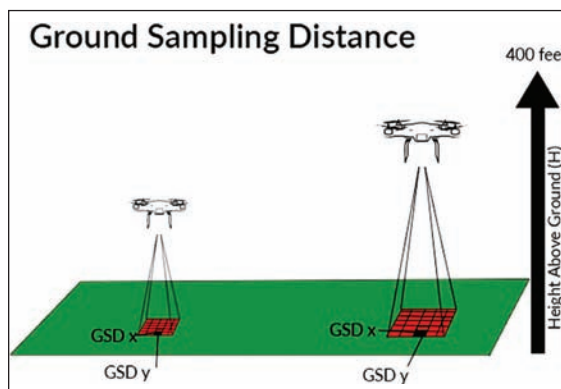

Рис. 3. Роздільна здатність (GSD)

Рис. 4. Похідна від теореми Фалеса

Рис. 5. Відображення покровової аерофотозйомки, розкоп «Острів1»

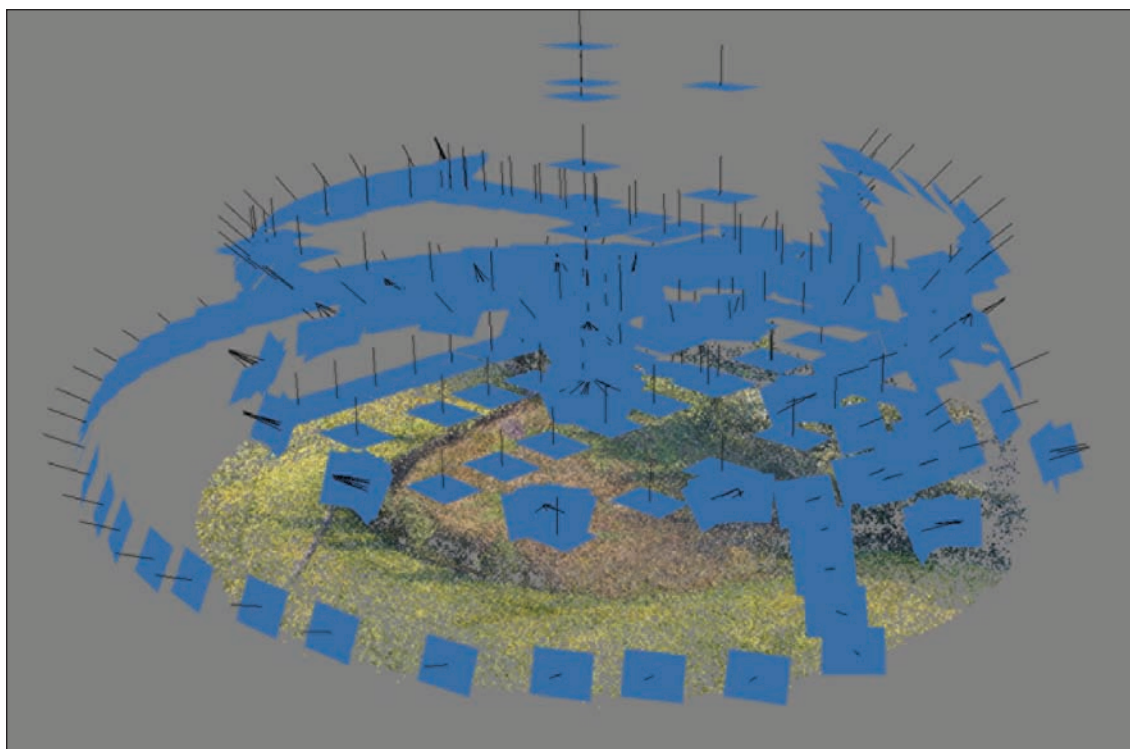

Рис. 6. Схема аерофотограметричної зйомки, городище «Сухоліси»

Рис. 7. Аерофотознімок розкопу на території Національного заповідника Софія Київська

Рис. 8. Аерофотознімок залишків храму XIII століття в центрі м. Біла Церква

28

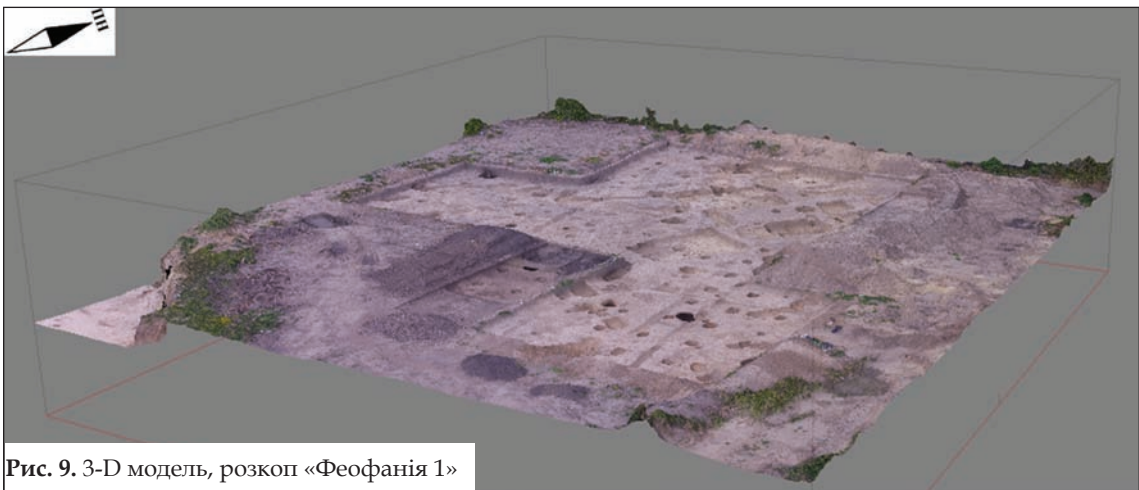

Рис. 9. 3-D модель, розкопу «Феофанія 1»

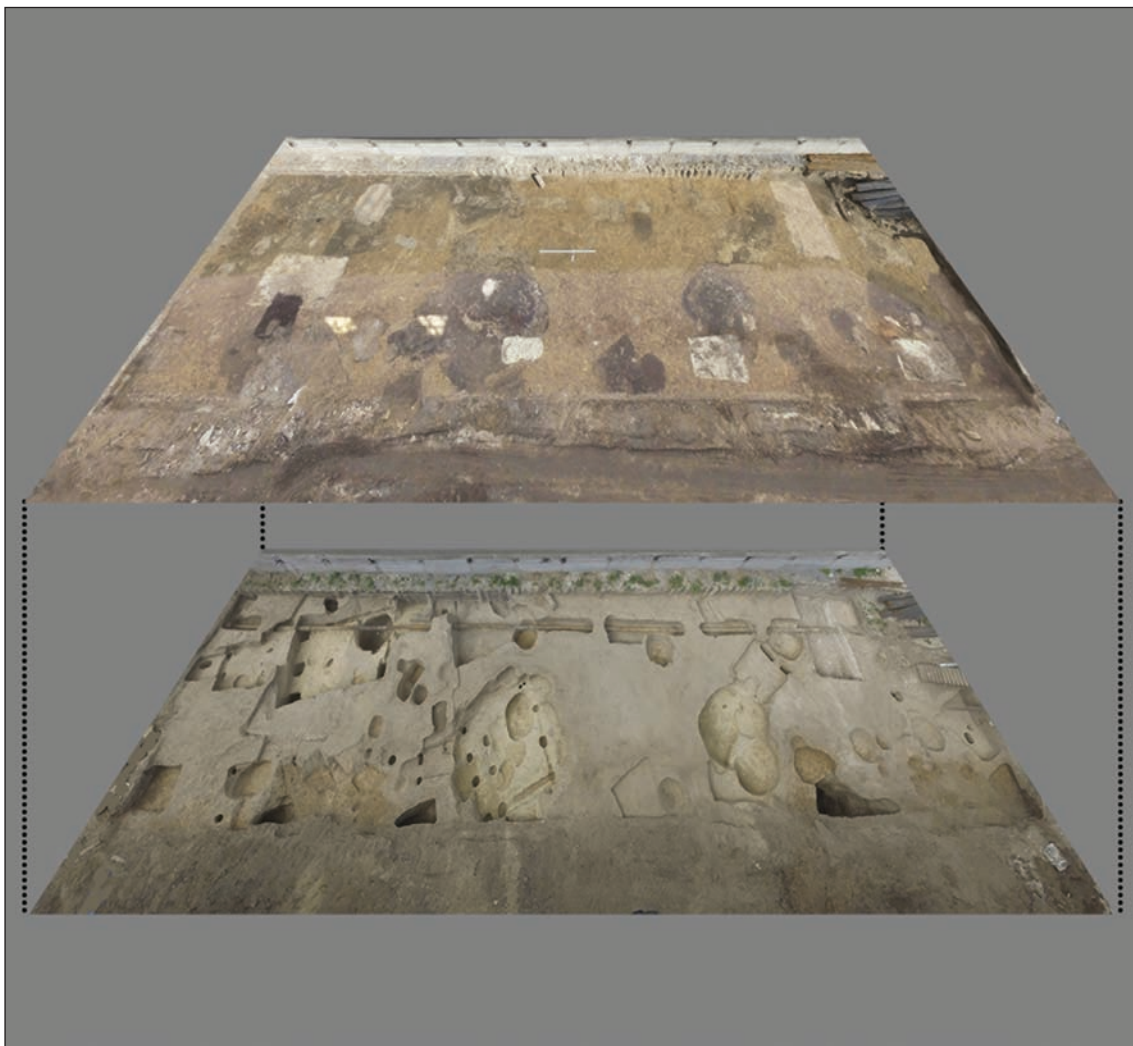

Рис. 10. Ортофотопокриття, розкоп «Цитадельна»

Рис. 11. Аерофотознімок Старокіївської гори, вересень 2017 р.

М. Г. Коваленко

МАТЕРІАЛИ ЕКСПЕДИЦІЙ ІА НАН УКРАЇНИ 1944-2010 РР. У ЗБІРКАХ МУЗЕЇВ ПОЛТАВЩИНИ

У статті представлено частину бази даних сформованої на основі дослідження археологічних колекцій наявних у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського, де впорядковано та систематизовано матеріали археологічних колекцій, здобутих експедиціями або переданих від ІА АН СРСР; ІА АН УРСР; ІМК АН СРСР; Київського історичного музею; музею – заповідника ім. Макаренка, с. Ковалівка, Полтавського району; Археологічного музею Харківського університету ім. Каразіна; Полтавського державного педагогічного інституту у ім. В. Г. Короленка; Сімферопольського музею та інших установ протягом 1944 – 2010 рр. Наявні археологічні колекції у фондах вищезазначеного музею, які були передані туди у вказаних роках, піддалися систематизації, також над ними було проведено статистичне дослідження.

Ключові слова: Полтавський краєзнавчий музей, колекція, ІА УРСР, Полтавщина, база даних, музей, археологічний матеріал, фонди, розкопки, розвідка.

Вступ

Повна сформована пошукова база даних може служити джерелом, що відбиває динаміку інтенсивності польової діяльності ІА УРСР, ПКМ та інших установ у Полтавській області протягом 1944-2010-их років, вказувати характер зв'язків інституцій та окремих експедицій з музейними установами, на її основі можна будувати статистичні дані щодо складу колекцій (або їхніх частин), що передавалися до установ поза структурою НАН України тощо.

Друга половина ХХ – початок ХХІ ст. позначені активною експедиційною діяльністю Інституту археології НАН України та накопиченням велетенського масиву археологічних колекцій. Значна частина цих матеріалів опинилися на постійному зберіганні у Наукових фондах ІА НАНУ, однак чимало колекцій передавалися до фондів різноманітних музейних установ. Більше того, часто колекції з однієї пам'ятки дробилися, що й до тепер складає проблему для повноцінного опрацювання таких колекцій. Зрозуміло, що зазначені маніпуляції у більшості випадків належним чином документувалися, однак у чималій кількості випадків стан такої документації складно визнати задовільним, а процедуру пошуку колекцій простою. Бази даних, що відображають рух археологічних предметів вже давно є важливою частиною світової науки та на жаль лише починають формуватися у вітчизняній археології. Побудова бази даних, що відображає рух археологічних предметів у музеях, здобутих експедиціями протягом 1944-2010 рр. значно спростить пошук відповідної інформації для дослідників, які розробляють конкретну археологічну проблематику.

Матеріали і методи

Первинний досвід дослідження проводився за допомогою пошукової бази даних в якій систематизований масив інформації про великі академічні археологічні колекції які потрапляли до ПКМ з 1944-2010 рр., з обчислювальними формулами для проведення статистичного обліку певних критеріїв (Коваленко, 2019).

Завершенням проведеного дослідження стала сформована пошукова база даних яка служить джерелом, що відбиває динаміку інтенсивності польової діяльності ІА НАНУ в Полтавській області протягом 1944-2010 років, вказує на характер зв'язків Інституту в цілому та його окремих експедицій з музейними установами, містить статистичні дані щодо складу колекцій (або їхніх частин), що передавалися до установ поза структурою НАНУ тощо. Окрім того, подібний ресурс дозволить музейним установам краще бути обізнаними з шляхами формування їхніх колекцій.

Сучасні наукові дослідження не обходяться без новітніх технологій і наукометричних баз. Стан та наявність усіх археологічних предметів здобутих експедиці-

ями ІА НАНУ протягом 1944-2010 рр., що зберігаються в різноманітних музейних установах, на сьогодні залишається маловідомим. Існування бази даних, яка забезпечить систематизацію і уніфікацію зазначеного археологічного матеріалу збереженого у музейних фондах, спростить подальші пошукові операції науковців визначеної спеціалізації та періоду, серед археологічних колекцій певного регіону. Тому для створення прототипу такої бази даних нами взято програму Excel. Це програма збору інформації, що являє собою готову таблицю.

Зміст досліджень

В нашій роботі систематизовані в базі даних не тільки колекції з експедицій ІА НАН України а й інших інституцій, які надходили до фондів музейних установ Полтавщини в 1944-2010 рр. У подальшому база даних потребує обов'язкового розширення та удосконалення у більш зручну модель, у яку заноситимуться дані про колекції вже створеного реєстру археологічних матеріалів. Важливим для такої системи є наявність розширення можливостей для подальшого внесення інформації про матеріали археологічних експедицій, та посилань на різноманітні публікації і документацію до них. Це дозволить проглянути динаміку руху та зв'язки археологічного матеріалу від початку упорядкування і створення музейних колекцій, до передачі та перерозподілу в різні музейні установи у період 1944-2010 рр.

Вихідна інформація бази даних відображена в діаграмах та графіках які розширюють інформаційний ресурс не тільки про історію археологічних досліджень на певних територіях в задані періоди, а й про загублену документацію та археологічний матеріал, який через неналежну оформленість був втрачений для дослідників конкретної проблематики. Це відбувалося через те, що економічні ресурси були обмеженими, часу на повноцінне оформлення у повоєнний період в значній мірі бракувало. Так, спрощувались форми передачі археологічних колекцій між працівниками музеїв та інституцій. Відсутність доступу до таких матеріалів, потребує подальшого розшуку та проведення спроб відновлення документальних ресурсів.

Впорядкування та систематизація, за допомогою бази даних, інформації про роботу експедицій, з яких надходив археологічний матеріал до Полтавського краєзнавчого музею з 1944 по 2010 рр. та здійснення її статистичного аналізу потребує виконання ряду завдань. Спочатку, необхідно дослідити кількість та динаміку інтенсивності роботи археологічних експедицій, які слугували джерелом надходжень археологічного матеріалу до музеїв у визначені десятиліття.

Для створення обчислювальної схеми необхідне обрахування визначених нами головних критеріїв. Головними значеннями цих підрахунків стануть: кількість експедицій, що працювала у Полтавській області та інших територіях у визначені роки. При чому описувати цю інформацію вважаємо за необхідне в десятиліттях, для зручності проведення статистичного аналізу в подальшому та зручності майбутнього використання цього дослідження. Кожна наступна операція кількісних підрахунків заданих в комірці критеріїв надасть більш точні статистичні дані. За допомогою них ми схематизуємо динаміку взаємодії наукових організацій з музеями, з'являться висновки про різницю інтенсивності археологічних досліджень різних інституцій, кількості експедицій з визначеним напрямком досліджень та завдань, динаміку кількості надходжень археологічного матеріалу до музеїв у визначений період з цих експедицій, виявиться різниця розбіжностей між надходженням артефактів у Полтавський краєзнавчий музей та в інші музеї України в 1944-2010 рр.

А описовий характер даного підрозділу завдань став аналітичним методом розкриття історії наповнення музейних фондів Полтавщини колекціями від організацій та археологічних експедицій.

Статистичний аналіз виведений нами з опису історії надходжень колекцій до Полтавського краєзнавчого музею та інших згаданих у роботі музеїв, полягає у виявленні різниці надходження колекцій з 1944-2010 р. від різних науково-дослідних установ та різниці тематики наукових напрямків експедицій.

Статистичні підрахунки проведені над колекціями які формують археологічні фонди Лубенського краєзнавчого музею ім. Г. Я. Стилецького та Горішньоплавнівського історико-краєзнавчого музею відображають результати діяльності та функціонування з періодами які ми співставляємо з періодами функціонування ПКМ.

Варто зауважити що археологічні фонди Лубенського краєзнавчого музею (ЛКМ) постраждали від руйнування. З кожного десятиліття надходжень, прийомів та археологічних досліджень вдалось зберегти лише по одній колекції. Основний археологічний фонд сформувався фактично після 2000-х років, тому порівнювати статистику над колекціями даного музею можливо лише по деяких збережених екземплярах (рис. 1, 2).

А так як Горішньоплавнівський історико-краєзнавчого музей був сформований у 2000-му році, то і порівняння його фондів з фондами ПКМ стосуватиметься лише 2000-х років (рис. 3, 4).

За статистичними даними виведеними з підрахунків науково-дослідної роботи проведеної у 1944 по 1950 роки – 39% колекцій археологічного матеріалу у ПКМ належало археологічним експедиціям, музейного закладу. По 11,11% припадало на проведення співробітниками Полтавського музею розвідок та на спільні експедиції між дослідниками музею та дослідниками ІА АН УРСР. 33,33% належали розвідкам ПМК АН СРСР та ПКМ, 5,6% розвідкам ПКМ і Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка (рис. 5).

Формування за принципом культурної приналежності колекцій у 1940-х роках здійснювалося так, на дослідження неолітичних, енеолітичних та культури «полів поховань» на Полтавщині дослідними інституціями ішло по 8,70 %. Дослідження скіфських пам'яток займали 30,44%, 43,50% припадало на дослідження культур слов'янського часу (рис. 6) (Книга ПКМ №1, 1948; Книга ПКМ №3, 1957).

В ЛКМ за цей період збереглась лише одна колекція скіфського часу (Книга ЛКМ №2, 1949).

З 1950 років особливих змін у підйомі археологічних досліджень ПКМ на Полтавщині не спостерігалось, але з'явився обмін колекціями між музеями та іншими установами з якими співпраці у 1940-х роках не спостерігалось. З розкопок та розвідок ПКМ надійшло по 10% надходжень колекцій у відношенні до всіх інших установ. З археологічних експедицій ІА АН УРСР надійшло близько 10%. А зі спільних експедицій ІА АН УРСР та ПКМ близько 20%. Передача колекцій від Київського історичного музею становила 20%, Сімферопольським музеєм було передано 10% матеріалу від усієї кількості переданих колекцій за десятиліття (рис. 7).

Формування колекцій за принципом культурної приналежності у 1950-х роках здійснювалося так: на дослідження скіфського часу та формування античних колекцій витрачалось по 27, 27 % вивчень. Слов'янські культури займали 18,18 % усіх ресурсів вичерпаних на дослідження. По 9,1 % досліджень приходилось на давньоруські старожитності, період функціонування сарматів, та вивчення «культури полів поховань». (рис. 8) (Книга №3 ПКМ, 1957; Книга №4 ПКМ, 1958; Книга №5 ПКМ, 1962).

В ЛКМ за 1950-ті роки збереглась колекція давньоруського часу, розкопана науковими співробітниками ЛКМ (Книга №4 ЛКМ, 1950).

1960-ті роки позначилися надходженням основної маси колекцій в ПКМ з досліджень ПМК АН СРСР, кількість матеріалу що походив з цих розкопок складала 37,50%. Така сама кількість належала дослідженням ПКМ, колекції з розвідок ПКМ та кількість колекцій з випадкових знахідок розділили між собою 25% всіх надходжень (рис. 9).

Формування колекцій за принципом культурної приналежності у 1960-х роках розподілялося між слов'янами 37,50%, скіфами 25%, та по 12,50% на неоліт, сарматів, половців (рис. 10) (Книга №5 ПКМ, 1962).

В ЛКМ за цей період збереглась колекція Давньоруського часу передана з досліджень Інституту Археології АН СРСР (рис. 1, 2) (Книга №4 ЛКМ, 1950).

За статистичними даними виведеними з підрахунків науково-дослідної роботи проведеної у 1970-х роках, по 23,08% археологічного матеріалу у ПКМ належало археологічним експедиціям та розвідкам музейного закладу. По 15,39% колекцій належало розкопкам ІА АН СРСР, та спільним з ПКМ розкопкам ІА АН УРСР. З розкопок ІА АН УРСР формувалося 7,7% колекцій, така ж частка приходилася на дослідження Харківського державного університету в с. Більськ, та на випадкові знахідки (рис. 11).

Формування колекцій за принципом культурної приналежності у 1970-х роках здійснювалося так: на дослідження слов'яни припадало 27,8%, на дослідження скіфських старожитностей – 16,7%, на добу бронзи – 11,11%, на енеоліт, ранню і середню бронзу, сарматів, добу античності, давньоруський період, старожитності кочовиків, та козацьку добу приходилось по 5,6% з досліджень усіх наукових установ (рис. 12) (Книга №6 ПКМ, 1982).

В ЛКМ збереглась колекція з неолітичного поховання, досліджена музейною установою (рис. 1, 2) (Книга №4 ЛКМ, 1950; Книга №6 ЛКМ, 1975).

За статистичними даними виведеними з підрахунків науково-дослідної роботи проведеної у 1980-х роках, по 14,71% сформованих колекцій припадало на розкопки спільних експедицій між ІА АН СРСР ІА АН УРСР та ПКМ та розвідки ПКМ, 11,8% сформованих колекцій належали розкопкам ПКМ, 8,82% належало колекціям з експедицій ІА АН УРСР та ПКМ, по 5,9% колекцій цього часу належало спільним розвідкам між ІА АН УРСР та ПКМ, розкопкам ІА АН УРСР, розвідкам ІА АН УРСР, 2,94% всього матеріалу належало колекціям які походили з розвідок ІА АН СРСР на Полтавщині (рис. 13) (Книга №6 ПКМ, 1982).

З ЛКМ цього періоду збереглась лише колекція яка належала до давньоруського часу (рис. 1, 2) (Книга №6 ЛКМ, 1975).

Формування колекцій за принципом культурної приналежності у 1980-х роках здійснювалося так: на дослідження скіфів ішло 19,15%, по 10,64% належало дослідженням черняхівської к-ри, та Київської Русі, на зрубну припадало 8,51% досліджень, по 6,38% розподілялось на катакомбну культуру, к-ру багатоваликовий кераміки, бронзовий період та сарматів. По 4,3% наявних колекцій належало неолітичним к-м, сабатинівській та ямково-гребінцевій к-м. По 2,13% припадало на дніпро-донецьку к-ру, ямну культуру, античність, пеньківську к-ру, та кочовиків. Таким чином велика кількість досліджень на Полтавщині та за її межами проведена у 80-х роках науково-дослідними інституціями позначилась на формуванні основного фонду археологічних матеріалів. Саме в цей період до ПКМ увійшла велика кількість надходжень різноманітних культурних напрямків (рис. 14) (Книга №6 ПКМ, 1982).

За статистичними даними виведеними з підрахунків науково-дослідної роботи проведеної у 1990-х роках, можна зробити такі висновки, надходження археологічних колекцій до ПКМ відбувалося у два етапи. Основна частина колекцій сформована на початку 90-х належала дослідженням проведеним ще у 70-80-х роках (Книга №7 ПКМ, 1990; Книга №8 ПКМ, 1990). Частина колекцій яка відносилась до часів кінця 90-х належала 80-90 м рокам досліджень (Книга №9 ПКМ, 1990).

Перший етап досліджень та сформованих колекцій розподілявся таким чином: на спільні експедиції ІА АН СРСР ІА АН УРСР та ПКМ ішло 32,50%. 27,50% належало колекціям виявленим під час експедицій ПКМ, 20% ішло на розвідки ПКМ. Відбувся значний спад передачі колекцій зі стаціонарних досліджень ІА АН УРСР відсоток колекцій з їх розкопок складав 2,50%, за те збільшилась кількість колекцій переданих з розвідок ІА АН УРСР та ПКМ – 7,50% .

По 5% колекцій належало до розкопок Харківського державного університету, Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка (рис. 15).

Різномітній культурної приналежності в матеріалі надходжень продовжує варіюватися у великій кількості та певним чином в однаковій відсотковій мірі. 38,24% належить колекціям давньоруського походження. 14,71% – скіфського походження. По 5,88% археологічних досліджень приходилось на культури неоліту, ямну,

зрубну. По 2,94% на мезоліт, енеоліт, бронзовий вік, РЗВ, сурсько-дністровську, катакомбну, КБК, сарматські старожитності, черняхівську культуру, та печеніжським впливам на території Полтавщини (рис. 16) (Книга №7 ПКМ, 1990; Книга №8 ПКМ, 1990).

Другий етап характеризувався входженням до фондів музею, колекцій з експедицій вже 90-х років. Де історія досліджень та надходжень з кожної установи колекцій простежується в однаковій мірі зменшеної кількості проведених розкопок та збільшеній кількості розвідок. Так колекцій з розкопок ПКМ від усієї кількості колекцій складало 10%, а розвідок аж 70% (рис. 17).

Формування колекцій за принципом культурної приналежності у другому етапі надходжень колекцій у 1990-х роках здійснювалося так: на дослідження черняхівської культури ішло 26,7% ресурсу, 13,33% на скіфів, та по 6,7% на виявлення та обстеження пам'яток різних часових періодів та культур (рис. 18) (Книга №9 ПКМ, 1990).

За статистичними даними виведеними з підрахунків науково-дослідної роботи проведеної у 2000-х роках, надходження археологічних колекцій до ПКМ належало: 52,38% розкопкам ЦОДПА УКПОДА, 9,52% розвідкам Інституту керамології, 4,76% належало розкопкам ІА АН УРСР, та 4,76% – розкопкам ОАСУ, по 2,38 відсотків розкопкам та розвідкам інших інституцій (рис. 19).

Відсотковий розподіл культурного складу колекцій різнився такою ж великою та в однаковій мірі схожою кількістю періодів та культур. На мезоліт, скіфський та давньоруський час припадало по 17,8%, черняхівську культуру та інших слов'ян по 11,11%, по 4,44% на дослідження енеоліту та угрів, по 2,22% ішло на античний час, зарубинецьку культуру та печенігів (рис. 20) (Книга №9 ПКМ, 1990).

Горішньоплавнівський музей у порівнянні з ПКМ, містить фактично схожі дані про кількість надходження археологічного матеріалу до музеїв з різних установ. Так само як і у ПКМ в 2000 – велика кількість надходжень походить з розкопок ЦОДПА УКПОДА – 35%. Але в більшій мірі ніж в ПКМ колекції належить дослідженням ІА НАНУ – 40%. Адже Розкопки цієї установи проходили у місті в якому знаходиться музей (рис. 3, 4).

Ще 20% досліджень які проходили у колишньому місті Комсомольськ належать ДП «НДЦ «ОАСУ». Колекції в музеї зі спільних досліджень ЦОДПА УКПОДА і ОАСУ складають 5% (Коваленко, 2019).

Висновки

Таким чином, кожне десятиліття характеризується спадом та зростанням у відсотковому співвідношенні вивчення та дослідження різних культур. Наочно відрізняються завдання які стояли перед науково-дослідними установами.

Динаміка інтенсивності польової діяльності ІА НАНУ (ІА АН УРСР), Полтавського краєзнавчого музею, ЦОДПА, ОАСУ, інших інституцій та експедицій в певних регіонах протягом певних періодів, пояснює характер зв'язків цих експедицій з музейними установами згаданими у роботі.

За допомогою статистичних підрахунків охарактеризовано склад та динаміку формування колекцій у наукових фондах, інтенсивність роботи археологічних експедицій, що слугували джерелом надходжень археологічного матеріалу до музеїв у визначений період. Констатовано розбіжності надходженням артефактів у Полтавський краєзнавчий музей та в інші музеї протягом 1944-2010 рр. в різні періоди.

За статистичними даними виведеними з підрахунків науково-дослідної роботи проведеної у 1944 по 1950 роки – основна маса колекцій археологічного матеріалу у ПКМ належало археологічним експедиціям, музейного закладу. Дослідження скіфських культур слов'янського часу ставало вагомим чинником у формуванні колекцій музейних фондів.

В 1950-х роках зросла кількість обміну між музеями, та збільшилась кількість археологічного матеріалу надісланого від експедицій ІА АН УРСР.

1960-ті роки знаменувалися надходженням основної маси колекцій в ПКМ з досліджень ІМК АН СРСР. Основна маса надісланих колекцій належала речам скіфського часу та слов'янам.

У 1970-х роках збільшилась кількість археологічного матеріалу виявленого у експедиціях ПКМ, це пояснюється формуванням та утворенням нового колективу наукових співробітників музеїв, які спеціалізувалися на вивченні слов'янських культур та старожитностях скіфського часу.

За статистичними даними виведеними з підрахунків науково-дослідної роботи проведеної у 1980-х роках, по 14,71% сформованих колекцій припадало на розкопки спільних експедицій між ІА АН СРСР ІА АН УРСР та ПКМ та розвідки ПКМ. Це говорить про те, що діяльність музею вийшла на всесоюзний рівень досліджень.

Підрахунки науково-дослідної роботи проведеної у 1990-х роках, показали тенденцію формування музейних фондів за принципом: на початку 90-х надходження належали дослідженням проведеним у 70-80-х роках. Частина колекцій яка відносилась до часів кінця 90-х належала 80-90-м рокам досліджень.

Науково-дослідна робота проведена у 2000-х роках, та надходження археологічних колекцій до ПКМ та інших музеїв належало в основній масі розкопкам ЦОДПА УКПОДА. Збільшилась кількість науково-дослідних напрямків у дослідженнях археологічних культур

Отже, сформована база даних служить ресурсом, що відбиває динаміку інтенсивності польової діяльності ІА АН УРСР, ІА НАНУ, Полтавського краєзнавчого музею, ЦОДПА, ОАСУ та інших інституцій в Полтавській області протягом 1945-2010 років, показує характер зв'язків між науково-дослідними інституціями в цілому та їх окремих експедицій з музейними установами. Історія надходжень археологічного матеріалу до музейних установ Полтавщини висвітлена в основних напрямках та завданнях досліджень наукових інституцій у 1944-2010 років, у відсотковому й аналітичному значеннях. А системна форма сформованої бази даних спрощує користування та користування пошуку серед важливої інформації яка занесена у неї.

ЛІТЕРАТУРА

Інвентарна книга Полтавського Історико-Краєзнавчого музею. Відділ археології. 1957. Полтава: ПКМ, О.ф. Книга 3, 640 арк.

Інвентарна книга Полтавського Історико-Краєзнавчого музею. Відділ археології. 1958. Полтава: ПКМ, О.ф. Книга 4, 742 арк.

Інвентарна книга Полтавського Історико-Краєзнавчого музею. Відділ археології. 1962. Полтава: ПКМ, О.ф. Книга 5, 940 арк.

Інвентарна книга Полтавського Історико-Краєзнавчого музею. Відділ археології. 1982. Полтава: ПКМ, О.ф. Книга 6, 1136 арк.

Інвентарна книга Полтавського Історико-Краєзнавчого музею. Відділ археології. 1990. Полтава: ПКМ, О.ф. Книга 7, 1098 арк.

Інвентарна книга Полтавського Історико-Краєзнавчого музею. Відділ археології. 1990. Полтава: ПКМ, О.ф. Книга 8, 1181 арк.

Інвентарна книга Полтавського Історико-Краєзнавчого музею. Відділ археології. 1990. Полтава: ПКМ, О.ф. Книга 9, 402 арк.

Інвентарна книга Полтавського Республіканського Історико-Краєзнавчого музею. Відділ археології. 1948. Полтава: ПКМ, О.ф. Книга 1, 341 арк.

Книга вступу експонатів Лубенського районного історико-краєзнавчого музею. 1949. Лубни: ЛКМ, Книга 2, О.ф. 41 с.

Книга вступу експонатів Лубенського районного історико-краєзнавчого музею. 1950. Лубни: ЛКМ, Книга 4, О.ф. 41 с.

Книга вступу експонатів Лубенського районного історико-краєзнавчого музею 1975. Лубни: ЛКМ, Книга 6, О.ф. 41 с.

Коваленко, М. Г. 2019. *Матеріали з досліджень археологічних експедицій 1944-2010 рр. на території Полтавської області в збірках музеїв. Магістерська робота, Київ, 122 с.*

REFERENCES

- Inventarna knyha Poltavskoho Istoryko-Kraieznavchoho muzeiu.* Viddil arkheolohii. 1957. Poltava: PKM, O.f. Knyha 3, 640 ark.
- Inventarna knyha Poltavskoho Istoryko-Kraieznavchoho muzeiu.* Viddil arkheolohii. 1958. Poltava: PKM, O.f. Knyha 4, 742 ark.
- Inventarna knyha Poltavskoho Istoryko-Kraieznavchoho muzeiu.* Viddil arkheolohii. 1962. Poltava: PKM, O.f. Knyha 5, 940 ark.
- Inventarna knyha Poltavskoho Istoryko-Kraieznavchoho muzeiu.* Viddil arkheolohii. 1982. Poltava: PKM, O.f. Knyha 6, 1136 ark.
- Inventarna knyha Poltavskoho Istoryko-Kraieznavchoho muzeiu.* Viddil arkheolohii. 1990. Poltava: PKM, O.f. Knyha 7, 1098 ark.
- Inventarna knyha Poltavskoho Istoryko-Kraieznavchoho muzeiu.* Viddil arkheolohii. 1990. Poltava: PKM, O.f. Knyha 8, 1181 ark.
- Inventarna knyha Poltavskoho Istoryko-Kraieznavchoho muzeiu.* Viddil arkheolohii. 1990. Poltava: PKM, O.f. Knyha 9, 402 ark.
- Inventarna knyha Poltavskoho Respublikanskoho Istoryko-Kraieznavchoho muzeiu.* Viddil arkheolohii. 1948. Poltava: PKM, O.f. Knyha 1, 341 ark.
- Knyha vstupu eksponativ Lubenskoho raionnoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu.* 1949. Lubny: LKM, Knyha 2, O.f. 41 s.
- Knyha vstupu eksponativ Lubenskoho raionnoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu.* 1950. Lubny: LKM, Knyha 4, O.f. 41 s.
- Knyha vstupu eksponativ Lubenskoho raionnoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu.* 1975. Lubny: LKM, Knyha 6, O.f. 41 s.
- Kovalenko, M. H. 2019. *Materialy z doslidzhen arkheolohichnykh ekspedytsii 1944-2010 rr. na terytorii Poltavskoi oblasti v zbirkakh muzeiv.* Mahisterska robota, Kyiv, 122 s.

M. H. Kovalenko

**MATERIALS FROM THE EXPEDITIONARY
OF THE IA NAS OF UKRAINE 1944-2010 IN THE
COLLECTIONS OF THE MUSEUMS OF POLTAVA REGION**

In this article, we present part of a database formed on the basis of the research of archaeological collections available at the Vasyl Krychevsky Museum of Poltava. Where materials of archaeological collections are organized and systematized obtained by expeditions or transferred from the IA AS USSR; IA AS USSR; YIMK USSR Academy of Sciences; The Kiev History Museum; Museum - reserve them. Makarenko, village. Kovalivka, Poltava district; Archaeological Museum of Kharkiv University. Karazin; Poltava State Pedagogical Institute. VG Korolenko; The Simferopol Museum and other institutions during the 1944-2010's. Existing archeological collections in the collections of the aforementioned museum, which were transferred there in the specified years, were subjected to systematization, and a statistical survey was carried out over them.

A complete search database can serve as a source that reflects the dynamics of the field activity of the IA of the USSR, PKM and other institutions in the Poltava region during the 1944-2010's, to indicate the nature of relations between institutions and individual expeditions with museums, based on it build statistics on the composition of collections (or parts thereof) that were transmitted to institutions outside the NASU structure, etc.

Keywords: Poltava Museum of Local History, Collection, IA of the Ukrainian SSR, Poltava region, database, museum, archaeological material, foundations, excavations, reconnaissance.

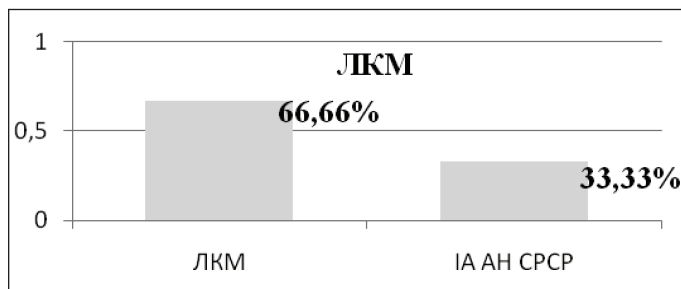

Рис. 1. Відсоткове співвідношення дослідницької діяльності зазначених установ у кількості археологічних матеріалів

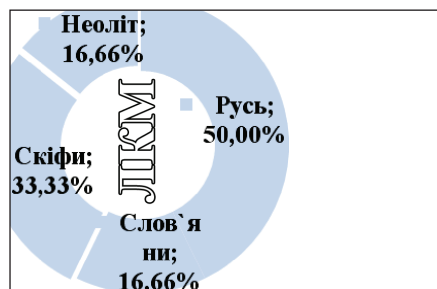

Рис. 2. Відсоткове співвідношення культурної приналежності археологічних матеріалів з фондів ЛКМ

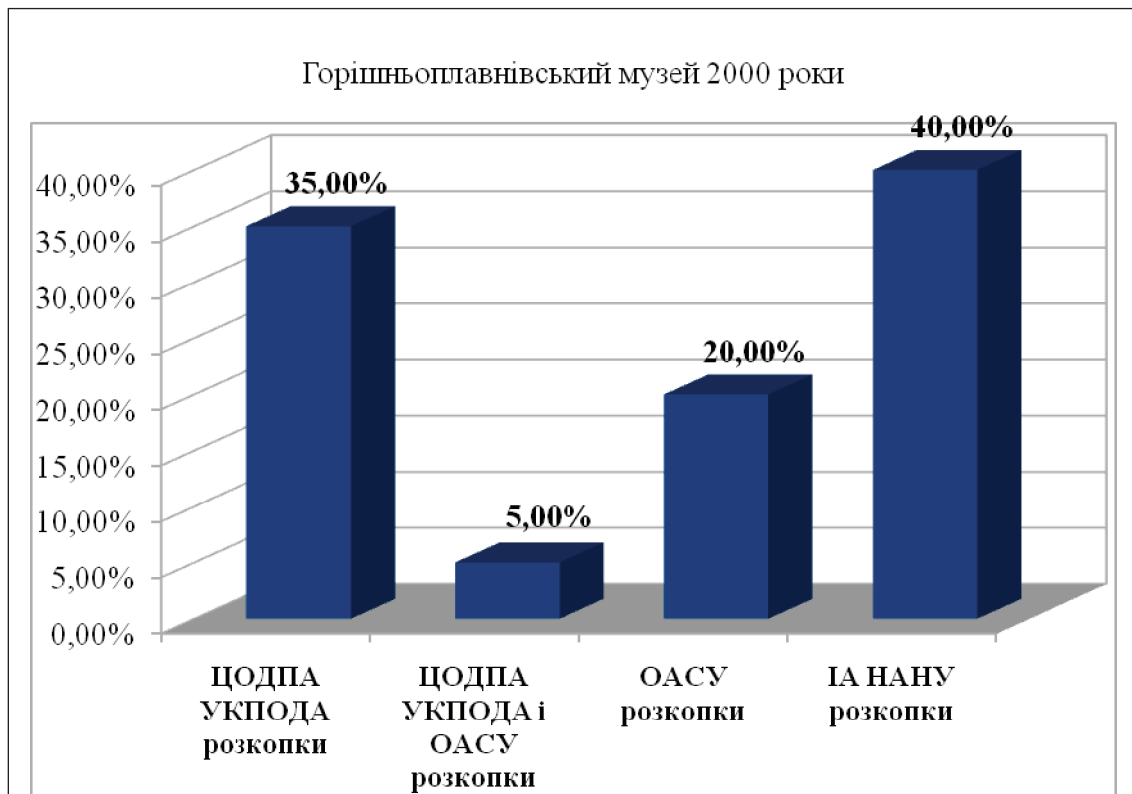

Рис. 3. Відсоткове співвідношення дослідницької діяльності зазначених установ у кількості археологічних матеріалів

Рис. 4. Розподіл наукової діяльності за культурною приналежністю археологічних матеріалів

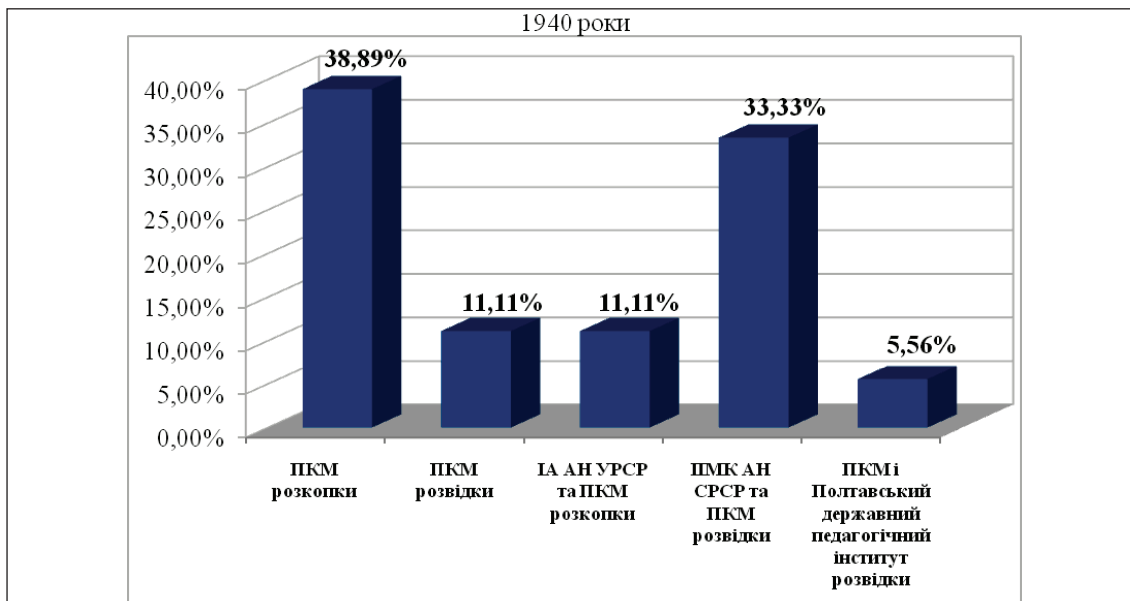

Рис. 5. Відсоткове співвідношення дослідницької діяльності зазначених установ у кількості колекцій ПКМ

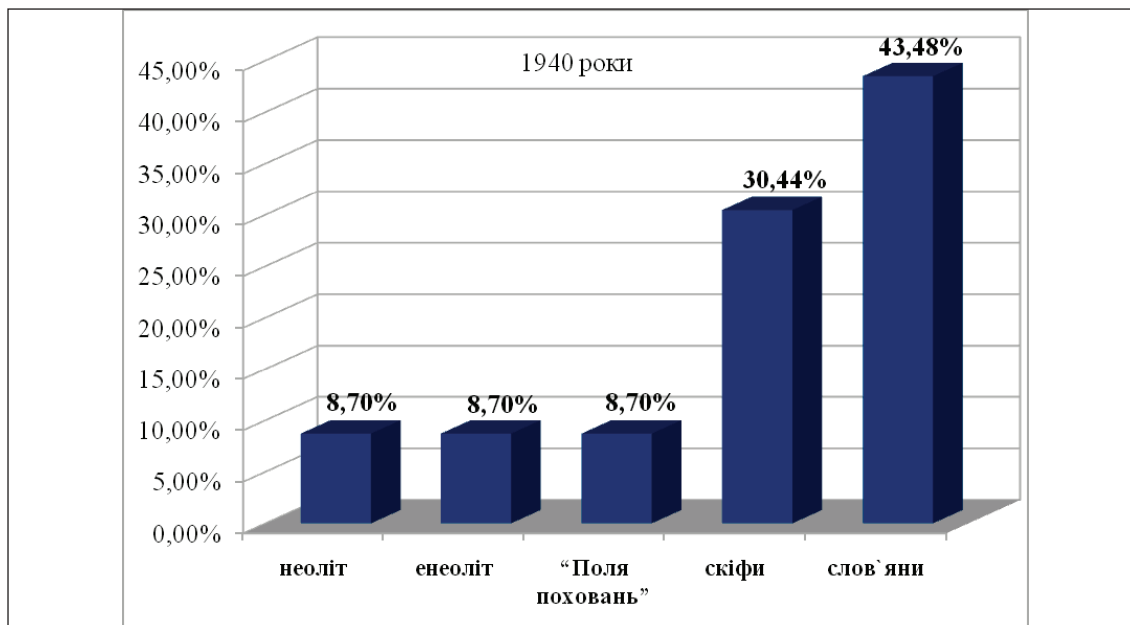

Рис. 6. Розподіл наукової діяльності за культурною приналежністю археологічних матеріалів

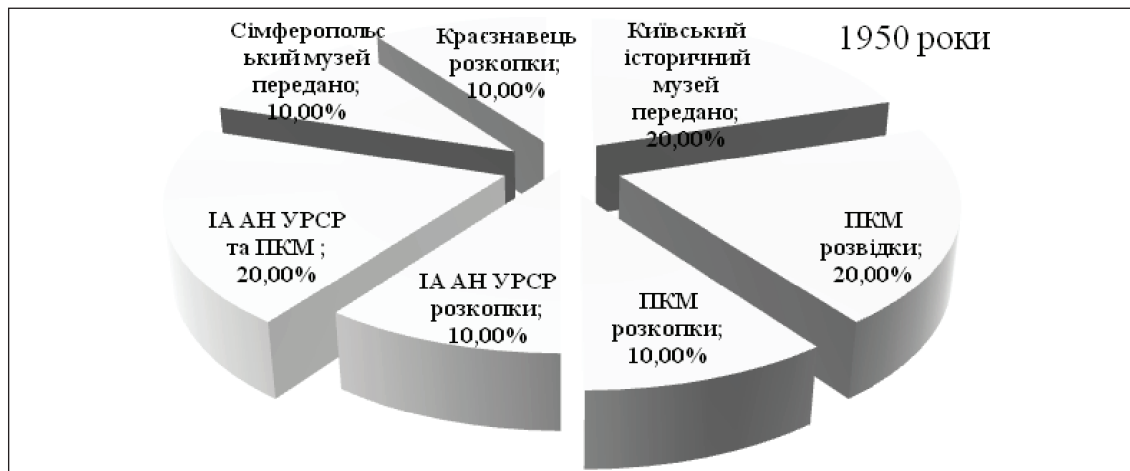

Рис. 7. Відсоткове співвідношення дослідницької діяльності зазначених установ у кількості колекцій ПКМ

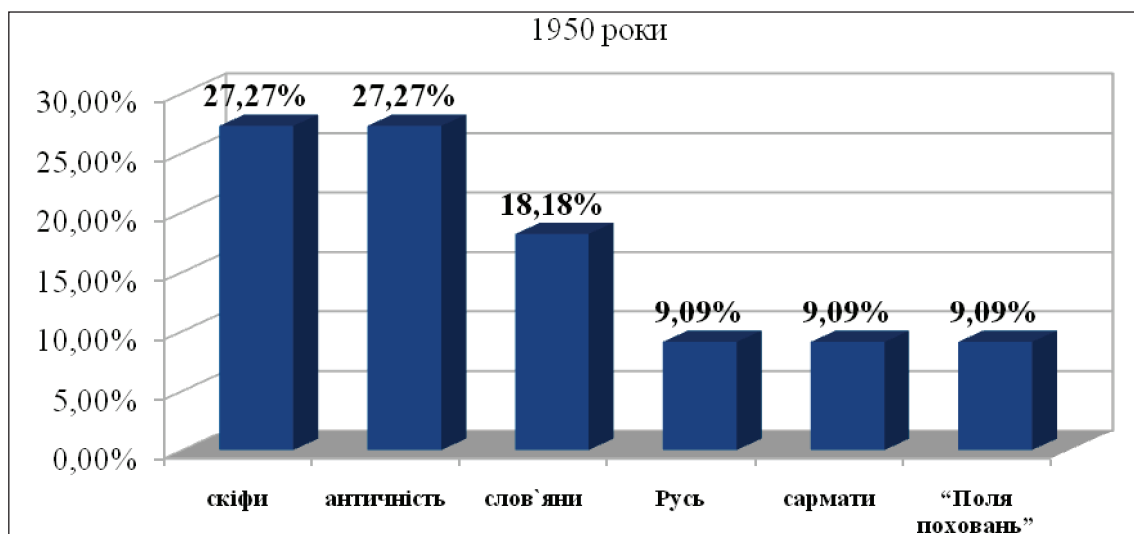

Рис. 8. Розподіл наукової діяльності за культурною приналежністю археологічних матеріалів

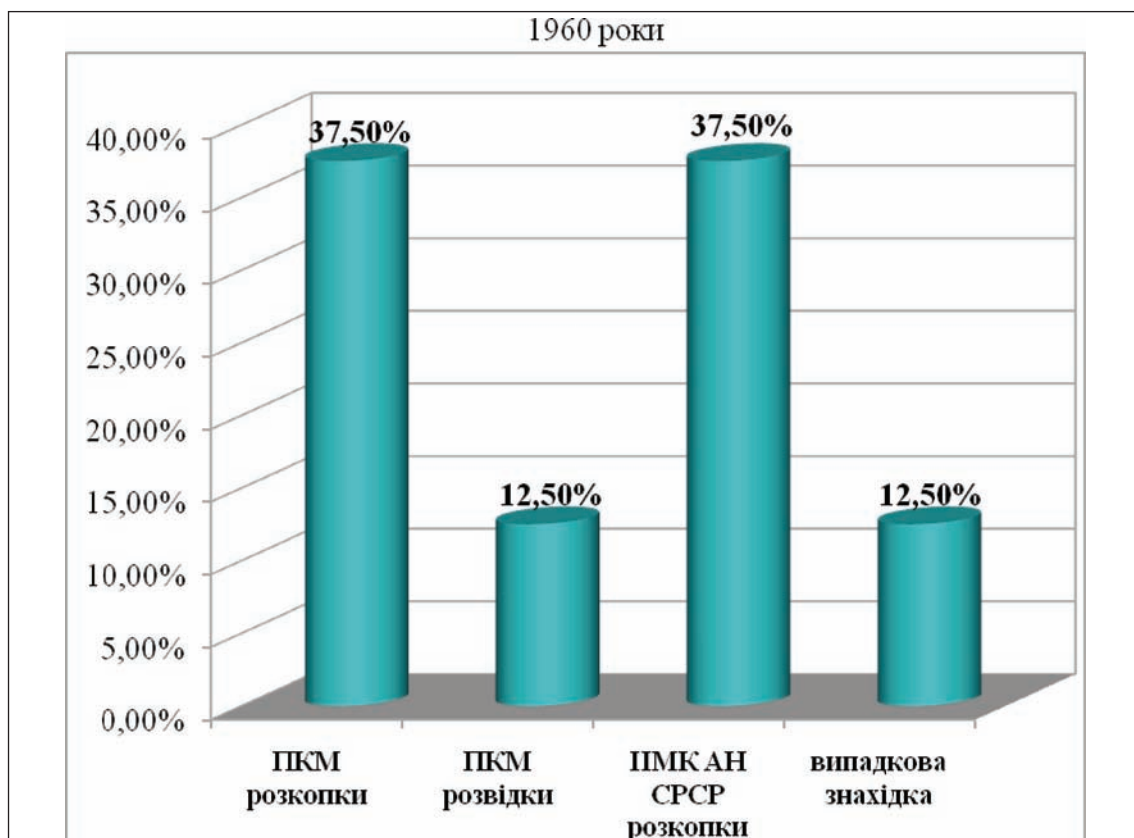

Рис. 9. Відсоткове співвідношення дослідницької діяльності зазначених установ у кількості колекцій ПКМ

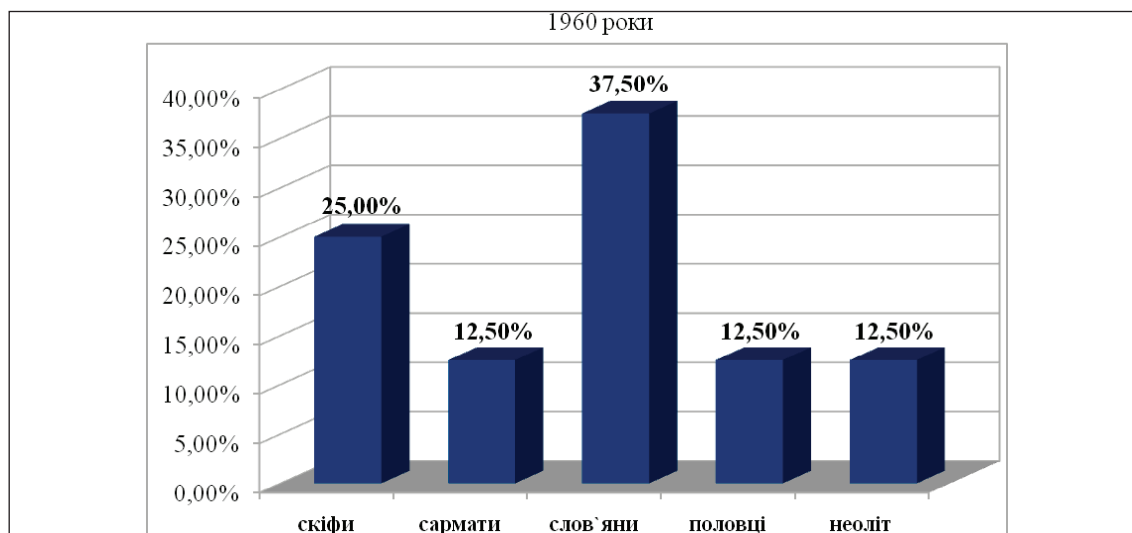

Рис. 10. Розподіл наукової діяльності за культурною приналежністю археологічних матеріалів

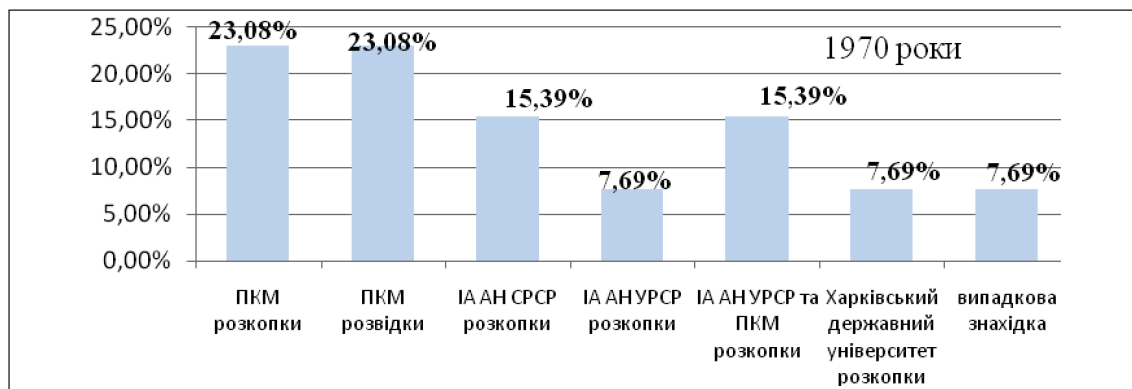

Рис. 11. Відсоткове співвідношення дослідницької діяльності зазначених установ у кількості колекцій ПКМ

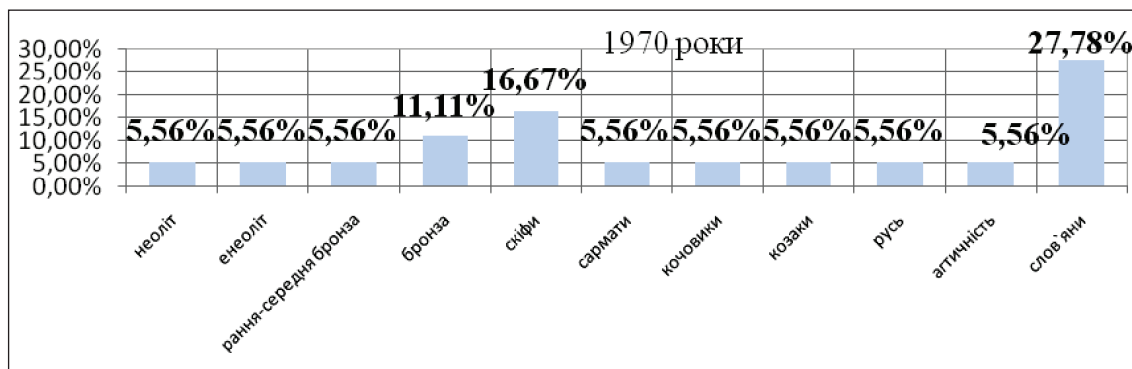

Рис. 12. Розподіл наукової діяльності за культурною приналежністю археологічних матеріалів

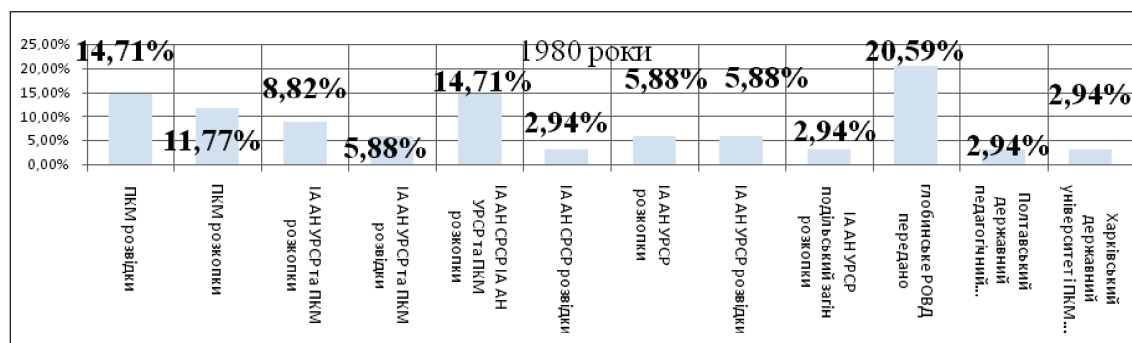

Рис. 13. Відсоткове співвідношення дослідницької діяльності зазначених установ у кількості колекцій ПКМ

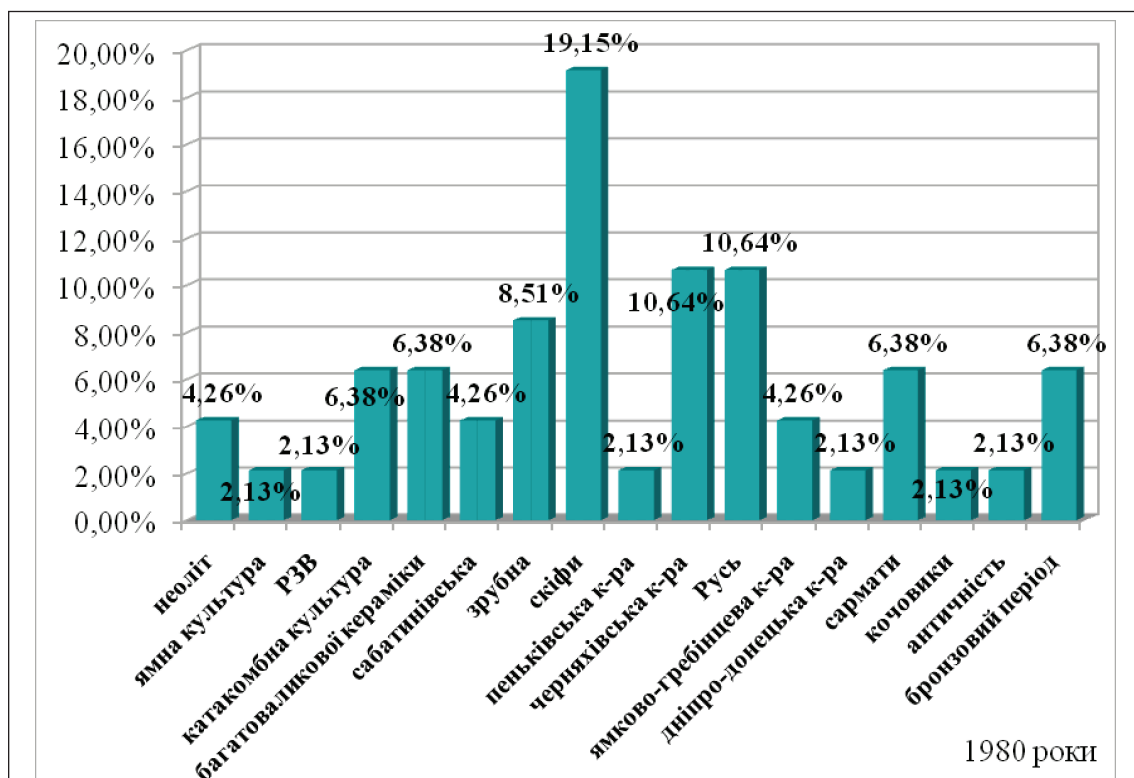

Рис. 14. Розподіл наукової діяльності за культурною приналежністю археологічних матеріалів

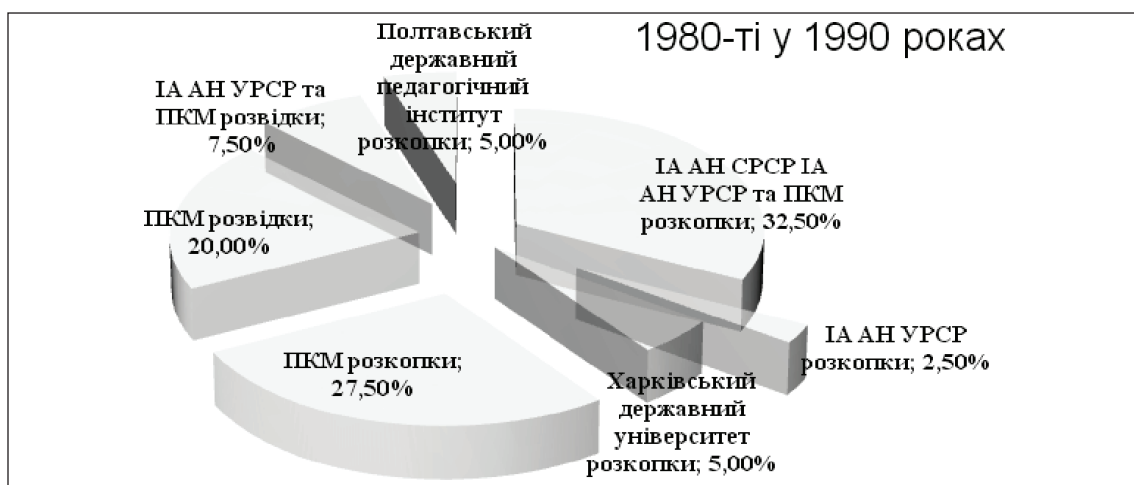

Рис. 15. Відсоткове співвідношення дослідницької діяльності зазначених установ у кількості колекцій ПКМ

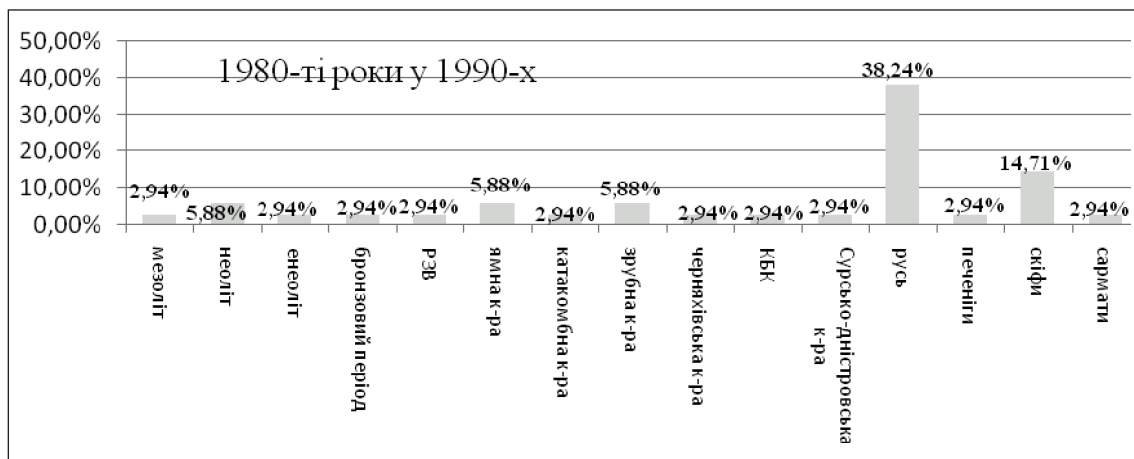

Рис. 16. Розподіл наукової діяльності за культурною приналежністю археологічних матеріалів

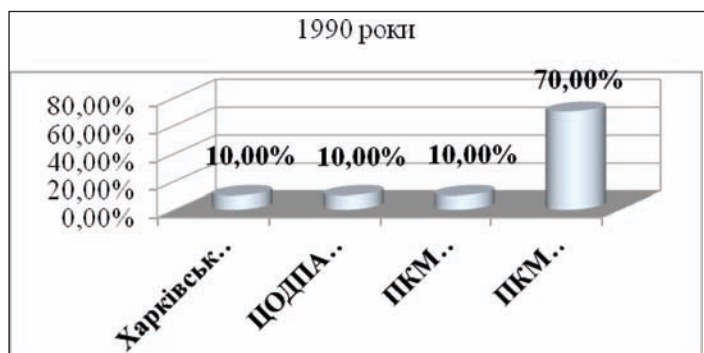

Рис. 17. Відсоткове співвідношення дослідницької діяльності зазначених установ у кількості колекцій ПКМ

Рис. 18. Розподіл наукової діяльності за культурною приналежністю археологічних матеріалів

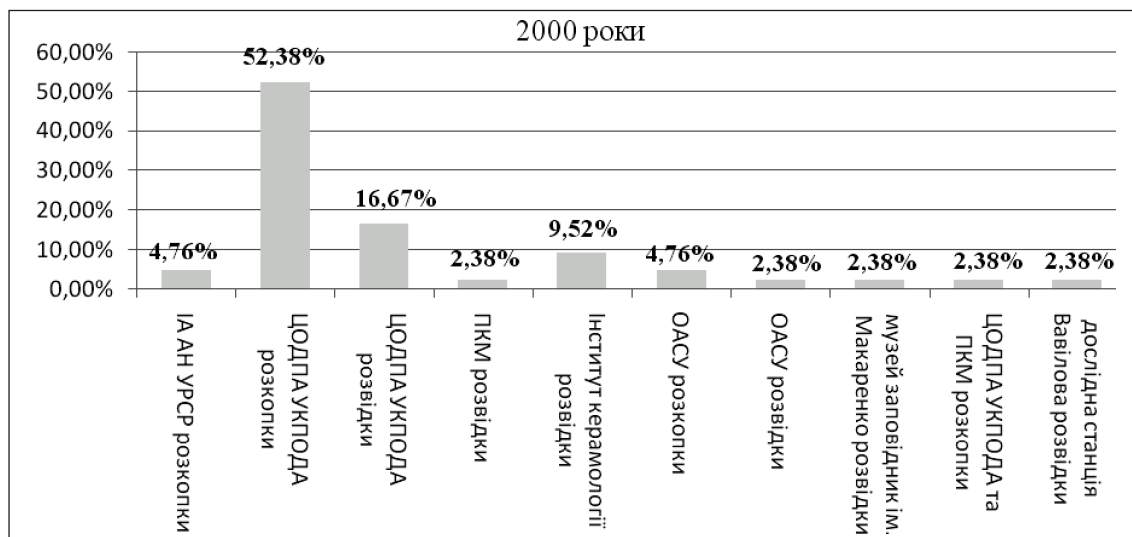
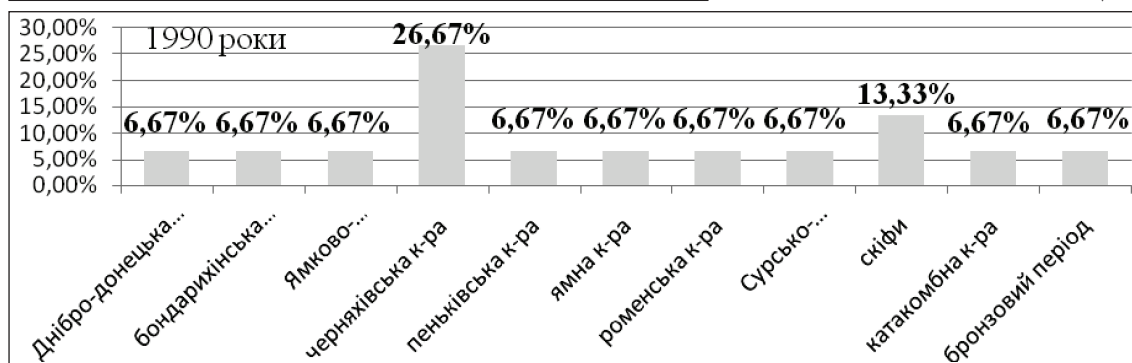

Рис. 19. Відсоткове співвідношення дослідницької діяльності зазначених установ у кількості колекцій ПКМ

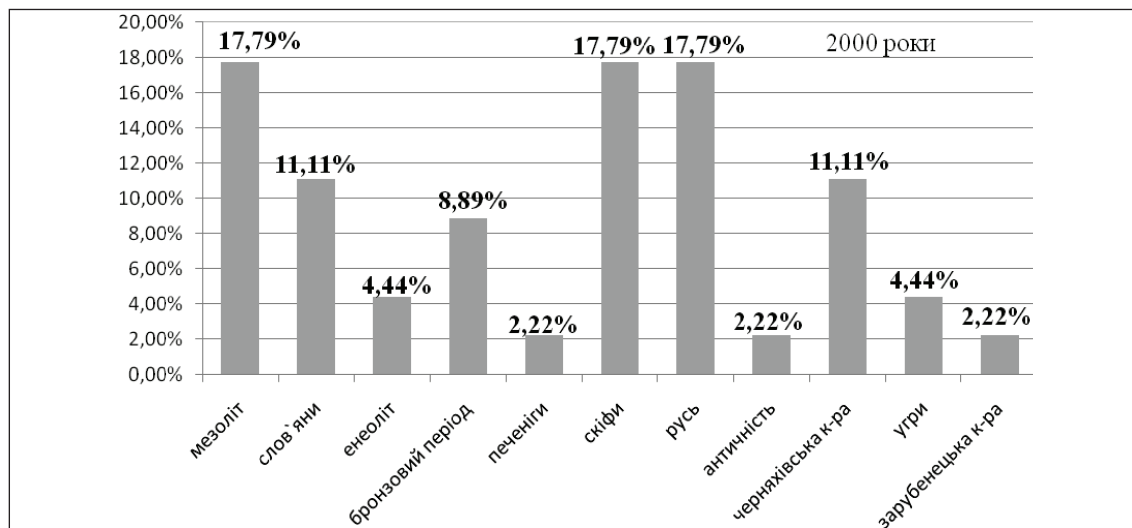

Рис. 20. Розподіл наукової діяльності за культурною приналежністю археологічних матеріалів

Д. П. Куштан

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРКАСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В 2016–2018 РОКАХ

Стаття присвячена підсумкам діяльності Черкаської археологічної експедиції, створеної в 2016 р. при ДП «НДЦ „ОАСУ“» ІА НАНУ. Її створення компенсувало відсутність на той час в області відповідного підрозділу, який міг би проводити археологічні дослідження. За три роки, що пройшли з часу появи експедиції, проведено чималу науково-дослідну роботу. У якості розвідувального підрозділу Канівської археологічної експедиції, здійснені розвідки в районі колишнього с. Бучак Канівського р-ну. Проведені археологічні шурфування в історичній частині м. Черкаси. Спільно з Черкаським міським археологічним музеєм Середньої Наддніпрянщини проведені археологічні розвідки в долині р. Тясмин (Чигиринський р-н). Нарешті, на замовлення НДЦ «РАС» ІА НАНУ здійснено розвідку на території області на відрізку понад 150 км (територією Черкаського, Городищенського, Звенигородського, Тальнівського р-нів). За результатами всіх цих робіт повторно обстежені як відомі вже пам'ятки археології (кургани, поселення), так і виявлено нові археологічні об'єкти та місцезнаходження.

Ключові слова: Черкаська область, археологічні розвідки, рятівні розкопки.

З 1993 р. по 2015 р. на території Черкаської області функції охорони, обліку та дослідження пам'яток археології виконувала Археологічна інспекція Управління культури Черкаської облдержадміністрації. Після припинення її діяльності утворився вакуум у науково-дослідній і пам'яткоохоронній сферах. Тож постала необхідність створення нової структури, яка б опікувалася археологією на території області. Нею стала Черкаська експедиція, утворена в 2016 р., як регіональний підрозділ, при Державному підприємстві «НДЦ „Охоронна археологічна служба України“» ІА НАНУ. Її керівником призначено к.і.н. Д. П. Куштана, який у 2006–2011 рр. очолював Черкаську археологічну інспекцію.

Мета новоствореної експедиції – проведення рятівних археологічних досліджень у м. Черкаси та області. За три роки, що пройшли з часу її появи, проведено чималу науково-дослідну роботу. Ця робота полягала в проведенні наукової експертизи земельних ділянок, розвідок та рятівних археологічних досліджень (Куштан 2016; 2018). Основні результати діяльності новоствореної Черкаської експедиції ДП «НДЦ „ОАСУ“» ІА НАНУ виглядають таким чином.

У місті **Черкаси** за вказаний період експедицією проведені археологічні шурфування, де виявлені матеріали зарубинецької, черняхівської культур, доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. У 2016 р. один із шурфів був закладений у середмісті по узв. Замковому, 19/1. Тут, на дні давнього яру, перекритого алювіальними відкладами, виявлено придонну частину сіроглиняної кружальної миски черняхівської культури (рис. 2: 1) та керамічну полив'яну люльку для паління, характерну для XVIII ст. (рис. 2: 2).

Протягом даного періоду Черкаська експедиція працювала, як розвідувальний загін, у складі Канівської археологічної експедиції ІА НАНУ України (керівник – Ю. В. Болтрик) і займалася дослідженням пам'яток археології, які потрапляли у зону будівництва Канівської ГАЕС в районі колишнього села **Бучак** Канівського району. У 2016 р. здійснені археологічні розвідки на ділянці площею бл. 580 га. В результаті локалізовані як відомі об'єкти археологічної спадщини, так і виявлені нові. Найцікавіші матеріали трапилися в ході шурфування поселення доби раннього заліза на південь від гори Лисуха. Раніше це був мис на стику двох заводнених ярів, що зливалися і впадали у Дніпро. В результаті будівельних робіт 1980-х рр., ділянка була перепланована: яр засипано, мис підрізано. В одному з шурфів здобуто досить презентативну колекцію кераміки ранньоскіфського часу (VII–VI ст. до н.е.). Це фрагменти кухонних горщиків, орнаментованих по краю вінець «перлинами», наколами, часто у комбінації з наліпним валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями (рис. 2: 3–8). Столовий посуд представлений фраг-

ментами напівсферичних мисок, прикрашених під краєм вінець рядом «перлин» (рис. 2: 9–11). Там само знайдено овально-біконічне керамічне пряслице (рис. 2: 12).

У 2016 р. спільно із Черкаським міським археологічним музеєм Середньої Наддніпрянщини (директор – М. П. Сиволап) експедицією здійснені розвідки в басейні р. Тясмин (Чигиринський район). Роботи в основному проводилися на правому березі річки між сс. Медведівка та Суботів. Метою досліджень було здійснити моніторинг вже відомих пам'яток археології, а також виявити нові (Куштан, Сиволап, Марченко 2018).

Завдяки пильності місцевого краєзнавця, історика, директора Етнографічного просвітницько-розважального комплексу «Зерноленд» Н. П. Лавріненка виявлено зруйноване «чорними копачами» унікальне ґрунтове поховання пізньозарубинецької культури в селі Івківці Медведівської сільської ради. Трапилося воно в урочищі **Троянка** – це мис надзаплавної тераси на правому березі р. Івка, притоки Тясмину. З поховання походив залізний умбон від щита (рис. 3: 3). На місці нами виявлено невелику грабіжницьку яму, навколо якої у викиді лежали фрагменти битих керамічних посудин із залишками кремації (рис. 1: 1, 2). Вдалося склеїти та повністю реставрувати два ліпні горщики-урни, які мали високе конічно-циліндричне горло та яйцеподібний тулуб. Один з них – горщик вертикальних пропорцій – орнаментований на плечиках чотирма конічними виступами-упорами (рис. 3: 1). Інший – більш приземистий – прикрашений на плечиках з чотирьох боків прокресленим елементом у вигляді підкови (рис. 3: 2). При промивці решток кремації в камеральних умовах, окрім кальцинованих кісток, вдалося виявити інші предмети інвентарю: невелику дротяну фібулу з підв'язним голкоприймачем (Рис. 3: 4), дротяну сережку, скручену в півтора оберти (Рис. 3: 5) та перепалену скляну намистину (Рис. 3: 6). За виявленим інвентарем та обрядом поховання, комплекс попередньо можна віднести по перших ст. н.е. Ймовірно, тут розташований ґрунтовий могильник цього часу. Окрім того, на поверхні знайдено фрагменти кераміки скіфського часу, що вказують на існування тут ще й поселення ранньозалізного віку.

Ще одним об'єктом дослідження на березі р. Тясмин стало багаточислове поселення **Панський острів**, розташоване на північ від села Новоселиця. Окрім автора, М. П. Сиволапа та інших працівників музею, у роботах брали участь співробітники ІА НАН України: О. В. Манігда та А. В. Борисов. Пам'ятка займає піщане підвищення в заплаві Тясмина біля впадіння в нього р. Потік. Більша частина підвищення протягом останніх кількох десятиліть нищиться стихійними піщаними кар'єрами. З метою з'ясування масштабів пошкодження пам'ятки, а також виявлення пошкоджених археологічних об'єктів було здійснено зачистку стінок кар'єрів та шурфування. Встановлено, що більша частина поселення, за виключенням східної периферії, зруйнована вцент. Поодинокими знахідками представлена кераміка доби енеоліту (середньостогівська культура) та доби бронзи (бабинська/багатоваликової кераміки культура). Більшість матеріалів належать до пізньоскіфського часу (III ст. до н. е.). У ході зачисток виявлено і досліджено залишки заглибленого житла (рис. 1: 3, 4) та господарчу яму цього періоду. Із заповнення об'єктів та підйомного матеріалу походить виразна колекція знахідок. Переважають фрагменти ліпних горщиків із раструбоподібним горлом та яйцеподібним тулубом, прикрашені по краю вінець насічками або пальцевими вдавленнями (рис. 4: 1–4). Столовий посуд репрезентований напівсферичною мискою із загнутими досередини вінцями (рис. 4: 5). У керамічному комплексі присутній античний імпорт: фрагменти світлоглиняних та червоноглиняних амфор, у т. ч. із «двоствольними» у перетині припіднятими ручками (виробництва центру на о. Кос?) (рис. 4: 6), уламки кружального еліністичного посуду (мисок, ваз або кілік) зі слідами коричневої фарби-ангобу. Інші вироби з кераміки представлені фрагментом пряслиця (рис. 4: 8). Трапилися також вироби з металу: залізне шило (рис. 4: 7), бронзова вуздечна пряжка (рис. 4: 9), невеличкий фрагмент округлого люстерка (?) зі сплаву (рис. 4: 10). Із заповнення житла походить серія із семи скля-

них намистин. Найбільші з них – три намистини плескато-біконічної форми із синього непрозорого скла (рис. 4: 11–13). Інша намистина з темно-синього непрозорого скла (рис. 4: 14) вирізняється меншим діаметром. Ще менші намистини плескато-біконічної та плескато-діжкоподібні форми виготовлені, відповідно, із майже чорного (рис. 4: 15) та білого (рис. 4: 16) скла. Остання – видовжена, розділена на сегменти «вузлувата» намистина, зроблена з золото-скляної маси (рис. 4: 17).

У 2018 р. на замовлення НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ експедицією здійснено розвідку на відрізьку траси проектування повітряних ЛЕП «Побузьке–Тальне–Руська Поляна» у Черкаській обл. протяжністю понад 150 км. Траса, пролягала по наступним правобережним районам Черкащини (із заходу на схід): Тальнівському, Звенигородському, Городищенському та Черкаському. Разом із автором у обстеженні брав участь співробітник ДП «НДЦ „ОАСУ“» ІА НАНУ С. В. Очеретний (рис. 1: 5, 6). Розвідки проводилися шляхом візуального огляду та збору підйомних матеріалів. По маршруту траси виявлено 31 об'єкт культурної спадщини. Чотири з них – об'єкти історії – представлені залишками оборонних ліній (окопів) часів 2-ї Світової війни. Об'єкти археології репрезентують 8 місцезнаходжень археологічного матеріалу, 14 різночасових поселень та 5 курганів. Їх культурна належність різноманітна: переважають пам'ятки ранньозалізного віку (ранньоскіфського часу) та черняхівської культури, проте виявлені об'єкти, які відносяться до пізнього палеоліту, неоліту, енеоліту, доби бронзи, пізнього середньовіччя–ранньомодерного часу (Куштан, Очеретний 2019). Колекція знахідок нараховує близько 500 одиниць: фрагменти керамічного посуду, крем'яні вироби та відщепи, печина, кістки тварин, вироби з гутного скла тощо. Найбільший цікавий археологічний матеріал виявлений на наступних об'єктах.

Поселення доби енеоліту **Петрики-2** розташоване на південний схід від південної околиці села Петрики Городищенського району, коло дороги Журавка–Вільшана. Воно займає верхів'я балки, яка впадає у Ковалів яр (р. Журавка), що плине у р. Вільшанка. Більшість знахідок – типова столова кераміка трипільської культури (етап СІ – 1-а половина IV тис. до н. е.). Вона характеризується гарно вимішаним тістом і добрим випалом. У колекції присутні: фрагмент вінчика конічної миски (рис. 5: 1), уламок стінки посудини із плескатою ручкою (рис. 5: 2), фрагмент денця (рис. 5: 3), решта – уламки стінок. Серед останніх є фрагменти зі слідами вторинного випалу. Кількома екземплярами представлені доволі крупні уламки глиняної обмазки, які походять від згорілих трипільських жител-«площадок».

Поселення доби пізньої бронзи **Кличкове** розташоване на північ від села Вербівка Городищенського району (північніше селища Кличкове Вербівської сільської ради). Воно займає схил правого берега балки Чирвина, яка впадає у р. Вільшанка. Більшість знахідок відносяться до білогрудівсько-чорноліської культури (XII–X ст. до н. е.). Вони репрезентовані фрагментами ліпних горщиків тюльпано-подібної форми: вінчиків (рис. 5: 4–6), стінок, орнаментованих наліпним валиком на плечиках (рис. 5: 7, 8), неорнаментованих стінок та денець.

Поселення початку ранньозалізного віку **Мурзинці** розташоване на захід від села Мурзинці Неморозької сільської ради Звенигородського району, північніше ґрунтової дороги Мурзинці–Ганжалівка. Воно займає схил мису лівого берега балки Гайдаївка, яка впадає в р. Гнилий Тікич. Зібрано велику кількість кераміки, яка відноситься до передскіфського часу (пізній етап чорноліської культури – VIII ст. до н. е.). Здебільшого це фрагменти ліпних кухонних горщиків тюльпано-подібної форми із плавно відігнутих назовні вінчиком (рис. 5: 13, 16). Більшість із них під вінчиком прикрашені рядом наскрізних проколів (рис. 5: 10–12, 15). У деяких випадках цей орнамент доповнений наліпним валиком, поверхня якого розчленована пальцевими вдавленнями (рис. 5: 14). Такий само валик міг прикрашати плечика горщика (рис. 5: 17). Столовий посуд характеризується кращою якістю тіста й ретельнішою обробкою поверхні – фрагмент вінчика тонкостінного келиха (рис. 5: 19) та уламок конічної миски із загнутим досередини вінцем (рис. 5: 18). Виявлено кілька фрагментів денець посудин, для яких притаманна відсутність за-

країн. Одним фрагментом представлена грудочка глиняної обмазки (печина). Також трапилися кості тварин.

Курган біля села **Неморож** Звенигородського району розташований на захід від західної околиці села, на верхній частині схилу тераси лівого берега р. Неморож (притока Гнилого Тікича). Насип сильно розораний: діаметр 25 м, висота 0,4 м. На поверхні трапився фрагмент вінчика лощеної ліпної миски із загнутим досередини краєм, орнаментованою «перлинами» (рис. 5: 9). Завдяки цій знахідці, курган може бути датований ранньозалізним віком (ранньскіфський час).

Поселення черняхівської культури (III–V ст. н.е.) **Кобринове-1** розташоване на схід від північної околиці села Кобринове Тальнівського району. Воно знаходиться на лівому березі струмка (балка Горнівка), який впадає в р. Попівка – права притока Гнилого Тікича. Зібрано велику кількість фрагментів кружальних посудин черняхівської культури. Більшість з них – доволі грубі, іноді товстостінні кухонні горщики. Вінця мають потовщений край (рис. 6: 1, 2). Орнамент досить бідний: ряди прокреслених горизонтальних ліній (рис. 6: 7, 8) або валикоподібні пружки (рис. 6: 9). Денця без закраїн (рис. 6: 10–13, 15, 16) або мають кільцевий піддон (рис. 6: 14). Столова кераміка репрезентована фрагментами чорно – або сіролощенних мисок (рис. 6: 3–5). Індивідуальні знахідки представлені цілим керамічним пряслищем: плескатим, дископодібної форми, із пружкоподібним виступ по ребру (рис. 6: 6). На поселенні трапилися досить крупні грудки перепаленої глини (печини) від згорілих наземних жител. Також знайдені остеологічні матеріали. На протилежному березі струмка розташоване синхронне поселення **Кобринове-2**.

Поселення доби пізнього середньовіччя–ранньомодерного часу **Попівка** розташоване на південь від східної частини села Попівка Звенигородського району, південніше автодороги Рижанівка–Вільховець. Воно займає нижню частину схилу берега залісної балки неподалік уроч. Соловійове. Тут зібрано значну кількість археологічного матеріалу, який відноситься до козацької доби (XVII–XVIII ст.). Це фрагменти кружальних кухонних горщиків із прямим коротким вінчиком і яйцеподібним тулубом. Трапилися вінця жовтоглиняних горщиків, орнаментованих «опискою» (рис. 6: 17) та сіроглиняних, прикрашених насічками по краю (рис. 6: 18). Серед інших типів керамічного посуду – крупний фрагмент сковорідки-латки, орнаментованої на плечиках рельєфним риткуванням із відбитками дрібного штампю; зсередини – зеленкувата полива (рис. 6: 19). Двома невеличкими фрагментами представлені червоноглиняні миски із кольоровим розписом і глазурованою поверхнею. Денця горщиків характеризуються виділеною гострою закраїною (рис. 6: 22, 23), один фрагмент вкритий зсередини зеленою поливою (рис. 6: 21). Також знайдений уламок вузької плескатої ручки від покришки (рис. 6: 20).

Таким чином, на території Черкаської області Черкаською експедицією ДП «НДЦ „ОАСУ“» ІА НАНУ за період 2016–2018 рр. проведені заходи, направлені на збереження та вивчення археологічної спадщини регіону. Завдяки рятівним дослідженням отримано цікавий археологічний матеріал, як на вже відомих пам'ятках (середмістя Черкас, Бучак, Панський острів, Петрики, Кобринове та ін.), так і на нововиявлених (Троянка, Кличкове, Мурзинці, Неморож, Попівка та ін.). Важливим результатом стало поточнення археологічної карти Черкаської області. Планується в подальшому продовжити роботи в пам'яткоохоронній та науководослідній сферах, щоб ще більше збагатити наші знання про передісторію та історію давнього населення, яке мешкало на території сучасної України.

ЛІТЕРАТУРА

Куштан, Д. П. 2016. *Звіт про археологічні розвідки на території Черкаської області за 2016 рік*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2016.

Куштан, Д. П. 2018. *Звіт про археологічні розвідки на території Черкаської області за 2018 рік*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2016.

Куштан, Д. П., Очеретний, С. В. 2019. Археологічні розвідки Черкаської експедиції в 2018 році. В: Болтрик, Ю. В. (гол. ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2018*. Київ: ІА НАНУ (у друці).

Куштан, Д. П., Сиволап, М. П., Марченко, О. В. 2018. Розвідки в Потясминні. В: Болтрик, Ю. В. (гол. ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2016*. Київ: ІА НАНУ, с. 293–295.

REFERENCES

Kushtan, D. P. 2016. *Zvit pro arkeolohichni rozvidky na terytorii Cherkaskoi oblasti za 2016 rik*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2016. (in Ukrainian).

Kushtan, D. P. 2018. *Zvit pro arkeolohichni rozvidky na terytorii Cherkaskoi oblasti za 2018 rik*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2016. (in Ukrainian).

Kushtan, D. P., Ocheretnyi, S. In: 2019 (in print). *Arkeolohichni rozvidky Cherkaskoi ekspeditsii v 2018 rotsi*. In: Boltryk, Yu. V. (gol. red.). *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018*. Kyiv: IA NANU. (in Ukrainian).

Kushtan, D. P., Syvolap, M. P., Marchenko, O. V. 2018. *Rozvidky v Potiasmynni*. In: Boltryk, Yu. V. (Ed.). *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016*. Kyiv: IA NANU, s. 293–295. (in Ukrainian).

D. P. Kushtan

THE RESEARCHES OF THE CHERKASY EXPEDITION IN 2016–2018

This paper aims to summarize the studies conducted by the Cherkasy archaeological expedition, which was organized as a structural unit of the Research Enterprise Scientific Research Centre 'Rescue Archaeological Service of Ukraine' of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. The formation of the expedition compensated the lack of related research unit, which could conduct archaeological surveys and excavations in the oblast. During 3 years, significant number of investigations was conducted. Survey subunit of the Kaniv expedition was responsible for the investigations near the former village of Buchak in Kaniv district. Test-pits aimed to investigate the historical part of Cherkasy. Archaeological surveys were conducted in a valley of the Tiasmyn river in Chyhyryn district in a collaboration with the Archaeological Museum of Cherkasy. Finally, the section of territory of over 150 km long was surveyed in Cherkasy, Horodyshe, Zvenyhorodka and Talne districts according to the order of the Science Research Centre 'Rescue Archaeological Service' of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine. During those works, known sites (kurhans and settlements) were investigated, while new locations and sites were found.

Keywords: Cherkasy, archaeological surveys, rescue excavations.

Рис. 1. Черкаська експедиція у 2016–2018 рр.: робочі моменти. (1, 2 – місцезнаходження в уроч. Тро-
 янка, с. Івківці Чигиринського р-ну; 3, 4 – поселення Панський острів, с. Новоселиця Чигиринського
 р-ну; 5, 6 – траса проєктування ЛЕП «Побузьке–Тальне–Руська Поляна»)

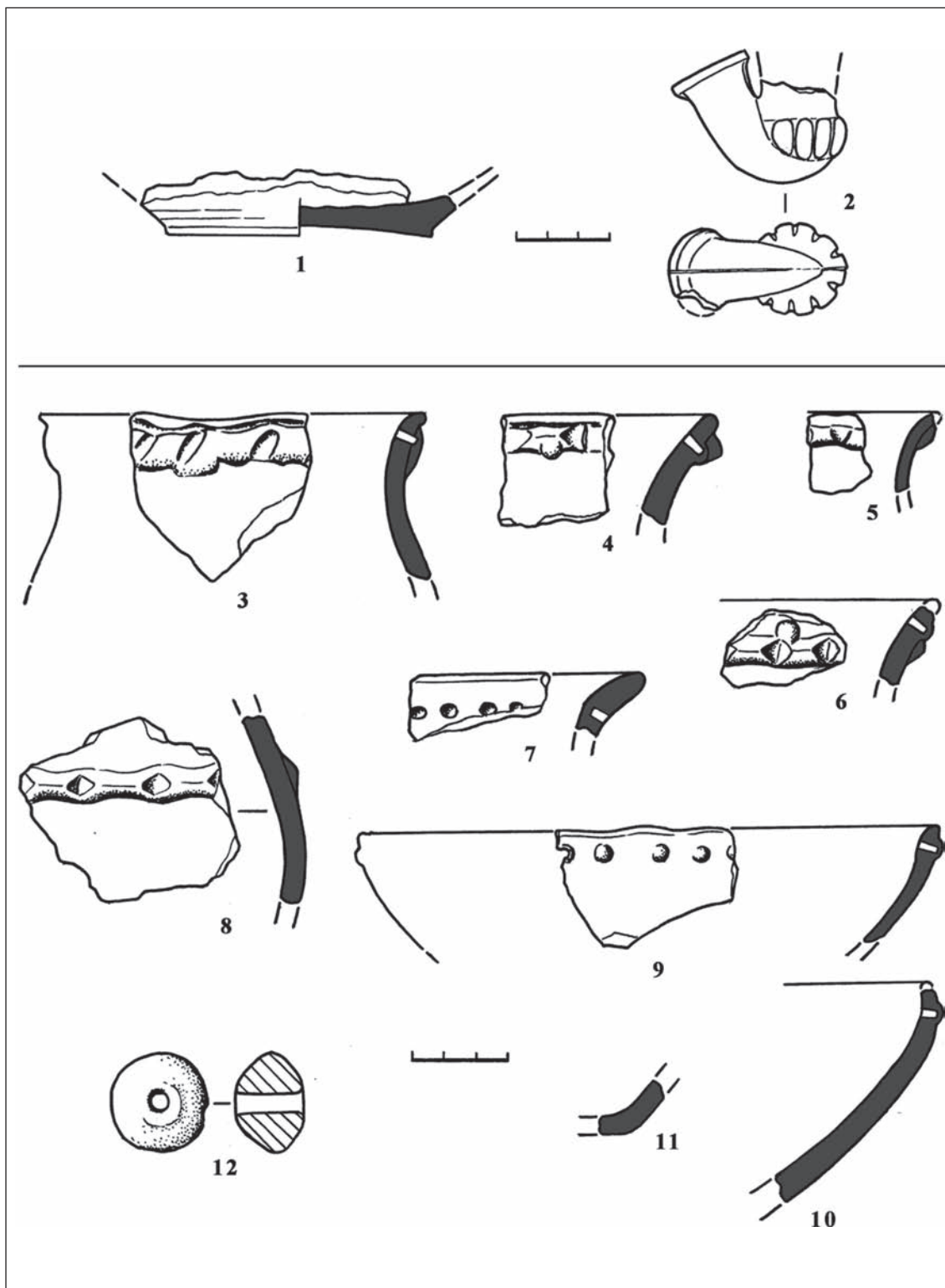

Рис. 2. Археологічні знахідки з середмістя Черкас (1, 2) та поселення доби раннього заліза коло с. Бучак (3–12): кераміка

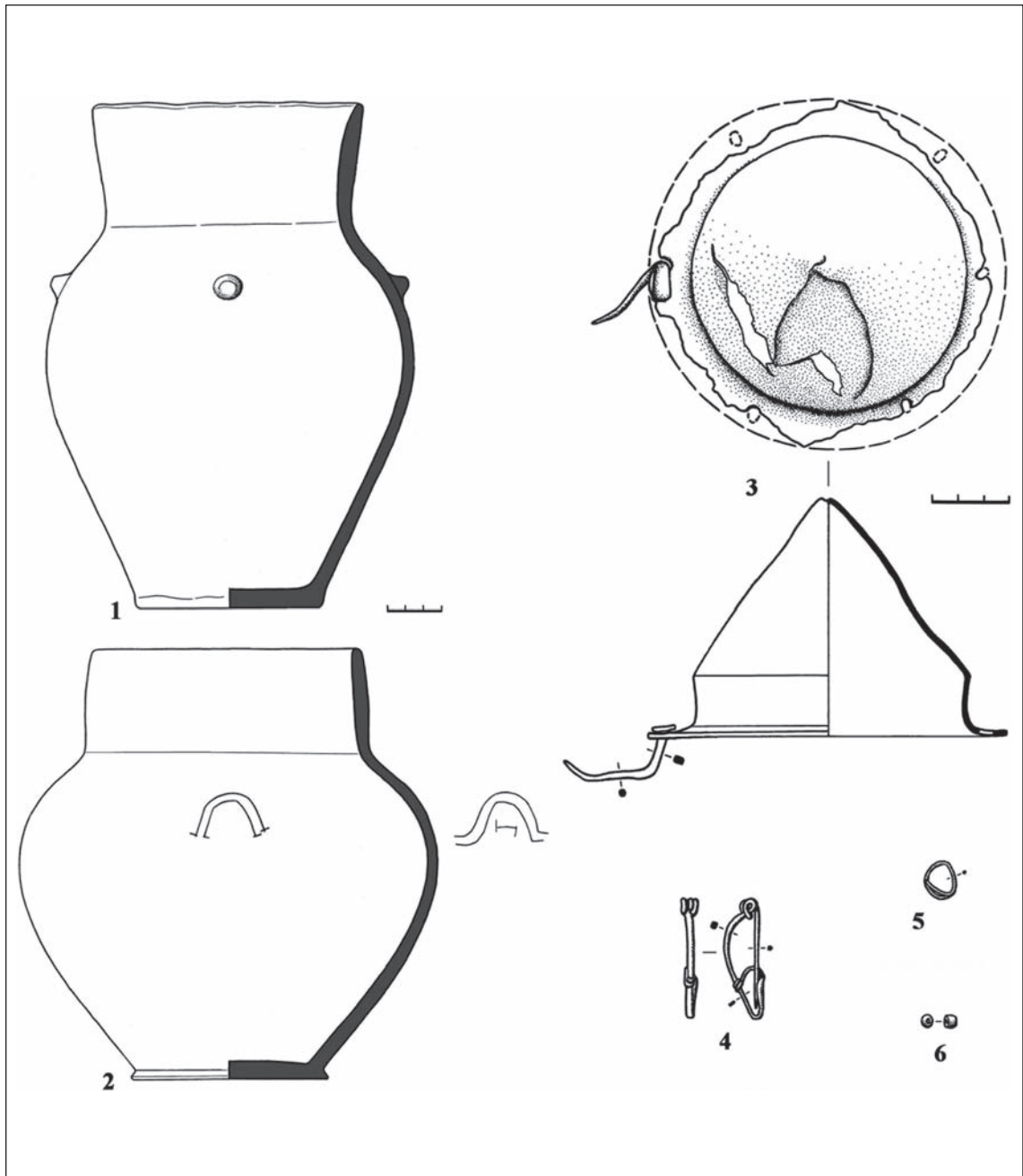

Рис. 3. Івківці, уроч. Троянка. Знахідки зі зруйнованого поховання: 1, 2 – кераміка; 3 – залізо; 4, 5 – бронза; 6 – скло

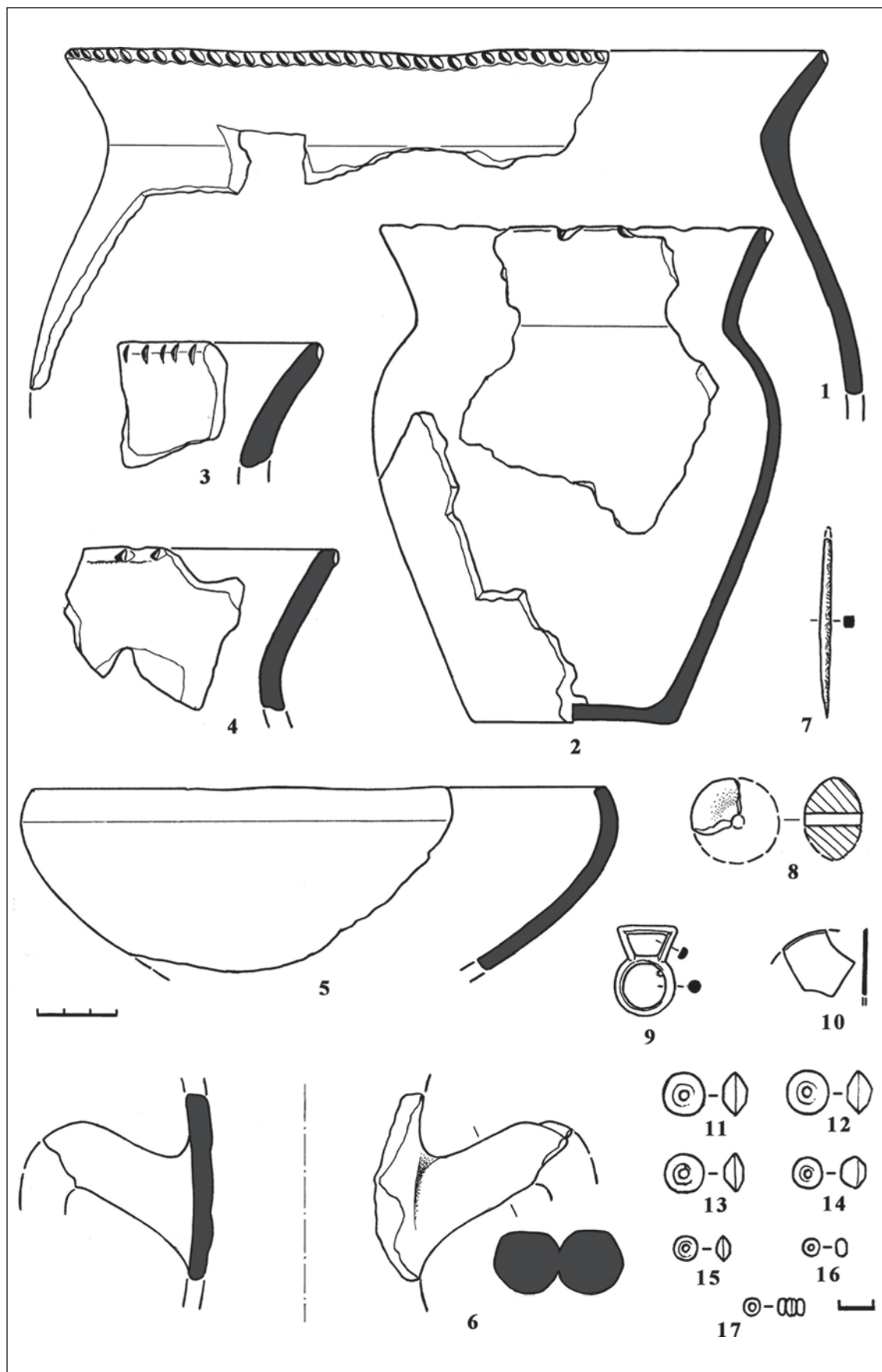

Рис. 4. Новоселиця, поселення Панський острів: 1-6, 8 – кераміка; 7 – залізо; 9, 10 – бронза; 11-17 – скло

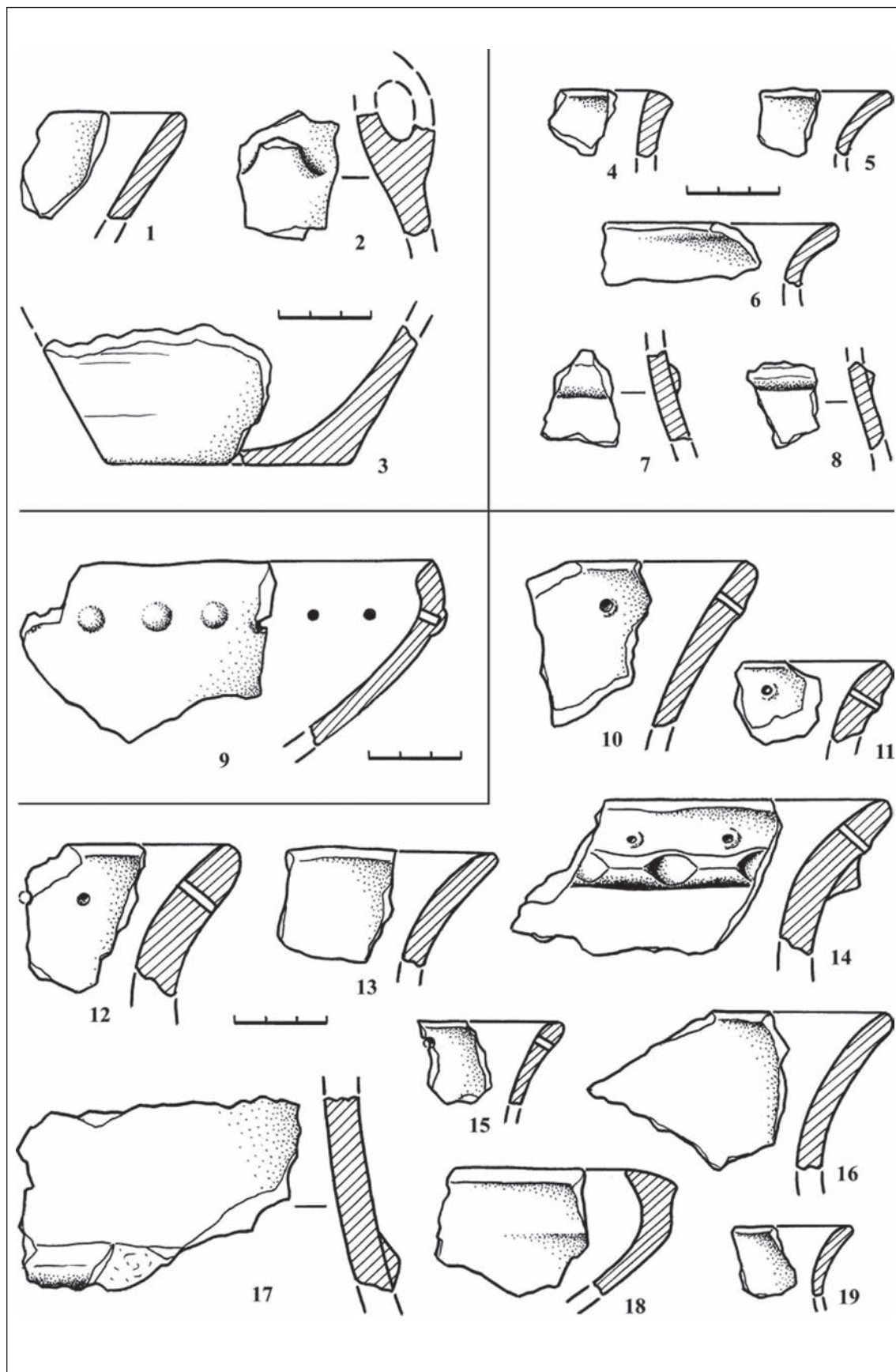

Рис. 5. Матеріали розвідок траси проектування ЛЕП «Побузьке-Тальне-Руська Поляна» (Черкаська обл.): кераміка. (1-3 - поселення Петрики-2; 4-8 - поселення Кличкове; 9 - курган біля с. Неморож; 10-19 - поселення Мурзинці)

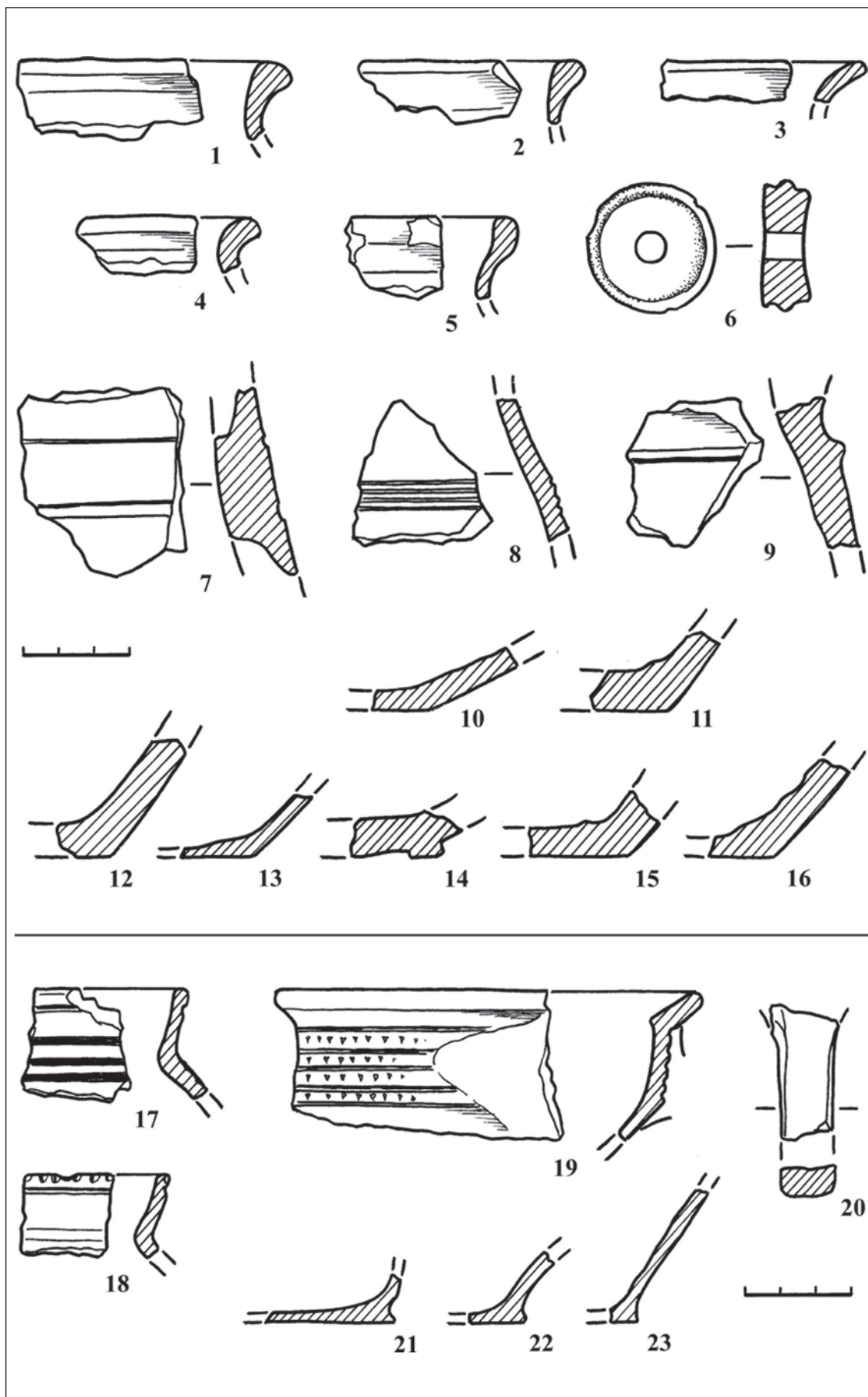

Рис. 6. Матеріали розвідок траси проектування ЛЕП «Побузьке-Тальне-Руська Поляна» (Черкаська обл.): кераміка. (1-16 - поселення Кобринове-1; 17-23 - поселення Попівка)

Т. Р. Милян

СУЦІЛЬНЕ АРХЕОЛОГІЧНЕ ОБСТЕЖЕННЯ - МОЖЛИВОСТІ ТА РЕАЛІЇ

Один із шляхів збереження археологічної спадщини – проведення суцільного археологічного обстеження з фіксацією пам'яток та внесенням їх до Державного реєстру. У Львівській області впродовж десяти років триває реалізація пілотного проекту «Археологічний кадастр України». В результаті виявлено кілька тисяч нових пам'яток археології. Маючи необхідні відомості, під час нових будівництв або розроблення перспективних планів розвитку території на території області можна передбачити заходи із збереження чи дослідження археологічних пам'яток.

Ключові слова: суцільне обстеження, пілотний проект, археологічні пам'ятки.

Вивчення та збереження археологічної спадщини одне з пріоритетних завдань держави. У світлі подій останніх років, питання знання свого минулого є визначальним у розумінні свого сьогодення. Пам'ятки археології несуть у собі знання та відомості нашої історії, її дописемного, а подекуди і писемного періодів. Із здобуттям незалежності в Україні здійснюються заходи щодо виявлення та обліку об'єктів археології. Однак вони не є активними та цілеспрямованими, а подекуди виглядають як ініціатива окремих інституцій.

Для впровадження у життя цього необхідно проведення низки заходів. Вони мають охопити та задіяти відповідні сегменти цілого пам'ятко-охоронного комплексу. В першу чергу, це законодавче закріплення статусу відомих та нововиявлених об'єктів археології із впровадженням заходів їхнього захисту, ведення Державного реєстру таких пам'яток, регулярне його оновлення.

Такі можливості надає чинне українське законодавство. Зокрема, у Законі України «Про охорону культурної спадщини» чітко визначені заходи щодо обліку пам'яток (Розділ III. Державна реєстрація об'єктів культурної спадщини), де визначено засади ведення Державного реєстру. У цьому руслі працює також і стаття 8 Закону України «Про охорону археологічної спадщини». У 2019 р. Постановою Кабінету міністрів України № 452 від 22 травня 2019 р. затверджено порядок визначення категорій пам'яток, де поділено їх на національні та місцевого значення. Такі заходи мають на меті спростити постановку на облік об'єктів археології, забезпечити пришвидшення процесу документообігу, необхідного для визначення статусу об'єкта та заходів для його збереження.

Наступним кроком у цій царині мало б стати створення єдиної бази даних, інформація із якої мала слугувати для прийняття відповідних рішень по використанню або ж дослідженню пам'яток. У цьому керунки ведеться робота у багатьох державних установах. Її метою є створення загальної кадастрової системи, яка б відображала інфраструктуру просторових даних. Однією із її складових заплановано створення т. зв. «археологічний кадастру» (Нагорна 2015).

Важливою складовою у виявленні та збереженні пам'яток археології мало б стати суцільне обстеження територій. Існують європейські практики стосовно вирішення таких проблем. Зокрема, у Франції збір інформації проводять Департаменти археології, розташовані у регіонах країни, вони ж ведуть й облік (Ільчишин 2017, с. 167). Однак на сьогоднішній час найбільш повна система виявлення, обліку та збереження археологічних об'єктів існує у Польщі. У рамках програми AZP («Археологічне дослідження Польщі») проведено обстеження близько 90 % (270 000 км²) території країни і зафіксувати 435 000 пам'яток. Суть методу полягала в суцільному обстеженні поверхні з нотуванням всього виявленого у спеціальних картках – Картка обліку археологічної пам'ятки (Бадзінська 2015, с. 87, рис. 1, 2). Варто зауважити, що у картках обліку, водночас які є і первинним документом обліку, відображено лише необхідну та спрощену інформацію. Це дає можливість працювати з ними широкому колу фахівців.

У польській програмі було задіяно багато дослідників, на її реалізацію виділяли значні державні кошти. У результаті органи охорони культурної спадщини отримали актуальну інформацію про пам'ятки. Тож у будь-якому інвестиційному проєкті чи навіть звичайному будівництві враховують комплекс заходів з дослідження або збереження археологічних об'єктів. З розвитком технологій дослідження охоплено навіть важкодоступні території – лісові масиви на рівнинах та гірських територіях. У зв'язку із цим з'являються нові відомості і база даних про пам'ятки зростає (Заплата, Стереньчак 2018).

Стосовно українського досвіду, то варто відзначити, що і тут здійснювалися певні заходи. Хоча вони носили дещо однобічний характер. Як приклад розглянемо Львівську область. На початках ці відомості виглядали як каталоги відомих пам'яток (Свешніков 1976), або як підсумкові видання «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині», які хронологічно охоплювали періоди від кам'яного віку і до давньоруського часу (ред. Черниш 1981; Крушельницька та ін. 1982; ред. Черниш 1982).

Із часом якість наявної інформації перестала відображати потреби дослідників, а швидкий розвиток господарської діяльності призводив до відчутних втрат серед об'єктів археології. У зв'язку із цим у Львівській області спробували виправити ситуацію. Тогочасне керівництво Управління охорони культурної спадщини Львівської обласної державної адміністрації в особі її керівника В. Івановського у співпраці з місцевими археологами (М. Филипчук, О. Осаульчук, Т. Милян) у 2008 р. запропонували пілотний проєкт суцільного археологічного обстеження території області «Археологічний кадастр України. Львівська область». Беручи до уваги європейський досвід, в першу чергу польський, було розроблено основні принципи програми щодо повного вивчення області, локалізації відомих пам'яток і, головне, виявлення нових, оскільки археологічні розвідки постійно тривали. Фінансування досліджень здійснювалося із державного бюджету згідно із Законом України від 20.04.2004 р. № 1692-IV «Загальнодержавна програма збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки».

На початках обстеження проводились на довільних територіях. Протягом 2008-2011 рр. вибірковими роботами було досліджено ділянки на території окремих районів. Однак проведені роботи у масштабності не досягали необхідних рис суцільного обстеження, подекуди носили точковий характер (Назар 2010; Сало 2010; Білас, Войтович, Сілаєв, 2011; Ситник, Гавінський, Войтович, Адамишин, 2012; Ситник, Павлів, Петегрич, Коропецький, 2012).

Враховуючи потреби у повному обстеженні територій, було вирішено вихідним пунктом обстеження обрати басейн річки. Роботу розпочато із прикордонних до Польщі районів Львівської області, враховуючи майбутню перспективу відтворення суцільної картини давнього заселення, базуючись на відомостях з польською системою AZP.

Суцільні обстеження проведені на території Городоцького, Мостиського, Яворівського, Сокальського і Жовківського районів, в яких розташовані басейни транскордонних річок Вишня (басейн Сяну-Вісли), Солокія, Варенжанка, Себечівка (басейн Західного Бугу). В подальшому дослідження перемістились у східному напрямку – в басейн Стиру (р. Острівка).

Зважаючи на транскордонні дослідження, їх підсумки знайшли своє відображення у монографічному опрацюванні виявлених матеріалів у спільних працях українських та польських дослідників. У них подано первинний аналіз артефактів, проведено культурно-хронологічне визначення пам'яток. Це монографії «Археологія долини польсько-української ріки Варенжанка» (ред. Кусьнеж, Милян, Осаульчук, Урбанські 2011), «Культурно-поселенські зміни в басейні річки Вишня» (Чопек та ін. 2018). Протягом спільних робіт також було відпрацьовано методику виявлення і верифікації відомих пам'яток (Бадзінська 2015). Водночас зафіксовано факти, коли надто інтенсивна господарська діяльність призводить до зникнення пам'ятки (ред. Кусьнеж, Милян, Осаульчук, Урбанські 2011, с. 44-45).

Подальше фінансування таких робіт у Львівській області відбувається коштом місцевого бюджету у рамках спеціалізованих програм. Це «Регіональна програма розбудови сфери охорони культурної спадщини Львівської області на 2013–2015 роки», рішення № 797 від 20.06.2013 р. Львівської обласної ради, програми «Охорона і збереження культурної спадщини Львівської області на 2016–2018 роки», рішення № 149 від 29.03.2016 р. Львівської обласної ради, які передбачають щорічні кошти на проведення археологічного обстеження та моніторингу пам'яток.

За час виконання суцільних обстежень досліджено понад 1600 км² (7,3 % області) та виявлено бл. 2000. Середній індекс густоти заселення сьогодні становить приблизно 1,23 об'єкта на км² (Осаульчук 2016).

Отримавши нові відомості про стан та розташування нових об'єктів археології, ми зіткнулися із низкою проблем, які вимагають негайного вирішення: наявність постійного фінансування обстежень; вироблення єдиних методичних рекомендацій; визначити місця збереження виявлених артефактів (які подекуди мають досить фрагментарний характер); створити систему обліку об'єктів археології – установа(-и), яка здійснює облік, актуалізує інформацію; створення функціональних форми виявлення та обліку.

Формування загальних вимог або ж рекомендацій щодо проведення розвідок та обліку постійно пропонуються у рамках окремих статей (Милан, 2017; Филипчук, Стеблій 2010). Однак, якщо враховувати загальнодержавне значення досліджень, наявність розрізаних підходів у дослідженнях, присутність різних археологічних установ, органів місцевого самоврядування, то на порядку денному є гостра потреба у консолідованому вирішенні та впровадженні рішень у практику.

Вже зараз можна відчувати позитивні результати проведеної праці. Археологічна спадщина, окрім наукового виміру, переходить у сферу публічності та громадського зацікавлення. Вона набуває цілком конкретних рис і розуміння серед широкого загалу. Стає предметом гордощів та поцінування. Водночас органи охорони культурної спадщини володіють актуальною інформацією про стан речей на досліджених територіях. Це призводить до того, що під час реалізації проектів, що вносять зміни в навколишнє середовище зацікавленні особи/організації отримують чіткі вказівки щодо необхідності збереження або дослідження пам'ятки. Цьому також сприяє внесення інформації про археологічні об'єкти до містобудівного кадастру Львівської області.

У підсумку пілотний проект «Археологічний кадастр України. Львівська область» став частиною іншого інноваційного проекту – містобудівного кадастру Львівської області. Відтак відомості про пам'ятки археології зводять до єдиної системи, в якій можна отримати всю інформацію про обрану земельну ділянку. Окрім цього, отримані результати обстежень активно враховують під час розроблення генеральних планів населених пунктів або реалізації інших інвестиційних проектів.

Зважаючи на необхідність збереження археологічної спадщини та враховуючи досвід інших держав, суцільне обстеження території України набуває нової актуальності. Завдяки спільним зусиллям як науковців, так і представників органів охорони культурної спадщини зможемо зберегти надбання тисячоліть, а головне – зробити його доступним і зрозумілим.

ЛІТЕРАТУРА

Бадзінська, К. 2015. «Археологія долини польсько-української ріки Варенжанка» – методичні проблеми проведення суцільного археологічного обстеження. *Вісник рятівної археології*, 1, с. 86-98.

Білас, Н. М., Войтович, Н. І., Сілаєв, О. М. 2011. Розвідки на території Пустомитівського району Львівської обл. *Археологічні дослідження в Україні 2010*. Київ-Полтава, с. 35-36.

Заплата, Р., Стереньчак, К. 2018. Археологічна спадщина лісових територій – виклики, проблеми та заходи. *Вісник рятівної археології*, 4, с. 21-36.

Ільчишин, З. 2017. Превентивна археологія у Франції (огляд). *Вісник рятівної археології*, 3, с. 164-176.

Крушельницька, Л. І., Мацкевой, Л. Г., Свешніков І. К., Черниш, О. П., Попович, І. І., Балагурі, Е. А., Герета, І. П. 1982. *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи і раннього заліза*. Київ: Наукова думка.

Кусьнеж, Є., Милиян, Т. Р., Осаульчук, О. М., Урбаньські, А. (ред.). 2011. *Археологія басейну польсько-української ріки Варенжанки*. Замостя.

Милиян, Т. Р. 2017. Суцільне археологічне обстеження території в Україні: здобутки та проблеми. *Вісник рятівної археології*, 3, с. 43-51.

Нагорна, О. 2015. *Кадастрова система – перший крок для створення національної інфраструктури геопросторових даних* [online]. Київ: Держгеокадастр. Режим доступу: <https://land.gov.ua/info/kadastrova-systema-pershyi-krok-do-stvorennia-natsionalnoi-infrastruktury-heoprostorovykh-danykh/> [Дата звернення 14 серпня 2019].

Назар, І. І. 2010. Розвідки у Жовківському районі Львівської області. *Археологічні дослідження в Україні 2009*. Київ–Луцьк, с. 296-298.

Осаульчук, О. 2016. Археологічна спадщина Львівщини: завдання і заходи щодо її збереження [online]. Режим доступу: http://www.ras.gov.ua/images/news/%D0%94%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D0%9B%D0%9E%D0%94%D0%90_29.08.2016.pdf

Сало, Б. Я. 2010. Розвідки у верхів'ях Західного Бугу у 2009. *Археологічні дослідження в Україні 2009*. Київ–Луцьк, с. 367-369.

Свешніков, І. К. 1976. *Довідник з археології України: Львівська область*. Київ: Наукова думка.

Ситник, О. С., Гавінський, А. М., Войтович, М., Адамишин, О. 2012. Розвідки у Самбірському районі Львівської обл. *Археологічні дослідження в Україні 2011*. Київ–Луцьк, с. 304-306.

Ситник, О. С., Павлів Д. Ю., Петегиричи В. М., Коропецький Р. 2012. Роботи Городоцького загону Львівської розвідкової археологічної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2011*. Київ–Луцьк, с. 306-307.

Филипчук, М. А., Стеблій, Н. Я. 2010. Створення археологічного кадастру в горбогірній місцевості (теоретичні та методичні аспекти). *Вісник інституту археології Львівського університету*, 5, с. 3-38

Черниш, О. П. (ред.) 1981. *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку*. Київ: Наукова думка.

Черниш, О. П. (ред.) 1982. *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів*. Київ: Наукова думка.

Чопек С., Трибальська-Завісляк К., Войцешук Н., Осаульчук О., Бобак Д., Гембіца П., Яцишин А., Пастеркевич В., Павлів Д., Петегирич В., Полтовіч-Бобак М., Вацнік А. 2018. *Культурно-поселенські зміни в басейні річки Вишня*. Жешів: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

REFERENCES

Badzinska, K. 2015. «Arkheolohiia dolyny polsko-ukrainskoi riky Varenzhanka» – metodychni problemy provedennia sutsilnoho arkheolohichnoho obstezhennia. *Visnyk riativnoi arkheolohii*, 1, s. 86-98. (in Ukrainian)

Bilas, N. M., Voitovych, N. I., Silaiev O. M. 2011. Rozvidky na terytorii Pustomytivskoho raionu Lvivskoi obl. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010*. Kyiv-Poltava, s. 35-36. (in Ukrainian)

Zaplata, R., Sterenchak, K. 2018. Arkheolohichna spadshchyna lisovykh terytorii – vyklyky, problemy ta zakhody. *Visnyk riativnoi arkheolohii*, 4, s. 21-36. (in Ukrainian)

Plchyshyn, Z. 2017. Preventyvna arkheolohiia u Frantsii (ohliad). *Visnyk riativnoi arkheolohii*, 3, s. 164-176. (in Ukrainian)

Krushelnytska, L. I., Matskevoi, L. H., Svieshnikov I. K., Chernysh, O. P., Popovych, I. I., Balahuri, E. A., Hereta, I. P. 1982. *Arkheolohichni pam'iatky Prykarpattia i Volyni doby bronzy i rannoho zaliza*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)

Kusniezh, Ie., Mylian, T. R., Osaulchuk, O. M., Urbanski, A. (red.). 2011. *Arkheolohiia baseinu polsko-ukrainskoi riky Varenzhanky*. Zamostia. (in Ukrainian)

Mylian, T. R. 2017. Sutsilne arkheolohichne obstezhennia terytorii v Ukraini: zdobutky ta problemy. *Visnyk riativnoi arkheolohii*, 3, s. 43-51. (in Ukrainian)

Nahorna, O. 2015. *Kadastrova systema – pershyi krok dlia stvorennia natsionalnoi infrastruktury heoprostorovykh danykh* [online]. Kyiv: Derzhheokadastr. Available at: <https://land.gov.ua/info/kadastrova-systema-pershyi-krok-do-stvorennia-natsionalnoi-infrastruktury-heoprostorovykh-danykh/> [Data zvernennia 14 serpnia 2019].

Nazar, I. I. 2010. Rozvidky u Zhovkivskomu raioni Lvivskoi oblasti. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009*. Kyiv-Lutsk, s. 296-298. (in Ukrainian)

Osaulchuk, O. M. 2016. *Arkheolohichna spadshchyna Lvivshchyny: zavrannia i zakhody shchodo yii zberezhenia* [on line]. Available at: http://www.ras.gov.ua/images/news/%D0%94%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D0%9B%D0%9E%D0%94%D0%90_29.08.2016.pdf (in Ukrainian)

Salo, B. Ia. 2010. Rozvidky u verkhiv'iakh Zakhidnoho Buhu u 2009. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009*. Kyiv-Lutsk, s. 367-369. (in Ukrainian)

Svieshnikov, I. K. 1976. *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy: Lvivska oblast*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)

Sytnyk, O. S., Havinskyi, A. M., Voitovych, M., Adamyshyn, O. Rozvidky u Sambirskomu raioni Lvivskoi obl. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011*. Kyiv-Lutsk, s. 304-306. (in Ukrainian)

Sytnyk, O. S., Pavliv D. Iu., Petehyrychy V. M., Koropetskyi R. Roboty Horodotskoho zahonu Lvivskoi rozvidkovoï arkheolohichnoï ekspedytsii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011*. Kyiv-Lutsk, s. 306-307. (in Ukrainian)

Fylypchuk, M. A., Steblii, N. Ya. 2010. Stvorennia arkheolohichnoho kadastru v horbohirmii mistsevosti (teoretychni ta metodychni aspekty). *Visnyk instytutu arkheolohii Lvivskoho universytetu*, 5, s. 3-38. (in Ukrainian)

Chernysh, O. P. (red.) 1981. *Arkheolohichni pam'iatky Prykarpattia i Volyni kam'ianoho viku*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)

Chernysh, O. P. (red.) 1982. *Arkheolohichni pam'iatky Prykarpattia i Volyni rannoslov'ianskoho i davnoruskoho periodiv*. Kyiv: Naukova dumka.

Chopek S., Trybalska-Zavisliak K., Voitseshchuk N., Osaulchuk O., Bobak D., Hembitsa P., Yatsyshyn A., Pasterkievich V., Pavliv D., Petehyrych V., Poltovich-Bobak M., Vatsnik A. 2018. *Kulturno-poselenski zminy v baseini richky Vyshnia*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

T. R. Mylian

OVERALL ARCHAEOLOGICAL EXAMINATION - POSSIBILITY AND REALITIES

Preservation of the archaeological heritage of Ukraine is one of the priorities. Information about archaeological sites, taking into account the area of the country, is incomplete. The purposeful work on their registration was virtually non-existent. This leads to the destruction and loss of the national heritage, especially when implementing investment projects or new construction. One of the solutions is to carry out a continuous archaeological survey with the fixation of monuments and their inclusion in the State Register. In the Lviv region, for a period of ten years, the implementation of the pilot project «Archaeological Cadastre of Ukraine» is being carried out. The result was the discovery of several thousand new archeological sites. With the necessary information, during the construction of new buildings or the development of perspective plans for the development of the territory on the territory of the region provides for the conservation or study of archaeological sites. The project explored 1600 km² of territory of Lviv Oblast and found 2,000 new sites. It is necessary to solve the methodological support of works, accounting of identified materials. The monuments discovered help to better reflect the processes of migration and land settlement, and to build new scientific theories on the development of individual territories. Archeology monuments are included in the urban cadaster of Lviv region. This provides an opportunity for conservation and research during infrastructure projects. Archaeological survey works in Lviv region are provided with the necessary funds from the local budget throughout the period. Financial support is foreseen for the coming years as well.

Keywords: continuous survey, pilot project, archaeological sites.

Н. В. Науменко

АРХЕОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ - БАЗИ ДАНИХ ПРО ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Створення Польовим комітетом ІА НАН України електронних інформаційних баз даних для забезпечення фахового та якісного дослідження пам'яток археології та моніторингу різних аспектів археологічної діяльності в Україні.

Ключові слова: електронні бази даних; моніторинг, археологічні дослідження.

Україна має унікальну культурну спадщину, яка є невід'ємною частиною світового культурного надбання. На даний час більшість об'єктів культурної спадщини перебуває у критичному стані. Особливо це стосується пам'яток археології. Близько 65 тис. археологічних пам'яток України потребують на увагу та охорону з боку держави. У 2000 році було схвалено Закон України «Про охорону культурної спадщини», а у 2004 році Закон України «Про охорону археологічної спадщини». Згідно чинного законодавства, наукові дослідження в галузі археології організовує Національна академія наук в особі Інституту археології. Польовий комітет і Тимчасова кваліфікаційна рада Інституту археології здійснюють контроль за станом археологічних досліджень на території України, їхнім науковим рівнем та науковою звітністю.

Основним завданням Польового комітету Інституту археології НАН України є координація археологічних досліджень у наукових установах та організаціях, визначення фахової підготовки дослідника для проведення наукових досліджень конкретної археологічної пам'ятки шляхом рецензування звітів, здійснення контролю за якістю виконання польових досліджень і введення здобутих матеріалів у науковий обіг.

Польовим комітетом відповідно до мети й завдань своєї діяльності створені електронні інформаційні бази даних про польові дослідження: «Дані про видачу Кваліфікаційних документів (Відкритих листів)», «Дані наукових звітів про польові археологічні дослідження», «Дані про досліджені та нововиявлені пам'ятки археології України».

Для забезпечення фахового та якісного дослідження об'єктів (пам'яток) археології за останні п'ять років було розглянуто **1593** заяви установ та організацій. За обробленими даними поповнювалась вже існуюча електронна база «Даних про видачу Кваліфікаційних документів (Відкритих листів)» та створювалась нова електронна база відповідного року. Завдяки цій базі проводиться моніторинг різних аспектів археологічної діяльності.

Кількість науковців, які проводили дослідження				
2013	2014	2015	2016	2017
242	182	153	153	175

Загальна кількість досліджень за кваліфікаційними листами порівняно із 2016 (303) роком збільшилась на 7%. Процентне відношення кількості досліджень установ та організацій, які проводять дослідження на території України практично залишилося на рівні попередніх років. Деяко збільшилися наукові археологічні дослідження. У зв'язку із внесеними змінами до пам'яткоохоронного законодавства зменшилася кількість розвідувальних досліджень.

Форма	Кількість оформлених кваліфікаційних документів по видах досліджень				
	2013	2014	2015	2016	2017
1	137	74	83	87	104
2	74	47	57	70	58
3	15	15	11	17	16
4	106	62	64	97	108
5	12	2	5	2	4
6	53	31	26	30	34
Всього	397	231	246	303	324

Установа	Кількість оформлених кваліфікаційних документів дослідникам по установах				
	2013	2014	2015	2016	2017
Інститут археології НАН України	96	65	89	89	86
ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України	106	84	78	108	131
Інші установи Інституту археології НАН України	61	4	3	14	18
Інші установи НАН України	11	4	10	9	7
Університети	51	49	44	44	42
Заповідники	49	15	13	14	19
музеї	15	5	4	20	17
Інші установи	8	5	5	5	4
Всього	397	231	246	303	324

Аналіз виданих кваліфікаційних документів підтверджує, що єдиною науковою установою, яка системно та професійно вивчає пам'ятки археології і на їх основі відтворює давню історію України, є Інститут археології та його структурні підрозділи. На основі баз даних можна констатувати, що кількість археологічних досліджень у зв'язку зміною пам'яткоохоронного законодавства, економічними негараздами в країні та окупацією частини території зменшилася у рази (на 40 %). Також кількість співробітників, які проводять самостійно польові археологічні дослідження в Україні, стабільно мала. Кількість пам'яток археології, які є на території України, складає понад 150 тис. (виходить, що на одного фахівця-археолога припадає понад 1000 пам'яток археології). Така незначна кількість археологів в Україні є безпрецедентним явищем для Європи. Крім того, ті зміни, які були внесені у пам'яткоохоронне законодавство призвели до суттєвого зменшення науковорятувальних розкопок, які були обов'язковими перед земляними, будівельними роботами, що не сприяє збереженню пам'яток археології, а свідчить лише про їх руйнування.

Польовий комітет приймає Наукові звіти про проведенні дослідження археологічної спадщини від усіх організацій (установ), які проводять археологічні дослідження, та організовує їх рецензування фахівцями, які мають наукову відповідну ступінь та досвід польових досліджень, проводить експертизу звітів на відповідність вимогам «Інструкції до оформлення Наукового звіту про проведенні дослідження археологічної спадщини».

Для контролю за вчасною здачею, науковою інформативністю, структурою наукового звіту ведеться електронна база «Даних наукових звітів про польові археологічні дослідження», яка є продовженням електронної бази «Даних про видачу Кваліфікаційних документів (Відкритих листів)».

У базі зазначаються, крім назви самого звіту, архівного номеру, авторів, наявність польової документації, зауваження відділу, який проводив рецензування звітів, наявність акту здачі археологічних знахідок до державної музейної установи, яка має дозвіл на їх зберігання. Шляхом аналізу щорічних наукових звітів про польові археологічні дослідження здійснюється моніторинг сучасного стану пам'яток та готуються пропозиції щодо першочергових заходів для збереження археологічної спадщини.

Польовим комітетом проводиться збір та систематизація на сучасному рівні матеріалів щодо дослідження пам'яток археології в Україні, що дозволило створити електронну базу даних «Про досліджені та нововиявлені пам'ятки археології України» з подальшим її поповненням. Вона має надавати часткову довідкову інформацію про об'єкти археології України, оперативність пошуку відомостей про пам'ятку, її місцезнаходження, культурну приналежність, площу пам'ятки та площу її дослідження тощо.

За допомогою цієї бази можна у короткий термін часу з'ясувати наявність на даній території, району, області, міста пам'яток археології; час останнього обсте-

ження та дослідження; автора відкриття об'єкту археології, а також здійснювати постійний моніторинг за станом пам'яток, що дасть можливість вчасно з'ясувати стан збереженості та визначати терміновість та необхідність прийняття рішень та заходів для збереження або науково-рятувального дослідження цієї пам'ятки археології. Дані бази складуть описову картину відомостей про пам'ятку або нововиявлений об'єкт археології.

Всі бази даних допомагають оперативно надавати інформацію щодо проведених польових археологічних досліджень науковими співробітниками організацій та установ, а також звітності за ними. Існування таких баз даних має сприяти забезпеченню збереження пам'яток археології.

N. V. Naumenko

ARCHAEOLOGICAL ACTIVITY IN UKRAINE – FIELD RESEARCH DATABASES

The main task of the Field Committee is to coordinate archaeological research in scientific institutions and organizations, to determine the professional training of a researcher to conduct research on a particular archaeological site by reviewing reports, to monitor the quality of field research and the introduction of materials obtained into scientific circulation.

In accordance with the purpose and tasks of the field committee, electronic information databases on field studies were created, through which the materials on the study of archeology in Ukraine are collected and systematized: «On Issuance of Qualification Documents (Open Letters)», «Data on Scientific Reports on field archeological researches About researched and newly discovered monuments of archeology of Ukraine».

The analysis of the issued qualification documents confirms that the only scientific institution that systematically and professionally studies archeology monuments and, on their basis, reproduces the ancient history of Ukraine is the Institute of Archeology and its subdivisions. Based on the databases, it can be concluded that the number of archaeological investigations has decreased in number (by 40%) due to the change of the conservation legislation, economic problems in the country and the occupation of part of the territory. Also, the number of employees conducting field archeological research in Ukraine is consistently small. The number of archeology monuments in Ukraine is over 150 thousand (it turns out that more than 1000 archeology monuments per expert archeologist). Such a small number of archaeologists in Ukraine are an unprecedented phenomenon for Europe. In addition, the changes made to the conservation legislation have led to a significant reduction in excavations that were mandatory for earthmoving and construction work, which does not contribute to the preservation of archeology monuments but only demonstrates their destruction.

All databases help to promptly provide information on field archaeological research conducted by researchers of organizations and institutions, as well as reports on them.

Keywords: databases; monitoring, archaeological research.

*С. Б. Радченко, Н. С. Котова,
О. В. Тубольцев, Д. В. Кіосак, В. С. Джос*

ПОСЕЛЕННЯ КАМ'ЯНА МОГИЛА 1: ЯК НОВІТНІ МЕТОДИ АКТУАЛІЗУЮТЬ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ?

Історія дослідження багатошарового поселення Кам'яна Могила 1 налічує понад 80 років. Результати цих робіт відображені у численних публікаціях, однак при спробі їхньої інтерпретації постає потреба у точному визначенні просторового положення як досліджуваних ділянок, так і археологічного матеріалу. Запропоноване картографічне дослідження розв'язує проблему просторової прив'язки розкопів на поселенні та відкриває можливість до часткового усунення суперечностей у трактовці цієї важливої доісторичної пам'ятки Приазов'я. Карта досліджуваних ділянок Кам'яної Могили 1 є найповнішим на сьогодні історіографічним документом щодо історії вивчення поселення.

Ключові слова: Кам'яна Могила, картографія, неоліт, В.М. Даниленко, Д.Я. Телегін.

Вступ

Історія вивчення багатошарової пам'ятки Кам'яна Могила 1 налічує вже понад вісімдесят років. Матеріали поселення та їх відносна хронологія відіграли ключову роль у формуванні низки концептуальних підходів до неоліту та енеоліту України (Даниленко 1969, 1974), а від 1980-х рр. знайшли своє місце і у мезолітичній проблематиці (Телегін 1982, 1985, 1990). Гострі дискусії точилися стосовно Кам'яної Могили 1 від самого початку її вивчення, тривають вони і зараз.

Класики українського неолітознавства радикально розійшлися у своїх тлумаченнях поселення і не змогли запропонувати єдиного узагальненого бачення пам'ятки та її колекцій, а також відображених ними історичних процесів. Кожен з авторів дослідження підходив до Кам'яної Могили 1 з новим методичним багажем та своїм набором дослідницьких проблем. Відповідно, точність та способи топографічної прив'язки місць розкопок значно відрізнялися. Через це актуальним є питання щодо відтворення загального плану розкопаних ділянок пам'ятки. Історія вивчення поселення ускладнена також важливою проблемою узгодження стратиграфічних колонок різних авторів (Котова 2002, 2006; Гаскевич 2012).

Нині Кам'яна Могила 1 – єдина відома пам'ятка у степовій Україні, де послідовно і найбільш повно представлені культурні шари від раннього мезоліту до пізнього енеоліту, що утворюють чітку стратиграфічну колонку.

У 2011 р. в межах спільного українсько-швейцарського проекту з вивчення реакції людини і рослинного покриву на зміни клімату почалися нові розкопки багатошарового поселення Кам'яна Могила 1 у західному Приазов'ї. Дослідження, проведені з 2011 р. додали до опублікованих раніше ще одну стратиграфічну послідовність (Котова та ін. 2017). Але для вирішення стратиграфічної проблеми спершу необхідно однозначно локалізувати досліджені ділянки поселення та створити їх єдиний план. Розв'язання такої задачі і запропоновано цією нашою статтею.

Постановка проблеми

Поселення Кам'яна Могила 1 розташоване на території Національного історико-археологічного заповідника “Кам'яна Могила”, на відстані 2 км на схід від селища Мирне Мелітопольського району Запорізької області. Пам'ятка локалізується на островоподібному підвищенні овальної форми, яке є частиною першої надзаплавної тераси правого корінного берега р. Молочна. Підвищення витягнуте зі сходу на захід на довжину 350–400 м; його ширина – близько 100 м (Даниленко 1986, с. 12). Тераса розділена сухим руслом стариці Молочної (відповідно до записів В.М. Даниленко) або висохлого її притока – р. Секіз (на думку співробітників заповідника) (Котова та ін. 2017, с.19). На правому березі річища цієї стариці і роз-

ташовано досліджувану пам'ятку (рис. 1), на лівому ж знаходиться багат шарове поселення Кам'яна Могила 2.

Кам'яну Могилу 1 відкрито у 1938 р. Валентином Миколайовичем Даниленком, тоді – співробітником Мелітопольського краєзнавчого музею. Того ж року О.М. Бадер здійснив перші розкопки пам'ятки, названої ним “стоянкою біля Червоного озера”. Він заклав там три шурфи та відкрив розкоп площею 22 м² (Бадер 1950).

У 1947 році роботи були продовжені Приазовською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В.М. Даниленка. На пам'ятці розбито шість розкопів загальною площею 113 м² (Даниленко 1947, 1986, арк. 12).

У 1950 р. на р. Молочній було заплановано будівництво гідроелектростанції, гребля якої мала пройти через піщаниковий пагорб Кам'яної Могили. Саме тому Інститут археології АН УРСР ухвалив рішення про необхідність термінового дослідження петрогліфів Кам'яної Могили та поселень поруч. Однією з задач експедиції було дослідження неолітичного поселення під Червоною Горою. Найціннішими вважались найстарші, а отже, й найглибші культурні шари, тож 1951 р. в процесі підготовки до широкомасштабних археологічних досліджень, запланованих наступного року, на території поселення скреперами було створено ділянку площею близько 1000 м² (400 м² було заплановано південніше та 600 м² – північніше розкопів 1947 р.) (Рудинський 1951, с. 46). Того ж року було знято верхні ґрунтові нашарування потужністю приблизно 1,5 м з матеріалами скіфського часу та доби бронзи “для того, щоб зменшити потужність нашарувань над мезолітичним культурним шаром” (Телегін і др. 1983, с. 22, тут і далі – переклад Радченка С.Б.). Але заплановані на 1952 р. дослідження були обмежені у зв'язку з недостатніми асигнуваннями (Рудинський 1952, с. 6). Проект побудови електростанції також не було втілено.

Пізніше, вже у 1956 р., співробітник Запорізького краєзнавчого музею В.Ф. Пешанов за вказівкою директора Інституту археології АН УРСР С.М. Бібікова здійснив шурфування пам'ятки та дослідив 12 м² з метою перевірки стратиграфії та умов залягання найглибших культурних шарів (Рудинський 1956, с. 2, рис. 2, с. 5, рис. 5, с. 9, рис. 6б; Гаскевич 2012).

Ще через чотирнадцять років, у 1970 р. В.М. Даниленко разом з П.М. Долухановим та Г.А. Пашкевич збрали проби для палінологічного аналізу у зачищеній стінці одного з розкопів 1947 р. (Долуханов, Пашкевич 1977, с. 142). Подальші декілька років В.М. Даниленко також проводив археологічні дослідження поселення, але точні дані про розкопки В.М. Даниленко у 1970-х рр. відсутні (Котова 2006, с. 33).

У 1983 р. пам'ятку почав досліджувати Дмитро Якович Телегін. Закладений ним розкоп площею близько 20 м² було розташовано між траншеями О.М. Бадера 1938 р. та В.М. Даниленко 1947 р. Крім того, Телегін здійснив зачистку восьми метрів стінки розкопу 1947 р. та шурфування ділянки з параметрами 2 × 0,4 м на північний захід від розкопа, на території пошкодженої скрепером у 1951 р. ділянки (Телегін і др., 1983).

Під час наступної експедиції до Кам'яної Могили 1, 1987 року, Д.Я. Телегін дослідив розкоп площею 24 м² (1987, 1990). Того ж року у південно-східній стінці квадрата Р-30 було відібрано ґрунт для палінологічного аналізу (Безусько, Котова, Ковалюх 2000, с. 91-101).

Оскільки загального плану розкопок пам'ятки досі не опубліковано, виникає потреба в створенні уніфікованої план-схеми вже досліджених ділянок поселення Кам'яна Могила 1. Єдиний план, наданий Д.Я. Телегіним (1985, с. 76, рис. 34), включає лише розкоп О.М. Бадера і частину розкопів В.М. Даниленко 1947 р. та позбавлений прив'язки до конкретної ділянки пам'ятки, тож наша робота передбачає поєднання результатів сучасних польових досліджень із архівними матеріалами.

Дослідження та результати

Останні 80 років, які минули з перших розкопок поселення, були пов'язані з антропогенною активністю навколо Кам'яної Могили. На жаль, вона передбачала не лише розкопки поселення та створення музею і заповідника. Найбільш значні зміни були пов'язані з вибіркою ґрунту на території пам'ятки, яка радикально змінила рельєф місцевості. Проте розкопки О.М. Бадера та В.М. Даниленка не були засипані ґрунтом і досі видні на поверхні. Сучасний їхній стан відповідає свідченню Д.Я. Телегіна 1983 року: "Зачистки та траншеї попередніх розкопок збереглися у вигляді безформних ям, але контури усіх траншей та зачисток все ще впізнавані, хоч їхня конфігурація і не завжди збігається з загальним планом Бадера та Даниленка" (Телегин и др. 1983, с. 22).

Як бачимо, вибірка ґрунту, здійснена поблизу розкопів О.М. Бадера та В.М. Даниленка, не зруйнувала та не порушила їхньої форми. Втім, точне положення розкопів залишалось невизначеним. Однак повоєнні аерофотознімальні роботи, здійснені 16 травня 1951 року (рис. 2.1), зафіксували декілька ям поблизу Кам'яної Могили. Геометрично вони відповідають зображенню розкопів В.М. Даниленка на його плані 1947 року (рис. 3).

Спроба прив'язати матеріали аерофотознімання до сучасної ситуації на території пам'ятки (рис. 2.2) хоч і дає змогу визначити приблизне положення розкопів, унаочнює низку обмежень, що призводять до неточності фіксації їх положення:

- 1) низька роздільна здатність знімка (близько 2 м / піксель);
- 2) рухливість блоків пагорба Кам'яної Могили та зміна їх положення за останні десятки років.

У подальшому цю неточність буде усунено шляхом фіксації положення розкопів на місцевості.

На відміну від В.М. Даниленка, Д.Я. Телегін відображає план розкопок 1983 та 1987 років (рис. 4.1 та 4.2 відповідно) на абрисі ситуації на пам'ятці, зображуючи дерева та елементи рельєфу. З його звітів також отримуємо інформацію про прив'язку розкопів до ділянок, досліджених В.М. Даниленком:

"Для виявлення умов залягання матеріалу нами закладено невеликий розкоп між траншеями Бадера та Даниленка площею 20 м² у південно-східній частині стоянки (кв. 1–18) та зачистка вздовж південно-західної стінки старих розкопів (кв. 25–32)" (Телегин и др. 1983, с. 22-23).

Маючи ці дані та враховуючи взаємну прив'язку розкопів 1983 та 1987 року, можемо укласти схему взаємного розташування розкопів О.М. Бадера, В.М. Даниленка та Д.Я. Телегіна (рис. 4.3) та припустити, що досліджені ними сусідні ділянки пам'ятки мають бути стратиграфічно близькими.

Додатково привертає увагу траншея, знайдена під час досліджень 2011–2018 рр. поблизу нашого розкопу 2. Вона має незначну глибину та містила законсервоване целофановою плівкою місце розведення вогню. Спершу траншея була інтерпретована нами як один з розкопів Д.Я. Телегіна, однак записи 1983 року приписують її авторство В.М. Даниленку: "Додатково до попередніх даних про розкопки, директор Мелітопольського музею Б.Д. Михайлов повідомив, що на знятій бульдозером площі у 1971 р. В.Н. Даниленко закладав розкоп-траншею, де було знайдено вогнище, схоже, неолітичного часу" (Телегин и др. 1983, с. 23). Архівні фотокартки 1971 року дозволяють зіставити ракурси та припустити орієнтовне положення траншеї (рис. 5). Оскільки її контури було відкрито під час польових досліджень, координування цього розкопу труднощів не викликало. У 2018 р. розкоп В.М. Даниленка 1971–1973 рр. нами було повністю відкрито.

Уточнення просторової прив'язки розкопів В.М. Даниленка та Д.Я. Телегіна можливе завдяки таким двом факторам:

1. Елементи ситуації, зображені Д.Я. Телегіним на загальному плані розкопок, зокрема форми рельєфу та розташування дерева (яблуня, що знаходиться на бровці розкопу – частина її стовбура збереглась і досі) значно не змінилися;

2. Частину кутів розкопів В.М. Даниленка все ще можна розпізнати на місцевості.

Використання та узагальнення усіх отриманих даних уможливило об'єднання просторових даних про всі найбільші дослідження поселення Кам'яна Могила 1 в межах одного вимірного плану та в одній системі координат (рис. 6). Це розв'язує історіографічні на планіграфічні дискусії, що точились навколо пам'ятки та створює перспективу для безпосередньої верифікації, інтерпретації та уточнення стратиграфічних спостережень попередніх дослідників поселення.

Системою координат, що слугуватиме основою для уніфікації даних, було обрано умовну прямокутну ортогональну систему координат, прийняту на пам'ятці під час досліджень Н.С. Котової у 2011–2013 та 2016–2018 рр. Її пов'язано з численними точками місцевості та закріплено двома бетонними-стовпчиками реперами. Осі координат орієнтовано на схід та на північ, що збігається з осями розмітки квадратів попередніх дослідників.

Графічною основою для уніфікованого плану стало ортофотозображення, отримане у 2018 р за допомогою квадрокоптера DJI Phantom 4. Точність фіксації точки за цим ортофотопланом складає 4 см. Використання такого вимірного зображення дає змогу поширити єдину систему координат на низку пам'яток неподалік від Кам'яної Могили або за потреби виконати прив'язку до Державної геодезичної мережі.

Висотна прив'язка даних Д.Я. Телегіна, і, відповідно, розкопів В.М. Даниленка, до уніфікованої системи координат здійснюється через точку контролю місця нуля, закріплену Д.Я. Телегіним на фасаді будівлі музею (рис. 7). Відповідно до польових вимірювань, нульова площина загальної системи координат на 4,994 м нижча від точки контролю нуля або на 2,894 м нижча від нульової площини Д.Я. Телегіна.

Таким чином, всі польові дослідження, що було виконано під керівництвом О.М. Бадера, В.М. Даниленка, Д.Я. Телегіна та Н.С. Котової, уніфіковано та однозначно зафіксовано в межах однієї системи координат, а отже, нарешті пов'язано в одну множину археологічних сутностей.

Висновки

Проблема неузгодженості результатів досліджень поселення Кам'яна Могила 1 налічує не один десяток років. Вона є актуальною і сьогодні, як через важливість та унікальність пам'ятки для історії європейської неолітизації, так і через значну кількість археологічних відомостей, здобутих всіма дослідниками протягом 80 років робіт на її території. Складна та неоднозначна стратиграфія, антропогенні зміни рельєфу пам'ятки та неточності польової документації зумовили неможливість використання результатів попередніх досліджень із залученням сучасних методів. Досі важко було однозначно вирішити навіть питання кількості стратиграфічних горизонтів на пам'ятці, адже кожен дослідник захищає саме запропоновану ним версію. Найдоступнішим способом розв'язання цієї проблеми є безпосередня перевірка спостережень попередніх дослідників. Така перевірка потребує точної інформації про розміщення ділянок ведення польових археологічних досліджень.

Залучення архівних картографічних та фотограмметричних даних, а також матеріалів польової документації вперше уможливило створення єдиної карти дослідження Кам'яної Могили 1 у загальній системі координат. Уніфікація археологічних результатів численних дослідників пам'ятки була вкрай необхідною для поглиблення нашого розуміння доісторичних процесів на території поселення, а формування комплексного підходу до усвідомлення пам'ятки стане можливим саме завдяки розв'язанню низки історіографічних та стратиграфічних неузгодженостей. До того ж, нами переконливо спростовано припущення про те, що 1947 та 1983–1987 рр. вивчалися різні ділянки поселення, що пояснює відмінності між описами стратиграфічних розрізів, одержаних у відповідні роки (Гаскевич 2012). Д.Я. Телегін та В.М. Даниленко дивилися на один і той самий розріз (на суміжну

стінку між розкопом 4 В.М. Даниленка та кв. 25–32 Д.Я. Телегіна) чи на дуже близькі за розташуванням розрізи.

Поєднання численних та інформативних археологічних матеріалів із новими результатами досліджень та застосуванням новітніх технологій уперше відкриває перспективи до цілісного розуміння цієї однієї з найпроблемніших пам'яток степового неоліту України. Хоча інтерпретація всіх наявних даних потребуватиме активного залучення методів геопросторового аналізу, застосування цих методів можливе лише завдяки поєднанню результатів у єдину цілісну та несуперечливу систему, яка є важливим компонентом у відкритті нового етапу дослідження поселення Кам'яна Могила 1.

Подяки

Дослідження було виконано за підтримки Швейцарського Національного Фонду SCOPES IZ73Z0_152732 "Responses of vegetation and prehistorical society to climatic changes in Ukraine".

ЛІТЕРАТУРА

- Бадер, О. М. 1950. Очерк работы Азово-Черноморской экспедиции. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 30, с. 174-180.
- Безусько, Л. Г., Котова, Н. С., Ковалюх, Н. Н. 2000. Население эпохи неолита – раннего неолита Западного Приазовья и окружающая среда. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, VIII, с. 89-109.
- Гаскевич, Д. Л. 2012. Поселение Каменная Могила 1 и начало неолитизации Северного Причерноморья: гипотезы, аргументы, факты. *Stratum plus*, 22, с. 45-65.
- Даниленко, В. М. 1947. *Звіт Приазовської експедиції 1947 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1947/5.
- Даниленко, В. Н. 1969. *Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы*. Киев: Наук. думка.
- Даниленко, В. Н. 1974. *Энеолит Украины: Этноисторическое исследование*. Київ: Наук. думка.
- Даниленко, В. М. 1986. *Кам'яна Могила*. Київ: Наук. думка.
- Долуханов, П. М., Пашкевич, Г. А. 1977. Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена – голоцена и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы. В: Бадер О. Н. (ред.). *Палеоэкология древнего человека*. Москва: Наука, с. 134-145.
- Котова, Н. С. 2002. *Неолитизация Украины*. Луганск: Шлях.
- Котова, Н. С. 2006. *Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья*. Луганск: Вид-во СНУ ім. В. Даля.
- Котова, Н. С., Тубольцев, О. В., Киосак, Д. В., Спицына, Л. А., Махортых, С. В., Тиннер, В., Нильсен, Э., Джос, В. С. 2017. Предварительные итоги раскопок многослойного поселения Каменная Могила 1 (2011 – 2012 гг.). В: Махортых, С.В., Капитани, А. (ред.). *Археология и палеоэкология степной Украины*. Киев: ИА НАНУ, с. 19-50.
- Рудинский, М. Я. 1951. *Отчёт Мелитопольско-Терпневской экспедиции за 1951 год*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1951/6.
- Рудинський, М. Я. 1952. *Звіт Мелітопольсько-Терпнівської експедиції за 1952 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1952/8.
- Рудинський, М. Я. 1956. *Коротке звітлення про роботу Мелітопольсько-Терпнівської експедиції 1956 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1956/9.
- Телегін, Д. Я. 1982. *Мезолітичні пам'ятки України (IX – VI тис. до н.е.)*. Київ: Наук. думка.
- Телегін, Д. Я., Нужный, Д. Ю., Яневич, А. А. 1983. *Отчет о работе экспедиции «Славутич» в 1983 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1983/19.
- Телегін, Д. Я. 1985. *Памятники эпохи мезолита на территории Украинской СССР*. Київ: Наук. думка.
- Телегін, Д. Я. 1987. *Отчет об археологических исследованиях в Поднепровье и на р. Молочной в 1986 – 1987 гг.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1987/15.
- Телегін, Д. Я., Яневич, А. А., Коен, В. Ю. 1987. *Дневник первобытной экспедиции ИА АН УССР по обследованию памятников в Днепропетровской и Запорожской областях за 1987 год*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1987/15, 30 арк.
- Телегін, Д. Я. 1990. Новые раскопки поселения Каменная Могила в Приазовье. В: Оленковский, Н. П. (ред.). *Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей)*. Тезисы докладов юбилейной конференции, октябрь 1990. Ч. 1. Херсон: Херсонский краеведческий музей, с. 31-33.

REFERENCES

- Bader, O. M. 1950. Ocherk raboty Azovo-Chernomorskoy ekspeditsii. *Kratkiye soobshcheniya Instituta istorii materialnoy kultury*, 30, s. 174-180.
- Bezusko, L. G., Kotova, N. S., Kovalyukh, N. N. 2000. Naseleniye epokhi neolita – rannego eneolita Zapadnogo Priazovia i okruzhayushchaya sreda. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krumu*, VIII, s. 89-109.
- Gaskevich, D. L. 2012. Poseleniye Kamennaya Mogila 1 i nachalo neolitizatsii Severnogo Prichernomor'ia: gipotezy, argumenty, fakty. *Stratum plus*, 22, s. 45-65.
- Danylenko, V. M. 1947. *Zvit Pryazovskoi ekspedytsii 1947 r.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 1947/5.
- Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy: Glavy drevney istorii Yugo-Vostochnoy Evropy.* Kiev: Naukova dumka.
- Danilenko, V. N. 1974. *Eneolit Ukrainy: Etnoistroicheskoye issledovaniye.* Kyiv: Naukova dumka.
- Dolukhanov, P. M., Pashkevich, G. A. 1977. Paleogeograficheskiye rubezhi verkhnego pleystotsena – golotsena i razvitiye khozyaystvennykh tipov na yugo-vostoke Evropy. V: Bader O.N. (red.). *Paleoekologiya drevnego cheloveka.* Moskva: Nauka, s. 134-145.
- Kotova, N. S. 2002. *Neolitizatsiya Ukrainy.* Lugansk: Shlyakh.
- Kotova, N. S. 2006. *Ranniy eneolit stepnogo Podneprov'ia i Priazovia.* Lugansk: Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia.
- Kotova, N. S., Tuboltsev, O. V., Kiosak, D. V., Spitsyna, L. A., Makhortykh, S. V., Tinner, V., Nilsen, E., Dzhos, V. S. 2017. Predvaritelnyye itogi raskopok mnogoslownogo poseleniya Kamennaya Mogila 1 (2011–2012 gg.) V: Makhortykh, S. V., Kapitani, A. (red.). *Arkheologiya i paleoekologiya stepnoy Ukrainy.* Kiev: IA NANU, s. 19-50.
- Rudinskiy, M. Ya. 1951. *Otchet Melitopolsko-Terpenevskoy ekspeditsii za 1951 god.* Naukovyi Arkhiv IA NANU, f. e., 1951/6.
- Rudynskiy, M. Ya. 1952. *Zvit Melitopolsko-Terpiniivskoi ekspedytsii za 1952 r.* Naukovyi Arkhiv IA NANU, f. e., 1952/8.
- Rudynskiy, M. Ya. 1956. *Korotke zvidomlennia pro robotu Melitopolsko-Terpiniivskoi ekspedytsii 1956 r.* Naukovyi Arkhiv IA NANU, f. e., 1956/9.
- Telehin, D. Ya. 1982. *Mezolithichni pam'iatky Ukrainy (IX–VI tys. do n.e.).* Kyiv: Naukova dumka.
- Telegin, D. Ya., Nuzhnyy, D. Yu., Yanevich, A. A. 1983. *Otchet o rabote ekspeditsii «Slavutich» v 1983 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 1983/19.
- Telegin, D. Ya. 1985. *Pamyatniki epokhi mezolita na territorii Ukrainskoy SSSR.* Kyiv: Naukova dumka.
- Telegin, D. Ya. 1987. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh v Podneprov'ye i na r. Molochnoy v 1986–1987 gg.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 1987/15.
- Telegin, D. Ya., Yanevich, A. A., Koyen, V. Yu. 1987. *Dnevnik pervobytnoy ekspeditsii IA AN USSR po obsledovaniyu pamyatnikov v Dnepropetrovskoy i Zaporozhskoy oblastiakh za 1987 god.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 1987/15, 30 ark.
- Telegin, D. Ya. 1990. Novyye raskopki poseleniya Kamennaya Mogila v Priazov'ye. V: Olenkovskiy, N. P. (red.). *Problemy pervobytnoy arkheologii Severnogo Prichernomor'ia (k 100-letiyu osnovaniya Khersonskogo muzeya drevnostey).* Tezisy dokladov yubileynoy konferentsii, oktyabr 1990. Ch. 1. Kherson: Khersonskiy krayevedcheskiy muzey, s. 31-33.

**S. B. Radchenko, N. S. Kotova,
O. V. Tuboltsev, D. V. Kiosak, V. S. Dzhos**

**THE SETTLEMENT OF «KAMYANA MOHYLA 1»:
HOW DOES THE NEW APPROACH ACTUALIZE
THE ARCHIVE MATERIALS?**

History of the multilayeral «Kamyana Mohyla 1» settlement study counts more than 80 years. This site is located in the Ukrainian Steppe, in Azov Sea region, on the territory of the National historical and cultural «Kamyana Mohyla» reserve. The area of the site was excavated by the expeditions of O. Bader, V. Danilenko and D. Telegin. However, the anthropogenic change of the landscape provided in the middle of XX century as well as the absence of geodetic reference for excavated areas caused the ambiguity of their results interpretation.

Research, carried out here by the team of N. Kotova since 2011 had brought the new data. The latter is enough to solve the excavated area reference problem. Furthermore, their use is fruitful in a few other cases unsolved yet. Study of the aerial survey material and V. Danilenko and D. Telegin diaries gives a possibility to localize the areas that were studied by them and to synchronize all the materials into the one complex coordinate system. Thus, we have the possibility to interpret directly the V. Danilenko's stratigraphic notes taking all the recent results into account.

These results can be even more informative. It requires the implementation of the created geospatial database and 3D geoinformatics model of the site. These data give additional information about the spatial distribution of material features. Geospatial database and geospatial analysis instruments use for the further settlement interpretation can be an option to the deep understanding of prehistorical processes on «Kamyana Mohyla 1».

We are grateful to the Swiss National Science Foundation (SNF) for supporting this SCOPES study (grant SNF-IZ76Z0_147550 "Responses of vegetation and prehistorical society to climatic changes in Ukraine").

Keywords: Kamyana Mohyla, cartography, Neolithic, V. Danilenko, D. Telegin.

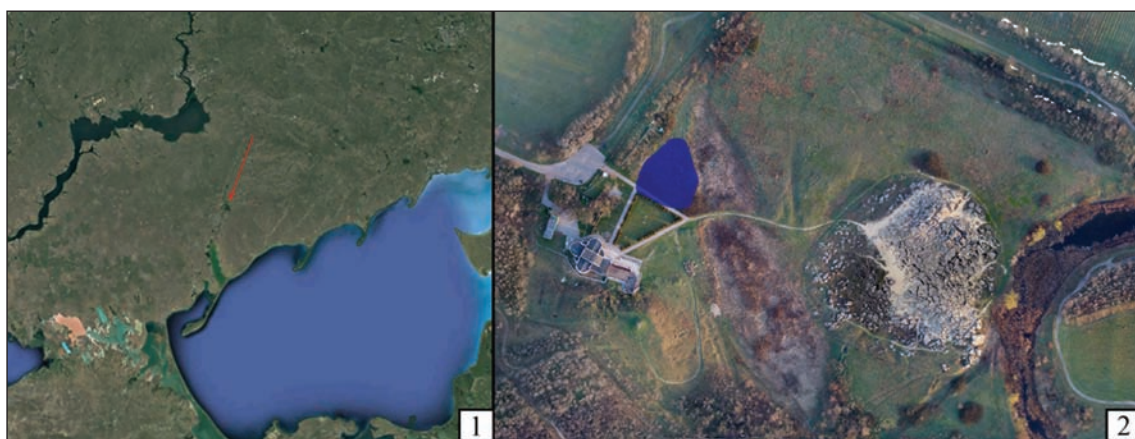

Рис. 1. Місце розташування поселення Кам'яна Могила 1: 1 – у Північному Приазов'ї; 2 – на території заповідника "Кам'яна Могила"

Рис. 2. Залишки розкопів на поселенні Кам'яна Могила 1: 1 – пагорб Кам'яної Могили та розкопи В.М. Даниленка на аерофотозніманні 1951 року; 2 – приблизне (до 4 м) розташування розкопів В.М. Даниленка у сучасній ситуації

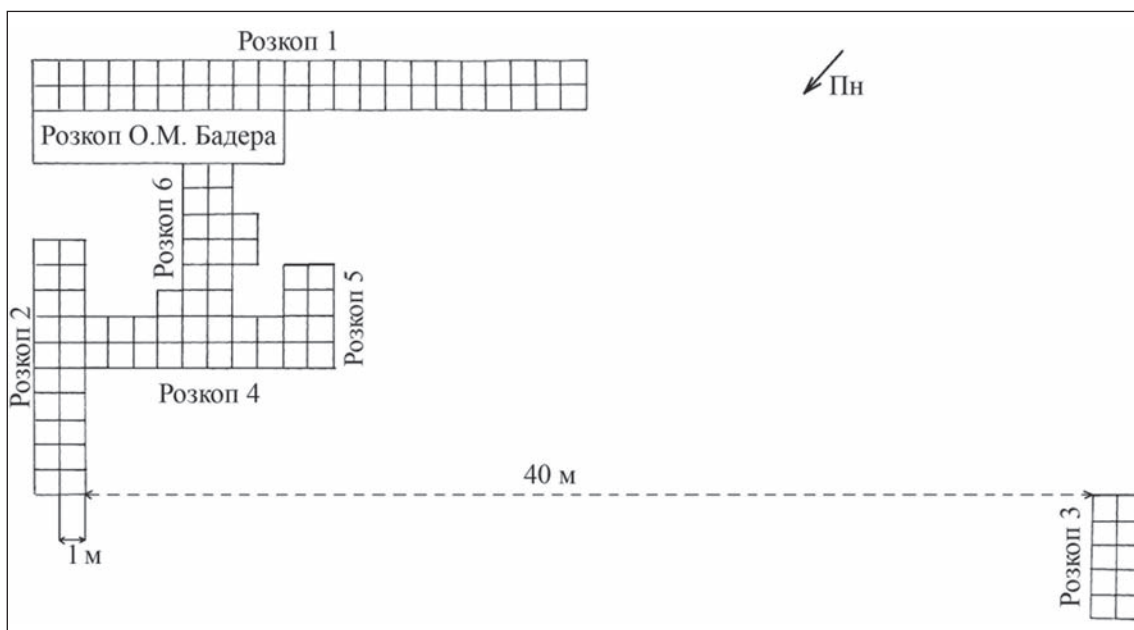

Рис. 3. План-схема розміщення розкопів О.М. Бадера та В.М. Даниленка (рисунок виконано за: Телегін 1985, рис. 34)

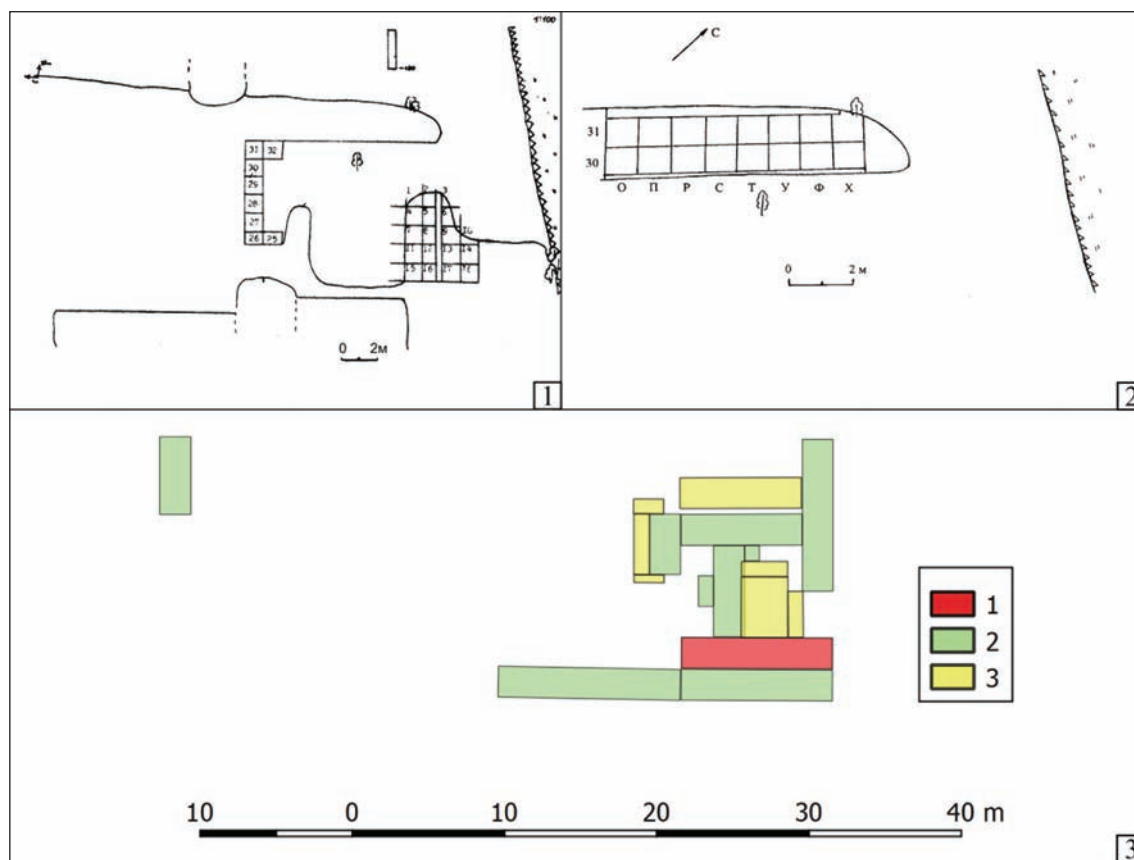

Рис. 4. План-схема розміщення розкопів Д.Я. Телегіна: 1 – 1983 р. (Телегін 1983, рис. 13: 1); 2 – 1987 р. (Телегін 1987, рис. 14); 3 – розміщення розкопів В.М. Даниленка та Д.Я. Телегіна (1 – розкоп О.М. Бадера; 2 – розкопи В.М. Даниленка; 3 – розкопи Д.Я. Телегіна)

Рис. 5. Фото розкопок траншеї на Кам'яній Могилі 1 у 1971 році. Постаць у центрі – В.М. Даниленко

Рис. 6. План розташування досліджуваних ділянок на пам'ятці Кам'яна Могила 1: 1 – розкоп О.М. Бадера; 2 – розкопи В.М. Даниленка; 3 – розкопи Д.Я. Телегіна; 4 – розкопи Н.С. Котової

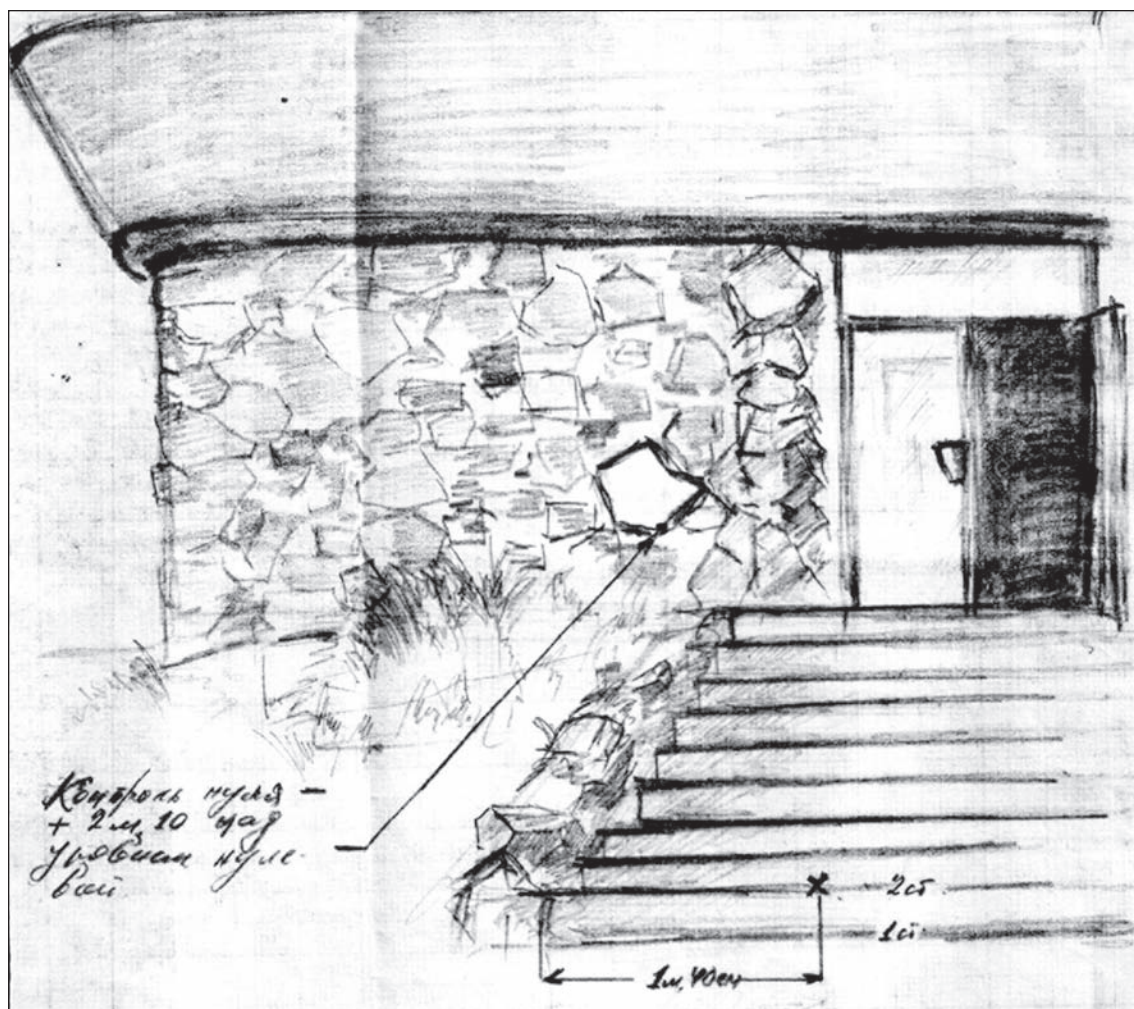

Рис. 7. Стіна будівлі музею заповідника «Кам'яна Могила». Схема розміщення точки контролю нуля Д.Я. Телегіна під час експедицій 1983 та 1987 років (Телегин и др. 1987, рис. 2)

А. П. Томашевський

СТУПІНЬ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ДОСЛІДЖЕНОСТІ: МЕТОДИКА, ПРАКТИКА, РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МАЙБУТНЬОГО

В роботі подаються характеристики необхідності, ключових засад, змісту складових частин та значення методики вивчення та оцінки ступеню археологічної дослідженості. Розглядається зв'язок у вивченні та оцінці історії вивчення та визначення ступеню археологічної дослідженості певної території чи історико-соціального організму.

Окреслюються основні результати і ефекти досягнутого високого ступеню археологічної дослідженості порівнянні зі звичайним ступеню археологічної дослідженості на основі досвіду реалізації Овруцького проекту. Подано огляд методичних прийомів і дослідницьких операцій ступеню археологічної дослідженості. Констатується ключова роль сучасних археологічних розвідок. Визначається значення методик та практики визначення ступеню археологічної дослідженості у розвитку сучасного наукового археологічного пам'яткознавства, обліку та охорони археологічної спадщини. Визначаються необхідні гостро актуальні зміни у стратегії і плануванні майбутнього розвитку вітчизняної археології і перспектив реалізації запропонованої автором Національної програми археологічного обстеження – зйомки України

Ключові слова: археологічна карта, археологічний потенціал, археологічне пам'яткознавство, база даних, давньоруський, історико-соціальний організм, Овруцька волость, Овруцький кряж, Овруцький проект, Овруцька експедиція, Національної програми археологічного обстеження України, ступінь археологічної дослідженості, система заселення.

Вступ

Виникнення і початковий розвиток проблематики ступеню археологічної дослідженості безпосередньо пов'язані з завданнями, ходом реалізації та результатами досліджень комплексного Овруцького проекту, який був розроблений і спланований нами та почав реалізовуватися в 1996 р. Розвиток програм Овруцького проекту передбачав перехід від початкових зведень даних спорадичних і не системних досліджень попередників до організації та аналізу результатів спеціально спланованого, тривалого, систематичного обстеження території Овруцької волості. Розгорнутий огляд і аналіз вивчення історії та САД літописної Овруцької волості (ОВ) викладено нами в окремій розлогій роботі (Томашевський 2017, с. 240 – 285).

Іншим поштовхом до розробки проблем визначення та оцінки ступеню археологічної дослідженості (САД) стало осмислення результатів і проблем реалізації кількох планових тем відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ, присвячених збору інформації та складанню відповідних археологічних карт та баз даних (АК і БД) по всіх відомих давньоруських і середньовічних пам'ятках України.

Роботи в межах Овруцького проекту і в межах науково-дослідних тем засвідчили значні кількісно-якісні відмінності між обсягами, структурою та змістом інформації про археологічні пам'ятки певного регіону, які накопичені за роки досліджень сукупними зусиллями різних вчених та краєзнавців і містяться переважно в джерелах на паперових носіях з одного боку та базами даних і картами, створеними в результаті цілеспрямованих свідомих сучасних досліджень з іншого боку. Відповідь на питання чим саме, на скільки і чому саме відрізняються паперові історико-графічні БД від сучасної, складеної на основі проведених нашими експедиціями спеціальних багаторічних багатократних мультисезонних розвідок дає методика визначення і порівняння **Ступеню археологічної дослідженості**.

Порівняння потенційних обсягів та змістовних характеристик цих різних рівнів археологічної дослідженості викликало низку принципово важливих питань. Головне з них, в найпростішому варіанті, можливо викласти в такій формі. Якщо ми знаємо звичайно лише не більше 1/10 всіх пам'яток (див. окремо нижче), – чи означає це, що ми володіємо, відповідно, лише десятою частиною всієї інформації про відповідне суспільство? Не виключено, але насправді, мабуть, не все так статис-

тично лінійно. Втім, зрозуміло, що наші знання не є збалансованими, нам відома більшість лише певних типів наземно помітних пам'яток. Натомість, поселення, в яких мешкала лівова частина всього населення нами виявлені і досліджені значно і різоче меншою мірою. До того ж, від нас, імовірно, приховані ключові системні ознаки давнього суспільного організму, сутність і принципи СЗ, тренди його динамічного розвитку і навіть, як виявилось, – найпотужніші демографічно прото-агломерації, міста, вузлові райони, їх господарський та демографічний потенціал. Ці ознаки є визначальними з точки зору адекватної оцінки рівня розвитку, місця і значення відповідного ІСО, його подальшої долі і та спадщини. Отже, в процесі наших досліджень з'ясувався мотиваційний логічний зв'язок між постановкою завдання досягнення високого САД та максимально повної розвіданості з науковою необхідністю здійснення реконструкції системи заселення (СЗ), демографії, палеогосподарської та палеоекологічної моделей певного історико-соціального організму давнини (ІСО). В той же час, паралельним ефектом досягнення високого САД стало набуття можливості визначити археологічний потенціал відповідної території, її давню демографічну ємність, тощо.

Деякі сфери в яких важливу роль має вивчення, застосування прийомів та результатів визначення САД:

- Вибір об'єкта, предмета, території, тематики і методики будь якого історико-археологічного дослідження.
- Оцінка результативності і повноти створених БД археологічних пам'яток та їх порівняння.
- Оцінка коректності, вірогідності і виправданості наукових побудов, базованих на аналізі зібраних БД і АК.
- Визначення і вимірювання оцінки наявного археологічного потенціалу відповідних територій, давніх та сучасних адміністративно-територіальних одиниць, ІСО, мікрорегіонів тощо.
- Моделювання кількості і площ археологічних пам'яток в загальному балансі земель та угідь певних територій.
- Обґрунтоване планування, прогнозування, програмування і організація загальнонаціонального та регіонального археологічного обстеження України.

Маємо також зауважити, що САД, по суті, розділяється на ступінь археологічної Розвіданості та ступінь археологічної Розкопаності відповідної територіальної одиниці. З двох складових САД ми в даній роботі звертаємо основну увагу на Ступінь археологічної розвіданості, локальному розвитку якого в історичних межах ОВ ми присвятили більше 20 років. Зрозуміло, що вершиною САД, його найбільш повним і закінченим фіналом є повні розкопки пам'ятки з усіма археологічними об'єктами, які вона зберегла. Звісно, з повноцінно і сучасно реалізованими процедурами фіксації, документування та інтерпретації всіх виявлених об'єктів та явищ. Втім, всім нам добре відомо, що кількість таких розкопаних площ і пам'яток, поки що, надзвичайно мізерна по відношенню до всіх, навіть, вже відомих сьогодні науці об'єктів відповідного регіону чи ІСО, і ще набагато менша від кількості всіх потенційно реально існуючих археологічних пам'яток тієї ж території. Навіть лише суто теоретично дуже важко уявити ситуацію, коли всі виявлені розвідками археологічні пам'ятки тієї чи іншої (або – всієї!) території будуть повністю розкопані, що й стало б втіленням абсолютного САД.

Історія археологічного вивчення території.

Перш за все, слід спеціально наголосити на органічному взаємному зв'язку історії археологічного дослідження певної території чи ІСО та встановлення досягнутого ступеню такої дослідженості.

Аналітична історія археологічного дослідження, її структурування та осмислення забезпечують оптимальне формулювання теми, мети, цілей, завдань, методів і способів дослідження та формування необхідної бази даних. Сучасна, взаємопов'язана з САД історія археологічного дослідження певної території чи ІСО має бути максимально параметризована і поєднана з ПС картографією. Од-

ночасно ці властивості і відповідний формат викладу виступають одними з ключових ознак досягнутого високого САД. Укладені в результаті збору та аналізу історії археологічного дослідження сучасні накопичувальні бази даних та археологічні карти (АК і БД) створюють можливість оцінювати і порівнювати САД відповідних ІСО. Наш досвід, сформований в межах Овруцького проекту, демонструє особливе значення і ефективність картографічного підходу і просторового вираження закономірностей та особливостей САД. Виходячи з таких обставин, можемо констатувати, що історіографія і наукознавство в контексті САД мають спеціальну роль (над-завдання) інструментальних форм збору інформації про обставини, мотивацію та кількісно-якісну динаміку зростання переліку археологічних пам'яток в АК.

З одного боку історія досліджень – це самодостатня, важлива і цікава сама по собі проблема і завдання, з іншого боку – вона утворює аргументовану документальну підоснову для аналізу, визначення і оцінки САД.

Умовно, історія археологічного вивчення території або ІСО об'єднує взаємопов'язані польовий і тематичний аспекти. Це єднання є територіально-хронологічним по своїй суті. Загальна історія польового археологічного вивчення відповідної території передбачає визначення тривалості процесу, персонального та експедиційно-інституційного складу дослідників, виділення основних етапів польових досліджень, їх розподілу в часі і просторі, за видами археологічних пам'яток, їх культурно-хронологічною приналежністю, способами і обсягами документування.

Тематичний аспект досить тісно пов'язаний з визначенням і постановкою відповідних наукових проблем та завдань на певному етапі вивчення території обраного ІСО. Наші дослідження демонструють чіткий зв'язок у виборі певної тематики, проблем і завдань зі станом та обсягом джерельної бази та ступенем практичної польової вивченості відповідного регіону. Здійснений нами аналіз дозволяє стверджувати, що спеціальне тематичне зацікавлення виступає практичною рушійною силою і визначальним мотиваційним фактором розвитку поглиблених досліджень і підвищення САД. Перш за все, мова йде про проблематику, пов'язану з різними аспектами вивчення і реконструктивного моделювання систем заселення і господарювання певних ІСО давнини.

Ми переконалися в наших пошуках, що існує сенс розділяти історії археологічного дослідження території чи ІСО в залежності від досягнутого САД.

Можемо вести мову про так звану типову історію вивчення відповідного регіону чи суспільного організму і відповідно – типову, історично сукупно накопичену «паперову» САД тих чи інших обраних для вивчення регіонів. Для такої типової історії та САД підбираються відповідні критерії виміру, обчислення і оцінки САД. Практичним шляхом визначаються варіанти і межі коливання показників САД в межах відповідних одиниць площі визначених адміністративних утворень або давніх ІСО, щільність розповсюдження в цілому та по культурах, регіонах, типах пам'яток. Для коректного вимірювання і порівняння розроблено відповідні археометричні параметри та науковий апарат БД.

Укладання і аналіз хронологізованої історії дослідження обов'язково враховує динаміку кількості вчених, експедицій і сезонів, малюнок і обриси маршрутно-мережі розвідок, точки стаціонарних та рятивних розкопок, обсяг та характер звітності і публікацій. Стала зрозумілою виключно важлива роль наявності для певного регіону проміжних тематичних та територіальних зведень пам'яток. Особливо цінним в нашому випадку стала наявність археологічних карт Київської та Волинської губерній, складених та опублікованих професором В.Б. Антоновичем на зламі ХІХ – ХХ ст. Ці й досі дуже актуальні фактологічно та методично монографії є безпрецедентно важливим і корисним фундаментом і ключовою передумовою відносно високого рівня САД досліджуваного нами регіону.

І хоча подібних археологічних карт більше не створювалося, свою позитивну роль грали наступні різночасові довідники, зведені реєстри, паспорти, деякі узагальнюючі публікації, індивідуальні та колективні монографії.

У ході збирання та опрацювання матеріалів з історії археологічного дослідження території, як складової вивчення та оцінки САД вимальовувалися критерії оцінки вкладу та значення окремих дослідників. Визначальним ставала кількість знайдених, досліджених і надійно документованих археологічних пам'яток. А це, в значній мірі, залежало від формулювання предмету і об'єкту дослідження, теми, мети, завдань, визначення території тощо. Важливими виявлялися прагнення і зусилля по систематизації науковцями зібраної інформації, створення реєстрів, зведень, описів та карт археологічних пам'яток.

Стисла парамертизована історія польових досліджень Овруцької волості.

Сукупно всього більше 220 науковців в складі 50 окремих різночасових експедицій в різні часи брали участь у різноманітних археологічних дослідженнях регіонів Житомирської області, які колись займала історична Овруцька волость. В межах дослідницьких програм Овруцького проекту нами було опрацьовано майже 200 наукових звітів і біля 500 наукових публікацій, які стосувалися визначеної території.

З 1996 року розпочався Овруцький проект і дослідження Овруцької – Східно-волинської експедиції, в роботі яких у різні роки і сезони брали участь більше ніж 50 співробітників – науковців, без врахування численних краєзнавців, студентів, учнів-гуртківців, небайдужих місцевих посадовців і аматорів. Поточна бібліографія Овруцького проекту нараховує більше 70 позицій. За 23 роки Овруцького проекту і 18 сезонів експедицій було виявлено і документовано тисячі різночасових археологічних пам'яток.

На момент написання цієї роботи нами зібрано інформацію про 1500 давньоруських пам'яток історичної Овруцької волості, що в порівнянні зі 120 пам'ятками X-XIII ст., відомими з усіх наявних у 1993 р. паперових джерел демонструє багатократне і відчутно більше ніж на порядок збільшення кількості пам'яток. Означені величини мають стало прогресуючу тенденцію до постійного зростання, і це при тому, що здійснювані постійно перевірки не підтверджують реального існування частини вже відомих раніше (до проекту) пам'яток – їх місцезнаходження, культурно-хронологічного визначення, тощо.

Для складання максимально вірогідної уяви про цей ІСО нами картографовані також близько 1000 давньоруських пам'яток на територіях, що межують з усіх боків з Овруцькою волостью. На двох з цих найбільш проблемних напрямках: – південному (стику з Болохівською землею) та східному, (на межі і у глибинних територіях Чорнобильської, Вишгородської та Білгородської волостей) нами паралельно проводилися спеціальні багаторічні археологічні розвідки.

Одна з визначальних унікальностей Овруцького Проекту полягала в тому, що така тема, об'єкт та предмет дослідження, такі методики ніколи раніше до цього часу не формулювалися і не реалізовувалися. Завдяки цьому і глибоко осмислений попередньо зібраній історії дослідження обраного регіону вдалося досягнути значних історико-археологічних та методичних результатів. В тому числі, серед найважливіших результатів і підсумків – досягнути порівняно дуже високого САД. Тільки здійснивши детальне сучасне кількісно-якісне обстеження ми стаємо перед необхідністю оцінити САД. Відповідь на питання чим і на скільки відрізняються паперові історіографічні БД від сучасної, складеної на основі проведених нашою експедицією багато десятирічних спеціальних детальних розвідок дає методика визначення і порівняння Ступеню археологічної дослідженості (САД).

Безпосередні історико-археологічні результати, наслідки і похідні ефекти досягнутого високого САД відповідного ІСО.

Здійснений в Овруцькому проекті пороговий кількісно-якісний пам'яткознавчий стрибок спричинив до вражаючого приросту археологічного знання та нарощування кількості виявлених і задокументованих об'єктів історико-археологічного надбання. Ми спостерігаємо збільшення кількісних параметрів у всіх градаціях, появу численних варіантів і різновидів у віднайденних рухомих та нерухомих археологічних пам'ятках досліджуваної території. Не менш рельєфно і виразно спостерігається загальна тенденція до ускладнення картини досліджува-

ного ІСО, його внутрішньої структури, деталізації культурно-хронологічних визначень. Незрівнянно більш широкою і глибокою виглядає сьогодні географія розселення, визначаються все нові інваріанти мікро географії поширення пам'яток, формуються об'єктивні підстави для районування і визначення регіональних особливостей давнього поселенського освоєння території Овруцької волості.

Формування нової якісної верифікованої джерельної бази відкрило принципово нові методичні та методологічні можливості для подальшої реалізації незвично точного, детального аналізу і моделювання складних процесів розвитку локальних та регіональних систем заселення та господарського природокористування. З'явилася можливість дослідити і реконструювати ІСО літописної волості (за розмірами і потенціалом порівняно з літописними давньоруськими Землями) в її ключових характеристиках, недоступних раніше ширині та глибині.

Перш за все, серед інших численних значимих здобутків Овруцького проекту слід виокремити власне досягнутий високий ступінь археологічної дослідженості території Овруцької волості. В найпростішому числовому виразі САД ОВ можливо уявити таким чином. До початку спеціальних польових досліджень ОВ (площею більше 20 тис. км²) на основі опрацювання всіх наявних знайдених друкованих та архівних джерел ми мали інформацію про 120 пам'яток давньоруського часу на території ОВ. Слід підкреслити, що концентрація давньоруських пам'яток на Овруцькому краї вже тоді, на основі лише «паперових» даних попередників виглядала виразно більшою, ніж в інших регіонах Правобережного Полісся. На даний момент в результаті більш ніж 20 літніх досліджень нами зібрано інформацію про 1500 давньоруських пам'яток історичної Овруцької волості, які в результаті спеціального аналізу об'єднані нами у майже 1000 окремих населених пунктів X-XIII ст. н.е. Сукупно розвідана площа давньоруських пам'яток історичної Овруцької волості сягає більш ніж 1300 га. Порівняння кількості давньоруських пам'яток, зібраних нами з усіх наявних тоді паперових джерел в 1993 році (їх 120) і виявлених в результаті розвідок Овруцької експедиції демонструють багатократне збільшення кількості давньоруських пам'яток більш ніж в 12 разів, тобто відчутно більше ніж на порядок.

Порівняні результати досягнуті й у виявленні місцевих пам'яток інших культурно-хронологічних періодів. Наприклад, в результаті наших розвідок кількість відомих на Овруччині епіграветських пам'яток збільшилася з трьох до 70 (більш ніж в 23 рази). Максимально граничні межі збільшення кількості пам'яток певної території можливо прогнозувати в 20-30 разів порівняно зі стандартним стартовим рівнем звичайної паперової САД.

Спеціальна апробована нами послідовність дослідницьких операцій дозволяє перекваліфікувати та інтерпретувати археологічні пам'ятки як залишки конкретних давніх населених пунктів – складових давньої системи заселення (СЗ) і моделювати вірогідні рамки демографічного потенціалу ІСО в динаміці.

Одним з результатів зростання САД стало дуже виразне збільшення площ розвіданих давньоруських пам'яток у порівнянні з періодом до початку наших археологічних розвідок. Ще одним індикатором високого ступеню археологічної дослідженості виступив показник ускладнення структури комплексів давньоруських пам'яток, які є залишками давніх населених пунктів.

Результатом досягнутого високого САД слід назвати отриману картину незвично щільного спеціально організованого державою – князівською адміністрацією заселення. Порівняння отриманої деталізованої реконструкції системи давньоруського заселення з відповідними місцевими середньовічними і модерними поселенськими ситуаціями і реліктами давнього адміністративно-територіального поділу дозволяє стверджувати значну ступінь їх спадковості. Це корелюється з результатами наших спеціальних досліджень окремих історико-культурних явищ цього реліктового історико-археологічного, етнокультурного, етнолінгвістичного, антропологічного регіону. Зокрема, реалізація спеціальної програми комплексного історико-археологічного вивчення родових гнізд унікального феномену Овруцької околичної шляхти дозволила нам вперше археологічно аргументова-

но підтвердити припущення В.Б. Антоновича, про походження родів цієї Руської шляхти від давньоруського дружинного боярства.

Стали зрозумілими справжні параметри, щільність, конфігурація заселення, його просторовий малюнок в зв'язку з обрисами річкових басейнів; орографічними особливостями території; історичними, природно детермінованими шляхами; місцезнаходженнями потенційно доступних покладів сировини та розташуванням ключових ресурсів. Статистично вірогідно визначаються всі варіації структур, розмірів, обрисів, планіграфічних схем населених пунктів давнини, інваріантів їх топографічних і гідрографічних моделей. Для ядра Овруцької волості на однойменному лесовому кряжі, яке було ґрунтовно і ретельно вивчене багатолітніми, багатократними мультисезонними розвідками, потенційна можливість виявляти нові пам'ятки зменшена нами в рази і на порядки. Ліміт ще невідомих пам'яток практично вичерпується.

Найбільш вражаючим для нас стало виявлення абсолютно нових, незнаних ніким попередньо надпотужних агломераційних поселенських центрів. В останні роки завдяки поєднанню кількох інформаційних джерел і спеціальним поглибленим пошуковим роботам були виявлені і досі досліджуються абсолютно невідомі раніше агломераційні скупчення, по суті – агломераційні регіони давньоруської доби. Їх сумарний потенціал набагато перевищує площу і відповідно – вірогідний демографічний потенціал літописних міст Овруцької волості – Овруча і Іскоростеня. Ці два потужні населені пункти X-XIII ст., відомі місцевим мешканцям по усним переказам відповідно як «город Орлов» – «Орловщина» та «Хотин» знаходилися на відстані приблизно 10 км від вище згаданих столиць Овруцької волості – князівства. Характер знайдених тут артефактів беззаперечно свідчить про концентрацію різних ремесел, виробництв і торгівлі; знаходження тут представників князівської влади а також про імовірне перебування тут різноетнічних представників різних соціальних верств давньоруського суспільства. Потужний демографічний потенціал, зазначені соціокультурні маркери та ідентифікатори дозволяють припускати, що ми маємо в цьому випадку справу із залишками нелітописних давньоруських міст і міських агломерацій, які не містять на даний момент підтверджених ознак наявності фортифікації. Ми не знаходимо поки що аналогів такому винятковому і дуже незвичному явищу. Звісно, подібні феномени потребують свого інтенсивного вивчення, осмислення і збереження.

Овруцька волость явила непересічний приклад концентрованого високорозвиненого спеціалізованого промислового розвитку. Нами відкрита і досліджена значна, і навіть велетенська (порівняно з іншими регіонами), маса виробничих переробних осередків, преш за все – по видобутку і переробці ексклюзивного місцевого овруцького пірофілітового сланцю та червоного овруцького кварциту. Це потужне, технічно досконале, серійне виробництво ми назвали Овруцькою пірофілітовою індустрією (ОПІ). В ході досліджень визначилися місцезнаходження сировинних покладів з різними технічними, виробничими та естетичними різновидами. Були виявлені та досліджувалися давні копальні, виробничі шляхи, спеціалізовані виробничі поселення. На цих унікальних пам'ятках археології та історії техніки, гірничої справи вивчалися виробничі споруди і залишки майстерень, робочі інструменти. Нами були локалізовані надпотужні демографічно, компактні промислові виробничо-агломераційні райони; визначена їх структура та потенціал. Одним з найцікавіших відкриттів стало усвідомлення надзвичайної потужності і поширеності місцевого металургійного виробництва. Також вдалося встановити безпосередній територіальний і функціональний зв'язок металургійних та пірофілітообробних осередків.

Ще одна група результатів та ефектів досягнутого високого САД – це виявлення на обстеженій спеціальними розвідками і точковими рятівними розкопками пам'яток та місцезнаходжень низки раніше не відомих тут давніх культур та спільнот. Найбільш яскраві приклади – виявлення нових і невідомих раніше дуже древніх кам'яних індустрій, розкопки першого поселення зарубинецької культури в цій зоні, виявлення імовірних слідів пам'яток пізньої римської доби і переселення

народів, деяких елементів матеріальної культури віддалених територій, особливих поселень ранньозалізного віку та інше. Одночасно виразно проявилися зіючі територіально хронологічні і тематичні прогалини у сучасному вивченні місцевих особливостей епох бронзи – раннього заліза. Стало зрозумілим, що тривалі дослідження, які свідомо підвищують САД, безпосередньо спричиняють повторюване і закономірне виявлення унікальностей, що набуває систематичного характеру.

Методики САД як результат та інструментарій досліджень.

Методичні розробки є не тільки інструментарієм відповідних досліджень конкретних ІСО та їх САД, але й власне результатом і апробованим продуктом дослідницького проекту, орієнтованого на якомога глибше і детальне дослідження певних явищ і давніх суспільств.

Спектр методичних напрямків, які застосовуються в дослідженнях, пов'язаних з визначенням і оцінкою САД, максимально широкий. Можливо виділити декілька провідних методичних ліній. Серед них – методики збору первинної інформації та матеріалів, укладання джерельної бази даних та археологічної карти (БД і АК). Польові методики та прийоми – варіанти розвідок і розкопки. Методики фіксації отриманих даних та інформації, структурування і опрацювання, формування відповідних записів БД і ГІС базованої АК. Методики, прийоми і алгоритми власне історико-археологічних досліджень, реконструкції СЗ, демографічного потенціалу, господарсько-екологічного потенціалу ІСО. Спеціальні дослідницькі підходи до вивчення окремих домінуючих виробничих галузей і суспільно-культурних явищ та унікальних феноменів. Методики і засоби визначення, фіксації, оцінки, порівняння і виразу досягнутого САД. Підходи та методи для пам'яткознавства, охорони і збереження виявлених об'єктів історико-археологічної і культурної спадщини.

Тут ми хотіли б спеціально сконцентруватися власне на **методиці визначення та оцінювання САД та її основних положень**. Наші спостереження, розробки, узагальнення, напрацьовані послідовності дослідницьких операцій по методиці та практиці дослідження САД, які поступово накопичувалися впродовж більш ніж 10 років, ми пробуємо систематизувати. Питання про визначення і оцінку САД території Овруцької волості вперше широко і розлого було сформульоване нами в 2004 р., під час презентації результатів дослідження Овруцької волості 1996–2004 рр. на міжнародній конференції в Білоозері, РФ (Томашевський 2008, с. 57–58). Зафіксована тоді підсумкова картина перших 10 років проекту була проміжною, дуже далекою від вичерпності і з тих пір докорінно змінилася практично по всім ключовим параметрам.

Методика вивчення та оцінки САД має також два основні таксономічні територіальні рівні застосування. Перший стосується досліджень на рівні певної території адміністративної, географічної одиниці або ІСО давнини. Другий – більш сфокусований і менший за площею вимір – дослідження САД окремої археологічної пам'ятки або комплексу пам'яток. Опрацьована сукупність САД окремих пам'яток і їх територіальних груп утворює систему САД пам'яток тієї самої території, що і визначає зв'язок між цими двома рівнями. З цими територіальними рівнями певним чином пов'язана інша градація САД за способом досліджень – ступінь археологічної «розвіданість» та «розкопаності» відповідної території. Остання означає визначення міри і обсягу проведених розкопок відповідних пам'яток обраного культурно-хронологічного періоду та території, їх відсоток в загальному балансі площ цих пам'яток та визначення інших кількісно-якісних параметрів, отриманих в результаті стаціонарних досліджень результатів. Ступінь «розкопаності» визначається по тих же базових принципах і системі ознак, що й «розвіданість», але з відповідними нюансами та спеціальними прийомами. «Розвіданість», особливо високого щабля, може не співпадати по своєму рівню з ступенем дослідження розкопками археологічних пам'яток на певній території.

Умовно ми виділяємо два якісно-кількісно відмінних типи дослідженості, а саме – виявлення археологічних пам'яток. **Перше** – традиційне, «паперове» за способом фіксації результатів, природно обмежене в обсягах і таке, що складається

стихійно і поступово, саме по собі для кожної з територій. **Друге** – свідомо і спеціально організоване, методично і інформаційно новітнє, тематично мотивоване, яке відштовхнувшись від базису знань початкового традиційного рівня прямує до максимально вичерпного обстеження території, виявлення максимально повного обсягу наявних тут пам'яток та їх подальшої сучасної наукової фіксації і розгорнутого аналізу. Таким чином, ці два типи дослідженості, по суті, є двома послідовними стадіями сучасного високоефективного комплексного історико-археологічного дослідження певного регіону і наукової археологічної проблеми.

Важливо також розуміти, що зв'язок між САД та вивченням СЗ взаємний і двосторонній. Детальне вивчення СЗ, її локальних конкретних проявів, способів освоєння відповідних орографічних, гідрографічних, ландшафтних (фаціальних) ніш допомагає створювати гнучкі, точні, статистично повторювані і вірогідні моделі давніх місць помешкання. По суті, це і є ні чим іншим, ніж прогнозним моделюванням розповсюдження пам'яток відповідної культурно-хронологічної групи в конкретному природному середовищі і етно-соціальному ландшафті. Сьогодні, при додержанні низки методичних умов, виконанні вимог до організації вихідних даних у певних логічних та технічних форматах таке прогнозне моделювання можуть реалізовувати складні комп'ютерні географічні інформаційні системи. Разом із сукупністю неінвазійних дистанційних засобів пошуку (геофізичні, геохімічні, радіолокаційні, лазерні, аерокосмічні методи) прогнозне моделювання є найбільш дієвим арсеналом новітньої світової археології у сфері пошуку і виявлення археологічних пам'яток. Отже, розвиток методик вивчення і моделювання систем заселення сприяє зростанню САД через більш ефективне і масове виявлення нових, ще не знайдених археологічних пам'яток і навпаки, – підйом САД сприяє більш точному, детальному і вірогідному моделюванню ланок і вузлів системи заселення відповідного регіону.

З системами заселення логічно і методично тісно пов'язаний також просторовий аспект вивчення та оцінки САД, адже пошуки і розвідки площі і поверхонь археологічних пам'яток проводяться у відповідному просторі. Одна з головних проблем тут – фокусування зон пошуку, їх звуження для отримання більш точних і дієвих моделей просторового розповсюдження і топографічних моделей різних типів пам'яток. Відомо, що пам'ятки зустрічаються не повсюдно, а переважно в певних рельєфно – гідрографічних умовах і їх комбінаціях. Вибір таких ніш для вибору місць помешкання чи поховання у кожному часі і в кожному соціумі має свої особливості і закономірності.

З точки зору методики САД, як один з варіантів, ми пропонуємо рахувати археологічні пам'ятки не просто на всій певній території, а на більш звужених, точніше сфокусованих територіях у відповідних еколого-господарських, морфологічно-ландшафтних, адміністративно-функціональних нішах. Ідея полягає у генеруванні засобами ГІС буферів певних радіусів навколо гідрологічних об'єктів (річкової мережі), які б охоплювали основні геоморфологічні, топографічні, ландшафтні ніші, статистично найбільш щільно і системно зайняті, заселені і освоєні різномасовими людськими колективами (популяціями), які лишили відповідні різновиди археологічних пам'яток. Мова має йти про буфери різного розміру, діаметрів та конфігурацій, які здатні визначити, зафіксувати і допомогти проаналізувати мінімальні, максимальні та усереднені відстані поселень і могильників від тодішніх (й сьогоднішніх) контурів і меж найближчої водної артерії або вузла. Розміри таких дослідницьких буферів розробляються, підбираються і перевіряються спеціально для кожного регіону і у відповідності до конкретної культурно-хронологічної групи пам'яток. Викладені міркування близькі тематично до ідей Я. Риджевського про визначення зон заселення, як повторюваних геоморфологічних і ландшафтних моделей з відстанями від води прирічкових обшарів у (Rydzewski 1986).

Також, буферизація навколо гідро-орографічної мережі відкриває унікальну можливість обчислювати площу самої цієї ніші найбільш масового перебування пам'яток і в середині неї – власне реальну сьогоднішню і прогнозну потенційну площу всіх пам'яток відповідного регіону. Таким чином, ми отримуємо завдя-

ки методикам САД, реальну можливість оцінювати «вагу» і місце археологічних пам'яток в балансі площ відповідних адміністративних та географічних одиниць. Пам'ятокзнавче та пам'яткоохоронне значення такого інструменту просто не можливо переоцінити.

Просторові рамки об'єкту вивчення і оцінки САД визначаються історико-географічними обводами контурів територій реконструйованих ІСО, або обрисами історичних чи сучасних форм адміністративно-територіального поділу. Інструментом просторових досліджень і аналізу є варіанти з розбиттям простої площі на геометричні умовні фігури: квадрати, октайдери, кола. Підбір оптимальних форм і розмірів геометричних інструментів для вивчення, обчислення, порівняння і візуалізації САД обраних дослідницьких територій продовжується. Однією з найбільш ефективних форм просторового аналізу є модифікація варіантів застосування 6-кутників Мальмера.

Інші просторові особливості САД пов'язані з більш дрібними рівнями територіальних досліджень. Зокрема, мова йде про **методику дослідження вибору місця помешкання** та визначення тривалості і особливостей поетапного локального заселення. З цим безпосередньо пов'язане спеціальне вивчення **стратиграфії заселення** і фактори, що її визначають. Традиційність і критерії вибору давніми людьми місць помешкання зв'язані з багатошаровістю або одноразовим існуванням поселення. Відсоток багатошарових поселень від всіх археологічних пам'яток певної території цікавий і пізнавальний не тільки з точки зору систем заселення, географічних ніш та традиційності. Реальні показники частки (коефіцієнту) багатошарових та моношарових пам'яток є одночасно показниками ступеню і якості археологічної дослідженості території. До проблем вибору місця помешкання та стратиграфії заселення близьке питання: чому певні археологічні пам'ятки помічались людьми здавна, потрапляли до описів і археологічних карт, а інші пам'ятки так важко виявляються тільки сьогодні в результаті спеціальних пошуків? Наприклад, перевірка вже обстежених «пустих» місцевостей і розширення ойкумени обстежених територій починається з вибіркового пробних ділянок, потім поступово стається зімкнення мікрозон обстеження різних сезонів та епізодів, в результаті чого утворюється кумулятивне накопичення території повно обстежених регіонів і зон.

Навіть такий, досить стислий огляд деяких аспектів методики визначення та оцінки САД засвідчує, що за основними ознаками цей напрямок має самостійне наукове і практичне значення.

Необхідно спеціально підкреслити, що перерахунки міри щільності, кількості пам'яток на одиницю площі, затраченого на дослідження часу та зусиль і ресурсів мають дуже відносний характер і сильно залежать від сукупної дії багатьох незалежних чинників і конкретних обставин. Найбільш значимим показником ми вважаємо **кількість** (кратність) **разів збільшення** виявлених археологічних пам'яток відповідної території.

Треба підкреслити, що САД має яскраво виражений **порівняльний і відносний** характер, оскільки всі досягнуті результати в ході виконання об'ємного і тривалого дослідження стають очевидними тільки в порівнянні з іншими дослідженнями інших авторів, територій, тематик, методологій тощо. Копіткий, тривалий, складний процес щільного детального польового дослідження, наступного ретельного камерального опрацювання, аналізу та осмислення отриманих результатів і матеріалів робить досягнення високого САД дуже непростим. Це означає, крім іншого, що база для коректних порівнянь Овруцького проекту або фактично майже відсутня, або дуже обмежена і обумовлена численними допущеннями та застереженнями. Ми спеціально збирали інформацію про такі, дуже не численні досі роботи, результати яких можливо було б порівнювати з досягненнями Овруцького проекту. Мова йде про дослідження кількох окремих невеличких мікрорегіонів, які здійснювалися на Богуславщині, Фастівщині, Південній Житомирщині А.В. Борисовим, А.А. Сорокуном, С.Д. Лисенком, Т.Л. Бітковською. На сьогодні отриману нами просторово об'ємну картину коректно порівняти, на жаль, фак-

тично немає з чим. Існує потенційна можливість, порівняти наші дані з результатами дослідження міжріччя Десни-Дніпра О.В. Веремейчик, за умов спеціального нового звернення та реорганізації зібраної тут джерельної бази і археологічної карти. Для розуміння проблем збирання баз даних по вже відомим пам'яткам із доповненням новітніми авторськими дослідженнями корисними є також сучасні зведення регіональних давньоруських археологічних пам'яток в роботах В.О. Петрашенко, І.П. Возного, С.П. Маярчака, М.О. Ягодинської, В. Ляска, О.В. Манігди, А.В. Борисова.

Комбінація кількох взаємопов'язаних аспектів визначає результативність вивчення і оцінки САД. Просторовий аспект пов'язаний з кількісними та якісними параметрами щільності обстеження площі території. Часовий аспект фіксує динаміку змін щільності і якості обстеження площі території, культурно-хронологічного, функціонального, господарсько-екологічного визначення пам'яток. Матеріалознавчий аспект пов'язаний з уточненням і поглибленням культурно-хронологічних, морфологічних визначень та класифікації артефактів, кількісним зростанням їх джерельної бази. Одним з важливих показників є енерго-часові, організаційно-фінансові витрати для досягнення певного ступеню археологічної дослідженості ІСО чи обраної території.

Ми застосовуємо порівняльні діахронні і синхронні співвідношення числа відомих археологічних пам'яток на досліджуваній території, на сусідніх суміжних і віддалених територіях, порівняних за розмірами площі, близькими чи контрастними природними та історичними умовами. Цікаві і змістовні результати дають варіанти порівняння з урахуванням особливостей різьблення поверхні, басейнної гідрографії, різновидами ландшафтно-грунтових умов тощо. Такі порівняння цікаві й у перерахунку кількості пам'яток на одиницю площі.

Для «паперових» баз даних відповідних територій без проведення спеціального сучасного польового обстеження важливо встановити ступінь «свіжості» відповідних зібраних з даних попередників археологічної карти і бази даних археологічних пам'яток обраної території в синхронному й діахронному порівнянні з сусідніми зонами. Показовим є співвідношення даних про пам'ятки, взятих з кабінетно-паперових архівних та бібліографічних матеріалів і польових – звітних: до і в результаті виконання проекту.

Прослідковується зв'язок якісно-кількісних змін САД з впровадженням тих чи інших польових методик і спеціального вибору апаратної бази.

Важливими показниками для оцінки результативності, планування, організації і реалізації обстежень є вартість і собівартість обстеження та його результатів – виявлених пам'яток і обстежених територій. Важливо оцінити кошторисну вартість відкриття та вивчення однієї археологічної пам'ятки в по сезонній фенологічній та календарній динаміці та в залежності від способів та прийомів її дослідження.

Для розробки методик САД важливе значення мало осмислення (методологічне, методичне, практичне) тривалих археологічних розвідок Овруцької експедиції, виділення їх типів і видів. Аналіз практики розвідок останніх часів вівся через опрацювання та інформатизовану обробку отриманих в результаті їх реалізації матеріалів. Фактично, для низки ключових регіонів Овруцької волості багаторічні мультисезонні розвідки утворили територіальний каркас (мережу) практично суцільно розвіданих територій. Таким чином, утворилася зімкнута територіальна система великого розміру, складена з детально розвіданих мікрорегіональних місцевостей і фацій.

В овруцькому проекті була розроблена, апробована і успішно впроваджена практика цільових розвідок попередньо спеціально виявлених і сучасно опрацьованих історичних населених пунктів (НП).

Виявлена розвідками карта поширення давніх археологічних пам'яток доповнювалися та комбінувалися з відносно невеликими за масштабами, але тематично важливими цільовими адресними, переважно – рятівними, розкопками у обраних ключових природних зонах і історико-культурних регіонах.

Також, все більшого значення набували в нашій практичній пошуковій роботі інші чинники здобуття інформації, а саме – неінвазивні методи і засоби: геофізика, геоматика, дані дистанційного зондування землі (ДЗЗ), дешифрування таких даних (аерокосмічних знімків), прогнози ГС та поза-комп'ютерні моделі.

Сюди ж можна долучити й інформацію, отримувану від краєзнавців, любителів, аматорів і знахідки, ними зроблені або зафіксовані. Залучення краєзнавчої інформації різноманітного походження (у т.ч. – спеціально направленої і зорієнтованої нами), локальної усної історії та мікролінгвістики (перекази, легенди, назви сіл та урочищ, мікротопонімія і мікрогідронімія, тощо), найрізноманітніших картографічних матеріали мобілізує всю можливу джерельну базу. Такі масиви потенційно змістовної попередньої інформації, разом з побудованими прогнозними моделями стають підставою для спеціальної перевірки імовірних пам'яток і місцезнаходжень в польових умовах засобами багатоваріантних археологічних розвідок. Питання про ступінь природничої дослідженості тісно пов'язане з САД. Геологічна, фізико-географічна, ландшафтна, ботанічна, екологічна вивченість регіону утворює потенційно сприятливі умови для усвідомленого і сфокусованого археологічного дослідження тієї ж території.

Ступінь, стан і спосіб археологічної дослідженості окремої пам'ятки.

Вираз ступеню і форми археологічної дослідженості здійснюється через параметризацію матеріальної культури та артефактів в кількісних абсолютних і відносних порівняльних величинах.

В спеціальних базах даних (БД) обліковується і підраховується загальна кількість артефактів по пам'ятці (або комплексі пам'яток), сукупно накопичених і по роках та сезонах. Окремий інтерес складає статистика і аналіз датуючих речей – індикаторів, частота їх знаходження, питома вага таких хронологічних та соціальних індикаторів в межах визначених століть – етапів в по-сезонних зборах і сукупно. Ті самі підрахунки (у % частках і абсолютних цифрах) застосовуються до різних типів і категорій артефактів – індикаторів металургії, пірофілітової індустрії, остеологічних палеоботанічних матеріалів, тощо. Цікаві результати дають порівняльні співвідношення метакомплексу артефактів з розвіданих пам'яток (підйомний матеріал, шурфування) і пам'яток, досліджених розкопками. Тут можливо аналізувати порівняння представництва тих чи інших категорій артефактів у розвіданих і розкопаних пам'ятках, відмінності в датуванні одних і тих же пам'яток на основі матеріалів розвідок та розкопок.

Процес нарощення джерельної бази, збільшення інформаційного обсягу Овруцького проекту і зростання САД Овруцької волості постійно проходить певні цикли і взаємопов'язані послідовності дослідницьких операцій. Польові і кабінетні дослідження динамічно чергуються та взаємно суміщаються. Зациклені види пізнавальної діяльності по системі: **поле – фіксація – прогноз – поле** дають діалектичний якісний розвиток, на кожному з витків таких циклів зростає рівень знань і САД підіймається на новий, більш досконалий рівень.

Охорона археологічної спадщини і САД.

Археологічний потенціал території і його співвідношення з обліком та охороною археологічної спадщини.

Досягнутий високий САД дозволив оцінити реальний стан збереження і охорони пам'яток археології. Інваріантні підрахунки свідчать, що з відомих на 2018 р. нам давньоруських пам'яток в держаному реєстрі перебувало 116 (7%), а з них лише 44 (**тобто 1/3 від зареєстрованих і менше 3% від всіх відомих науці пам'яток X–XIII ст.**) паспортизовані. Біда ще й у тому, що значна частина цих наявних паспортів є або свідомо підробленими документами, або такими, дані яких повністю або частково не відповідають існуючій дійсності. Велетенські катастрофічні масштаби і результати мародерського нищення пам'яток копачами можна реально оцінити лише на основі широкомасштабних розвідок і спеціальних методик обрахунку, розроблених нами.

Дивно, проте сьогодні ми не володіємо навіть орієнтовними параметрами реального археологічного потенціалу різних історичних та природних зон нашої

країни. Опис, обчислення, кількісно-якісне просторове моделювання археологічного потенціалу територій є, на наш погляд, одним із самих актуальних завдань сучасної вітчизняної археології. Адже це є ключем до боротьби за можливість виявлення, вивчення, обліку, спасіння та охорони об'єктів нашої археологічної спадщини.

Напередодні непоправної зміни статусу земель нам необхідно знати баланс площі пам'яток в загальній площі відповідних адміністративних утворень: областей, районів, ОТГ. Важливо також орієнтовно знати потенційну щільність і склад пам'яток археології в перерахунку на км². Найбільш ефективною має стати можливість окреслювати зони потенційного топографічного знаходження відповідних археологічних пам'яток, наприклад на основі прогнозних моделей розповсюдження різночасових пам'яток в межах побудованих умовних буферних зон на основі гідро мережі і орографічних моделей.

Ми знову повертаємося до ідеї генерування буферів різного розміру, діаметрів та конфігурацій навколо гідрологічних об'єктів, які б охоплювали основні геоморфологічні, топографічні, ландшафтні ніші, статистично найбільш щільно і системно зайняті, заселені і освоєні різночасовим людськими колективами, що лишили відповідні різновиди археологічні пам'ятки. Ці буфери потрібні для того, щоб визначити, зафіксувати і допомогти проаналізувати мінімальні, максимальні та усереднені відстані поселень і могильників від тодішніх (й сьогоднішніх) контурів і меж найближчої водної артерії або водойми. Такі знання про це потенційне місцезнаходження імовірних пам'яток можливо сформулювати лише на підставі проведених спеціальних досліджень і досягнутого високого рівня САД для кожного з історичних та природних регіонів України.

Маючи зібрану паперову БД відповідного регіону і знаючи необхідні коефіцієнти та індекси потенційного високого САД (регіональні, культурно-хронологічні) за допомогою науково вірогідної апроксимації і моделювання стане можливим отримати кількісні і якісні параметри археологічного надбання, близькі до потенційно існуючих, які лежали раніше і зберігаються дотепер в землі.

САД дозволяє науково коректно визначати і складати оцінки археологічного потенціалу відповідних територій в даний момент та у більш віддаленій перспективі. Крім обсягу збитків від тотального мародерського нищення, з'являється можливість визначати, оцінювати, передбачувати і запобігати іншим загрозам археологічної спадщини: необоротні зміни статусу і форми власності земель, будівництво, тощо.

Свого розгляду чекають проблеми імовірного вичерпання можливостей віднайдення всього обсягу пам'яток, які накопичилися в нашій землі. В цій сфері методика і практика визначення та поліпшення САД має прямі смислові сутнісні зв'язки з сучасним науковим пам'яткознавством та проектами типу RISK Тімоті Дарвілла, присвяченим визначенню, класифікації та оцінці загроз нищення пам'яток археології та організації їх відповідної охорони. САД самим тісним чином пов'язаний з нагальною необхідністю розробки та впровадження **Національної програми археологічного обстеження – зйомки України** і організації безпосередніх повсюдних археологічних розвідок на зразок польської AZP (нині вже AZP 2.0).

Висновки і рекомендації: стратегії і тактики.

Методологічні і методичні положення, розроблені для визначення і оцінки САД дають унікальні можливості у формулюванні найбільш актуальних і злободенних завдань сучасної вітчизняної археології.

Значення методики та практики САД безпосередньо пов'язане з різким стрибкоподібним кількісним і якісним удосконаленням джерельної бази та інструментарію власне всього комплексу історико-археологічного дослідження і моделювання окремого ІСО давнини. Застосування інформації та прийомів, використаних у дослідженні і оцінці САД відкриває нові, небачені до цього можливості та перспективи у визначенні археологічного потенціалу відповідної території та справі обліку і збереження місцевого та національного археологічного надбання. Обидва

ці значення поєднуються у якісному розвитку дослідницьких методик різних рівнів, який найтісніше пов'язаний з впровадженням теорії та практики САД. В свою чергу, сукупна дія означених чинників сприяє і, навіть, – змушує до формування нових цілей, стратегії, тактики, планування, нових внутрішньо-наукових трендів та змін у кадровій політиці і справі підготовки сучасних фахових археологів, пам'яткознавців і пам'яткоохоронців.

Виходячи з наших, уже наведених вище підрахунків, складні реконструкції і дослідницькі моделі будуть виглядати, м'яко кажучи, не дуже переконливими, якщо вони побудовані на знанні і даних, отриманих менш ніж з однієї десятої (1/10) всіх реальних археологічних пам'яток. Звідси випливає найважливіша роль Овруцького проекту і низки останніх планових тем відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України, присвячених збиранню і складанню новітніх, максимально повних карт і БД археологічних пам'яток IX–XVIII ст. н.е. території України. Такі зведення є неодмінним початковим кроком у справі підвищення САД регіонів України.

Аналіз статистики польових досліджень ІА НАНУ свідчить, що частка археологічних розвідок складає менше 15 % від всіх польових досліджень, де абсолютно домінують стаціонарні розкопки. Серед цих 15% абсолютно переважають дозволи для проведення погоджень. І лише не більше 4-5 % всіх розвідок – це тематичні, сфокусовані на певному періоді, просторі та культурно-хронологічному масиві старожитностей пошукові дослідження молоді, які пов'язані з дисертаційними потребами і проводяться за власний кошт.

На наш погляд, такий стан речей суперечить стратегічним цілям нашої науки та її провідної інституції, яка шукає відповіді на численні і зростаючі загрози сьогодення.

Найбільш адекватною і системною відповіддю на ці виклики стала б, на нашу думку, реалізація розробленої та запропонованої нами ще в 1990-их роках Національної Програми Археологічного Обстеження України на зразок Польської AZP. Знання, підходи та методики, отримані в ході розвитку теорії та практики САД можуть і мають зіграти дуже важливу роль у обґрунтуванні, розробці, організації і успішній реалізації зазначеної Національної Програми обстеження і збереження археологічної спадщини України.

Самостійне наукове та прикладне значення САД.

З дослідженням та осмисленням методики САД пов'язані відповідні науково-практичні галузі:

- Історія науки археології, наукознавство, наукометрія.
- Археологічне пам'яткознавство, визначення загроз і ризиків для об'єктів і ареалів, заповідання, охорона, рекреаційне та освітнє використання, популяризація.
- Історія комплексного (у т.ч. – археологічного) наукового і краєзнавчого вивчення конкретної території, її пам'яток, реліктів, об'єктів природної та історико-культурної спадщини.
- Розвиток методологічних та методичних положень археологічної науки.

Нам видається, що вивчення ступеню археологічної дослідженості має ознаки і може вважатися окремою археологічною **субдисципліною**, яка має свої об'єкт і предмет, цілі і завдання, методики та окремий інструментарій, специфічну джерельну базу, науковий апарат. Як відносно окрема сфера археологічних знань, САД потребує спеціального виявлення і аналізу історії власного виникнення і розвитку, спроб розробок окремих положень та дослідницьких інструментів САД у попередні часи.

САД виступає як мотиваційний стрижень, верхній щабель, сенс і квінтесенція процесів збору і аналітичного осмислення історії та історіографії досліджень. В професійному сенсі, для ефективної реалізації завдань і способів вивчення та оцінки САД науковець повинен досконало володіти вершинами польових археологічних навичок, мати глибокі знання в різноманітних археологічних галузях, а

також у сфері сучасного наукового пам'яткознавства. Методика та практика САД є синтезом найбільш сучасних археологічних і пам'яткознавчих досліджень та наукових процедур, вимагає універсалізму і особливої кваліфікації, спеціальної теоретичної та практичної підготовки. Нам видається очевидною необхідність відкриття ще однієї спеціальності Спецрадою ІА НАНУ для підготовки спеціалістів (магістрів, науковців та інспекторів) із сучасного археологічного пам'яткознавства.

ЛІТЕРАТУРА

Бітковська, Т. Л. 1995. Досвід апробації нової пам'яткоохоронної методики на території Попільнянського району Житомирської області щодо збереження історико-культурної спадщини України. *Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11-13 жовтня 1995 р.)*. Житомир, с. 133-142.

Томашевский, А. П. 2008. Изучение систем заселения Овручской волости в Овручском проекте В: Отв. ред. Н. А. Макаров, С. З. Чернов; сост. И. Н. Кузина. *Сельская Русь в IX-XVI веках*. Москва: Наука, с. 50-73.

Томашевський, А. П. 2017. Історія та ступінь археологічної дослідженості Овруцької волості. В: *Археологія і давня історія України*, 4 (25), с. 240 - 285.

Rydzewski, J. 1986. Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski w epoce brązu I żelaza. *Archeologia Polski*, T. XXXI, z. 1, p. 125 - 194.

REFERENCES

Bitkovska, T. L. 1995. Dosvid aprobatsii novoi pam'iatkookhoronnoi metodyky na terytorii Popilnianskoho raionu Zhytomyrskoi oblasti shchodo zberezhenia istoryko-kulturnoi spadshchyny Ukrainy. *Materialy ta tezy naukovoi konferentsii do 130-richchia Zhytomyrskoho kraieznavchoho muzeiu (11-13 zhovtnia 1995 r.)*. Zhytomyr, s. 133-142.

Tomashevskij, A. P. 2008. Izuchenie sistem zaseleniya Ovruchskoj volosti v Ovruchskom projekte In: Otв. red. N. A. Makarov, S. Z. Chernov; sost. I. N. Kuzina. *Sel'skaya Rus' v IX-XVI vekax*. Moskva: Nauka, s. 50-73.

Tomashevskiy, A. P. 2017. Istoriia ta stupin arkheolohichnoi doslidzhenosti Ovrutskoi volosti. In: *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25), c. 240 - 285.

Rydzewski, J. 1986. Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski w epoce brązu I żelaza. *Archeologia Polski*, T. XXXI, z. 1, p. 125 - 194.

A. P. Tomashevskiy

DEGREE OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH: METHODOLOGY, PRACTICE, RESULTS AND FUTURE PROSPECTS

The characteristics of necessity, key principles, content of constituent parts and value of the method of studying and evaluation of the degree of archeological research are presented in the work. The connection in the study and evaluation of the history of study and determination of the degree of archeological study of a particular territory or historical and social organism is considered.

The main results and effects of the high degree of archeological research achieved in comparison with the usual degree of archeological research based on the experience of the Ovruch project realization are outlined. An overview of methodological techniques and research operations of the degree of archaeological research is given. The key role of modern archeological exploration is ascertained. The importance of methods and practices of determining the degree of archeological research in the development of modern scientific archeological heritage, accounting and protection of archaeological heritage is determined. Necessarily urgent changes in strategy and planning of future development of national archeology and prospects of realization of the National Program of Archeological Survey proposed by the author are determined.

Keywords: archaeological map, archaeological potential, archaeological monument, database, Old Russian, historical social organism, Ovruch volost, Ovruch ridge, Ovruch project, Ovruch expedition, National program of archeological survey of Ukraine, degree of archaeological research, settlement system.

Лешинград
2-IX-64

Губернатору

Игорь Кузнецович,

очень и очень благодарен за пред Вами
за содержательный ответ на Ваше письмо.

Относительно имен "Авхотроу" и "Кипот-
оит" по Г. Масперо.

Аххотен - имя матери фараона Ахмоса
XVII династии (XVI в. до н.э.).

Хнумет - имя фараона Сенусерта II, одного
из фараонов XII династии (XX в. до н.э.)

Рамсес II (лучше писать Рамсес I
представитель XIX династии или в

Вот ответы на Ваше письмо
желало успеха в работе над
книжкой, до войны я видел ее

Секція:

ІСТОРІЯ НАУКИ

О. І. Бонь

ОЛЕКСА ПЕТРОВИЧ НОВИЦЬКИЙ І XIV АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД У ЧЕРНІГОВІ

У статті розглянуто участь у підготовці та роботі XIV Археологічного з'їзду в Чернігові майбутнього академіка ВУАН Олекси Петровича Новицького. Олекса Новицький на форумі брав участь у обговоренні актуальних проблем вивчення українського мистецтва. Поїздка в Чернігів і спілкування з найвідомішими ученими, участь у плідних дискусіях сприяли зростанню наукового авторитету О. П. Новицького.

Ключові слова: Олекса Новицький, Чернігів, археологічний з'їзд, охорона пам'яток, українська архітектура.

Українська інтелігенція у часи Російської імперії відіграла важливу роль у формуванні національної самосвідомості українського народу. Більша частина її намагалась діяти у легальних формах, однією із форм яких була наукова праця. Дослідження та охорона пам'яток були серед таких напрямків діяльності. Відомий мистецтвознавець, пам'яткоохоронець, згодом академік ВУАН Олекса Петрович Новицький у кінці XIX — на початку XX ст. пройшов еволюцію від російського мистецтвознавця, першого літописця Третьяковської галереї та історика художників-передвижників до українського вченого, автора першої ґрунтовної монографії про Тараса Шевченка як маляра. Він належав до тої частини інтелігенції у Росії, яка у період між двома російськими революціями перейшла або зміцнила українську ідентичність. Особливо варто наголосити, що цікавість до української культурної спадщини, хоча і не у всіх випадках, але досить часто супроводжувалась зростанням української самосвідомості.

За підрахунками Г. Касьянова на кінець XIX ст. в Україні налічувалось 125,8 тис. осіб займалась інтелектуальною працею, що було незначною кількістю і становило 0,5 % загального складу населення. І на початку XX ст. вона формувалась переважно вже не з дворянської молоді, а з міщан, ремісників, селян (Касьянов 1993, с. 15). У 1913 р. в університетах вони складали 39% студентів, а в інших ВНЗ — 54% (Верстюк, Горобець, Толочко 2004, с. 372-373). Підтримуємо вважаємо думку відомих вчених про те, що після першої російської революції український культурницький рух, посилений свіжими інтелігентськими силами “вирвався з рамок тісної гуртківщини, став масовим”. Разом з тим столипінські репресії привели до розчарування інтелігенції в політичній діяльності (Верстюк, Горобець, Толочко 2004, с. 404-405). І тому особливу роль відігравала в таких умовах культурницька діяльність. Разом з тим можна погодитись із Я. Верменич, яка витоки недосить високої привабливості «української орієнтації» в умовах кінця XIX – початку XX ст. вбачає у незакоріненості національної ідеї у зрусифікованому, аполітичному середовищі. Нову інтелектуальну моду формував інтерес до історії краю, традицій, народної творчості (Верменич 2016, с. 80, 82).

Тому, в умовах Російської імперії будь-який легальний спосіб звернення до української культурної спадщини на початку XX ст. можна вважати проявом згаданих тенденцій. І українська інтелігенція як в Україні так і в Росії (переважно столицях) активно використовувала важливі події в тогочасному культурному та науковому житті — Археологічні з'їзди. На сьогодні вже досить успішно українські вчені опрацьовують ці проблеми. Причому особлива увага надається з'їздам, які проходили в Україні.

У той же час значними були зусилля дослідників українських пам'яток, які жили в Петербурзі і Москві. Саме серед таких у Москві, на час проведення XIV Археологічного з'їзду в Чернігові, вирізнявся Олекса Новицький. На сьогодні вже накопичився значний матеріал щодо біографії на діяльності вченого. Серед перших з'явилися роботи З. Тарахан-Берези (Тархан-Береза 1987), яка висвітлила шевченкознавчий напрямок наукової його діяльності, Л. Федорової (Федорова 1997), О. Боня (Бонь 2004; Бонь 2000) зокрема і в українському житті в Москві (Бонь 1997)

тощо. Після кількадесятирічного замовчування у 1980-1990 рр. з'являються праці, в яких високо оцінені основні праці Олекси Новицького в галузі вивчення російського мистецтва (Славіна 1983). У контексті розвитку археологічної науки України 1920-1930-х рр. показав академіка Олексу Новицького Петро Курінний (Курінний 1994, с. 96-97, 103). Олекса Новицький згадується також в роботі Г. Мезенцевої "Дослідники археології України" (Мезенцева 1997, с. 184). М. Гончаренко аналізує підходи Олекси Новицького до умов та рушійних сил розвитку української архітектури, методу аналізу архітектурних форм храмів зокрема (Гончаренко 1998, с. 22).

Важливе значення для популяризації наукового доробку Олекси Новицького мала стаття В. Афанасьєва, опублікована в 1997 р. Вона стисло охоплює основні напрямки наукової та організаторської діяльності ученого, і обставини та умови написання його основних праць, шевченкознавчих досліджень (Афанасьєв 1997).

Метою даної роботи є висвітлення діяльності О. П. Новицького, згодом академіка ВУАН, голови Всеукраїнського археологічного комітету у підготовці та роботі XIV археологічного з'їзду у Чернігові.

Олекса Петрович Новицький (7 [19] 04. 1862 – 24. 09. 1934 рр.) – український історик мистецтва, пам'яткознавець та пам'яткоохоронець, музейник і громадський діяч, дійсний член Всеукраїнської академії наук з 1922 р. народився в м. Сімбірську. Вже у зрілому віці усвідомив своє українське коріння, адже належав до козацького старшинського роду. Спочатку працював у Історичному музеї в Москві, а згодом обіймав посаду бібліотекаря (фактично – директора бібліотеки) Московського училища живопису, скульптури і архітектури. Був членом Московських археологічного, нумізматичного, архітектурного та художнього товариств. Видавав журнал "Русский художественный архив" (1892-1894), який за короткий час став помітним явищем у мистецтвознавстві. Брав активну участь у діяльності української громади в Москві, української секції Товариства слов'янської культури в Москві, організував його наукову підсекцію, а також дві шевченківські виставки у 1911 р. Саме йому доручив першому здійснити опис Третьяковської галереї П. Третьяков (Новицький 1886). Також він першим написав узагальнююче дослідження про творчість передвижників (Новицький 1897). Олекса Новицький є автором першої синтетичної праці з історії російського мистецтва, в якій особливу увагу звертав на мистецтво Русі (Новицький 1903).

Значимим був внесок Олекси Новицького в українське шевченкознавство початку ХХ ст. Він став найавторитетнішим знавцем художньої спадщини Тараса Григоровича Шевченка. Саме він на прохання М. Грушевського та НТШ написав першу узагальнюючу працю про малярську спадщину Т. Шевченка, яка тривалий час визначала напрямок студій цієї важливої частина доробку Великого Кобзаря.

О. П. Новицький завжди надавав великого значення вивченню та дослідженню пам'яток української та російської культури. Він став членом наукових товариств, які опікувались станом і збереженням пам'яток. Ще до обрання до складу Московського архітектурного товариства учений брав участь у з'їзді російських архітекторів у грудні 1892 р. Тоді його до кола найвідоміших архітекторів імперії ввів критик О. М. Бенуа. На з'їзді ученого підтримали у зв'язку з виданням «Русского художественного архива» та інші оригінальні проекти (МІК, Дк-10536; МІК, Дк-10534). Залишилась в пам'яті колег і його доповідь, виголошена в грудні 1898 р. на засіданні Московського архітектурного товариства, вона стосувалась питань найдавнішого періоду російської архітектури, а, фактично, Київської Русі. Враховуючи наукові зацікавлення ученого, Московське архітектурне товариство 22 лютого 1901 р. обрало О. П. Новицького членом-кореспондентом, позаяк дійсними членами могли бути тільки професійні архітектори (ІР НБУВ, ф. 279, № 979, арк. 1). 23 грудня 1904 р. О. П. Новицький був обраний в члени редакційного комітету товариства і працював там протягом багатьох років (ІР НБУВ, ф. 279, № 982, арк. 1; № 982, арк. 1).

9 січня 1904 р., його було обрано членом-кореспондентом найавторитетнішого пам'яткоохоронного товариства не тільки в Москві, а і в усій Російській імперії –

Московського археологічного товариства (ІР НБУВ, ф. 291, №312, арк. 1 зв.-2). Його керівництво, на чолі з графінею П. С. Уваровою було доручило О. П. Новицькому дослідження Серпухівського кремля. Критично вивчивши архівні джерела, здійснивши натурні обстеження, О. П. Новицький реконструював план Серпухова XVII ст. Це сприяло зростанню ваги до пам'ятки і її збереженню (ІР НБУВ, ф. 279, №1246, арк. 31 зв.). Одночасно О. П. Новицький виступив з доповіддю на засіданні Московського архітектурного товариства 18 березня 1906 р. "Про давній Кремль в місті Серпухові" (ІР НБУВ, ф. 279, №980, арк. 1) та на засіданні Московського археологічного товариства. Велика стаття з ілюстраціями була надрукована в "Древностях", які видавало Московське археологічне товариство (Новицький 1904). Після цього 19 грудня 1906 р О. П. Новицький став дійсним членом товариства (ІР НБУВ, ф. 279, №312., арк. 2 зв.-3).

Маючи високий авторитет як мистецтвознавець, він брав участь в головних форумах археологів, мистецтвознавців, пам'яткоохоронців дореволюційних часів – археологічних з'їздах, які проводило Московське археологічне товариство з 1869 по 1911 рр. Від Архітектурного товариства 3 квітня 1908 р. він був обраний на XIV з'їзд (ІР НБУВ, ф. 279, №986, арк. 1), який проходив у Чернігові на честь тисячоліття першої літописної згадки про місто. Такий же мандат 6 травня 1908 р. він отримав і від Московського археологічного товариства (ІР НБУВ, ф. 291, №312, арк. 2 зв.-3).

Йому передувало скликання у Москві підготовчого комітету (з'їзду), оргкомітет якого очолювала гр. П. С. Уварова, а делегатами від наукових інституцій всієї Росії були, крім О. П. Новицького, Д. В. Айналов, Ф. Ф. Горностаєв, Ю. В. Готьє, М. В. Довнар-Запольський, І. Є. Забелін, В. О. Ключевський, Н. П. Кондаков, А. Ю. Кримський, В. Г. Ляскоронський, Г. Г. Павлуцький, Н. В. Покровський, В. К. Трутовський, Б. І. Ханенко, М. А. Янчук та багато інших (Правила чотирнадцятого археологічного съезда 1906). На першому ж засіданні підготовчого з'їзду розгорнулася дискусія щодо місця проведення з'їзду. Академік Н. П. Кондаков та його прибічники запропонували перенести з'їзд в Севастополь або в Самарканд. Та все ж більшість делегатів, серед яких був і О. П. Новицький, проголосували проти такого рішення (Правила чотирнадцятого археологічного съезда 1906, с. 13-18). Водночас делегати не підтримали пропозицію директора Чернігівського музею О. П. Шелухіна про введення в програму з'їзду окремого відділення «українські старожитності» (було вирішено з'ясувати це питання на самому з'їзді). Не обминули учасники зібрання і питання мови – вирішено загалом вести засідання російською мовою, але учений комітет дістав право призначати їх також французькою, німецькою та слов'янськими мовами (серед них і українською). Це питання виникло не випадково. Справа в тому, що на попередньому з'їзді в Катеринославі голова МАТ П. С. Уварова підтримала вимогу владних органів і заборонила проведення засідань українською мовою. Олена Пчілка згадувала про те, що П. Уварова виступила також проти запрошення галицьких учених, які були, за її висловом "гірше іноземців" (Чабан 1995, с. 30-31). На чернігівський з'їзд вже були запрошені представники НТШ. Активно обговорювались на другому засіданні попереднього з'їзду теми, пов'язані з українськими архітектурними і археологічними пам'ятками, архівними матеріалами тощо.

Тоді ж Олекса Новицький, посилаючись на відповідну літературу, не погодився з деякими ученими, які стверджували, що немає єдиних правил археологічних розкопок. Також він разом з А. І. Маркевичем виступив за охорону важливих в археологічному відношенні місцевостей. Одночасно О. П. Новицький поставив проблему, яку вважав за необхідне розглянути на з'їзді в Чернігові: "Огляд матеріалів з археології України в мандрівках іноземців по Росії" (Правила чотирнадцятого археологічного съезда 1906, с. 41).

У час підготовки з'їзду в 1906-1908 рр. в "Трудах" Московського підготовчого комітету було запропоновано дві програми дослідження пам'яток Чернігівщини і Полтавщини Д. Айналовим (Айналов 1906) і Ф. Горностаєвим (Горностаєв 1906). Важливу роль в організації та проведенні XIV Археологічного з'їзду належала

Д. Я. Самоквасову. Він, як і згадані російські вчені, запропонував власний огляд пам'яток та програму їх досліджень. Також надав особисту фінансову підтримку з'їзду (700 рублів), на його кошти були проведенні дослідження до форуму, видані матеріали Чернігівського Підготовчого Комітету та частково «Праці» з'їзду (Известия XIV Археологического съезда, с. 19, 21).

Перед початком форуму 31 липня 1908 р. Олекса Новицький взяв участь у засіданні Ради з'їзду у приміщенні Чернігівського дворянського дому під головуванням П. С. Уварової. На цьому засіданні він був обраний одним із трьох секретарів секції пам'яток мистецтва і малярства, нумізматики і сфрагістики, головою обрано Дмитра Айналова (Известия XIV Археологического съезда, с. 7, 11).

У роботі форуму (1-12 серпня) взяли участь 282 делегати від різних наукових товариств. Відкрився з'їзд 1 серпня о 14.00 в урочистій залі Чернігівського дворянського дому (Известия XIV Археологического съезда, с. 13). На самому з'їзді, який, між іншим, повинен був довести історичне і археологічне значення старовинного українського міста, а думку П. Ковпаненко, була чітко присутня регіональна тематика та переважала не археологічна, а культурно-художня спрямованість: "Близько третини доповідей і повідомлень стосувалися пам'яток архітектури, образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва" (Ковпаненко 2008, с. 107). А доповіді про муровану і дерев'яну архітектуру Чернігівщини дозволили простежити основні етапи її розвитку (Ковпаненко 2013, с. 216).

О. Новицький, як представник від Московського Археологічного товариства (Известия XIV Археологического съезда, с. 2) разом з Д. Айналовим, Г. Павлуцьким займали центральне місце в дискусіях, які точились на засіданнях відділень церковних пам'яток й пам'яток мистецтва і малярства, нумізматики та сфрагістики. Вчений мав виступити з оригінальною доповіддю "Риси самобутності в українській архітектурі" (ІР НБУВ, ф. 279, № 1246; Новицький 1911) на засіданні секції пам'яток мистецтва і малярства, нумізматики і сфрагістики 7 серпня б 11.00, але через дискусію, що затягнулась, виступав 10 серпня (Известия XIV Археологического съезда, с. 45, 91). Виголошена доповідь викликала жваву дискусію на секції, яка працювала під головуванням Д. Айналова і при секретарстві О. Новицького. Про увагу до доповіді Олекси Новицького свідчить склад дискутантів: П. С. Уварова, Г. Г. Павлуцький, А. П. Голубцов та інші учені. Григорій Павлуцький, як і більшість присутніх, підтримав ідею, переконливо проілюстровану Олексою Новицьким, про те, що найбільш типовими для української архітектури є трибанні церкви (Труды, т. 3, с. 119). Олекса Петрович також наголосив на самостійності еволюції українського церковного будівництва та національних особливостях декору українських церков (різьбленням іконостасів, врат, надбанним хрестам та ін.). На думку П. Ковпаненко "новаційно прозвучала думка О. Новицького про наявність впливу української дерев'яної архітектури XVIII ст. не тільки на вітчизняні, але й на російські муровані споруди, зокрема, на деякі храми наришкінської доби – споруди в селах Філі, Петровсько-Розумовське тощо" (Ковпаненко 2013, с. 218-219). Цінним був виступ О. Новицького також у тому, що він зупинився не лише на церковній архітектурі, а і на цивільному національному житлі – типах селянських хат і будинків заможних верств населення та показав їх генетичну спорідненість. Ці ідеї Олекси Новицького пізніше детально аналізували дослідники, зокрема і відомий український мистецтвознавець Д. Щербаківський (Щербаківський 2015).

Цей виступ також був суголосний тематиці другої доповіді Григорія Павлуцького "Про походження форм українського зодчества" Вчений пов'язував форми храмів XVII і XVIII ст. з візантійською спадщиною (Павлуцький 1911).

Велике значення для вивчення українських пам'яток мали виставка пам'яток Чернігівщини, яка проводилась протягом з'їзду. Більшість з 5,6 тис. експонатів були зібрані у процесі підготовки з'їзду (Ковпаненко 2013, с. 220) і це сприяло розширенню джерельної бази досліджень. Також під час роботи з'їзду працювала комісія, яка виявила фрагменти давньоруських фресок в Успенському соборі Єлецького монастиря в Чернігові (Ковпаненко 2013, с. 220). Це сприяло зміцненню заці-

кавлення О. П. Новицького українськими архітектурними пам'ятками через безпосереднє дослідження чернігівських пам'яток, що проводились Д. Я. Самоквасовим.

Участь у XIV Археологічному з'їзді, поїздка і дослідження в Чернігові сприяли тому, що Олекса Новицький 5 січня 1909 р. був обраний членом Чернігівської ученої архівної комісії (ІР НБУВ, ф. 291, № 312, арк. 3 зв.) та 18 січня 1909 р. обраний дійсним членом УНТ (ІР НБУВ, ф. X, № 32919, арк. 14, 17 зв.). Зважаючи на високий авторитет в українській науці 4 березня 1914 р., після виходу монографії про малярську спадщину Тараса Шевченка він став дійсним членом НТШ (ІР НБУВ, ф. 279, № 16, арк. 1).

Пізніше, 16 січня 1909 р., О. П. Новицький був обраний делегатом наступного XV археологічного з'їзду, але не зміг взяти в ньому участі. Та співпрацю з Московським археологічним товариством він не полишав. Так учений виступив одним із ініціаторів створення Комісії по вивченню старої Москви, а 27 грудня 1909 р. на засіданні товариства був затверджений членом-засновником комісії, яка, за задумом засновників, організувати не тільки дослідження, а безпосередню охорону взятих на облік пам'яток (ІР НБУВ, ф. 279, № 973, арк. 1). Тут О. П. Новицький міг повністю використати ті знання, які він набув про пам'ятки, що знаходились у монастирях Москви і її околиці. Брав діяльну участь Олекса Новицький і в читаннях, які проводило МАТ з метою популяризації історико-культурної спадщини (ІР НБУВ, ф. 279, № 976, арк. 1). Значну увагу зосереджував учений і на вивченні українських пам'яток у Москві. Саме тому, за дорученням Центральної Ради він складав реєстр українських архівних та мистецьких пам'яток у Москві у 1917-1918 рр.

Отже Чернігівський археологічний з'їзд — це був останній форум такого масштабу, проведений в Україні. Він завершив певний етап археологічних, мистецьких, етнографічних, історико-географічних та церковно-історичних досліджень значної території України. І наукова робота Олекси Новицького була вагомою частиною цих досліджень. Його ідеї, виголошені у доповіді на з'їзді, ще тривалий час дискутувались у науковому середовищі. А праця по підготовці і участь у самому з'їзді зміцнила його авторитет як дослідника української культурної спадщини.

Список скорочень

ІР НБУВ – Інститут рукописів Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського
 МІК – Музей історії м. Києва

ЛІТЕРАТУРА

Айналов, Д. В. 1906. План занять и изысканий в Чернигове летом 1906 г. Москва. *Труды Московского Предварительного комитета по устройству Четырнадцатого археологического съезда*, 1, с. 22-23.

Афанасьев, В. 1997. Покликання стало його долею. *Культура і життя*, 13 серпня.

Бонь, О. І. 2000. Академік Олекса Новицький в громадському житті українства першої третини ХХ століття. В: *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, 10, с. 255-266.

Бонь, О. І. 2004. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. Київ: Рідний край, 219 с.

Бонь, О. 1997. О. П. Новицький і діяльність української громади в Москві. В: *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2, с. 61-79.

Верменич, Я. В. 2016. *Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини ХІХ – початку ХХ ст.* Київ: Інститут історії України НАН України, 356 с.

Гончаренко, М. 1998. Наукова школа історії архітектури України на межі ХІХ-ХХ століть. *Вісник. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури*. Київ, 1, с. 22.

Горностаев, Ф. Ф. 1906. Програма исследований в области религиозного и гражданского искусства для Археологического Съезда в Чернигове. *Труды Московского Предварительного комитета по устройству Четырнадцатого археологического съезда*. Москва, 1, с. 23-27.

З життя академічних кіл Києва 20-х років (за листами з архіву академіка О. П. Новицького). 1997. Публікація і коментарі Лариси Федорової. *Хроніка 2000*. Київ, 17-18, с. 276-306.

Известия XIV Археологического съезда в г. Чернигове. 1-15 августа 1908. Чернигов: Типография Губернского Земства, 163 с.

ІР НБУВ, ф. X, № 32919.

ІР НБУВ, ф. 31, № 1509.

ІР НБУВ, ф. 279, № 1246.

ІР НБУВ, ф. 279, № 16.

ІР НБУВ, ф. 279, № 973.

ІР НБУВ, ф. 279, № 976.

ІР НБУВ, ф. 279, № 980.

ІР НБУВ, ф. 279, № 982.

ІР НБУВ, ф. 279, № 984.

ІР НБУВ, ф. 279, № 986.

ІР НБУВ, ф. 291, № 312.

Каковкіна, О. М. 1998. *Археологічні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. в Україні: науковий та суспільно-політичний аспекти.* Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 18 с.

Касьянов, Г. 1993. *Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет.* Київ: Либідь, 176 с.

Ковпаненко, Н. Г. 2013. *Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України у вітчизняних історичних дослідженнях (кінець XIX – початок XX ст.).* Київ: Інститут історії України НАН України, 309 с.

Ковпаненко, Н. 2008. Роль археологічних з'їздів останньої третини XIX – початку XX ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України. *Український історичний журнал*, 6, с. 99-110.

Курінний, П. П. 1994. *Історія археологічного знання про Україну.* Полтава. с. 96-97, 103.

Мезенцева, Г. Г. 1997. *Дослідники археології України. Енциклопедичний словник-довідник.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 184.

МІК – Дк-10534.

МІК – Дк-10536.

Новицький, А. П. 1903. *История русского искусства с древнейших времён. В 2-х т.* Москва: Минд, т 1, 228 с.; т. 2, 532 с.

Новицький, А. П. 1904. *Каменный город в Серпухове. Опыт исследования. Древности. Труды Московского Археологического общества.* М. ХХІ.

Новицький, А. П. 1897. *Передвижники и их влияние на русское искусство.* Москва: Изд. Книжного магазина Гросман и Кнебель, 162 с.

Новицький, А. П. 1886. *Третьяковская галерея. Современные известия,* 23 октября.

Новицький, А. П. 1912. *Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. Рецензия. Украинская жизнь.*

Новицький, А. П. 1911. *Черты самобытности в украинском зодчестве. Труды XIV Черниговского археологического съезда.* Москва, II, с. 48-72.

Новицький, О. П. 1914. *Тарас Шевченко як маляр.* Москва-Львів: НТШ, 86 с.

Павлуцький, Г. Г. 1911. *О происхождении форм украинского деревянного церковного зодчества. Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове.* Москва, III, с. 47-58.

Правила четырнадцатого археологического съезда в Чернигове в 1908 г. и протоколы заседаний предварительного комитета 7-9 февраля 1906 г. 1906. Москва. с. 7-12.

Самоквасов, Д. Я. 1906. *План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для археологического съезда. Труды Московского Предварительного комитета по устройству Четырнадцатого археологического съезда.* Москва, 1, с. 3-21.

Славина, Т. А. 1983. *Исследователи русского зодчества: Русская историко-архитектурная наука XVIII – нач. XX века.* Ленинград: Изд. Ленинградского у-та, с. 162, 169.

Тархан-Бережа, З. П. 1987. *Олекса Новицький – дослідник і популяризатор творчості Тараса Шевченка. Образотворче мистецтво,* 5, с. 21-23.

Верстюк, В. Ф., Горобець, В. М., Толочко, О. П. *Українські проекти в Російській імперії.* 2004. *Україна і Росія в історичній ретроспективі.* Київ: Наук. Думка, 1, 504 с.

Чабан, М. П. 1995. *Сучасники про Д. І. Яворницького: спогади.* Дніпропетровськ: Дніпро, 200 с.

Швидько, Г. Г. 1989. *Роль археологічних з'їздів у вивченні історії місцевого краю. Тези доповідей і повідомлень 4-ї республіканської наук. конф. з історичного краєзнавства.* с. 19-21.

Щербаківський, Д. 2015. *Українські дерев'яні церкви. Короткий огляд розробки питання.* В: Щербаківський В., Щербаківський Д. *Українське мистецтво: в двох томах з додатками.* Харків: Видавець Савчук О. О., с. 366-386.

Юренко, С. П. 2004. *Археологічні з'їзди в Україні.* Київ: Шлях, 44 с.

REFERENCES

- Ainalov, D. V. 1906. *Plan zaniatii i izyskanii v Chernigove letom 1906 g. Moskva. Trudy Moskovskogo Predvaritel'nogo komiteta po ustroistvu Chetyrnadtsatogo arkheologicheskogo sieezda*, 1. s. 22-23.
- Afanasiev, V. 1997. Poklykannia stalo yoho doleiu. *Kultura i zhyttia*, 13 serpnia.
- Bon, O. I. 2000. Akademik Oleksa Novitskii v gromadskomu zhitti ukrainstva pershoi tretini XX stolittia. In: *Istoriia Ukraini. Malovidomi imena, podii, fakti*, 10, s. 255-266.
- Bon, O. I. 2004. *Akademik Oleksa Petrovych Novytskyi: naukova ta hromadska diialnist*. Kyiv: Ridnyi kraj, 219 s.
- Bon, O. 1997. O. P. Novytskyi i diialnist ukrainskoi hromady v Moskvi. In: *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*. Kyiv, 2, s. 61-79.
- Vermenych, Ia. V. 2016. *Konstruiuvannia ukrainskoi identychnosti: natsionalni y rehionalni proekty druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 356 s.
- Honcharenko, M. 1998. Naukova shkola istorii arkhitektury Ukrainy na mezhi XIX-XX stolit. *Visnyk. Ukrainske tovarystvo okhorony pam'iatok istorii ta kultury*. Kyiv, 1, s. 22.
- Hornostaev, F. F. 1906. Prohramma yssledovanyi v oblasti relyhyoznoho y hrazhdanskoho yskusstva dlia Arkheolohycheskoho Sieezda v Chernyhove. *Trudy Moskovskoho Predvartelnogo komyteta po ustroistvu Chetyrnadtsatoho arkheolohycheskoho sieezda*. Moskva. 1. s. 23-27.
- Z zhyttia akademichnykh kil Kyieva 20-kh rokiv (za lystamy z arkhivu akademika O. P. Novytskoho). 1997. Publikatsiia i komentari Larysy Fedorovoi. *Khronika 2000*. Kyiv, 17-18, s. 276-306.
- Yzvestyia XIV Arkheolohycheskoho sieezda v h. Chernyhove. 1-15 avhusta 1908*. Chernyhov: Typohrafiia Hubernskoho Zemstva, 163 s.
- IR NBUV, f. X, № 32919.
- IR NBUV, f. 31, № 1509.
- IR NBUV, f. 279, № 1246.
- IR NBUV, f. 279, № 16.
- IR NBUV, f. 279, № 973.
- IR NBUV, f. 279, № 976.
- IR NBUV, f. 279, № 980.
- IR NBUV, f. 279, № 982.
- IR NBUV, f. 279, № 984.
- IR NBUV, f. 279, № 986.
- IR NBUV, f. 291, № 312.
- Kakovkina, O. M. 1998. *Arkheolohichni zizdy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. v Ukraini: naukovyi ta suspilno-politychnyi aspekty*. Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Dnipropetrovsk, 18 s.
- Kasianov, H. 1993. *Ukrainska intelihentsiia na rubezhi XIX-XX stolit: sotsialno-politychnyi portret*. Kyiv: Lybid, 176 s.
- Kovpanenko, N. H. 2013. *Arkhitekturno-mystetska spadshchyna Naddniprianskoi Ukrainy u vitchyznianskykh istorychnykh doslidzhenniakh (kinets XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 309 s.
- Kovpanenko, N. 2008. Rol arkheolohichnykh zizdiv ostannoii tretyny XIX – pochatku XX st. u doslidzhenni arkhitekturno-mystetskoi spadshchyny Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, s. 99-110.
- Kurinnyi, P. P. 1994. *Istoriia arkheolohichnoho znannia pro Ukrainu*. Poltava. s. 96-97, 103.
- Mezentseva, H. H. 1997. *Doslidnyky arkheolohii Ukrainy. Entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 184.
- MIK. – Dk-10534.
- MIK. – Dk-10536.
- Novitskii, A. P. 1903. *Istoriia ruskogo iskusstva s drevneishikh vremen*. In 2 vol. Moskva: Mind, vol. 1, 228 s.; vol. 2, 532 s.
- Novitskii, A. P. 1904. *Kamennyi gorod v Serpukhove. Opyt issledovaniia. Drevnosti. Trudy Moskovskogo Arkheologicheskogo obshchestva*. M. XXI.
- Novytskyi, A. P. 1897. *Peredvyzhnyky y ykh vlyianye na russkoe yskusstvo*. Moskva: Yzd. Knyzhnogo mahazyna Hrosman y Knebel, 162 s.
- Novitskii, A. P. 1886. *Tretiakovskaia galereia. Sovremennye izvestiia*, 23 oktiabria.
- Novitskii, A. P. 1912. *Trudy XIV Arkheologicheskogo sieezda v Chernigove. Retsenziia. Ukrainskaia zhizn*.
- Novitskii, A. P. 1911. *Cherty samobytnosti v ukrainskom zodchestve. Trudy XIV Chernigovskogo arkheologicheskogo sieezda*. Moskva, II, s. 48-72.
- Novytskyi, O. P. 1914. *Taras Shevchenko yak maliar*. Moskva-Lviv: NTSh. 86 s.
- Pavlutskii, G. G. 1911. *O proiskhozhdenii form ukrainskogo dereviannogo tserkovnogo zodchestva. Trudy Chetyrnadtsatogo arkheologicheskogo sieezda v Chernigove*. Moskva, III, s. 47-58.

Pravila chetyrnadtsatogo arkheologicheskogo sieezda v Chernigove v 1908 g. i protokoly zasedanii predvaritel'nogo komiteta 7-9 fevralia 1906 g. Moskva. s. 7-12.

Samokvasov, D. Ia. 1906. Plan arkheologicheskikh rabot po sobiraniiu i sistematzatsii drevnosti Chernigovshchiny dlia arkheologicheskogo sieezda. *Trudy Moskovskogo Predvaritel'nogo komiteta po ustroistvu Chetyrnadtsatogo arkheologicheskogo sieezda.* Moskva, 1, s. 3-21.

Slavina, T. A. 1983. *Issledovateli russkogo zodchestva: Russkaia istoriko-arkhitekturnaia nauka XVIII – nach. XX veka.* Leningrad: Izd. Leningradskogo u-ta, s. 162, 169.

Tarkhan-Bereza, Z. P. 1987. Oleksa Novitskii – doslidnik i popularizator tvorchosti Tarasa Shevchenka. *Obrazotvorche mistetstvo*, 5, s. 21-23.

Verstiuk, V. F., Gorobets, V. M., Tolochko, O. P. Ukraïnski proekti v Rosiiskii imperii. 2004. *Ukraïna i Rosiia v istorichnii retrospektivi.* Kiïv: Nauk. Dumka, 1, 504 s.

Chaban, M. P. 1995. *Suchasniki pro D. I. Iavornitskogo: spogadi.* Dnipropetrovsk: Dnipro, 200 s.

Shvidko, G. G. 1989. Rol arkheologichnikh z'izdiv u vivchenni istorii mistsevego kraiu. *Tezi dopovidei i povidomlen 4-ï respublikanskoï nauk. konf. z istorichnogo kraeznavstva.* s. 19-21.

Shcherbakivskii, D. 2015. Ukraïnski derev'iani tserkvi. Korotkii oqliad rozrobki pitannia. V: Shcherbakivskii V., Shcherbakivskii D. *Ukraïnske mistetstvo: v dvoikh tomakh z dodatkami.* Kharkiv: Vidavets Savchuk O. O., s. 366-386.

Iurenko, S. P. 2004. *Arkheologichni z'izdi v Ukraïni.* Kiïv: Shliakh, 44 s.

O. I. Bon'

OLEKSA PETROVYCH NOVYTSKYI AND THE XIVth ARCHEOLOGICAL CONFERENCE IN CHERNIHIV

Ukrainian intellectuals played a crucial role in forming the national identity of Ukrainians while the Russian Empire period. The absolute majority was acting lawfully inter alia by promoting science. Memorials protection was one of the ways. Well-known art historian, memorials protector and the future Member of the Academy VUAN Oleksa Petrovych Novytskyi in the end of XIX century – in the beginning of XX century evolved from a Russian art historian, the first chronographer of the Tretyakov Gallery and the historian of the artists – *peredvyzhnykiv* to Ukrainian scientist, the author of the first Taras Shevchenko monography as the decorator.

The objective of this paper is to reflect the activities of the future Member of the Academy VUAN O.P. Novytskyi, the Head of Ukrainian Archeological Committee at the beginning of XXth century and on preparation for and work at the XIV the archaeological Conference in Chernihiv.

Oleksa Petrovych Novytskyi (7 [19] IV. 1862 – 24. IX. 1934) on 09 January 1904 was elected a member-correspondent of one of the most well-known memorials protecting Association not only in Moscow but in the whole Russian Empire – Moscow Archeological Association. He was also a part of the main forums of pre-revolution times – Archeological conferences organised by Moscow Archeological Association. As a member of the Architecture Association on 03 April, 1908 was elected as an attendee for the XIVth Conference which took place in Chernihiv, the city was chosen due to its one thousand years anniversary. He was also elected by the Moscow Archeological Association. The trip to Chernihiv, communication with the most prominent scientist accelerated professional development as a scientist of O.P. Novytskyi. At the same time, Oleksa Petrovych Novytskyi presented a work “A review of the archaeological materials of Ukraine in foreigners travels in Russia”.

While the Conference in Chernihiv O.P. Novytskyi presented the original speech “Originality features in Ukrainian architecture” which was actively discussed.

Keywords: Oleksa Novytskyi, Chernihiv, archaeological conference, memorials protection, Ukrainian architecture.

С. В. Палієнко

УСНА ІСТОРІЯ КИЇВСЬКОГО ОСЕРЕДКУ ТЕОРЕТИЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ (ДР. ПОЛ 1970-х – ПОЧ. 1990-х)

У Києві осередок теоретичної археології існував у др. пол. 1970-х – на початку 1990-х. і був пов'язаний з діяльністю В.Ф. Генінга та Відділом теорії та методики археологічних досліджень ІА АН УРСР. Важливим джерелом, яке містить інформацію з цієї теми, є записи усної історії.

Збір усної історії з історії київського осередку автор розпочав у 2011 році. Методом структурованого та напівструктурованого інтерв'ю здійснювалося опитування колишніх і теперішніх співробітників Інституту археології НАН України та КНУ імені Тараса Шевченка. На жовтень 2018 р в особистому архіві автора наявне 21 інтерв'ю з київськими дослідниками.

У результаті дослідження вдалося отримати цінні відомості щодо початкового етапу діяльності В.Ф. Генінга в стінах ІА АН УРСР, щодо роботи методологічного семінару ІА АН УРСР, формування відділу теорії та методики археологічних досліджень ІА АН УРСР, його повсякденної діяльності, сприйняття її співробітниками як цього відділу, так й інших підрозділів інституту, загального ставлення вчених до археологічної теорії та теоретичної археології.

Ключові слова: усна історія, теоретична археологія, Генінг В.Ф., відділ теорії та методики археологічних досліджень ІА АН УРСР.

Вступ

Історія післявоєнної радянської археології є однією з найменш вивчених тем як у вітчизняній, так і у світовій історіографії. Цей період у загальних рисах розглянуто Л.С. Клейном у монографії (Клейн 1993), яка має декілька іноземних перевидань (Klejn 1997; 2012), а також побіжно у книзі Г.С. Лебедева (Лебедев 1991). Та процеси, що мали місце в цей час у СРСР, залишаються «Terra incognita» як для нової генерації вітчизняних археологів, так і для західних колег. Наприклад, у відомій монографії Б. Тригера (Trigger 1989) цей історичний період відтворюється на основі статті радянських авторів початку 1980-х (Bulkin, Klejn, Lebedev 1982).

При цьому однією з найбільш цікавих, проте найменш відомих тем з історії археології СРСР зазначеного періоду є історія радянської теоретичної археології. Цей напрям виник на початку 1970-х і розвивався в країні до початку 1990-х. Загалом під теоретичною археологією автор цієї публікації розуміє окрему галузь археології, що вивчає археологічне пізнання. Існують також й інші визначення як вітчизняних (Генінг 1991, с. 6–14; Клейн 2004, с. 22–28; Шер 1972, с. 401–405), так і зарубіжних дослідників, аналіз яких виходить за межі теми дослідження.

Слід також зазначити, що авторами більшості досліджень з цієї теми були представники тільки одного з декількох напрямків радянської археології – «строгої археології» («чистої археології»). Однак Лев Клейн сам був активним учасником багатьох дискусій, зокрема, щодо статусу науки в археології, яка тривала з 1972 по 1992 рр., тому оцінки його головних опонентів – Володимира Генінга та Юрія Захарука часто є вельми суб'єктивними. Це підтверджують й нові фундаментальні праці цього автора з історії світової та російсько-радянської археології, що були видані в останні роки. Так, у двотомній «Истории мировой археологической мысли» його опонентам присвячено аж один абзац, та й те – вельми критичний (Клейн 2011, с. 23). А в іншій його монографії, хоч і є розділ про В.Ф. Генінга (Клейн 2014. С. 448–464), проте оцінка внеску цього вченого у розвиток радянської теоретичної археології, на нашу думку, надмірно суб'єктивна.

Задля уникнення надмірного суб'єктивізму дослідження має спиратися на широку джерельну базу, зокрема на архівні документи, проте й суб'єктивний досвід безпосередніх учасників подій також не можна повністю відкидати. Залучити його в якості історичного джерела дозволяє застосування методу усної історії, під

якою розуміється практика науково організованої усної інформації учасників або очевидців подій, зафіксована фахівцями з використанням сучасних технічних засобів (Шмидт 1991, с. 262). Про використання усноісторичних джерел у дослідженнях з історії археології й піде мова у цій статті, де дану проблему буде розглянуто на прикладі історії київського осередку теоретичної археології.

Матеріали та методи

У 1970–1980-ті рр. у СРСР було три основні центри теоретичної археології: Ленінград, Київ і Москва, хоч окремі дослідники працювали і в інших регіонах. У цих містах у цей час існували або наукові підрозділи, що спеціалізувалися на теоретичних проблемах, або постійно діючі семінари з теорії та методології археології. У Києві осередок теоретичної археології існував у др. пол. 1970-х – початку 1990-х. і був пов'язаний з діяльністю В.Ф. Генінга та Відділом теорії та методики археологічних досліджень ІА АН УРСР.

Загалом джерела з історії теоретичної археології можна поділити на три великі групи: архівні документи, опубліковані джерела та усна історія. Проте стан збереженості джерельної бази для вивчення історії різних установ – неоднаковий. Іноді архівні документи не збереглися, та спогади очевидців залишаються чи не єдиним джерелом.

Подібна ситуація склалася і щодо вивчення історії діяльності відділу теорії та методики археологічних досліджень ІА АН УРСР. Стану джерельної бази щодо його історії вже було присвячено доповідь автора цієї статті на науковій конференції (Палиєнко 2014). Але якщо коротко, то матеріали ділового архів ІА НАНУ з 1975 року – по наш час і досі не розібрані, проте автор отримав можливість ознайомитися з ними. У Науковому архіві ІА НАНУ знайшлася лише невелика кількість документів, пов'язаних з діяльністю досліджуваного відділу. Це матеріали планових тем (обґрунтування, тематичні плани, звіти про виконання) та декілька коротких звітів про діяльність відділу у кінці 1980-х.

Матеріали з особистого архіву В.Ф. Генінга були передані до Рукописного архіву ІМК РАН, які розібрані лише попередньо. Автор так само мав можливість з ними ознайомитися – більшість документів з цього архіву, стосуються діяльності самого В.Ф. Генінга, тоді як інформація щодо роботи відділу теорії та методики в них відсутня.

Таким чином, через погану збереженість архівних матеріалів записи усної історії є цінним та чи не єдиним джерелом з історії теоретичної археології в Києві.

Щодо можливості застосування методу усної історії для вивчення розвитку радянської теоретичної археології автор вже писав (Палиєнко 2012), а також на прикладі історії методологічного семінару ЛВІА (ЛЮІА) АН СРСР було розглянуто співвідношення інформації, отриманої зі записів усної історії та архівних документів (Палиєнко 2016b). Щодо конкретних прикладів використання усної історії в дослідженнях з історії археології, то можна навести статтю автора щодо радянської археології часів Перебудови (Палиєнко 2014), а також цей вид джерел був залучений в комплексі з іншими для вивчення діяльності В.Ф. Генінга в Києві (Палиєнко 2016a) та історії методологічних семінарів археологічних установ АН УРСР та СРСР (Палиєнко 2015).

Збір усної історії щодо розвитку київського осередку теоретичної археології автор розпочав у 2011 році в рамках більш широкого проекту «Усна історія радянської теоретичної археології», робота на яким триває і досі. Методом структурованого та напівструктурованого інтерв'ю здійснювалося опитування колишніх і теперішніх співробітників Інституту археології НАН України та КНУ імені Тараса Шевченка. На жовтень 2018 р в особистому архіві автора наявне 21 інтерв'ю з ученими щодо цієї теми. Опитано 11 – чоловіків та 10 – жінок, загальна тривалість – 19 годин 42 хвилини. Зокрема записані інтерв'ю з теперішніми та колишніми співробітниками ІА НАН України та викладачами кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серед інститутських науковців опитані як колишні співробітники досліджуваного відділу, так і їх

колеги, які працювали поруч. Одне інтерв'ю було проведене з донькою В.Ф. Генінга – Л.В. Чижовою.

Опитування здійснювалося методом структурованого і напівструктурованого інтерв'ю та ставило за мету вирішення наступних дослідницьких завдань:

- здійснити реконструкцію подій – відтворити життєдіяльність наукових підрозділів або семінарів;
- пояснити або уточнити факти, відомі з інших джерел;
- отримати інформацію щодо загальної атмосфери у тогочасному суспільстві, зокрема про наявність цензури або ідеологічного тиску;
- пролити світло на міжособистісні стосунки у науковому середовищі, простежити їх вплив на перебіг подій;
- з'ясувати особливості суб'єктивного сприйняття подій їх безпосередніми учасниками.

Результати досліджень

Зібрані записи усної історії містять цінні відомості щодо початкового етапу діяльності В.Ф. Генінга у стінах ІА АН УРСР. Коротко зупинимося на деяких з них. Так, донька В.Ф. Генінга – Л.В. Чижова розповіла про переїзд її батька до Києва:

«И тогда в 74 году стал вопрос о том, что нужно усилить институт археологии в Киеве кадрами. И тогда одновременно переводили в институт археологии Артеменко – как директора института и Генинга – как зам директора по науке. И я знаю, что ходили такие..., такой был некоторый ужас. Артеменко приняли более спокойно, а Владимира Федоровича очень боялись, когда он придет. Потому что говорили: «Приедет Генинг – заставит работать». Потому что, что он работает, что он много заставляет(...) людей, чтобы (...) захватывает в этот свой творческий процесс, это было известно, практически всем, всем кто был, так или иначе, знаком.

Когда он сюда приехал это был ноябрь 74 года. Он приехал в ноябре 74 года. И (...) я так понимаю, я уже так для себя реконструировала эту ситуацию. Видимо, настолько это было застойное болото, а он до этого преподавал в университете, он все время общался с молодежью, у него все время были студенты, у него были аспиранты, он все время работал в таком очень напряженном молодежном окружении. И он начал читать лекции по проблемам археологии для желающих молодых сотрудников. Это было настолько ново. <...>

Я знаю, что это было настолько ново для института, это потому обычно в таких институтах академических такие лекции не читаются. Ну, знакомятся с докладами – каждый ученый по своим проблемам. Но вот такие обобщающие проблемные лекции по тем или иным разделам археологии – это, в общем, было впервые» (Чижова 2012).

Щодо діяльності самого В.Ф. Генінга, то збір усної історії дозволив отримати цікаву інформацію, відсутню в інших джерелах. Адже учений організував переклад іноземної теоретичної літератури.

«Тогда были переведены очень серьезные теоретические работы, которые мы все и он сам прорабатывали. Это были немарксистские неопозитивистские, бихевиористские направления в археологии, свежие издания очень хорошей литературы 1970–80-х годов. Сам Владимир Федорович владел исключительно немецким языком, он прекрасно на нем разговаривал, читал и писал, а англоязычные книги читал в переводе. Он всегда говорил, что у нас в работах должны были ссылки на иностранных исследователей, на их работы и концепции. И поэтому обращал внимание, есть ли они у нас в списке литературы или нет» (Корвін-Піотровський 2011).

У архівних та опублікованих джерелах інформація щодо роботи в київському Інституті археології теоретичного семінару дуже обмежена, хоча останній функціонував, принаймні, з 1960-х років. Зібрані записи усної історії дозволяють отримати відомості щодо роботи семінару в 1970-ті – 1980-ті роки.

«Владимир Федорович организовывал теоретические семинары. Я в них участвовал. Мы читали книги, мы их обсуждали. Владимир Федорович назначал какую-то тему и распределял между участниками кому что читать. Мы делали доклады и обменивались мнениями. Он и сам делал доклады.

Не надо путать две вещи. Это теоретические семинары, которые он делал для себя и всех желающих. Всех желающих можно разделить на две группы: одна группа – все желающие из его отдела, которые добровольно-принудительно принимали участие. Но это нормально, это – работа отдела. И другая группа – примкнувшие из других отделов, которым было интересно в этом участвовать. И вторая форма, которую вводил Владимир Федорович, очень полезная и хорошая. Он, условно говоря, в приказном порядке, ввел изучение археологии аспирантами. И специалисты из разных отделов, заведующие отделами, доктор наук, он их обязывал читать лекции аспирантам. Потом эта форма исчезла. Эти лекции включали в себя просто археологию саму по себе и второе – достижения на этих материалах, а это уже теория: а какими методами мы это делаем; а как мы это реконструируем; а как мы это показываем. И это рассказывалось. Это было очень интересно и полезно» (Корвін-Піотровський 2011).

«Вначале семинар был как ликбез, нам начитывали литературу, мы разбирали новые понятия, новые термины. Это делал сам Владимир Федорович» (Ричков 2011).

Також зібрані записи містять інформацію й щодо організації першого в СРСР наукового підрозділу, який спеціалізувався в галузі теоретичної археології – відділу теорії та методики археологічних досліджень ІА АН УРСР.

Респондент (Р): А вот и, где-то уже зимой 74 я попал лаборантом в фонды Института археологии.

Интервьюер (И): Ага

Р: (...) Именно в это время появляется зам директором Владимир Федорович (...) и узнает, что у меня есть кроме, что кроме того, что (...) Я (...) поступаю на исторический, у меня есть такое образование как техник-математик-программист.

И: Даже так!

Р: Да! Я закончил в свое время школу, одну из лучших школ в Киеве с математическим уклоном, которая была под покровительством Института математики Академии наук

И: Ага!

Р: и под покровительством института Глушкова.

И: Кибернетики?

Р: Да, Кибернетики. В принципы, как говорится, какие-то знания были, но я, честно говоря, конечно же хотел стать археологом. Но вот это второе образование, можно сказать, помогло в знакомстве с Владимиром Федоровичем. И (...) он в то время, планируя свои какие-то (...) идеи планируя (...), значит, взял меня в группу. Потому что сначала не было отдела у Владимира Федоровича, он был просто замдиректором, и он начал формировать, и образовалась группа Генинга. Сидели мы (...) кто как вот, в основном, более того (...) в скифском отделе какое то время сидели, потом получили какую-то комнатку – ещё на Выдубичах это всё было. И за тем (...) эта группа Генинга где-то, так вот (...) к концу 75 года, по моему, был сформирован как раз отдел.

И: В 79 же официально. В 79.

Р: В 79 официально?

И: Да, в 79 официально. Я так понимаю, в 78 начали формировать,

Р: (неразб)

И: а в 79 уже официальный приказ.

Р: В 75 уже была группа Генинга, и я в этой группе Генинга работал до 76 года до весны и ушел в армию.

И: Ага

Р: Вот! Через два года я вернулся (...) и (...) Вернулся обратно, по сути, в эту же группу. Тогда получается.

И: Да-да-да.

Р: Если официально отдел с 79. Мне чего-то казалось, но это прымхи

И: По документам

Р: Прымхи памяти. Да, может быть я числился в новостроечном отделе (Корвін-Піотровський 2011).

Інтерв'ювання колишніх співробітників відділу теорії та методики дозволило зібрати інформацію й щодо повсякденного життя відділу:

«В начале многие даже завидовали, что у нас демократия была в отделе, не было никаких войн, конфликтных ситуаций. Потому что все были более-менее равны. И мы обсуждали там любые темы. Там собрали людей, которые занимались разными вопросами. Мы рассматривали все от антропогенеза до славян, особенно, когда обсуждали диссертации. И свои, и к нам приезжали из Сибири, с Урала к Генингу консультироваться. Для меня лично наш отдел был как второй университет <...>

У нас на заседаниях отдела постоянно были бурные дискуссии, Мы штудировали много социологической литературы, обсуждали диссертации. У нас все читали от корки до корки то, что должны были рассматривать. А потом каждый должен был высказаться и дать свои замечания. Это было не формально, мы действительно изучали каждую работу. Все выступления очень живо обсуждали» (Ричков 2011).

Також вдалося зібрати деякі відомості й щодо проблеми, які виникали в роботі цього наукового підрозділу:

«Вначале мы все были радужно настроены, что мы сделаем полевой формат, и его все начнут заполнять, что кроме отчетов будет еще и полевой формат. Формат мы еще в 1977 году разработали. Считали, что форматы будут сдаваться параллельно и будет накапливаться информация по формату, которую можно будет считывать в машину. Но довольно быстро к этому охладели. Побились, как рыба об лед, но не увидели реального выхода. Программу нам разрабатывал институт кибернетики, там работала целая группа. Кроме того, у нас в отделе работал математик, но с ним ни у кого не сложилось сотрудничество. Кибернетики были сами по себе, а мы – сами. Они что-то разработали, но надо было внедрять на практике. Это сейчас персональные компьютеры, а тогда было сложно. К середине 1980-х многим стало понятно, что выхода не будет, и работы продолжались по инерции, постепенно затухая. Сборник сделали, и на этом все завершилось. Очень жаль» (Ричков 2011).

Опитування співробітників, які не спеціалізували в області теорії, дозволило з'ясувати загальне ставлення до теоретичних проблем і вчених-теоретиків у тогочасному академічному середовищі та пролити світло на міжособистісні взаємини, прослідкувати їх вплив на академічне життя.

«Ну (...), официально, конечно, мы, как воспитанные люди, во-первых, во-вторых, как люди с высшим образованием, в-третьих, как научные работники, мы официально (...) признавали её [теории] существование, её необходимость. Ну, как, как любой научный работник не может себе просто позволить сказать: «Да, ну – это всё ерунда собачья». Нет, так нельзя говорить. Это – не умное заявление, это скорее эмоциональное заявление, чем разумное заявление. Поэтому мы – теория есть, люди занимаются, люди изучают... (неразб.) Господи! Там – Захарук, Генинг, фамилии нам были известны. Но (...) мы не пользовались, что ли инструментарием этой теории в своих работах. Не нужно это было, поскольку мы (...) ну, по другой линии как бы шли. Изучение шло по другой линии. (неразб) Статистико-комбинаторные методы использовались нами, но и сейчас я так считаю, и тогда я считал, и многие так считают, что они не работают в полной мере в археологии. <...>

То есть официально и сознательно, скажем так, мы относились к этому так, как полагается относиться любому научному работнику к любой научной теории – она существует, ты можешь с ней соглашаться, а можешь не соглашаться, но она существовала. Ну, а неофициально мы, конечно, в эмоциональном плане мы позволяли себе и рукой махнуть на это дело, и сказать, что всё это – перевод времени. Научный фольклор есть научный фольклор, он существует и он базируется на каких-то мнениях – пускай индивидуальных, пускай не всегда верных, пускай эмоционально окрашенных, но он, он существует. Ну, кто-то, я уже не помню кто, это сказал – кто-то из маститых, что теорией в археологии занимаются те, кто не состоялся как археолог-практик, как археолог-аналитик, скажем так.. То есть, кто не умеет работать с материалом или не получает, или не знает. Вот тогда они, мол, ударяются в теорию. Может быть, в этом есть соль» (Симоненко 2011).

Застосування методу усної історії також дало змогу дослідити питання ідеологічного тиску та цензури в радянській науці, але, нажаль, воно не дозволяє отримувати точні відомості, такі як дати або повні назви наукових тем. Тому така інформація обов'язково має бути перевірена за іншими видами джерел. Іншою важливою умовою застосування цього методу є масовість опитування та репрезентативність вибірки.

Також хотілось би зупинитися на проблемах, з якими зіткнувся автор під час проведення усноісторичних досліджень. Перш за все, слід відзначити, що дуже важко вмовити археологів погодитись дати інтерв'ю. Нажаль, більшість українських науковців не знає, у чому полягає сутність методу усної історії, та плутає усноісторичні інтерв'ю з журналістськими, а тому побоюється викривлення своїх слів і думок. На відміну від інтерв'ю, записаного журналістами, яке перед публікацією проходить редагується для полегшення сприйняття, та під час якого можливе спотворення змісту, записи усної історії розшифровуються дослівно, а транскрипти публікуються без жодних змін. Тому читач прочитає лише те, що респондент хотів сказати без жодних викривлень змісту.

Крім цього, нажаль, деякі науковці взагалі не розуміють доцільності усноісторичних досліджень, вважаючи, що це – гаяння часу та збір пліток. Дуже часто можна почути: «Це все дуже суб'єктивно! Як це можна використовувати у дослідженнях?» «Я краще в мемуарах про це напишу...» «Ми не папуаси, щоб нас досліджувати». «Краще іди копай, а то плітки збираєш». Або існує побоювання щодо корисності власних спогадів: «А, раптом, я скажу щось не те?» «Я погано пам'ятаю і можу переплутати. Ви краще його – [прізвище] – розпитайте...». Як вже було сказано вище, іноді особисті спогади – це єдине джерело інформації про діяльність певного підрозділу або про якусь подію. Цей метод має певні обмеження, про що мова піде нижче, і як до будь-яких історичних джерел до усноісторичних джерел так само застосовується зовнішня та внутрішня критика, що дозволяє повноцінно використовувати інформацію, яка міститься в них. До того ж респондент сам вирішує, що йому говорити, яку інформацію повідомляти, а яку ні з тих чи інших причин, і так як транскрипти інтерв'ю не підлягають редагуванню перед публікацією, то вони містять тільки те, що сама людина хотіла сказати, так само як і мемуари. Нажаль, сучасні українські археологи, хоч постійно й говорять про це, але так і не спромоглися зафіксувати свій особистий досвід у вигляді мемуарів і таким чином зберегти його для нащадків.

Тим більше, що респонденти – це вже літні люди, які, нажаль, уходять з життя, і можна просто не встигнути записати інтерв'ю. Так, декілька колишніх співробітників відділу теорії та методики вже пішли з життя, навіть з 21 респондента, з якими інтерв'ю відносно київського осередку теоретичної археології вже було записане, однієї людини – Миколи Олександровича Ричкова вже з нами немає.

Також трапляються і технічні проблеми – будь-яка техніка може відмовити, тому необхідно вести запис на два диктофони. У автора був випадок, коли записане інтерв'ю не збереглося. Крім того, необхідно зазначити, що розшифровка записів займає багато часу, тому далеко не завжди вдається робити це оперативно.

Вище мова вже йшла, що як будь-який дослідницький метод, метод усної історії має свої обмеження, а усноісторичні джерела – свої особливості. Відзначимо, перш за все, те, що усна історія дозволяє. Застосування цього методу дає можливість прослідкувати міжособистісні стосунки та зафіксувати особистий досвід, що ніяк не відображається в архівних джерелах, вивчити вплив зовнішнього середовища на роботу археологів, зрозуміти тогочасну загальну психологічну атмосферу в установі, а також частково ліквідувати «білі плями», пов'язані з втратою архівних документів, тому записи усної історії є суттєвим доповненням до архівних і опублікованих матеріалів.

Іншою особливістю цього методу є те, що він дозволяє зафіксувати інформацію, носієм якої є респондент, що безпосередньо не має відношення до досліджуваної проблеми, проте може бути корисною для науковців у майбутньому. Тому

необхідно давати людині можливість сказати все, що вона бажає. Саме з цією метою автор застосовує напівструктуроване інтерв'ю.

Так як записи усної історії є джерелом особистого походження, то значення отриманої інформації підвищується у випадку, коли проводиться масове опитування, а вибірка є репрезентативною.

Щодо обмеження методу, то усна історія не дозволяє отримати точний фактаж – події в пам'яті респондентів накладаються одна на одну, багато інформації про події забувається. Наприклад, майже всі респонденти описували теоретичний семінар тільки в загальних рисах, їм було важко пригадати конкретні теми. Хоча існують і виключення – це люди з феноменальною пам'яттю на події, такі як В.Д. Баран. Тому бажано перевіряти інформацію, отриману під час інтерв'ю за іншими видами джерел, або проводити масове опитування, щоб виявити розбіжності. Та найкращий випадок, коли дослідник вже ознайомлений з архівними матеріалами відносно тієї або іншої події чи теми та може будувати інтерв'ю на їх основі, проте необхідно бути обережним і не нав'язувати власну думку респонденту.

Висновки

Отже, історія археології сьогодні залишається маловивченою у порівнянні з історіографією писемної історії. В Україні остаточно відбулося формування та організаційне оформлення окремої галузі – усної історії. Проте серед реалізованих в нашій країні проектів немає жодного, який торкався історії науки, хоча ця тема є актуальною. Досліджуючи історію радянської теоретичної археології 1970-х – початку 1990-х поряд із традиційними джерелами автор почав використовувати матеріали, зібрані методом усної історії. Цей дослідницький проект триває й сьогодні.

Щодо інформації про роботу в середині 1970-х – на початку 1990-х київського осередку теоретичної археології, то на жовтень 2018 р. було зібрано 21 інтерв'ю, загальною тривалістю майже 20 годин. Записи усної історії містять цінні відомості про діяльність В.Ф. Генінга після переїзду до Києва, про роботу методологічного семінару ІА АН УРСР, формування відділу теорії та методики археологічних досліджень ІА АН УРСР, про його повсякденну діяльність, сприйняття її як співробітниками цього відділу, так й інших підрозділів інституту, про загального ставлення вчених до археологічної теорії та теоретичної археології.

Отримана в результаті опитування інформація дозволяє значно доповнити архівні та опубліковані джерела, які є фрагментарними або іноді просто відсутні. Було з'ясовано як нові факти щодо історії теоретичної археології, так і здобуто цінні відомості про особливості сприйняття науковцями тогочасних подій.

Усна історія найкраще відображає загальне "тло" епохи, міжособистісні взаємини, психологічний клімат в колективі тощо, гірше – фактаж та хронологію тих чи інших подій. Використання матеріалів усної історії у дослідженнях дозволяє «оживити» текст, відійти від сухого викладу матеріалу, «антропологізувати» дослідження. Проте усна історія не може повністю замінити архівні та історіографічні джерела. Якщо ж вони не збереглися, то записи усної історії можуть використовуватися лише за умови масового опитування та репрезентативної вибірки.

Усна історія набуває особливого значення при дослідженні новітньої історії археології (подій 40 – 20 річної давнини), за умови, що вони здійснюються представниками інших генерацій вчених. Нажаль, крім автора, майже ніхто не практикує її системний збір щодо історії української археології, в той час як респондентів з кожним днем стає все менше, а отже відходить у небуття значний пласт інформації, відсутній в інших джерелах.

ЛІТЕРАТУРА

- Генинг, В. Ф. 1991. Археологическая теория и теоретическая археология. *Вопросы археологии Урала*, 20, с. 6–14.
- Клейн, Л. С. 1993. *Феномен советской археологии*. СПб.: Фанн.
- Клейн, Л. С. 2004. *Введение в теоретическую археологию. Книга I. Метаархеология*. С-Пб.: Бельведер.
- Клейн, Л. С. 2011. *История археологической мысли*. Т.2. СПб: СПбГУ.
- Клейн, Л. С. 2014. *История российской археологии: учения, школы и личности*. Т. 2. Археологи советской эпохи. СПб: «Евразия».
- Корвін-Піотровський, О. Г. 2011. *Інтерв'ю від 20.10.2011*. Особистий архів С.В. Палієнка.
- Лебедев, Г. С. 1991. *История отечественной археологии. 1700–1917*. СПб: СПбГУ.
- Палієнко, С. В. 2012. Усна історія як джерело до вивчення радянської теоретичної археології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія*, 111, с. 44–46.
- Палиенко, С. В. 2014. История отдела теории и методики археологических исследований Института археологии АН УССР по разным видам источников. В: *Проблемы истории и археологии Украины*. Материалы IX Международной научной конференции, 30–31 октября 2014 г. Харьков: ООО «НТМТ», с. 77–78.
- Палієнко, С. В. 2014. Радянські археологи і Перебудова: усна історія. В: *Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії кризь призму автобіографічної розповіді*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, 25–26 вересня 2014 р. Львів.: Інститут народознавства НАН України, с. 176–194. Режим доступу: http://oralhistory.com.ua/assets/images/documents/zlamy_verstka.pdf [Дата звернення 07 лютого 2015].
- Палієнко, С. В. 2015. Методологічні семінари наукових установ АН СРСР та УРСР як засіб розвитку радянської теоретичної археології. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 19, с. 392–397.
- Палиенко, С. В. 2016а. В. Ф. Генинг и формирование киевского центра теоретической археологии. *Краткие сообщения Института археологии*, 242, с. 232–244.
- Палиенко, С. В. 2016б. Соотношение архивных источников и устной истории (на примере истории методсеминара ЛОИА АН СССР). В: Грінченко Г. (ред.) *Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація*. Матеріали міжнародної наукової конференції, 8–11 жовтня 2015 р. Харків, с. 163–172. Режим доступу: [http://oralhistory.com.ua/publikacii/pidtrimka-uau/usna-istoriya-\(ne\)podolanogo-mynulogo.html](http://oralhistory.com.ua/publikacii/pidtrimka-uau/usna-istoriya-(ne)podolanogo-mynulogo.html) [Дата звернення 17 жовтня 2016].
- Ричков, М. О. 2011. *Інтерв'ю від 10.10.2011*. Особистий архів С.В. Палієнка.
- Симоненко, О. В. 2011. *Інтерв'ю від 29.09.2011*. Особистий архів С.В. Палієнка.
- Чижова, Л. В. 2011. *Інтерв'ю від 17.05.2012*. Особистий архів С.В. Палієнка.
- Шер, Я. А. 1972. Некоторые вопросы теоретической археологии. В: *Тезисы докладов на секциях, посвященных итогам полевых исследований 1971 г.* Москва, с. 401–405.
- Шмидт, С. О. 1991. Предпосылки «устной истории» в историографической культуре России. В: *Реализм исторического мышления. Проблемы отечественной истории периода феодализма. Чтения, посвященные памяти А.Л.Станиславского*. Тезисы докладов и сообщений, 27 января – 1 февраля 1991 г. Москва, с. 262–263.
- Bulkin, V. A., Klejn, L. S., Lebedev, G. S., 1982. Attainment and problems of Soviet archaeology. *World Archaeology*, 13, p. 272–295
- Klejn, L. S. 1997. *Das Phänomen der sovjetischen Archäologie: Geschichte, Schulen, Protagonisten*. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Lang.
- Klejn, L. S. 2012. *Soviet archaeology: schools, trends, and history*. Oxford: Oxford University Press.
- Trigger, B. G. 1989. *A history of archaeological thought*. Cambridge.

REFERENCES

- Gening, V. F. 1991. Arkheologicheskaya teoriya i teoreticheskaya arkheologiya. *Voprosy arkheologii Urala*, 20, p. 6–14.
- Klejn, L. S. 1993. *Fenomen sovetskoy arkheologii*. SPb.: Farn.
- Klejn, L. S. 2004. *Vvedenie v teoreticheskuyu arkheologiyu. Kniga I. Metaarkheologiya*. S-Pb.: Bel`veder.
- Klejn, L. S. 2011. *Istoriya arkheologicheskoy mysli*. T.2. SPb: SPbGU.
- Klejn, L. S. 2014. *Istoriya rossijskoj arkheologii: ucheniya, shkoly i lichnosti*. T. 2. Arkheologi sovetskoy epokhi. SPb: «Evraziya».
- Korvin-Piotrovskiy, O. H. 2011. *Interv'iu vid 20.10.2011*. Personal archive of S.V. Paliienko.
- Lebedev, G. S. 1991. *Istoriya otechestvennoj arkheologii. 1700–1917*. SPb: SPbGU.

Paliienko, S. V. 2012. Usna istoriia yak dzherelo do vyvchennia radiianskoi teoretychnoi arkheolohii. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho uniwersytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serii Istorii*, 111, p. 44–46.

Paliienko, S. V. 2014. Istoriiya otdela teorii i metodiki arkheologicheskikh issledovaniy Instituta arkheologii AN USSR po raznym vidam istochnikov. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy*. Materialy IX Mezhdunarodnoj nauchnoj konferenczii (Khar'kov, 30–31 oktyabrya 2014 g.). Khar'kov: OOO «NTMT», p. 77–78.

Paliienko, S.V. 2014. Radiianski arkheolohy i Perebudova: usna istoriia. In: *Suspilni zlamy i povorotni momenty: makropodii kriz pryzmu avtobiohrafichnoi rozpovidi*. Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, 25–26 veresnia 2014 r. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, p. 176–194. Available at: http://oralhistory.com.ua/assets/images/documents/zlamy_verstka.pdf [Accessed 07 February 2015].

Paliienko, S. V. 2015. Metodolohichni seminary naukovykh ustanov AN SRSR ta URSR yak zasib rozvytku radiianskoi teoretychnoi arkheolohii. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 19, p. 392–397.

Paliienko, S. V. 2016a. V.F. Gening i formirovanie kievskogo czentra teoreticheskoy arkheologii. *Kratkie soobshheniya Instituta arkheologii*, 242, p. 232–244.

Paliienko, S. V. 2016b. Sootnoshenie arkhivnykh istochnikov i ustnoj istorii (na primere istorii metodseminara LOIA AN SSSR). In: Grinchenko G. (red.) *Usna istoriia (ne)podolanogo minulogo: podiia – narativ – interpretacziia*. Materiali mizhnarodnoi naukovoï konferenczii, 8–11 zhovtnya 2015 r. Kharkiv, p. 163–172. R Available at: [http://oralhistory.com.ua/publikacii/pidtrimka-uai/usna-istoriia-\(ne\)podolanogo-mynulogo.html](http://oralhistory.com.ua/publikacii/pidtrimka-uai/usna-istoriia-(ne)podolanogo-mynulogo.html) [Accessed 17 October 2016].

Rychkov, M. O. 2011. *Interv'iu vid 10.10.2011*. Personal archive of S.V. Paliienko.

Symonenko, O. V. 2011. *Interv'iu vid 29.09.2011*. Personal archive of S.V. Paliienko.

Chyzhova, L. V. 2011. *Interv'iu vid 17.05.2012*. Personal archive of S.V. Paliienko.

17. Sher, Ya. A. 1972. Nekotorye voprosy teoreticheskoy arkheologii. In: *Tezisy dokladov na sekcziyax, posvyashhennyx itogam polevyx issledovaniy 1971 g.* Moscow, p. 401–405.

Shmidt, S.O. 1991. Predposylki «ustnoj istorii» v istoriograficheskoy kul'ture Rossii. In: *Realizm istoricheskogo myshleniya. Problemy otechestvennoj istorii perioda feodalizma. Chteniya, posvyashhennye pamyati A.L.Stanislavskogo*. Tezisy dokladov i soobshhenij. Moskva, 27 yanvarya – 1 fevralya 1991 g. Moscow, p. 262–263.

Bulkin, V. A., Klejn, L.S., Lebedev, G.S., 1982. Attainment and problems of Soviet archaeology. *World Archaeology*, 13. p. 272–295

Klejn, L. S. 1997. *Das Phänomen der sovjetischen Archäologie: Geschichte, Schulen, Protagonisten*. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Lang.

Klejn, L. S. 2012. *Soviet archaeology: schools, trends, and history*. Oxford: Oxford University Press.

Trigger, B.G. 1989. *A history of archaeological thought*. Cambridge.

S. V. Paliienko

THE ORAL HISTORY OF THE KIEV CENTER OF THEORETICAL ARCHAEOLOGY (THE 2nd HALF OF 1970s – THE BEGINNING OF 1990s)

The history of the Soviet theoretical archaeology, which is a field of archaeology studying problems of methodology, is one of unfamiliar pages in the history of domestic archaeology.

The center of theoretical archaeology existed in Kiev in the 2nd half of 1970s – at the beginning of 1990s and was related to V.F. Gening's activity and the Department of theory and methods of archaeological researches at the Institute of archaeology of AS UkrSSR. Oral testimonies contain information on this topic and are important sources because sometimes archival records are preserved very poorly.

I have been collecting oral testimonies since the summer of 2011 as a part of large-scale project “The oral history of the Soviet theoretical archaeology” and this work goes on now.

Structured and semi-structured interviews were recorded with active and former staff members of the IA of NAS of Ukraine and the National Taras Shevchenko University of Kiev. In October 2018 there were 21 interviews in author's personal archive related to the Kiev center of theoretical archaeology.

As a result, important evidences have been received about the initial period of V.F. Gening's activity at the IA of AS of UkrSSR, the forming of the first research unit which specialized on theory, the everyday life of its staff and a work of the methodological workshop of the Institute. These data can not be collected from other sources. Interviews with researchers who did not involve into theoretical topics give an opportunity to study a general attitude to the archaeological theory and theorists, to uncover relationships inside academic community and to trace their influence to events. Also collected oral testimonies contain information about a censorship and an ideological pressure in the Soviet science. But it is impossible to have accurate facts as dates and names of research topics. In this case the information ought to be checked by other sources. And this research method might be only applied if interviews are mass and a sample is representative.

Keywords: oral history, theoretical archaeology, Gening Vladimir F., Department of theory and methods of archaeological researches of IA of AS UkrSSR.

О. М. Ситник

ВАСИЛЬ ЛЯСКОРОНСЬКИЙ ЯК АРХЕОЛОГ

У статті розглянуто внесок Василя Ляскоронського у розвиток вітчизняної археології. Насамперед відзначено приналежність В. Ляскоронського до Київської історичної школи В. Антоновича. З'ясовано участь Василя Ляскоронського у підготовці та проведенні XI–XV археологічних з'їздів. Охарактеризовано основні напрямки археологічних досліджень вченого.

Ключові слова: археологія, Василь Ляскоронський, Київська історична школа В. Антоновича, Історичне товариство Нестора Літописця, городища.

Вступ. Василь Григорович Ляскоронський народився 24 грудня 1859 року (5 січня 1860 року за новим стилем) в місті Золотоноша Полтавської губернії (нині – Черкаська область) в збіднілій дворянській родині вчителя римо-католицького віросповідання Григорія Ляскоронського, який після закінчення Ніжинського історико-філологічного інституту був учителем міської школи в Золотоноші. Мати – Катерина походила з роду Максимовичів на Чернігівщині (Мельник-Антонович 1929, с. 368), закінчила Ніжинський французький пансіон. Василь Ляскоронський був одним із яскравих представників Київської історичної школи В. Антоновича. Був, як і його вчитель польського походження, але українцем за переконанням. І, як учень і послідовник В. Антоновича, В. Ляскоронський успадкував від свого вчителя цілу низку важливих наукових принципів і підходів.

Матеріали і методи. В якості основних матеріалів для статті використані роботи В. Ляскоронського, дослідження про його археологічну діяльність та наукову спадщину. Визначальним методологічним інструментарієм статті стали: біографічний метод (аналіз життєвого і наукового шляху В. Ляскоронського), порівняльно-історичний метод (співставлення історичних концепцій В. Ляскоронського та інших істориків), метод історіографічного аналізу (конкретного змісту наукових праць В. Ляскоронського).

Результати досліджень. Формування Василя Ляскоронського як археолога почалося ще в стінах Лубенської гімназії. Навчаючись там, Василь потрапив під вплив здібного археолога-аматора, учителя Федора Івановича Камінського, який в 1873 р. став одним із першовідкривачів пізньопалеолітичної стоянки біля с. Гінці Лубенського повіту та брав участь в роботі III Археологічного з'їзду. Він також досліджував археологічні старожитності Нижнього Посулля: поселень доби енеоліту та бронзової доби на Лисій Горі в околицях Лубен, пам'яток доби бронзи й скіфського часу – кургани Посулля. Ф. І. Камінський всіляко заохочував своїх учнів до вивчення рідного краю, його історії й, безперечно, йому належить першочергова роль у залученні Василя Ляскоронського до археологічних занять, що в подальшому стали чи не найголовнішою ділянкою наукової діяльності В. Ляскоронського. Позитивний вплив на Василя Ляскоронського під час його навчання в Лубенській гімназії справила меценатка, фундаторка першого загальнодоступного приватного краєзнавчого музею Лівобережної України К. М. Скаржинська, яка також привертала увагу майбутнього вченого до археологічних й етнографічних досліджень (Ситник 1993, с. 25).

В. Ляскоронський у роботі «Володимир Боніфатієвич Антонович, як археолог» зауважив позицію свого наставника стосовно важливості археологічних досліджень з огляду на обмеженість, плутанину й непевність писемними джерел. Відтак, В. Б. Антонович був переконаний, що історію неможливо вивчати лише за писемними свідченнями, без використання таких наук, як археологія, антропологія, етнографія, нумізматики тощо, котрі здатні доповнити або пояснити недостатні чи незрозумілі місця писемних джерел. Більш того, за допомогою фактичних даних зазначених наук можливо зовсім по іншому трактувати історичні події в більш об'єктивному й достовірному вимірі (Ляскоронський 1997, с. 338-339). У по-

дальшому саме В. Ляскоронський, чи не найбільшою мірою з усіх представників Київської історичної школи В. Б. Антоновича втілював ці настанови свого вчителя в своїй дослідницькій практиці, зокрема започаткувавши методіку критичного аналізу писемних (літописних) джерел.

Як засвідчив Василь Ляскоронський (Ляскоронський 1994, с. 299) у своїх спогадах про Володимира Антоновича, цей вчений, який здійснив значне число археологічних досліджень по всій Україні та поза її межами, викладав для студентів-істориків двох старших курсів на їх прохання спеціальний курс з археології. Як великий знавець в цій галузі, він ґрунтовно й системно викладав найголовніші основи археології. Саме під впливом В. Антоновича, В. Ляскоронський захопився вивченням археології, топографії, картографії, нумізматики, працював у нумізматичному та археологічному музеях Університету Св. Володимира. Лекції та особисте спілкування з В. Антоновичем зумовили спрямування історичних поглядів В. Ляскоронського, стали підґрунтям його самостійної наукової роботи. Як пригадував В. Ляскоронський, В. Антонович ставився з великою увагою до тих, хто починав працювати на науковому ґрунті. При цьому, заохочуючи своїх учнів до власних наукових дослідів (Невидані ... 1928, с. 76). Пізніше, саме під керівництвом В. Антоновича, В. Ляскоронський підготував і захистив магістерську дисертацію, тема котрої, методологічні та методичні підходи цілком засвідчили приналежність В. Ляскоронського до Київської історичної школи В. Антоновича. Однак українофільські настрої молодого вченого, цілком очевидно нав'язні його наставником, створили певні перешкоди для його наукової кар'єри.

Наприкінці 1880-х рр. Василь Ляскоронський вирушає працювати домашнім вчителем в родині священника при російському посольстві у Відні. Як вільний слухач він відвідував лекції в місцевому університеті, працював у музеях, архівах і бібліотеках Відня, студіюючи в оригіналі матеріали з картографії стародавньої України (Ситник 1990, с. 89). В. Ляскоронський одним із першим серед вітчизняних дослідників, систематично досліджував наукову спадщину Л. де Боплана. Вчений проводив ретельні розшуки матеріалу, над чим працював у закордонних бібліотеках, музеях, архівах, насамперед Парижа й Відня, а згодом – Англії, Німеччині та Голландії (Ситник 1993, с. 29, 30). К. Мельник-Антонович з цього приводу відзначила, що В. Ляскоронський, зацікавлений яким-небудь науковим питанням або дійшовши до якої гіпотези, ніколи не спинявся на пів дорозі; він пильно й старанно досліджував те питання в кожному напрямку – і вглиб, і вширш, збираючи по крихті найдрібніші факти, відомості з найрізніших джерел, літописні тексти, свідоцтва сучасників, актові документи, матеріали з допоміжних наук, навіть пізніші оповідання та легенди, аби вони стосувалися до даного питання. Уважно та сумлінно перевіряючи кожний факт, Василь Григорович доходив часом таким шляхом до нових сміливих, цілком оригінальних висновків, що викликали різкі напади з боку історичної критики (Мельник-Антонович 1929, с. 381).

У 1891 р., В. Ляскоронський із чималим, набутим за кордоном, досвідом повернувся до Києва, де дістав посаду вчителя історії та географії 3-ї гімназії, записавшись одночасно до університету своєкоштным кандидатом для підготовки до захисту магістерської дисертації та склавши магістерські іспити. У той же час, молодий вчений почав публікувати в київських періодичних виданнях, зібрані ним на Полтавщині та за кордоном, матеріали з нумізматики та археології. Зокрема, низка його археологічних розвідок було надруковано в «Киевской старине». Вони, серед іншого, засвідчили неабиякий інтерес дослідника до укріплених городищ посульської оборонної лінії (Ситник 1993, с. 34). Саме в цей час В. Ляскоронський розпочинає досліджувати городища, кургани й майдани в Середньому Придніпров'ї, насамперед на Полтавщині. У своїх розвідках вчений інформував про розкопки давнього Лукомльського городища, поблизу містечка Таганча, у містечку Снятині, під Києвом тощо. Дослідивши городища, кургани, майдани в Середньому Подніпров'ї, у своїх статтях В. Ляскоронський виклав результати розкопок давнього Лукомльського городища, біля містечка Таганча, у містечку Снетині

тощо (Ляскоронский 1892; Ляскоронский 1893а; Ляскоронский 1893b; Ляскоронский 1896а; Ляскоронский 1896b).

Як вже було зазначено вище, праці В. Ляскоронського стали важливим кроком вперед у бопланознавстві. Вчений розпочав дослідження цього наукового напрямку, цілком очевидно, також під впливом учителя – В. Антоновича та, на відміну від своїх попередників, намагався охопити всю творчість Л. де Боплана. Відтак, однією з визначальних тем наукових студій В. Ляскоронського була історична картографія. Тому, закономірно, що ставши дійсним членом Історичного товариства Нестора Літописця в 1891 р., В. Ляскоронський публікує свої перші дослідження з бопланіани в «Читаннях» цього товариства, зокрема: «Данные об атласе Боплана XVII в.», «О гравюре XVII в. Гильйоме Гондиусе и его картографических трудах относительно Южной России, произведенных по чертежам и планам Левассера де-Боплана», «Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., заключающие в себе данные для истории Южной Руси», «Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России» (Гордієнко 2013, с. 90). Як пригадував В. Дубровський, В. Ляскоронський був знаний не лише як учень В. Антоновича, а насамперед як відомий археолог (Дубровський 1965, с.48).

Знайомство Василя Ляскоронського з відомим дослідником українських старожитностей Вікентієм Хвойкою спричинило його більш поглиблене зацікавлення археологією. Неодноразово В. Ляскоронський брав участь в археологічних експедиціях В. Хвойки та його приятеля археолога С. Мазаракі – в розкопках фундаменту Десятинної церкви в Києві. На матеріалах цих розкопок в 1897 р. з'явилася робота «О судьбе одной археологической находки, сделанной в Киеве в 1827 г.», присвячена першим розкопкам фундаменту Десятинної церкви. Загалом, разом із В. Хвойкою й С. Мазаракі В. Ляскоронський брав участь в кількох експедиціях, обстежив, закреслив і картографував значну кількість валів, курганів, майданів і городищ різного часу в Полтавській, Харківській і Курській губерніях.

Починаючи з 1899 р. в журналі «Київська старовина» М. Ф. Біляшівським було започатковано окрему рубрику, присвячену археології та пам'яткам старовини – «Археологічний літопис Південної Росії» (1899-1901). Через неможливість у повному обсязі подавати матеріали, з 1902 р. «Археологічний літопис» починає виходити як окремий журнал (1902-1905). На його шпальтах він розміщувалися серії статей-відгуків про підготовчі комітети до археологічних з'їздів та їхню роботу. Це був своєрідний «щоденник», у якому молодий дослідник прагнув ознайомити із археологією України не лише широку вітчизняну громадськість, а й тих, хто проживав за її межами. Серед постійних авторів часопису були: В. Б. Антонович, Ф. К. Вовк, М. С. Грушевський, В. В. Хвойка та ін. Слід відзначити, що серед постійних підписників і читачів «Археологічного літопису Південної Росії» був і В. Г. Ляскоронський (Павлик 2018, с. 44, 45). Як засвідчують листи Ф. К. Волкова (Вовка) до В. Г. Ляскоронського, між ними та В. Хвойкою наприкінці 1890-х років існувала досить тісна співпраця. Цьому, значною мірою, сприяли поїздки В. Ляскоронського з Києва, де проживав В. Хвойка, до Парижу, на той час мешкав Ф. Вовк. Завдяки цьому, В. Ляскоронський підтримував зв'язки з обома вченими, при цьому, обмінюючись матеріалами археологічних розкопок та літературою, призначеною для їх спільного користування (Ситник 1993, с. 36).

У 1896 р. при Історичному товаристві Нестора Літописця було засновано відділ підготовчого комітету до XI Археологічного з'їзду. В. Г. Ляскоронський активно включився в його роботу, а під час з'їзду, що проходив у Києві в серпні 1899 р. був обраний його секретарем. За дорученням Московського археологічного товариства В. Г. Ляскоронський у 1898-1900 рр. займався оглядом старожитностей на Лівобережній Україні. Як пригадував вчений у своїй автобіографії, «за дорученням Московського археологічного товариства здійснив три наукові відрядження в межах Чернігівської, Полтавської, Курської, Харківської та Катеринославської губерній, де займався дослідженням й описом городищ, курганів, валів і т. д.» (Ляскоронский Автобиография, арк. 1). У № 3 «Археологічного літопису Південної Росії»

вміщено повідомлення про розкопки, проведені згідно з планом підготовки до XI Археологічного з'їзду, В. Г. Ляскоронським. Зокрема зазначено, що була досліджена місцевість 84 по течії р. Удай, від с. Повстина до с. Гурбинець та по течії р. Лисогора, від її впадіння в р. Удай до с. Олексинець, та зняті плани городищ біля сіл Повстина, Пирятина, Варви, м. Срібного і в с. Грицівки, яке знаходиться поряд. В. Ляскоронський провів дослідження городища та курганів біля Білої Вежі та Дмитрівки; городищ за течією р. Ромна та її притоки Тарговиці біля сіл Саранівки, Корібутова, Кошар, Великого Самбора, Червоного Колядина, Грицівки, Липового, Медвежого, Галки; городищ по течії р. Сула до впадіння її в Дніпро, всього впродовж 250 верст (266 км). Були знайдені городища біля Недригайлова, в Костянтинові, біля с. Басівка, в м. Ромни, Глинському, в м. Сенчі, Снітин, Лубни, поряд з с. Мацківці, м. Луком'я, Великої Селецької, м. Оржиця, с. Слінка, м. Горошин, в Буромці, Лащівці, біля с. Матвіївка, в Жовнині та поряд з ним, біля Воїнської Греблі, що в усті р. Сула. Згодом В. Ляскоронський оглянув береги р. Терна, яка впадає у верхню Сулу, від Черенівки (Курська губернія) до с. Будки, та описані городища: біля м. Тернів, у володіннях кн. Щербатова та біля с. Городище (Харківська губернія). Також В. Ляскоронський зібрав відомості про «змієві вали» біля с. Гирівка (Конотопський повіт), с. Будки (Роменський повіт) та біля устя р. Сула (Павлик 2018, с. 83, 84). При цьому, вздовж р. Сула та її приток, В. Ляскоронський знайшов рештки городищ, котрі він умовно поділив на кілька типів: 1. Круглі болотні городища, влаштовані в низинах на природних або штучних уввишшях. 2. Нагорні городища, які відрізняються своїм місце розташуванням, а інколи ще й тим, що з того боку, який прилягав до плато, було зведено кілька захисних валів. 3. Укріплення, які змінювали свою форму залежно від рельєфу, за розмірами набагато більші від круглих городищ та мали цілий ряд концентричних валів. 4. Городища, що являли собою рештки міст, про які згадувалося в літописах. Стосовно валів, то найбільший з них тягнувся по краю нагірного плато й закінчувався обривом біля правого берега Сули (Павлик 2018, с. 91-93).

Окремо до XI Археологічного з'їзду В. Ляскоронському та іншим учасникам з Полтавщини було доручено скласти реєстр пам'яток старовини Полтавщини (Ситник 1990, с. 91). Також на з'їзді В. Ляскоронський виголосив доповідь «Знахідки римських монет в області Середнього Придніпров'я», де доводив давню заселеність краю. На основі знахідок римських монет I–III ст. дослідник висловив припущення про можливість існування Києва вже у цей час. Ця думка була пізніше піддана критиці, проте до неї весь час поверталися вчені, висловлюючи власні теорії відносно розбудови Києва. Не менший інтерес у вченого викликали вали на території України. Провівши розкопки Змієвого, Пороського, Посульського, Переяславського та деяких інших валів, В. Ляскоронський присвятив їм цілу низку розвідок (Ляскоронський 1901а; Ляскоронський 1907а; Ляскоронський 1911; Ляскоронський 1907б).

«Змиевы валы в пределах Южной России, их отношение к курганам-маданам и примерная эпоха их возникновения», «Городища, курганы, площадки и длинные (змеиёвы) валы в области днепровского Левобережья», «Городища и длинные змеёвые валы в области рек Псел и Ворскла», «Путевые заметки во время археологической экскурсии в бассейне Приднепровского Левобережья». Як свідчать сучасні дослідження, вчений не завжди був правий у своїх твердженнях, проте саме вони змушували дослідників шукати шляхи для вірного визначення дат заснування деяких валів, ураховуючи найновітніші археологічні дані (Самойленко 2005, с. 102).

Тривалий час Василь Ляскоронський працював над вивченням Переяславської землі, використовуючи літописні та археологічні матеріали, наслідком чого стала поява великої монографії «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.» (Ляскоронський 1897), котра викликала жваву дискусію серед науковців – 23 травня 1899 р. вчений захищає дисертацію на цю ж тему – «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.». Це спричинило

опозицію з боку «правої професури», що виступала проти так званої «української інтриги». Опозиція була спричинена тим, що В. Г. Ляскоронський захищав свою дисертацію українською мовою, на підтримку заклику В. Б. Антоновича на XI Археологічному з'їзді читати доповіді українською мовою поряд з іншими слов'янськими мовами.

В. Г. Ляскоронський одним з перших широко залучив пам'ятки археології з Переяславщини до своєї узагальнюючої праці «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.». Вона була написана настільки ґрунтовно, із залученням такої кількості археологічних та літописних матеріалів, на котрі часто посилався дослідник, що витримала два видання й не втратила наукового значення й на сучасний час. Проте автор відзначав недостатність археологічних джерел для виходу на більш широкі історичні узагальнення. Написана на існуючій на той час (кінець XIX ст.) джерельній базі, робота підтвердила, що лише за умови проведення широких археологічних досліджень можливе вирішення багатьох важливих проблем історії Переяслава та Переяславщини. Небажання частини професури Київського університету бачити в своїх рядах українофіла Ляскоронського на певний час закрило йому дорогу до *alma mater* та змусило шукати роботу за межами України. Попри все, він продовжує археологічні студії. Завдяки своїм хорошим стосункам з московською професурою В. Г. Ляскоронський отримує посаду приват-доцентом на кафедрі давньоруської історії Московського університету (Ситник 1993, с. 38). Проте, історик активно продовжив дослідницьку роботу. Він займається археологічною практикою, публікує нові матеріали з археології.

3 травня 1900 р. на засіданні підготовчого комітету XII Археологічного з'їзду в Харкові (1902) при Історичному товаристві Нестора Літописця В. Ляскоронському було доручено зібрати до з'їзду інформацію про археологічні пам'ятки Полтавщини, для чого він мав обстежити Прилуцький, Лохвицький, Пирятинський, Роменський, Лубенський, Миргородський та Хорольський повіти. З цим завданням В. Ляскоронський справився досить успішно, здійснивши археологічні розвідки в цих семи повітах Полтавської губ. Сам вчений у своїй автобіографії досить лаконічно висловився про участь у XII Археологічному з'їзді: «Під час Археологічних з'їздів, що проходили в Києві і Харкові, В. Г. Ляскоронський був секретарем останніх, і під його редакцією вийшло дві книги «Известий» означених з'їздів, де коротко викладені як виголошені на з'їздах реферати, так і вся наукова діяльність з'їздів» (Гордієнко 2013а, с. 86). Про редагування «Известий» з'їзду також згадує К. Мельник. Проте, на думку Д. Гордієнка, перегляд самих «Известий» не дає можливості підтвердити, як, проте, і спростувати цю інформацію. Однозначно, що В. Ляскоронський дійсно був делегований на з'їзд і обраний секретарем Ради з'їзду 14 серпня 1902 р. З цього випливає, що вчений безпосередньо був присутній і на з'їзді. Однак, жодної доповіді, як і жодної публікації до «Трудов» XII Археологічного з'їзду не подав. Чому? Питання залишається відкритим. З того, що В. Ляскоронський взяв активну участь у XIII Археологічному з'їзді в Катеринославі, де виголосив три доповіді, за котрими підготував чотири публікації до «Трудов» з'їзду, а тематика статей відповідала завданню до Харківського з'їзду, можна припустити, що вчений просто не встиг закінчити намічених досліджень до початку роботи XII Археологічного з'їзду (Гордієнко 2013а., с. 85-86). На думку С. Юренка, саме Харківський з'їзд визначив спрямованість подальших досліджень В. Ляскоронського (Юренко 2004, с. 30). До XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі (1905) В. Ляскоронський разом з С. Мазаракі продовжив розвідки по Сулі, Пслу та Ворсклі на Полтавщині й на Харківщині, картографував понад 600 курганів, 160 майданів, 20 городищ, лінії Змійових валів і дослідив кілька стоянок кам'яної доби.

У 1907 р. В. Ляскоронський нарешті став приват-доцентом кафедри російської історії Київського університету. У цей період вчений плідно займається історією стародавнього Києва та Київської Русі. Інтерес викликають його праці: «Владимир Мономах и его забота о благе русской земли», «К вопросу о кончине князя Бориса Владимировича и о судьбе его останков и погребении его», «Описание могилы князя Олега

в Києве», «К вопросу об Олеговой могиле в Киеве» та ін. Однак, повернення до Київського університету не дало йому оптимізму, оскільки активність тамтешньої професури згасла. Зрештою викладацька діяльність Ляскоронського в Києві тривала недовго – до 25 серпня 1909 р., оскільки в травні цього року його було обрано на посаду екстраординарного професора при Ніжинському історико-філологічному інституті (Ситник 1993, с. 39). На час переїзду до Ніжина В. Ляскоронський був відомим у наукових колах фахівцем. Визначена ним багатоаспектність історичного процесу сприяла розгортанню роботи у декількох напрямках, зокрема: археології, нумізматики, етнографії, історичної географії, картографії (Острянюк 2005, с. 106).

Ще в 1900 р. при Історико-філологічному товаристві Ніжинського історико-філологічного інституту була створена археологічна комісія, яку очолив професор А. В. Добіаш, що ще більше сприяло вивченню давніх місцевих історичних пам'яток. Активно включився в роботу цієї комісії й В. Ляскоронський (Самойленко 2005, с. 101), який після захисту дисертації продовжував досліджувати археологію та старожитності Переяславщини (Ляскоронский 1905; Ляскоронский 1906). Проте, участь в археологічних з'їздах змусила вченого значно розширити географію своїх досліджень. Одночасно Ляскоронський звертається й до литовської доби української історії (Ляскоронский 1907d). При цьому, В. Ляскоронський досить плідно співпрацював з членами Полтавської вченої архівної комісії Л. В. Падалкою, С. Т. Сиротенком, П. М. Єременком, наслідком чого стала поява у 1902-1914 рр. публікацій з описами городищ, курганів, змійових валів і майданів Полтавщини (Самойленко 2005, с. 102-103).

У Ніжині В. Ляскоронський продовжував археологічні студії, беручи участь в археологічних розкопках під час літніх вакацій, а також проводячи дослідження з історичної картографії. Тут в 1916 р. він завершив монографію «Римская монета в пределах Южной Руси, как исторический источник для древнейшего периода русской истории». Проте вчений оприлюднив лише першу її частину (Ляскоронский 1920), але у XXXIV томі «Известий» Ніжинського історико-філологічного інституту передбачалося видати її повністю, однак цей том часопису так і не побачив світ. Тривалий час, внаслідок несприятливої ситуації в країні, вчений не міг видати цю працю повністю. Незадовго до смерті, за сприяння німецького археолога Г. Еберта, В. Ляскоронський намагався надрукувати цю книгу німецькою мовою в Берліні. Як й інші представники покоління фундаторів Ніжинської історичної школи, В. Ляскоронський збирав матеріали з історії Ніжинщини. Вчений вважав Ніжин одним з найдавніших поселень Лівобережжя, аргументуючи це топографічними особливостями місцевості, на котрій він розташований (Острянюк 2005, с. 108). Окрім вивчення давньоримських монет В. Ляскоронський досліджував і систематизував давньогрецькі монети, знайдені на теренах України. Він також упорядковував відомості про візантійські монети й скарби, складав нумізматичні мапи, відзначаючи знахідки римських, грецьких і навіть східних монет, і накладав їх на відомі вже стародавні торгівельно-політичні шляхи, зокрема: «з варяг у греки», «великий волзький шлях» і шлях на Литву та західнослов'янське Помор'я, тим самим уточнюючи історичні відомості про розвиток торгівельних шляхів та політичних відносин держав. Наслідком його нумізматичних студій була низка наукових розвідок (Ляскоронский 1901b; Ляскоронский 1923).

В. Ляскоронський продовжує археологічні студії, беручи активну участь у експедиціях та в XIII (Катеринослав, 1905), XIV (Чернігів, 1908) і XV (Новгород, 1911) археологічних з'їздах, публікує нові матеріали з археології (Ляскоронский 1907b. Ляскоронский 1907c; Ляскоронский, В. Г. 1908; Ляскоронский 1909; Ляскоронский, В. Г. 1916).

На думку А. М. Острянюк, ніжинський період діяльності В. Ляскоронського став часом завершення розпочатих раніше проектів і розгортання студій у нових напрямках. Залишаючись медієвістом та прибічником регіональних досліджень вітчизняної історії, вчений розширив географію своїх досліджень, розпочавши ґрунтовні студії з історії Чернігово-Сіверщини. Викладацька робота вченого зна-

чною мірою сприяла залученню студентів Ніжинського історико-філологічного інституту до наукової роботи в галузі історії України. В особі В. Ляскоронського цей науково-освітній заклад одержав, власне, першого історика-україніста, що мало особливе значення для формування Ніжинської історичної школи. Конструктивна роль В. Ляскоронського у виникненні та становленні Ніжинської історичної школи в галузі історії України незаперечна. Його доробок, робота у наукових товариствах та установах, а також популяризація української історії при викладанні курсу історії Росії сприяли формуванню стійкого інтересу до історії України не тільки всього вченого загалу Ніжинської вищої школи, а й молодих дослідників, серед яких особливо слід відзначити В. Дубровського, А. Єршова, М. Петровського, яких з великою долею впевненості можна вважати його учнями (Острянюк 2005, с. 110-111).

Влітку 1921 р. В. Г. Ляскоронського було відряджено до Києва для з'ясування питання про науково-дослідні кафедри. Завершивши цю справу, вчений залишає викладацьку роботу в Ніжині й повертається до Києва, де в 1922 р. Ляскоронський отримує посаду професора Київського археологічного інституту на науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства та викладає там курс загальної нумізматики. Однак, незабаром, за розпорядженням наркома освіти, Київський археологічний інститут було закрито. Згодом, деякий час, В. Ляскоронський викладав курс географії та нумізматики в Київському інституті міжнародних відносин, але незабаром залишається й без цієї посади. Та це не завадило йому продовжувати активну наукову діяльність (Ситник 1993, с. 45).

У Ніжині, після від'їзду В. Г. Ляскоронського, археологічні дослідження фактично припиняються, незважаючи навіть на відкриття у 1922 р. науково-дослідної кафедри історії культури й мови та утворення на початку 1925 р. Ніжинського краєзнавчого товариства, яке ставило за мету розробляти широкий спектр проблем регіону Ніжинщини, Прилуччини та Роменщини, включаючи вивчення місцевих топографії, антропології та матеріальних пам'яток (Самойленко 2005, с. 103).

В. Ляскоронський включився в роботу Всеукраїнської Академії наук, брав участь в археологічній секції, Софійській та етнографічній комісіях, історичній секції – по відділах старого Києва і Чернігова та первісної культури, а також у комісіях науково-термінологічного словника й краєзнавства. Він був одним із найбільш активних членів Всеукраїнського Археологічного комітету. В. Ляскоронський не відмовлявся від жодного доручення в Комітеті. Хоч працювати доводилося безоплатно, а взимку – в холоді, він багато часу й сил витрачав на прийом і оформлення величезних нумізматичних колекцій колишнього університету, котрі виявилися непотрібними Інституту Народної освіти. Завідуючи нумізматичним відділом Лаврського заповідника, Ляскоронський тимчасово виконував обов'язки його директора, редагував Лаврський збірник. Протягом 1924 р. В. Г. Ляскоронський розібрав, визначив і зареєстрував понад 15 тисяч монет, медалей, жетонів і склав за кожним їх видом каталоги й готував виставки (Ситник 1993, с. 47-49). У серпні 1925 р. В. Г. Ляскоронський взяв участь в охоронних розкопках цвинтаря Софійського собору, зокрема – провалля на території подвір'я собору. Про ці дослідження зберігся звіт самого В. Ляскоронського, з якого випливає, що тоді було обстежено не площу в 200 кв. м. (20×10 м)²³ (Гордієнко 2013b, с. 656). При цьому, Ляскоронський подає цікаву інформацію про цеглу XVII ст. та кахлі XVII-XIX ст. (Ляскоронський 1926). В. Г. Ляскоронський продовжує виїздити до Трипілля та Борисполя, де продовжує досліджувати вали, місця давніх поселень тощо (Ситник 1993, с. 49).

Досить унікальним було відкриття, зроблене В. Г. Ляскоронським восени 1927 р., при дослідженні підмурівка Золотих воріт. Вченим було виявлено залишки давнішої брами, котра існувала до побудови Золотих воріт у 1037 р. це давало можливість Ляскоронському дослідити укріплення Києва кінця X – початку XI століття. Проте відсутність елементарних умов праці та хвороба перешкодили вченому продовжити вивчення Золотих воріт (Ситник 1993, с. 112-113). Ледве встиг Василь Григорович заміряти й сфотографувати дорогоцінне відкриття, як за одну

ніч дерев'яне підмурування було спалене безпритульними. Нині у науковому архіві Національного музею історії України зберігаються праці Ляскоронського з останніх його розкопок: «Археологічні розкопки на площі цвинтаря біля Софійського собору», «Очерк истории крепостных ворот существовавших в черте города Киева» та нотатки, чернетки, щоденники з розкопок біля Золотих воріт у 1927 р.

Помер В. Г. Ляскоронський 1 січня 1928 р. від запалення легень у м. Київ, похований на Лук'янівському цвинтарі. Його ім'я уособлює цілу епоху в історії та археології України. Визначний історик, археолог, нумізмат, етнограф. В. Г. Ляскоронський був дійсним членом Історичного товариства Нестора Літописця, Московського археологічного товариства, Київського товариства історії, старожитностей і мистецтва, Товариства класичної філології при Київському шкільному окрузі, Ісландського історичного товариства, Імператорського російського військового історичного товариства, Історичного товариства при Ніжинському історико-філологічному інституті. Був секретарем і редактором бюлетенів XI–XV археологічних з'їздів.

Висновки.

Загалом слід підсумувати, що постать В. Г. Ляскоронського є знаковою як археолога з різноплановим дослідницьким арсеналом, зокрема як лінгвіста-джерелознавця, який одним із перших використав методику критичного аналізу джерел.

У цілому, В. Ляскоронський виявився доволі активним польовим дослідником, зокрема на Полтавщині він оглянув до 1000 км. наддніпрянських степів, обстеживши 600 могил, 160 майданів, 20 городищ; заніс на карту «змійові» вали: Пороський, Посульський, Переяславський та багато інших пам'яток, зробивши значний внесок в археологію України.

Безперечно, у В. Ляскоронського, як і в більшості археологів того часу, була доволі слабка археологічна ідентифікація, досліді були досить поверхневими. Однак, внесок В. Ляскоронського в археологію є досить значним і потребує ще більш ґрунтовного вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

Гордієнко, Д. 2013а. Василь Ляскоронський та Єгор Редін: епізод зі взаємовідносин у контексті XII Археологічного з'їзду. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*, 3, с. 85-92.

Гордієнко, Д. 2013б. Дві автобіографії Василя Ляскоронського (1909 – 1913) та його особова справа (1923). *Український археографічний щорічник*, 18, с. 654-678.

Дубровський, В. Проф. В. Г. Ляскоронський. *Український історик*, 1965, 3-4, с. 48-52.

Ляскоронский, В. Г. *Автобиография*. Інститут Рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського, ф. 90, оп. 1, спр. 1, арк. 1-4.

Ляскоронский, В. Г. 1896а. Археологическая находка близ м. Таганчи Киевской губернии Каневского уезда. *Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца*, 10, с. 21-24.

Ляскоронский, В. Г. 1892. Археологические раскопки близ г. Лубны Полтавской губ., в урочище Лысая гора. *Киевская старина*, 11, 263-278.

Ляскоронський, В. 1997. Володимир Боніфатієвич Антонович, як археолог. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах*. К.: Заповіт, с. 338-342.

Ляскоронский, В. Г. 1901а. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы. *Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899, М., 1, с. 404-457.*

Ляскоронский, В. Г. 1907а. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, по течению рек Псла и Ворсклы. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе, 1905, М., 1, с. 158-198.*

Ляскоронский, В. Г. 1911. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевы) валы в области Днепровского Левобережья. *Труды IV Археологического съезда в Чернигове, 1909, М., 3, с. 1-8.*

Ляскоронский, В. Г. 1907б. Змиевы валы в пределах южной России, их соотношение к курганам-майданам и приблизительная эпоха их возникновения. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905, М., 1, с. 200-210.*

Ляскоронский, В. Г. 1916. К вопросу о древнейшем плане г. Киева, изданном в 1638 Афанасием Кальнофойским. *Сборник в честь графини П. С. Уваровой, М., с. 202-214.*

Ляскоронский, В. Г. 1907с. К вопросу о курганах – городищах – майданах. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905*, М., 1, с. 419-434.

Ляскоронский, В. Г. 1905. *К вопросу о переяславльских торках*. СПб.: Синат. тип.

Ляскоронский, В. Г. 1909. Краткий отчет о летних экскурсиях 1906-1907 годов. *Древности: Труды Московского Археологического общества*, М., 22, с. 154-155.

Ляскоронский, В. Г. 1901b. Находки римских монет в области среднего Приднепровья. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*, 1, с. 458-464.

Ляскоронский, В. Г. 1893а. О курганах-майданах, находящихся на левой стороне р. Днепр в пределах Полтавской губернии и о связи их с другими подобными сооружениями Южной России. *Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца*, 7, с. 3.

Ляскоронский, В. Г. 1893b. Остатки древнего Лукомльского городища в м. Лукомле Лубенского уезда Полтавской губ. *Киевская старина*, 9, с. 426-437.

Ляскоронский, В. Г. 1896b. Остатки древнего городища в м. Снетине Лубенского уезда Полтавской губ. *Киевская старина*, 12, с. 327-336.

Ляскоронский, В. Г. 1906. Очерк внутреннего быта Переяславльской земли с древнейших времён до половины XII ст. *Лохвицкий исторический сборник*. К.: Лохвиц. уезд. земство, с. 35-123.

Ляскоронский, В. Г. 1908. Поход кн. Витовта на татар и его битва с последними на р. Ворскле 1399 г. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905*, М., 2, с. 513-531.

Ляскоронский, В. Г. 1920. Римская монета в пределах Южной России, как исторический источник для древнейшего периода русской истории. *Известия НИФИ*, XXXIII, с. 1-16.

Ляскоронський, В. Г. 1923. Римські монети, які знайдено на території м. Київ. *Український музей*, 1, с. 1-16.

Ляскоронський, В. Г. 1926. Розкопи в подвір'ї Софійського собору в Києві. Осінь 1925 р., КЗ ВУАК за археологічні дослідження року 1925. К., 1926., с. 1-7.

Ляскоронский, В. Г. 1907d. *Русские походы в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар 1399 г.* СПб.: Синат. тип.

Ляскоронський, В. Г. 1994. Спогади про проф. В. Б. Антоновича. *З іменем святого Володимира: У 2 кн.* В. Короткий, В. Ульяновський (упор.). К.: Заповіт, 1, с. 293-305.

Мельник-Антонович, К. 1929. Василь Григорович Ляскоронський. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*, 24: Праці історичної секції. К., с. 367-387.

Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора. *Україна*, 6, с. 70-82.

Остряк, А. М. 2005. Василь Ляскоронський і Ніжинська вища школа. *Література та культура Полісся*, 30, с. 105-111.

Павлик, О.В. *Розвиток археологічної науки на теренах України в кінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами часопису «Археологічний літопис Південної Росії»)*. Дисертація к. і. н. Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Самойленко, О. Г. 2005. Участь вчених Ніжинської вищої школи в археологічних дослідженнях Лівобережної України у 2-й пол. XIX – 1-й третині XX ст. *Література і культура Полісся*, 30. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, с. 99-105.

Ситник, О. М. 1990. Василь Григорович Ляскоронський. *Український історичний журнал*, 2, с. 88-99.

Ситник, О. М. 1993. *Історія України доби Середньовіччя в наукових студіях В. Г. Ляскоронського*. Дисертація к. і. н. Ужгородський державний університет.

Юренко, С. П. 2004. *Археологічні з'їзди в Україні*. К.: Шлях.

REFERENCES

Hordiienko, D. 2013a. Vasyl Liaskoronskyi ta Yehor Riedin: epizod zi vzaiemovidnosyn u konteksti XII Arkheolohichnoho z'izdu. *Sofia Kyivska: Vizantiia. Rus. Ukraina*, 3, s. 85-92 [in Ukrainian].

Hordiienko, D. 2013b. Dvi avtobiohrafii Vasyli Liaskoronskoho (1909 – 1913) ta yoho osobova sprava (1923). *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorychnyk*, 18, s. 654-678 [in Ukrainian].

Dubrovskiy, V. Prof. V. H. Liaskoronskyi. *Ukrainskyi istoryk*, 1965, 3-4, s. 48-52 [in Ukrainian].

Liaskoronskyi, V. H. *Avtobiohrafiiia*. Instytut Rukopysu TsNB im. V. I. Vernadskoho, f. 90, op. 1, spr. 1, ark. 1-4 [in Ukrainian].

Lyaskoronskiy, V. G. 1896a. Arkheologicheskaya nakhodka bliz m. Taganchi Kiyevskoy gubernii Kanevskogo uyezda. *Chteniya v istoricheskom Obshchestve Nestora-letopistsa*, 10, s. 21-24.

Lyaskoronskiy, V. G. 1892. Arkheologicheskiye raskopki bliz g. Lubny Poltavskoy gub. v urochishche Lysaya gora. *Kiyevskaya starina*, 11, s. 263-278.

Liaskoronskyi, V. 1997. Volodymyr Bonifatiievych Antonovych, yak arkheoloh. *Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiievych Antonovych*. U 3-kh tomakh. K.: Zapovit, s. 338-342 [in Ukrainian].

Lyaskoronskiy, V. G. 1901a. Gorodishcha. kurgany i dlinnyye (zmiyevy) valy. nakhodyashchiesya v bassejne r. Suly. *Trudy XI Arkheologicheskogo syezda v Kiyeve 1899*. M., 1, s. 404-457 [in Russian].

Lyaskoronskiy, V. G. 1907a. Gorodishcha. kurgany i dlinnyye (zmiyevyye) valy. po techeniyu rek Psla i Vorskly. *Trudy XIII Arkheologicheskogo syezda v Ekaterinoslave. 1905*. M., 1, s. 158-198 [in Russian].

Lyaskoronskiy, V. G. 1911. Gorodishcha. kurgany. maydany i dlinnyye (zmiyevy) valy v oblasti Dneprovskogo Levoberezhia. *Trudy XIV Arkheologicheskogo syezda v Chernigove. 1909*. M., 3, c. 1-8 [in Russian].

Lyaskoronskiy, V. G. 1907b. Zmiyevy valy v predelakh yuzhnoy Rossii. ikh sootnosheniye k kurganam-maydanam i priblizitel'naya epokha ikh vznikoveniya. *Trudy XIII Arkheologicheskogo syezda v Ekaterinoslave 1905*. M., 1, s. 200-210 [in Russian].

Lyaskoronskiy, V. G. 1916. K voprosu o drevneyshem plane g. Kiyeva. izdannom v 1638 Afanasiyem Kalnofoyskim. *Sbornik v chest grafini P. S. Uvarovoy*. M., s. 202-214 [in Russian].

Lyaskoronskiy, V. G. 1907s. K voprosu o kurganakh – gorodishchakh – maydanakh. *Trudy XIII Arkheologicheskogo syezda v Ekaterinoslave 1905*. M., 1, s. 419-434 [in Russian].

Lyaskoronskiy, V. G. 1905. *K voprosu o pereyaslavlskikh torkakh*. SPb.: Sinat. tip. [in Russian].

Lyaskoronskiy, V. G. 1909. Kratkiy otchet o letnikh ekskursiyakh 1906-1907 godov. *Drevnosti: Trudy Moskovskogo Arkheologicheskogo obshchestva*. M., 22, s. 154-155 [in Russian].

Lyaskoronskiy, V. G. 1901b. Nakhodki rimskikh monet v oblasti srednego Pridneprovya. *Trudy XI Arkheologicheskogo syezda v Kiyeve*, 1, s. 458-464 [in Russian].

Lyaskoronskiy, V. G. 1893a. O kurganakh-maydanakh. nakhodyashchikhsya na levoy storone r. Dnepr v predelakh Poltavskoy gubernii i o svyazi ikh s drugimi podobnymi sooruzheniyami Yuzhnoy Rossii. *Chteniya v istoricheskom Obshchestve Nestora-letopistsa*, 7, s. 3 [in Russian].

Lyaskoronskiy, V. G. 1893b. Ostatki davnego Lukoml'skogo gorodishcha v m. Lukomle Lubenskogo uyezda Poltavskoy gub. *Kiyevskaya starina*, 9, s. 426-437 [in Russian].

Lyaskoronskiy, V. G. 1896b. Ostatki drevnego gorodishcha v m. Snetine Lubenskogo uyezda Poltavskoy gub. *Kiyevskaya starina*, 12, s. 327-336 [in Russian].

Lyaskoronskiy, V. G. 1906. Oчерк внутреннего быта Pereyaslavlskoy zemli s drevneyshikh vremen do poloviny XII st. *Lokhvitskiy istoricheskiy sbornik*. K.: Lokhvits. uyezd. Zemstvo, s. 35-123 [in Russian].

Lyaskoronskiy, V. G. 1908. Pokhod kn. Vitovta na tatar i ego bitva s poslednimi na r. Vorskle 1399 g. *Trudy XIII Arkheologicheskogo syezda v Ekaterinoslave 1905*. M., 2, s. 513-531 [in Russian].

Lyaskoronskiy, V. G. 1920. Rimskaya moneta v predelakh Yuzhnoy Rossii, kak istoricheskiy istochnik dlya drevneyshego perioda russkoy istorii. *Izvestiya NIFI*. XXXIII. s. 1-16 [in Russian].

Liaskoronskiy, V. H. 1923. Rym'ski monety, yaki znaideno na terytorii m. Kyiva. *Ukrainskiy muzei*, 1, s. 1-16 [in Ukrainian].

Liaskoronskiy, V. H. 1926. Rozkopy v podvir'i Sofiiskoho soboru v Kyivi. Osin 1925 r., KZ VUAK za arkheolohichni doslidy roku 1925. K., 1926., c. 1-7 [in Ukrainian].

Lyaskoronskiy, V. G. 1907d. *Russkiye pokhody v udelno-vechevoe vremya i pokhod knyazya Vitovta na tatar 1399 g.* SPb.: Sinat. tip. [in Russian].

Liaskoronskiy, V. H. 1994. Spohady pro prof. V. B. Antonovycha. Z imenem sviatoho Volodymyra: U 2 kn. V. Korotkyi, V. Ulianovskiy (ed.). K.: Zapovit, 1, s. 293-305 [in Ukrainian].

Melnyk-Antonovych, K. 1929. Vasyl Hryhorovych Liaskoronskiy. *Zapysky istorychno-filolohichnogo viddil'u VUAN*, 24: Pratsi istorychnoi sektsii. K., s. 367-387 [in Ukrainian].

Nevydani spohady V. H. Liaskoronskoho za Volodymyra Bonifatiievycha Antonovycha yak profesora. *Ukraina*, 6, s. 70-82 [in Ukrainian].

Ostrianko, A. M. 2005. Vasyl Liaskoronskiy i Nizhynska vyshcha shkola. *Literatura ta kultura Polissia*, 30, s. 105-111 [in Ukrainian].

Pavlyk, O.V. *Rozvytok arkheolohichnoi nauky na terenakh Ukrainy v kintsi XIX – na pochatku XX st. (za materialamy chasopysu «Arkheolohichni litopys Pivdennoi Rosii»)*. Dysertatsiia k. i. n. Derzhavnyi vyshchyi navchalnyi zaklad «Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichniy universytet imeni Hryhoriia Skovorody» [in Ukrainian].

Samoilenko, O. H. 2005. Uchast vchenykh Nizhynskoi vyshchoi shkoly v arkheolohichnykh doslidzhenniakh Livoberezhnoi Ukrainy u 2-i pol. XIX – 1-i tretyni XX st. *Literatura i kultura Polissia*, 30. Nizhyn: Vydavnytstvo NDU im. M. Hoholia, s. 99-105 [in Ukrainian].

Sytnyk, O. M. 1990. Vasyl Hryhorovych Liaskoronskiy. *Ukrainskiy istorychnyi zhurnal*, 2, s. 88-99 [in Ukrainian].

Sytnyk, O. M. 1993. *Istoriia Ukrainy doby Serednovichchia v naukovykh studiiakh V. H. Liaskoronskoho*. Dysertatsiia k. i. n. Uzhhorodskiy derzhavnyi universytet [in Ukrainian].

Yurenko, S. P. 2004. *Arkheolohichni z'izdy v Ukraini*. K.: Shliakh [in Ukrainian].

O. M. Sytnyk

VASYL' LYASKORONSKY AS AN ARCHAEOLOGIST

The article considers the contribution of Vasily Lyaskoronsky to the development of domestic archeology. First of all, V. Lyaskoronsky's belonging to the Kiev historical school of V. Antonovich is noted. The participation of Vasily Lyaskoronsky in the preparation and conduct of the XI-XV archaeological congresses has been ascertained. The main directions of the archaeological research of the scientist are characterized.

In general, V. Lyaskoronsky turned out to be quite an active field researcher, in particular, in the Poltava region he examined up to 1000 km. Dnieper steppes, having examined 600 graves, 20 ancient settlements; brought on the map shafts: Poros, Posulsk, Pereyaslavsky and many other attractions, making a significant contribution to the archeology of Ukraine.

As basic materials for the articles used Lyaskoronsky, research on archaeological activity and the scientific legacy. Determining the methodological Toolkit of the article is a biographical method (analysis of the life and scientific way V. Lyaskoronsky), the comparative-historical method (comparison of historical concepts V. Lyaskoronsky and other historians), the method of historiographical analysis (the specific content of scientific works, V. Lazarevskogo).

Generally summed up, is that the figure of V. G. Lyaskoronsky is significant as an archaeologist with diverse research Arsenal, particularly as a linguist-of source studies, one of the first used methods of critical analysis of sources.

There is no doubt that in V. Lyaskoronsky, like most archaeologists of the time were quite weak archaeological identification, experiments were quite superficial. However, the contribution of V. Lyaskoronsky in archaeology is quite large and requires more careful study.

Keywords: archeology, Vasily Lyaskoronsky, Kiev historical school of V. Antonovich, Historical society of Nestor the Chronicler, settlement.

Секція:

АРХЕОЛОГІЯ
КАМ'ЯНОЇ ДОБИ

А. В. Главенчук, І. В. Піструїл

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ АНЕТІВКА 2 В 2008-2017 РР.

В роботі публікуються матеріали досліджень верхньопалеолітичної стоянки Анетівка 2 з розкопок виробничої ділянки ИП/23-31, яка пов'язана з давньою промоїною (дослідження 2008-2017 рр.).

Ключові слова: Північно-Західне Причорномор'я, Степове Побужжя, верхній палеоліт, поселення, виробнича ділянка, культурний шар, методика дослідження.

Загальні відомості про пам'ятку. Анетівка 2 – верхньопалеолітична пам'ятка мисливців на бізонів, яка знаходиться в Північному Причорномор'ї, в степовому Побужжі, на мисі високого правого берега ріки Бакшали (притоки Південного Бугу), на окраїні села Анетівка Доманівського району Миколаївської області. Стоянка систематично досліджується з 1978 року експедицією під керівництвом В. Н. Станко (1978-2007 рр.) і І. В. Піструїла (з 2008 р.). За цей час досліджено біля 2000 м² площі пам'ятки, знайдено близько 2 млн. кременевих виробів і 0,5 млн. фрагментів кісток тварин. Серед фауністичних знахідок біля 98% всіх залишків кісток, які піддаються визначенню, складають кістки бізона (Бибилова, Старкин 1989, с. 127-131, Главенчук 1997, с. 76-86).

Вік пам'ятки згідно радіовуглецевому датуванню становить 18–19 тис. років, що відповідає максимуму останнього зледеніння (Станко 1997, с. 14-27). Анетівка 2 визначається як довготривале поселення з цілорічною присутністю на ньому мисливців, що підтверджується фауністичним матеріалом (Бибилова, Старкин 1989, с. 127-131).

Виробничий комплекс характеризується наявністю повного циклу розщеплення кременю: від розколотих гальок і нуклеусів до готових знарядь праці. Крем'яна індустрія пам'ятки ілюструє яскраві епіграветські риси. Пам'ятка відноситься до пізньопалеолітичної анетівської культури (Станко 1989, с. 113-125, Станко, Григорьева, Швайко 1989).

Таким чином, пізньопалеолітичне поселення Анетівка 2 вирізняється особливою масовістю археологічних матеріалів.

Північно-східна виробнича ділянка Анетівки 2 (ЕП/13-22 і ИП/23-30). З 1992 року основні роботи велися на виробничій ділянці ЕП/13-22 (100 м²), яка знаходиться на північно-східній околиці поселення, і «прирізаній» до його північної бровки ділянці ИП/23-30 (54 м²) (Главенчук 1997, с. 76-86; Главенчук, 2003–2004, с. 206–227; Главенчук 2004, с. 51-58; 2007, с. 100-110; Главенчук 2005–2009, с. 225–242).

Ділянка ЕП/13-22 є частиною одного з трьох, виділених В. Н. Станко на Анетівці 2, комплексів (рис. 1), а саме: комплексу, що розташований на північ від макроскупчення і складається з мікроскупчень переважно кременевих виробів: гальок, осколків, нуклеусів, сколів, виробів з вторинною обробкою, а також кам'яних ковадл, абразивів, відбійників (Станко 1996, с. 129-138; Станко 1997, с. 14-27). Оскільки декілька скупчень ділянки ЕП/13-22 «продовжувались» в північний борт розкопу, до північної бровки була «прирізана» ділянка ИП/23-31, яка теж досліджувалася за такою ж методикою, що і ЕП/13-22.

Виробнича ділянка досліджувалася за методикою, яка в умовах посушливого клімату степів сприяє максимальному збору матеріалу. Анетівка 2 – це пам'ятка степової зони, для якої характерний «зважений» культурний шар. Розчищення культурного шару ділянок проводилось ножами, горизонтальна фіксація знахідок велася поквратно (1 x 1 м) по мікрогоризонтах зняття, глибиною 5-7 см, з нанесенням знахідок на план. Скрупульозне дослідження включає також спостереження над мікростратиграфією і літологією шару.

При дослідженні культурного шару, ґрунт після розчищення поквратно піддавався промиванню водою через дрібне сито, таким чином, з нього вилучалися дрібні артефакти, що залишилися в ґрунті, зібраному в результаті розчищення культурного шару. «Шлаки», що залишилися після видалення ґрунту, складали кременеві артефакти невеликих розмірів, мініатюрних виробів з не кременевих порід каменю, крихти кварциту, вапняку та інших мінералів, шматочків вохри, каоліну і мергелю, мушлі, а також дрібні кісткові залишки (в основному, фрагментовані). Знахідки, здобуті за допомогою промивання культурного шару, фіксувалися в польовому описі поквратно.

Результативність промивання була доведена експериментальним вивченням культурного шару Анетівки 2 за допомогою промивання культурного шару, що проводилося на ділянці ОС/9-12, розміром 4 x 5 м, в 1986-1988 роках. Це дозволило ввести в науковий обіг численні категорії виробів, що зазвичай зовсім не фіксуються (чи то фіксуються в мізерних кількостях) при розчищенні культурного шару із-за їх маленьких розмірів. (Станко 1993, с. 4-8). На ЕП/13-22 і ИП/23-31 промивання культурного шару використовувалося для усієї площі розкопок і в усіх мікрогоризонтах зняття (Главенчук 1997, с. 76-86; Главенчук 2002, с. 49-52).

Набір усіх груп первинного розщеплювання кременя (осколки, оббиті та розколоті гальки, нуклеуси, сколи, відходи виробництва) і виробів з вторинною обробкою, компактно розташованих (в усіх мікрогоризонтах), наявність на цій ділянці ковадл, відбійників і ретушерів дає можливість приблизно обкреслити давні робочі місця, на яких відбувалося первинне розщеплювання кременю, підбір заготовок і виготовлення знарядь праці та вкладишів для мисливського озброєння (Главенчук 2007, с. 100-110).

Культурний шар виробничої ділянки ЕП/13-22 і ИП/23-31, як і культурний шар усього поселення, залягає в делювіальних суглинках світло-коричневого кольору. Археологічні знахідки зустрічаються від рівня сучасної денної поверхні до глибини 1,6 м. Культурний шар ділянки знаходиться в «зваженому» стані, місцями він порушений зливовими потоками і ходами землерийних тварин. Зважаючи на «зваженість» культурного шару, потужність його складає 0,5-0,6 см. Насиченість кременевими знахідками неоднакова в різних мікрогоризонтах зняття.

Кремій, який на поселенні Анетівка 2 є основною сировиною для виробництва кам'яних знарядь, – різної якості, різного ступеня патинізації, в основному – жовтовий, але частина сировини – гальковий кремій хорошої якості. Окрім кременю, давні мешканці Анетівки 2 використовували кварцити, піщаники, кварц (в т.ч. – гірський кришталь), обсидіан, халцедонізовану деревину, граніти, гнейси, тальки, пігментну вохру різної якості випалення і різних відтінків, каолін, мергель (Главенчук 2015, с. 133-146.).

Для виробничої ділянки ЕП/13-22 і ИП/23-31 характерне залягання археологічного матеріалу в скупченнях різних розмірів, потужності і різного походження (пов'язані з кременевим виробництвом, обробкою кістки, природними процесами і діяльністю землерийних тварин).

За допомогою кількісного аналізу кременевого матеріалу, отриманого в результаті промивання культурного шару, і порівняння результатів з матеріалом, здобутим розчищенням культурного шару вдалося виявити специфіку залягання «зваженого» культурного шару Анетівки 2 на ділянці ЕП/13-22, основні чинники зважування шару, розподіл різнорозмірних фракцій по рівнях залягання. Таким чином, вдалося визначити усередині зваженого культурного шару його «первинне» положення – давню денну поверхню (Главенчук 1997, с. 76-86); Станко 1993, с. 4-8).

Ділянка ИП/23-31. Ділянка ИП/23-31 пов'язана з древньою промоїною та безпосередньо примикає до виробничих мікрокомплексів, досліджених на ділянці ЕП/13-22 в 1992-2006 роках. Матеріал промоїни пов'язаний із скупченнями, розташованими на виробничій ділянці КП/13 27. З'ясувалося, що структура поселення Анетівки 2 виявилася дещо складніша, ніж передбачалося раніше.

Ділянка ИП/23-31 з півночі обмежена давньою балкою, що «впадає» в річку Бакшалу. Після зняття 9-го мікрогоризонту культурного шару ділянки ЕИ/13-22 (східної частини ділянки ЕП/13-22) в 1999 р., під час прокопки під культурним шаром, було з'ясовано, що сильна концентрація матеріалу на кв. ЖЗ/20-21 9-го мікрогоризонту пов'язана з древньою промоїною (виявленого в результаті прокопки). Лінія переходу від сірих суглинків до жовтувато-коричневих делювіальних суглинків, в яких залягає культурний шар поселення Анетівка 2, була сильно «завапнякована». Археологічний матеріал під час прокопки фіксувався, в основному, в ходах тварин-землерийок (в так званих кротовинах). Виключення складало скупчення матеріалу, виявленого під культурним шаром в 1999 році, на кв. ЗИ/20 – 22.

Це скупчення інтерпретоване як давня промоїна, заповнена археологічним матеріалом. Починаючи з квадрата З/20 промоїна «прямувала» на північний захід, в північний борт розкопу. Культурний шар основної частини ділянки (кв. ЕП/13-22) в процесі розкопок «розбирався» поквратно, по умовних мікрогоризонтах зняття потужністю 5-7 см (з 0 по 9 мікрогоризонти). Грунт кожного квадрату промивався, що дозволило виключити втрати дрібноформатного матеріалу.

При розчищенні культурного шару були виявлені окремі скупчення археологічного матеріалу. Оскільки декілька скупчень «йшли» в північний борт розкопу ділянки ЕП/13-22, до північної бровки була «прирізана» ділянка ИП/23-27, яка також розчищалася по мікрогоризонтах зняття, поквратно, з промиванням ґрунту. Нумерація мікрогоризонтів зняття культурного шару, згідно природному ухилу літологічних горизонтів, синхронізована з ділянкою КП/13-22. Під час цих робіт на ділянці КП/13-27 з'ясувалося, що древня промоїна, виявлена в 1999 р., триває нижче прокопаної ділянки.

Для відвернення можливого знищення древньої промоїни з археологічним матеріалом, в 2008 р. було прийнято рішення продовжити вивчення ділянки ИП/23-27, де був закладений розкоп площею 35 м². Розчищення культурного шару вирішено було робити, як було прийнято на сусідній ділянці раніше, по умовних мікрогоризонтах зняття потужністю 5-7 см. Мікрогоризонту, розчищеному в 2008 році, щоб уникнути плутанини, присвоєний номер 11. Виявилось, що археологічний матеріал по розкопаній площі 11 мікрогоризонту зняття розподілявся дуже нерівномірно. Грунт усіх квадратів з 11-го мікрогоризонту просіювався через сито з діаметром вічка 0,4 см, після чого просів ретельно перебирався. Виявлені таким чином кременеві вироби додавалися до матеріалу, отриманого шляхом розчищення культурного шару з відповідних квадратів.

У подальші роки дослідження ділянки ИП/23-27 було продовжене, у зв'язку з пониженням рівня ділянки і новим матеріалом, що «виринав» з шару, поступово до ділянки були прирізані квадрати до 31 лінії. У зв'язку з сильною концентрацією матеріалу, було вирішено робити промивання насичених матеріалом квадратів.

На розкопаній ділянці матеріал концентрувався нерівномірно, в основному – по лінії північний схід–захід, шириною від 70 см до 2,5 м. Концентрація археологічного матеріалу пов'язана з давньою промоїною, яка знаходиться на цій ділянці. Квадрати поза промоїною дали невелику кількість археологічних знахідок.

У 2017 році дослідження ділянки було завершене. На рівні 31-32 лінії квадратів ОП, з північного боку ділянки спостерігається різке «падіння» шару в давню балку, на березі якої розташована ділянка. Із західного боку скупчення, досліджені на ділянці ЕР/23-31 «прямують» в стінку сусідньої ділянки РЩ/23-31.

На ділянці ИП/23-31 ми спостерігаємо різноманітну стратиграфічну та літологічну ситуацію. Потужність жовтуватих суглинків, в яких залягає культурний шар поселення, в різних місцях різна – це пов'язано зі змивами по схилах в давнину і різною потужністю накопичення літологічних пачок. Є особливості літології і стратиграфії ділянки: багато шарів було змито, суглинок залягає не таким потужним прошарком, як вище на мису. В результаті розкопок з'ясувалося, що древній

третинний пісок залягає відразу під культурним шаром на усій північно-західній частині ділянки і оголюється в результаті розкопок. Необхідно відмітити, що стратиграфічні розрізи вище на місці, де розташоване поселення Анетівка 2, показали, що подібний третинний пісок залягає на глибині до 3-4 м від сучасної денної поверхні. Потужність древнього піску в розрізі – дуже велика, пісок – «чистий», однорідний (без включення у відкладеннях давніх мушель), білого і жовтого кольорів.

На околиці ділянки ИП/23-31 і поряд з ділянкою, у балці виявлені природні поклади (прошарки) пігментної вохри вишневого і жовто-рудого кольору в земляній формі (готова фарба червоних та охристих кольорів, яка могла використовуватися жителями поселення без додаткової обробки). Планіграфічно археологічний матеріал на ділянці ИП/23-31 залягав нерівномірно.

Характеристика археологічних знахідок ділянки ИП/23-31. На ділянці ИП/23-31 знайдено 225522 крем'яних артефакти (42755 екз. розчисткою культурного шару та 182767 екз. – промивкою культурного шару) (табл. 1).

На ділянці прослідковано весь цикл обробки кременю: від первинного розщеплення до виготовлення крем'яних знарядь та роботи ними. Велика кількість дрібних відходів виробництва, таких як лусочки, мікролусочки, дрібні осколки та уламки, різцеві сколи, сколи поновлення нуклеусів свідчать про інтенсивну роботу з нуклеусами та виготовлення різних знарядь, при виготовленні яких використовувалось ретушування та прийом різцевого сколу. Велика кількість нуклеусів (1081 екз.), пренуклеус, нуклевидні осколки та уламки (123 екз.), сколи поновлення нуклеусів (940 екз.) характеризують інтенсивне первинне розщеплення. На ділянці немає ні однієї цілої гальки чи жовна. Вся сировина, принесена на поселення, піддавалась обробці. Первинне опробування сировини, певно, відбувалось на місці його зборів. Більшість нуклеусів – одно та двоплощадкові (985 екз.), призматичного, підпризматичного та підконічного сколювання (рис.2-3). Окрім них є 58 екз. інших нуклеусів (27 екз. – трьох-, чотирьох- та пятиплощадкові, 1 торцевий нуклеус, 9 мікронуклеусів, 10 нуклеусів на сколах, 10 первинних нуклеусів) та 38 фрагментів нуклеусів). Серед сколів – 20422 відщепів всіх розмірів, 6917 пластин великих і середніх розмірів та 5626 мікропластин.

Окрім цього, на ділянці знайдено 3374 знаряддя з вторинною обробкою та ретушню утилізації (регулярна ретуш від користування знаряддями). Серед знарядь переважає мікроінвентар, в першу чергу – мікропластини з притупленим краєм, мікровістря-гравет, ретушовані мікропластини.

На другому місці по кількості (після мікроінвентаря), – різці (405 екз.). Різці виготовлялися на відщепах, пластинах, рідше – на нуклеусах (чи осколках) і мікропластинах. Присутні різцеві сколи, які є сколами поновлення знарядь, з ретушню та ретушню використання (33 екз.). Присутні інші типи знарядь, серед них, в тому числі, є 11 комбінованих знарядь в такій комбінації: різець-скребачка (5 екз.), різець-вістря (2 екз.), по одному знаряддю – різець-скобель, проколка-скобель, вістря-скобель, вістря-сверло. Матеріал ділянки, так як і знахідки всіх ділянок Анетівки 2, презентує епіграветську технологію та за техніко-типологічними характеристиками не відрізняється від основної колекції Анетівки 2 (рис. 4-5).

На виробничій ділянці ИП/23-31 вивчено декілька скупчень – робочих місць, пов'язаних з розщепленням та обробкою каменю та кістки. Одне з таких робочих місць, що залягало *in situ* має ідеальну збереженість, що на степових пам'ятках буває дуже рідко. Основу скупчення складає велике пласке кам'яне ковадло-«підставка», для стійкості та вирівнювання підперте з однієї сторони великою кісткою бізона. В цьому скупченні виявлені крем'яні знахідки, що ілюструють весь цикл крем'яного виробництва, кам'яні відбійники та ретушери, вохра, вироби із кварцу та кістки. Окрім цього, тут були присутні предмети первісного мистецтва.

Використання вогню на ділянці представлене залишками зольних плям, а також – наявністю кісткового «вугілля», обпалених кісток, кременя та інших мінералів. На ділянці ИП/23-31 також були виявлені скупчення шматочків навмисно обпаленої глини (у вигляді дрібних уламків). Це вже не перші знахідки обпаленої

глини на Анетівці 2 (у їх числі – і глиняна намистина). Чи були ці шматочки уламками первісної кераміки, чи результатом якихось експериментів з глиною – питання залишається відкритим.

Таблиця 1. Техніко-типологічний склад колекції крем'яних виробів. Анетівка 2. Ділянка ИП/23-31. Розчистка і промивка культурного шару

№	Назва виробів	Розчистка	Промивка	Всього	%
1.	Розколоті гальки, осколки та уламки	2168	1966	4134	1,8
2.	Пренуклеус	1	-	1	0,0004
3.	Нуклеуси	1081	-	1081	0,5
4.	Сколи поновлення нуклеусів	940	351	1291	0,6
5.	Відщепи великі і середні	10625	1239	11864	5,3
6.	Відщепи дрібні	9797	5763	15560	7
7.	Чешуйки	2810	23922	26732	11,8
8.	Мікрочешуйки	22	132226	132248	58,6
9.	Пластини великі	322	2	324	0,1
10.	Пластини середні	6595	1457	8052	3,6
11.	Мікропластини	5626	13114	18740	8
12.	Сколи різцеві	390	1694	2084	0,9
13.	Мікропластини з пригупленим краєм	343	349	692	0,3
14.	Мікропластини з пригупленим кінцем	2	1	3	0,001
15.	Мікропластини з пригупленим краєм і кінцем	3	6	9	0,004
16.	Мікропластини з ретушшю	48	117	165	0,07
17.	Мікропластини з ретушованою виїмкою	-	5	5	0,002
18.	Різці	382	23	405	0,8
19.	Скребачки	54	2	56	0,02
20.	Вістря	80	8	88	0,04
21.	Мікрівістря	193	296	489	0,2
22.	Проколки	1	2	3	0,001
23.	Скобелі	46	2	48	0,02
24.	Долота	12	-	12	0,005
25.	Пластини і мікропластини зі скошеним кінцем	13	8	21	0,009
26.	Пластини тронковані	14	1	15	0,007
27.	Ножевидні вироби	50	13	63	0,03
28.	Вироби з ретушованою виїмкою	7	-	7	0,003
29.	Вироби підтесані	25	2	27	0,01
30.	Пильчасті вироби	4	6	10	0,004
31.	Зубчасті вироби	2	1	3	0,001
32.	Свердла	14	8	22	0,01
33.	Знаряддя для рубки	1	-	1	0,0004
34.	Комбіновані знаряддя	10	1	11	0,005
35.	Чешуйка з ретушшю		5	5	0,002
36.	Відщепи з ретушшю	77	20	97	0,04
37.	Пластини з ретушшю	114	16	130	0,06
38.	Осколки з ретушшю	5	1	6	0,003
39.	Відщепи з ретушшю утилізації	298	9	307	0,1
40.	Пластини і мікропластини з ретушшю утилізації	518	63	581	0,3
41.	Осколки з ретушшю утилізації	4		4	0,002
42.	Вістря (ретуш утилізації)	8	16	24	0,01
43.	Мікрівістря (ретуш утилізації)	33	-	33	0,01
44.	Різцеві сколи з ретушшю та ретушшю утилізації	12	21	33	0,01
45.	Уламки ретушованих виробів	3	29	32	0,01
46.	Підвіска на дрібному відщепі (жовнова кірка)	-	1	1	0,0004
47.	Розтиральник для вохри?	-	1	1	0,0004
48.	Відбійник	2	-	2	0,0009
	Всього	42755	182767	225522	100

Висновки. Часто дослідникам здається, що, згідно з візуальним оглядом місцевості і оцінкою перспектив дослідження пам'ятки, багатого на знахідки, легко вибрати найкращу для вивчення ділянку. Розкопки древньої промоїни, виявленої випадково, показали, що неочікувано перспективними можуть бути абсолютно «несподівані» ділянки.

Дослідження на самому березі однієї з двох давніх великих балок (в яку «впадає» наша промоїна-улоговина), що окреслюють мис, на якому розташоване поселення Анетівка 2, показало, що ця давня балка була дещо іншої конфігурації, чим в наш час, ширша від сучасної. А північно-східна частина мису в давнину мала інший кут нахилу.

Ділянка ИП/23-31, є частиною великої виробничої ділянки в північно-східній частині поселення Анетівка 2. Культурний шар ділянки в промоїні краще зберігся, чим в інших місцях на мисі, оскільки швидше і «якісніше» законсервувався. Це пов'язано зі специфікою ділянки, що розташована в давній промоїні-балочці, та швидкістю захоронення культурного шару поселення на схилі.

Скоріш за все, давня промоїна-балочка була зручним місцем для знаходження людей, оскільки, у тому числі, давала заслін від холодних вітрів. Тут збереглися робочі місця з множинними знахідками. Знахідки – не лише утилітарного значення, тут виявлені прикраси і предмети первісного мистецтва.

Таким чином, вивчення ділянки ИП/23-31 дало можливість отримати, окрім нового матеріалу, відомості про давню конфігурацію місцевості, специфіку накопичення літологічних шарів, особливості формування, існування і руйнування культурного шару пам'ятки, умови життя первісного колективу. Окрім цього, дослідження промоїни-улововини з археологічним матеріалом, свідчить про перспективність подальшого вивчення великої балки, на березі якої розташована виробнича ділянка.

ЛІТЕРАТУРА

Бибикова, В. И., Старкин, А. В. 1989. Характеристика остеологического материала с раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка 2. В: Станко, В. Н., Григорьева, Г. В., Швайко, Т. Н. *Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. Вопросы культурно-исторической периодизации позднего палеолита Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 127-131.

Главенчук, А. В. 1997. Раскопки производственного участка на Анетовке 2. В: *Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования*. Одесса: Гермес, с. 76-86.

Главенчук, А. В. 2002. Раскопки производственного участка на поселении Анетовка 2 В: *Археология та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження*. Одеса: АстроПринт, с. 49-52.

Главенчук, А. В. 2003-2004. Исследование производственного участка на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2. *Stratum plus*, 1, с. 206-227.

Главенчук, А. В. 2004. Производственный участок на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2. *Археологические записки*, 3. Ростов-на-Дону, с. 51-58.

Главенчук, А. В. 2007. Рабочие места для кремневого производства на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 (по материалам северо-восточного участка памятника). В: *Человек в истории и культуре*, 1. – Одесса; Терновка, с. 100-110.

Главенчук, А. В. 2005-2009. Планиграфия находок и микростратиграфия культурного слоя участка ЕИ/13-22 на поселении Анетовка 2. *Stratum plus*, 1. с. 225-242.

Главенчук, А. В. 2015. Использование минерального сырья на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 13. – Одесса: СМІЛ, с. 133-146.

Станко, В. Н. 1989. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. В: *Каменный век: памятники, методика, проблемы*. Киев: Наукова думка, с. 113-125.

Станко, В. Н. 1993. К методике изучения микроструктур памятников палеолита. В: *Древности причерноморских степей*. Киев: Наукова думка, с. 4-8.

Станко, В. Н. 1996. Охотники на бизона в позднем палеолите Украины. *Археологический альманах*, 5. Донецк, с. 129-138.

Станко, В. Н. 1997. Некоторые итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья (Южнобугская группа памятников). В: *Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования*. Одесса: Гермес, с. 14-27.

Станко, В. Н., Григорьева, Г. В., Швайко, Т. Н. 1989. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. Вопросы культурно-исторической периодизации позднего палеолита Северного Причерноморья. Киев: Наукова думка.

REFERENCES

- Bibikova, V. I., Starkin, A. V. 1989. Charakteristika osteologicheskogo materiala s raskopok pozdnepaleoliticheskogo poseleniya Anetovka 2. In: Stanko, V. N. Grigoryeva, G. V., Shvayko, T. N. *Pozdnepaleoliticheskoye poseleniye Anetovka II. Voprosy kulturno-istoricheskoy periodizatsii pozdnego paleolita Severnogo Prichernomoria*. Kiyev: Naukova dumka, s. 127–131.
- Glavenchuk, A. V. 1997. Raskopki proizvodstvennogo uchastka na Anetovke 2. In: *Arkheologiya i etnologiya Vostochnoy Evropy: materialy i issledovaniya*. Odessa: Germes, s. 76–86.
- Glavenchuk, A. V. 2002. Raskopki proizvodstvennogo uchastka na poselenii Anetovka 2 In: *Arkheologhiia ta etnologhiia Skhidnoi Yevropy: materialy i doslidzhennia*. Odesa: AstroPrynt, s. 49–52.
- Glavenchuk, A. V. 2003–2004. Issledovaniye proizvodstvennogo uchastka na pozdnepaleoliticheskom poselenii Anetovka 2. *Stratum plus*, 1, s. 206–227.
- Glavenchuk, A. V. 2004. Proizvodstvennyy uchastok na pozdnepaleoliticheskom poselenii Anetovka 2. *Arkheologicheskkiye zapiski*, 3. Rostov-na-Donu, s. 51–58.
- Glavenchuk, A. V. 2007. Rabochiye mesta dlya kremnevogo proizvodstva na pozdnepaleoliticheskom poselenii Anetovka 2 (po materialam severo-vostochnogo uchastka pamyatnika). In: *Chelovek v istorii i culture*, 1. Odessa; Ternovka, s. 100–110.
- Glavenchuk, A. V. 2005–2009. Planigrafiya nakhodok i mikrostratigrafiya kulturnogo sloya uchastka EI/13-22 na poselenii Anetovka 2. *Stratum plus*, 1, s. 225–242.
- Glavenchuk, A. V. 2015. Ispolzovaniye mineralnogo syria na pozdnepaleoliticheskom poseelenii Anetovka 2. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 13. Odessa: SMIL, s. 133–146.
- Stanko, V. N. 1989. Pozdnepaleoliticheskoye poseleniye Anetovka 2. In: *Kamennyy vek: pamyatniki, metodika, problemy*. Kiyev: Naukova dumka, s. 113–125.
- Stanko, V. N. 1993. K metodike izucheniya mikrostruktur pamyatnikov paleolita. In: *Drevnosti prichernomorskikh stepey*. Kiyev: Naukova dumka, s. 4–8.
- Stanko, V. N. 1996. Okhotniki na bizona v pozdnem paleolite Ukrainy. *Arkheologicheskii almanakh*, 5. Donetsk, s.129–138.
- Stanko, V. N. 1997. Nekotoryye itogi izucheniya pozdnego paleolita Severo-Zapadnogo Prichernomoria (Yuzhnobugskaya gruppa pamyatnikov). In: *Arkheologiya i etnologiya Vostochnoy Evropy: materialy i issledovaniya*. Odessa: Germes, s. 14–27.
- Stanko, V. N., Grigoryeva, G. V., Shvayko, T. N. 1989. Pozdnepaleoliticheskoye poseleniye Anetovka II. *Voprosy kulturno-istoricheskoy periodizatsii pozdnego paleolita Severnogo Prichernomoria*. Kiyev: Naukova dumka.

A. V. Glavenchuk, I. V. Pistruii

STUDIES OF LATE PALEOLITHIC SITE ANETIVKA 2 (2008-2017)

Anetivka 2 is an Upper Paleolithic site of Bison hunters, located in the Northern Black Sea Region, on a cape of high right bank of the Bakshala river (right tributary of the Southern Bug), on the southern outskirts of Anetivka village (Domanivka district, Mykolaiv region). The site has been systematically studied since 1978.

The site dates back to 18000–19000 BP, which corresponds to the maximum of the last glacial period. Anetivka 2 is attributed as a long-term settlement with year-round presence of hunters on it, as evidenced by faunistic material. The flint industry of the site has outstanding Epigravettian features.

From 1992 to 2017, work was carried out on the EI/13-22 knapping area located on the north-eastern outskirts of the site and III/23-31 area, adjacent to its northern baulk. The EI/13-22 area is part of a complex consisting of microassemblages of predominantly flint tools: pebbles, debitage, nuclei, spalls, tools with secondary knapping, as well as stone anvils, abrasives, fabricators.

The III/23-31 area, related to the ancient scour, is directly adjacent to the knapping microcomplexes studied on the EI/13-22 area in 1992-2006. The material from the scour is related to the assemblages located on the knapping area KII/13-22. The structure of Anetivka 2 site turned out to be somewhat more complicated than previously thought.

The knapping area was researched using a methodology slightly different from that previously used on the site with «weighted» cultural layer. The cultural layer of the areas was cleared with knives, horizontal fixation of the finds was carried out squarely (1 x 1 m) according to micro-horizons of removal with a depth of 5-7 cm, the finds being marked on a layout. During the examination of the cultural layer of Anetivka 2, the soil after clearing was washed through sieve. Thus the small artifacts remaining in the soil after the clearing of cultural layer were retrieved from it.

The study also includes observations of microstratigraphy and lithology of the layer. The production complex is characterized by the presence of an overall *chaone opūratore*: from split pebbles and nuclei to finished tools.

Keywords: North-Western Black Sea region, Steppe Bug region, Late Paleolithic, site, knapping area, cultural layer, research methodology.

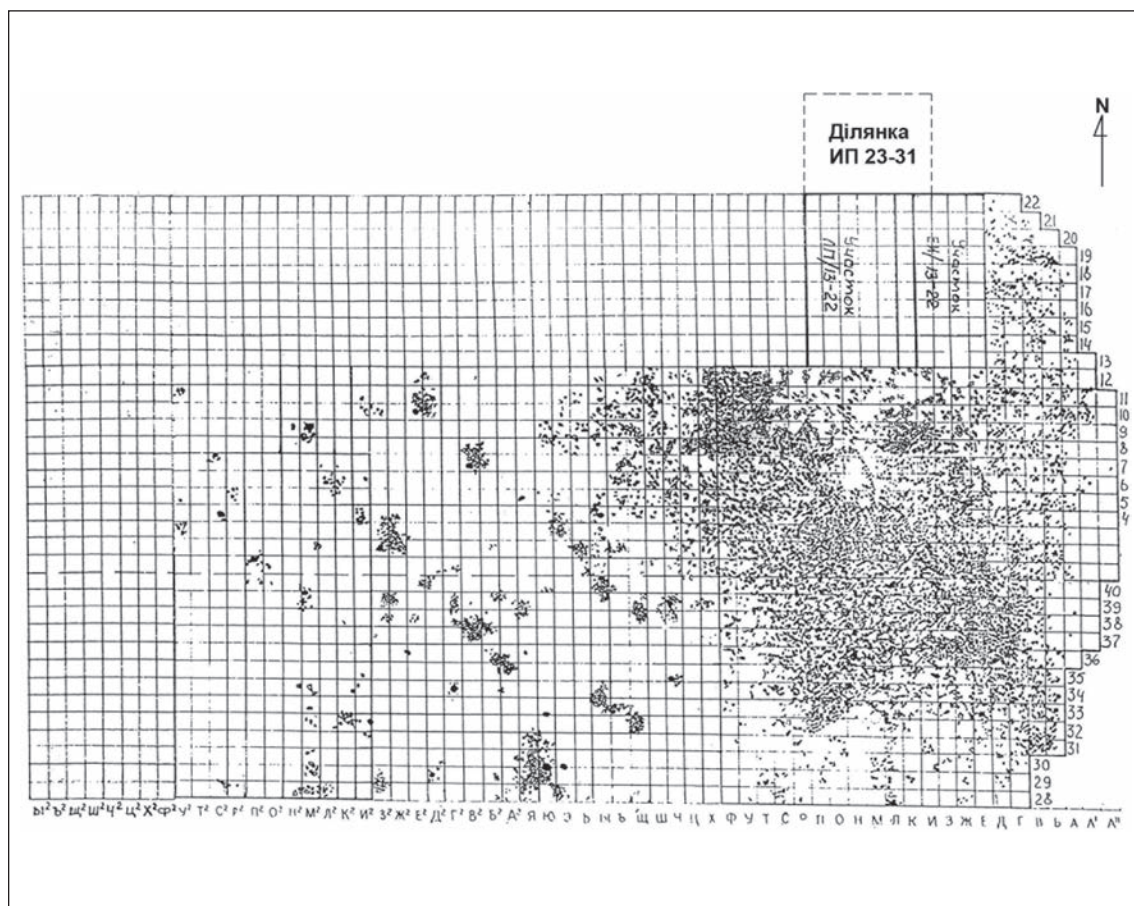

Рис. 1. План дослідженої частини поселення Анетівка 2

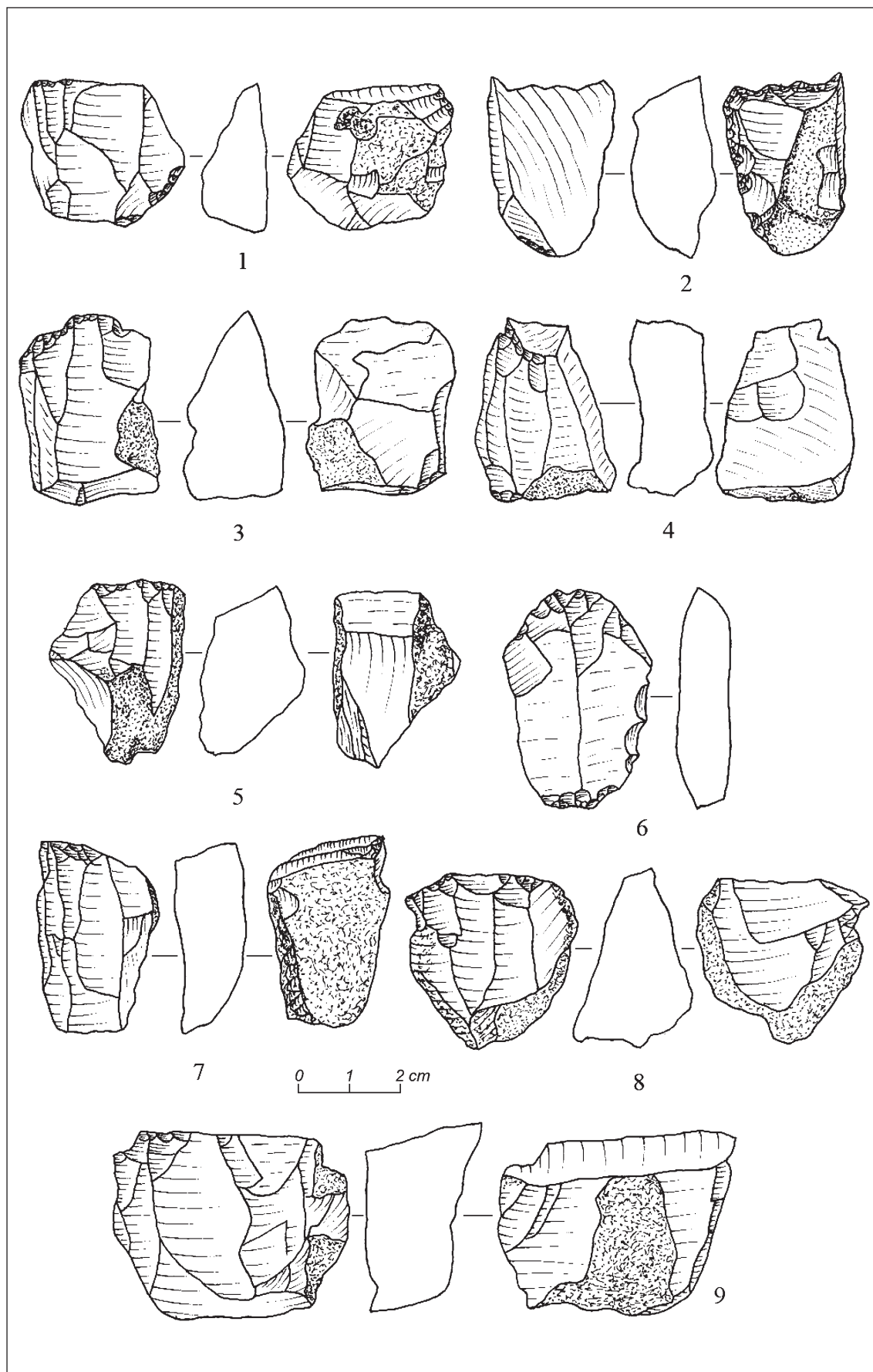

Рис. 2. Анегівка 2. Ділянка ИП/23-31. Нуклеуси

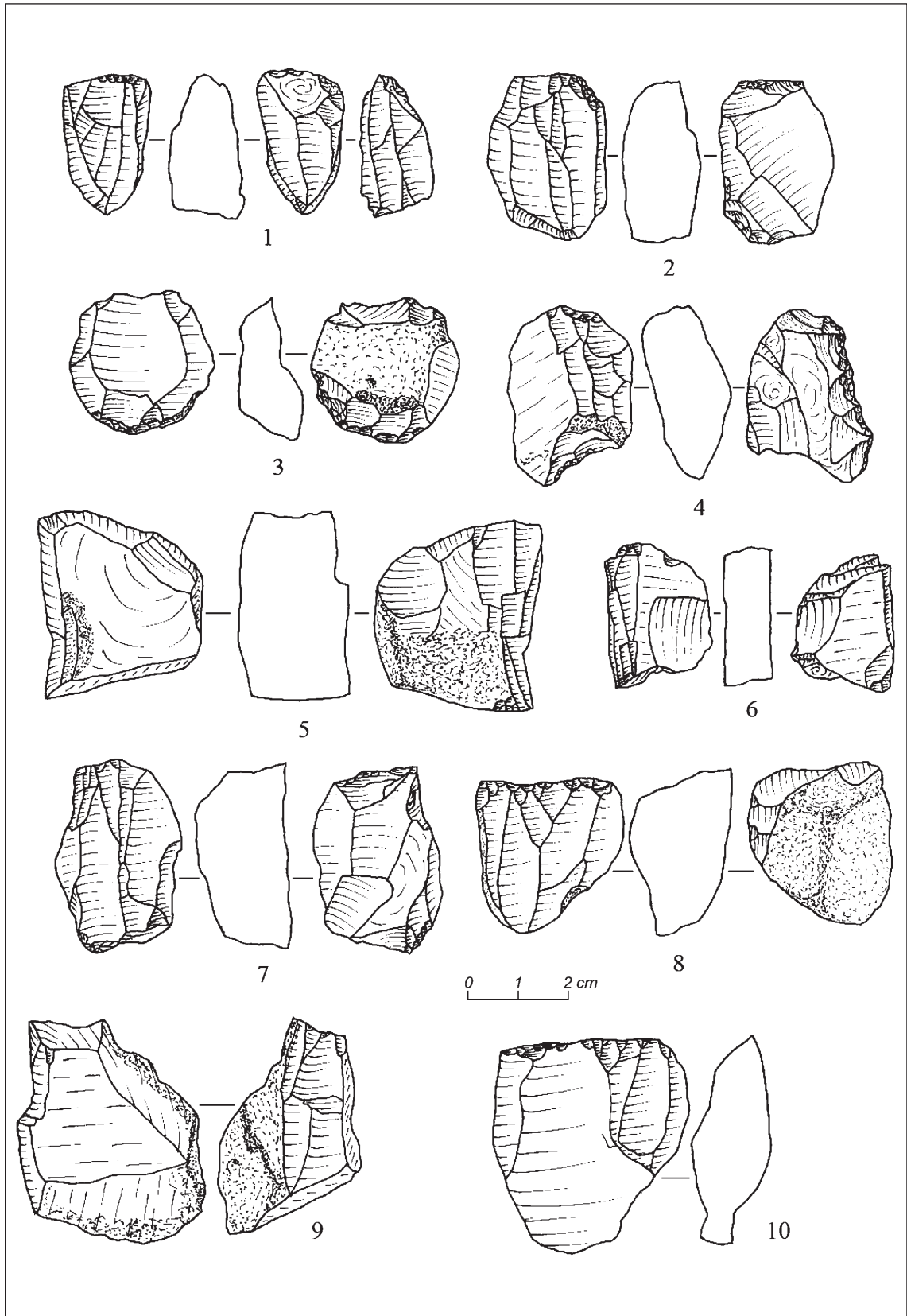

Рис. 3. Анетівка 2. Ділянка ИП/23-31. Нуклеуси

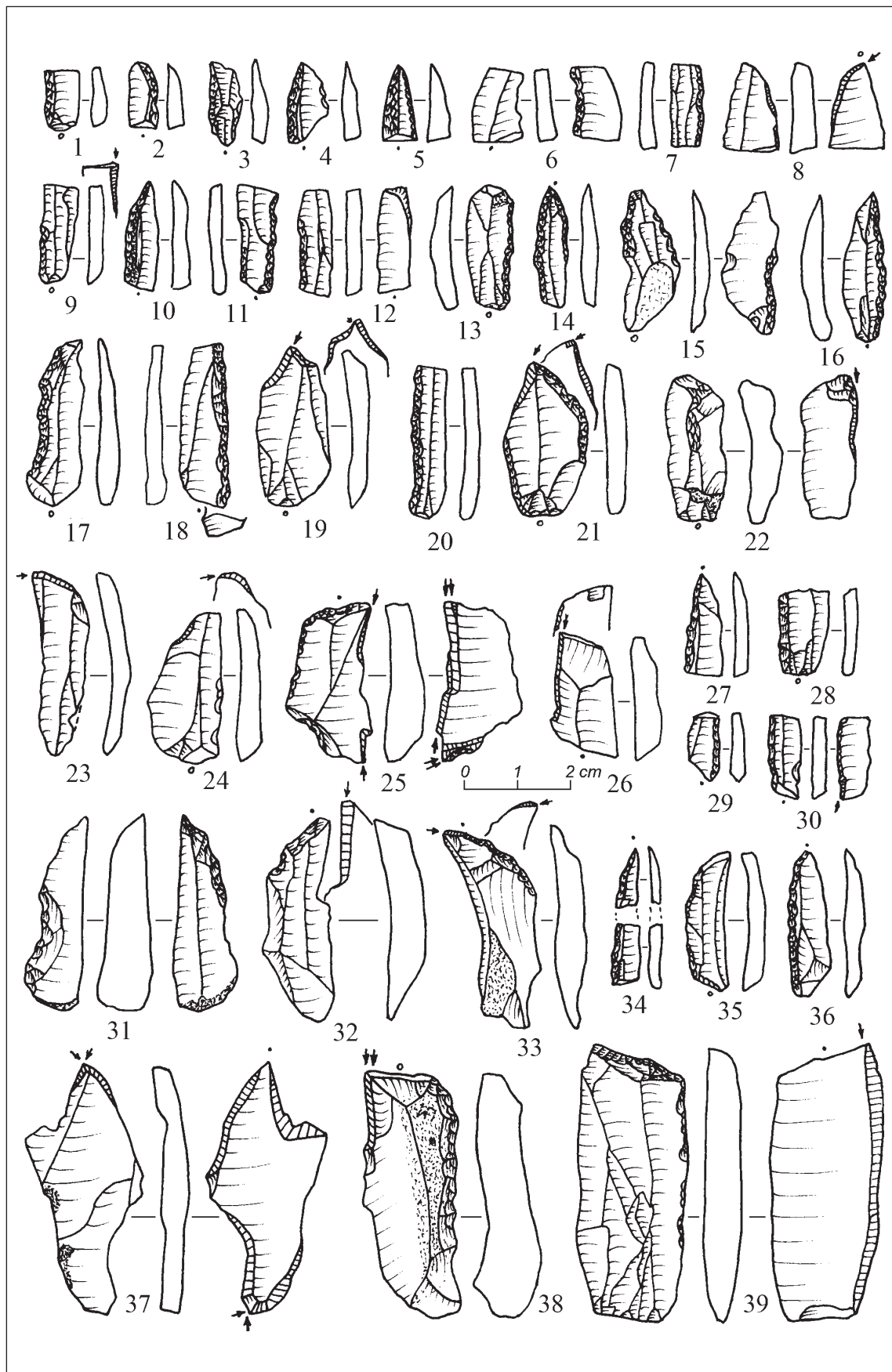

Рис. 4. Анетівка 2. Ділянка ИП/23-31. Вироби з вторинною обробкою

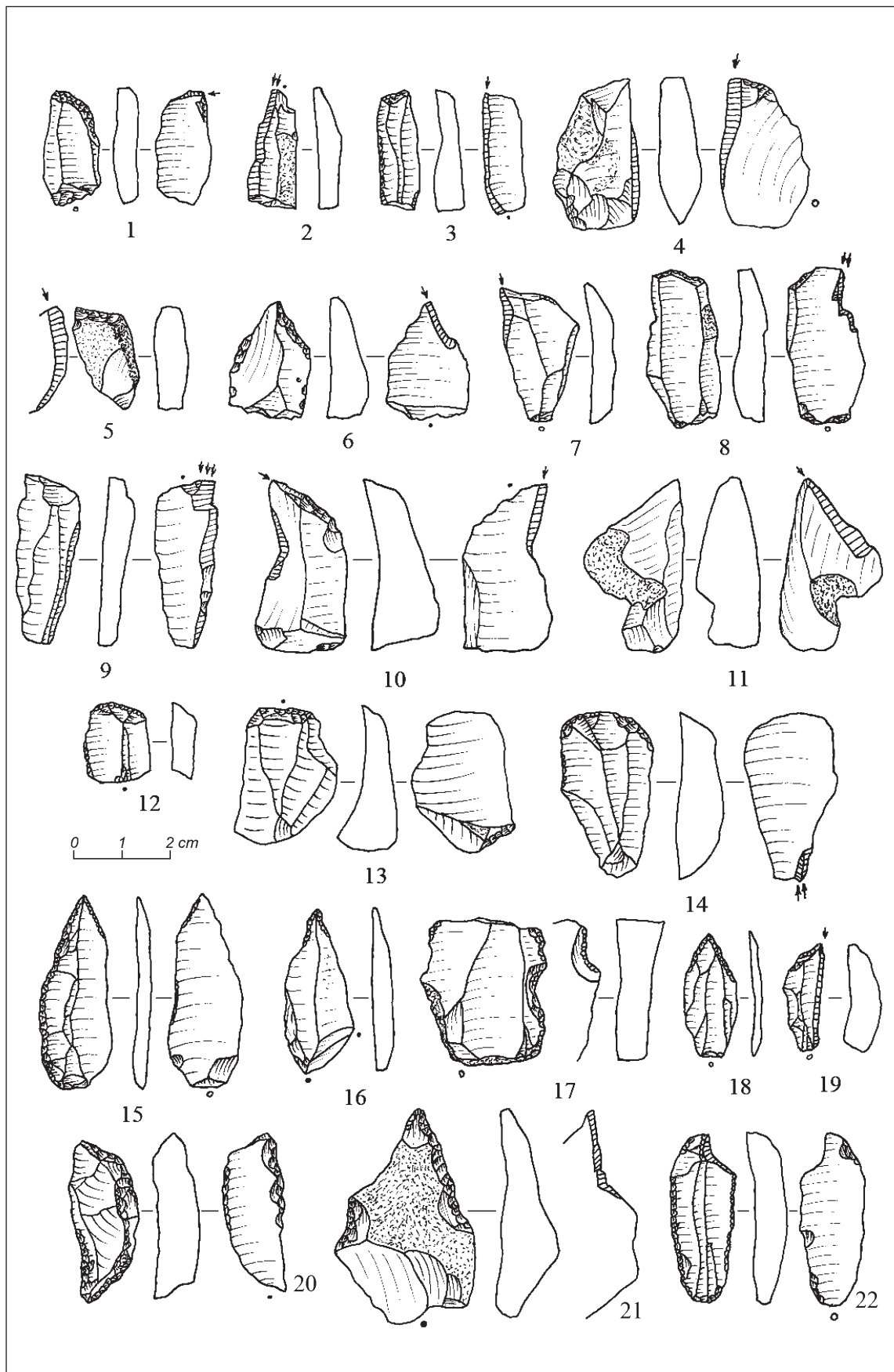

Рис. 5. Анетівка 2. Ділянка ИП/23-31. Вироби з вторинною обробкою

О. М. Кононенко, Д. Л. Гаскевич

НОВІ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ В ЛІСОСТЕПОВОМУ ПОБУЖЖІ

Вперше публікуються попередні дані про п'ять нових верхньопалеолітичних пунктів, виявлених останніми роками в басейні річки Південний Буг на півдні Вінницької області. Описується розташування пам'яток та характеризуються комплекси крем'яних знахідок, зібраних на їх поверхні.

Ключові слова: верхній палеоліт, лісостепове Побужжя, крем'яні вироби.

Вступ.

Більшість верхньопалеолітичних пам'яток Правобережної України приурочені до кремененосних регіонів, зокрема, Волині та Подністер'я. У Побужжі найбільше їх виявлено в басейні рік Синюха (Черниш 1953; Залізник (ред.) 2013; Гладких, Ришов, Суховий 2010), Бакшала, Кодима та Інгул (Станко, Смольянинова 1985; Смольянинова 1990). Західніше та північніше, на Вінниччині, до останнього часу були відомі лише дві досить невиразні у культурно-хронологічному відношенні пам'ятки верхнього палеоліту — Семенки (Козубовський 1933, с. 68 — 69) та Северинівка (недавні дослідження Ю. В. Болтрика — усне повідомлення Д. В. Ступака).

З кінця 1990-х рр. Д. Гаскевич веде пошук пам'яток буго-дністровської неолітичної культури у заплаві Південного Бугу. Після виявлення Д. Кіосаком першого у регіоні поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Кам'яне-Завалля (Бруйко, Денисюк, Кіосак 2012, с. 41 — 43) розвідки стали активніше охоплювати і високі тераси ріки, а також малі річки та балки. Але наслідком цього стало виявлення не очікуваних лінійно-стрічкових поселень, а 22 нових місцезнаходжень верхнього палеоліту (Гаскевич, Кононенко 2006; Гаскевич, Кононенко 2012). Особливо яскраві матеріали походять з двох груп пам'яток, розташованих безпосередньо біля Південного Бугу на півдні Вінниччини між селами Тростяничик і Кошаринці та біля села Четвертинівка (рис. 1).

Матеріали і методи.

Під час розвідки, що здійснювалася пішки, основна увага приділялася краю високої (другої) тераси ріки; краям плато, що прилягають до бортів великих, особливо, обводнених балок; мисам, утвореним злиттям відвершків балок, та впадінням балок у річки. В ході робіт, передусім, проводився візуальний огляд всіх місць з порушеним, або без трав'яного покриву — ріллі, колій ґрунтових доріг, урвищ, кар'єрів. Кожна нова пам'ятка одержувала назву населеного пункту, на землях якого вона розташована. Коли таких пам'яток було кілька, до їх назв додавався цифровий код — арабські цифри, що відповідають черговості виявлення відповідних пунктів.

Результати досліджень.

Більшість з 22 нововиявлених пам'яток представлені поодинокими або нечисленними крем'яними знахідками, кількість яких не перевищує 20 одиниць. Більш-менш виразні верхньопалеолітичні матеріали зібрані на п'яти пунктах, колекції яких нараховують понад 50 крем'яних виробів: Кошаринці-1 та 3, Тростяничик-1 та 2, Четвертинівка-1.

Кошаринці-1

Пам'ятка з матеріалами верхнього палеоліту та мезоліту (?), енеоліту, доби бронзи та початку раннього заліза, черняхівської культури та ранніх слов'ян (8—9 ст. н. е.) знаходиться за 1,7 км на північний захід від крайніх споруд північно-західної околиці с. Кошаринці Кошаринецької сільської ради Бершадського р-ну. Вона займає частину мису краю плато правого корінного берега ріки П. Буг, обмеженого з півночі — бортом її долини, а із заходу — правим бортом розгалуженого яру, дном якого тече невеличкий правий приток П. Бугу — р. Бучак (рис. 2).

Висота мису, яка на його північному краю становить 7 м над рівнем П. Бугу, поступово збільшується у південно-східному напрямку, досягаючи відмітки 30 м на південному краю пам'ятки.

Загалом з пам'ятки площею 250×150 м походять 80 різночасових знахідок — 64 крем'яні вироби та 16 фрагментів ліпних і кружальних керамічних посудин. Серед крем'яних виробів лише один перепалений уламок двобічнообробленого пласкоретушованого серпа віднесено до кінця доби бронзи. Решту пов'язано з часом верхнього палеоліту та/або мезоліту (табл. 1). Продукти первинного розколювання представлені п'ятьма нуклеусами — одним біпоздовжньо-суміжним, одним поздовжнім клиноподібним (рис. 3: 5), одним поздовжнім підциліндричним сильно спрацьованим, одним ортогонально-суміжним, одним багатоплощадковим багатоплощинним; а також одним нуклеподібним уламком. До цілих та фрагментованих сколів віднесено один авіаж (скол підживлення площадки нуклеуса); 23 відщепи; 10 пластин; три пластинки; одну мікропластину. Виробів зі вторинною обробкою знайдено 11 (табл. 2). Це два однолезові різці — двогранний кутовий на реберчастому відщепі (рис. 3: 4) та на зламі медіальної частини пластини; три скребки кінцеві — на медіальному уламку пластини (рис. 3: 1), на відщепі (рис. 3: 2), на цій пластині; три фрагменти ретушованих пластин (рис. 3: 6); два ретушовані відщепи (рис. 3: 3); один уламок невизначеного ретушованого виробу. Відходів виробництва порівняно мало — одна лусочка та сім уламків і фрагментів невизначених виробів. Більшість виробів пункту патиновані та залісковані. Чотири кремені перепалені.

Кошаринці-3

Пам'ятку з матеріалами верхнього палеоліту та доби бронзи виявлено за 1,7 км на захід від крайніх споруд північно-західної околиці с. Кошаринці. Вона розташована на довгому вузькому мисі плато правого берега р. П. Буг, утвореному із заходу — правим бортом яру, дном якого тече р. Бучак, а зі сходу — лівим бортом одного з обводнених відвершків цього яру (рис. 2). Довжина мису — близько 300 м, максимальна ширина — близько 100 м, висота площадки — близько 10 м над рівнем р. Бучак. У північному напрямку мис плавно понижується до 3–4 м над рівнем Бучака. Його найпівнічніша, найнижча, частина у значній мірі зруйнована вже недіючим гранітним кар'єром. Більшість знахідок зібрано вище нього на всій площі схилу, зайнятого орним полем.

На пам'ятці було зібрано 161 крем'яний виріб та 10 фрагментів керамічних посудин. Один обпалений фрагмент крем'яного двобічного знаряддя з напівстрімкою лускатою ретушшю віднесено до доби бронзи, а решту крем'яних виробів — до верхнього палеоліту (табл. 1). Серед продуктів первинного розколювання дев'ять нуклеусів — п'ять поздовжніх (рис. 4: 12, 15) та два поздовжньо-двосторонніх (рис. 4: 14), один перпендикулярно-зустрічний та один перпендикулярно-послідовний (рис. 4: 13). П'ять нуклеусів — мініатюрні, з індексом об'єму 20 мм. Цілі та фрагментовані сколи представлені одним авіажем, 57 відщепами, 14 пластинами, 12 пластинками, 5 мікропластинами. Вторинна обробка є на 16 виробих (табл. 2). Зокрема, знайдено три дволезових різця — два на зламі+на зламі (рис. 4: 9, 10) та один на зламі+ретушний (рис. 4: 11); два скребки кінцевих на пластині (рис. 4: 5, 6); чотири мікроліти — мікропластини з краєм, притупленим латеральною дрібною ретушшю (рис. 4: 1–4); один перфоратор на відщепі, оформлений альтернативною та дорсальною стрімкою ретушшю; один відщеп ретушований, робоча ділянка якого сформована на дистальному кінці дорсальною напівстрімкою ретушшю (рис. 4: 7); дві пластини латерально- та білатерально- (рис. 4: 8) ретушовані з дорсальною напівстрімкою перлинною ретушшю; три фрагменти сколів з напівстрімкою ретушшю. Серед відходів виробництва є два різцеві сколи — цілий та дистальна частина; 33 луски; 12 дрібних фрагментів сколів та уламків кременевої сировини зі слідами розколювання.

Більшість крем'яних виробів патиновані та залісковані.

Тростяничик-1

Пам'ятка з матеріалами верхнього палеоліту, доби бронзи, черняхівської культури та пізнього середньовіччя знаходиться на території Тростяничикської сільської ради за 2,0–2,3 км на південний схід від тваринницької ферми, розташованої на південно-східній околиці с. Тростяничик Тростянецького р-ну, за 2,0–1,8 км на північний захід від крайніх садіб північно-західної околиці с. Кошаринці. Пункт займає мис краю плато правого корінного берега П. Бугу висотою 10–15 м над рівнем ріки, обмежений з півночі бортом її долини, а зі сходу – лівим бортом розгалуженого яру, дном якого тече р. Бучак (рис. 2). Площа поширення знахідок витягнута із північного заходу на південний схід і становить 250×60 м. Найбільша їх концентрація спостерігається на самому сході цієї ділянки – вздовж краю мису, обернутого до пригирлової частини р. Бучак.

Загалом на пункті зібрано 214 знахідок: 197 крем'яних артефакти, 14 фрагментів керамічних посудин та 3 мушлі.

З матеріалами енеоліту-бронзи може бути співставлена лише одна крем'яна знахідка – стамеска двобічна на відщепі поперечно-білатеральна з робочою зоною на $\frac{3}{4}$ периметру. Вона оформлена напівстрімкими та пласкими сколами, заліскована. Решту крем'яних виробів віднесено до верхньопалеолітичного часу (табл. 1). Серед них є продукти первинного розколювання: три нуклеуси – два поздовжні підциліндричні (рис. 5: 18) та один біпоздовжній підциліндричний спрацьований (рис. 5: 17), а також один пренуклеус поздовжній підциліндричний на початковій стадії розколювання. Цілих та фрагментованих сколів 115. Це сім авіажів, 60 відщепів, 30 пластин, 17 пластинок, одна мікропластина. Виробів зі вторинною обробкою 27 (табл. 2). Серед шести різців п'ять однолезових – один двогранний, чотири ретушні (рис. 5: 9, 10, 13), та один дволезовий двогранний+ретушний (рис. 5: 11). Серед 10 скребків переважають кінцеві форми (рис. 5: 1, 2, 4–8, 15) за наявності одного латерального. Сім скребків виготовлені на відщепі. Один перфоратор має трикутне шипасте жало, сформоване на дистальному кінці відщепу дорсальною стрімкою ретушню. Одне виїмчасте знаряддя на невизначеній реберчастій заготовці сформоване окремою крупною виїмкою-сколом, доповненою ретушню. У колекції також є два відщепи ретушовані (рис. 5: 16); чотири пластини ретушовані – дві тронковані (рис. 5: 12), одна білатеральноретушована, та одна з ретушню на дистальному кінці та обох латералів (рис. 5: 3); дві пластинки ретушовані – латеральна та тронкована (рис. 5: 14); один ретушований фрагмент. Досить численними є відходи виробництва – 19 лусок, п'ять різцевих сколів, 22 невизначені фрагменти сколів та два уламки кременевої сировини. Ще два вироби не піддаються коректному визначенню на рівні категорій.

Переважає більшість крем'яних виробів патиновані та залісковані, деякі обпалені.

В межах пункту підібрано три морські викопні мушлі, дві з яких мають отвори з ламаним, нерівним краєм. Їх належність до артефактів потребує уточнення.

Тростяничик-2

Пам'ятку з матеріалами верхнього палеоліту та доби бронзи та / або часу раннього заліза виявлено за 2,2–2,4 км на південний схід від тваринницької ферми, розташованої на південно-східній околиці с. Тростяничик, за 1,7–1,8 км на захід від крайніх садіб північно-західної околиці с. Кошаринці. Вона займає виступ краю плато правого корінного берега П. Бугу висотою до 20 м над рівнем ріки, утворений закрутом яру, дном якого тече р. Бучак (рис. 2). Площа поширення знахідок витягнута із півночі на південь і становить 250×50 м. Поверхня ділянки плавно понижується із заходу на схід.

На цьому пункті загалом було зібрано 80 знахідок – 77 крем'яних артефакти та 3 фрагменти керамічних посудин.

Всі крем'яні вироби віднесені до верхнього палеоліту (табл. 1). У колекції є шість нуклеусів – три поздовжні (рис. 6: 11, 12), два біпоздовжньо-суміжні (рис. 6: 8, 9) та один ортогонально-двосторонній (рис. 6: 10). Більшість з них мініатюрні, з індексом об'єму 20 мм. Цілі та фрагментовані сколи представлені 32 від-

щепами, лише шістьма пластинами та сімома пластинками. Виробів з вторинною обробкою 10 (табл. 2). Це чотири різці — три однолезові (один на зламі (рис. 6: 5), два ретушні (рис. 6: 4, 7)) та один дволезовий (на зламі+ретушний (рис. 6: 6)); чотири скребки кінцеві, три з яких з т.зв. «плечем» (рис. 6: 2, 3); один мікроліт — мікропластина з пригупленим краєм, латеральна, оброблена дрібною абразивною ретушшю (рис. 6: 1); один фрагмент (уламок) ретушований напівстрімкою ретушшю. Відходи виробництва нечисленні — 11 лусок, чотири невизначені дрібні фрагменти сколів та один обпалений уламок кременевої сировини.

Серед кременів більшість патиновані та залісковані.

Четвертинівка-1

Пам'ятка зі знахідками доби верхнього палеоліту, трипільської культури, доби бронзи та початку часу раннього заліза, виявлена за 0,4 км на північ від крайніх будинків північно-східної околиці с. Четвертинівка Четвертинівської сільської ради Тростянецького р-ну. Вона займає мисоподібну ділянку плато правого берега П. Бугу, утворену зі сходу бортом його долини, із заходу — вузьким глибоким сухим ярмом, що впадає у долину р. Батіг, пригирлова частина якої обмежує мис з півдня (рис. 7). Мис висотою 25—35 м над рівнем П. Бугу поступово понижується з північного заходу на південний схід. Різномасштабні знахідки були зібрані на ділянці площею 80×250 м у нижній частині описаного мису дещо південніше від розташованого тут гранітного кар'єру.

На пам'ятці виявлено 141 знахідку — 134 крем'яні вироби та 7 фрагментів керамічних посудин різного часу.

Один крем'яний виріб — пластина білатеральноретушувана, скоріш за все, належить до доби енеоліту. Решта віднесені до верхнього палеоліту (табл. 1). Серед них є вироби первинного розколювання: один нуклеус поздовжній підциліндричний (рис. 8: 13), один пренуклеус та один нуклеоподібний уламок — частина робочої поверхні, ймовірно, біпоздовжньо-зустрічного нуклеуса. Цілі та фрагментовані сколи представлені одним авіажем, 36 відщепами, 20 пластинами (рис. 8: 11) та 15 пластинками. Виробів із вторинною обробкою 25 (табл. 2): чотири різці — три однолезові (по одному — двогранний, ретушний (рис. 8: 2), на зламі) та один дволезовий двогранний+двогранний (рис. 8: 1); два скребки кінцеві (рис. 8: 3, 5); одне комбіноване знаряддя — двогранний різець+скребок (рис. 8: 4); два виїмчастих знаряддя; два зубчасто-виїмчастих знаряддя (рис. 8: 12). Також до знарядь відносяться різні сколи з ретушшю — чотири відщепи (рис. 8: 9), сім пластин, одна пластинка (рис. 8: 10) та одна луска (рис. 8: 6). Відходи виробництва представлені дев'ятьма лусками, шістьма різцевими сколами (рис. 8: 7, 8), 15 фрагментами сколів та трьома уламками кременевої сировини. Один крем'яний виріб важко визначити на рівні категорій.

Майже всі крем'яні артефакти патиновані, половина залісковані, і лише два кременя обпалені.

Інтерпретація.

На описаних пам'ятках представлено два основні різновиди кременю — мабуть більш доступний сіро-жовтий шерехатий та якісніший буро-сірий прозорий. Нуклеуси з останнього максимально спрацьовані. На сколах часто наявна «губка» — ознака застосування органічного відбійника. Серед нуклеусів найчастіше зустрічаються поздовжні та біпоздовжні, підциліндричні та торцеві. Набір знарядь включає мікропластини з краєм, пригупленим дрібною дорсальною ретушшю, кінцеві скребки, різномасштабні різці. Водночас, тут відсутні яскраві кареноїдні форми. За морфологічними ознаками більшість знахідок можуть бути віднесені до епігравецького технокомплексу.

В цілому, нововиявлені пам'ятки нагадують такі стоянки степового Побужжя як Івашків VI та Серединний Горб (Смольянинова 1990, с. 42—52), що знаходяться на відстані близько 50 км у басейні правої притоки П. Бугу р. Кодима. Останні також приурочені до похилих мисів, обмежених ярами або балками. Подібними є і загальні техніко-типологічні характеристики їх крем'яних комплексів. Зокрема, заслуговує на увагу наявність в них схожих мініатюрних нуклеусів. В знаряддевому наборі простежуються паралелі за типами різців та скребоків. Також показовим

є подібність мікропластин з дрібною притуплюючою ретушшю. Пам'ятки Івашків VI та Серединний Горб не мають абсолютних дат, але характер їх крем'яної індустрії та гео-стратиграфічні умови залягання дозволили С. П. Смольяніновій віднести їх до фіналу верхнього палеоліту.

Табл. 1. Крем'яні колекції пунктів Кошаринці-1 та 3, Тростянчик-1 та 2, Четвертинівка-1

Категорія \ Пункт	Кшр-1*	Кшр-3	Трст-1	Трст-2	Четв-1
Нуклеуси	5	9	3	6	1
Пренуклеуси	—	—	1	—	1
Нуклеоподібні уламки	1	—	—	—	1
Авіважі	1	1	7	—	1
Відщепи	23	57	60	32	36
Пластини	10	14	30	6	20
Пластинки	3	12	17	7	15
Мікропластини	1	5	1	—	—
Знаряддя	11	16	27	10	24
Різцеві сколи	—	2	5	—	6
Луски	1	33	19	11	9
Фрагменти сколів	4	8	22	4	15
Уламки	3	3	2	1	3
Невизначені	—	—	2	—	1
Разом	63	160	196	77	133

*Примітки: Кшр – Кошаринці, Трст – Тростянчик, Четв – Четвертинівка

Табл. 2. Вироби зі вторинною обробкою пунктів Кошаринці-1 та 3, Тростянчик-1 та 2, Четвертинівка-1

Типи \ Пункт	Кшр-1*	Кшр-3	Трст-1	Трст-2	Четв-1
Різці	2	3	5	4	4
Скребки	3	2	9	4	2
Комбіновані	—	—	—	—	1
Перфоратори	—	1	1	—	—
Зубчасто-виймчасті	—	—	1	—	2
Виймчасті	—	—	—	—	2
Мікроліти	—	4	—	1	—
Відщепи ретушовані	2	1	3	—	4
Пластини ретушовані	3	2	5	—	7
Пластинки ретушовані	—	—	2	—	1
Луски ретушовані	—	—	1	—	1
Фрагменти ретушовані	1	3	2	1	—
Разом	11	16	27	10	24
%		10	13,8		18

*Примітки: Кшр – Кошаринці, Трст – Тростянчик, Четв – Четвертинівка

Висновки.

Головним результатом проведеного дослідження може бути висновок, що майже повна відсутність у Середньому Побужжі верхньопалеолітичних пам'яток пояснюється слабкою інтенсивністю їх пошуку. Схоже, що в цей період регіон був заселений досить щільно. Отже, виявлення тут нових верхньопалеолітичних поселень виглядає цілком реальним за умови проведення ретельних обстежень ділянок, подібних до місць розташування описаних у статті пунктів. Автори планують продовжити більш детальне вивчення нових пам'яток, зокрема з'ясувати наявність тут незруйнованих культурних шарів та гео-стратиграфічних умов їх за-

лягання. Також буде продовжено розвідки, спрямовані на пошук інших палеолітичних пунктів.

Подяки.

Автори щиро вдячні В. І. Усику, Л. В. Кулаковській, Д. В. Ступаку та І. В. Піструїлу, які ознайомилися з виявленими матеріалами та поділилися своїми міркуваннями щодо їх можливої культурно-хронологічної атрибуції.

ЛІТЕРАТУРА

Бруяко, І., Денисюк, В., Кіосак, Д. 2012. Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки на Південному Бугу. В: Гуржій, О. І., Даниленко, В. М., Кульчицький, С. В. та ін. (ред.). *Архасівські читання: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (Миколаїв, 27–28 квітня 2012 р.)*. Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, с. 41–43.

Гаскевич, Д. Л., Кононенко, О. М. 2006. Нова Миколаївка 2а – нове верхньопалеолітичне місцезнаходження у Лісостеповому Побужжі. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.* Київ-Запоріжжя: ІА НАНУ, Дике Поле, с. 127–128.

Гаскевич, Д., Кононенко, О. 2012. *Звіт про археологічні розвідки у Вінницькій обл. в 2012 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф.е., 2012/274.

Гладких, М. І., Ришов, С. М., Суховий, М. О. 2010. Оріньякоїдна стоянка Гордашівка І на Черкащині. *Кам'яна доба України*, 13. Київ: «Шлях», с. 95–112.

Залізняк, Л. Л. (ред.) 2013. Найдавніше минуле Новомиргородщини. *Кам'яна доба України*, 15. Київ: «Шлях».

Козубовський, Ф. А. 1933. *Археологічні дослідження на території БОГЕСу (1930–1932 рр.)*: Підсумки археологічних розвідкових робіт в районі майбутнього підтоплення Бозької гідроелектроцентралі. Київ.

Смольянинова, С. П. 1990. *Палеолит и мезолит степного Побужья*. Київ: Наукова думка.

Станко, В. Н., Смольянинова, С. П. 1985. Исследование палеолита и мезолита степного Побужья. *Советская археология*, 4, с. 5–20.

Черниш, О. 1953. *Володимирівська палеолітична стоянка*. Київ: Вид-во АН УРСР.

REFERENCES

Bruiaiko, I., Denysiuk, V., Kiosak, D. 2012. Poselennia kultury liniino-strichkovoї keramiki na Pivdennomu Buzi. In: Hurzhii, O. I., Danylenko, V. M., Kulchytskyi, S. V. ta in. (red.). *Arkasivski chytannia: materialy II mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Mykolaiv, 27–28 kvitnia 2012 r.)*. Mykolaiv: MNU im. V. O. Sukhomlynskoho, s. 41–43.

Haskevych, D. L., Kononenko, O. M. 2006. Nova Mykolaivka 2a – nove verkhnopaleolitychne mistseznakhodzhennia u Lisostepovomu Pobuzhzhii. In: Havryliuk, N. O. (red.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004–2005 rr.* Kyiv-Zaporizhzhia: IA NANU, Dyke Pole, s. 127–128.

Haskevych, D., Kononenko, O. 2012. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky u Vinnytskii obl. v 2012 r.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f.e., 2012/274.

Hladkykh, M. I., Ryzhov, S. M., Sukhovyi, M. O. 2010. Oriniakoidna stoiianka Hordashivka I na Cherkashchyni. *Kam'iana doba Ukrainy*, 13. Kyiv: «Shliakh», s. 95–112.

Zalizniak, L. L. (red.) 2013. Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny. *Kam'iana doba Ukrainy*, 15. Kyiv: «Shliakh».

Kozubovskiy, F. A. 1933. *Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii BOHESu (1930–1932 rr.)*: Pidsumky arkheolohichnykh rozvidkovykh robit v raioni maibutnoho pidtoplennia Bozkoi hidroelektrotsentrali. Kyiv.

Smolianinova, S. P. 1990. *Paleolit i mezolit stepnogo Pobuzhia*. Kiev: Naukova dumka.

Stanko, V. N., Smolianinova, S. P. 1985. Issledovaniye paleolita i mezolita stepnogo Pobuzhia. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 5–20.

Chernysh, O. 1953. *Volodymyrivska paleolitychna stoiianka*. Kyiv: Vyd-vo AN URSS.

D. L. Haskevych, O. M. Kononenko

THE NEW UPPER PALAEOLITHIC LOCATIONS IN THE FOREST-STEPPE BUH RIVER REGION

Most of the Upper Palaeolithic sites of Right-Bank Ukraine are located in the regions of Volyn and the Dniester valley rich of flint. In the Southern Buh basin, most of them were found in the basin of the Sinyukha, Bakshala and Kodyma rivers in the northern part of the Steppe area some decades ago. To the west and north, in Vinnytsia and

Khmelnyskyi regions, they were represented by single locations of a few flint finds with the ambiguous cultural and chronological features.

More than twenty new Upper Palaeolithic locations have been discovered by the authors in recent years. This became possible by systematic prospection of the high terraces of the Southern Buh River, as well as small rivers and ravine. Surface material from several sites, located near the village of Chetvertynivka and between villages of Trostianchyk and Kosharyntsi in the south of Vinnytsia region, provided quite a lot of flint finds.

The flint collections of the sites are characterised by next traits. The technique of knapping is parallel. Uni - and bidirectional sub-cylindrical and narrow working surface cores with a flat striking platform are dominated. On blanks, there is often a "lip" – a sign of the use of organic hummer. The set of tools includes backed microblades with a small dorsal steep retouch, endscrapers and burins of various types. At the same time, there are not well-defined caréné-shaped artifacts. In terms of morphological features, most of the finds can be attributed to the Epi-Gravettian technocomplex. The flint complexes under examination are reminiscent of the materials of some sites of the Steppe Buh region, such as Ivashkiv VI and Seredynnyi Horb (Smolyaninova 1990, pp. 42–52). They are at a distance of about 50 km in the basin of the Kodyma River, which is a right tributary of the Southern Buh River.

According to the exploration the Middle Buh area has been densely populated in the Upper Palaeolithic. The discovery of the new sites is an only matter of careful search. The authors intend to carry out more detailed research of new sites, including looking of well preserved cultural levels, as well as the detection of other Palaeolithic locations, ascertaining their geological and absolute age.

Keywords: Upper Palaeolithic, Middle Southern Buh Region, flint industry.

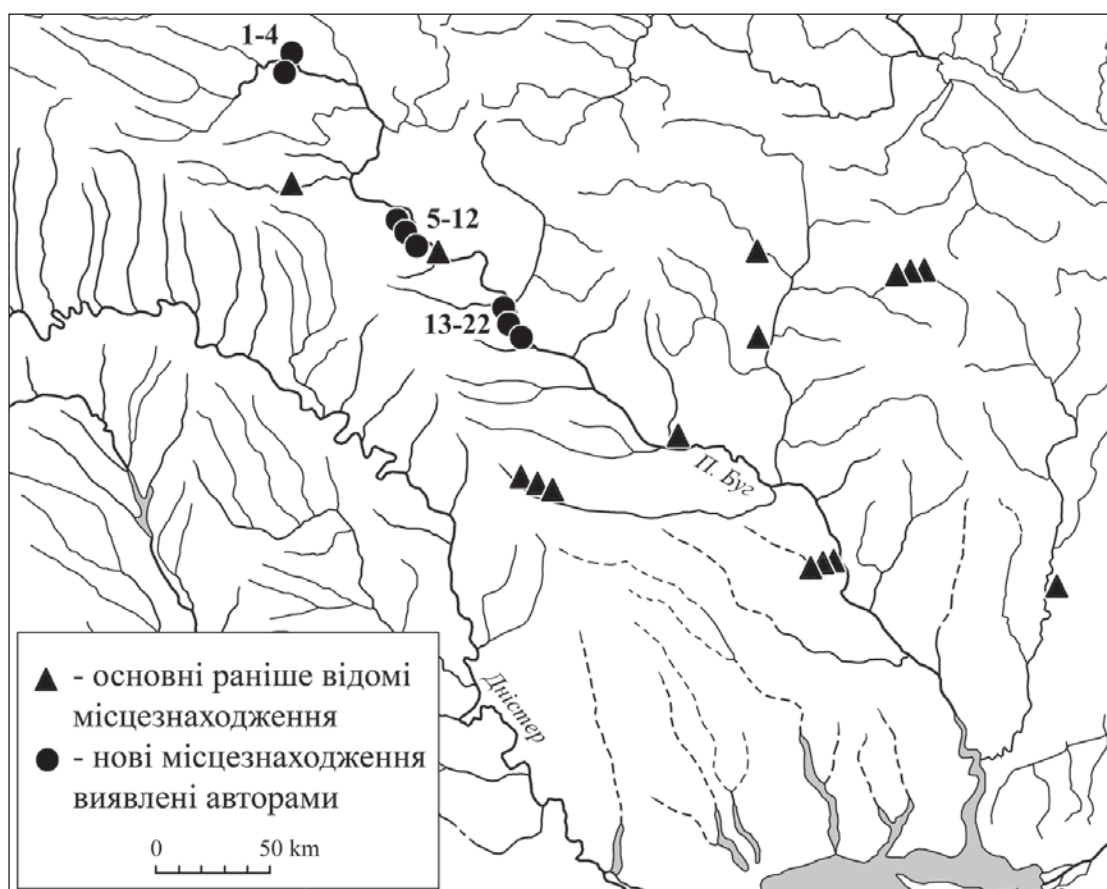

Рис. 1. Основні відомі верхньопалеолітичні місцезнаходження Побужжя, та нові пам'ятки виявлені авторами: 1–4 – Думенки, Чудинівці-2, Соколова-1, 2, 5–12 – Нова Миколаївка-2а, 3, 5, Рогозна, Рогозна-2, 3, Перепеличчя, Вигнанка-2, 13–22 – Ладижин-4, 5, Четвертинівка-1, 2, Тростянчик-1, 2, 3, Кошаринці-1, 2, 3)

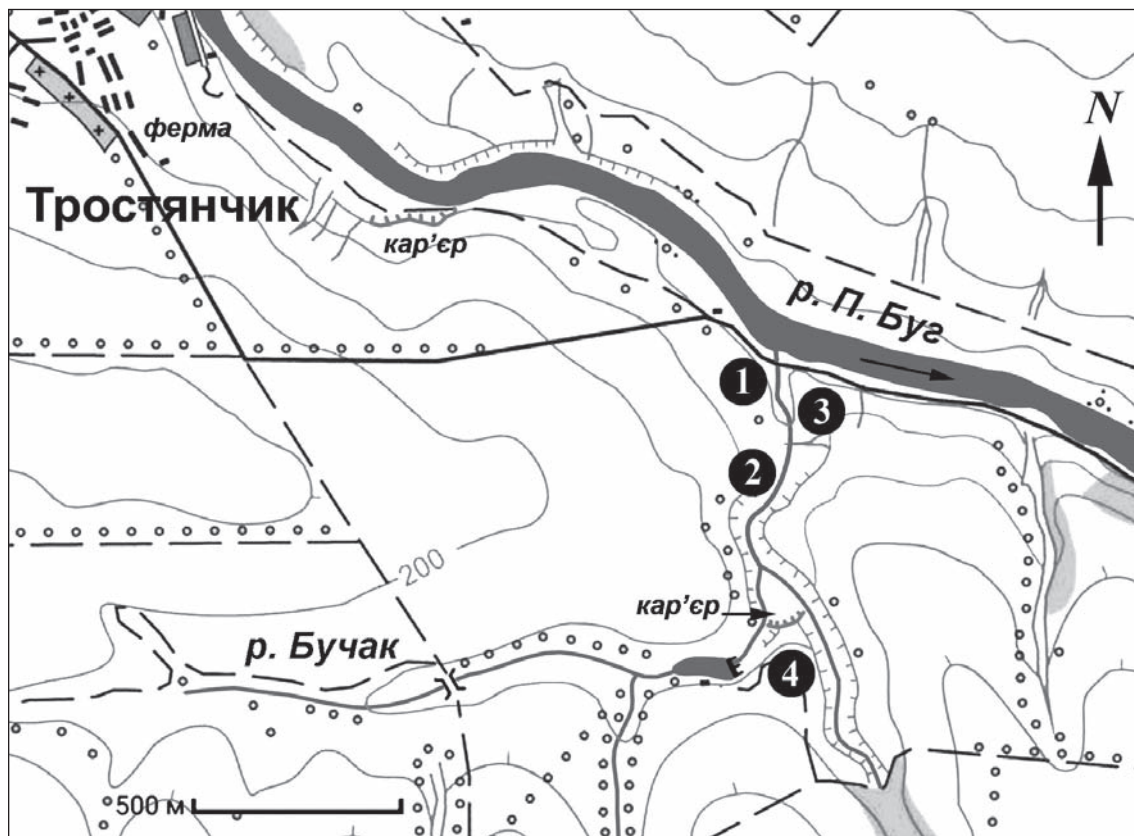

Рис. 2. Нові верхньопалеолітичні пам'ятки в районі р. Бучак: 1 – Тростянчик-1, 2 – Тростянчик-2, 3 – Кошаринця-1, 4 – Кошаринці-3

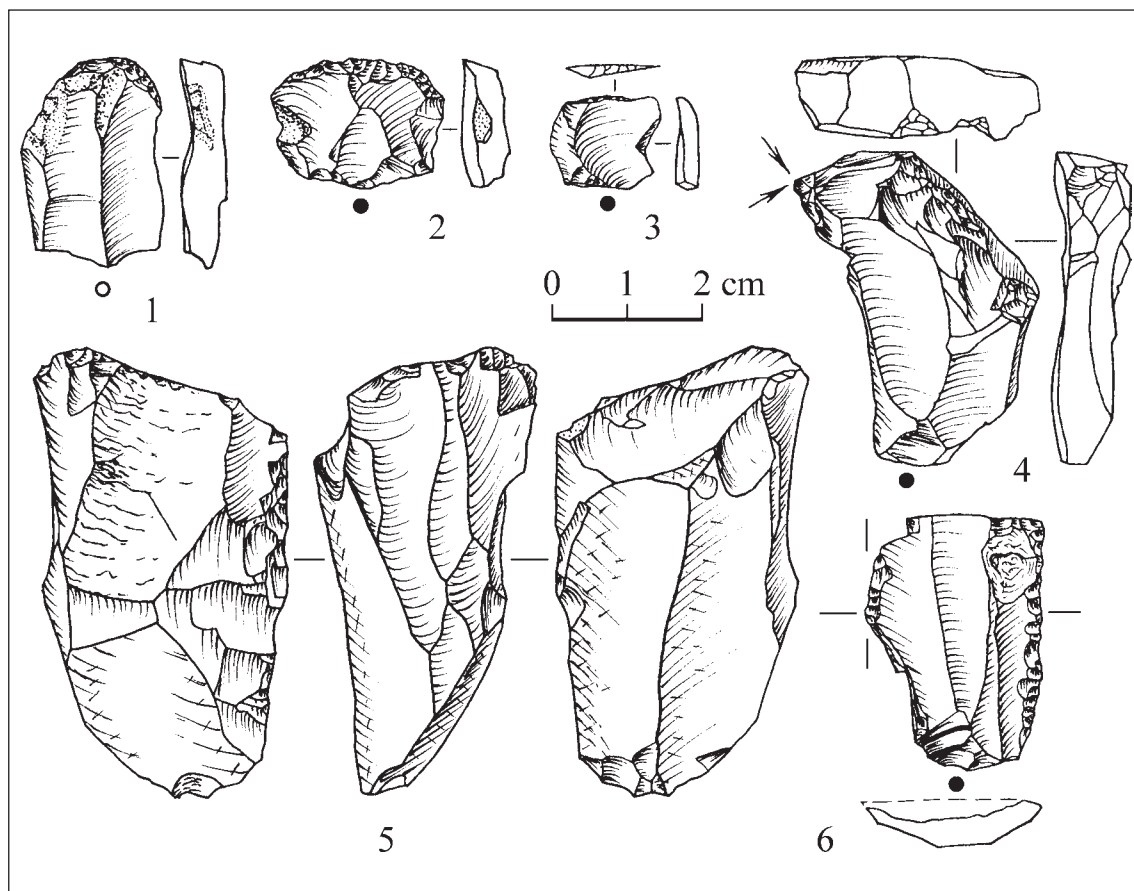

Рис. 3. Кошаринці-1. Крем'яні вироби: 5 – нуклеус, 4 – різець, 1, 2 – скребки, 3 – відщеп ретушований, 6 – пластина ретушована

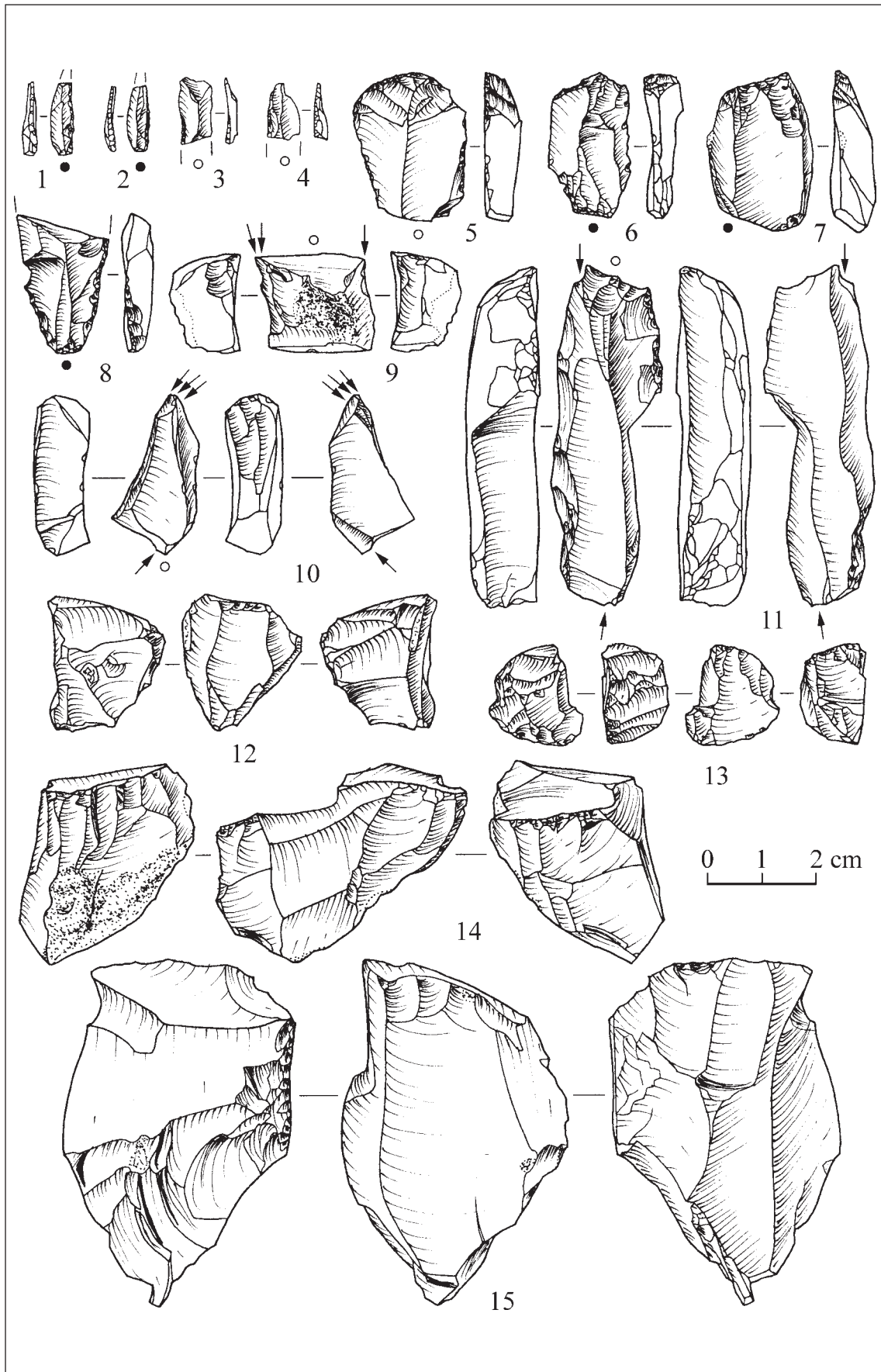

Рис. 4. Кошаринці-3. Крем'яні вироби: 12–15 – нуклеуси, 9–11 – різці, 5–6 – скребки, 1–4 – мікроліти, 7 – відщеп ретушований, 8 – пластина ретушована

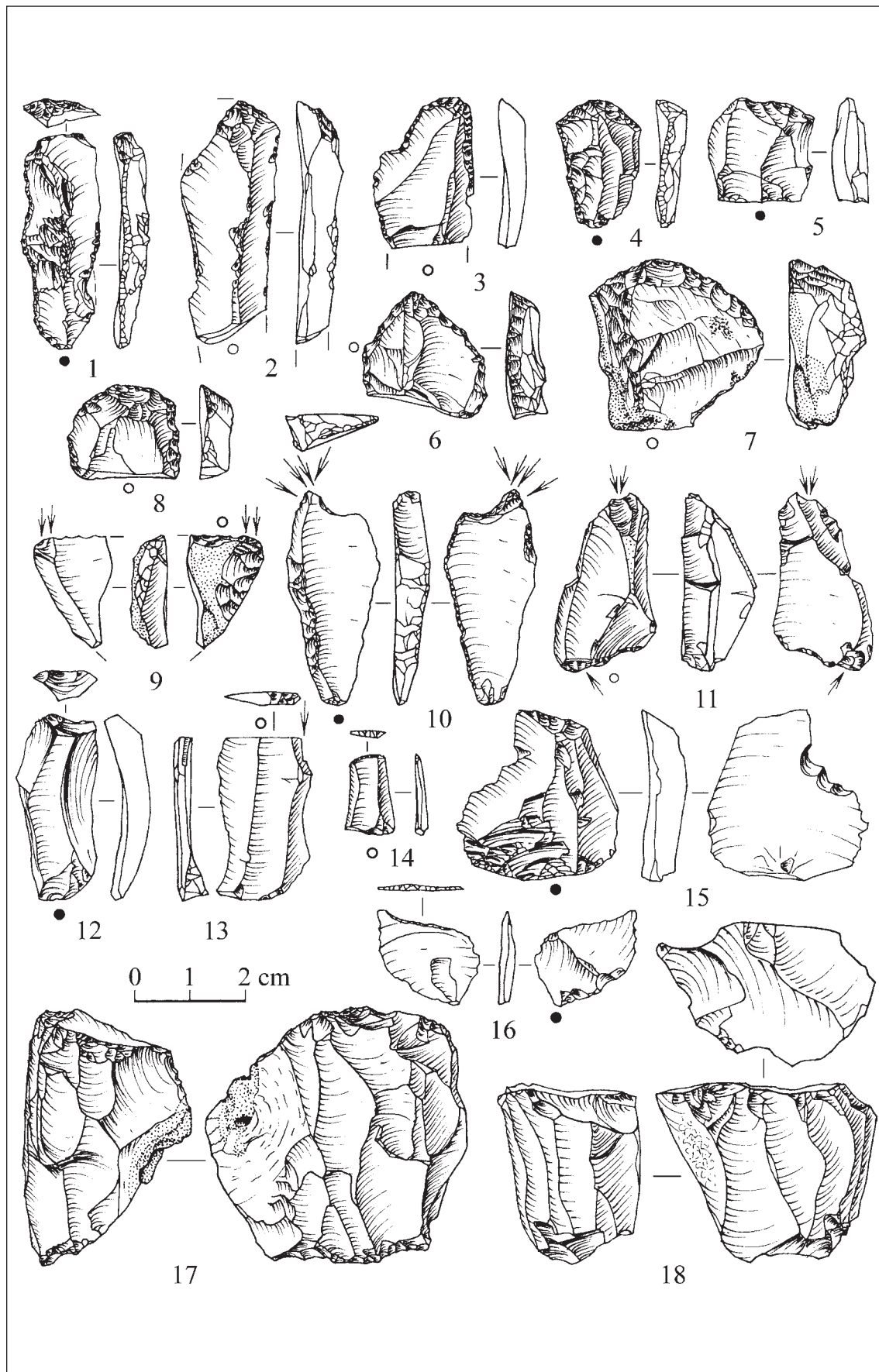

Рис. 5. Тростянчик-1. Крем'яні вироби: 17, 18 – нуклеуси, 9–11, 13 – різці, 1, 2, 4–8, 15 – скребки, 16 – відщеп ретушований, 3, 12 – пластини ретушовані, 14 – пластинка ретушована

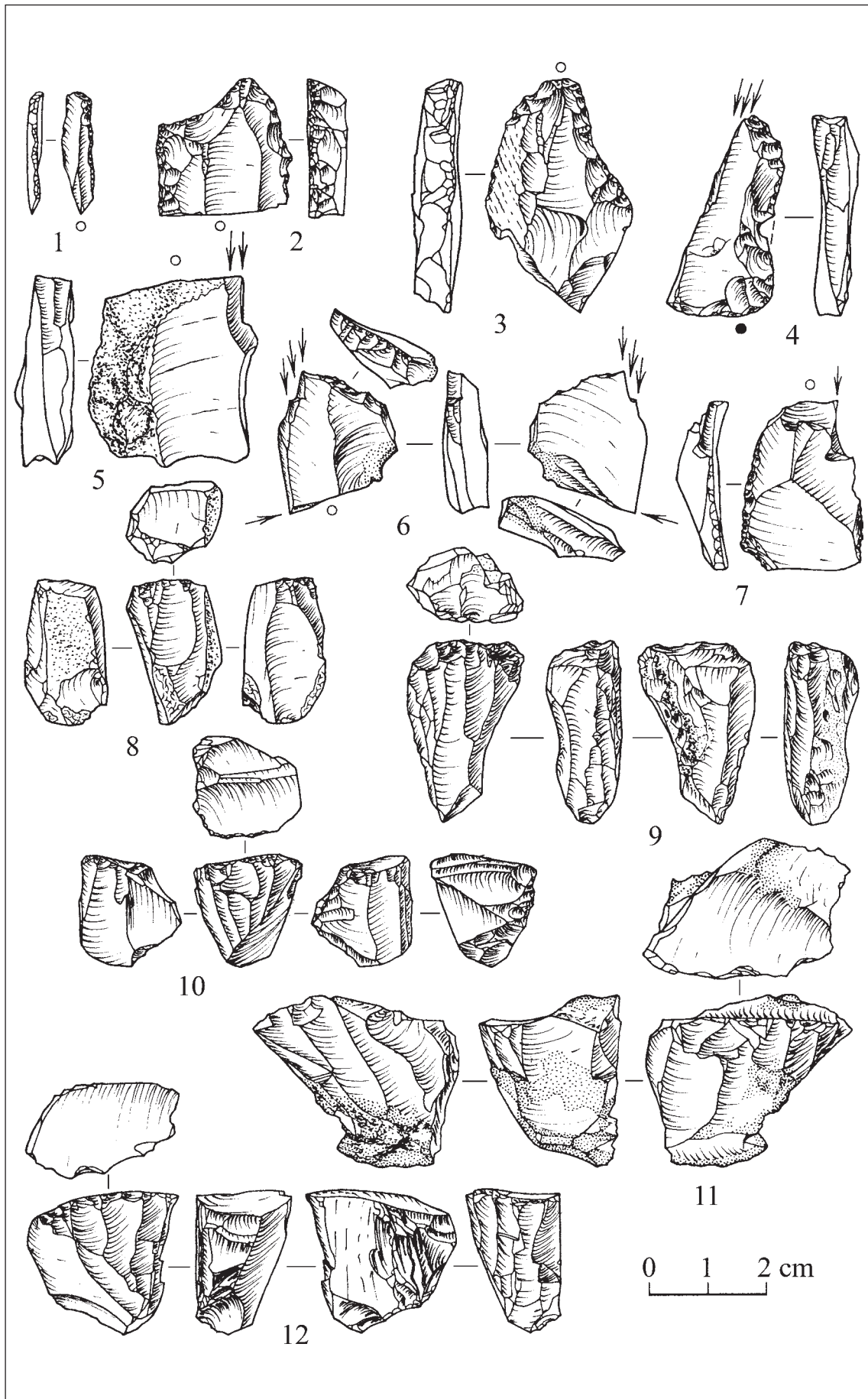

Рис. 6. Тростяничок-2. Крем'яні вироби: 9–12 – нуклеуси, 4–7 – різці, 2, 3 – скребки, 1 – мікроліт

Рис. 7. Місцезнаходження Четвертинівка-1 в районі р. Батіг

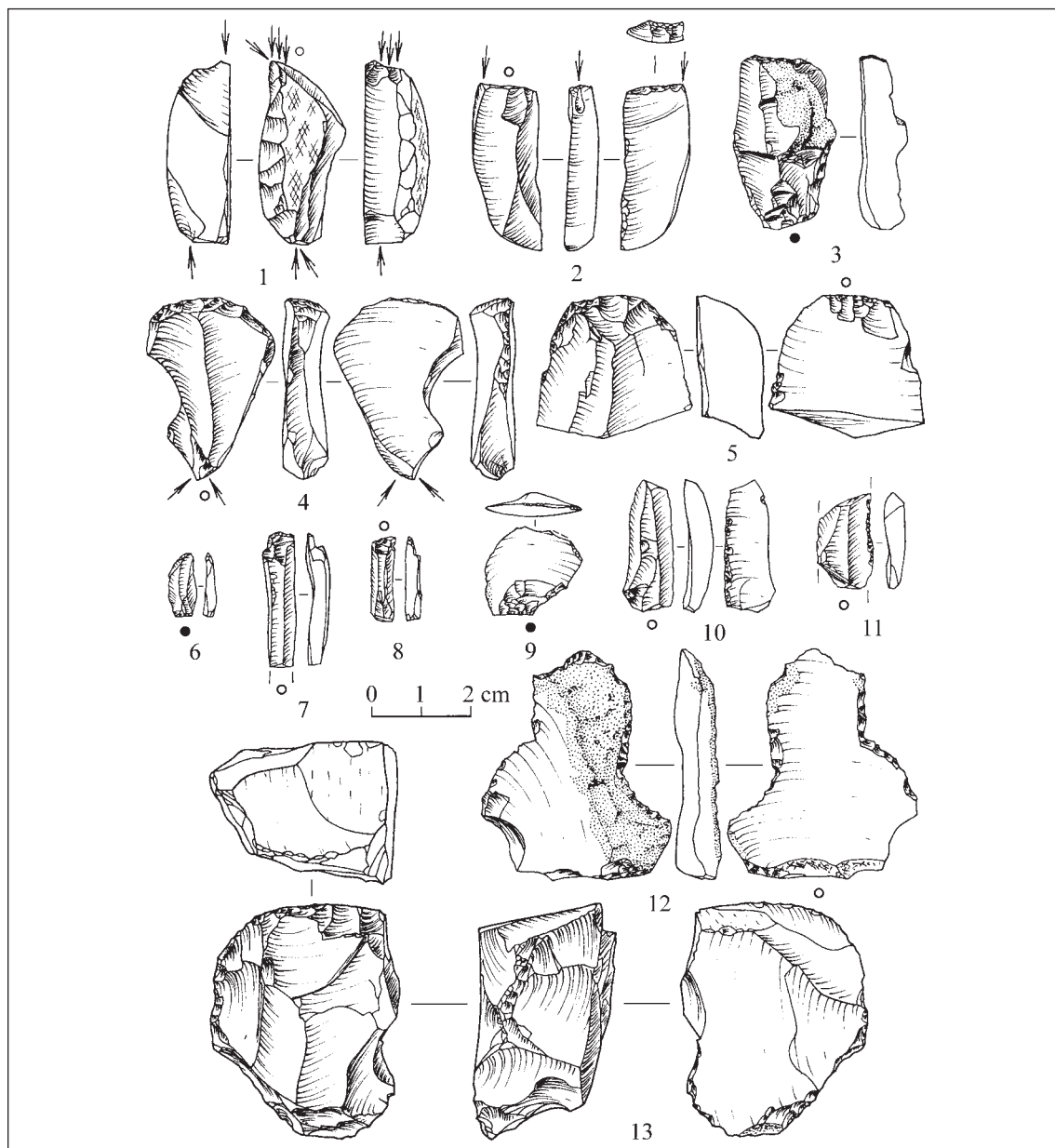

Рис. 8. Четвертинівка-1. Крем'яні вироби: 13 – нуклеус, 11 – пластина, 1, 2 – різці, 3, 5 – скребок, 12 – зубчато-виймачасте, 4 – комбіноване знаряддя, 9 – відщеп ретушований, 10 – пластинка ретушована, 6 – луска ретушована, 7, 8 – різцеві сколи

О. О. Кротова

КІСТЯНІ ЗНАРЯДДЯ ВИРОБНИЧО-ПОБУТОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ АМВРОСІВСЬКОГО ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ

У статті характеризуються кістяні знаряддя виробничо-побутового призначення із розкопок Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу 1980-2000-х років. Звертається увага на контекст знахідок у культурному шарі, особливості їх виготовлення та функціонального призначення.

Ключові слова: верхній палеоліт, Амвросіївський комплекс, кістяні знаряддя.

Вступ

Амвросіївський верхньопалеолітичний комплекс, розташований на південно-му сході України, включає кістковище бізонів – місце проведення неодноразових мисливських операцій і розбирання здобичі та стоянку – базовий табір мисливців поблизу нього. Пам'ятка датується 19–18 тис. некаліброваних років тому згідно серії із 16 радіовуглецевих та AMS дат.

Історія накопичення та дослідження кістяних знарядь комплексу нараховує близько 85 років. Колекція кістяних виробів із розкопок 1930–1950-х років складалася виключно зі знарядь мисливського спорядження – 24 кістяних наконечників списів, із них 22 вироби було знайдено у кістковищі і 2 – на стоянці (Євсєєв 1947; Пидопличко 1947; Борисковский 1953). У результаті досліджень комплексу в 1980–2000-і роки під керівництвом автора вона була поповнена 5-ма наконечниками із кістковища та 1-м – зі стоянки (Кротова 2013, с. 103, 104), які загалом зараз нараховують 30 екземплярів. Крім того, було виявлено групу знарядь виробничо-побутового призначення: 15 – на стоянці та 3 – на кістковищі (всього 18 екземплярів). Таким чином, на даний момент загалом колекція кістяних знарядь Амвросіївського комплексу нараховує 48 виробів.

Дану роботу присвячено характеристиці колекції знарядь виробничо-побутового призначення, більшість яких (15) походять зі стоянки (Кротова, Сніжко, Логвиненко 2008; Кротова 2013; Krotova, Snizhko, Logvynenko 2016) та три вироби – із кістковища. Тут представлено коротку характеристику знарядь зі стоянки згідно їх належності до певних функціональних груп. Більш розгорнуту характеристику надано нещодавно виявленим під час роботи із фауністичним матеріалом із розкопок 2005 року двом виїмчасто-зубчастим знаряддям із кістковища, які публікуються вперше. Звертається увага на контекст знахідок у культурному шарі, особливості їх виготовлення та функціонального призначення.

Більшість знарядь представлена виробами, що мають як сліди обробки так і, здебільшого, використання. Функцію, сліди обробки і використання більшої частини виробів із розкопок пам'ятки у 1980-2000-і роки було визначено трасологами Г. Ф. Коробковою, О. К. Філіповим, В. Є. Щелінським (Трасологічна лабораторія ІМК РАН, усне спілкування у м. С-Петербург і Київ) та археозоологами М.-А. Джулієн і Л. Крепіном (Національний музей природничої історії Франції, усне спілкування у м. Київ). Анатомічну належність фрагментів кісток, використаних у якості сировини для виготовлення знарядь визначив палеонтолог В. М. Логвиненко (Палеонтологічний музей НАНУ, м. Київ).

Знаряддя виробничо-побутового призначення зі стоянки

Колекція кістяних знарядь зі стоянки загалом налічує 18 екземплярів. Два з них – це невеликі фрагменти наконечників списів, знайдених у розкопах I і II 1950 року (Борисковский 1953, с. 361). Інші 16 виробів, що включають 1 фрагмент наконечника списа (рис.1: 1) та 15 знарядь виробничо-побутового призначення виявлено у розкопі IV у 2000, 2005 та 2007 роках. Вони розміщувалися досить компактно на площі десяти квадратів, здебільшого, у насичених знахідками скупченнях куль-

турних решток (Кротова 2017), які включали крем'яні вироби та фрагменти кісток, у тому числі, зі слідами розбивання («impact notch») (Binford 1981, с. 155–157; Lyman 1994, с. 323, 327).

Заряддя для обробки кременю представлені одним виробом — *ретушером* розміром 3,9 X 1,5 X 0,9 см, виготовленим із фрагменту стінки трубчастої кістки. Верхній робочий кінець має овальну форму, яку йому, очевидно, спеціально було надано в результаті обробки потовщеної (0,9 см) частини стінки кістки. На внутрішній частині робочого кінця помітні слабкі сліди полірування від роботи (рис. 1: 2). Його було знайдено у невеликому скупченні фрагментів кісток та крем'яних виробів у кв. 9 (2007 р.).

Знаряддя для обробки мисливської здобичі представлені найбільш чисельною групою. До неї входять фрагмент лоцила та дві проколки, а також усі виїмчасто-зубчасті знаряддя.

Лоцило (?) — це фрагмент виробу із пласкої кістки (?) розмірами 4,6 X 2,3 X 0,8 см із округлим кінцем, клиноподібний у перетині (рис. 1: 3). На його досить вивітреній поверхні ніяких слідів обробки чи використання не збереглося. Знаряддя було знайдено у кв. 8 (2005 р.) у скупченні фрагментів трубчастих кісток. Певні аналогії цьому виробу знаходимо серед так званих «лопаточок» і «лоцил» із Авдєєва, Костьонок I, Анетівки 2 (Гвоздовер 1953, с. 177–178; Ефименко 1958, с. 302–314; Станко, Григорєва, Швайко 1989, с. 75, 77).

Проколки у колекції представлені двома екземплярами. Одна із них виготовлена на фрагменті стінки ребра (2,0 x 1,6 x 0,25 см). Її робочий кінець має два виступи — зубці, сформовані фасетками плаского сколу та виїмками. (рис. 1: 7). На думку археозоолога Л. Крепіна, це знаряддя аналогічне подібним виробам зі стоянок мадленської культури Франції. Знаряддя було знайдено у кв.16 (2007 р.).

Інша проколка виготовлена на великому (18,7 x 4,0 см) відщепі підтрикутно-овальної форми, що утворився від розбивання стінки плечової кістки бізона. На відщепі добре помітно точку нанесення удару («impact notch»). Його гострий кінець було сформовано у результаті давнього спіраль-штикового зламу. На ньому помітні сліди інтенсивного полірування, які, очевидно, утворилися у процесі використання в якості робочої частини знаряддя для обробки шкіри (визначення М.-А. Джулієн) (рис. 1: 11). Знаряддя було знайдено у щільному скупченні фрагментів кісток у кв. 5 (2005 р.) Аналогію виробу знаходимо серед подібних проколок та вістер у колекції кістяних виробів на стоянці Анетівка 2 (Станко, Григорєва, Швайко 1989, с. 78–79).

Виїмчасто-зубчасті знаряддя складають найбільш чисельну групу виробів виробничо-побутового призначення для обробки мисливської здобичі. Вони, здебільшого, виготовлені на фрагментах стінок трубчастих кісток бізонів. Деякі з них мають як сліди обробки — штучне формування зубчасто-виїмчастого робочого краю так і використання (полірування), інші — лише сліди обробки чи використання. Знаряддя були знайдені у різні роки досліджень в різних квадратах південної частини розкопу IV. Нижче подано їх опис, найбільш виразні з них зображені на (рис.1: 4, 5, 6, 8, 9, 10).

Знаряддя із виїмчасто-зубчастим краєм виготовлене із фрагменту тонкої пласкої кістки (фрагменті остистого відростка?) розміром 3,7 X 1,9 x 0,3 см (рис. 1: 4). Обидва кінці виробу та, частково, повздовжні сторони пошкоджені відносно свіжими зламами (оранка?). На ділянках сторін збереглися сліди шести косих нарізок — одна та п'ять, на кожній зі сторін, відповідно. Нарізки шириною близько 0,2 см, глибиною 0,08–0,1 см, розташовані на відстані 2–3 мм одна від одної, утворили на одній зі сторін виїмчасто-зубчастий робочий край. Поверхня кістки (здебільшого, зовнішня) має сліди полірування, а кілька зубчиків краще збереженого виїмчасто-зубчастого краю частково стерті, очевидно, у процесі використання виробу. Знаряддя (№ 924) було знайдено у щільному скупченні фрагментів кісток та кременю у кв. 19 (2007 р.).

Фрагмент виробу із виїмчасто-зубчастим краєм має близьку до овальної форму та розміри 4,2 x 2,6 x 0,8 см. Він виготовлений із фрагменту стінки трубчастої кістки, поверхня якої має погану збереженість. На одній із сторін помітні 3 – 4 V – подібні вирізані виїмки шириною 3,5 мм, глибиною 1,5 мм, розташовані на відстані 5–6 мм одна від одної. На іншій стороні – збереглася одна така виїмка (рис. 1: 5). Знаряддя було знайдене у кв. 19 (2007 р.).

Виїмчасто-зубчасте знаряддя – найбільш виразне у цій серії знарядь (рис. 1:6), виготовлене із відщепу прямокутно-овальної форми розміром 8,2 x 4,4 x 3,5 см, що утворився від розбивання стегнової кістки зі слідом удару («impact notch») у вигляді виїмки з негативом від сколювання відщепу на вентральній поверхні кістки. На цьому ж боці відщепу Г.Ф. Коробкова під бінокляром простежила перпендикулярно спрямовані зрізи крем'яним ножом, які сформували 4 зубці. Вони утворили нерівний виїмчасто-зубчастий робочий край знаряддя, який певною мірою повторив форму виїмчастого краю відщепу. Три зубці досить виразні і близькі за розмірами (висота = 0,5–0,85 см) і формою, а один – в найбільш глибокій частині виїмки – невеликий (висота = 0,27 см) і менш виразний. Очевидно, це свідчить про те, що майстер при формуванні робочого краю знаряддя слідував за формою краю заготовки. В.Є. Щелінський візуально визначив на ньому сліди використання (полірування зубчастого краю і прилягаючих ділянок поверхні кістки) в результаті обробки шкур (різання, обробка мездри та зняття шерсті). Знаряддя було знайдено у квадраті 6 (2005 р.) у скупченні фрагментів кісток.

Виїмчасто-зубчасте знаряддя виготовлене на видовженому (8,8 x 2,8 x 1,9 см) фрагменті стінки променевої або великої гомілкової. Воно має сліди давніх зламів на повздовжніх сторонах і пізніх – на торцевих. На одній із повздовжніх сторін помітні сліди двох місць нанесення ударів («impact notch»), на іншій – зубчастий робочий край, сформований відбійним ретушуванням та 5-ма перпендикулярними надрізами (рис. 1: 8). Поверхня обох сторін має сліди полірування від використання, можливо, у процесі обробки шкіри (визначення М.-А. Джулієн). Знаряддя було знайдено у кв. 5 (2005 р.), у щільному скупченні фрагментів кісток та кременю.

Виїмчасто-зубчасте знаряддя, близьке за формою до трапеції (8,3 x 3,3 x 2,0 см), виготовлене із середньої частини діяфізу ліктьової кістки (рис. 1: 9). Повздовжні сторони виробу мають сліди давніх зламів. У середній частині однієї із них – точка нанесення удару («impact notch») зі слідом сколювання відщепу на вентральній поверхні кістки. Крім того, цей край виробу має сліди відбійного ретушування та двох перпендикулярних надрізів (довжиною 2–3 мм, шириною 1,5 – 2 мм, глибиною 1–1,5 мм), що сформували виїмчасто-зубчастий робочий край. Поверхня обох сторін має сліди полірування від використання, можливо, у процесі обробки шкіри (визначення М.-А. Джулієн). Знаряддя було знайдено в у кв. 5 (2005 р.) у щільному скупченні фрагментів кісток та кременю.

Виїмчасто-зубчасте знаряддя близької під прямокутної форми (13,5 x 3,4 см) виготовлене із фрагменту стінки трубчастої кістки – променевої або великої гомілкової (рис. 1: 10). Одна із повздовжніх сторін виробу має сліди давніх зламів із трьома точками ударів («impact notch»), інша, у середній частині, – сліди досить регулярного відбійного ретушування та декілька перпендикулярних довгій осі виробу надрізів шириною 2–3 мм, глибиною 1–3 мм, які разом сформували кромку виїмчасто-зубчастого робочого краю. Поверхня обох сторін має сліди полірування від використання, можливо, з метою обробки шкіри (визначення М.-А. Джулієн). Знаряддя було знайдено у квадраті 4 (2005 р.).

Виїмчасто-зубчасте знаряддя виготовлене із відщепу підтрикутної форми (11,7 x 3,8 x 1,4 см), отриманого в результаті розбивання великої гомілкової кістки бізона. Один його загострений кінець утворився в результаті давнього, за формою, близького до спірально-штикового зламу, інший – втрачено у результаті більш пізнього зламу. Одна із сторін на ділянці довжиною 5,5 см, від середини і майже до строго кінця, має сліди обробки – вирізані 5 чітких виїмок довжиною близько

0,8 см і глибиною 0,2 см та сліди трьох дрібніших невдалих надрізів. Вони сформували східчастий зубчастий робочий край із невисоких (1–2 мм) зубчиків (рис. 2). Знаряддя (№ 208) було знайдене у щільному скупченні кісток у кв. 19 (2007 р.).

Виймчасто-зубчасте знаряддя на відщепі під прямокутної форми (7,2 x 3,5 x 1,2 см), отриманому від розбивання стінки крупної трубчастої кістки, у результаті чого на одній із поздовжніх сторін утворилася точка удару («impact notch») у вигляді виїмки із негативом від сколювання відщепу на вентральній поверхні. Поруч із цією виїмкою було створено шість штучних виїмок (шириною 0,3–0,5 см, глибиною 0,1–0,2 см) — дві, з одного боку і чотири — з іншого, завдяки яким було сформовано виїмчасто-зубчастий робочий край (рис. 3). Знаряддя було вилучено із зібрання фрагментів кісток із прокопки шару гумусу (оранки) у квадратах 1–2 (2000 р.).

Заготовка виїмчасто-зубчастого знаряддя на відщепі підтрикутної форми (12,8 x 3,2 x 0,8 см), отриманого від розбивання діафізу крупної трубчастої кістки. По всьому периметру виробу, окрім вузького кінця — сліди давніх зламів, у тому числі, шість точок удару («impact notch») із негативами зняття відщепів на вентральну (5 — на поздовжній стороні) та на дорсальну (1 — на широкому кінці) поверхню. Поблизу вузького кінця виробу, на ділянці довжиною 2,5 см, можливо, дві виїмки від точок удару мали штучну підправку. Поверхня цієї частини відщепу має слабкі сліди полірування, можливо, від використання. Виріб (№ 619) було знайдене у кв. 15 (2007 р.) у межах щільного скупчення фрагментів кісток та кременю.

Знаряддя виробничо-побутового призначення із кістковища

Із трьох кістяних виробів виробничо-побутового призначення із кістковища один (*фрагмент голки?*) було знайдене у культурному шарі Центрального розкопу в 1989 році. Виріб представляє собою фрагмент стрижня довжиною 0,9 см, діаметром 0,25 см. На його поверхні збереглися сліди обробки (визначення О. К. Філіпова та Г. Ф. Коробкової), які на думку трасологів, дозволяють вважати його штучним виробом, можливо, фрагментом голки. На кінцях стрижня помітні сліди свіжих зламів (Кротова 2013, с. 104, 107).

Два інші виїмчасто-зубчасті вироби, які відносяться до групи знарядь для обробки мисливської здобичі було нещодавно виявлено у зібранні фауністичних решток із Зачистки II поблизу Західного розкопу та із Центрального розкопу (Прирізки), що походять із розкопок 2005 року (Кротова та ін. 2005). Нижче представлено їх опис (публікуються вперше).

Виймчасто-зубчасте знаряддя виготовлене із фрагмента стінки трубчастої кістки бізона, можливо, дистальної частини радіуса, близького за формою до прямокутного, розмірами: 14,3 x 4,5 x 1,0 см та зі слідами давніх зламів по усьому периметру (рис. 4). Виріб має нерівний нижній кінець і заокруглений — верхній. На лівій стороні — сліди від розбивання кістки — три (чи навіть чотири) виїмки — точки нанесення ударів («impact notch»). Дві з них мають сліди зняття відщепів на внутрішню сторону і одна — на зовнішню. На горбку-виступу поміж ними — негатив зняття дрібного відщепу на зовнішню поверхню.

На правій стороні виробу — ділянка, що прилягає до верхнього округлого кінця має сліди обробки, яка і сформувала робочий край знаряддя довжиною близько 5 см. Спочатку по краю виробу були утворені три невеликі приблизно однакові по ширині (2–3 мм) і глибині (близько 2 мм) виїмки з округлим ложем, розташовані приблизно на відстані 1 см одна від одної. Вони могли утворитися в результаті нанесення спрямованих ударів (або натисків) приблизно однакових по силі, можливо, з метою отримання основи виїмчастого краю знаряддя. Ця ж ділянка має сліди подальшої обробки, яка є результатом нанесення близько 22–23 косих (30–40 градусів до повздовжньої осі виробу) коротких (2–5 мм) під паралельних нарізок. Їх було нанесено на відстані 0,5–2,5 мм одна від одної як у ямках від ударів так і поміж ними. У виїмках вони розташовані більш щільно, іноді навіть накладаючись одна на одну. Складається враження, що тут їх наносили з метою підправки вже існуючих виїмок. За їх межами нарізки мають більш стабільну форму з натиском

на край кістки, в результаті чого утворилися дрібні (біля 0,5 x 0,5 мм) виїмки, які разом із трьома попередньо утвореними крупнішими виїмками і сформували дрібнозубчасто-виїмчастий робочий край знаряддя довжиною понад 5 см.

Нижня частина правого краю довжиною близько 4 см та прилягаюча площа поверхні кістки шириною 1,2–1,5 см, схоже, має сліди від гризіння хижаком, які приблизно паралельні довгій осі виробу. Можливо, поверх них було безсистемно нанесено декілька (близько 5) коротких нарізок, які важко відрізнити від слідів гризіння і які не сформували вираженого робочого краю. Поміж описаними ділянками правого краю виробу помітні 2–3 слабких сліди від спроб нанесення нарізок, подібних описаним вище. На поверхні знаряддя візуально простежується лиск від використання: вздовж усього лівого краю та в середній частині – правого, в районі виступу-горбка та на прилягаючих до нього ділянках (загальна довжина – понад 8 см). Знаряддя походить із зачистки II поблизу Західного розкопу (2005 р.).

Фрагмент виїмчасто-зубчастого знаряддя представляє собою уламок стінки невеликої трубчастої кістки розміром 8,0 x 2,7 см, який на одній половині периметра має сліди давнього зламу, а на іншій – пізнього, свіжого, що, очевидно, утворився під тиском вище лежачого заповнення культурного шару. Виріб має у верхній частині лівого краю виїмку довжиною 1,7 см, глибиною 0,3 см, що, можливо, утворилася на місці нанесення удару в процесі розбивання кістки («impact notch»). Верхня ділянка лівого краю, що примикає до виїмки, як і, частково, вона сама мають сліди підправки у вигляді майже перпендикулярних довгій осі виробу (іноді – дещо косих) 7-ми нарізок, які сформували виїмчасто-зубчастий край знаряддя, яке, на жаль, повністю не збереглося. Розміри зубчиків та виїмок варіюють у межах 1–3 мм. Зубчики стерті – можливо, спочатку, в результаті використання, а пізніше – від не досить задовільного збереження поверхні кістки, що взагалі характерно для значної частини фауністичних решток у Прирізці в результаті переміщення їх по схилу в давнину ще до захоронення їх шаром ґрунту. Виріб походить із культурного шару Центрального розкопу (Прирізка, кв. I).

Інтерпретація

Аналіз знарядь виробничо-побутового призначення зі стоянки та кістковища, особливостей їх розташування у культурному шарі та супровідних знахідок, слідів обробки та використання на знаряддях дозволяють представити інтерпретацію про їх виготовлення, вживання та характер виробничо-побутових процесів, які відбувалися на пам'ятці.

По-перше, у якості матеріалу для виготовлення більшості знарядь амвросіївські мисливці використовували відходи від розбивання кісток бізонів у процесі розбирання здобичі та її використання – відщепи, фрагменти стінок трубчастих. Знаряддя, здебільшого, виготовляли на території стоянки, мінімально підправляючи відщепи та фрагменти, або й використовуючи деякі із них тут же без спеціальної підправки. Тому часто знаряддя в культурному шарі знаходилися у скупченнях культурних решток, які містили фрагменти кісток зі слідами розбивання («impact notch»).

Більшість виробів (проколки, виїмчасто-зубчасті знаряддя), як свідчать визначення трасологів і археозоологів, використовували для обробки шкур (різання, обробка мездри, зняття шерсті, проколювання) та виготовлення із них предметів вжитку. Усі ці трудові операції проходили на території стоянки – у західній її частині (розкоп IV), де й були знайдені усі знаряддя виробничо-побутового призначення.

Інтерпретація знахідки на стоянці одного кістяного знаряддя для вторинної обробки кременю (ретушера) повинна відбуватись паралельно із аналізом масових матеріалів кременеобробки (відбійники, нуклеуси, знаряддя та відходи виробництва), які разом свідчать про існування повного циклу процесу обробки кременю на стоянці та її видатну роль у життєзабезпеченості її мешканців (Борисковський 1953; Кротова 2013).

Нещодавно виявлені серед фауністичних матеріалів кістковища виїмчозубчасті знаряддя, аналогічні знайденим на стоянці, дозволяють припускати, що їх могли виготовити на стоянці і принести на кістковище для використання у процесі розбирання здобичі. Однак, зважаючи на дані трасологічного визначення крем'яного інвентарю кістковища, які вказують, що частина крем'яних виробів (скобелі, різці, різники та стругальні ножі) мають сліди від обробки кістки/рогу (Сапожникова 2003, с. 84), не виключено, що їх могли і виготовити і на території кістковища. Крім того, знахідка на кістковищі ще однієї категорії знарядь, аналогічних тим, які характерні для стоянки є додатковим доказом синхронності та єдності обох місцезнаходжень.

Висновки

Група представлених у статті знарядь виробничо-побутового призначення Амвросіївського комплексу, більшість яких пов'язана із обробкою мисливської здобичі доводить, що на території стоянки відбувалися досить активні виробничі процеси – від розбирання частин туш бізонів, відібраних і доставлених із місця полювання (кістковища) до їх розподілу та обробки різноманітних отриманих від них матеріалів, включаючи обробку шкіри та виготовлення із неї необхідних предметів вжитку. Аналогічні знаряддя, знайдені на кістковищі свідчать про синхронність існування та єдність виробничо-побутових процесів, характерних для обох місцезнаходжень.

Подяки

Автор глибоко вдячна палеонтологам А. В. Старкіну та В. М. Логвиненку, (НАН України) та археозоологам М.-А. Джулієн і Л. Крепіну (Національний музей природничої історії Франції), трасологам Г. Ф. Коробковій, О. К. Філіпову та В. Є. Щелінському (ІМК РАН Росії) за визначення фауністичних матеріалів та консультації з приводу інтерпретації слідів обробки і використання на кістяних знаряддях. Щира подяка усім учасникам розкопок у Амвросіївці. Автор вдячна за фінансову підтримку в проведенні польових робіт, результати яких використано у статті: Українському товариству охорони пам'яток історії та культури (2000-2002, 2007 рр.), Фонду Лікі, США (грант 04/05, 2005 р.) та Програмі ANR «Мамонти» (Франція, 2007 р.).

ЛІТЕРАТУРА

- Борисковский, П. И. 1953. *Палеолит Украины*. МИА 40. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Гвоздовер, М. Д. 1953. Обработка кости и костяные изделия Авдеевской стоянки. МИА 39. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 192-226.
- Євсєєв, В. М. 1947. Палеолітична стоянка Амвросіївка. В: Славін Л. Л. (відп. ред.) *Палеоліт і неоліт України* І. Київ: Видавництво АНУ, с. 265 – 283.
- Ефименко, П. П. 1958. *Костенки І*. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.
- Кротова, О. О. 2013. *Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: ІА НАНУ. Видавець Філюк О.В.
- Кротова, О. О. 2017. Планіграфія розташування кістяних виробів на Амвросіївській стоянці. В: *Кам'яна доба України 17-18*. Київ: Шлях, с. 66 – 78.
- Кротова, О. О. та ін. 2005: Кротова, О. О., Старкін, А. В., Логвиненко, В. М. Сніжко, І. А., Грибченко, Ю. М., Куренкова, О. І. *Звіт про розкопки Амвросіївського палеолітичного комплексу в 2005 році*. Науковий архів ІА НАНУ. ф.е., 2005/180.
- Кротова, О. О. Сніжко, І. А., Логвиненко, В. М. 2008 Нові дані щодо обробки мисливської здобичі на Амвросіївській стоянці. В: Кулаковська Л. В. (відп. Ред.) *Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль)*. Матеріали міжнародної наукової конференції “Радомишль та його історія” 3-4 жовтня 2006 р. Київ: Корвін-Пресс, с. 42-50.
- Підоплічка, І. Г. 1947. Дослідження палеоліту в УРСР. В: Славін Л. Л. (відп. ред.) *Палеоліт і неоліт України* 1. Київ: Видавництво АНУ, с. 7 – 40.
- Сапожникова, Г. В. 2003. Функціональне призначення Амвросіївського кістковища (за результатами трасологічних досліджень кам'яних знарядь). В: *Кам'яна доба України*, 2. Київ: Шлях, с. 82 – 86.
- Станко, В. Н., Григорьева, Г. В., Швайко, Т. Н. 1989. *Позднепалеолитическое поселение Анетовка II*. Киев: Наукова думка.

Binford, L. R. 1981. *Bones. Ancient Men and Modern Myths*. New York: Academic Press.

Krotova, O., Snizhko, I., Logvynenko, V. 2016. Bison utilization at the Amvrosievka campsite, Ukraine. In: Kornfeld M., Huckel B. B. (Eds.) *Stones, bones and profiles: exploring archaeological context, early American hunter-gatherers, and bison*. Boulder: University Press of Colorado, c. 391-409.

Lyman, R. L. 1994. *Vertebrate Taphonomy*. Cambridge: Cambridge University Press.

REFERENCES

Boriskovskij, P. I. 1953. *Paleolit Ukrainy (Paleolithic in Ukraine)*. Series: Materialy I issledovaniia po arkheolohii SSSR (Materials and Studies in Archaeology) 40. Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics (In Russian).

Gvozdover, M. D. 1953. Obrabotka kosti i kostjanye izdelija Avdeevskoi stojanki. Series: Materialy I issledovaniia po arkheolohii SSSR (Materials and Studies in Archaeology) 39. Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics, s. 192-226 (In Russian).

Evseev, V. M. 1947. Paleolitychna stojanka Amvrosiivka. In: Slavin L. L. (red.) *Paleolit i neolit Ukrainy (Paleolithic and Neolithic age in Ukraine)* I. Kyiv: Academy of Sciences of Ukraine, s. 265 – 283 (In Ukrainian).

Efimenko, P. P. 1958. *Kostenki I*. Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics (In Russian).

Krotova, O. O. 2013. *Piznjopaleolitychni myshlyvtsi azovo-chornomorskykh stepiv (The Upper Palaeolithic Hunters of Azov-Black Sea Steppes)*. Kyiv: Insitute of archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine. Filuk O. V. Publ. (In Ukrainian).

Krotova, O. O. 2017. The location of bone tools at the Amvrosievka campsite. In: *Kamjana Doba Ukrainy*, 17-18. Kyiv, Shljakchs, s. 66 – 78 (In Ukrainian).

Krotova, O. O., Starkin, A. V., Logvynenko, V. M., Snizhko, I. A., Gribchenko, Yu. N., Kurenkova, E. I. 2005. *Zvit pro rozkopky Amvrosiivskogo paleolitychnogo kompleksu v 2005 rotsi (Report on excavations of Paleolithic complex of Amvrosievka in 2005 year)*. Scientific archive of the Insitute of archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine. NO. 2005/180 (In Ukrainian).

Krotova, O. O., Snizhko, I. A., Logvynenko, V. M. 2008. Novi dani schodo obrobky myshlyvskoi zdobychy na Amvrosiivskij stojantsi. In: Kulakovs'ka L. V. (Ed.) *Doslidzhennja pervisnoji arkhejlgii v Ukraini (The Investigations of prehistoric archaeology in Ukraine)* (Do 50-richja vidkryttja paleolitychnoi stojanky Radomyshl'). Materialy mizhnarodnoi naukovoii konferentsij "Radomyshl' ta jogo istorija" 3-4 October 2006 p. Kyiv. «Korvin-Press» Publ, s. 42-50 (In Ukrainian).

Pidoplichka, I. G. 1947. Doslidzhennja paleolitu v URSR. In: Slavin L.L. (red.) *Paleolit I neolit Ukrainy (Paleolithic and neolithic age in Ukraine)* I. Kyiv: Academy of Sciences of Ukraine I, s. 7 – 40 (In Ukrainian).

Sapozhnikova G. V. 2003. Functional purpose of Amvrosiivka bone concentration (after results of use-wear study of stone tools). In: *Kamjana Doba Ukrainy 2*. Kyiv, Shljakch, s. 82 – 86 (In Ukrainian).

Stanko, V. N., Grigor'eva, G. V., Shvaiko, T. N. 1989. *Pozdneopaleoliticheskoe poselenie Anetovka II (The Upper Paleolithic site Anetovka II)*. Kyiv: "Naukova dumka" (In Russian).

Binford, L. R. 1981. *Bones. Ancient Men and Modern Myths*. New York: Academic Press.

Krotova, O., Snizhko, I., Logvynenko, V. 2016. Bison utilization at the Amvrosievka campsite, Ukraine. IN: Kornfeld, M., Huckel, B. B. (Eds.) *Stones, bones and profiles: exploring archaeological context, early American hunter-gatherers, and bison*. Boulder: University Press of Colorado, s. 391-409.

Lyman, R. L. 1994. *Vertebrate Taphonomy*. Cambridge: Cambridge University Press.

O. O. Krotova

155

THE BONE TOOLS OF WORKS-DOMESTIC FUNCTION OF UPPER PALAEOLITHIC AMVROSIIVKA COMPLEX

The bone tools assemblage from Amvrosiivka complex (bone bed and camp) of all years (1935-2009) excavations consists of 48 specimens, including 30 projectile points and 18 tools of works-domestic function. These 18 tools – are the finds during last 30 years excavations of the site (15 – from camp and 3 – from bone bed).

The new bone tools assemblage from camp except 1 fragment of projectile point (fig.1:1) consists of the tools of works-domestic function – 1 retoucher, 1 burnisher fragment, 2 awls, some tools with notched-denticulated working edges and 2 bone fragments with processing wear only (fig. 1:2-11; 2, 3). The function, processing, and use wear of most bone tools was identified by the G. Korobkova, V. Shchelinsky, O. Filipov, M.-A. Julien, and L. Crepin that indicated traces of skin processing (cutting, scraping,

and hair removal) on the surfaces. The most notched-denticulated tools and one awl were made on bone flakes with impact notches that resulted from long bone breakage. The bone tools have been found in the area of about 10 sq. m in a southern part of excavation IV (western part of the camp) where the cultural remains were the greatest concentration of the worked flint and bone including fragments with impact breaks.

Two notched-denticulated tools from bone bed were made on the bone flakes with impact notches and maybe were the tools for skin processing also (fig 4). It is not excluded that them could and will make and to use on the territory of bone bed. One fragment of bone shank maybe was the fragment of sewing needle. Besides, the find on bone bed one more category of tools, similar what are characteristic for camp is the additional proof of synchronism and unity of both parts of Amvrosiivka site.

Keywords: Upper Palaeolithic, Amvrosiivka complex, bone tools.

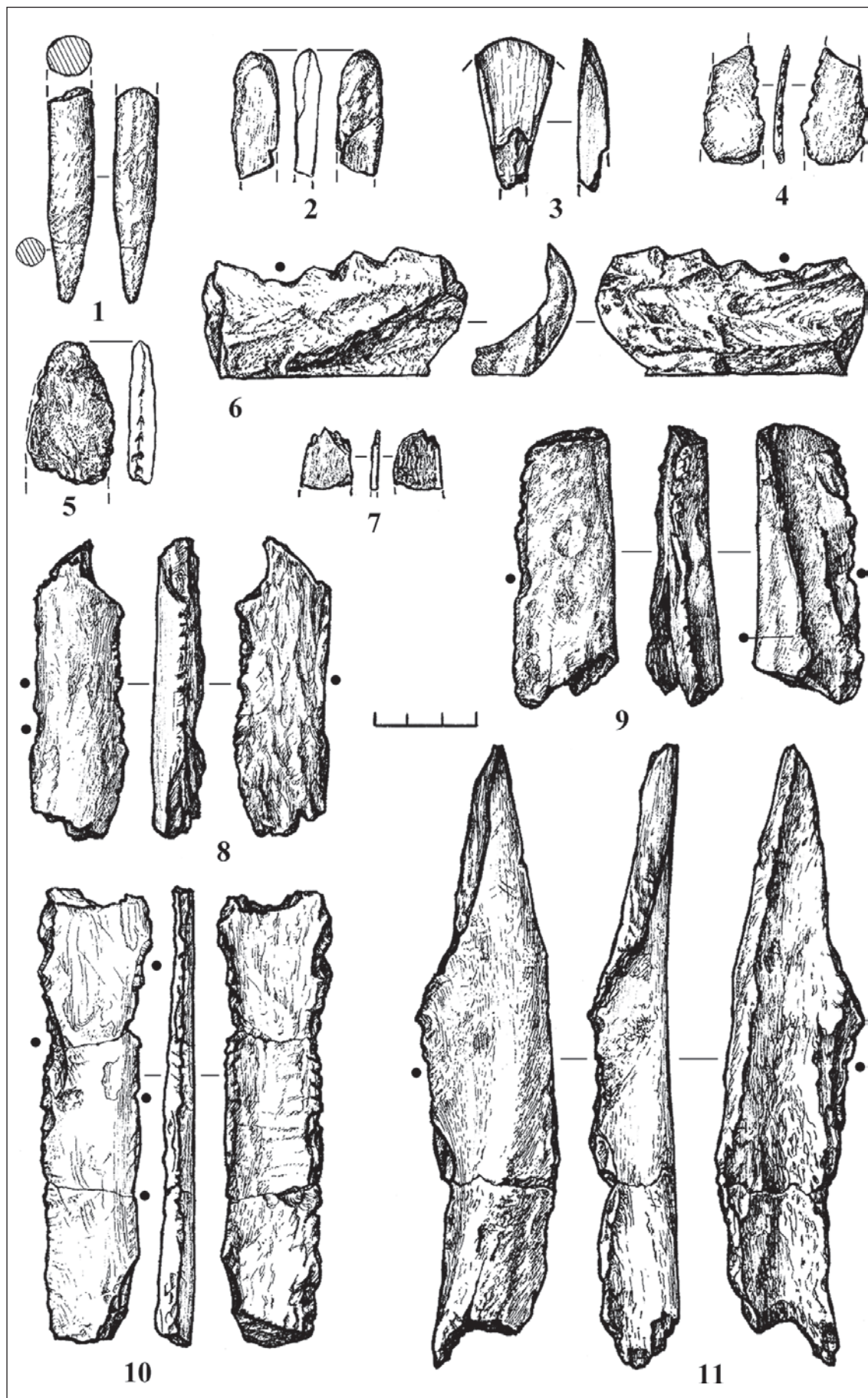

Рис. 1. Кістяні вироби із розкопок Амвросіївської стоянки 2005, 2007 років: наконечник списа (1), ретушер (2), лоцило (3), проколки (7,11), в'їмчasto-зубчасті наряддя (4-6; 8-10). Малюнки І. В. Ковтун

Рис. 2. Виїмчасто-зубчасте знаряддя із культурного шару Амвросіївської стоянки (2007 р., кв. 19, № 802)

Рис. 3. Виїмчасто-зубчасте знаряддя із шару чорнозему Амвросіївської стоянки (2000 р., кв. 1-2)

Рис. 4. Виїмчасто-зубчасте знаряддя із культурного шару Амвросіївського кістковища (2005р., Зачистка ІІ поблизу Західного розкопу)

В. О. Манько

ПОШИРЕННЯ ТРАПЕЦІЙ НА ВІДТИСКНИХ ПЛАСТИНАХ НА ПІВДНІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ПРОЦЕС НЕОЛІТИЗАЦІЇ

Розглядається хронологія процесу поширення трапецій на відтискних пластинах на півдні Східної Європи та тлі процесу появи нових археологічних культур, носії яких були пов'язані з процесом первинної неолітизації. Робляться висновки про те, що такі культури постали в результаті серії міграцій з території Північно-Східного Причорномор'я.

Ключові слова: неоліт, відтискна техніка, трапеції, міграція.

Вступ

Проблема поширення відтискних технологій отримання пластин вперше була відзначена більш ніж 50 років тому (Clark 1958, p. 28-42). З того часу стало зрозуміло, що поширення ручного відтиску пластин корелює з початком первинної неолітизації Європи, адже поява відтискних технологій відбувалася як раз напередодні поширення перших культур неоліту. Однак, незважаючи на розуміння того факту, що кореляція між початком неоліту та поширенням технології ручного відтиску пластин існує, природа такої кореляції залишалася незрозумілою.

Не досить зрозумілою вона залишається й зараз, але у останні роки відбувалися спроби описати хронологію згаданого явища, пояснити його походження та історичний зміст. На жаль, думки більшості дослідників є або занадто обережними, або недостатньо логічно обґрунтованими. До того ж, думки багатьох дослідників були просто полярно протилежними.

Деякі дослідники відзначають зв'язок неолітичних культур Середземномор'я із адаптацією інноваційних традицій пізнього мезоліту (Binder et al. 2012, p. 214).

С. Козловський пише про процес об'єднання культур під впливом поширення відтискних технологій та технологій виготовлення трапецій з відтискних пластин. Цей процес дослідник називає «кастельновізацією», пов'язуючи поширення нових технологій з прямим впливом кастельнов'єну (Kozłowski 2009, p. 424-485).

Дуже екзотична теорія з'явилася зовсім недавно. Д. Гроненборн стверджує, що поширення відтискних технологій та трапецій стало результатом міграційного потоку населення із Східної Євразії. Аргументом слугує той факт, що відтискні пластини відомі у Монголії у верхньому палеоліті (18 тис. років тому). Потім (9,5-9 тисяч років тому) носії цих технологій досягають степової зони Східної Європи (Gronenborn 2017, p.113-127).

П. Б'яджі у останній час опублікували нові радіокарбонні дати українських археологічних культур голоцену, довели, що трапеції на відтискних пластинах з'являються як мінімум з середини VIII тис. до н.е. Відзначається, що у Криму такі трапеції з'являються раніше, ніж на Балканах (Biagi 2016, p. 113-129). Останнє твердження абсолютно не погоджується із твердженням Л. Л. Залізняка про балканське походження гребениківської та буго-дністровської культури (Залізняк та ін. 2013, с.194-257). У той же час, висновок про українське походження неоліту Франк-ті П. Б'яджі вважає передчасним.

Таким чином, ми спостерігаємо картину, коли жоден з дослідників не знайшов приводу погодитись з чийось іншими висновками, крім власних. Це свідчить про абсолютну невивченість проблеми, про відсутність спроб логічно узгодити відомі факти, проаналізувати хронологію того чи іншого явища. У цій статті робиться спроба створити логічно обґрунтовану катрину поширення технології виготовлення трапецій на відтискних пластинах на півдні Східної Європи.

Матеріали і методи

Для вирішення проблеми ми повинні проаналізувати географію та хронологію поширення індустрій з відтискною технікою, носії яких практикували виготовлення трапецій, визначити технологічні характеристики техніки розщеплення та типологічні й технологічні характеристики трапецій. Іншим завданням буде

визначення географії поширення культур з певними технологічними ознаками, аналіз їх хронології. Основною метою такого аналізу є визначення первинного центру поширення інноваційних технологій та визначення критеріїв відокремлення археологічних культур з стійким набором типологічних та типологічних ознак від інших культур, що з'явилися як результат конвергентного розвитку.

Для вирішення питань про основні риси культур ми повинні взяти археологічні ознаки культур, що з'являлися на території Гірського Криму та степової та лісостепової смуги між Дунаєм та Доном у ранньому та середньому голоцені. Вказаний географічний регіон демонстрував нам наприкінці бореалу та на початку атлантикуму особливу мозаїчність та різноманітність культур, у розвитку яких корелювали відтискні технології отримання пластин та традиції виготовлення трапецій. Серед цих культур – мурзаккобинська, матвієвокурганська, гребениківська, буго-дністровська, киево-черкаська. Одразу вкажемо на сумніви щодо наведеного реєстру «археологічних культур». Типологічні характеристики їх такі, що дозволяють припускати думки про те, що більшість з цих культур виділені внаслідок аналізу матеріалів певних регіонів, коли нова «культура» виникла на тлі порівняння з характеристиками більш ранніх явищ у конкретному регіоні. Ми ж не виключаємо думки про те, що усі явища можливо розглядати у рамках однієї «культури». Але зараз ми не будемо заглиблюватися у аналіз традиційної археологічної термінології, а лише обмежимося описом рис, які є загальними для усіх цих «культур».

Усі ці культури характеризуються наявністю низьких та середньовисоких трапецій, що у більшості випадків є симетричними або злегка асиметричними (рис. 1). Ромбоїди зустрічаються як виняток. Загальною технологічною характеристикою таких трапецій є повна відсутність їх зв'язку з мікрорізцевою технікою. Поодинокі випадки знахідок трапецій з мікрорізцевими сколами, описані Д. Ю. Нужним (2007, с. 64), зустрічаються лише у тих регіонах, де є можливою ранньотрипільська домішка у матеріалах стоянок. Загальною рисою є також використання у якості заготовок відтискних пластин, що мають дві або три грані.

Таке спостереження дозволяє визначити, що у величезному регіоні ми бачимо абсолютно уніфіковані комплекси геометричних мікролітів, що дозволяє припустити, що поширення усіх цих трапецій відбувалося з одного первинного центру, що аж ніяк не міг виникнути у результаті «кастельновізації», про яку писалося вище. Кастельнов'єнські технології є жорстко пов'язаними з мікрорізцевою технікою, що була домінуючою на території Італії та півдня Франції протягом VIII-VII тис. до н.е. як у пізньому мезоліті, так і на початку неоліту. Таким чином, ми можемо з впевненістю констатувати той факт, що процеси поширення трапецій на відтискних пластинах у Східній та Західній Європі є абсолютно непов'язаними явищами. До того ж ці явища є асинхронними, адже поява трапецій з відтискними пластинами на території Криму відбувається як мінімум на п'ятсот років раніше, ніж у Сицилії та на півдні Італії.

Дуже важливим є той факт, що у більшості «культур» півдня Східної Європи трапеції є єдиним типом геометричних мікролітів. Є й виняток. Мурзаккобинська культура, у матеріалах якої вперше з'явилися трапеції на відтискних пластинах, демонструє нам величезну варіабельність геометричних мікролітів, серед яких крім симетричних трапецій присутні сегменти, трикутники, асиметричні трапеції з зубчастою ретушшю на малій основі. Але й цей факт не спростовує припущення про уніфікованість геометричних комплексів.

Справа у тому, що наявні стратифіковані комплекси, які традиційно пов'язуються з мурзак-кобинською індустрією, досить чітко поділяються на дві групи. Одна з таких груп характеризується наявністю виключно симетричних трапецій (рис. 2) або, значно рідше, сегментів (Манько 2018, с. 77). До цієї групи ми можемо віднести комплекси шарів IV.3 та IV.1 Фатьма-Коби, шари IV, III.4 та III.2 Мурзак-Коба (усі комплекси – з розкопок Г.А. Бонч-Осмоловського). На жаль, комплекси не дуже репрезентативні, але це усе, що є у нас для розуміння цього явища. При цьому шар IV.2 Фатьма-Коби, III.3 і III.1 Мурзак-Коби є класичними мурзак-кобинськими, містять у повному обсязі усі специфічні форми мисливсько-

го озброєння. Ми повинні констатувати факт того, що під назвою «мурзак-кобинська культура» ховається як мінімум два явища, які досліджені в умовах інтерстратифікації. Інтерстратифікованим, скоріше за все, є й комплекс шару III Шан-Коби. Але тут, нажаль, умови розкопок не дозволили виділити чисті шари. Тим не менш, ми повинні відзначити у шарі III.4 Шан-Коби наявність поруч з суто мурзак-кобинськими мікролітами 7 симетричних трапецій на відтискних пластинах.

Таким чином, навіть «мурзаккобинські» трапеції гарно вписуються у відзначену картину гомогенності геометричного комплексу. Наше спостереження дозволяє стверджувати, що навіть перша поява трапецій на відтискних пластинах на території України демонструє нам ті самі типологічні й технологічні ознаки, що притаманні усім іншим більш пізнім «культурам» степової та лісостепової зони. Більш того, наше спостереження остаточно ставить крапку на раніше згаданій гіпотезі про можливість походження українських індустрій з трапеціями на відтискних пластинах від докерамічного неоліту Балкан.

Таким чином, масив трапеційних «культур» початку голоцену на території України та Ростовської області Росії (рис. 1) є, з однієї сторони, таким, що демонструє типологічну й технологічну гомогенність геометричних комплексів, а з іншої – не пов'язаний ні з областю Балкан, ні з областю кастельнов'єну Західної Європи.

Аналіз техніки розщеплення обтяжений тим, що у середовищі культурного масиву з відтискною технікою розщеплення а з трапеціями ми спостерігаємо велику варіабельність методів отримання пластинчастих заготовок. Традиційно вважається, що провідним типом нуклеуса у комплексах гребениківської та матвієвокурганської культур був сплюснений двоплощинний зі слідами біпродольного розщеплення. Дійсно, такі нуклеуси були провідними типами на низці стоянок кінця VII – VI тис. до н.е. Серед цих стоянок епонімні Гребеники та Матвій Курган I та II, Гіржево, Туба II, Романків I та інші. Але ця технологія не була первинною. Як здається, вона поширилася внаслідок одного з виплесків з території Криму міграційного потоку носіїв культури Таш-Аір. Первинна ж технологія отримання пластинчастих заготовок була абсолютно інакшою.

Ця технологія характеризувалася співіснуванням архаїчного способу отримання пластин ударним методом та інноваційної технології ручного відтиску. У цілому, пам'ятки другої половини VIII – першої половини VII тис. до н.е. демонструють нам фазу експериментування з метою пошуку оптимальних методів отримання пластинчастих заготовок.

У комплексах Криму ми спостерігаємо співіснування двох технологій (Манько 2018, с. 70-91). З одного боку, ми бачимо тут одноплощинні призматичні нуклеуси з негативами сколів, що були зроблені ударним методом (рис.2: 1-2). Однак присутні також одноплощинні монофронтальні нуклеуси, тильні сторони яких оформлені поперечними сколами (рис. 2: 3-4). На таких нуклеусах присутні негативи, пов'язані як з ударним зняттям пластин, так і з їх відтиском. Дуже цікаво, що з самого початку розвитку гребениківської культури у комплексах зустрічаються усі провідні типи знарядь, що присутні надалі в усіх пізніх гребениківських комплексах. Це круглі (рис.2: 5), підовальні (рис.2: 6) та кінцеві (рис.2: 7-8) скребки, анкоші (рис.2: 16-17), низькі симетричні трапеції (рис.2:9-14) та бічні (рис.2:15,19) і двогранні різці (рис.2: 18), що ще не стали реліктовими у гребениківських комплексах.

Крем'яний комплекс Роздорської II (Цыбрий 2008, с. 124-136) майже абсолютно подібний до описаних комплексів Фат'ма-Коби та Мурзак-Коби.

Техніка розщеплення пов'язана з отриманням відтискних пластин, але, як і у випадку з кримськими комплексами, більшість нуклеусів несе негативи сколів, адже близькі до стадії неможливості подальшого розщеплення. Типологія нуклеусів наступна: одноплощинні косоплощинні монофронтальні; двоплощинні човноподібні монофронтальні з кілем на тильній частині; одноплощинні призматичні. Як бачимо, відмінностей від кримських комплексів не зафіксовано.

Подібні ж характеристики мають докерамічні крем'яні комплекси Сорокського вузла пам'яток на Дністрі (табл.1: 6-7) (Маркевич 1974, с. 23-67). У третьому шарі Сорок II серійно представлені одноплщинні косоплощинні монофронтальні нуклеуси як з слідами сколювання, так і з слідами відтиску пластинок.

До кола ранніх пам'яток з відтискною технікою та трапеціями слід відносити, скоріше за все, комплекс Казанки (Борисковский 1975, с. 55-62), що, на жаль, не датований радіокарбонним методом.

Подібні характеристики техніки розщеплення зустрічаються й на деяких пізніх гребениківських пам'ятках, що є синхронними з пам'ятками, у комплексах яких наявні двоплощинні сплюснені нуклеуси. Наприклад, архаїчні методи розщеплення ми спостерігаємо у гребениківському комплексі Мирного, що датується кінцем VII тис. до н.е.

Дуже яскраво характеризують техніку розщеплення Мирного знахідки кладу нуклеусів (Станко 1982, табл. 1). Абсолютна більшість нуклеусів, ще далеких від кінцевої фази розщеплення, представлені одним типом: це одноплощинні косоплощинні сплюснені монофронтальні нуклеуси з тильними сторонами, оформленими поперечними сколами або з залишками кірки. На деяких нуклеусах оформлені ребра на торцях, у деяких – кіль на тильній стороні. Зайво й казати, що такі нуклеуси знаходять аналоги у Фатьма-Кобі, Мурзак-Кобі та Роздорській II. Зовсім не дивує нас і факт того, що нуклеуси з кладу важко пов'язати з відтискною технікою. Такі риси ранніх гребениківських комплексів нами вже також відзначалися. Але це не означає, що нуклеусів від відтискних пластин у Мирному немає. Як правило, це сплюснені одноплощинні монофронтальні нуклеуси з кіркою на тильних частинах.

Таким чином, у другій половині бореалу та на самому початку атлантикуму на території Гірського Криму, степу та півдні лісостепу на території від Дону до Дунаю ми спостерігаємо єдність традицій техніки розщеплення так само, як і ми спостерігаємо єдність у технології виробництва трапецій.

Ці обставини дозволяють нам відкинути ще один можливий сценарій поширення відтискного розщеплення. Ми маємо на увазі можливий зв'язок цього процесу з паракастельнов'єном Сербії та Монтенегро. У голоценових комплексах Одмуту та Црвени Стени (Mihailovic 2009, р. 102-104, 136, 147-149) ми також бачимо кореляцію відтискної техніки розщеплення та наявність симетричних трапецій на відтискних пластинах. Однак тут ми бачимо, що ручний відтиск пластин базується на розщепленні торцевих нуклеусів. Старчевські комплекси Сербії, як здається, постали само на основі паркастельнов'єну. Особливо помітно при аналізі кам'яних комплексів Дон'ї Браневіни (Saric 2014, р. 278-292), де роль торцевого розщеплення є дуже високою. Досить зрозуміло, що ми тут маємо справу з двома подібними процесами, що мали у основі явище конвергенції, коли у Криму та на берегах Адріатики виникли два незалежних центра поширення відтискних технологій та виробництва трапецій на відтискних пластинах. Також не виключено, що вододіл між сферою впливів цих двох центрів проходив у басейні Пруту, де ми знаємо комплекс Саратени (Коваленко, Кетрару 1997, с. 36-59), у якому наявність трапецій на відтискних пластинах корелює з наявністю нуклеусів зі слідами торцевого розщеплення.

Таким чином, пам'ятки між Доном та Дунаєм представляють абсолютно незалежну за походженням зону поширення відтискного розщеплення та симетричних трапецій, виготовлених з пластин, отриманих методом ручного відтиску. Ці пам'ятки мають константні методи отримання пластинчастих заготовок та виготовлення геометричних мікролітів, що дає нам можливість абсолютно точно охарактеризувати їх генетичне підґрунтя та приступити до процесу його визначення. Залишилося тільки зупинитися на хронології цього явища.

Як вже говорилося, найдавніші комплекси з трапеціями на відтискних пластинах знайдені у Криму. Датуються вони серединою бореалу (табл. 1: 3-5). Потім ми спостерігаємо появу таких комплексів на Нижньому Дону (Роздорська II), що відбувалося на межі бореалу-атлантикуму (табл.1: 6). У середині VII тис. до н.е. такі

комплекси з'являються у Приазов'ї (Матвіїв Курган I та II; табл.1: 7-8), на Сіверському Дінці (Туба V), на Дністрі (нижні шари Сорок I та II; табл.1: 9). Як бачимо, поширення пам'яток з трапеціями на відтискних пластинах відбувалося спочатку у басейні Дону, а потім просувалося усе далі на захід. Ми не можемо шукати витoki цього явища на тій самій території, де це явище поширилося, адже відомі нам археологічні культури раннього голоцену не можуть бути попередниками того культурного масиву, який ми свого часу назвали ГКІО (гребениківською культурно-історичною областю). Таким чином, нам здається, що пошуки первинного центру поширення вказаної технології ми повинні шукати на схід від Дону.

Інтерпретація. Походження культур ГКІО

Де може ховатися від нас такий первинний центр? Оразу ми повинні відкинути версії про те, що його слід шукати у Північному Прикаспії. Там з початку атлантикуму ми спостерігаємо розвиток індустрій з сегментами, що мали сіроглазівське генетичне підґрунтя.

Дуже великою спокусою є пов'язати походження ГКІО з культурами Близького та Середнього Сходу. Більш того, така спроба була зроблена О. Ф. Гореликом, який пов'язав матеріали комплексу Роздорська II на Нижньому Дону з матеріалами млефаатської культури, що у ранньому голоцені існувала на території Іраку та Ірану (Горелик и др. 2014, с. 247-282). Основним аргументом стала констатація факту наявності у млефаатських комплексів трапецій, виготовлених на відтискних пластинах. Однак таку спробу вирішити проблему походження індустрій з трапеціями на відтискних пластинах ми вважаємо невдалою. Для цього є низка причин.

Дійсно, трапеції у млефаатських комплексах присутні, але ж на цьому подібність з ГКІО закінчується. Техніка розщеплення млефаатських стоянок дійсно є пов'язаною з ручним відтиском, але провідним типом нуклеусу є олівцеподібний. Такі у роздорському комплексі відсутні, як ще й пластинки й мікропластини з пригупленими краями, косотронковані пластинки, що складають основу млефаатських мікролітичних комплексів. Але навіть наявність трапецій не може бути приводом для порівняння з ГКІО. Справа у тому, що трапеції у млефаатських комплексах з'являються пізніше, ніж на Дону та у Криму.

О. Ф. Горелик наводить за наявності трапецій паралелі з матеріалами Джармо. Однак тут ми вимушені констатувати факт того, що майже усі трапеції Джармо пов'язані з 4-1 шарами. Кераміка 4-3 шарів є подібною до кераміки Джейтуна, комплекс якого датується кінцем VII тис. до н.е., тобто, є молодшими на 1000 років комплексу Роздорської II та на 1500 років молодшими за кримські комплекси з трапеціями на відтискних пластинах. Відповідно, ніякої мови про зв'язок ГКІО та Джармо бути не може.

Так само ми не можемо говорити про ранню хронологічну позицію інших млефаатських комплексів з трапеціями, хронологія яких також добре відома.

Трапеції зі стоянки Чага Сефід пов'язані з пізньою стадією фази Мохаммед Джафар (Hole 1977, p. 165), що датується межею бореалу-атлантикуму (табл. 1: 2). При цьому, більшість знахідок трапецій пов'язана з ще більш пізніми шарами стоянки. Подібну ж картину ми отримуємо за матеріалами млефаатської стоянки Алі Кош (Hole at al. 1969, p. 78). Але тут трапеція знайдена у шарі, пов'язаному з фазою Байят, яка взагалі датується початком V тис. до н.е. Трапеції стоянки Сараб не можуть датуватися часом, більш раннім, ніж початок VII тис. до н.е., адже це є дата нижнього шару. Ми могли б продовжити спостереження за часом появи трапецій у млефаатських комплексах, але усі інші випадки також дають нам досить пізні дати.

Таким чином, трапеції у млефаатських комплексах з'являються пізніше, ніж у Криму та поширюються, в основному, на початку атлантикуму. Тобто, поширення трапецій на відтискних пластинах на Середньому Сході та на півдні Східної Європи є процесами паралельними, що виключає прямий зв'язок між двома явищами. Трапеції у млефаатських комплексах є запозиченням у носіїв якоїсь іншої культури. У якої? У будь-якому випадку такою культурою не може бути якась з Близького та Середнього Сходу, адже жодної культури з трапеціями на відтискних пластинах у вказаному регіоні на початку голоцену просто не було.

Скоріше, ми могли б говорити про те, що культури рівнини Дех Луран та Схилів Загросу та культури ГКІО опанували виробництво трапецій під впливом одного центру поширення інноваційних технологій. І таку культуру, що могла одночасно впливати на дві віддалені території, ми знаємо. Ця культура – це культура Даркветі Західної Грузії.

Епонімним комплексом цієї культури є комплекс шару IV гірського навісу Даркветі (Korobkova 1996, p. 57-89). Цей комплекс є єдиним, що походить із стратифікованого шару багат шарової стоянки.

Комплекс є докерамічним. Техніка розщеплення несе архаїчні риси. У комплексі присутні одноплощинні призматичні нуклеуси з відпрацьованими платформами, з яких за допомогою відбійників знімались пластини. Поруч з ними є й підконічний нуклеус для відтиску пластин.

Серед знарядь тут присутні кінцеві скребки, бокові різці, тронковані пластини. У комплексі присутні 4 середньовисокі трапеції, виготовлені з тонких відтискних пластин. Одна з трапецій має ретуш по малій основі.

У цілому, ми спостерігаємо ті самі риси, що у комплексах ранньої ГКІО: одночасне використання ударної та відтискної техніки розщеплення та виготовлення симетричних трапецій без використання мікрорізцевих технологій.

На жаль, ми не маємо радіокарбонних дат для даркветського комплексу. Однак це зовсім не означає, що ми не маємо навіть уявлення про час його появи. Для визначення хронологічної позиції шару IV нам стають на пригоді матеріали шару V та домішки, що містяться у шарі IV.

Матеріали шару V залишені носіями триалетської індустрії (Небиеридзе 1978, табл. 1-3). Ми судимо про це на підставі наявності у шарі асиметричних трикутників на пластинах, що гарно відомі на Кавказі за матеріалами стоянки Едзані та за комплексом верхніх шарів стоянки Котіас Клде (Meshveliani et al. 2007, с. 47-58). Останній комплекс має пребореальні дати (табл. 1: 1), а наймолодші свідчать про те, що на території Грузії ця індустрія припинила існування наприкінці пребореалу. Не виключено тому, що шар IV датується початком бореалу. Про таку глибоку дату говорить і наявність у якості домішки матеріалів кобулетської індустрії, носії якої залишили шар VI навісу Даркветі. Звичайно, ми зараз вдаємося до припущень, але вони є досить обґрунтованими.

Справа у тому, що у останній час став відомим ще один аналог Даркветі. Після розкопок відкритої стоянки Чахатаурі (Гурія, Грузія) вдалося встановити стратиграфічну позицію пам'яток, подібних Даркветі. Шар був знайдений у коричнювому суглинку, що формувався до початку атлантичного періоду.

Ще одним безсумнівним аналогом Даркветі є комплекс Мелоурі (Цхалтуський район, Грузія) (Каландадзе 1986, с. 45).

Цей комплекс також дає нам приклад того, як співіснують традиційні та інноваційні системи розщеплення. Тут ми знов спостерігаємо наявність призматичних нуклеусів, зняття пластин з яких відбувалося за допомогою відбійника. Поруч з тим, у комплексі є циліндричний нуклеус з фасетками відтиску пластин. Як бачимо, комплекс може бути дуже раннім, враховуючи той факт, що нуклеус для відтиску пластин – лише один. Комплекс знярядь повторює основні форми Даркветі, геометричний комплекс представлений низькими та середньовисокими трапеціями. Показово для оцінки архаїчності комплексу, що серед трапецій зустрічаються екземпляри, виготовлені не тільки з відтискних, але й із звичайних пластин.

У цілому, комплекси шару IV Даркветі, Чахотаурі та Мелоурі, як здається, пов'язані з ранньою стадією розвитку культури Даркветі. Але культура розвивалася й існує пам'ятка, що характеризує й більш пізню стадію розвитку культури. Це стоянка Первелі Галі (Абхазія, Грузія) (Каландадзе 1986, с. 54). У матеріалах стоянки ще зустрічаються архаїчні типи нуклеусів, але все ж переважають знахідки конічних та циліндричних нуклеусів для відтиску пластин. У геометричному комплексі вже зустрічаються тільки такі, що виготовлені із відтискних пластин.

Хронологічну позицію Первелі Галі ми можемо встановити лише на основі даних відносної хронології. Для нас велике значення має відсутність трапецій зі

«струганням спинками», хронологія поширення яких нам добре відома. На Кавказі такі знаряддя з'являються наприкінці VII тис. до н.е., адже так датуються ранні шари поселення Еламксанлі Тепе у Азербайджані (Kadowaki at al. 2014, p. 709–722), де зафіксована поява геометричних мікролітів вказаного типу. Відповідно, матеріали Первелі Галі не можуть датуватися більш пізнім часом. Але й навряд чи вік стоянки є старший за ранньоатлантичний, адже його матеріали є абсолютно тождешними матеріалам Сорок I та II, Казанки на території Молдови та України. Таким чином, найбільш вірогідною датою для Первелі Галі є середина VII тис. до н.е.

Матеріали Первелі Галі важливі для нас тим, що саме їх існування доводить, що культура Даркветі була досить стабільним явищем, що проіснувало як мінімум тисячу років та нічим не відрізнялося від пам'яток басейнів Дністра та Дніпра.

Як здається, ми знайшли зону первинного поширення трапецій на відтискних пластинах у Східній Європі і маємо усі підстави для висновків про те, що найдавніші комплекси з вказаними знаряддями на території Криму з'явилися внаслідок міграції з території Західної Грузії, що відбулася приблизно у середині бореалу. Важливою з точки зору теорії про міграційне походження кримських пам'яток є ті обставини, що пам'ятки з трапеціями розташовані вздовж північного берега Чорного моря та маркують трасу можливої міграції. Початковим пунктом міг бути район Північно-Східного Причорномор'я, де ми спостерігаємо наявність пам'яток Даркветі та Чохатаурі, потім трасу міграції маркують Мелюрі та Первелі Галі, що знаходяться значно західніше. На території Керчинського півострова ми повинні відзначити комплекси 4 шару Фронтового I, 3 шару Ленінського I та 3 шару Лугового I (Мацкевой 1977, с. 63-64, 83, 91), що за характеристиками є абсолютно подібними до кавказьких комплексів. І, нарешті, кінцева зупинка на міграційному маршруті – гірські пам'ятки Шаан-Коба (шар 3), Фатьма-Коба (шари 4 та 3), Мурзак-Коба (шар 3).

Заради справедливості ми повинні вказати також можливість того, що особливих міграційних потоків могло й не бути у тому випадку, якщо ми маємо справу з одночасною появою пам'яток Кавказу та Криму, що маркували існування однієї археологічної культури. Ми, дійсно, можемо припускати й таку можливість, але встановити вірогідність припущення ми зможемо тільки тоді, коли питання про хронологію кавказьких пам'яток буде вирішено остаточно. Зараз ми, схилившись до міграційної теорії, залишаємо можливість розгляду інший сценаріїв.

Табл.1. Радіокарбонні дати стоянок, згаданих у статті

№	Дата	Лаб. індекс	Матеріал	Стоянка	Контекст	Культура	Публікація
1	9270±60	RIT-4698	Вугілля	Котіас Клде	350-360 см	Триалетська	Meshveliani at al. 2007
2	8085±145	UCLA-302	Вугілля	Чага Сефід	Фаза Мухаммад Джафар	Млефат'єн	Hole 1977
3	8625±40	GrA-35704	Вугілля	Ласпі 7	Шар Д	Мурзакобинська	Biagi, Kiosak 2010
4	8620±40	GrA-35703	Вугілля	Ласпі 7	Шар Д	Мурзакобинська	Biagi, Kiosak 2010
5	8357±52	KIA-9571	Зуб оленя	Шан-Коба	Шар 3.3	Мурзакобинська	Benecke 2006
6	8210±80	Ki-15178	Кістка	Роздорська 2	Культурний шар	Матвієвокурганська	Горелик и др. 2014
7	7505±210	GrN-7199	Кістка	Матвієв Курган 1	Культурний шар	Матвієвокурганська	Крыжевская, 1992
8	7515±120	Bln-588	Кістка	Сороки II, шар 3	Культурний шар	Буго-дністровська	Маркевич 1972
9	7420±80	Bln-587	Кістка	Сороки II, шар 2	Культурний шар	Буго-дністровська	Маркевич 1972

Висновки

Таким чином, упродовж бореалу на території від Західної Грузії до Криму ми спостерігаємо формування первинного утворення культурно-історичної області, що ми називаємо гребениківською.

Поява цієї області, вірогідніше за усе, була пов'язана з міграцією з території Північно-Східного Причорномор'я, де у бореалі склалася занадто важка демографічна ситуація, адже тут ми спостерігаємо співіснування 3 культурних явищ. Ми маємо на увазі носіїв традицій виготовлення пластинок з притупленими краями (культура Кобулеті), виготовлення сегментів з двобічною ретушкою по дузі (Кістрик) та власно носіїв культури Даркветі. Така складна демографічна ситуація й стала, на наш погляд, причиною масової міграції.

У подальшому ми спостерігаємо вишлеск гребениківського населення з Криму, що призвів до поширення традицій виготовлення трапецій на відтискних пластинах у басейнах Дону, Сіверського Дінця, у Північному Приазов'ї, а також у басейнах Дніпра, Дністра та південно-східної частини басейну Дунаю. Процес розселення носіїв гребениківської або даркветської традиції у Гірському Криму, степовій та лісостеповій зонах зайняв час від середини бореалу до початкових етапів атлантикуму, тобто уклався у часовий проіжок 8700-7500 BP (uncal).

Розселення носіїв гребениківських традицій припинилося після того, як вони зіткнулися з зустрічним потоком носіїв традицій паракастельнов'єну у басейні Прута.

Закінчення розселення гребениківського населення стало причиною знаних змін у господарстві. Коли ресурси екстенсивного розвитку, пов'язаного з розселенням, були вичерпані, почалось впровадження нових інноваційних методів ведення господарства, притаманних неоліту.

ЛІТЕРАТУРА

Benecke, N. 2006. Zur Datierung der Faunensequenz am Abri San-Koba (Krim, Ukraine). *Beiträge zur Archäozoologie und Prähistorischen Anthropologie*, 5, p. 12-15.

Biagi, P., Kiosak, D. 2010. The Mesolithic of the northwestern Pontic region New AMS dates for the origin and spread of the blade and trapeze industries in Southeastern Europe. *Eurasia Antiqua*, №16, p. 21-41.

Biagi, P. 2016. The Last Hunter-Gatherers of the Northern Coast of the Black Sea and their Role in the Mesolithic of Europe. A View from Crimea. In Krauss, R. and Floss H. (eds.). *Southeast Europe before Neolithisation*. Tübingen : Universitat Tübingen, p. 113-129.

Binder, D., Collina, C., Guilbert, R., Perrin, T., Garcia-Puchol, O. 2012. Pressure-Knapping Blade Production in the North-Western Mediterranean Region During the Seventh Millennium cal B. C.. In Desrosiers, P. (ed.). *The Emergence of Pressure Blade Making: From Origin to Modern Experimentation*. Berlin: Springer Science+Business Media, p. 199-218.

Clark, J. G. D. 1958. Blade and trapeze industries of the European stone age. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 24, p. 24-42.

Gronenborn, D. 2017. Migrations before the Neolithic? The Late Mesolithic blade-and trapeze horizon in Central Europe and beyond. In: Meller, H., Daim, F., Krause, J. (Hrsg.), *Migration und Integration von der Urgeschichte bis zum Mittelalter. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle*, 17, p. 113-127.

Hole, F., Flannery, K.V., Neely, J.A. 1969. *Prehistory and Human Ecology of the Deh Luran Plain: An Early Village Sequence From Khuzistan, Iran*. Ann Arbor: University of Michigan.

Hole, F. 1977. *Studies in Archaeological History of Deh Luran Plain. The Excavation of Chagha Sefid*. Ann Arbor: University of Michigan.

Kadowaki, S., Guliyev, F., Nishiaki, Y. 2014. *Chipped Stone Technology of the Earliest Agricultural Village in the Southern Caucasus: Hacı Elamxanlı Tepe (the Beginning of the 6th Millennium BC)*. Proceedings of 9th ICAANE, Basel 2014, Vol. 3, p. 709-722.

Korobkova, G. F. 1996. The Neolithic Chipped Stone Industries of the Southern Caucasus. In Kozłowski, S.K., Gebel, H.G.K. (eds.). *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, Their Contemporaries in Adjacent Regions*. Berlin: Ex Oriente, p. 57-89.

Kozłowski, S. K. 2009. *Thinking Mesolithic*. Oxford: Oxbow Books.

Meshveliani, T., Bar-Oz, G., Bar-Yosef, O., Belfer-Cohen, A., Boaretto, E., Jakeli, N., Koridze, I., Matskevich, Z. *Mesolithic Hunters at KotiasKlde, Western Georgia: Preliminary Results*. *Paleorient*, 33/2, p. 47-58.

Mihailovic, D. *Upper Palaeolithic and Mesolithic chipped stone industries from Srovena Stijena*. Belgrad: University of Belgrad, 2009.

Saric D. 2014. *Early and Middle Neolithic chipped stone artifacts from Serbia*. Beograd: Arheološki institut.

Бибиков, С. Н., Станко, В. Н., Коен, В. Ю. 1994. *Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма*. Одесса: Весть.

Борисковский, П. И. 1975. Мезолитическая стоянка Казанка близ Кривого Рога. В Праслов, Н. Д. (ред.). *Памятники древнейшей истории Евразии*. М.: Наука, с. 55–62.

Горелик, А. Ф., Цыбрий, А. В., Цыбрий, В. В. 2014. *О чем поведали череп тура, топор и женские статуэтки? (К проблеме начальной неолитизации Нижнего Подонья)*. *Stratum plus*, 2, с. 247–282.

Залізник, Л. Л., Товкайло, М. Т., Манько, В. О., Сорокун, А. А. 2013. *Стоянки біля хутора Добрянка та проблема неолітизації Буго-Дніпровського межиріччя*. Кам'яна доба України, 15, с. 194–257.

Коваленко, С. И., Кетрару, Н. А. 1997. Новые данные о мезолитической стоянке Саратены. In Dergachev, V. (ed.). *Archaeological antiquities of Moldova*. Кишинев: Институт археологии АН Республики Молдова, с. 36–59.

Манько, В. О. 2018. Гребениківська культурно-історична область. В: Сминтина О. В. (ред.). *Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи*. Одеса: ОНУ, с. 70–91.

Маркевич, В. И. 1974. *Буго-днестровская культура на территории Молдавии*. Кишинев: Штиница.

Мацкевой, Л. Г. 1977. *Мезолит и неолит Восточного Крыма*. Киев: Наукова думка.

Небиеридзе, Л. 1978. *Даркветский многослойный навес*. Тбилиси: АН ГССР.

Нужний, Д. Ю. 2007. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців*. Київ: КНТ.

Станко, В. Н. 1982. *Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Цыбрий, В. В. 2008. *Неолит Нижнего Дона и Северо-Восточного Приазовья*. Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ ЮФУ.

REFERENCES

Benecke, N. 2006. Zur Datierung der Faunensequenz am Abri San-Koba (Krim, Ukraine). *Beitrage zur Archazoologie und Prahistorischen Anthropologie*, 5, p. 12–15.

Biagi, P., Kiosak, D. 2010. The Mesolithic of the northwestern Pontic region New AMS dates for the origin and spread of the blade and trapeze industries in Southeastern Europe. *Eurasia Antiqua*, №16, p. 21–41.

Biagi, P. 2016. The Last Hunter-Gatherers of the Northern Coast of the Black Sea and their Role in the Mesolithic of Europe. A View from Crimea. In Krauss, R. and Floss H. (eds.). *Southeast Europe before Neolithisation*. Tubingen : Universitat Tubingen, p. 113–129.

Binder, D., Collina, C., Guilbert, R., Perrin, T., Garcia-Puchol, O. 2012. Pressure-Knapping Blade Production in the North-Western Mediterranean Region During the Seventh Millennium cal B. C.. In Desrosiers, P. (ed.). *The Emergence of Pressure Blade Making: From Origin to Modern Experimentation*. Berlin: Springer Science+Business Media, p. 199–218.

Clark, J. G. D. 1958. Blade and trapeze industries of the European stone age. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 24, p. 24–42.

Gronenborn, D. 2017. Migrations before the Neolithic? The Late Mesolithic blade-and trapeze horizon in Central Europe and beyond. In: Meller, H., Daim, F., Krause, J. (Hrsg.), *Migration und Integration von der Urgeschichte bis zum Mittelalter. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle*, 17, p. 113–127.

Hole, F., Flannery, K.V., Neely, J.A. 1969. *Prehistory and Human Ecology of the Deh Luran Plain: An Early Village Sequence From Khuzistan, Iran*. Ann Arbor: University of Michigan.

Hole, F. 1977. *Studies in Archaeological History of Deh Luran Plain. The Excavation of Chagha Sefid*. Ann Arbor: University of Michigan.

Kadowaki, S., Guliyev, F., Nishiaki, Y. 2014. *Chipped Stone Technology of the Earliest Agricultural Village in the Southern Caucasus: Hacı Elamxanlı Tepe (the Beginning of the 6th Millennium BC)*. Proceedings of 9th ICAANE, Basel 2014, Vol. 3, p. 709–722.

Korobkova, G. F. 1996. The Neolithic Chipped Stone Industries of the Southern Caucasus. In Kozłowski, S.K., Gebel, H.G.K. (eds.). *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, Their Contemporaries in Adjacent Regions*. Berlin: Ex Oriente, p. 57–89.

Kozłowski, S. K. 2009. *Thinking Mesolithic*. Oxford: Oxbow Books.

Meshveliani, T., Bar-Oz, G., Bar-Yosef, O., Belfer-Cohen, A., Boaretto, E., Jakeli, N., Koridze, I., Matskevich, Z. *Mesolithic Hunters at Kotias Klde, Western Georgia: Preliminary Results*. *Paleorient*, 33/2, p. 47–58.

Mihailovic, D. *Upper Palaeolithic and Mesolithic chipped stone industries from Srvena Stijena*. Belgrad: University of Belgrad, 2009.

Saric D. 2014. *Early and Middle Neolithic chipped stone artifacts from Serbia*. Beograd: Arheološki institut.

Bibikov, S. N., Stanko, V. N., Koen, V. Yu. 1994. *Final`ny`j paleolit i mezolit Gornogo Kry`ma*. Odessa: Vest`.

Boriskovskij, P. I. 1975. Mezoliticheskaya stoyanka Kazanka bliz Krivogo Roga. In: Praslov, N. D. (red.). *Pamyatniki drevnejšej istorii Evrazii*. M.: Nauka, s. 55–62.

Gorelik, A. F., Czy`brij, A. V., Czy`brij, V. V. 2014. O chem povedali cherep tura, topor i zhen-skie statue`tki? (K probleme nachal`noj neolitizaczii Nizhnego Podon`ya). *Stratum plus*, 2, s. 247-282.

Zaliznyak, L. L., Tovkajlo, M. T., Man`ko, V. O., Sorokun, A. A. 2013. Stoyanki bilya hutora Dobryanka ta problema neolitizaczii Bugo-Dniprov`s kogo mezhirichchya. *Kam`yana doba Ukraini*, 15, c.194-257.

Kovalenko, S. I., Ketraru, N. A. 1997. Novy`e danny`e o mezoliticheskoy stoyanke Sarateny`. In: Dergachev, V. (ed.). *Archaeological antiquities of Moldova*. Kishinev: Institut arxeologii AN Respubliki Moldova, s. 36-59.

Man`ko, V. O. 2018. Grebenikiv`ska kul`turno-istorichna oblast`. In: Smyntyna O. V. (red.). *Arxeologiya, etnologiya ta ohorona kul`turnoi spadshhyny Pivdenno-Shidnoji Yevropi*. Odesa: ONU, s. 70-91.

Markevich, V. I. 1974. *Bugo-dnestrovskaya kul`tura na territorii Moldavii*. Kishinev: Shtinicza.

Maczkevoj, L. G. 1977. *Mezolit i neolit Vostochnogo Kry`ma*. Kiev: Naukova dumka.

Nebieridze, L. 1978. *Darkvetskij mnogosljny`j naves*. Tbilisi: AN GSSR.

Nuzhnij, D. Yu. 2007. Rozvytok mikrolitichnoi tehniky v kam`yanomu vitsi: udoskonalennya zbroy pervisnyh misluytsiv. Kyiv: KNT.

Stanko, V. N. 1982. Mirnoe. *Problema mezolita stepej Severnogo Prichernomor`ya*. Kiev: Naukova dumka.

Czy`brij, V. V. 2008. *Neolit Nizhnego Dona i Severo-Vostochnogo Priazov`ya*. Rostov-na-Donu: Izd-vo SKNCz VSh YuFU.

V. O. Manko

THE DISSEMINATION OF TRAPEZES ON PRESSING BLADES IN SOUTHERN EASTERN EUROPE AND THE NEOLITHISATION PROCESS

We observe the primary formation of the Grebeniki cultural and historical region during the Boreal in the territory from Western Georgia to the Crimea. The main characteristic of material culture in this region was the usage of trapezes on pressing blades.

The emergence of this area is most likely due to migration from the North-Eastern Black Sea region, where the demographic situation is too severe in the Boreal, because here we observe the coexistence of 3 cultural phenomena. We refer to the carriers of the traditions of making blades with abrupt retouch (Kobuleti culture), carriers of the traditions of making lunates with double-sided retouched arch (Kistrick), and the carriers of Darkveti Culture with trapezas on pressing blades. In our view, the demographic situation has become the cause of mass migration.

In the following, we observe the outburst of the crest population from the Crimea, which led to the spread of traditions of trapezes making in the basins of the Don, Siversky Donets, in the North Azov, as well as in the basins of the Dnieper, Dniester and Southeastern parts of the Danube basin. The process of settling carriers of the Grebeniki (Darkveti) traditions in the Mountain Crimea, the steppe and forest-steppe zones took place from the middle of the Boreal to the initial stages of the Atlanticum, that is, it fell into a time lapse of 8700-7500 BP (uncal).

The displacement of the carriers of Grebeniki traditions ended after they were confronted by a counter-flow of carriers of Paracastelnovien traditions in the Prut basin.

The end of the dispersion of the Grebeniki population caused the changes in the economy. When the resources of extensive development related to displacement were depleted, the introduction of new innovative Neolithic farming practices began.

Keywords: Neolithic, pressing blades, trapezes, migration.

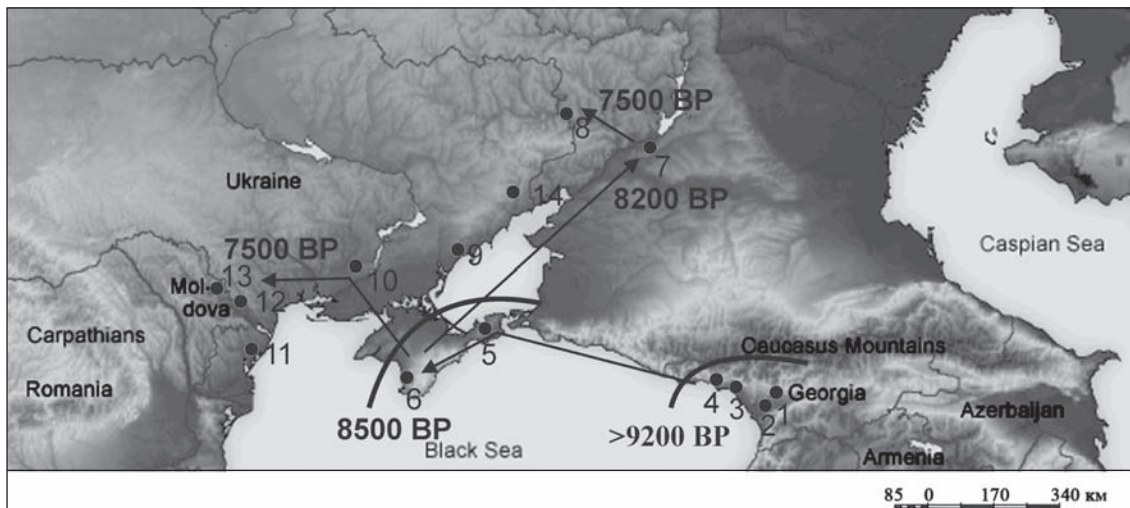

Рис. 1. Мапа поширення ранніх пам'яток з симетричними трапеціями, виготовленими на відтискних пластинах. 1. Даркветі (шар IV). 2. Чахатоурі. 3. Мелоурі. 4. Первелі Галі. 5. Фронтове 1 (шар IV), Ленінське 1 (шар III), Лугове 1 (шар III). 6. Шан-Коба (шар III), Фатьма-Коба (шар IV), Мурзак-Коба (шари IV-III), Ласпі 7. 7. Роздорська II. 8. Туба V. 9. Кам'яна Могила III. 10. Казанка. 11. Мирне. 12. Гіржево. 13. Сороки 1 і 2 (нижні шари). 14. Матвіїв Курган 1 і 2

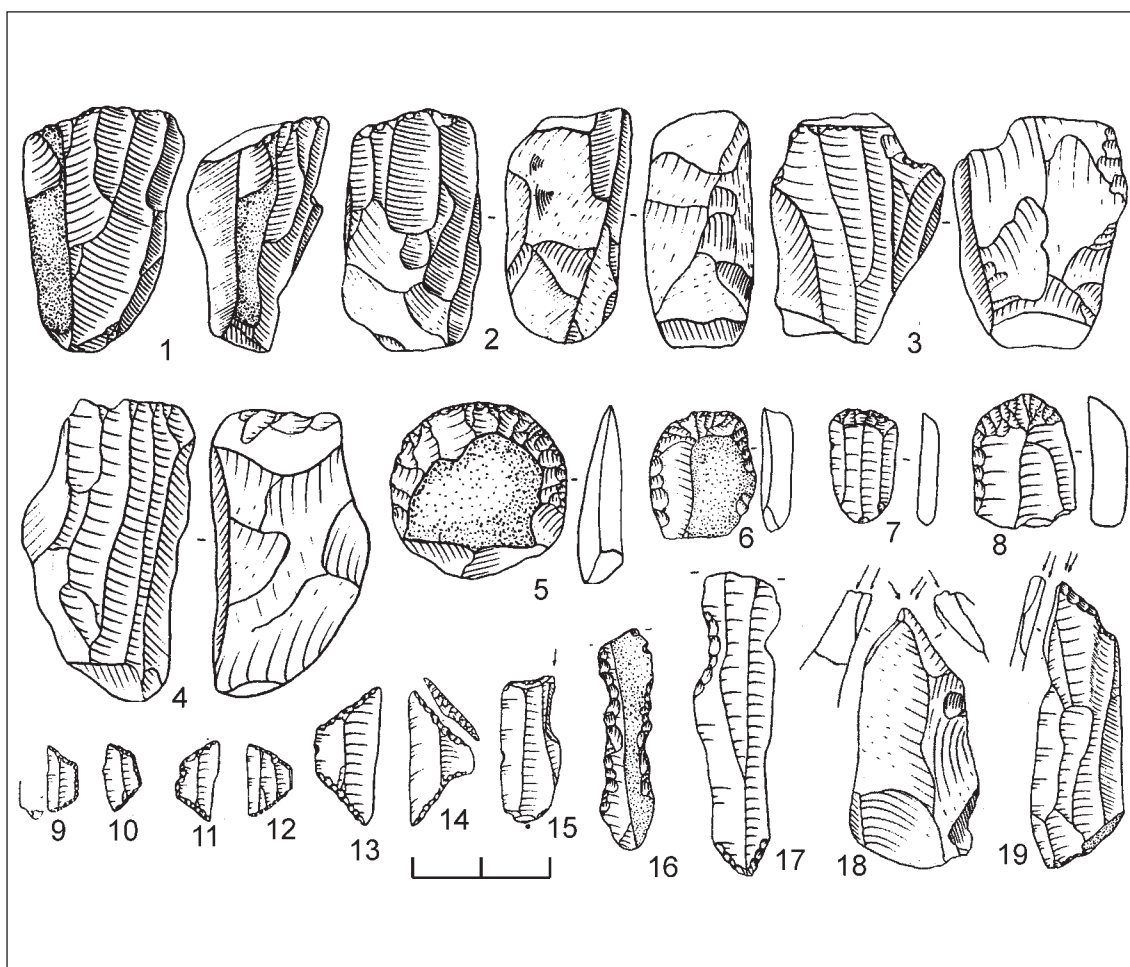

Рис. 2. Гребениківські комплекси Криму. 1-4. Нуклеуси. 5-8. Скребки. 9-14. Геометричні мікроліти. 15, 18-19. Різці. 16-17. Анкоші. 1-2, Мурзак-Коба, шар 4. 3, 5, 7, 10-11, Фатьма-Коба, шар 4.1. 4, 8, 16-17, Фатьма-Коба, шар 4.3. 6, 15, 18-19, Мурзак-Коба, шар 3.2. (Бибиков и др. 1994)

Н. Р. Михайлова

ДИТЯЧІ ПОХОВАННЯ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ТИПУ: ПИТАННЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Серед матеріалів з поховальних комплексів Європи особливим багатством і різноманітністю вирізняється поховальний інвентар могильників Маріупольського типу. Надзвичайний інтерес становлять окремі дитячі поховання (Маріуполь, Вовниги, Ненаситець, Осипівка, Вільнянка тощо). Визначний поховальний інвентар може слугувати джерелом для визначення соціального та сакрального статусу дитини.

Ключові слова: неоліт, поховальний комплекс, Маріупольський тип, дитячі поховання.

Вступ

Поховальні комплекси так званого маріупольського типу, яких відомо більше двадцяти, за багатством і складом поховального інвентарю не мають аналогій на інших територіях Євразії. Найдавніші могильники розташовані головним чином на Дніпрових порогах, більш пізні були знайдені на ширших теренах від Дністра до Дону. Періодизація поховань Маріупольського типу має два періоди: ранній Маріупольський тип: 7000-5500 кал. до н.е. і пізній Маріупольський тип: 5500-4000 кал. до н.е. (Telegin 1987).

Дослідженню могильників маріупольського типу присвятили праці українські та європейські археологи та антропологи М. О. Макаренко (1933), А. Д. Столяр (1955), А. В. Бодяньський (1951), М. Я. Рудинський (1955), В. М. Даниленко (1955-1956, ф. 26/41а), Д. Я. Телегін (1987, 1991), Н. С. Котова (1994; 2010), І. Д. Потехіна (1999. 2006), М. Ліллі (Lillie 2008).

Утім, один з аспектів могильників маріупольського типу, а саме поховальний інвентар дитячих поховань, здебільше залишався поза увагою дослідників. Аналіз інвентарю може надати інформацію про родову приналежність, вік, стать, сакральний статус дитини та інші невербальні комунікаційні послання. У даній статті ставиться проблема наявності особливо багатих дитячих поховань, які не можна пояснити з точки зору реального соціального статусу похованих дітей.

Дитячі поховання в могильниках маріупольського типу

Поховань дітей у могильниках маріупольського типу, як і в інших поховальних комплексах Євразії, небагато, причому значна частина з них безінвентарні, або мають мізерний інвентар. Проте, окремі дитячі поховання вирізняються особливо багатим і різноманітним інвентарем. Пропонуємо розглянути такі поховання «особливих» дітей, звертаючи увагу на розташування прикрас на тілі.

Правобережний могильник Вовниги 2 був обстежений і вперше опублікований М. Я. Рудинським (Рудинский 1955) і пізніше – Д. Я. Телегіним (Телегин 1991) та А. В. Бодяньським і Н. В. Котовою (Бодянский, Котова 1994). У поховальному комплексі, виявленому на високому корінному березі Дніпра, було розкопано 130 поховань, розташованих трьома рядами, де скелети залягали у декілька ярусів. Поховання, витягнуті на спині, орієнтовані головою на північний захід, 70% скелетів засипані вохрою. 60 з них мали інвентар, здебільшого, поодинокі знахідки. Не більше 25 поховань містило багатий інвентар, серед яких особливо вирізняються декілька дитячих.

Було розкопано 130 поховань, 25 із них містили багатий інвентар, особливо вирізняються декілька дитячих: 9 (20), 10 (21), 17 (8), 115 (49), 121 (22) (нумерація за звітом М. Я. Рудинського). Поховання 9 (20) містило рештки скелета підлітка у зафарбованому вохрою лесі. 140 перламутрових намистин були розташовані біля берцових кісток. Біля правої плечової кістки була купка графітової маси. Поховання решток немовляти 10 (21) мало 10 низок намиста, які склались із 500 перламутрових намистин. Поховання №17 (8) займало центральне положення в групі з трьох бідних на інвентар дитячих поховань. Рештки скелета у зафарбованому вох-

рою лесі містили 242 мармурові намистини у формі кілечок, розташовані біля черепа, тазу і грудей. Біля правого ліктя лежав уламок унію. У похованні № 115 (49) в інтенсивно зафарбованому вохрою ґрунті знаходились рештки кістяка немовляти, біля рук та грудей було виявлено 15 зубів корошових риб. У дитячому похованні № 121 (22) біля черепа, пояса і ступнів були знайдені 72 зуба корошових риб (Рудинський 1952, ф. 1952/14).

Вільнянський могильник. був розташований на високому лівому березі Дніпра. Комплекс був обстежений Д. Я. Телеґіним у 1956 році (Телеґін 1982, с. 65). Було виявлено 50 цілих витягнутих скелетів із трохи зігнутими руками. За заляганням тіл та деталями поховального обряду Д. Я. Телеґін вирізняв три різночасові групи поховань. Могильник містив відносно велику кількість дитячих поховань – 16 дітей і 6 підлітків (від 10 до 12 років). Більшість дитячих поховань були без інвентарю або мали бідний інвентар. Вирізняються особливим різноманіттям інвентарю 3 підліткові поховання. Вирізняються поховання 12, 14, 15, 27, 37.

Поховання 12: підліток 12–13 років. Скелет пофарбований вохрою, між стегнових кісток купка зубів вирізуба. Поховання 14: підліток 10–12 р., сильно пофарбоване. Біля правої стегнової кістки платівка і оброблена кістка тварини. На черепі знаходилась низка підвісок із молочних зубів оленя, дві великі підвіски знаходились в очницях. Низка таких самих зубів оленя була на рівні тазу і декілька на хребцях. Загальна кількість підвісок складала 31 шт. Поховання 15: підліток 13–17 р., сильно пофарбоване. В області стегнових кісток купка зубів корошових риб. Поховання підлітка 27 сильно зафарбоване. В засипці ями мушлі унію та анадонта. Поховання 37: підліток 7–8 р. Дві підвіски з молочних зубів оленя на шії. Зуби корошових риб за кількістю 81 шт. лежать низками на ліктях, нижче тазових кісток і на стопах. Поряд із лівою стегною кісткою кістяна швайка, дві крем'яні платівки – біля лівого стегна і мікроплатівка біля лівої скроні (Телеґін 1957, 1957/8, с. 15-42).

У могильнику *Ясиноватка 1* на 68 похованих було 9 дітей. У ямі 2 серед семи скелетів лише два були збережені повністю. Поховання 56 – дитячий скелет, біля грудей і тазу були виявлені 30 зубів вирізуба, біля стоп – 3 підвіски із зубів оленя. Подібна підвіска була біля стоп дитячого поховання № 40 у ямі 4 (Телеґін 1988).

У могильнику поблизу *Ненасицецького порога* було виявлено 9 кістяків, серед них 5 дитячих. Надзвичайно багатим є поховання дорослого № 3. Однак особливої уваги заслуговує частково збережене дитяче поховання № 2, густо засипане вохрою. Інвентар містив щиток черепахи. На шії були 10 підвісок із зубів оленя. На грудях крем'яна скребачка і уламки черепашки Унію (Бодянський 1951). Одна з підвісок була орнаментована нарізками, подібно до вісьми підвісок із дуже багатого чоловічого поховання 3. Такі нарізки зустрічаються на пам'ятках Надпоріжжя надзвичайно рідко, відомі лише три підвіски з нарізками у похованні 40 Вільнянки (Телеґін 1991, с. 17). Є підстави стверджувати, що підвіски з нарізками як у дорослому, так і в дитячому похованні, мають однаково високий семантичний статус.

Оситівський могильник. Було досліджено 37 поховань, з них 10 дитячих. Частину кістяків було зруйновано. Інвентар був знайдений лише в дитячому похованні № 28. В районі шийних позвонків, кісті правої руки та ін. були зібрані 200 зубів вирізуба (Телеґін 1991, с. 61-64).

На особливу увагу, на нашу думку, заслуговують дитячі поховання *Маріупольського могильника*. Вони надзвичайно нечисленні, із 130 розкопаних поховань лише вісім належали дітям, два з яких безінвентарні. Шість поховань відзначаються унікальним багатством.

Поховання 30 а. Кістяк не зберігся, судячи з розташування артефактів, поховання належало маленькій дитині. В районі черепа були знайдені два вепрячі ікла. Навколо шії прикраса з платівок, зроблених із розрізаних на три частини іклів з отворами для кріплення. На місці живота та крижових кісток три вепрячих ікла з дірочками, основами всередину. На грудях і животі було 12 тоненьких платівок з вепрячих іклів. Платівки йшли двома рядами на місці живота і крижових кісток.

Поруч знаходилося намисто з перламутру у вигляді кружечків, кулясте намисто з боковими отворами і 10 геширових циліндричних пронизок (Макаренко 1933, с. 75).

Поховання 50 – дитячий кістяк, що лежав на дорослому. За словами М.О. Макаренка, він був прикрашений «занадто рясно». На голові і шиї – вепрячі ікла, на животі – 5 низок намиста з перламутрових кружечків. На грудях, животі і колінах – платівки з вепрячих іклів. Нижче пояса серед прикрас знаходився добре відшліфований порфіритовий клин. На стегнових кістках низка перламутрових намистин у формі півмісяця. Коло правої руки вертикально лежали платівки з вепрячих іклів.

Поховання 54, засипане червоною глиною, належало маленькій дитині, рештки майже не збереглися. На черепі довгасті платівки з іклів, на попереку і на крижових кістках ще два ряди. Між ними дві кістяні привіски з дірочкою з однієї сторони. На грудях зліва два вертикальні разки перламутрового намиста у формі кружечків, такий же рядок іде від них до черепа. На колінах 2 такі самі рядки перламутрового намиста (рис. 1: 3) (Макаренко 1933, с. 87).

Поховання 77 являло погано збережений маленький дитячий кістяк головою на схід, увесь засипаний червоною вохрою. Під черепом лежало кістяне намисто у формі кульок з боковими отворами. Такі ж намистини вкривали весь живіт похованого. На середині стегнових кісток була низка з 5 перламутрових довгастих пластинок з отворами. Біля правої стегнової кістки лежали лисячі чи вовчі зуби з дірочками. Біля лівої стегнової кістки спускалися вниз дві низки перламутрових намистин у формі кружечків з отворами, поряд були геширові циліндричні намистини. Біля лівого коліна лежала крем'яна платівка (рис. 1: 4) (Макаренко 1933, с. 97).

Поховання 101 збереглося лише частково. На місці крижових кісток лежали 6 довгастих платівок з вепрячих іклів з нарізками та з двома дірочками. На місці попереку лежали горизонтально чотири низки дископодібного перламутрового намиста з отвором по центру. Між ними 7 кулястих кістяних намистин, одна кістяна намистина грушоподібної форми та вирізьблена з вепрячого ікла пласка фігурка тварини, яку М. О. Макаренко вважав свинею (рис. 1: 4) (Макаренко 1933, с. 105). Стилістично подібна фігурка була знайдена на іншому, дуже багатому похованні Маріупольського могильника (пох. 8), за авторським визначенням, чоловічому, в якому окрім неї знаходились кам'яна булава, численне намисто і 7 орнаментованих «дудочок» (за терміном М. О. Макаренко) з трубчастих кісток (Макаренко 1933, с. 60).

Заслугує на особливу увагу поховання 104. Дитячий кістяк дуже поганої збереженості лежав безпосередньо на кістяку 105. На черепі лежала крем'яна пластина та великий кристал. Під головою було вепряче ікло з отвором та два просвердлених оленячих зуба (Макаренко 1933, с. 106).

У похованні 109 знаходився кістяки дорослої людини і дитини 6–8 років, що лежав на лівій частині скелета дорослого (рис. 1: 1). Інвентар дорослого складався з черепашки Унію біля черепа і купки зубів вирізува разом із червоною глиною на крижових кістках. На шиї дитячого кістяка були два вепрячих ікла. На грудях добре відшліфована привіска із зеленуватого порфіриту витонченої форми. Навколо були розсипані кулясті кістяні та перламутрові намистини. Привертає увагу те, що дитяче поховання має типову для дорослих шийну прикрасу з вепрячих іклів та унікальну, ретельно виготовлену прикрасу з порфіриту (Макаренко 1933, с. 107).

Ранньоенеолітичний могильник С'єзжєє на Верхній Волзі відноситься до самарської культури маріупольської культурно-історичної області. Серед його матеріалів вирізняються найбільшим багатством два дитячі поховання – 6 та 7. Поховання 6 дитини віком 1,5–2,0 років містило намисто з мушель, зуби оленя та гризунна, ложки із зображеннями голівок качок, два кістяні мистецькі вироби із зображеннями двох голів бика, платівки з ікла кабана, зламані крем'яні знаряддя. Поховання 7 містило цілі та зламані кам'яні та крем'яні знаряддя (Васильєв, Матвеева 1979, с. 151–152).

Дискусія. Нечисленність дитячих поховань і водночас надзвичайне багатство поховального інвентаря в деяких із них притаманні не лише могильникам маріупольського типу, але й загалом могильникам доби каменю. Такими є пізньопалеолітичні поховальні комплекси Кремс-Вахтенберг у Середньому Подунав'ї (Handel et al 2009, p. 191-192), Ле Мадлен у Франції (Vanhaeren, d'Errico 2000, p. 131), Сунгір у Росії (Бадер, Бадер 2000, с. 24, 27).

Тема дитячих поховань набула особливої актуальності у західній археології в останні десятиріччя (Scott 1999; Murphy 2018, Bacharov 2008). Це питання є надзвичайно складним, оскільки більшість дитячих поховань залишаються для археологів «невидимими» (Lillie 2008; Берсенєва 2018). Мається на увазі, що у мезолітичних та неолітичних могильниках Європи, як правило, кількість дітей непропорційно мала по відношенню до дорослих – не більше 10%, у той час як дитяча смертність сягає 50% (Hausler 1968). Частково це пояснюється тафономічними причинами, похованням дітей в окремих місцях (Гурина 1956, с. 47-49; Потехина 2006), незалученістю дітей до повноцінного життя общини (Zvelebil, Pettitt 2012, p. 317). У той же час, деякі з дитячих поховань вирізняються особливим багатством інвентарю. Це пов'язується з інтеграцією похованих у суспільство (Lillie, 2008), гендерно-віковими ролями (Larsson 2006; Берсенєва 2017), «вразливістю» дітей (Boric 2018), наявністю «особливих» дітей: «улюблених», дітей, які мали високий соціальний статус, дітей «з великим потенціалом» (Murphy 2017), або культовими причинами (Алекшин 1986, с. 13).

На могильниках маріупольського типу можна умовно виділити дві групи дитячих поховань. До першої групи належать поховання без інвентарю або з поодинокими супроводжуваними артефактами. На їхньому тлі яскравою та водночас парадоксальною є друга група поховань – із виключно багатим інвентарем, що включав прикраси з кістки, каменю, мушель, зубів тварин і риб та знаки тварин. Така тенденція спостережується і на інших пам'ятках кам'яної доби Європи.

На особливу увагу заслуговує матеріал, з якого були виготовлені прикраси. Серед масового матеріалу вирізняються підвіски з молочних зубів благородного оленя. Цей матеріал є найбільш вживаним у створенні прикрас в доісторичних суспільствах Європи (Vanhaeren, d'Errico 2002, p. 211). У пізньопалеолітичний час молочні зуби оленя здебільше знаходились на похованнях, часто були зафарбовані вохрою. Широко відомі імітації молочних зубів оленя, зроблені з інших матеріалів, нерідко прикрашені нарізками (Vanhaeren, d'Errico 2002, p. 211). Зуби оленів з нарізками, знайдені на пізньопалеолітичних пам'ятках, за переконанням М. Ванхерен та д'Ерріко, є свідченням обміну. У пізньопалеолітичному похованні жінки у Сен-Жермен-ла-Рів'єр у Франції були виявлені 72 підвіски з перфорованих молочних зубів оленя, дві третини з яких були декоровані нарізками різної конфігурації. За даними авторів, вироби були привезені з території, яка знаходилась за 300 км від поховання, що, на їхню думку, свідчить про особливий престижний статус цих артефактів (d'Errico, Vanhaeren 2000, p. 127–128). Орнаментовані привіски з молочних зубів оленя, знайдені на колективному похованні Авен дез Ібуз'є, на думку авторів, вказують на обмін між членами однієї спільноти (d'Errico, Vanhaeren, 2002, p. 228).

За гіпотезою М. Боріча та Е. Крістіані розповсюдження прикрас з оленячих зубів не пов'язано з високим економічним значенням оленя: наприклад, вони повністю відсутні на пізньомезолітичних пам'ятках Залізних Воріт (Румунія) та на багатошаровій (пізній палеоліт-неоліт) пам'ятці Франктчі у Греції (Boric, Cristiani 2019).

У пізньому неоліті перфоровані молочні зуби оленя або їхні імітації набувають широкого розповсюдження в Європі (Choyke 1999). Вивчаючи знахідки оленячих зубів на фінальнонеолітичних поховальних комплексах Угорщини, Е. Чойке дійшла висновку, що привіски відігравали роль знаку афіліації небіжчика до ліниджу і пов'язували живих і мертвих його членів (Choyke 1999).

На могильниках маріупольського типу перфоровані молочні зуби оленя маркували семантично важливі частини скелетів – голову, шию, таз, стопи. На дитячому похованні у Вільнянці підвіски із зубів оленя знаходились в очницях (Телегин 1991, с. 70). Подібна ситуація була у поховальних комплексах Звейнієкі і Duonkalnis у Латвії, де зуби лося знаходилися в очницях, у ніздрях, вушних раковинах і між зубів небіжчиків (Zagorska 2008, p. 120, fig. 6). Вірогідно, такий ритуал свідчить про високий семантичний статус похованих осіб.

Особливістю поховального інвентарю могильників маріупольського типу є велика кількість зубів корошових риб, а саме, коропа (*Cyprinus carpio*) та вирозуба (*Rutilus frisii*). Прикраси із зубів цих риб є доволі рідкісними у похованнях Європи. Вони зустрічаються головним чином лише у мезолітичних могильниках Подунав'я, зокрема, на мезолітичних поховальних комплексах Залізних Боріт (Boric, Cristiani 2019, p. 225). Велика кількість зубів вирозуба (701 екз.) була виявлена у дорослому та дитячому похованнях у Власачі (Boric, Cristiani 2019, p. 225, 226, fig. 3). На думку авторів, ці зуби були пришиті до матеріалу, в котрий були загорнуті небіжчики, про що свідчать сліди потертості на шийках зубів (Boric, Cristiani 2019 p. 225). У печері Холенштайн-Штадель у Німеччина, в мезолітичному похованні голів трьох людей 12 зубів вирозуба знаходились навколо жіночого черепа. Ці зуби не мали жодних отворів або потертостей, але хімічний аналіз вказує, що вони могли кріпитися до одягу за допомогою клейкої речовини (Rigaud et al. 2014).

На похованнях маріупольського типу низки зубів корошових риб маркували голову, пояс, лікті або кісті, та стопи. Звертають на себе увагу купки зубів корошових, які знаходяться в районі тазових кісток. Таке місцезнаходження подібних артефактів характерно для багатьох поховань маріупольського типу, але найчастіше зустрічається в дитячих чи підліткових похованнях. Зуби риб не мали перфорації і зберігалися купчасто, тож, напевно, їх носили у сумочках на поясі.

Унікальною особливістю поховальних комплексів маріупольського типу є одночасне використання в якості поховального інвентарю зубів корошових та молочних зубів оленя. Таке поєднання невідоме на інших пам'ятках Європи у мезоліті та неоліті. М. Боріч зазначає, що у пізньому мезоліті розповсюдження зубів корошових риб у могильниках Подунав'я співпадає у часі з повним зникненням у цьому регіоні молочних зубів оленя, поширених на цих теренах у пізньому палеоліті (Boric, Cristiani 2019, p. 235-236).

Одним з найбільш яскравих взірців персонального орнаменту є перфоровані вепрячі ікла, які прикрашали зазвичай голову, шию і груди. Традиція використання вепрячих щелеп відома на багатьох неолітичних пам'ятках Європи, зокрема, у похованнях ямкової культури у Скандинавії (Grunberg et al 2016, p. 315). П'ять добре опрацьованих вепрячих іклів з перфорацією були виявлені у відомому рясним інвентарем мезолітичному похованні жінки з дитиною з Бад-Дюрренберг у Саксонії, яке в літературі має назву «шаманки» (Grunberg et al 2016, p. 314).

На відміну від європейських поховальних комплексів, де знахідки вепрячих іклів є поодинокими, у Маріупольському могильнику ці прикраси є масовими, притаманними жінкам, чоловікам і дітям, що, власне, і обумовлює унікальність цього поховального комплексу.

Якщо оленячі та риб'ячі зуби притаманні головним чином похованням більш раннього етапу існування могильників Маріупольського типу, то більш пізнім поховальним комплексам, зокрема, Маріупольському могильнику властиве не відоме на інших теренах різноманіття намистин і привісок.

Отже, у дитячих похованнях могильників маріупольського типу поховальний інвентар, а саме, численні платівки, намистини і підвіски різного матеріалу і конфігурацій, кабанячі ікла, зуби тварин з перфорацією та без неї, зуби карпових риб та мушлі, можуть бути свідченням родової ідентифікації, ступенів гендерної ідентифікації, пов'язаними із вступом дитини до певної вікової категорії, або їхнім соціальним та/або сакральним статусом. Для з'ясування цього питання необхідно врахувати: 1) вид прикраси; 2) кількість виробів кожного виду; 3) їхнє місцезна-

ходження на тілі. Стосовно третьої ознаки слід відзначити, що здебільшого у дитячих похованнях прикрашались семантично важливі частини – шия, груди, попереки і таз. Маркувались також ліктьові суглоби, берцові кістки та ступні. Особливо важливе семантичне значення мала голова, яка відзначалась головним убором або стрічкою, декорованою зубами оленя (Вільнянка, пох. 14), або накісником з намиста, який лежав за черепом (Маріуполь, пох. 77; Вовниги, пох. 17/8). У похованнях 30a і 109 Маріупольського могильника на голові і шиї були ікла кабана, у похованні 54 – перфоровані платівки з ікла кабана. Ці артефакти притаманні дорослим похованням цього могильника і, на нашу думку, можуть відігравати роль локального або родового маркера. У цьому контексті цікаві намистини з молочних зубів оленя з нарізками у похованнях 2 і 3 Ненаситецького могильника, які знаходились лише у могилах дорослого чоловіка і маленької дитини. Такі нарізки зустрічаються надзвичайно рідко на пам'ятках Надпоріжжя, відомі лише три підвіски з нарізками у похованні 40 Вільнянки та в Ясиноватці (Телегин 1991, с. 17).

Окремо слід звернути увагу на категорію поховань дітей наймолодшого віку, які відзначались надзвичайно багатим інвентарем, подекуди найбагатшим у могильнику (Осипівка, пох. 10/21 у Вовнигах, пох. 2 у Ненаситецькому могильнику, пох. 6 могильника С'езжеє, та ін.). Дитина у похованні 7 у С'езжему була споряджена кам'яними знаряддями праці, які вона не могла використовувати за життя. Вочевидь, вони символізували її потенційну роль у спільноті.

Деякі дитячі поховання мають артефакти, які можуть свідчити про їхній особливий статус. У похованні 101 маріупольського могильника серед розмаїття прикрас вирізняється кістяна статуетка тварини. Стилістично подібна статуетка була знайдена у надзвичайно багатому похованні 8 цього ж могильника, яке містило окрім неї уламки флейти та булаву з чорного каменю. Ще одна подібна фігурка була знайдена на поселенні Раздорское II (Котова 1994, с. 112). На наш погляд, зооморфні фігурки відіграють роль «знака тварини», що вказує на персональний віртуальний зв'язок похованих із означеними тваринами. Подібними за змістом «знаками тварин» могли вірогідно бути зооморфні статуетки з поховання 6 з могильника С'езжеє (Васильєв, 1979, с. 151–152) та з могильника Звейнієкі (Zagorska 2018), а також лосеголові жезли та зображення лосів у неолітичних могильниках Північної Європи та Сибіру (Михайлова 2017, с. 154–166). Вірогідно, небіжчики із знаками тварин мали здібності шаманів або жерців.

У похованні 104 Маріупольського могильника знаходився великий кристал гірського кришталю, прикріплений до головного убору, який також може слугувати ознакою шаманських здібностей у дитини. Кристали у багатьох корінних народів використовувались у сакральних діях, зокрема, були атрибутами шаманів (Garfinkel 2016, р. 199–200). Ще одна цікава деталь, що може свідчить про певний семантичний статус похованих осіб – підвіски із зубів оленя, які знаходились в очницях у пох. 14 Вільнянського могильника (Телегин 1991, с. 70).

Становить особливий інтерес поховання 109 чоловіка з дитиною у Маріупольському могильнику. Вочевидь, дитина займала домінуючу позицію, подібно до дитини з поховання у Скатехолмі (Larsson 1989, р. 372). Важливою ознакою престижності дитячого поховання є виріб із порфіриту з двома отворами. М. О. Макаренко охарактеризував «привіску» як «виключно гарну» і порівняв її з подібними привісками, які він вважав «амулетами», знайденими на інших територіях, зокрема, на Близькому Сході, (Макаренко 1933, с. 29). Найімовірніше, виріб з рідкісного для півдня України матеріалу був імпортований, скоріш за все, шляхом обміну, і являв значну цінність. Його досконала форма підтверджує, що цей предмет міг маркувати особу з високим соціальним статусом, який вона, ймовірно, отримала у спадок.

Висновки. На основі проаналізованих археологічних та етнографічних матеріалів можна визначити попередні результати та окреслити перспективи подальших досліджень поховального інвентарю могильників маріупольського типу.

На могильниках маріупольського типу деякі дитячі поховання мають супроводжуваний інвентар, подібний до інвентарю дорослих поховань, а подекуди і значно більш багатий. Аналіз інвентарю у порівнянні з іншими пам'ятками Європи доводить, що персональний орнамент визначав родову приналежність та соціальний статус похованих осіб і був головним чином пов'язаний зі ступенями гендерно-вікової ідентифікації. Як правило, він стає більш багатим відповідно до віку та набуття досвіду у первісному колективі.

Наявність поховань дітей раннього віку, які мають багатший інвентар, аніж дорослі, або навіть є єдиними інвентарними на могильнику, суперечить цій традиції. Ймовірно, ці поховання «особливих» дітей потребують більш ретельного дослідження. Не менш визначними є поховання дітей із знаками особливого сакрального статусу.

Таким чином, у вивченні поховального інвентарю могильників маріупольського типу існує проблема невідповідності персонального орнаменту окремих, особливо багатих дитячих поховань, реальному соціальному статусу дітей. Цілком очевидно, що ця проблема не може бути вирішена у межах однієї невеликої статті. Утім, на основі порівняльного аналізу дитячих поховань із залученням етнографічних аналогій можна зробити такі попередні висновки. У дитячих похованнях могильників маріупольського типу персональний орнамент може бути свідченням родової приналежності, відзначати стадії гендерно-вікової ідентифікації дітей та існування дітей, наділених особливим соціальним або сакральним статусом.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексин, В. А. 1986. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ. Ленинград: Наука.
- Берсенева, Н. А., Гильмитдинова А.Х., 2013. Детские погребения ранних кочевников Южного Урала (IV-II вв. до н.э.). *Вестник нтрополо, нтропологи и этнографии*, № 2 (21), с. 36-44.
- Бодянский, О. В. 1951. Неолітичний могильник біля Ненаситецького порога. *Археологія*, 5, с. 163-172.
- Васильев И. Б., Матвеева, Г. И. 1979. Могильник у с. Съезжее на р. Самаре. *СА*, 4, с. 147-166.
- Гурина, Н. Н. 1956. *Оленеостровский могильник*. Москва – Ленинград : Издательство АН СССР, МИА, 47.
- Даниленко, В. Н. 1955-1956. *Неолит территории УССР*. Глава VI. Общие вопросы истории неолитического населения территории Украины. Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 26/41а.
- Котова, Н. В. 1994. Мариупольская культурно-историческая общность (Днепро-донское междуречье). *Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України*, 1, с. 4-143.
- Макаренко, М. О. 1933. *Маріупольський могильник*. Київ: Видавництво ВУАН.
- Михайлова, Н. Р. 2017. *Культ оленя у стародавніх мисливців Європи та Північної Азії*. Київ : Видавничий дім «Стилос».
- Потехина, И. Д. 1999. *Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным*. Київ.
- Потехина, И. Д. 2006. Биоархеологические реконструкции первобытного населения контактных зон юга Восточной Европы. *Вестник антропологии* 14, с. 90-98.
- Рудинський, М. Я. 1952. *Звіт Дніпрогесівської експедиції 1952 року. Вовнізький правобережний могильник*. Науковий архів ІА НАНУ, ф.е. 1952/14.
- Рудинский, М. Я. 1955. Вовнигские поздненеолитические могильники КСИА АН УССР, Вып. 4, с. 147-151.
- Столяр, А. Д. 1955. Мариупольский могильник как исторический источник. *СА*, т. 23, с. 16-37.
- Телегин, Д. Я. 1957. *Исследование Вильнянского могильника в 1956 г. и вопрос хронологического расчленения неолитических могильников Надпорожья*. Науковий архів ІА НАНУ, 1957/8.
- Телегин, Д. Я. 1988. Раскопки в Ясиноватке (о периодизации могильников мариупольского типа). *СА*, 1988, 4, с. 5-17
- Телегин, Д. Я. 1991. *Неолитические могильники Мариупольского типа*. Киев: Наукова думка.
- Тернер, В. 1983. *Символ и ритуал*. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства "Наука".

Bacharov, K. (ed.) 2008. *Babies Reborn: infant/child burials in pre – and protohistory*. Oxford: Archaeopress, BAR International Series.

Boric, D., Cristiani, E. 2019. Taking beads seriously: Prehistoric Forager Ornamental traditions in Southeastern Europe. *Palaeoanthropology*, p. 208-239.

d'Errico, F., Vanhaeren, M. 2005. Criteria for Identifying Red Deer (*Cervus elaphus*) Age and Sex from Their Canines. Application to the Study of Upper Palaeolithic and Mesolithic Ornaments. *Journal of Archaeological Science*, 29, p. 211-232.

Choyke, A. Late Neolithic Red Deer Canine Beads and their Interpretations.

Murphy, E., Le Roy, M. (Eds.) 2017. *Children, Death and Burial: Archaeological Discourses (Archaeology of Childhood)*. Oxbow Books.

Garfinkel, A., Austin, D., Schroth, A., Goldsmith, P., Siva, E. 2016. Ritual, Ceremony and Symbolism of Archaic Bighorn Hunters of the Eastern Mojave Desert: Newberry Cave, California. *Rock Art Research*, V. 33, № 2, p. 193-208.

Grunberg, J., Graetsch, H. A., Heussner, K.-U. 2016. Analyses of Mesolithic grave goods from upright seated individuals in Central Germany. *Mesolithic burials – Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*. Halle, p. 291-329.

Händel, M., Simon, U., Einwögerer, T., Neugebauer-Maresch, C. 2009. New excavations at Krems-Wachtberg – approaching a well-preserved Gravettian settlement site in the middle Danube region. *Quartär*, 56, p. 187-196.

Hausler, A. Burial customs of the ancient hunters and fishers of Northern Eurasia. 1968. *Arctic Anthropology*, V. V, № 1, p. 62-67.

Kotova, N. 2010. Burial clothing in Neolithic cemeteries of the Ukrainian steppe. *Documenta Praehistorica*, XXXVII, p. 167-177.

Larsson, L., 2006. A tooth for a tooth. Tooth ornaments from the graves at the cemeteries of Zvejnieki. In: Larsson, L., Zagorska I. (red.) *Back to the Origin. New Research in the Mesolithic-Neolithic Zvejnieki Cemetery and Environment, North Latvia*. p. 253-287.

Lillie, M. 2008. Suffer the children: 'Visualising' children in the archaeological records. *Babies Reborn: infant/child burials in pre – and protohistory*. Oxford: Archaeopress, BAR International Series., p. 33-43.

Murphy, E., Le Roy, M. (2017). Introduction: Archaeological Children, Death and Burial. In: Murphy, E., Le Roy M. (Eds.), *Children, Death and Burial: Archaeological Discourses*. Society for the Study of Past Childhood. Monograph Series, Vol. 5, p. 1-18.

Pettitte P., Zvelebil M. 2013. Biosocial archaeology of the Early Neolithic: Synthetic analyses of a human skeletal population from the LBK cemetery of Vedrovice, Czech Republic. *Journal of Anthropological Archaeology*, p. 313-329.

Potekhina, I. D. 2006. Bioarxeologicheskie rekonstrukcii pervobytnogo naseleniya kontakt-nyx zon yuga Vostochnoj Evropy. *Vestnik antropologii* 14 s. 90-98.

Rigaud, S., Vanhaeren, M., Queffelec, A., Le Bourdon, G., d'Errico, F. 2013. The way we wear makes the difference: Residue analysis applied to Mesolithic personal ornaments from Hohlenstein-Stadel (Germany). *Archaeological and Anthropological Sciences*.

Scott, E. 1999. *The Archaeology of infancy and infant death*. Oxford: Archaeopress.

Telegin, D. Ya., Potekhina, I. D. 1987. *Neolithic Cemeteries and Populations in the Dnieper Basin*. Oxford.

Vanhaeren, M., d'Errico, F. 2000. Grave goods from the Saint-Germain-la Riviere burial. Evidence for social inequality in the Upper Palaeolithic. In: *Journal of Anthropological archaeology*, 24, p. 117-134.

Zagorska, I. 2008. "The Use of Ochre in Stone Age Burials of the East Baltic." In: *The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs*, (ed. by F. Fahlander, and T. Oestigaard), BAR International Series 1768. Oxford: Archaeopress, p. 115-124.

Zagorska, I., Meadows, J., Irsenas, M. 2018. New dates from Zveinieki burial ground graves with anthropomorphic and zoomorphic figurines. *Archeologia Baltica*, 25, p. 100-124.

REFERENCES

Alekshin, V. A. 1986. *Soczialnaya struktura i pogrebalnyj obryad drevnezemledelcheskix obshhestv*. Leningrad.

Berseneva, N. A., Gilmitdinova, A. X. 2013. Detskie pogrebeniya rannix kochevnikov Yuzhnogo Urala IVII vv do ne Vestnik arheologii antropologii i etnografii, 2 (21), s. 36-44.

Bodyanskij, O. V. 1951. Neolitichnij mogilnik bilya Nenasiteczkogo poroga. *Archeologia*, 5 s. 163-172

Vasilev, I. B., Matveeva, G. I. 1979. Mogilnik u s. Sezzhee na r Samare. SA, 4 s. 147-166.

Gurina, N. N. 1956. Oleneostrovskij mogilnik. Moskva-Leningrad : Izdatelstvo AN SSSR, MIA 47.

Danilenko, V. N. 1955-1956. Neolit territorii USSR. Glava VI. Obshhie voprosy` istorii neoliticheskogo naseleniya territorii Ukrainy`. Naukovij arxiv IA NANU, F. 26/41a.

- Kotova, N. V. 1994. Mariupolskaya kulturno-istoricheskaya obshhnost. Dnepro-donskoe mezhdureche. In: Arheologhni pamyatki ta istorya starodavnogo naselennya Ukraini, 1, s. 41-43.
- Makarenko, M. Ya. 1933. Maryuplskij mogilnik. Kyiv : Vidavnicztvo VUAN.
- Mykhailova, N. R. 2017. Kult olenya u starodavnih mislivcziv Evropi ta Pivnichnoi Azii. Kyiv: Vidavnichij dim Stilos.
- Potexina, I. D. 1999. Naselenie Ukrainy v epoxi neolita i rannego eneolita po antropologicheskim dannym. Kiev.
- Rudinskij, M. Ya. 1952. Zvit Dniprogesivs`koї ekspediczii 1952 roku. Vovnikij pravoberezhnij mogil`nik. Naukovij arxiv IA NANU, 1952/14.
- Rudinskij, M. Ya. 1955. Vovnigskie pozdneneoliticheskie mogilniki. KSIA AN USSR, Vyp. 4, s. 147-151
- Stolyar, A. D. 1955. Mariupolskij mogilnik kak istoricheskij istochnik. SA, t. 23, s. 16-37
- Telegin, D. Ya. 1957. Issledovanie Vil`nyanskogo mogil`nika v 1956 g. i vopros khronologicheskogo raschleneniya neoliticheskix mogil`nikov Nadporozh`ya. Naukovij arxiv IA NANU, 1957/8.
- Telegin, D. Ya. 1988. Raskopki v Yasinovatke. O periodizaczii mogilnikov mariupolskogo tipa. SA, 4, s. 5-17
- Telegin, D. Ya. 1991. Neoliticheskie mogilniki Mariupolskogo tipa. Kiev : Naukova dumka.
- Terner, V. 1983. Simvol i ritual. Moskva : Glavnaya redakczija vostochnoj literatury izdatelstva Nauka.
- Boric, D., Cristiani, E. 2019. Taking beads seriously: Prehistoric Forager Ornamental traditions in Southeastern Europe. *Palaeoanthropology*, p. 208-239.
- d'Errico F., Vanhaeren, M. 2005. Criteria for Identifying Red Deer (*Cervus elaphus*) Age and Sex from Their Canines. Application to the Study of Upper Palaeolithic and Mesolithic Ornaments. *Journal of Archaeological Science*, 29, p. 211-232.
- Choyke, A. Late Neolithic Red Deer Canine Beads and their Interpretations
- Murphy, E., Le Roy, M. (Eds.) 2017. *Children, Death and Burial: Archaeological Discourses (Archaeology of Childhood)*. Oxbow Books.
- Garfinkel, A., Austin, D., Schroth, A., Goldsmith, P., Siva, E. 2016. Ritual, Ceremony and Symbolism of Archaic Bighorn Hunters of the Eastern Mojave Desert: Newberry Cave, California. *Rock Art Research*, V. 33, № 2, p. 193-208.
- Grunberg, J., Graetsch, H. A., Heussner, K.-U. 2016. Analyses of Mesolithic grave goods from upright seated individuals in Central Germany. *Mesolithic burials – Rites, symbols and social organization of early postglacial communities*. Halle, p. 291-329.
- Händel, M., Simon, U., Einwögerer, T., Neugebauer-Maresch, C. 2009. New excavations at Krems-Wachtberg – approaching a well-preserved Gravettian settlement site in the middle Danube region. *Quartär*, 56, p. 187-196.
- Hausler, A. Burial customs of the ancient hunters and fishers of Northern Eurasia. 1968. *Arctic Anthropology*, V. V, № 1, p. 62-67.
- Kotova, N. 2010. Burial clothing in Neolithic cemeteries of the Ukrainian steppe. *Documenta Praehistorica*, XXXVII, p. 167-177.
- Larsson, L., 2006. A tooth for a tooth. Tooth ornaments from the graves at the cemeteries of Zvejnieki. In: Larsson, L., Zagorska I. (red.) *Back to the Origin. New Research in the Mesolithic-Neolithic Zvejnieki Cemetery and Environment, North Latvia*. p. 253-287.
- Lillie, M. 2008. Suffer the children: 'Visualising' children in the archaeological records. *Babies Reborn: infant/child burials in pre – and protohistory*. Oxford: Archaeopress, BAR International Series., p. 33-43.
- Murphy, E., Le Roy, M. (2017). Introduction: Archaeological Children, Death and Burial. In: Murphy, E., Le Roy M. (Eds.), *Children, Death and Burial: Archaeological Discourses*. Society for the Study of Past Childhood. Monograph Series, Vol. 5, p. 1-18.
- Pettitte P., Zvelebil M. 2013. Biosocial archaeology of the Early Neolithic: Synthetic analyses of a human skeletal population from the LBK cemetery of Vedrovice, Czech Republic. *Journal of Anthropological Archaeology*, p. 313-329.
- Potekhina, I. D. 2006 Bioarxeologicheskije rekonstrukczii pervobytnogo naseleniya kontakt-nyx zon yuga Vostochnoj Evropy. *Vestnik antropologii* 14 s. 90-98.
- Rigaud, S., Vanhaeren, M., Queffelec, A., Le Bourdon, G., d'Errico, F. 2013. The way we wear makes the difference: Residue analysis applied to Mesolithic personal ornaments from Hohlenstein-Stadel (Germany). *Archaeological and Anthropological Sciences*.
- Scott, E. 1999. *The Archaeology of infancy and infant death*. Oxford: Archaeopress.
- Telegin, D. Ya., Potekhina, I. D. 1987. Neolithic Cemeteries and Populations in the Dnieper Bassin. Oxford.

Vanhaeren, M., D'Errico, F. 2000. Grave goods from the Saint-Germain-la Riviere burial. Evidence for social inequality in the Upper Palaeolithic. In: *Journal of Anthropological archaeology*, 24, p. 117-134.

Zagorska, I. 2008. "The Use of Ochre in Stone Age Burials of the East Baltic." In: *The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs*, (ed. by F. Fahlander, and T. Oestigaard), BAR International Series 1768. Oxford: Archaeopress, p. 115-124.

Zagorska, I., Meadows, J., Irsenas, M. 2018. New dates from Zveinieki burial ground graves with anthropomorphic and zoomorphic figurines. *Archeologia Baltica*, 25, p. 100-124.

N. R. Mykhailova

CHILDREN'S BURIALS OF MARIUPOL TYPE: PROBLEMS OF THE INTERPRETATION

There are more than 20 Mesolithic and Neolithic cemeteries, located along the Low Dnipro Rapids. Most of the so called Mariupol type cemeteries belonged to final Mesolithic and Neolithic time. The most early and the most numerous burial grounds are in the Dnipro region. Some later cemeteries were found on the territories to the West and to the East. Graves were individual, double or collective. Most of the burials were in supine position, abundantly covered by red ochre. Burial inventory consists of pendants, made from bone, pearl, carp fish teeth, deer canines and boar tusks. Also there were flint and bone tools, stones and ceramic. Anthropological analysis demonstrated that population of Middle Dnipro region belongs to the Proto-European large Europeoid race. Periodisation of the Mariupol type cemeteries have two periods: Early Mariupol: 7000-5500 cal. BC and Late Mariupol: 5500-4000 cal. BC. Numerous deceased were accompanied by rich burial inventory. Funeral inventory can serve as a source for studying the rites of the life cycle (rites de passage), among others – the ceremonies, that have marked the change of age and social status, gender identification, marital status. Very meaningful are children's burials, some of them have outstanding burial inventory (Mariupol, Vovnigi, Nenasytets, Osipivka, Vilnyanka). Personal ornament can be an evidence of kin involvement, mark the stages of age-gender identification of children or point to a sacral or inherited status of some "special" children.

Keywords: Neolithic, cemeteries, Mariupol type, children burials.

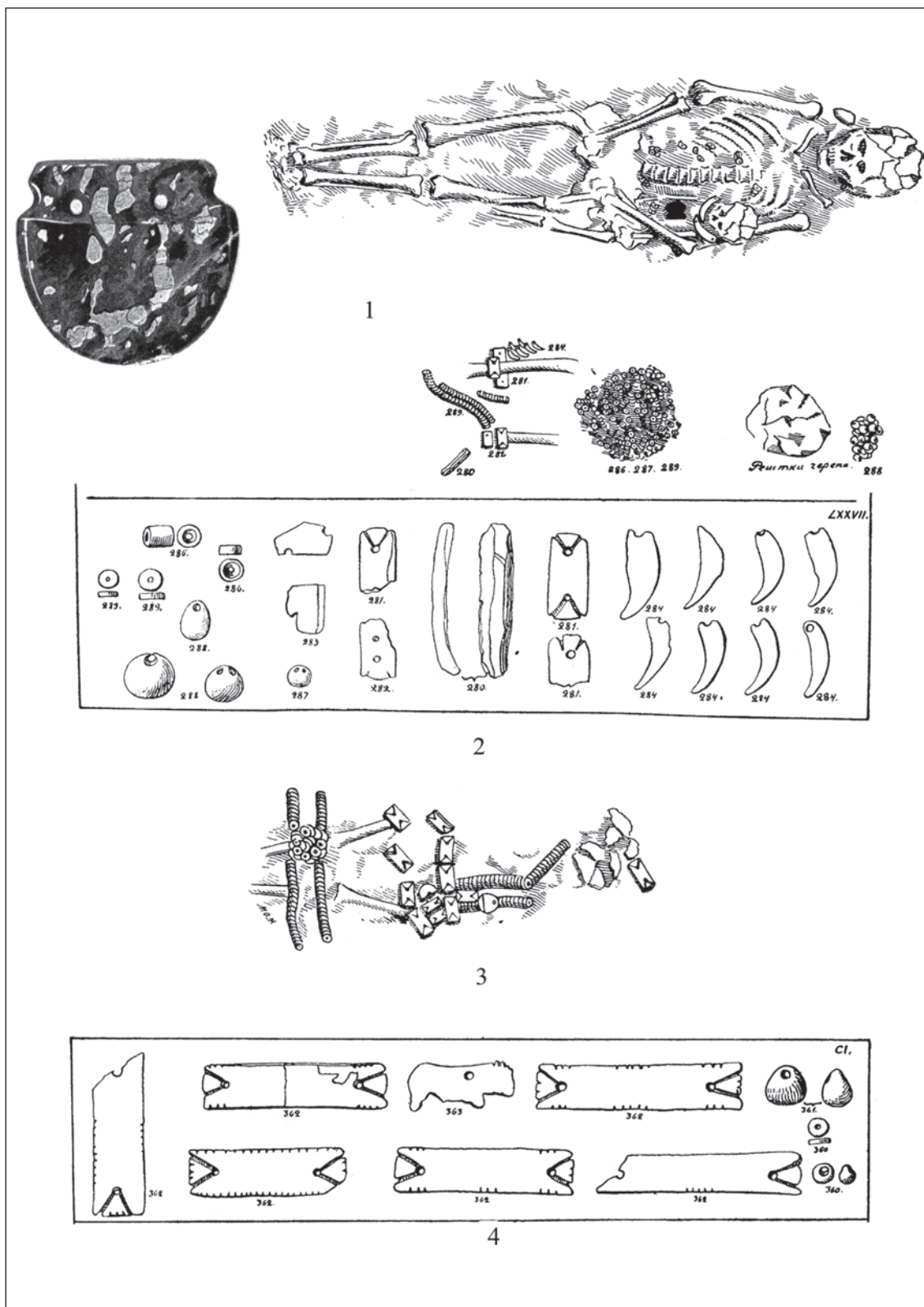

Рис. 1. Поховання та інвентар Маріупольського могильника:

- 1 – Поховання 109 та підвіска з порфіриту (Макаренко 1933, с. 107);
- 2 – Поховання 77 та прикраси, знайдені у ньому (Макаренко 1933, с. 97);
- 3 – Поховання 54 (Макаренко 1933, с. 87);
- 4 – Інвентар поховання 101 (Макаренко 1933, с. 105)

О. І. Нездолій, Д. О. Ветров, П. І. Озеров

ШУРФУВАННЯ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ КАМ'ЯНОГО ВІКУ ВИКЛИНЕ 3 НА КІРОВОГРАДЩИНІ У 2018 РОЦІ

Статтю присвячено результатам шурфування на місцезнаходженні кам'яної доби Виклине 3, яке знаходиться на півночі Кіровоградщини. Наведено загальні відомості про пам'ятку та місце проведених досліджень. Охарактеризовано стратиграфічний контекст знахідок і здійснено детальний аналіз виявленого крем'яного інвентарю. Зроблено висновки про наявність горизонту культурних знахідок у стратифікованому положенні на окремому палеолітичному пункті в межах місцезнаходження.

Ключові слова: Кіровоградщина, Велика Вись, палеоліт, стоянка Виклине 3а, шурфування, крем'яний інвентар.

Вступ

У центральній частині України, на межі Черкаської та Кіровоградської областей, знаходиться один із осередків концентрації стоянок кам'яного віку. Скупчення археологічних пам'яток розташоване довкола відслонень крем'яної сировини в басейні р. Велика Вись, що входить до Середнього Побужжя.

До численних водних приток Великої Висі належить невеличка р. Бирзулівка, що протікає давньою розлогою балкою, на одному зі схилів якої знаходиться місцезнаходження Виклине 3.

Археологічна пам'ятка розташована поблизу с. Бирзулове Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл., на відстані 600 м на пд.-сх. від краю вимощеної бруківкою ґрунтової дороги, що сполучає село з автошляхом Новомиргород–Велика Виска (Т1212). Місцезнаходження знаходиться під орним полем на схилі мисоподібного утворення правого борту балки Викняної, над верхів'ям одного зі штучних ставків, які створені системою гребель побудованих уздовж річки. Підйомний матеріал на Виклиному 3 зустрічається на оранці на площі понад 250 Ч 450 м (рис. 1: а).

Місцезнаходження було відкрите в 2008 році С. М. Ришовим, який працював у складі археологічної експедиції під загальним керівництвом В. М. Степанчука, у ході поверхневих розвідок цієї ділянки правого борту балки. Дослідник виявив плями скупчень крем'яних артефактів, пов'язані з мисоподібними підвищеннями, що отримали загальну назву Виклине. Того ж року було здійснене шурфування Виклиного 1 (Степанчук та ін. 2013, с. 120; Степанчук и др. 2009, с. 20).

У наступні роки місцевим краєзнавцем П. І. Озеровим проводилися весняні збори підйомних матеріалів на пунктах довкола Бирзулового, зокрема і на Виклиному 3.

Улітку 2014 року на запрошення краєзнавця пам'ятку і решту пунктів оглянули співробітники Археологічної експедиції НаУКМА на чолі з Л. Л. Залізником. Зібраний на широкій площі П. І. Озеровим весняний матеріал із місцезнаходження увійшов під назвою Бирзулове 20 до польового звіту експедиції (Залізник та ін. 2014, с. 98–99).

У 2018 році археологічне дослідження пам'ятки проводилося авторами статті. Дослідниками було здійснене рекогносцирування пункту, накопичено актуальну фактичну інформацію та опрацьовано, зібраний на початку року П. І. Озеровим, підйомний матеріал з місцезнаходження. Отримані результати вказували на вірогідну наявність кількох окремих, імовірно різночасових, плям скупчення поверхневого крем'яного матеріалу в межах Виклиного 3.

Шурфування місцезнаходження

З метою пошуку культурного шару та з'ясування стратиграфічної ситуації на одному з пунктів концентрації підйомного матеріалу на місцезнаходженні, який пізніше отримав назву Виклине 3а, було закладено два шурфи розмірами 2 Ч 1 м (рис.1: b).

Першим поставлено **шурф № 1**, його розміщено на оранці за 45 м від краю поля за напрямом падіння топографічного схилу. Попри відносну чисельність знахідок, виявлений у шурфі крем'яний матеріал характеризувався значною загальною фрагментованістю, переважали дрібні за розмірами артефакти, крем'яні вироби залягали здебільшого під кутом у напрямку падіння схилу і справляли враження перевідкладених з вищої ділянки матеріалів.

Наступним було закладено **шурф № 2**, його розміщено за 55 м від першого шурфу в напрямку топографічного підвищення схилу. У шурфі виявлений кількісний крем'яний матеріал неперевідкладеного характеру.

Зафіксована **стратиграфія** послідовності відкладів, їхньої потужності та рівнів залягання у двох шурфах практично однакова, тому подається стратиграфічний опис північної стінки шурфу № 2 (рис. 2: II):

1. 0,0 – 0,2 м – орний шар чорного кольору;
2. 0,2 – 0,4 м – темно-сірий суглинок із буруватим відтінком;
3. 0,4 – 1,1 м – сіро-світло-бурий суглинок, більш бурий у нижній частині;
4. 1,1 – 1,6 м – бурий суглинок;
5. 1,6 – 2,05 м – світло-палевий лесоподібний суглинок.

Відклади стоянки в різній мірі поруйновані ходами землерийних тварин та червоточинами, які присутні у всіх горизонтах профілю стінки. Відмічена присутність численних карбонатів та вапнякових стяжінь на глибинах 0,4–1,6 м, концентрація особливо масивних вапнякових стяжінь (до 1,5 см в діаметрі) простежена в бурому суглинку. Кут падіння схилу в межах шурфу між північною та південною стінками становить близько 4°.

Зважаючи на пошкодженість відкладів ходами землерийних тварин, окремі крем'яні артефакти зустрічалися від денної поверхні до глибини близько 1,7 м. Основна концентрація знахідок виявлена в межах сіро-світло-бурого суглинку, особливо в нижній його частині. Найбільшу концентрацію крем'яних артефактів виявлено на глибині 0,85–1,0 м. Даний рівень маркує початкове стратиграфічне положення культурних нашарувань стоянки. На цій глибині виявлені вкриті потужною вапняковою кіркою найбільш масивні артефакти, які поза контекстом кротовин залягали переважно горизонтально, без значних кутів нахилу та не мали дрібних пошкоджень крайових ділянок. У пізніший час діяльність землерийних тварин та кріогенний фактор, про що свідчить значна кількість виробів ушкоджених кріогенним чинником, сприяли певному розсіюванню частини невеликих артефактів та їхніх уламків по вертикалі. Планіграфічні спостереження концентрації знахідок у шурфі дозволяють припускати поширення культурного шару в південному та західному напрямках від нього (рис. 2: I).

На основі результатів палеогеографічних досліджень, які проводилися в регіоні групою фахівців під керівництвом Ж. М. Матвіїшиної, генезу відкладів, що містять культурний горизонт, можемо попередньо пов'язати з витачівським етапом ґрунтоутворення (Матвіїшина, Дорошкевич 2013; Степанчук та ін. 2013, с. 96–124; Степанчук та ін. 2013а).

Отримані матеріали

Крем'яні артефакти з колекції обох шурфів патиновані, колір патини варіює від блакитного до молочно-білого, часом має блідо-жовте забарвлення. Більшість крем'яних виробів у різній мірі вкрита вапняковою кіркою, товщина якої в окремих випадках сягала до 1,5 см. Під вапняковою кіркою артефакти слабко патиновані. На поверхнях знахідок зустрічаються сліди різного ступеню вилущення і незначної кородованості.

Сировиною для виготовлення кам'яних артефактів слугував темно-сірий дрібнозернистий кремій, часто з природними вклученнями різної величини у своїй структурі. Найвірогідніше, кремій походить із місцевих родовищ басейну Великої Висі, відслонення яких пов'язані зі схилами активних яружно-ерозійних процесів глибокої та густої мережі ярів і балок регіону (Нездолий 2018). Місцезнаходження подібних родовищ у межах басейну річки відносять до виходів товщі

осадово-діагенетичних кременів кремневмісних вапняків верхньої крейди (орієнтовно верхньосеноманського часу) поверхні кристалічного щита (Петрунь 2004).

Співставлення виявлених крем'яних артефактів з обох шурфів засвідчує що в основі первинного розщеплення комплексів знаходилося паралельне/субпаралельне зняття заготовок зі сплосчених повздовжніх робочих поверхонь **нуклеусів**. Наявні одноплощадкові ядрища та двоплощадковий варіант зустрічного сколювання. Площадки нуклеусів переважно гладкі та оформлені, присутні незначні підправки фасетуванням. Виявлені випадки зняття карнизу площадок зі сторони робочих поверхонь. Простежені прийоми підтримування поперечної випуклості робочих поверхонь за допомогою крайових повздовжніх сколів з площадок та бічних підправок у бік тилу нуклеусів й у зворотному напрямку. В якості заготовок для більшості ядрищ використані масивні фрагменти жовен кременю, їхня тильна сторона вкрита первинною кіркою, в одному випадку підправлена сколами. У складі природної структури кременю всіх нуклеусів присутні різнорозмірні включення. Утилізація більшості ядрищ була припинена на етапі виявлення значних за розмірами включень внутрішнього браку використаної сировини. У одного зі спрацьованих нуклеусів, виготовленого на сколі, крутою лусковою ретушшю альтернативно оброблені ділянки бічних сторін, що наближує виріб до категорії повздовжніх скребел.

Незважаючи на відсутність відбійників у комплексах обох шурфів, тильна сторона одного використаного нуклеуса має ділянку із зірчастою забитістю та сліди від використання у якості ретушера. Це дозволяє припускати застосування у якості крем'яних відбійників і ретушерів окремих утилізованих ядрищ. На користь використання жорстких відбійників додатково вказує значна кількість масивних відбивних горбків серед сколів двох колекцій.

Спрямованість первинного розщеплення на паралельне зняття заготовок зі сплосчених нуклеусів аргументується високою кількістю (34 од.) повздовжнього різновиду огранки дорсальних поверхонь сколів та виробів із вторинною обробкою у складі обох комплексів (співвідношення відповідних показників у колекціях між обома шурфами приблизно однакове). Також, серед можливих для визначення крем'яних виробів, значною мірою представлені біповздовжні (8 екз.), ортогональні (8 екз.), перпендикулярні (7 екз.) та субконвергентні (7 екз.) варіанти спинок. У меншій кількості наявні гладкі (5 екз.), підперехресні (4 екз.) і доцентрові (2 екз.) дорсальні поверхні. Привертає увагу значна кількість знахідок із жовневою кіркою на спинці: первинні (9 екз.), напівпервинні (13 екз.) та з частковою кіркою (26 екз.) крем'яні артефакти. Подібна питома вага артефактів із первинною кіркою, разом з кількісними ортогональними, перпендикулярними та підперехресними варіантами огранки дорсальних поверхонь вказує на інтенсивність первинної обробки кременю на дослідженій ділянці стоянки.

Переважають гладких ударних площин серед сплосчених нуклеусів підтверджується співвідношенням різновидів ударних площадок виробів. За кількісними показниками серед цілих ударних площадок знахідок з обох шурфів абсолютно переважають гладкі форми (38 екз.), значно менше представлені кіркові (7 екз.), фасетовані (6 екз.), двогранні (4 екз.) та багатогранні (1 екз.) різновиди. При підготовці ударних площадок до сколювання застосовувалися прийоми зняття карнизу (21 екз.), зворотної редукації (6 екз.) та редукації зони удару (3 екз.) поверхні сколювання.

У якості заготовок для **знарядь** були використані переважно видовженої форми відщепи з метричними показниками довжини від двох з половиною сантиметрів.

Одне з двох виявлених у ході шурфування однолезових повздовжніх **скребел** (рис. 3: 3) виготовлене на короткому фрагментованому відщепі з гладкою дорсальною поверхнею, інше — пошкоджене кріогенним чинником.

До дволезових скребел зараховано базальний фрагмент зламаного знаряддя, одна з повздовжніх сторін якого оброблена крутою лусковою ретушшю, а протилежна має напівкрутий лусковий багаторядний двобічний фасетаж.

У колекціях обох шурфів наявні **обушкові ножі** (рис. 3: 4, 5, 8), які виготовлені на пластинчастих сколах та видовженої форми відщепів. Більшість виробів має штучний обушок утворений негативом попереднього сколювання, у ряді випадків акомодативна частина додатково оброблювалася фасетажем. Леза знарядь оформлені напівкрутою/пологою лусковою альтернативною та біфасіальною ретушшю. У кількох виробів фасетований робочий край має зубчастий вигляд.

У шурфах виявлений **гостроконечник**, виготовлений на відщепі видовженої форми. Знаряддя має асиметричний в плані вигляд, крутою ретушшю альтернативним способом оброблена дистальна конвергентна частина виробу.

До **зубчастих** знарядь віднесено вироби, виготовлені на видовжених сколах, повздовжні ділянки із зубчастим краєм яких оформлені інтенсивним фасетажем. Не виключений природний характер походження окремих зубчастих фасеток. Одне знаряддя має альтернативну обробку протилежних сторін — один повздовжній край ретушований зі спинки, а протилежний йому — зі сторони черевця.

У матеріалах шурфів виявлені три кінцеві **скребачки**. Один виріб має короткий випуклий робочий край, він виготовлений на масивному високому відщепі з фрагментами жовневої кірки на дорсальній поверхні. Друге знаряддя (рис. 3: 2) вирізняється невеликими розмірами, заготовкою для нього слугував напівпервинний відщеп, проксимальна частина якого зруйнована.

Третій виріб (рис. 3: 1) виготовлений на сколі видовжених пропорцій, зі слідами забитості дорсальної поверхні. Має наближене до прямого, слабковипукле робоче лезо. Одна з повздовжніх сторін оброблена крутою лусковою ретушшю з вентрального боку, яка формує зубчастий додатковий робочий край знаряддя. Також зі сторони вентральної поверхні від скребкового леза на кутовій ділянці, уздовж повздовжнього зубчастого краю, спущений плоский різцеподібний скол, негатив якого додатково потоншений плоским ретушуванням.

У комплексі знахідок виявлені два **різці**, виготовлені на відщепів. Один виріб (рис. 3: 7), представлений бічним ретушним варіантом, має сліди дорсальних та вентральних потоншень базальної основи. Від ріжучої кромки зі сторони черевця нанесені плоскі фасетки пригострення робочої ділянки. Інше знаряддя, із фрагментами первинної кірки на дорсальній поверхні, презентоване бічним різновидом різця, також має плоский вентральний скол спущений від ріжучої кромки. На протилежній кутовій ділянці виробу присутній кльовоподібний елемент, оброблений дорсальним і вентральним фасетажем. Подібні знаряддя можуть бути визначені як різці-різчики.

До категорії **сколів із підтескою кінців** зараховано плоский виріб дещо видовженої пропорції, що має на поперечному краї залишки ударної площадки від якої були зняті повздовжні субпаралельні сколи, наявні на спинці артефакту (рис. 3: 6). На вентральній стороні виробу присутні сліди підтески, виконаної зі сторони цієї площадки. У знахідки протилежний обробці кінець і значна частина його черевця фрагментовані криогенним чинником. Подібні особливості морфології виробу дозволяють ототожнювати його з *truncated-faceted tool* або з виробами із ядрищним потоншенням. Проте, на відміну від останніх, знахідка з Виклиного За скоріше нагадує фронтальний скол робочої площини сплющеного нуклеуса з подальшою вентральною підтескою. Аргументами на користь цього виступають як тонкість виробу, так і ширина негативів від сколів та значна глибина їхніх заломів на поверхні спинки артефакту.

Наявні в колекціях шурфів відщепи та їхні уламки з ретушшю представлені виробами з нерегулярним фасетажем, різними пошкодженими, фрагментованими та атиповими формами з вторинною обробкою.

Уламки пластинчастих сколів з ретушшю наявні у вигляді дрібних форм із крайовим фасетажем, в одному випадку ретушування здійснено зі сторони черевця.

Серед комплексів обох шурфів привертає увагу кількість фрагментованих виробів. Значна частина знахідок зазнала **фрагментації** внаслідок впливу криогенного чинника, на що вказують сліди характерного вилущення їхньої поверхні. Також подібні наслідки могли виникнути в результаті постдепозиційного переміщення

окремих артефактів. Разом з тим, частина виробів демонструє ознаки, що вказують на умисний характер їхнього фрагментування. Так, у колекції наявні знахідки в яких більшість площі зламу, опісля фрагментації оброблялася тронкуванням вертикальною ретушшю. Серед частини виробів, на одній із повздовжніх сторін зламу, виявлені сліди обробки крутим коротким фасетажем вигнутого опісля фрагментації краю з метою усунення його кривизни та вирівнювання поверхні. У деяких видовжених сколів присутня ретуш на куті зламу, що також може трактуватися як частина технологічного процесу навмисної фрагментації цих виробів.

У матеріалах колекцій шурфів виявлені кількісні випадки вентральних та дорсальних **потоншень** крем'яних знахідок. Здебільшого потоншення зазнавали дорсальні та вентральні поверхні базальних частин артефактів. Зустрічаються випадки дорсальних потоншень, що поширюються видовженими лусковими фасетками на значну площу поверхні спинки виробів. Основною метою застосування цих прийомів вторинної обробки було усунення високих та широких відбивних горбків, зменшення масивності артефактів, вирівнювання профілю виробів, формування чи підтримування рівності робочих країв знарядь. Поширеність потоншень серед виробів комплексу також знаходить своє відображення у значній кількості випадків застосування прийому зняття карнизу поверхні сколювання на відбивних площадках сколів і знарядь. Цей прийом інтерпретується як варіант дорсального потоншення проксимальних частин майбутніх сколів з метою зменшення їхньої масивності.

Таблиця 1. Виклине За. 2018 р. Типолого-статистична характеристика знахідок із шурфів

Номенклатура знахідок		Кількість	
		Шурф №1	Шурф №2
Відщепи		5	16
Уламки відщепів		32	68
Пластинчасті сколи		1	-
Уламки пластинчастих сколів		4	12
Реберчасті сколи		-	3
Лусочки (до 1,0 см)		-	14
Уламки кременю		8	14
Фрагменти конкрецій		1	-
Фрагменти відщепів зі слідами впливу високих температур		1	1
Фрагменти кварцу		1	-
Фрагменти граніту		-	1
Нуклеуси	сплощені одноплощадкові	-	3
	сплощені двоплощадкові зустрічного зняття	-	1
Нуклеоподібні уламки		-	5
Уламки нуклеусів		-	1
Вироби з вторинною обробкою			
Скребла	однолезові	-	2
	дволезові	-	1
Ножі обушкові	із природним обушком	-	1
	зі штучним обушком	2	4
Гостроконечники		1	-
Зубчасті знаряддя		-	2
Скребачки кінцеві		1	2
Різці		-	2
Сколи з підтескою кінців		-	1
Відщепи з ретушшю		2	6
Уламки відщепів з ретушшю		9	10
Уламки пластинчастих сколів з ретушшю		-	2
У т.ч. вироби	з вентральним потоншенням	6	10
	з дорсальним потоншенням	6	8
Загальна кількість знахідок		68	172

Висновки

Порівняльний аналіз стратиграфічних умов залягання та детальний розгляд технічних і типологічних характеристик знахідок із обох шурфів засвідчує виразні паралелі між крем'яними колекціями і дозволяє розглядати виявлені артефакти в рамках одного комплексу.

Враховуючи особливості стратиграфічного положення кременів, морфологію знахідок та набір техніко-типологічних показників виробів, виявлений комплекс артефактів стоянки Виклине За, зважаючи на площу розкопаної ділянки та кількість здобутих знахідок, можемо попередньо співвіднести з муст'єрським технокомплексом, хронологічне положення якого знаходиться в межах пізнього середнього палеоліту та ранньої пори верхнього палеоліту.

Виявлений крем'яний матеріал свідчить, що в основі технології первинного розщеплення комплексу знаходилося використання нуклеусів з паралельною/субпаралельною системою сколювання заготовок зі сплюснених робочих поверхонь, наявне вагоме переважання гладких ударних площадок, фасетовані варіанти займають підпорядковане положення, у підготовці зони розщеплення помітну роль відігравав прийом зняття карнизу, присутні кількісні знахідки з рештками жовневої кірки.

Категорія знарядь пам'ятки характеризується наявністю скребел, обушкових ножів, гостроконечників, зубчастих виробів, виявлені також грубі кінцеві скребачки, різці-різчики та скол з підтескою кінця.

Серед помітних рис вторинної обробки в комплексі знаходять відображення: поширеність альтернативної обробки протилежних сторін, численні випадки використання альтернативної ретуші, наявність двосторонньої обробки, асиметрія фасетажу (різномірність фасеток та їхніх кутів нахилу в межах обробленої ділянки), зубчастий вигляд крайових ділянок частини виробів, досить кількісні випадки фрагментування, розповсюдженість застосування різноманітних дорсальних та вентральних потоншень.

Найближчі аналогії крем'яний комплекс стоянки може мати в матеріалах розташованого поряд пункту Виклине 1, а також за деякими показниками артефактів – у колекціях окремих середньопалеолітичних стоянок басейну Великої Висі (Коробчине-курган, Андріївка 4, Маслове 5) (Залізник, Нездолій 2013; Залізник, Шевченко, Кухарчук 2015; Нездолій 2017; Степанчук та ін. 2008; Степанчук та ін. 2013).

Стоянка Виклине За досить перспективна для проведення подальших досліджень і потребує наступних комплексних польових робіт із залученням фахівців у галузі природничих наук для отримання більш розгорнутої хронологічно-індустріальної атрибуції пам'ятки та подальшого визначення її місця в системі комплексу палеолітичних пам'яток регіону та кам'яного віку Східної Європи загалом.

ЛІТЕРАТУРА

Залізник, Л. Л., Кухарчук, Ю. В., Ветров, Д. О., Беленко, М. М., Хоптинець, І. М., Нездолій, О. І., Шевченко, Т. О. 2014. *Звіт про розкопки палеолітичних стоянок біля м. Новомиргород на Кіровоградщині у 2014 р.* НА ІА НАНУ, ф. е., 2014/20.

Залізник, Л. Л., Нездолій, О. І. 2013. Стоянка Коробчине-курган та її аналоги. В: Залізник, Л. Л. (ред.). *Найдавніше минуле Новомиргородщини. Кам'яна доба України*, 15. Київ: Шлях, с. 48-75.

Залізник, Л. Л., Шевченко, Т. О., Кухарчук, Ю. В. 2015. Стоянка Андріївка 4 і проблема зубчастого муст'є України. *Кам'яна доба України*, 16, с. 11-43.

Матвійшина, Ж. М., Дорошкевич, С. П. 2013. Палеогеографічні дослідження на палеолітичних стоянках басейну Великої Висі. В: Залізник, Л. Л. (ред.). *Найдавніше минуле Новомиргородщини. Кам'яна доба України*, 15. Київ: Шлях, с. 258-268.

Нездолій, О. І. 2017. Дослідження палеолітичної стоянки Коробчине-курган у 2016 р. *Кам'яна доба України*, 17-18, с. 101-112.

Нездолій, О. І. 2018. Пошуки родовищ крем'яної сировини поблизу стоянки Коробчине-курган на Новомиргородщині. *Емінак*, 2 (22), с. 5-15.

Петрунь, В. Ф. 2004. Використання мінеральної сировини населенням Трипільської культури. В: Відейко, М. Ю. (гол. ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Т. 1. Київ: Укрполіграфмедіа, с. 199-218.

Степанчук, В. М., Матвіїшина, Ж. М., Рижов, С. М., Кармазиненко, С. П. 2013. *Давня людина: палеогеографія та археологія*. Київ: Наукова думка.

Степанчук, В. М., Матвіїшина, Ж. М., Рижов, С. М., Кармазиненко, С. П. 2013а. Дослідження палеолітичних місцезнаходжень басейну Великої Висі у 2004-2008 роках. В: Залізник, Л. Л. (ред.). *Найдавніше минуле Новомиргородщини. Кам'яна доба України*, 15. Київ: Шлях, с. 284-304.

Степанчук, В. М., Рижов, С. М., Матвіїшина, Ж. М., Кармазиненко, С. П. 2008. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті. *Кам'яна доба України*, 11, с. 23-41.

Степанчук, В. М., Рижов, С. Н., Матвиішина, Ж. Н., Кармазиненко, С. П. 2009. *Исследование палеолитических памятников в Новомиргородском р-не Кировоградской области в 2008 г.* НА ІА НАНУ, ф. е., 2008/218.

REFERENCES

Zalizniak, L. L., Kukharchuk, Yu. V., Vietrov, D. O., Belenko, M. M., Khoptynets, I. M., Nezdolii, O. I., Shevchenko, T. O. 2014. *Zvit pro rozkopky paleolitychnykh stoianok bilia m. Novomyrhorod na Kirovohradshchyni u 2014 r.* NA ІА НАНУ, ф. е., 2014/20.

Zalizniak, L. L., Nezdolii, O. I. 2013. *Stoianka Korobchynе-kurhan ta yii analohy*. In: Zalizniak, L. L. (ed.). *Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny. Kamiana doba Ukrainy*, 15. Kyiv: Shliakh, p. 48-75.

Zalizniak, L. L., Shevchenko, T. O., Kukharchuk, Yu. V. 2015. *Stoianka Andriivka 4 i problema zubchastoho mustie Ukrainy. Kamiana doba Ukrainy*, 16, p. 11-43.

Matviishyna, Zh. M., Doroshkevych, S. P. 2013. *Paleohehrafichni doslidzhennia na paleolitychnykh stoiankakh baseinu Velykoi Vysi*. In: Zalizniak, L. L. (ed.). *Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny. Kamiana doba Ukrainy*, 15. Kyiv: Shliakh, p. 258-268.

Nezdolii, O. I. 2017. *Doslidzhennia paleolitychnoi stoianky Korobchynе-kurhan u 2016 r.* *Kamiana doba Ukrainy*, 17-18, p. 101-112.

Nezdolii, O. I. 2018. *Poshuky rodovyshch krem'ianoi syrovyny poblyzu stoianky Korobchynе-kurhan na Novomyrhorodshchyni. Eminak*, 2 (22), p. 5-15.

Petrun, V. F. 2004. *Vykorystannia mineralnoi syrovyny naseleнням Trypilskoi kultury*. In: Videiko, M. Yu. (ed.-in-chief). *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii*. Vol. 1. Kyiv: Ukrpolihrafmedia, p. 199-218.

Stepanchuk, V. M., Matviishyna, Zh. M., Ryzhov, S. M., Karmazynenko, S. P. 2013. *Davnia liudyna: paleohehrafiiа ta arkheolohiia*. Kyiv: Naukova dumka.

Stepanchuk, V. M., Matviishyna, Zh. M., Ryzhov, S. M., Karmazynenko, S. P. 2013. *Doslidzhennia paleolitychnykh mistseznakhodzen baseinu Velykoi Vysi u 2004-2008 rokakh*. In: Zalizniak, L. L. (ed.). *Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny. Kamiana doba Ukrainy*, 15. Kyiv: Shliakh, p. 284-304.

Stepanchuk, V. M., Ryzhov, S. M., Matviishyna, Zh. M., Karmazynenko, S. P. 2008. *Novi dani do vyvchennia rannikh etapiv osvoiennia terytorii Skhidnoievropeiskoi rivnyny u paleoliti*. *Kamiana doba Ukrainy*, 11, p. 23-41.

Stepanchuk, V. M., Ryzhov, S. N., Matviishina, Zh. N., Karmazynenko, S. P. 2009. *Issledovaniye paleolitycheskikh pamyatnikov v Novomirgorodskom r-ne Kirovogradskoy oblasti v 2008 g.* NA ІА НАНУ, ф. е., 2008/218.

O. I. Nezdolii, D. O. Vietrov, P. I. Ozerov

TRIAL TRENCHING OF VYKLYNE 3 STONE AGE LOCALITY IN KIROVOHRAD REGION IN 2018

The article is devoted to the archaeological materials of the trial trenching of Vyklyne 3 Stone Age locality, which is located in Kirovohrad region. In the course of archaeological investigations carried out at one part of the surface locality, the cultural horizon of artifacts in a stratified position was discovered. The new Palaeolithic site was called Vyklyne 3a.

The revealed flint material from the site shows that the basis of the primary knapping technology of these complexes is the usage of cores with a parallel-like preform from flattened flaking surfaces. At the same time, for both complexes is inherent the large number of plain platforms, the subordinate position of prepared and faceted plat-

forms, the huge number of cortical, semi-cortical and partially cortical dorsal surfaces of flake-preforms and tools.

The typological set of tools category from Vyklyne 3a site includes scrapers, backed knives, points, denticulated pieces. Some end-scrapers, burin-and-cutting tools, truncated-faceted tool were found too.

Notable features of secondary treatment in the complex include: the prevalence of alternative treatment of opposite surfaces, numerous cases of use of the alternative re-touch, the presence of bifacial-like treatment, asymmetry of retouching, denticulate appearance of the edge sections of the part of artifacts, rather quantitative cases of advised fragmentation, the prevalence of various dorsal and ventral thinning.

Due to the stratigraphic position of the artifacts, their morphology and the flint inventory technological and typological characteristics, the artifacts collection of Vyklyne 3a site is preliminary identified as the Mousterian technocomplex, whose chronological position is within the boundaries of the Late Middle Paleolithic and the Early Upper Paleolithic.

Keywords: Kirovohrad region, Velyka Vys River, Paleolithic, Vyklyne 3a site, trial trenching, flint inventory.

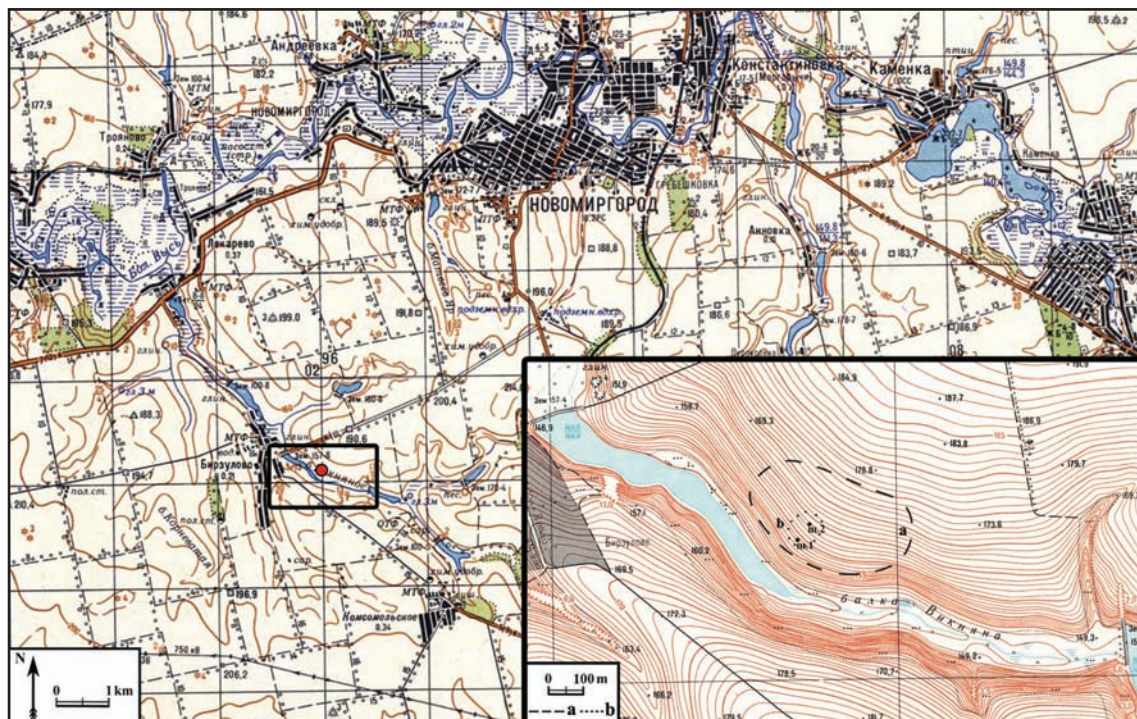

Рис. 1. Розташування місцезнаходження кам'яного віку Виклине 3 на Кіровоградщині: а — площа поширення підйомного матеріалу на місцезнаходженні; б — локалізація шурфів і стоянки Виклине 3а у межах місцезнаходження

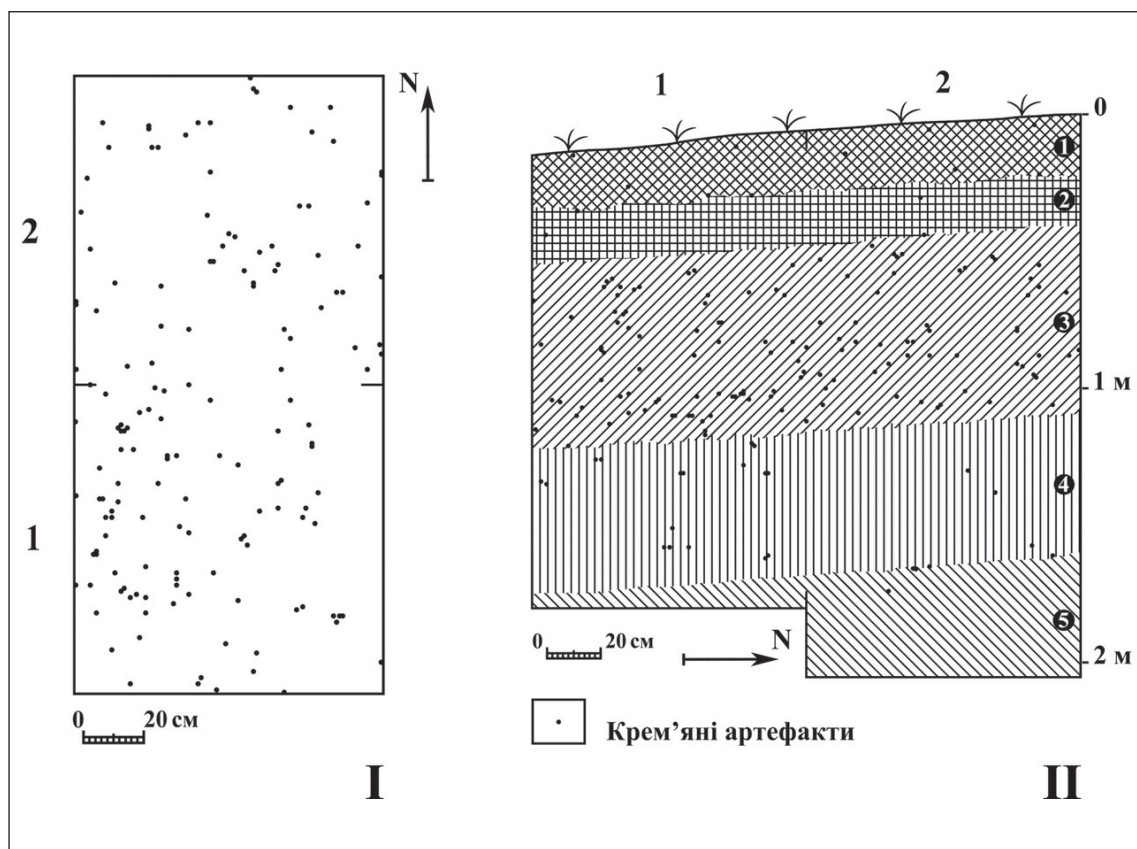

Рис. 2. Виклине 3а. 2018 р.: I — план розміщення знахідок у шурфі № 2; II — профіль західної стінки шурфу № 2: 1 — орний шар чорного кольору; 2 — темно-сірий суглинок із буруватим відтінком; 3 — сіро-світло-бурий суглинок, більш бурий у нижній частині; 4 — бурий суглинок; 5 — світло-палевий лесоподібний суглинок

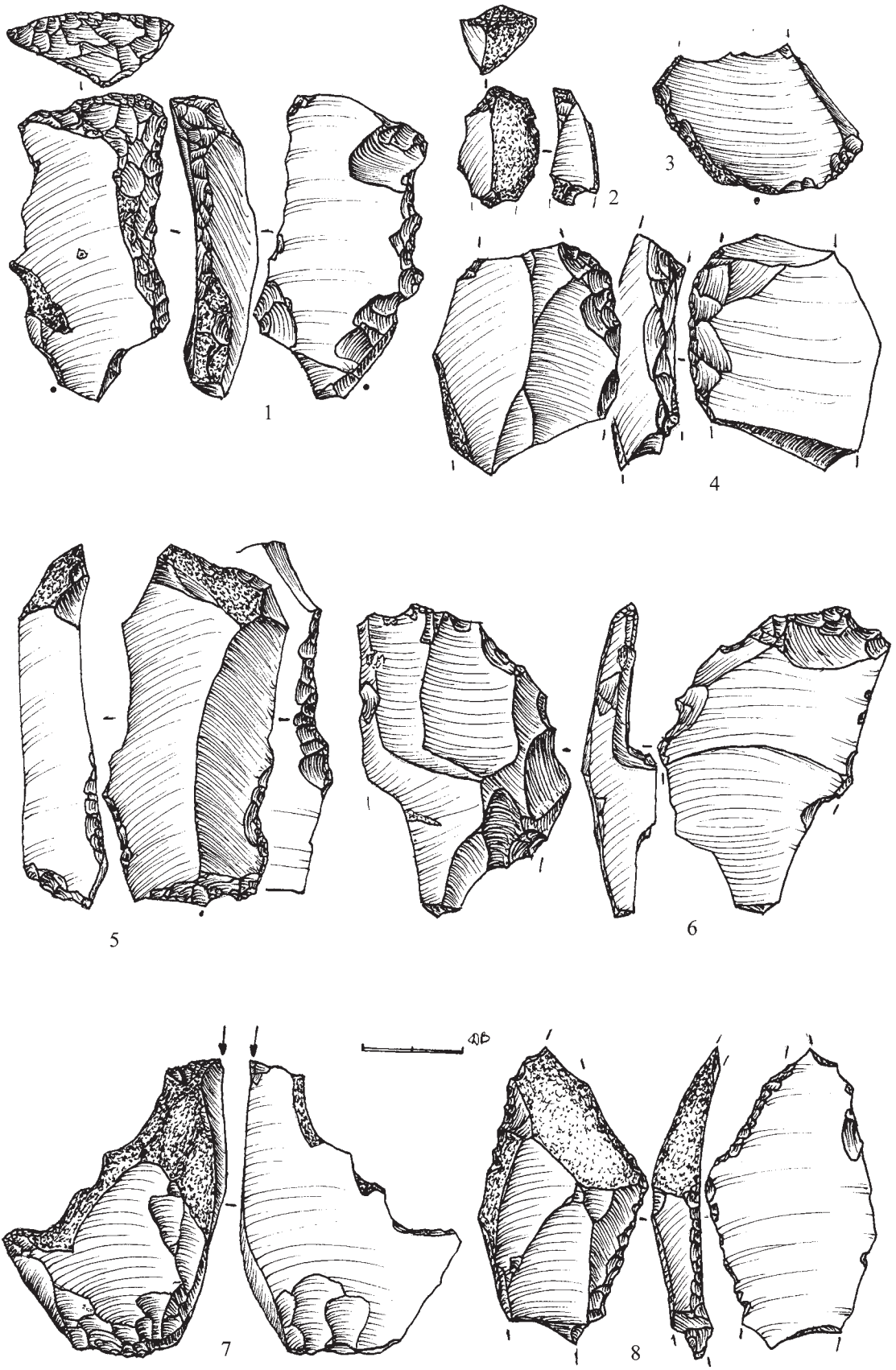

Рис. 3. Виклине За, 2018 р. Крем'яний інвентар

І. В. Піструїл, А. В. Главенчук

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ АНЕТІВКА 1

В роботі публікуються матеріали досліджень верхньопалеолітичної стоянки Анетівка 1 у 2014 та 2018 рр.

Ключові слова: Північно-Західне Причорномор'я, верхній палеоліт, епіоріньяк, Анетівка 1, крем'яний інвентар.

У 2014 та 2018 роках було продовжено дослідження верхньопалеолітичної стоянки Анетівка 1 (рис. 1). Стоянка відкрита та досліджена на площі 35 м² у 1978 році Причорноморською експедицією під керівництвом В. Н. Станко. Пам'ятка розташована на західній околиці с. Анетівка (Доманівський район Миколаївської області), на другій лесовій терасі (17 м над сучасним рівнем води) правого берега р. Бакшала (Станко, Смольянинова, Иванов 1981, с. 5–17; Станко, Смольянинова, Швайко 1984, с. 4–14; Смольянинова 1989, с. 113–126) (рис. 2). В ході досліджень прослідковано наступну стратиграфію:

1. Сучасний гумусований ґрунт темного (до чорного) кольору, в нижній частині – сірувато-жовтий, із залишками коренів рослин – 0–0,6 м;
2. Щільний лесоподібний суглинок сірувато-палевого відтінку, з великою кількістю вапнякових включень – 0,6–1 м;
3. Еолово-делювіальний горизонт жовтувато-палевих лесоподібних суглинків зі стовбчастою структурою, зовнішньо нагадує похований ґрунт. Карбонатні включення зустрічаються рідко – 1–1,1 м;
4. Лес світло-жовтого кольору – від 1,1 м (Станко, Смольянинова, Иванов 1981, с. 7, рис. 4).

Археологічний матеріал (8827 кременів та 6764 уламків кісток тварин) фіксувався за метричними горизонтами (0,25 м) та зустрічався від сучасної денної поверхні до яскраво-жовтого лесу. В ході камеральної обробки археологічного матеріалу було виділено два «піки» залягання знахідок. Таким чином, стоянка Анетівка 1 була інтерпретована як двошарова пам'ятка із хронологічно та генетично близькими комплексами (Станко, Смольянинова, Иванов 1981, с. 7–8; Смольянинова 1990, с. 27–34). Вивчалась планіграфія окремих горизонтів пам'ятки (Швайко 1992, с. 24–32). В цілому, археологічна колекція стоянки порівнювалась із вже відомими на той час “стоянками з оріньякськими традиціями” – Сагайдак 1, Муралівка, Золотівка, рашківські пам'ятки Молдови (Смольянинова 1990, с. 34), та була віднесена, разом з епіграветським поселенням Анетівка 2, до анетівської археологічної культури (Станко, Смольянинова 1985, с. 5–20).

Невеликі за обсягом археологічні роботи біля розкопу 1978 року були проведені на пам'ятці у 2005–2006 рр.

Також, починаючи з моменту відкриття пам'ятки, співробітниками експедиції постійно проводяться збори підйомного матеріалу на не заасфальтованій ділянці вулиці села, яка проходить безпосередньо по території пам'ятки (напр.: Піструїл 2000, с. 197–204).

У 1981 році на стоянці теж були проведені невеликі дослідження (розкоп 2, приблизно в 50 м на південь від розкопу 1978 р.). Матеріали цих досліджень свого часу не були введені до наукового обігу. Польова документація теж відсутня. Невідома також і площа дослідженої ділянки (судячи з залишків розкопу – приблизно 25 м²). Найвним є тільки зашифрований археологічний матеріал (5870 кременевих виробів). Згідно шифрів, археологічний матеріал фіксувався за метричними горизонтами (чотири горизонти зняття по 0,25 м). За наявним матеріалом, у розкопі 1981 р. не простежуються два “піки” залягання археологічного матеріалу. Встановлено, що основна його кількість залягала у межах 0,25–0,5 м (до 0,75 м) від денної поверхні. Судячи зі стратиграфії розкопу 1 1978 р., більшість матеріалу за-

лягала безпосередньо над лесоподібними суглинками та у верхньому шарі цих суглинків. Техніко-типологічний склад колекції 1981 р. на різних метричних рівнях однаковий (Піструїл 2018; Піструїл 2019, с. 295-318).

В 2014 та 2018 роках проведені дослідження, які мали на меті визначення площі та уточнення стратиграфії розкопу 1981 року. У ці роки планувалось провести більш масштабні роботи, але вони не були проведені через відсутність Дозволу на проведення археологічних досліджень (у 2014 та 2018 роках Дозвіл був виписаний тільки наприкінці грудня). Тому у 2014 та 2018 роках на стоянці були проведені невеликі підготовчі роботи та був зібраний підйомний матеріал, що був вимитий внаслідок рясних дощів.

У 2014 році вздовж південної та східної бровок розкопу 1981 р. була здійснена зачистка, яка показала стратиграфію, в загальних рисах подібну до стратиграфії розкопу 1978 р (рис. 3). Було встановлено, що бровки розкопу 1981 р. частково або повністю зруйновані опливами та сучасними сміттєвими ямами.

Профіль східної стінки демонструє таку стратиграфію:

1. Чорнозем потужністю від 0,3 до 0,5 м;
2. Сірий суглинок – 0,2–0,5 м;
3. Сірий (з домішкою блакитного і палевого відтінків) глинистий прошарок – до 0,1 м. Прошарок фіксується над сіро-жовтими суглинками та під ними, достатньо щільний, і, можливо, пов'язаний з давніми водними потоками. Простежується не по всій площі відкладень;
4. Сіро-жовтий суглинок (перехідний шар) – 0,1–0,25 м;
5. Яскраво-жовтий лесоподібний суглинок (з вкрапленнями глини-«білоглазки»); частково – без «білоглазки» і при цьому іноді сильно опіщанений. Видима потужність – до 30 см.

Як вже вказувалось, стратиграфія розкопу 2 1981 р., в загальних рисах, подібна до стратиграфії розкопу 1978 р. Однак є і деякі розбіжності. По-перше, не простежуються «піки» залягання археологічного матеріалу. У розкопі 1981 р. його кількість поступово збільшується до глибини 0,5–0,75 м, а потім зменшується (Піструїл 2019, с. 297). Можливо, це пов'язано з різною потужністю горизонтів, обраних для аналізу матеріалів 1978 р. та 1981 р. досліджень (Станко, Смольянинова, Іванов 1981, с. 7–8; Піструїл 2019, с. 297). По-друге, потрібно встановити походження сірого щільного глинистого прошарку, який простежений окремими плямами і по різних стратиграфічних горизонтах. Наразі можна припустити декілька версій його походження: 1) прошарок сформований діяльністю землерийних тварин; 2) виник внаслідок «діяльності» водних потоків в різних геологічних періодах; 3) така щільність та колір сформувались на стінках розрізу внаслідок потужних злив у 2014 році в ході досліджень. Все це потребує подальшого уточнення та аналізу.

Судячи з метричних показників шифрів на кременевих виробках розкопу 1981 р. та співставлення зі стратиграфічним розрізом, встановлено, що основна кількість археологічного матеріалу залягала у низах сірого суглинку та у сіро-жовтому суглинку.

Крім стратиграфічних спостережень, у 2014 році на пам'ятці був зібраний чисельний підйомний матеріал (більше 1500 кременевих виробів), що був вимитий внаслідок потужних злив, на не заасфальтованій ділянці вулиці села, яка проходить безпосередньо по території пам'ятки.

За своїми техніко-типологічними показниками колекція підйомного матеріалу та зачисток не відрізняється від колекції стоянки Анетівка 1 досліджень 1978 та 1981 років. Серед виробів з вторинною обробкою присутні скребачки «високої форми», скребачки на відщепках та пластинах, ретушні, кутові та двогранні різці (в тому числі – і такий специфічний тип, як ретушні трансверсальні різці на пластинах), вістря тощо. Крім кременевого матеріалу, в 2014 р. водними потоками були вимиті плейстоценові кістки тварин (вірогідно, великі копитні – бізон?). Ці кістки знайдені в розмитих лесоподібних суглинках яскраво-жовтого кольору та вкриті карбонатною кіркою, що свідчить про їх залягання *in situ*.

Таблиця 1. Анетівка 1. 2014 р. Техніко-типологічний склад колекції крем'яних виробів підйомного матеріалу

№	Найменування виробів	Кількість	%
1	Уламки	183	11,1
2	Відбійники	2	0,12
3	Нуклеуси 1-площадкові	81	4,9
4	Нуклеуси 2-площадкові	30	1,9
5	Нуклеуси 3-площадкові	2	0,12
6	Сколи оновлення нуклеусів	16	0,8
7	Відщепи великі	68	3,9
8	Відщепи середні	333	20,2
9	Відщепи дрібні	252	15,2
10	Луски	40	2,2
11	Пластини великі	16	1,0
12	Пластини середні	199	11,77
13	Мікропластини	56	3,4
14	Різцеві сколи	9	0,4
15	Різці	16	1,0
16	Пластини з ретушшю	7	0,8
17	Мікропластини з ретушшю	1	0,06
18	Відщепи з ретушшю використання	13	0,8
19	Мікрівістря сагайдаксько-муралівського типу	1	0,06
20	Відщепи з ретушшю	3	0,18
21	Пластини з ретушшю використання	5	0,31
22	Осколки з ретушшю	8	0,49
23	Вістря	3	0,18
24	Відщепи з підтісуванням	2	0,12
25	Різцеві сколи з ретушшю	1	0,06
26	Скребачки	29	1,7
27	Уламки з сучасними пошкодженнями	282	17,3
	Всього	1658	100

У 2018 році було заплановано дослідити контрольну ділянку поряд з розкопом 1981 року для з'ясування ступені зруйнованості культурного шару пам'ятки. Для цього було вирішено запровадити методику дослідження пам'яток кам'яного віку, що застосовувалась при розкопках поселення Анетівка 2 (дослідження мікро горизонтами з урахуванням геологічних шарів та застосування промивки культурного шару). Роботу планувалось здійснити в два етапи: по-перше, необхідно було встановити межі розкопу 1981 року та провести його розчистку; по-друге, – обрати ділянку для подальших досліджень.

По периметру ймовірного розкопу 1981 року було знято дерновий шар на площі 80 м². З'ясовано, що стінки розкопу 1981 р. - зруйновані, а сам розкоп перетворено на смітник (скляні пляшки, металобрухт, старе взуття тощо). Крім того, поряд з розкопом 1981 року зафіксовані ями, що також заповнені всіляким непотребом. Тому перехід до другого етапу та вибір ділянки для подальших досліджень був дещо ускладненим.

Другий етап досліджень був «загальмований» рясними дощами наприкінці липня-початку серпня. Крім того, до цього часу автором досліджень не був отриманий «Дозвіл» з Міністерства культури України. Все це змусило всередині серпня припинити дослідження пам'ятки. Рясні дощі призвели до вимивання археологічного матеріалу (табл. 2).

Зібраний підйомний матеріал за техніко-типологічними показниками тотожний кременевому інвентарю, що отриманий у попередні роки дослідження пам'ятки. Специфіку індустрії надають скребачки високої форми, що переважають серед категорії скребачок, специфічні ретушні різці на пластинах з поперечним різцевим сколом та мікрівістря сагайдаксько-муралівського типу.

Таблиця 2. Анетівка 1. 2018 р. Техніко-типологічний склад колекції крем'яних виробів підйомного матеріалу

№	Найменування виробів	Кількість	%
1	Уламки	91	8
2	Пренуклеуси	2	0,2
3	Нуклеуси 1-площадкові	23	2
4	Нуклеуси 2-площадкові	10	0,9
5	Нуклеуси радіального сколювання	1	0,1
6	Сколи оновлення нуклеусів	10	0,9
7	Відщепи великі	21	1,8
8	Відщепи середні	229	20,1
9	Відщепи дрібні, луски	286	25,1
10	Пластини великі	9	0,8
11	Пластини середні	111	9,7
12	Мікропластини	86	7,5
13	Різцеві сколи	1	0,1
14	Відщепи з ретушшю та з ретушшю використання	28	2,5
15	Пластини з ретушшю використання	7	0,6
16	Різці	13	1,1
17	Долота	1	0,1
18	Мікровістря сагайдаксько-муралівського типу	4	0,3
19	Скребачки	21	1,8
20	Уламки невизначених ретушованих знарядь	13	1,1
21	Вістря	1	0,1
22	Скол з кварцу	1	0,1
23	Уламки з сучасними пошкодженнями	172	15,1
	Всього	1141	100

Крем'яний матеріал з розкопів та зборів на поверхні однотипний та відноситься до епіоріньякської індустрії. Вона повністю або частково подібна інвентарю таких епіоріньякських пам'яток півдня Східної Європи як Сагайдак 1, Муралівка, Золотівка тощо.

В наявній колекції Анетівки 1 повністю відсутні знаряддя, що характерні для епіграветських комплексів (насамперед – мікропластини та мікровістря з притупленим краєм), пам'ятки яких також присутні біля с. Анетівка (Станко, Григорьева, Швайко 1989).

Таким чином, можливо, частково перевідкладений землерийними тваринами культурний шар стоянки Анетівка 1 датується пізньоплейстоценовим часом, а подальші стаціонарні дослідження дадуть змогу знайти ділянки з непошкодженим культурним шаром та більш детально розібратись у деяких розбіжностях стратиграфії в різних розкопах цієї пам'ятки.

Про ймовірну наявність культурного шару свідчить велика кількість підйомного матеріалу, що вимивається під час дощів на ділянці вулиці села, яка проходить безпосередньо по території пам'ятки, серед якого у великій кількості присутні дрібні відщепи та лусочки та вкриті вапняком уламки плейстоценових кісток. Подібні знахідки свідчать про ще далеко не вичерпаний потенціал стоянки Анетівка 1.

ЛІТЕРАТУРА

Главенчук, А. В. 2003-2004. Исследование производственного участка на позднепалеолитическом поселении Анетовка II. *Stratum plus*, 1, с. 206 – 227.

Пиструил, И. В. 2000. Новые данные о позднепалеолитической стоянке Анетовка 1. В: *Археология та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження*. Одеса: АстоПринт, с. 197-204.

Пиструїл, І. В. 2018. Крем'яний комплекс стоянки Анетівка 1 (попередні результати аналізу колекції 1981 року дослідження). *Археологія*, 3, с. 65-72.

Пиструил, И. В. 2019. Анетовка 1 – эпиориньякская стоянка в степном Побужье. *Stratum plus*, 1, с. 295-318.

Смолянинова, С. П. 1989. Карта памятников каменного века Степного Побужья. В: Станко, В. Н., Григорьева, Г. В., Швайко, Т. Н. *Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. Вопросы культурно-исторической периодизации позднего палеолита Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 113-131.

Смолянинова, С. П. 1990. *Палеолит и мезолит степного Побужья*. Киев: Наукова думка.

Станко, В. Н., Григорьева, Г. В., Швайко, Т. Н. 1989. *Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. Вопросы культурно-исторической периодизации позднего палеолита Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Станко В. Н., Смолянинова С. П. 1985. Исследование палеолита и мезолита степного Побужья. *Советская Археология*, 4, с. 5–20.

Станко, В. Н., Смолянинова, С. П., Иванов, Г. И. 1981. Раскопки позднепалеолитических стоянок Анетовка I и II на Среднем Буге. В: *Древности Северо-западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 5–22.

Станко, В. Н., Смолянинова, С. П., Швайко, Т. Н. 1984. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 1. В: Дзис-Райко, Г.А. (отв. ред.). *Северное Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 4–14.

Швайко, Т. Н. 1992. Деякі аспекти дослідження культурних горизонтів пізньопалеолітичної стоянки Анетівка 1. В: *Археологія південного заходу України*. Киев: Наукова думка, 24–32.

REFERENCES

Glavenchuk, A. V. 2003-2004. Issledovaniye proizvodstvennogo uchastka na pozdnepaleoliticheskom poselenii Anetovka II. *Stratum plus*, 1, s. 206 – 227.

Pistruil, I. V. 2000. Novyye dannyye o pozdnepaleoliticheskoy stoyanke Anetovka 1. In: *Arkheolohiia ta etnolohiia Skhidnoi Yevropy: materialy i doslidzhennia*. Odesa: AstoPrynt, s. 197–204.

Pistruil, I. V. 2018. Krem'iany kompleks stoianky Anetivka 1 (poperedni rezultaty analizu kolektsii 1981 roku doslidzhennia). *Arkheolohiia*, 3, s. 65-72.

Pistruil, I.V. 2019. Anetovka 1 – epioriniakskaya stoyanka v stepnom Pobuzhye. *Stratum plus*, 1, s. 295-318.

Smolianinova, S. P. 1989. Karta pamyatnikov kamennogo veka Stepnogo Pobuzhia. In: Stanko V. N. Grigoryeva G. V. Shvayko T. N. *Pozdnepaleoliticheskoye poseleniye Anetovka II. Voprosy kulturno-istoricheskoy periodizatsii pozdnego paleolita Severnogo Prichernomoria*. Kiyev: Naukova dumka, s. 113-131.

Smolianinova, S. P. 1990. *Paleolit i mezolit stepnogo Pobuzhia*. Kiyev: Naukova dumka.

Stanko, V. N. Grigoryeva, G. V. Shvayko, T. N. 1989. *Pozdnepaleoliticheskoye poseleniye Anetovka II. Voprosy kulturno-istoricheskoy periodizatsii pozdnego paleolita Severnogo Prichernomoria*. Kiyev: Naukova dumka.

Stanko, V. N. Smolianinova, S. P. 1985. Issledovaniye paleolita i mezolita stepnogo Pobuzhia. *Sovetskaya Arkheologiya*. 4, s. 5–20.

Stanko, V. N. Smolianinova, S. P. Ivanov, G. I. 1981. Raskopki pozdnepaleoliticheskikh stoyanok Anetovka I i II na Srednem Buge. In: *Drevnosti Severo-zapadnogo Prichernomoria*. Kiyev: Naukova dumka, s. 5–22.

Stanko, V. N. Smolianinova, S. P. Shvayko, T. N. 1984. *Pozdnepaleoliticheskoye poseleniye Anetovka 1*. In: Dzis-Rayko G.A. (Ed.). *Severnoye Prichernomor'ye*. Kiyev: Naukova dumka, s. 4–14.

Shvaiko, T. N. 1992: Deiaki aspekty doslidzhennia kulturnykh horyzontiv piznopaleolitychnoi stoianky Anetivka 1. In: *Arkheolohiia pivdennoho zakhodu Ukrainy*. Kiyev: Naukova dumka, s. 24–32.

I. V. Pistruil, A. V. Glavenchuk

THE STUDY OF UPPER PALEOLITHIC SITE ANETIVKA 1

In 2014 and 2018 the study of Upper Paleolithic site Anetivka 1 was continued. The site was discovered and researched on an area of 35 sq m in 1978 by the Black Sea expedition headed by V.N. Stanko. It is located on the western outskirts of the village of Anetivka (Domanivka district, Mykolaiv region) on the second loess terrace (17 m above contemporary water level) of right bank of Bakshala river.

The archaeological material (8827 flints and 6764 fragments of animal bones) has been recorded by metric horizons (0.25 m) and has been found from ground surface to

bright yellow loess. Anetivka 1 was interpreted as a two-layered site with chronologically and genetically close complexes and was attributed to Anetivka archaeological culture, along with Anetivka 2 site.

In 1981 small-scale excavations were held (excavation area 2, ca. 50 m southward of 1978 excavation area). The materials of these excavations were not published in due time.

The research carried out in 2014 and 2018 was aimed at identification of area, clarification of stratigraphy of 1981 excavation area and collecting of surface finds.

According to technical and typological indicators, the 2014 and 2018 surface finds are identical with flint inventory collected during the previous researches of this site. The nucleuses, flakes, blades, debitage, scrapers, burins, micropoints, points, retouched blades and flakes and other tools are presented in the collection. The carinate scrapers, micropoints produced with abrasive retouch (micropoints of Sahaydak-Muralovka type) and specific retouched burins with the transverse burin spall are specific to the industry. The tools typical of the Epigravettian industries (first of all backed microblades and micropoints) are absent in the collection.

The flint inventory of 2014 and 2018 surface finds is attributed to the Epiaurignacian industry. In whole or in part it is similar to the inventory of such South Eastern European Epiaurignacian sites as Lisky, Sagaydak 1, Muralivka, Zolotivka etc.

Keywords: North-West Black Sea region, Upper Paleolithic, Epi-Aurignacian, Anetivka 1, flint inventory.

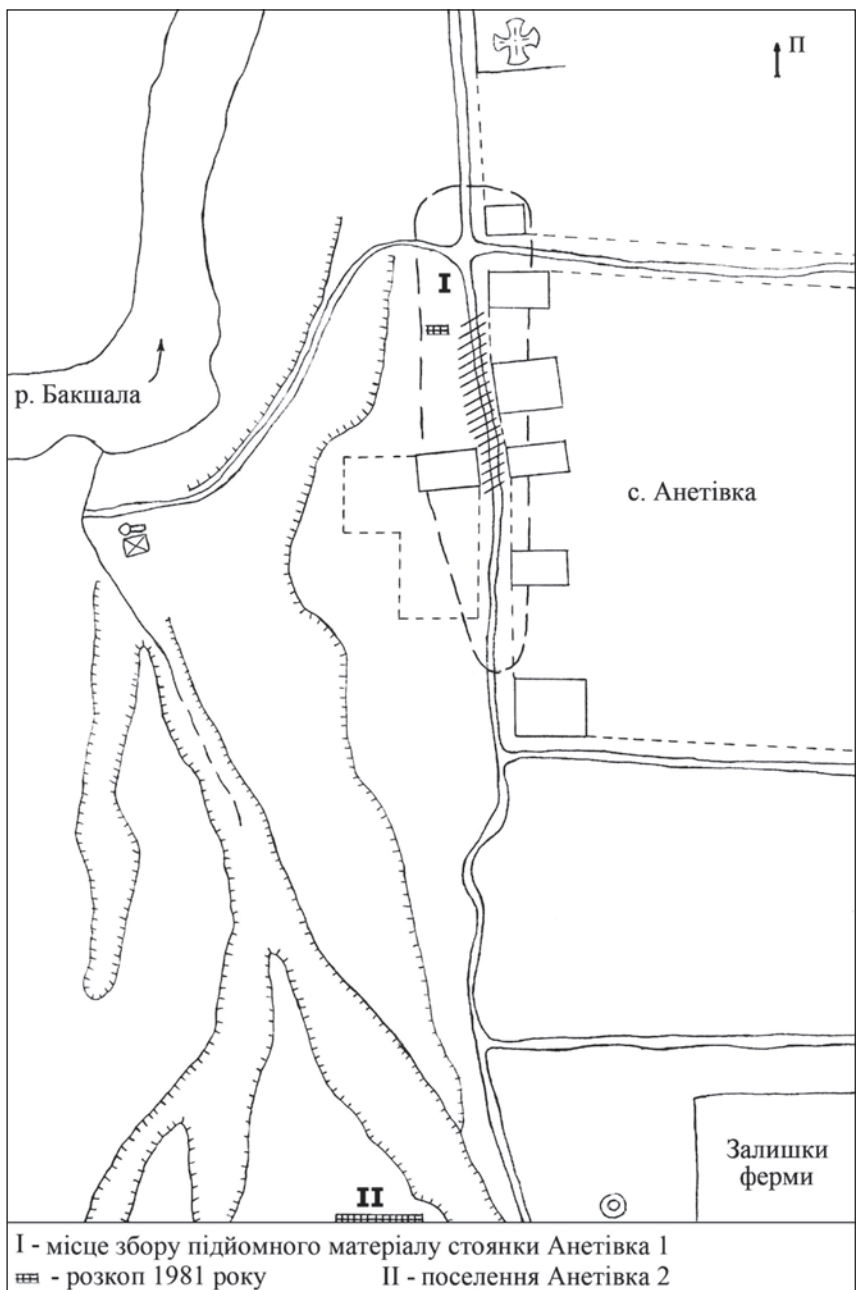

Рис. 1. Схема розташування пам'яток Анетівка 1 та Анетівка 2 на західній околиці с. Анетівка

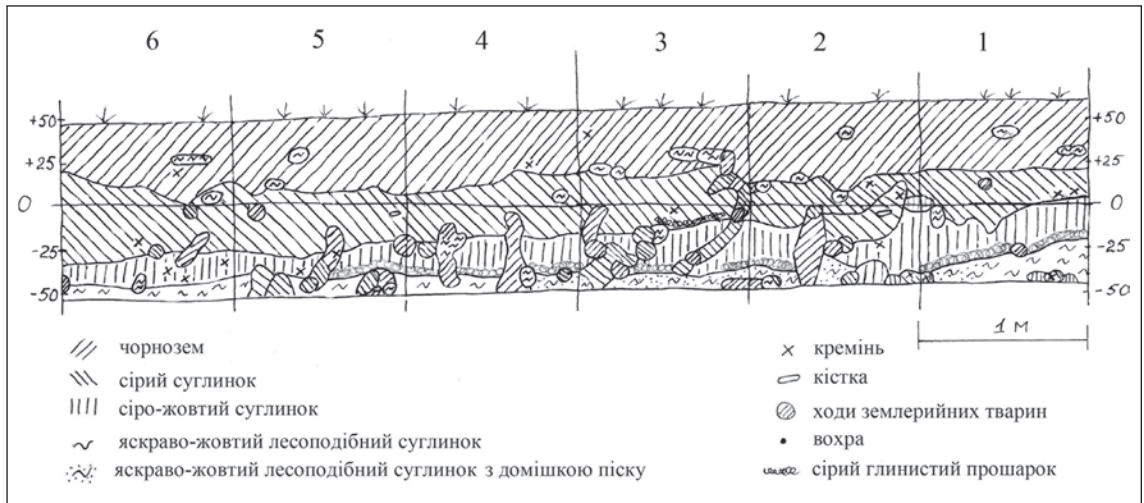

Рис. 2. Профіль східної стінки розкопу 1981 року стоянки Анетівка 1

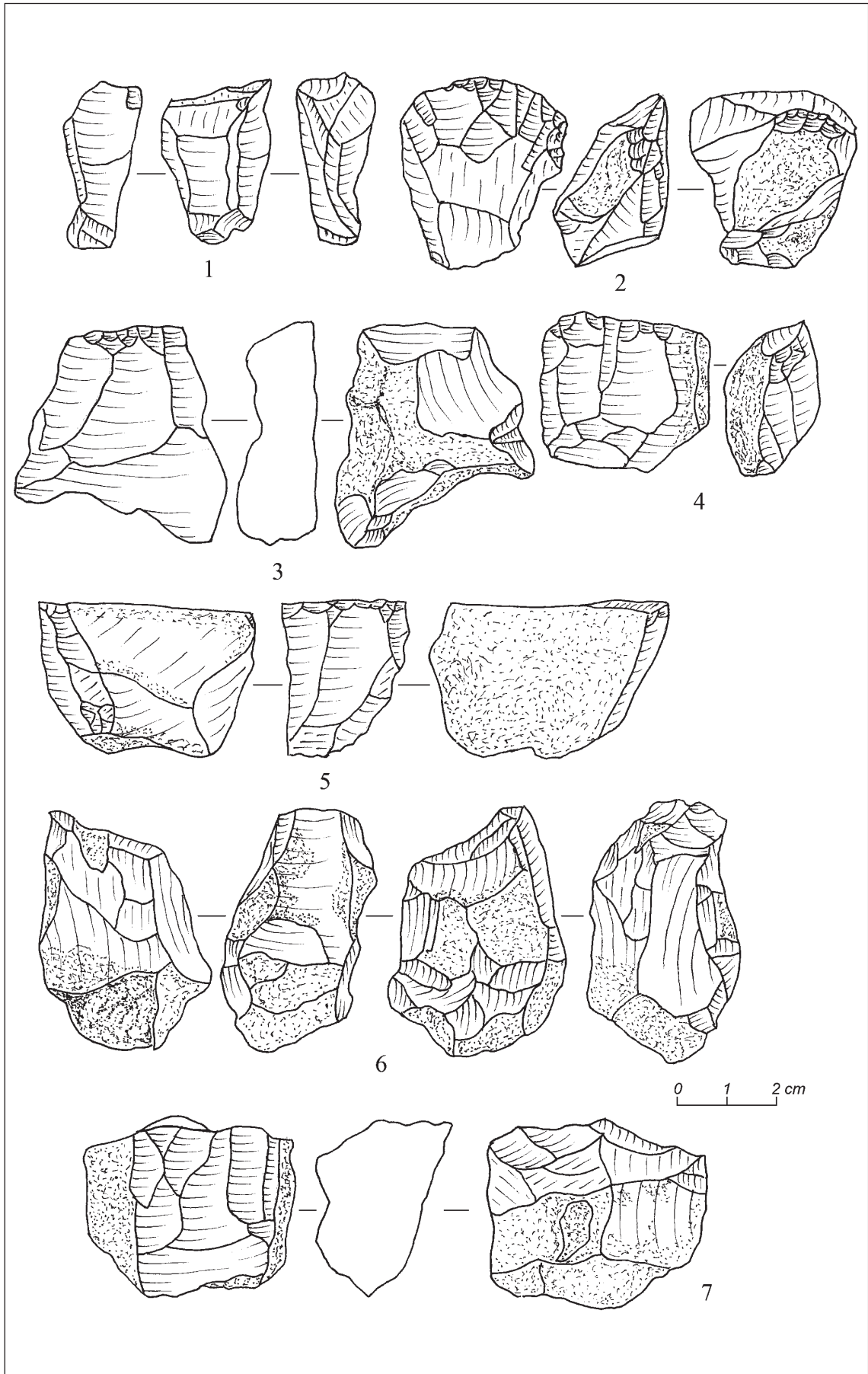

Рис. 3. Анегівка 1. 2014, 2018 рр. Підйомний матеріал. Нуклеуси

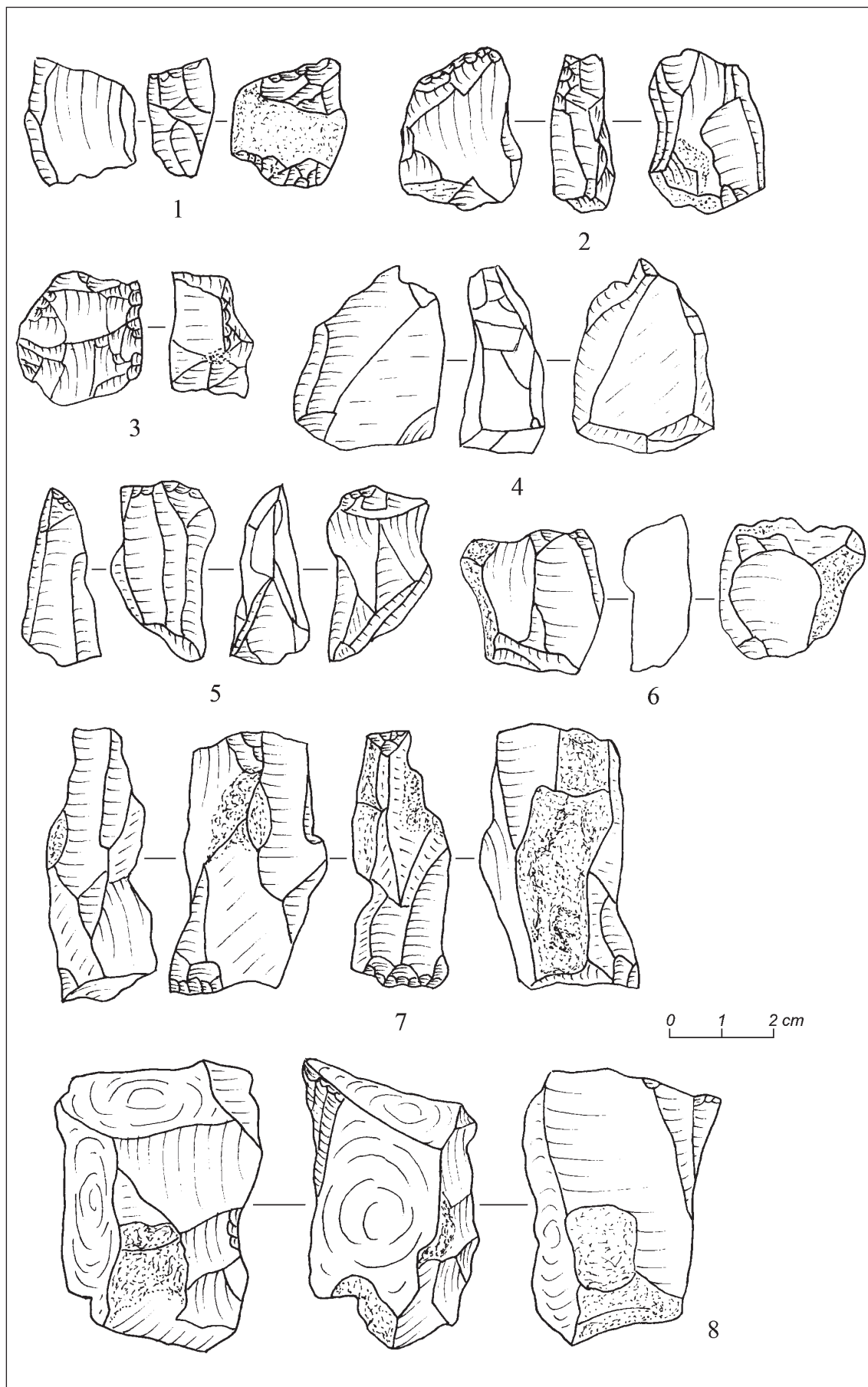

Рис. 4. Анетівка 1. 2014, 2018 рр. Підйомний матеріал. Нуклеуси

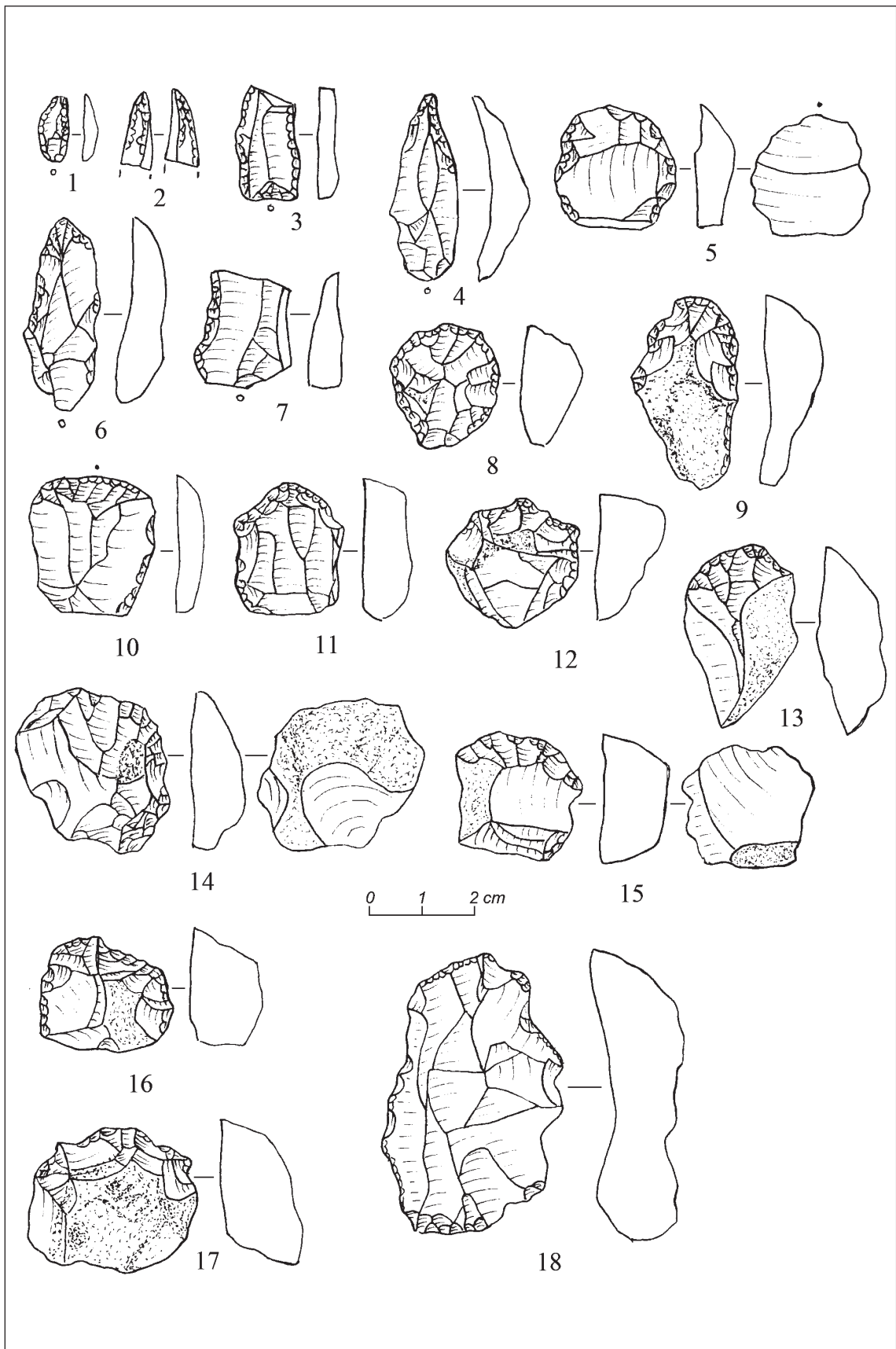

Рис. 5. Анетівка 1. 2014, 2018 рр. Підйомний матеріал. Вироби зі вторинною обробкою

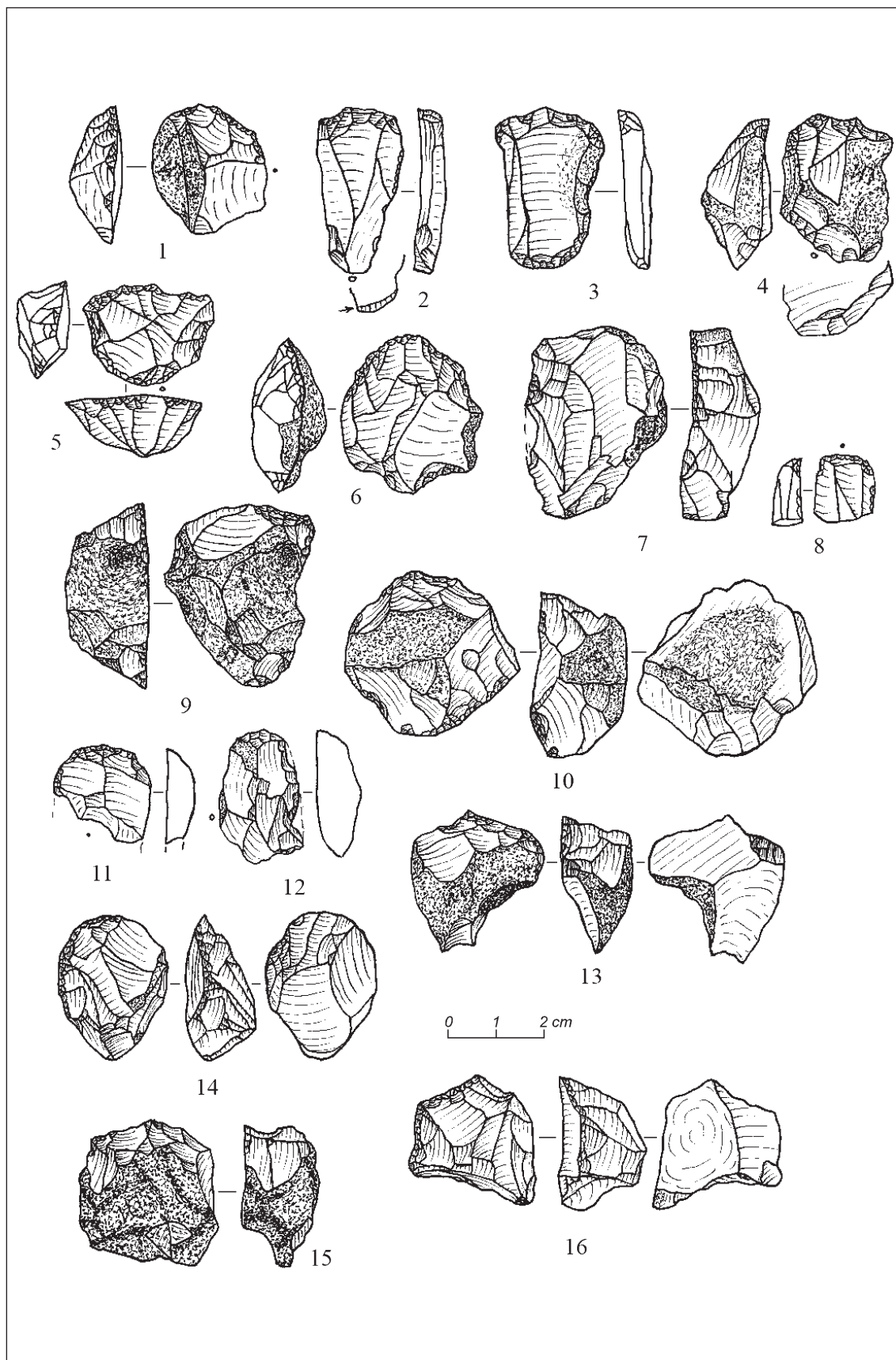

Рис. 6. Анегівка 1. 2014, 2018 рр. Підйомний матеріал. Скребки

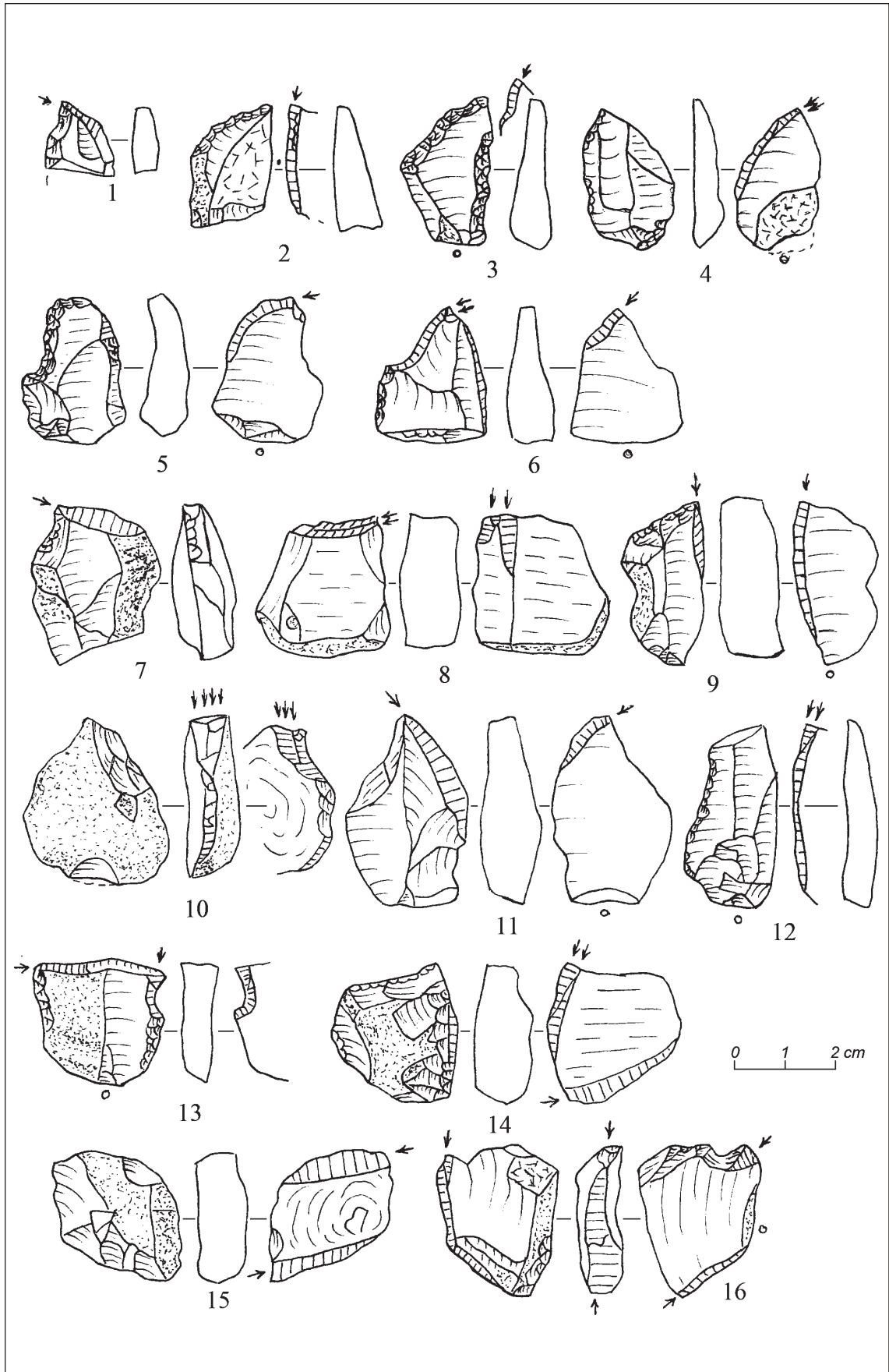

Рис. 7. Анетівка 1. 2014, 2018 рр. Підйомний матеріал. Різці

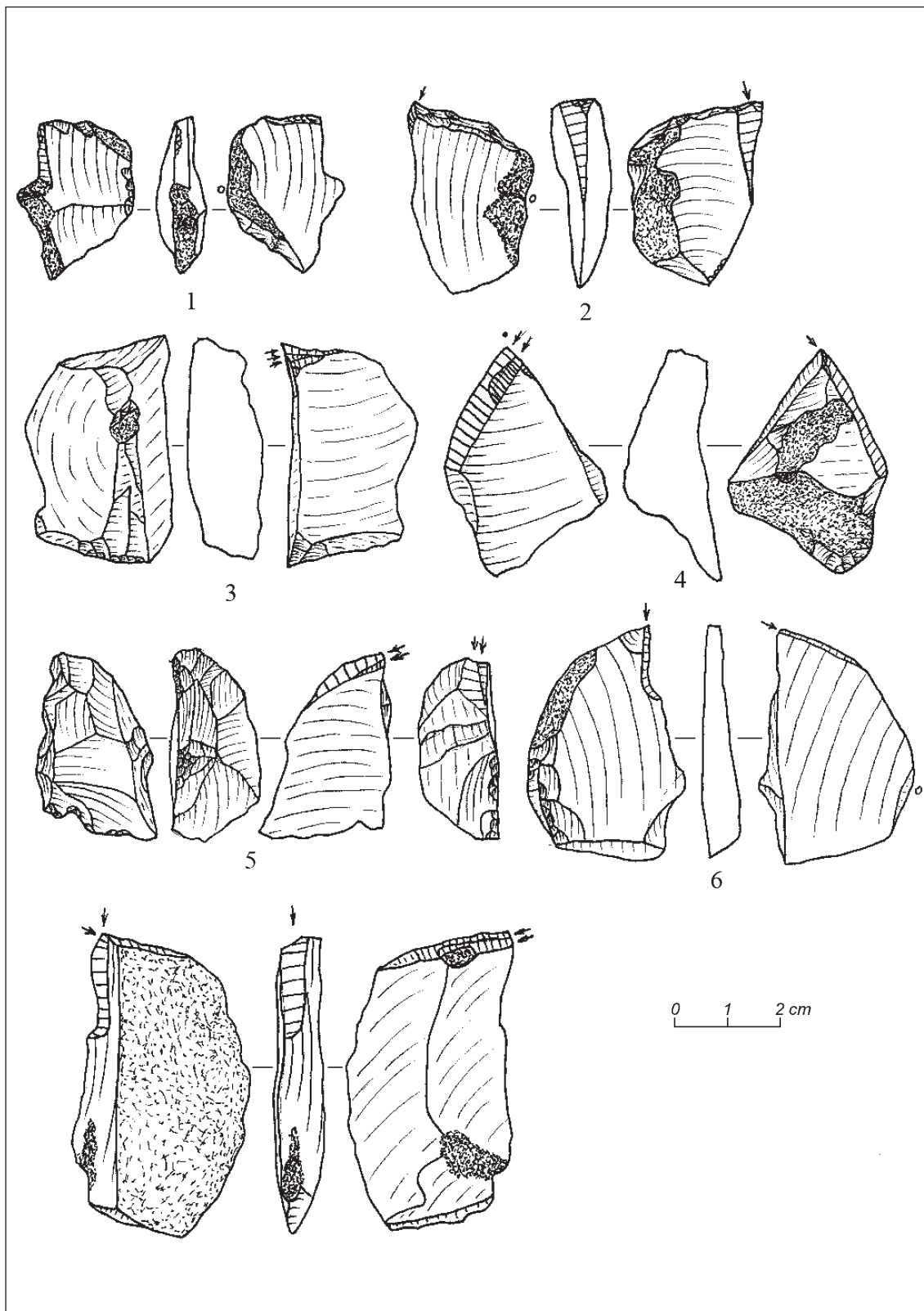

Рис. 8. Анетівка 1. 2014, 2018 рр. Підйомний матеріал. Різці

І. А. Сніжко, Л. І. Бабенко

ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ ДАВНЬОГО КАМ'ЯНОГО ВІКУ НА ХАРКІВЩИНІ

Стаття присвячена основним результатам досліджень пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка Ізюмського району Харківської області протягом 2004-2018 років.

Ключові слова; пізній палеоліт, крем'яні знаряддя, стоянка біля с. Кам'янка.

Вступ

Стоянку біля с. Кам'янка було відкрито 2004 р. під час розвідок, що проводила експедиція Харківського історичного музею. Пам'ятка знаходиться на мисі, біля впадіння в р. Сіверський Донець невеличкої правої притоки р. Суха Кам'янка, в 3 км на південний схід від с. Кам'янка Ізюмського району Харківської області (рис. 1: 1). В 2005 р. розпочались стаціонарні дослідження, що ведуться широкою суцільною площею. Зараз загальна розкопана площа становить 207 м², колекція крем'яних артефактів налічує майже 8 тис предметів. Методика розкопок передбачає ретельне розбирання культурного шару за допомогою ножів, фіксацію речей на місці знахідки по квадратах за допомогою креслень, фотозйомки та нівелювання. Для визначення точного розташування досліджуваних об'єктів в 2005 році було встановлено позначку умовного «0», який одночасно є репером для горизонтальних та вертикальних промірів.

Характеристика культурного шару

Культурні рештки, представлені розщепленим кременем, фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками вохри та вугілля, утворюють розтягнутий по вертикалі горизонт знахідок, що не має специфічного забарвлення. Найбільша концентрація знахідок спостерігається частково в темно-коричневому, світло-коричневому та жовтувато-палевому суглинку, окремі артефакти зустрічаються також в гумусовому горизонті та в типовому лесі. На ділянках, де можна простежити рівень первинного відкладання знахідок, він корелюється з жовтувато-палевим суглинком, що відноситься до верхньопричорноморського підгоризнту. Спостерігається падіння рівня залягання культурного шару в східному та північному напрямках – в бік річок Суха Кам'янка та Сіверський Донець, що відповідає особливостям давнього рельєфу.

Культурний шар має значні пошкодження, що виникли під впливом наступних факторів:

1. Відсутність консервації знахідок після завершення функціонування пам'ятки. Свідченням цього є наявність патини та кальцитових напливів з одного боку на багатьох артефактах.
2. Переміщення артефактів вгору, імовірно, під час замерзання та відтавання.
3. Вплив делювіальних процесів (зміщення по схилу), що простежується формою деяких скупчень, орієнтованих на північ, північний схід та схід, в бік р. Сіверський Донець та р. Суха Кам'янка – ця тенденція спостерігається в трохі згладженому вигляді в сучасному рельєфі. Знахідки часто знаходяться в положенні на ребрі з нахилом в означений бік.
4. Голоценове ґрунтоутворення.
5. Вплив кореневої системи рослин та діяльність риючих тварин – шар сильно пошкоджений кротовинами.

Отже, всі пошкодження культурного шару можна розглядати як постгенетичні.

Для визначення первинного рівня відкладання культурних решток та більш точного встановлення геологічного віку пам'ятки було використано метод мікροстратиграфії. Завдяки тривимірній фіксації переважної більшості знахідок було збудовано графічні мікропрофілі з «кроком» в 1 м для значної частини дослідже-

ної площі (Сніжко 2010, с. 111-114). Встановлено, що формування ініціального рівня відкладання знахідок можна визначити як одноактний процес. На ділянках, де можна простежити рівень первинного відкладання знахідок, він корелюється з жовтувато-палевим суглинком, що відноситься до верхньопричорноморського підгоризонту.

Крем'яний інвентар

Крем'яні знахідки мають добрий стан збереженості, не обкатані, поверхня вкрита шаром патини від молочно-білої до блакитної димчастої. В якості сировини використовувався темно-сірий, майже чорний напівпрозорий крейдяний високоякісний кремій місцевого походження. На пам'ятці представлено повний цикл розщеплення - від заготовок нуклеусів до залишкових ядрищ і утилізованих знарядь. До колекції крем'яних виробів входять нуклевидні уламки, нуклеуси та сколи їх формування і підживлення, відщепи, пластинки, мікропластинки, вироби з вторинною обробкою, лусочки, уламки.

Нуклеуси одноплощадкові односторонні, двохплощадкові призматичні та підпризматичні, торцеві, кубовидні. Характерну групу складають нуклеуси з виступаючою реберчастою тильною частиною (рис. 2: 1-4). Деякі нуклеуси мають ділянки зірчастої забитості, що виникла внаслідок використання їх в якості відбійника. Процес виготовлення та підживлення нуклеусів представлено реберчастими сколами і відщепами. Значна кількість викинутих заготовок і сколів з жовтою кіркою свідчать, що джерело добування кременю знаходилося порівняно недалеко від стоянки. Метою первинного розщеплення були заготовки у вигляді видовжених пластинок та відщепів.

Колекція, що походить з пам'ятки, налічує 7902 артефакти, знарядь із вторинною обробкою 78 екземплярів, що становить 0,99%. Незначна кількість предметів цієї групи типова для пам'яток, розташованих поблизу виходів крем'яної сировини, де первинна обробка відбувалась безпосередньо на території поселення.

Скребоків та скребловидних знарядь 16. Серед скребоків значно переважають кінцеві на відщеплах та пластинах – їх 9 (рис. 2: 8), інші 3 – подвійні. Скребловидні знаряддя виконані на масивних сколах формування/підправки нуклеусів. Серед 20 різців половина – серединні, 5 кутових, 2 бокові, плоский, багатофасетковий та подвійний. Виготовлені на відщеплах, пластинах, масивних сколах та залишкових нуклеусах (рис. 1: 2-6; рис. 2: 5-7, 9). Виїмчасті знаряддя на відщеплах, пластинках та сколі підправки нуклеусу представлені 11 екземплярами. Робочий елемент чотирьох проколов сформований кількома сколами на відщеплах (рис. 2: 10), в одному випадку знаряддя поєднане із серединним різцем. 11 відщепів та пластинок мають ретушовані ділянки. Мікропластинки з притупленим краєм представлені двома цілими формами та 11 фрагментами (рис. 2: 11). Висока трапеція на неправильній пластинці, масивна пластина з виділеним ретушшю кутовим елементом, стамескоподібне знаряддя на масивному сколі з нуклеуса, дископодібне знаряддя з ретушованою ділянкою поки представлені в одному екземплярі. Цікавою є знахідка трьох наконечників з виїмкою (цілий та 2 у фрагментах) (рис. 2: 12-14).

В цілому набір знарядь характерний для епігравецьких пам'яток, хоча присутність в ньому наконечників з виїмкою викликає ряд питань і спонукає до подальших досліджень.

Планіграфічна структура культурного шару включає скупчення крем'яних артефактів, які, вірогідно, відповідають робочим місцям, де відбувалось розколювання кременю. На користь цього свідчать також і випадки ремонту у скупченнях.

Хронологічна позиція пам'ятки

Для встановлення хронологічної позиції пам'ятки були використані стратиграфічний та палінологічний методи. Через те, що культурний шар значно пошкоджений, важко визначити ініціальний рівень відкладення культурних решток і його зв'язок з певними літологічними горизонтами. В таких випадках застосовується метод мікростратиграфії, який передбачає створення мікропрофілів на основі тривимірної фіксації якомога більшої кількості знахідок. В результаті

з'являється можливість визначити найбільш насичену знахідками частину горизонту та встановити безперервність чи дискретність його формування (Леонова і др. 2006, с. 161). Для стоянки біля с. Кам'янка рівень первинного відкладення культурних решток можна пов'язати з жовтувато-палевим лесовидним суглинком верхньопричорноморського літологічного підгоризонту і визначити як одноактний процес, (Сніжко 2010, с. 114). Палінологічні дослідження, проведені д.г.н. Н. П. Герасименко в лабораторії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, дозволили реконструювати природне середовище часів існування пам'ятки. В період формування відкладів культурного шару рослинний покрив був одноманітним за складом та розрідженим. Про холодний клімат свідчить наявність бореальних та аркто-бореальних елементів серед деревних порід. Але відзначена наявність не сухих полинно-маревих, а ксеромезофітних різнотравно-злакових ценозів, що, можливо, частково обумовило вибір місця для стоянки (Герасименко, Снежко 2012, с. 99-103).

За стратиграфічними спостереженнями та результатами палінологічного аналізу можна припустити, що існування пам'ятки припадає на причорноморський етап пізнього плейстоцену і знаходиться в межах переходу від ранньопричорноморського стадіалу до початку пізньольодовиків'я.

Територіально близькими до стоянки біля с. Кам'янка є стоянки Роголикської групи та Вісла Балка. Остання заходиться всього за 30 км, біля с. Сидорове Донецької області. Для стоянки Вісла Балка хронологічну позицію культурного шару було встановлено на базі стратиграфічних даних. Існування пам'ятки віднесено до часу, давніше початку атлантичного періоду (Герасименко 2002, с. 12). Роголиксько-Передільська група пам'яток розташована майже за 150 км від Кам'янки, між річками Айдар та Євсуг на Луганщині Палінологічні дані, отримані для стоянок Роголик-2, 7 та 12 дозволяють віднести шари, що містять археологічний матеріал, до початку алерьюду (11-12 тис років тому) (Герасименко 1997, с. 14). При подібності техніко-типологічних характеристик крем'яних індустрій цих пам'яток, стоянка біля с. Кам'янка виявляється найдавнішою.

Висновки

Характер знахідок на пам'ятці біля с. Кам'янка та їх планіграфічне розташування типові для стоянок, що знаходяться біля виходів крем'яної сировини. Незважаючи на значні постгенетичні пошкодження культурного шару, він є достатньо інформативним для вирішення питань реконструкції способу життя пізньопалеолітичного населення даного регіону.

Встановлено, що під час функціонування пам'ятки досліджувана територія знаходилася в межах степової зони із субперигляціальним кліматом, який був значно холоднішим та сухішим за сучасний. Стоянка була розташована в річковій долині в безпосередньому оточенні деревної та різнотравно-злакової трав'янистої рослинності.

Серед подібних територіально близьких пам'яток, до яких належать стоянки Роголик 2, 7, 12 та Вісла Балка, стоянка біля с. Кам'янка є найдавнішою.

ЛІТЕРАТУРА

Герасименко, Н. П. 1997. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников). *Археологический альманах*, 6, с. 3-64.

Герасименко, Н. П. 2002. Хроностратиграфия памятника. *Археологический альманах*, 11, с. 11-13.

Герасименко, Н. П. Снежко, И. А. 2012. Реконструкция природной среды обитания человека на позднеледниковье стоянке у с. Каменка. *Древности 2012*, 11, с. 97-104.

Леонова, Н. Б., Несмеянов, С. А., Виноградова, Е. А., Воейкова, О. А., Гвоздовер, М. Д., Миньков, Е. В., Спиридонова, Е. А., Сычева, С. А. 2006. *Палеоэкология равнинного палеолита (на примере комплекса верхнепалеолитических стоянок Каменная Балка в Северном Приазовье)*. Москва: Научный мир.

Сніжко, І. А. 2010. Дослідження пізньопалеолітичних пам'яток з пошкодженим культурним шаром. *Древности 2010*, 9, с. 107-115.

REFERENCES

- Gerasimenko, N. P. 1997. Prirodnaia sreda obitaniia cheloveka na iugo-vostoke Ukrainy v pozdnelednikovoe i golotsene (po materialam paleogeograficheskogo izucheniia arkheologicheskikh pamiatnikov). *Arkheologicheskii almanakh*, 6, s. 3-64.
- Gerasimenko, N. P. 2002. Khronostratigrafiia pamiatnika. *Arkheologicheskii almanakh*, 11, s. 11-13.
- Gerasimenko, N. P. Snezhko, I. A. 2012. Rekonstruktsiia prirodnoi sredy obitaniia cheloveka na pozdnepleistotsennoi stoianke u s. Kamenka. *Drevnosti* 2012, 11, s. 97-104.
- Leonova, N. B., Nesmeianov, S. A., Vinogradova, E. A., Voeikova, O. A., Gvozdover, M. D., Minkov, E. V., Spiridonova, E. A., Sycheva, S. A. 2006. *Paleoekologiya ravninnogo paleolita (na primere kompleksa verkhnepleistotsennoy stoianki Kamennaia Balka v Severnom Priazove)*. Moskva: Nauchnyi mir.
- Snizhko, I. A. 2010. Doslidzhennia piznopaleolitychnykh pam'iatok z poshkodzhenym kulturnym sharom. *Drevnosti* 2010, 9, s. 107-115.

I. A. Snizhko, L. I. Babenko

THE RESEARCH OF THE LATE STONE AGE SITE IN THE KHARKIV REGION

The site near the Kamyanka village in the Izum district of the Kharkiv region was discovered in 2004 year and it has been researched during 2005-2018 years. Total excavated area is 207 square meters; the collection of flint artifacts contains more than 8 thousands items.

Cultural level consists of split flint, fragments of animal bones, small pieces of sienna and coal. It extends vertically and doesn't have any specific coloring.

The biggest concentration of findings is in the pale-yellowish clay loam which belongs to the Upper Back Sea subhorizon.

The flint findings have good undamaged condition; their surface is covered by the layer of patina. The flint of the local origin is used as raw material. The flint art artifacts collection consists of nucleus-like chips, nucleus and splits of their formation and renewal, chips, plates, microplates, artifacts with secondary processing, flakes, fragments.

The nucleuses are single-culasse single-side, two-culasse prismatic and semi-prismatic, edging, cubiform. A characteristic group is formed by nucleuses with protrusive ribby backside. Some nucleuses have star-shaped stroke marks that appeared as a result of their usage as chipper tools. The aim of the primary splitting was producing intermediate goods in the form of lengthened flakes and chips.

The tools with secondary processing are not numerous, which is typical for sites located near flint raw material exposure. The group of tools consists of cutters, scrapers, grooved tools, piercers, microplates with truncated side. There is an interesting finding of three ferrules with a groove. In general, the kit of tools is characteristic for Epi-Gravette sites.

It has been discovered that during the site functioning the researched area lied in the steppe zone with subperiglacial climate which was much colder and drier than that of nowadays. The site was situated in a river valley in immediate surrounding of wooden and mixed gramineous herbs.

Among similar territorially approximate sites, to which Rohalyk 2, 7, 12 and Vysla Balka belong to, the site near Kamyanka village is the oldest.

Keywords: Late Paleolithic, flint tools, the site near Kamyanka village.

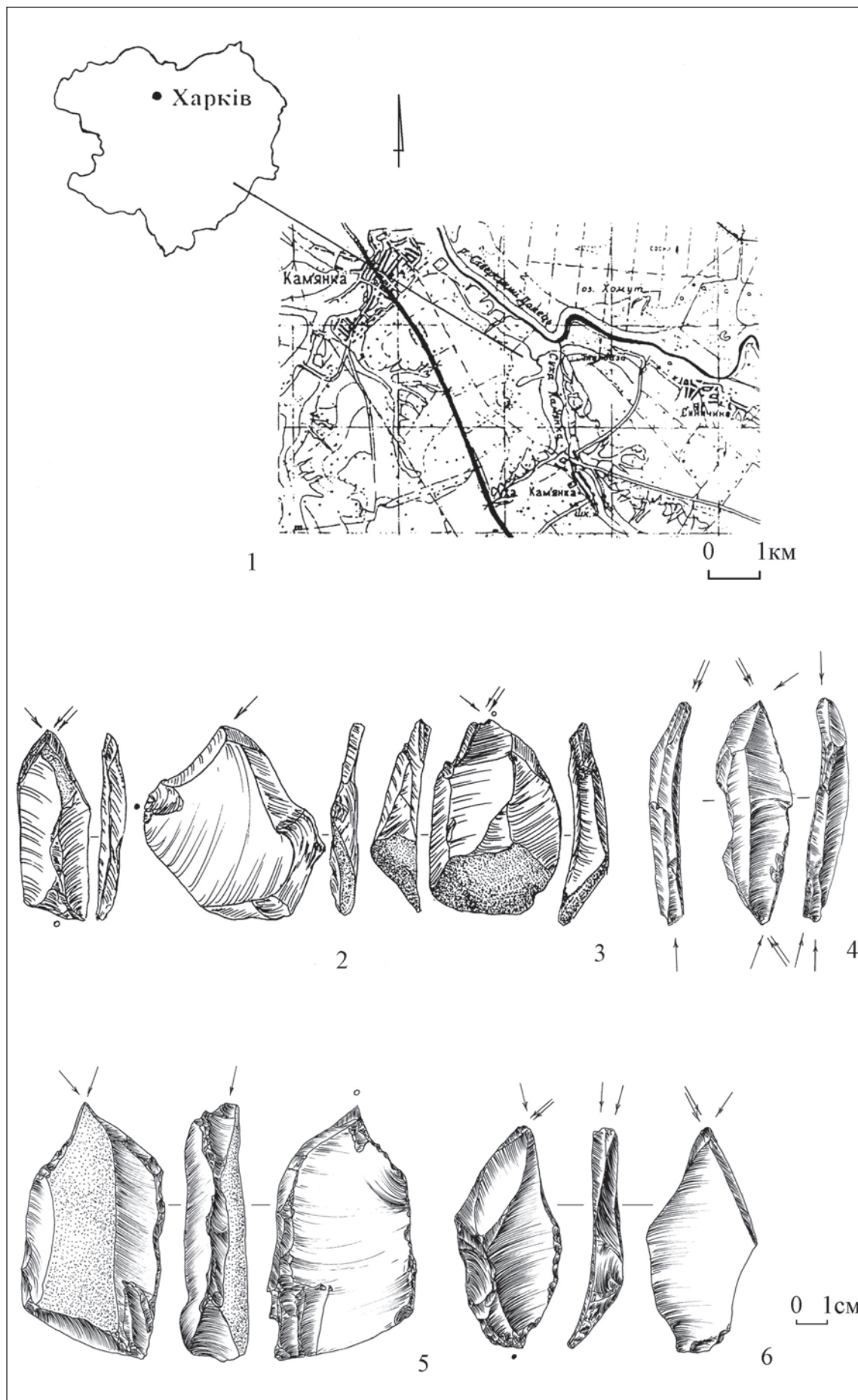

Рис. 1. Стоянка біля с. Кам'янка: 1 – розташування пам'ятки: 2-6 – крем'яні знаряддя

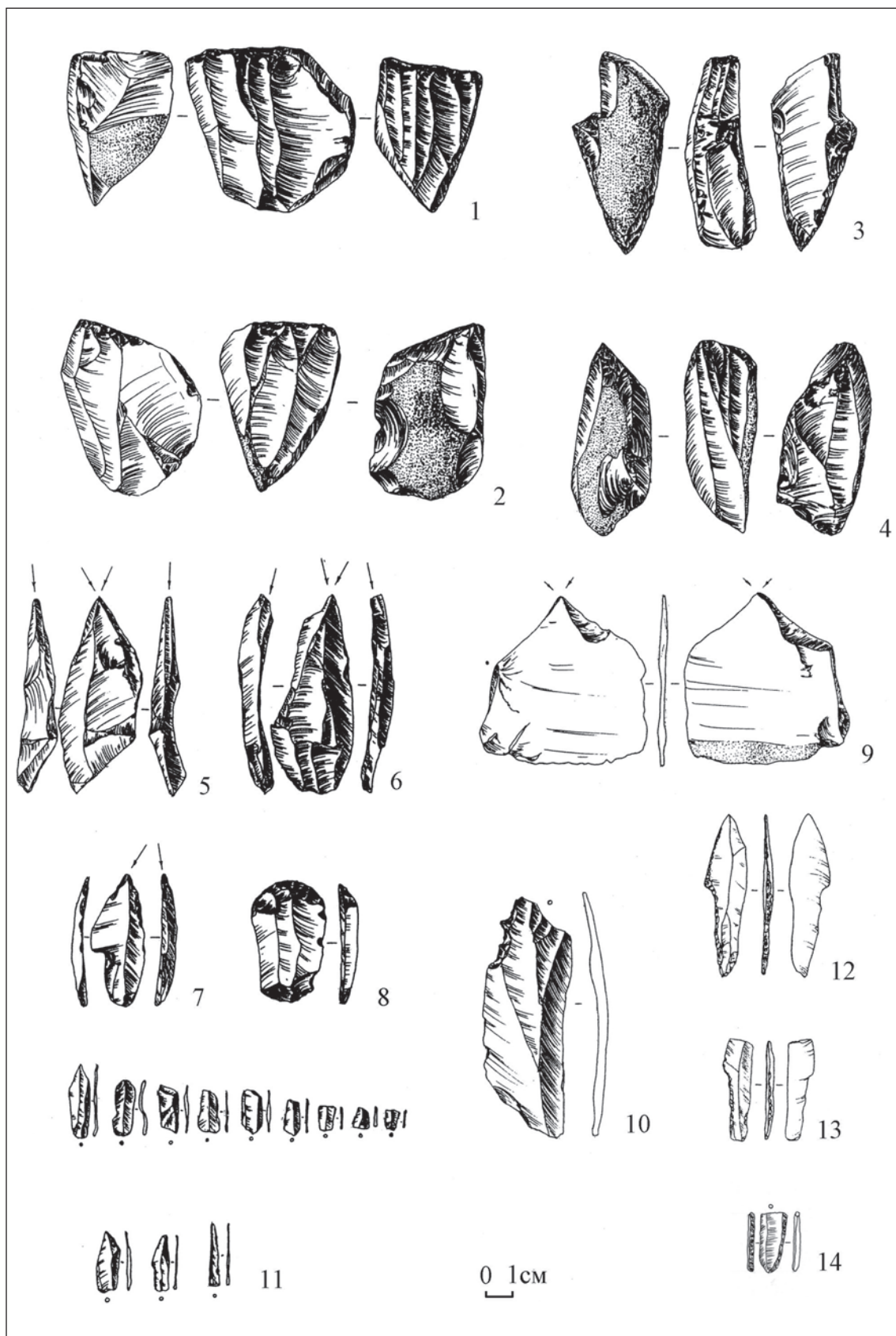

Рис. 2. Стоянка біля с. Кам'янка: 1 - розташування пам'ятки: 2-6 - крем'яні знаряддя

В. П. Чабай, Д. В. Ступак, А. П. Весельський, Д. В. Дудник

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУ АКУМУЛЯЦІЇ ДРУГОГО КУЛЬТУРНОГО ШАРУ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ БАРМАКИ

В роботі розглядається специфіка залягання найбільш інформативного другого культурного шару стоянки. За останніми результатами досліджень, конфігурація поверхні цього шару пов'язана з кріотурбаційними процесами, а не наявністю заглибленого житла. Типологічна структура комплексу знярядь притаманна для ділянок культурного шару епіграветських поселень, які акумулювались поза межами жител.

Ключові слова: Верхній палеоліт, епігравет, стоянка Бармаки, культурний шар, кріотурбаційні процеси, крем'яний комплекс.

Вступ. Верхньопалеолітична стоянка Бармаки розташована на східній околиці м. Рівне, в 200 м на захід від однойменного села Рівненського р-ну, Рівненської області. Стоянка знаходиться на західному пологому схилі невисокого мису. Координати стоянки: 50°37.700'N; 26°17.579'E. Вершина мису розташована на висоті 10 м над долиною Бармацького струмка, який є правою притокою р. Устя, що, в свою чергу є лівою притокою р. Горинь. Вказаний мис примикає до високого плато (біля 40 м над долиною), яке формує правий борт балки Бармацького струмка. Мис вкритий сучасним ґрунтом, лесом і лесоподібними суглинками. На високому правому борту балки рихлі відклади подекуди знищені ерозійними процесами і на поверхню виступає крейда туронського ярусу, насичена жовнами високоякісного «волинського» кременю.

В 1981 році стоянка Бармаки (Рівненська) була відкрита В. К. Пясецьким і розкопувалась Є. Л. Лупенком (1982), В. К. Пясецьким (1990), Д. Ю. Нужним (2002, 2003, 2004, 2005, 2007), В. П. Чабасем (2018). Загалом площа розкопу складала 175 м² (Лупенко 1983; Пясецький, Самолюк 1990; Нужний, Пясецький 2003; Нужний, Корнієць, Пеан 2003, 2004, 2005, 2006; Чабай та ін. 2019). Попередніми дослідженнями була встановлена наявність двох культурних шарів; верхній культурний шар був визнаний перевідкладеним; для нижнього шару отримана С¹⁴ дата 14300±250 uncal BP (Кі-11087); запропонована техніко-типологічна характеристика артефактів, яка дала підстави стверджувати про спорідненість індустрій обох шарів Бармаків і Мізіна; та визначена специфіка фауністичного комплексу – мамонт, північний олень, олень, кінь, ведмідь бурий, вовк, лисиця, песець, заєць (Пясецький 2009; Нужний 2015). Також, виходячи зі специфіки рельєфу другого (нижнього) культурного шару була запропонована гіпотеза щодо наявності заглибленого «житла-майстерні» або «житлової ями» (Пясецький 2009, с. 134–135). Другий культурний шар досліджений на площі 137,5 м².

Характеристика 2-го культурного шару в розкопі 1990, 2001–2004 років. На думку В. К. Пясецького (1990), стратиграфія відкладів стоянки нараховує 4 літологічні шари: 1. Голоценовий ґрунт; 2. Суглинок лесоподібний, еоловий (1 культурний шар); 3. Забарвлена (коричнева) частина 2-го культурного шару; 4. Суглинок лесоподібний, шаруватий (рис. 1: 1, 5). Знахідки 1-го культурного шару не утворювали чітких горизонтальних або вертикальних скупчень, за винятком скупчення С-2 – округлої форми, діаметром до 0,2 м на кв. 9к. Скупчення артефактів і фауністичних решток С-1, С-3, С-4, С-5, С-6 були віднесені В.К. Пясецьким до другого культурного шару. Скупчення матеріалу, які були віднесені до 2-го культурного шару, розміщувались на різній глибині і суттєво відрізнялись за площею. «Коричневі» відклади пов'язані зі скупченнями С-4 (кв.6м, 6н), С-5 (кв. 6л) і С-6 (кв. 6-9к, 6-9з, 6-9ж). Саме ці скупчення утворюють культурний шар поза межами житла (С-4, С-5) і заглиблене житло (С-6) (рис. 2).

Основним доказом наявності заглибленого житла послуговував рельєф залягання скупчень С-4, С-5 і С-6. «Заглиблення» проілюстроване стратиграфічними

розрізами по лініям «2-3» і «IV-V» (Пясецький, Самолук 1990, рис. 6, 8). Розріз «2-3» співпадає з лінією квадратів 5-6; розріз «IV-V» проведений практично в напрямку Північ-Південь від кв. 9п до кв. 8ж. На розрізі «2-3» на межі квадратів 5з і 5к зображена ступінчастий борт западини глибиною до 0,2 м (рис. 1: 1). Такий же борт ступінчастої западини зображений на розрізі «IV-V» на кв. 9к (рис. 1: 5). На розрізі «IV-V» дно западини хвилясте з загальним падінням у північному напрямку; на розрізі «2-3» дно западини більш-менш рівне з загальним кутом падіння також у північному напрямку. Межа западини була простежена на лінії квадратів «к» і частково «з». Дослідження скупчення С-6 були продовжені Д. Ю. Нужним у 2002-2004 роках на кв. 10ж, 10з, 10к, 11ж, 11з, 11к, 12ж, 12з, 12к під дном розкопу Є. Л. Лупенка (1982). Д. Ю. Нужний (2002, 2003) встановив контур коричневих відкладів 2 культурного шару і відсутність ступінчастої западини з західної (кв. 12з, 12ж) і південної (кв. 10к, 11к) сторін. Згідно спостереженням Д. Ю. Нужного, коричневі відклади 2-го культурного шару на досліджених ним квадратах поступово понижуються, а не утворюють вираженого борту – стінки заглибленого житла.

Стратиграфія в розкопі 2018 року. Стратиграфічна послідовність відкладів у розкопі представлена 6 літологічними шарами. Літологічні шари 1 і 2 утворилися за голоценових, а літологічні шари 3 – 6 плейстоценових кліматичних умов. Максимальна товщина пачки седиментів складає 3,9 м на лінії квадратів 7.

1. Сучасний ґрунт – орний шар (рис. 3: 1); представлений чорноземними відкладами темно-сірого, майже чорного кольору; насичений залишками сучасної рослинності; верхня межа характеризується чисельними антропогенними порушеннями, пов'язаними з землеробською діяльністю місцевого населення; верхня і нижня межа шару залягають практично горизонтально на лініях квадратів 1/2; верхня і нижня межа залягають з кутом падіння 11-12° на лініях квадратів в/г; максимальна товщина шару складає 0,35 м на квадратах 10в/10г, мінімальна 0,1 м на квадратах 9в/9г.

2. Підґрунтя – шар сірого кольору (рис. 3: 1); складається з чорноземного та лесового компонентів; характеризується чисельними біотурбаційними порушеннями рослинного та тваринного походжень; нижня межа шару на лініях квадратів 1/2 залягає практично горизонтально; на лініях квадратів в/г нижня межа шару залягає з кутом падіння 6-8°; максимальна товщина шару складає 0,85 м на кв. 1л/2л, мінімальна – 0,37 м на кв. 13в/13г.

3. Бурий лес (рис. 3: 1, 2); пілуватий, при висиханні грудкуватий; зустрічаються окремі крем'яні артефакти – перший культурний шар; в верхній частині відмічені чисельні біотурбаційні пошкодження – кротовини і залишки коріння рослин; зустрічаються карбонатні конкреції – «білоглазка»; нижня межа хвиляста, переривчаста, майже горизонтальна на лініях квадратів 5/6, розрізах квадратів 8е/8ж – 11е/11ж і, частково, 12е/12ж; нижня межа не простежена на розрізах квадратів 5ж/6ж, 13е/13ж і, частково, 5з/6з, 12е/12ж; нижня межа простежена тільки на лініях квадратів де під бурим лесом залягає шар сіро-коричневого лесу; на площі кв. 7ж, і, частково, кв. 8е, 8г, 8д встановлена ступінчаста западина відкладів бурого лесу на глибину до 0,55 м від рівня залягання бурого лесу на сусідніх квадратах; в западині бурий лес має шарувату структуру; максимальна товщина бурого лесу зафіксована на кв. 7е – 1,6 м; мінімальна товщина бурого лесу зафіксована на квадратах 12г-12е, 13г-13е – до 0,1 м, де верхня частина бурого лесу тронкована відкладами 2-го літологічного шару.

4. Сіро-коричневий лес (рис. 3: 1, 2); пілуватий, при висиханні грудкуватий, щільно насичений крем'яними артефактами і фауністичними залишками – другий культурний шар; зустрічаються біотурбаційні (кротовини) пошкодження; в наявних розрізах шар не має суцільного розповсюдження; на розрізах квадратів 5л/6л, 5к/6к, 5з/6з, 7г/8г, 7д/8д, 7е/8е, 7е/7ж, 8е/8ж, 9е/9ж, 10е/10ж, 11е/11ж, 12е/12ж нижня і верхня межа хвилясті; на площі кв. 7ж, 8е, 8г, 8д, 9д, 10д, 10г встановлена ступінчаста западина відкладів сіро-коричневого лесу на максимальну глибину 0,6 м; ширина западини 1,0-1,2 м, стінки западини вертикальні (рис. 4).

Максимальна товщина 4-го шару простежена на кв. 10е та 5л – 0,12–0,15 м; мінімальна товщина – 0,01 м зафіксована на бортах западини на кв. 7е, 7д, 7г (рис. 3: 1, 2) та на кв. 13е, 13д, 13г, де частина сіро-коричневого лесу тронкована голоценовими відкладами підґрунтя; на кв. 9е, 10е, 11е і 12е в товщі відкладів сіро-коричневого лесу зустрічаються прошарки бурого лесу товщиною до 0,01 м, площею не більше ніж 0,2 м².

5. Світло-сірий лес (рис. 3: 1, 2); пилюватий, при висиханні грудкуватий; зустрічаються біотурбаційні (кротовини) пошкодження; в наявних розрізах даний шар виявлений тільки під відкладами сіро-коричневого лесу; світло-сірий лес не має суцільного розповсюдження; світло-сірий лес виявлений на розрізах квадратів 5л/6л, 5к/6к та на площі кв. 7е, 8е, 8д, 8г, 9е, 10е, 11е, 11г, 11д, 12е, 12д, 12г; нижня і верхні межі хвилясті; на площі кв. 7ж, і, частково, 8е, 8г, 8д встановлена ступінчаста западина відкладів світло-сірого лесу на максимальну глибину 0,55 м.

6. Бурий лес (рис. 3: 1, 2); всі характеристики літологічних шарів 3 і 6 співпадають; різниця полягає тільки у відсутності карбонатних конкрецій «білоглазки» у відкладах 6 літологічного шару; максимальна товщина 6 літологічного шару виявлена на кв. 7е, 7ж, та складає 1,83 м; нижня межа 6 літологічного шару не виявлена.

Знахідки першого культурного шару у відкладах 3-го літологічного шару не утворюють чітких горизонтальних або вертикальних концентрацій і є перевідкладеними. На розкопаній у 2018 році площі, знахідки другого культурного шару асоціюються тільки з седиментами 4-го літологічного шару. В літологічних шарах 5 і 6 археологічний матеріал не виявлений.

Грунтуючись на наведених спостереженнях, можна дійти наступних висновків. По-перше, кути падіння голоценових літологічних шарів 1 і 2 співпадають з кутом і напрямом падіння сучасного схилу. Плейстоценові відклади залягають майже горизонтально, і на лінії квадратів 13 були тронковані голоценовими відкладами. Отже, сучасний рельєф утворився в голоценовий час. По-друге, присутність карбонатних конкрецій «білоглазки» у верхній частині бурого лесу (3-го літологічного шару) і її відсутність у відкладах нижньої частини бурого лесу (6-ий літологічний шар) вказує на специфіку кліматичних умов в процесі акумуляції седиментів верхньої частини бурого лесу (літологічний шар 3). Тобто, пачка бурого лесу неоднорідна (літологічні шари 3 і 6). По-третє, колір і структура літологічних шарів 4 і 5 може бути результатом антропогенної діяльності – підстилка з органічних матеріалів, або кліматичних чинників – поховані ґрунти, які акумулювалися у фінальному плейстоцені на теренах Західної України і Південної Польщі (Jary, Ciszek 2013; Fedorowicz et al. 2013). Той чи інший висновок потребує додаткових лабораторних досліджень. В-четверте, прошарки бурого лесу у відкладах 4-го літологічного шару вказують на наявність процесу соліфлюкції, що, з одного боку, є характеристикою кліматичних умов під час формування культурного шару, а з іншого – одним з чинників транспортування артефактів і фауністичного матеріалу. В-п'яте, наявні хвилясті поверхня і підлога, розриви залягання 4-го і 5-го літологічних шарів є результатом постдепозиційних кріотурбаційних процесів, які спричинили блокові просадки підстилаючих 2-ий культурний шар відкладів. Вказані просадки є результатом танення нерівномірно-льодистих порід в період деградації пермафросту – багатолітньої мерзлоти. Тобто, після акумуляції літологічних шарів 4 і 5 під ними скресла крига, що обумовило просадку / деформацію сформованих над нею шарів. Виходить, що 4-ий і 5-ий літологічні шари акумулювалися за наявності під ними на глибині не менше 0,5 м багатолітньої мерзлоти, тобто артефакти і фауністичні рештки були залишені в умовах досить суворого клімату. Подібні блокові просадки седиментів описані для стоянок Зарайська і Юдінове (Амирханов 2000, с. 88, 94; Грибченко, Куренкова 2014, с. 107). Таким чином, рельєф 4-го літологічного шару і, відповідно, другого культурного шару спричинений не штучним заглибленням, а постдепозиційними кріотурбаційними процесами.

Стратиграфічний розріз по лінії «2-3», або по лініям квадратів 5/6, наданий В. К. Пясецьким, не відповідає дійсності. На розрізі кв. 5з відклади культурного шару різко обриваються, а не утворюють борт заглибленої частини «житла» (рис. 1: 1, 2). Згідно нівелювальних відміток наведених у звітах Д. Ю. Нужного і отриманих у ході досліджень 2018 року були відтворені розрізи підлоги западини на лініях кв. 9/10 і 10/11. Зазначені розрізи характеризуються наступними рисами: борт западини відсутній; рельєф підлоги западини – хвилястий; загальний кут падіння у північному напрямку (рис. 1: 3, 4).

Хронологія другого культурного шару. За зразками фрагментів кісток з квадратів 10е та 12е отримано три статистично рівноцінні радіовуглецеві дати (табл. 1). У каліброваному варіанті (Danzeglocke et al., 2019) вказані дати співвідносяться з часом фіналу максимуму останнього льодовикового періоду.

Таблиця 1. Бармаки, 2-ий культурний шар. Радіовуглецеві дати

Лаб. №№	14C-age BP	cal BP	68% range cal BP	Зразок
ОхА-38249	15610 ± 80	18887 ± 224	18663 - 19111	кістка
ОхА-Х-2804-40	15720 ± 80	18971 ± 231	18739 - 19202	кістка
ОхА-38250	15850 ± 80	19050 ± 222	18828 - 19272	кістка

Характеристика залягання другого культурного шару. Основні ознаки залягання 2-го культурного і 4-го літологічного шарів співпадають: літологічні і культурні відклади не мають суцільного розповсюдження; профіль – горизонтально-хвилястий; встановлена блокова западина відкладів на максимальну глибину до 0,6 м на площі кв. 7ж, 8е, 8г, 8д, 9д, 10д, 10г. Максимальна товщина другого культурного шару простежена на кв. 10е та 5л – 0,12-0,15 м; мінімальна товщина – 0,01 м зафіксована на бортах западини на кв. 7е, 7д, 7г та на західних кв. 13е, 13д, 13г. Перепад глибин між найбільш високими відмітками на кв. 8е (-399) та найглибшими на кв. 13г (-443), тобто на відстані 6,6 м, становить менше 3°. Отже, загальна характеристика залягання 2-го культурного шару: горизонтальний, хвилястий, переривчастий, товщина нерівномірна, наявність блокових просядок (рис. 4).

Останніми розкопками 2-ий культурний шар досліджений на лініях квадратів Г, Д, Е – на площі 18 м² (рис. 2). Застосування сучасних методів польових досліджень уможливило цілу низку гео-археологічних спостережень. З вказаної площі походять 74806 крем'яних артефактів, 280 мушель морських моллюсків, 296 уламків кварциту/пісковіку, 10 скупчень вохри, 397 фрагментів крейди/мергелю, більше 500 фрагментів кісток і бивнів великих ссавців. На розкопаній площі знахідки розподіляються нерівномірно, залежно від товщини відкладів 4-го літологічного шару. Найбільш насичені кременем і фауністичними рештками ділянки (кв. 9е, 10е, 11е) співпадають з ділянками, де була відмічена найбільша товщина відкладів (рис. 2, 3: 1).

На думку д-ра К. Пазди, більшість кісток – 64,3 % має посередній стан збереженості поверхні; 25,3 % – хороший; 10,4 % – поганий. Основним чинником пошкодження поверхонь кісток є ерозія (кліматична / рослинна). В одному випадку пошкодження були спричинені вилугуванням і ще в одному – сітчастим розтріскуванням. Постдепозиційна мерзлотна фрагментація кісток відсутня. Погризи тварин – споживачів падла відсутні. Фауністичний матеріал пошкоджений в результаті господарчої діяльності мешканців поселення. Ступінь фрагментації кісток є досить високим. Приклади термічного впливу на кістки – одиничні.

Паціновані кремені майже не зустрічаються: 0,012 % від загальної кількості крем'яних виробів. Латеральні частини сколів не демонструють ушкоджень природного характеру. Обпалені крем'яні артефакти представлені одиничними виробами.

Завдяки кольору літологічних відкладів вдалося чітко встановити рельєф залягання культурного шару (рис. 4). Незважаючи на незначний нахил (менше 3°) підлоги 2-го культурного шару по лінії схід-захід, в рамках кожного квадрату перепади глибин артефактів коливаються в межах від 6 см (кв. 13г) до 36 см (кв. 10е). В зоні блокової просадки на кв. 7е, 8д перепад глибин між сусідніми артефактами сягає 60 см.

Майже «порожні» квадрати 13г, 13д, створюють ілюзію наявності більш-менш чіткого контуру розповсюдження знахідок (рис. 2). Проте, на 12 і 13 лініях квадратів мова скоріш може йти про поступове зменшення кількості кременю і фауністичних решток, яке може бути зумовлене як антропогенними, так і природними чинниками – саме на цих квадратах верхні відклади були частково тронковані ерозійними процесами.

Для всіх квадратів відмічається істотне – до 90% домінування «малих» артефактів – лусок, тобто, артефактів з максимальним розміром не більше 15 мм (Табл. 2). Загалом, кількість «малих» артефактів – лусок може бути суттєво збільшена за рахунок долучення до цієї категорії фрагментів мікропластин, пластинок і невизначених сколів. Типологічні структури артефактів з 2-го культурного шару і 2-го культурного шару в мерзлотній просадці повністю співпадають (Табл. 2).

Серед варіантів орієнтації артефактів дещо переважають вироби (до 60 %), довга вісь яких направлена по лінії схід-захід. Такий розподіл орієнтації артефактів характерний для всіх квадратів, крім кв. 10е (45 %), та нечисленних знахідок на кв. 12г (47 %). Загалом, різниця між північно і східно орієнтованими артефактами не є суттєвою. Деяке переважання артефактів з орієнтацією схід-захід може бути зумовлене таким же напрямом падіння літологічних відкладів 4-го літологічного шару.

Майже дві третини кісток орієнтовані по лінії схід-захід. Така орієнтація фауністичних решток притаманна для всіх квадратів.

Відносна більшість артефактів залягає «під кутом» (43,42%), далі слідують «горизонтальні» (37,15%), на останньому місці – вертикально розміщені артефакти (19,43%). Для більшості квадратів переважають артефакти розміщені «під кутом». Горизонтальна позиція артефактів переважає на кв. 10е, 11е, 12е і 13е. Вертикально розміщені артефакти не переважають ні в одному з досліджених квадратів.

Загалом, горизонтально розміщені кістки (52,77 %) дещо переважають фауністичні рештки, які залягають під кутом (41,93 %), і майже в десять разів переважають вертикально розміщені кістки (5,30 %). В жодному з квадратів «вертикальні» кістки не переважають «горизонтальні» або ті, що залягають під кутом.

Обпалені крем'яні артефакти, фауністичні рештки і фрагменти деревного вугілля зустрічаються вкрай рідко і не утворюють виражених концентрацій.

З розкопаної площі походить 46 випадків склеєних артефактів. Треба зазначити, що це далеко не вичерпна кількість випадків вірогідних склейок, тому що спеціальна методика ремонту артефактів до колекції другого культурного шару ще не була задіяна. Приклади склейок між різними квадратами відсутні. Найбільша кількість випадків ремонту походить з квадратів 9е, 10е та 12е, тобто 9, 10 та 8 випадків, співвідносно.

На квадратах 10е і 9е були досліджені кістки кінцівок дорослого песця / песців (*Vulpes lagopus*) в анатомічному порядку. Д.Ю. Нужний повідомляє про анатомічні групи кінцівок песця і росомахи (*Gulo gulo*), а також лисиці корсак (*Vulpes corsac*) з кв. 10ж (Нужний та ін. 2004, с. 19; 2005, с. 6).

Чисельні фрагменти вохри були знайдені на кв. 8е, 9е, 10е і 11е. За виключенням скупчення вохри на кв. 10е, всі фрагменти вохри представлені вкрай малими (5 мм у максимальному вимірі), крихкими шматочками темно-коричневого / темно-червоного кольору. На кв. 10е, скупчення вохри являє собою компактну концентрацію порохоподібних шматочків яскраво жовтого кольору, овальної форми, витягнутої зі сходу на захід, розмірами 0,13×0,06×0,02 м. Поряд з вказаною концентрацією вохри залягає аморфне відносно компактне скупчення малих фрагментів мергелю / крейди, витягнуте з півночі на південь, 0,36×0,12×0,015 м.

Таким чином, позиції і орієнтація фауністичного і крем'яного матеріалів спричинена рельєфом 2-го культурного шару. Наступні ознаки вказують на первинне залягання археологічного матеріалу у другому культурному шарі: відмінний або задовільний стан збереженості поверхонь фауністичного і крем'яного матеріалів; домінування «малих» крем'яних артефактів (майже 90%); наявність ремонту артефактів в рамках квадратів та знахідки тонких кісток кінцівок пещів, лисиці і россомахи в анатомічному порядку; наявність чітких концентрацій порохоподібної вохри.

Загалом артефакти та фауністичні матеріали 2-го культурного шару залягають у близькому до первинного положенні, за виключенням зони мерзлотної просадки. В процесі акумуляції 2-ий культурний шар зазнав впливу солюфлікційних (наплив перезволожених седиментів). Після акумуляції залишків другого культурного шару з'являються мерзлотні просадки, завдяки яким частина шару зазнає суттєвого вертикального переміщення – до 60 см вглиб. Вказані процеси спричинили вертикальне і горизонтальне переміщення артефактів. Наявність ремонту артефактів, кісток в анатомічному положенні, концентрацій вохри, відсутність природніх пошкоджень на лезах артефактів і загалом задовільний характер поверхонь кісток вказують на незначний вплив згаданих процесів на стан збереженості археологічного матеріалу.

Зона мерзлотної просадки (простеженою довжиною понад 5 м) проходить через центр заглиблення, яке раніше було запропоновано вважати «заглибленим житлом» (рис. 2). Орієнтація мерзлотної просадки співпадає з кутом падіння плейстоценового схилу. Наразі очевидно, що наявний рельєф 2-го культурного шару був спричинений постдепозиційними кріотурбаційними процесами, а не є штучно створеною заглибленою частиною житла.

Культурний шар 2: крем'яні артефакти. Типологічна структура колекції крем'яних артефактів характеризується домінуванням лусок – майже 90 % (табл. 2). Без врахування лусок, невизначених сколів і уламків кременю (“esse” підрахунок) на перше місце виходять відщепи. Проте, сума пластинчастих сколів (пластин, пластинок, мікропластин і знарядь на пластинах) майже дорівнює відсотку відщепів. Вміст нуклеоподібних артефактів (пренуклеуси, нуклеуси) дуже малий – менше 1% (табл.2). Присутність в колекції крупних уламків кременю – резерву сировини, пренуклеусів, нуклеусів, первинних і реберчастих сколів вказує на наявність всіх етапів процесу первинного розколювання на дослідженій площі стоянки.

Таблиця 2. Бармаки, 2018, 2-ий культурний шар. Типологічна структура крем'яних артефактів

	культурний шар 2			мерзлотна просадка			Загалом:		
	#	%	ess %	#	%	ess %	#	%	ess %
Пренуклеуси	14	0,02	0,22	2	0,03	0,31	16	0,02	0,23
Нуклеуси	38	0,06	0,61	3	0,04	0,46	41	0,05	0,59
Відщепи	2729	4,07	43,67	267	3,45	40,83	2996	4,01	43,40
Пластини	1070	1,60	17,12	113	1,46	17,28	1183	1,58	17,14
Пластинки	856	1,28	13,70	116	1,50	17,74	972	1,30	14,08
Мікропластини	477	0,71	7,63	46	0,59	7,03	523	0,70	7,58
Різцеві сколи	606	0,90	9,70	56	0,72	8,56	662	0,88	9,59
Сколи тронкування	6	0,01	0,10	-	-	-	6	0,01	0,09
Знаряддя	453	0,68	7,25	51	0,66	7,80	504	0,67	7,30
Луски	59481	88,70	-	6726	86,83	-	66207	88,50	-
Невизначені сколи	1292	1,93	-	365	4,71	-	1657	2,22	-
Уламки кременю	38	0,06	-	1	0,01	-	39	0,05	-
Загалом:	67060	100,00	100,00	7746	100,00	100,00	74806	100,00	100,00

Загалом у другому культурному шарі пластинчаста і мікропластинчаста технології нуклеусного розколювання базуються на експлуатації підциліндричних і торцевих одноплощадкових та двоплощадкових біпоздовжньо-суміжних і біпоздовжньо-альтернативних нуклеусів, розколювання яких проводилось відносно м'яким кам'яним відбійником з використанням прийомів редукції та абразивної обробки карнизу між ударною площадкою і робочою поверхнею нуклеусів.

Таблиця 3. Бармаки, 2018, 2-ий культурний шар. Типологічна структура крем'яних знарядь

	#	%	ess %
Вістря на пластинах	1	0,20	0,28
Різці	177	35,12	49,03
Мікрорізці	2	0,40	0,55
Скребки	13	2,58	3,60
Скребки-долота	1	0,20	0,28
Скребки-різці	2	0,40	0,55
Свердла-проколки	7	1,39	1,94
Відщепи тронковані	5	0,99	1,39
Пластини тронковані	53	10,52	14,68
Пластинки тронковані	7	1,39	1,94
Невизначені сколи тронковані	1	0,20	0,28
Мікроліти	91	18,06	25,21
Зубчасті на відщепях	1	0,20	0,28
Відщепи з ретушшю	30	5,95	-
Пластини з ретушшю	48	9,52	-
Пластинки з ретушшю	8	1,59	-
Уламки з ретушшю	5	0,99	-
Невизначені сколи з ретушшю	13	2,58	-
Знаряддя невизначені	39	7,74	-
Загалом:	504	100,00	100,00

Знаряддя складають 7,3 % (табл. 2), що в цілому відповідає вмісту знарядь на більшості епіграветських стоянок північної і західної України (Нужний, 2015). Наявність різцевих сколів, сколів підправки тронкованих пластин і напівфабрикатів мікролітів вказує на *on-site* виробництво знарядь. Серед знарядь домінують різці (табл. 3), майже половина яких представлена боковими на косотронкованих пластинах. На другому місці – мікроліти з прямим притупленим краєм виготовлені на пластинках і мікропластинах. На третьому місці – тронковані пластини, серед яких переважають косотронковані вироби. Всі інші класи знарядь є нечисельними. В сумі різці і мікроліти складають понад три чверті всіх визначених на рівні класу знарядь (табл. 3). Таким чином, типологічна структура 2-го культурного шару характеризується домінуванням двох класів знарядь: різців і негеометричних мікролітів; подібні структури відомі для культурних шарів, що акумулювалися на епіграветських поселеннях поза межами жител (Нужний, Шидловський 2009; Шидловський, Нужний, Пеан 2014; Нужний 2014).

Висновки.

Грунтуючись на проведених дослідженнях можна дійти наступних висновків.

1. Акумуляція культурних залишків другого культурного шару відбувалась за кліматичних умов фінальної частини максимуму останнього зледеніння в умовах багатолітньої мерзлоти. Мерзлотні утворення залягали на глибині 0,3–0,6 м під давньою денною поверхнею.

2. Матеріали 2-го культурного шару залягають в лесових седиментах в положенні, близькому до первинного. Наявне вертикальне і горизонтальне транспортування археологічного матеріалу у другому культурному шарі було спричинене постдепозиційними кріотурбаційними процесами: соліфлюкцією і мерзлотними просадками. Останні стали результатом поступового пом'якшення кліматичних умов після максимуму зледеніння.

3. Конфігурація підлоги 2-го культурного шару спричинена згаданими кріотурбаційними процесами, а не є ознакою запропонованого раніш «заглибленого житла».

4. Специфікою крем'яної індустрії 2-го культурного шару Бармаків є домінування різців і негеометричних мікролітів серед колекції знарядь. Така структура комплексу знарядь притаманна для ділянок культурного шару епіграветських поселень поза межами жител.

Таким чином, на стоянці Бармаки була розкопана ділянка другого культурного шару, яка акумулювалась поза межами житла, а не є заглибленим житлом, як стверджувалось раніше.

Наведені дослідження були проведені в рамках спільного українсько-німецького археологічного проекту «Між сходом та заходом. Соціальні зв'язки та природні умови перед, протягом і після максимуму останнього льодовикового періоду на Волині, Західна Україна» (Between East and West. Social networks and environmental conditions before, during and after Last Glacial Maximum in Volhynia, Western Ukraine), коштами фонду наукових досліджень Німеччини (Deutsche Forschungsgemeinschaft), грант DFG-392605832.

ЛІТЕРАТУРА

Амирханов, Х. А. 2000. *Зарайская стоянка*. Москва, Научный мир.

Грибченко, Ю. Н., Куренкова, Е. И. 2014. Палеогеографические особенности основных стоянок позднего палеолита бассейна реки Десны (Хотылево, Елисевиичи, Юдиново, Пушкарки). В: Ступак Д. В., Хлопачев, Г. А. (ред.). *Археологический Альманах*, 31: Епіграветські пам'ятки середнього Подніпров'я. Київ: Видавець Олег Філюк, с. 99-115.

Лупенко, Е. Л. 1983. *Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1982 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1984/164.

Нужний, Д. Ю. 2015. *Верхній палеоліт західної і північної України*. Київ, видавець Олег Філюк.

Нужний, Д. Ю., Корнієць, Н. Л., Пеан, С. 2004. *Звіт про розкопки верхньопалеолітичних поселень Бармаки та Межиріч у 2003 році*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2003/132.

Нужний, Д. Ю., Корнієць, Н. Л., Пеан, Ст. 2005. *Звіт про розкопки верхньопалеолітичних поселень Бармаки та Межиріч у 2004 році*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2004/194.

Нужний, Д. Ю., Корнієць, Н. Л., Пеан, Ст. 2006. *Звіт про розкопки верхньопалеолітичних поселень Бармаки та Межиріч у 2005 році*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2005/133.

Нужний, Д. Ю., Шидловський, П. С. 2009. Індустріальна варіабельність господарських об'єктів першого житла Межиріцького верхньопалеолітичного поселення. В: Чабай В. П. (ред.). *Археологический Альманах*, 20: Актуальные проблемы первобытной археологии Восточной Европы. Донецьк: Донбасс, с. 203-218.

Нужний, Д. Ю. 2014. Крем'яний комплекс другого житла верхньопалеолітичного поселення Межиріч. В: Ступак Д. В., Хлопачев Г. А. (ред.). *Археологический Альманах*, 31: Епіграветські пам'ятки середнього Подніпров'я. Київ: Видавець Олег Філюк, с. 69-80.

Пясецький, В. К., Самолюк, В. А. 1990. *Отчет о раскопках позднпалеолитического поселения Ровно (Бармаки) за 1990 год*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1990/116.

Пясецький, В. К. 2009. *Палеоліт Волинської височини і Малеого Полісся*. Рівне: [б. в.].

Чабай, В. П., Ступак, Д. В., Весельський, А. П., Вотякова, О.Л., Маєр, А., Пазда, К., Дудник, Д. В. 2019. *Дослідження Волинської палеолітичної експедиції на верхньопалеолітичній стоянці Бармаки у місті Рівне в 2018 році*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2018.

Шидловський, П. С., Нужний, Д. Ю., Пеан, С. 2014. Производственный инвентарь участка культурного слоя на юг от первого межиричского жилища. В: Ступак Д. В., Хлопачев Г. А. (ред.). *Археологический Альманах*, 31: Епіграветські пам'ятки середнього Подніпров'я. Київ: Видавець Олег Філюк, с. 51-68.

Danzeglocke U., Jöris O., Weninger, B. CalPal-2007online. <http://www.calpal-online.de/>, accessed 2019-09-15.

Fedorowicz, S., Łanczont, M., Bogucki, A., Kusiak, J., Mroczek, P., Adamiec, G., Bluszcz, A., Moska, P., Tracz, M. 2013. Loess-paleosol sequence at Korshiv (Ukraine): Chronology based on complementary and parallel dating (TL, OSL), and litho-pedosedimentary analyses. *Quaternary International* 296, p. 117-130.

Jary, Z., Ciszek, D. 2013. Late Pleistocene loess-palaeosol sequences in Poland and western Ukraine. *Quaternary International* 296, p. 37-50.

REFERENCES

- Amirkhanov, Kh. A. 2000. Zараискаиа стоianka. Moskva, Nauchnyi mir.
- Gribchenko, Iu. N., Kurenkova, E. I. 2014. Paleogeograficheskie osobennosti osnovnykh stoianok pozdnego paleolita basseina reki Desny (Khotylevo, Eliseevichi, Iudinovo, Pushkari). V: Stupak D. V., Khlopachev, G. A. (red.). *Arkheologicheskii Almanakh*, 31: Epigravetski pam'iatky serednoho Podniprovia. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, s. 99-115.
- Lupenko, E. L. 1983. Otchet o rabote arkheologicheskoi ekspeditsii Rovenskogo kraevedcheskogo muzeia v 1982 g. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f. e., 1982/164.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2015. *Verkhni paleolit zakhidnoi i pivnichnoi Ukrainy*. Kyiv, vydavets Oleh Filiuk.
- Nuzhnyi, D. Yu., Korniets, N. L., Pean, S. 2004. *Zvit pro rozkopky verkhnopaleolitychnykh poselen Barmaky ta Mezhyrich u 2003 rotsi*. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f. e., 2003/132.
- Nuzhnyi, D. Yu., Korniets, N. L., Pean, St. 2005. *Zvit pro rozkopky verkhnopaleolitychnykh poselen Barmaky ta Mezhyrich u 2004 rotsi*. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*, №28157, №28158. 29 s., 41 rys.
- Nuzhnyi, D. Yu., Korniets, N. L., Pean, St. 2006. *Zvit pro rozkopky verkhnopaleolitychnykh poselen Barmaky ta Mezhyrich u 2005 rotsi*. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f. e., 2005/133.
- Nuzhnyi, D. Yu., Shydlovskiy, P. S. 2009. Industrialna variabelnist hospodarskykh ob'iektiv pershoho zhytla Mezhyritskoho verkhnopaleolitychnoho poselennia. V: Chabai V. P. (red.). *Arkheologicheskii Almanakh*, 20: Aktualnye problemy pervobytnoi arkheologii Vostochnoi Evropy. Donetsk: Donbass, s. 203-218.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2014. Krem'iany kompleks druhoho zhytla verkhnopaleolitychnoho poselennia Mezhyrich. V: Stupak D. V., Khlopachev H. A. (red.). *Arkheologicheskii Almanakh*, 31: Epigravetski pam'iatky serednoho Podniprovia. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, s. 69-80.
- Piasetskii, V. K., Samoliuk, V. A. 1990. Otchet o raskopkakh pozdnepaleoliticheskogo poselennia Rovno (Barmaki) za 1990 god. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f. e., 1990/116.
- Piasetskyi, V. K. 2009. *Paleolit Volynskoi vysochyny i Maloho Polissia*. Rivne. [b. v.].
- Chabai, V., Stupak, D., Veselsky, A., Votiakova, O., Maier, A., Pasda, K., Dudnyk, D. 2019. *Doslidzhenya Volynskoi paleolitychnoi ekspeditsii na verkhnopaleolitychnij stoyanci Barmaki u misti Rivne v 2018 roci*. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f. e., 2018.
- Shidlovskij, P. S., Nuzhnyj, D. Yu., Pean, S. 2014. Proizvodstvennyj inventar' uchastka kul'turnogo sloya na yug ot pervogo mezhyrichskogo zhilishha. V: Stupak D. V., Xlopachev G. A. (red.). *Arkheologicheskii Almanakh*, 31: Epigravetski pam'iatky serednoho Podniprovia. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, s. 51-68.
- Danzeglocke U., Jöris O., Weninger, B. CalPal-2007online. <http://www.calpal-online.de/>, accessed 2019-09-15.
- Fedorowicz, S., Łanczont, M., Bogucki, A., Kusiak, J., Mroczek, P., Adamiec, G., Bluszcz, A., Moska, P., Tracz, M. 2013. Loess-paleosol sequence at Korshiv (Ukraine): Chronology based on complementary and parallel dating (TL, OSL), and litho-pedosedimentary analyses. *Quaternary International* 296, p. 117-130.
- Jary, Z., Ciszek, D. 2013. Late Pleistocene loess-palaeosol sequences in Poland and western Ukraine. *Quaternary International* 296, p. 37-50.

V. P. Chabai, D. V. Stupak, A. P. Veselsky, D. V. Dudnyk

BARMAKY UPPER PALEOLITHIC SITE: THE ACCUMULATION CHARACTERISTICS OF THE 2nd CULTURAL LAYER

The UP site of Barmaky is situated on the eastern suburbs of Rivne city and 200 meters on west from the same name village. The site is located on the western gentle slope of a low cape; the coordinates are: 50°37.700'N; 26°17.579'E.

In 1981, the Barmaky (Rivne) site was discovered by V. K. Pyasetsky, and then excavated by E. L. Lupenko (1982), V. K. Pyasetsky (1990), D. Yu. Nuzhnyi (2002-2005, 2007) and V. P. Chabai (2018). The total area of the excavation is 175 m². The presence of two

cultural layers was established (Пясецький 2009). The first (upper) cultural layer was recognized as the redeposited, while for the second (lower) cultural layer *in situ* definition was accepted. The excavated area of the 2 cultural layer composes 137.5 m². The bone fragment serves as the sample for the 2 (lower) layer C¹⁴ date: 14300 ± 250 uncal BP (Ki-11087). The technological and typological attributes of the artifacts gave reason to assert the industrial affinity with Mizin UP site (Нужний 2015). The fauna assemblage was characterized by the presence of mammoth, reindeer, deer, horse, brown bear, wolf, fox, arctic fox and hare (Нужний 2015). Based on the 2nd cultural layer relief characteristics, the presence of the deepened “dwelling-workshop” or a “dwelling pit” was proposed (Пясецький 2009, с. 134–135).

The recent studies led to the following results. According with the new series of radiocarbon dates (18887 ± 224 or 19050 ± 222 cal BP) the accumulation of cultural deposits of the 2nd layer took place under the climatic conditions of the final stage of the Last Glacial Maximum (LGM). The subsurface permafrost formations were deposited on the depth of about 30 cm under the ancient living surface of the 2nd layer. The archaeological material of the 2nd layer found in the position close to the primary context. The vertical and horizontal transportations of cultural deposits were caused by the post-depositional cryoturbation processes: solifluction and permafrost depressions. The later were the results of the permafrost deterioration. The configuration of the 2nd cultural layer living surface is the result of mentioned cryoturbation processes, but not an attribute of “deepened dwelling”. The specificity of the flint industry of the 2nd cultural layer consists in the dominance of burins and non-geometric microliths: in sum about 75 % of all of identifiable tools. As it was studied in a number of Epigravettian settlements, such tool composition is characteristic for the activity zones accumulated outside the dwelling structures.

These investigations were conducted in the frames of Deutsche Forschungsgemeinschaft project “Between East and West. Social networks and environmental conditions before, during and after Last Glacial Maximum in Volhynia, Western Ukraine”, DFG-392605832.

Keywords: Upper Paleolithic, Last Glacial Maximum, Epigravettian, Barmaky site, cultural layer, cryoturbation processes, flint artifacts.

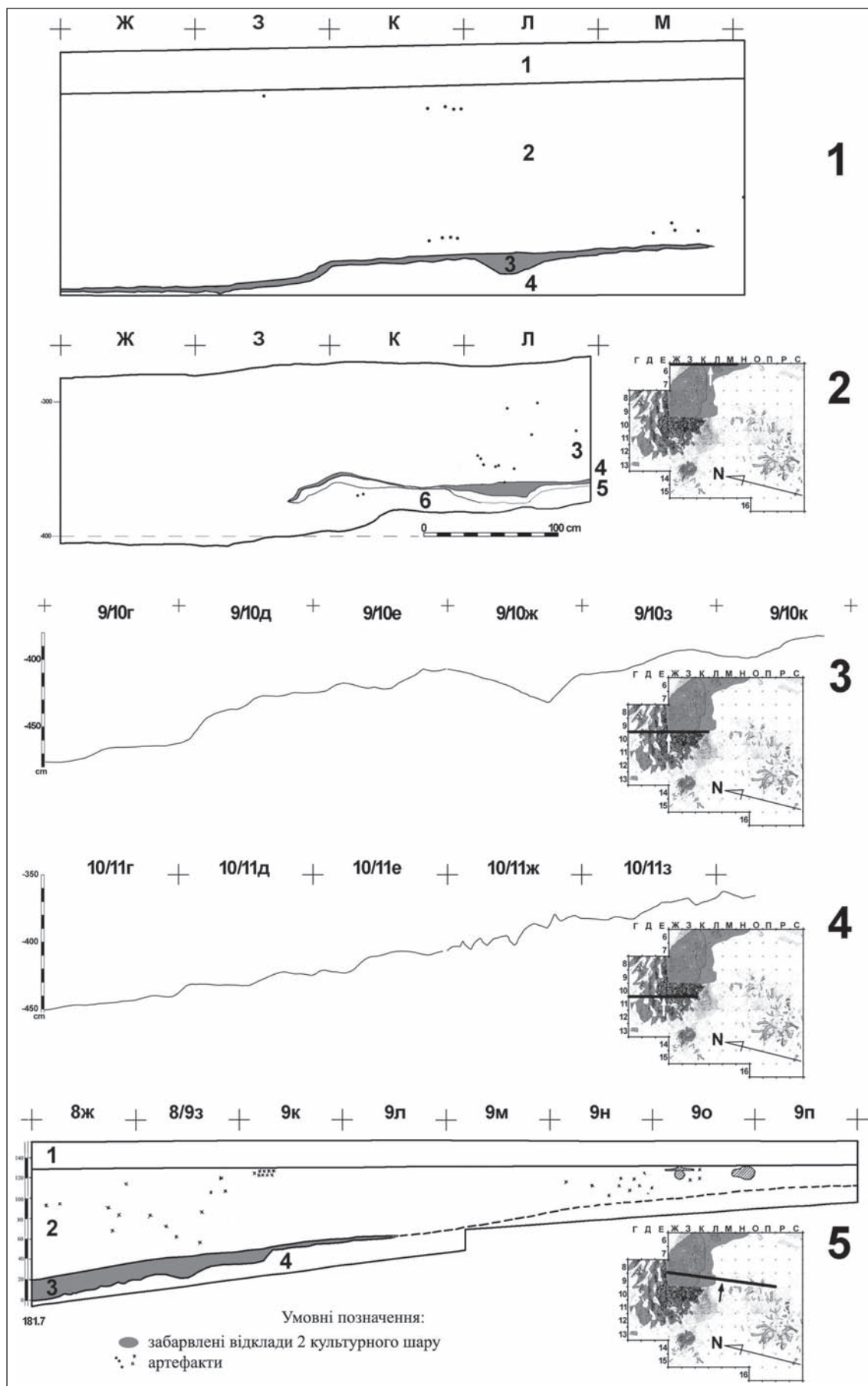

Рис. 1. Бармаки, стратиграфічні розрізи: 1 і 2 – розріз по лінії квадратів 5/6 на кв. Ж, З, К, Л, М; 3 – розріз підлоги 2 культурного шару по лінії квадратів 9/10 на кв. Г, Д, Е, Ж, З, К; 4 – розріз підлоги 2 культурного шару по лінії квадратів 10/11 на кв. Г, Д, Е, Ж, З; 5 – розріз по лінії IV-V. Розрізи 1 та 5 наведені за В. К. Пясецьким та В. А. Самолюком (1990)

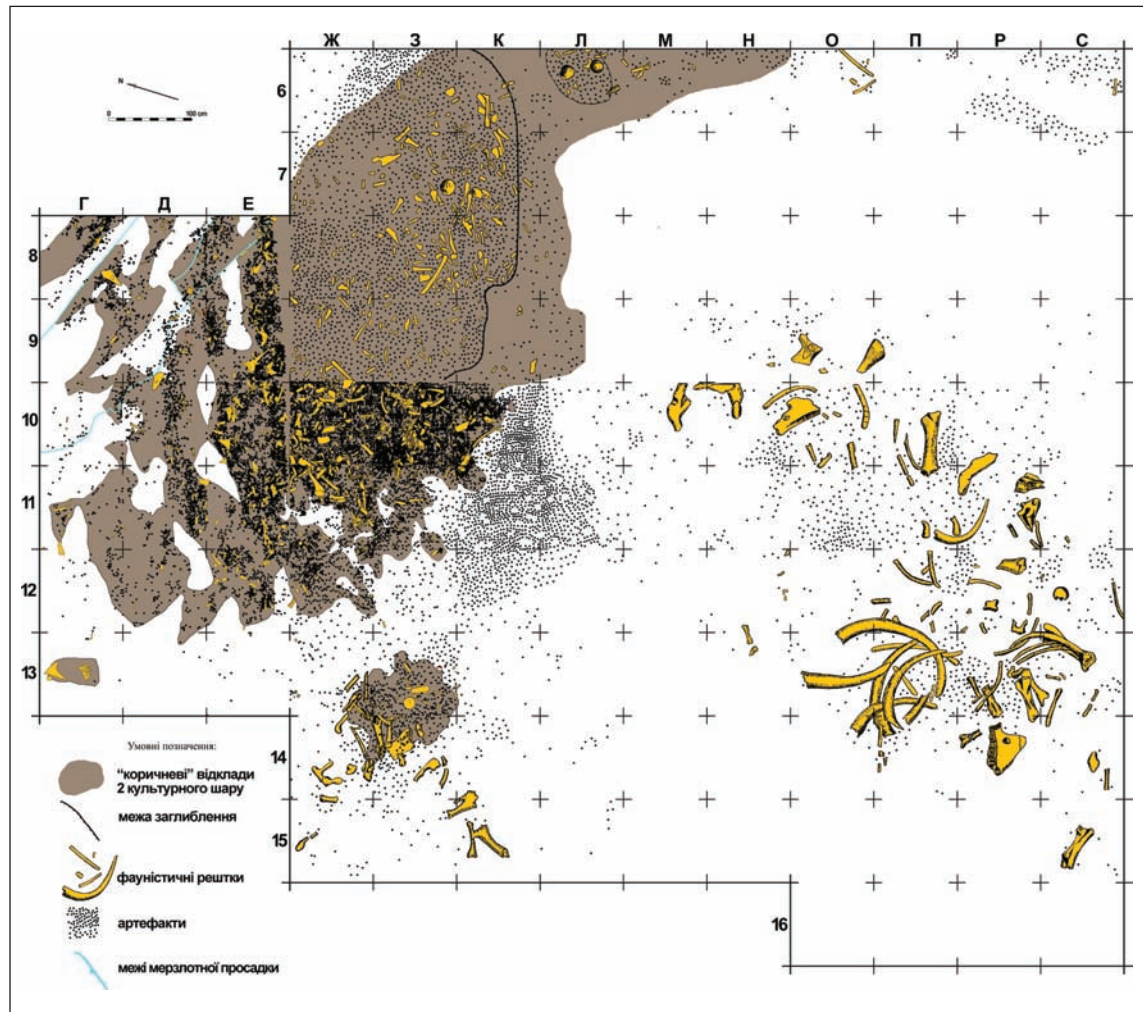
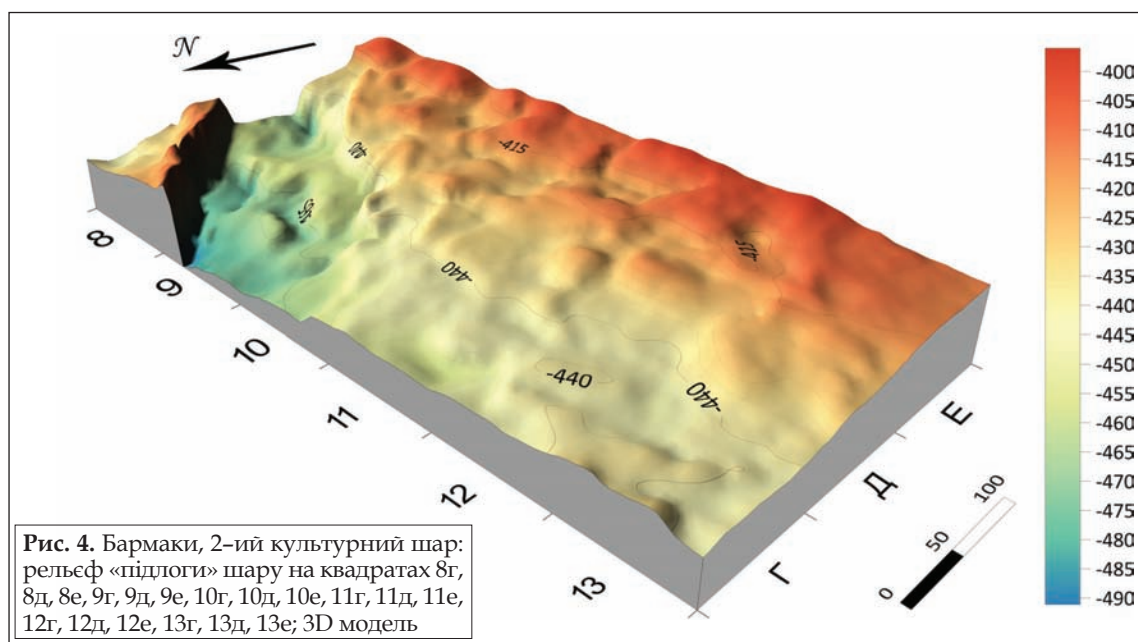
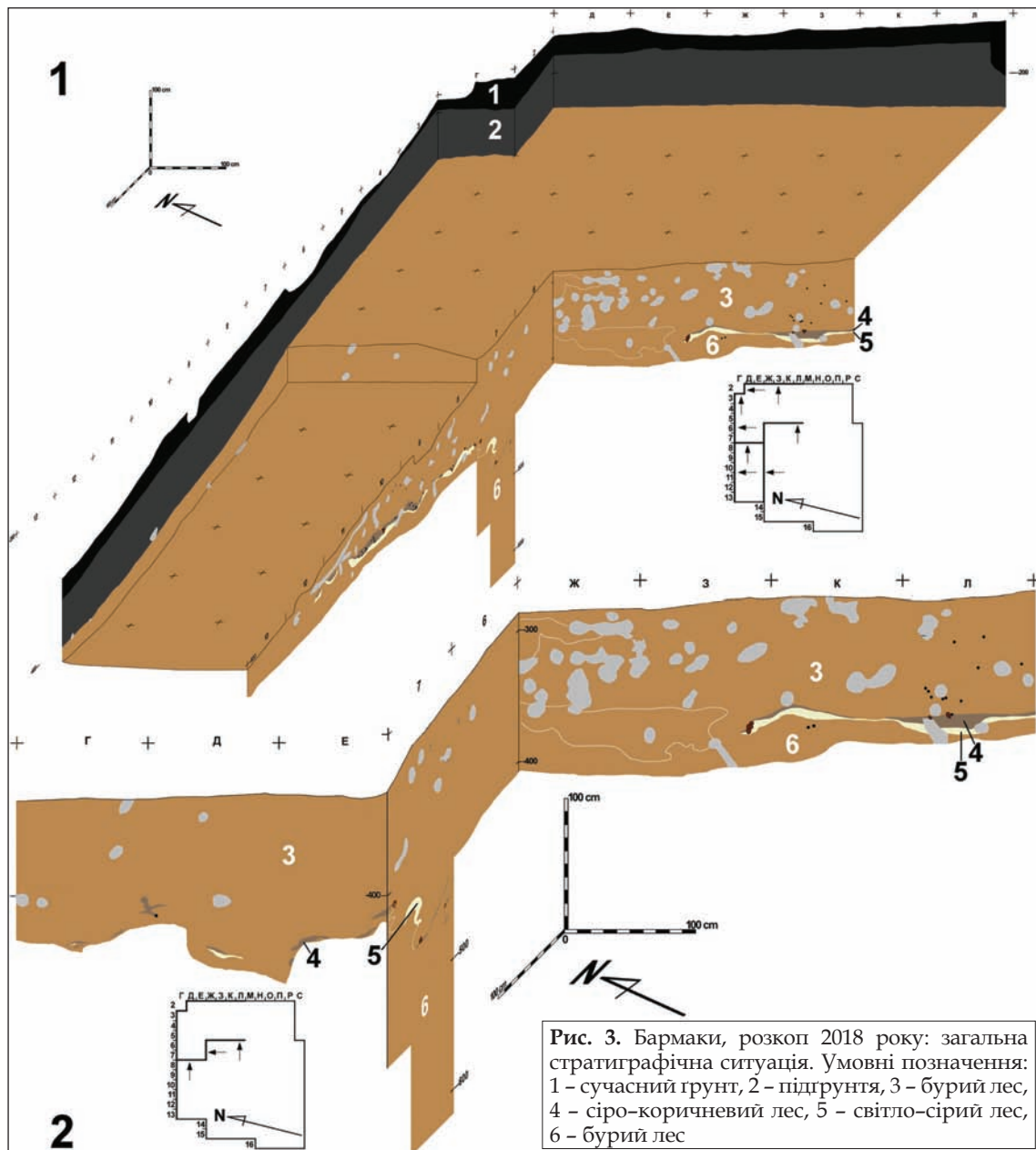

Рис. 2. Бармаки, план 2-го культурного шару

Секція:

АРХЕОЛОГІЯ
ЕНЕОЛІТУ

—

БРОНЗОВОГО ВІКУ

Ю. М. Бровендер

МЕТАЛОВИРОБНИЦТВО ДНІПРО-ДОНСЬКОГО РЕГІОНУ В ЕПОХУ РАННЬОГО МЕТАЛУ: ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статтю присвячено результатам досліджень металоробної діяльності давнього населення Дніпро-Донського регіону – одного з ключових для теренів півдня Східної Європи за доби енеоліту-бронзи, а також перспективам подальшого дослідження цієї проблеми.

Ключові слова: Дніпро-Донський регіон, доба бронзи, Донецький гірничо-металургійний центр, металовиробництво.

Вступ. Проблема металоробної діяльності населення доби раннього металу є однією з дослідницьких тем, що найактивніше розробляється у східноєвропейській археології. Особливе місце в цій проблематиці займають комплекси гірничо-металургійних центрів. Масштабні польові археологічні дослідження, які активно проводилися на теренах Східної Європи на межі ХХ-ХХІ століття, у недавньому минулому поступилися процесу наукового осмислення отриманих матеріалів. Мова йде про такі комплекси як Каргали на Південному Уралі (Черных 2007) та Картамиш у Донбасі (Бровендер 2016, 2017). Утім, відомі й інші гірничо-металургійні комплекси доби палеометалу в Східній Європі – Михайло-Овсянка на півдні Самарської області РФ (Матвеева, Колев, Королев 2004), у селі Нове Усманове на р. Сік у північно-східній частині Самарської області РФ (Кузнецов, Петерсон, Мочалов 2005) (рис. 1). Однак досліджені вони розкривними роботами на незрівнянно меншій площі.

Загальна площа пам'яток Каргалинського комплексу, яка була досліджена розкопками, складає 1044 м² (Черных 2002, с. 18), а Картамишського – біля 1500 м². Ця обставина робить Картамишський комплекс гірничо-металургійних пам'яток доби бронзи, розташованого на північно-східному борту Бахмутської улоговини, найбільш масштабним дослідженим серед подібних пам'яток у Східній Європі. А якщо до пам'яток Картамишу додати раніше досліджені С. Й. Татариним площі археологічних об'єктів на рудопроявах Клинове, Кислий Бугор (Пилипчатине-1,2) та Вискривське (Татаринів 2003), комплекс гірничо-металургійних пам'яток у зоні рудопояв Східної України, який увійшов до наукового обігу під назвою Донецький гірничо-металургійний центр (ДГМЦ) (Татаринів 1975, Черных 1976, Бровендер 2016), виглядає ще більш масштабним дослідженим.

Значний обсяг джерельної бази й отриманої в результаті багаторічних розкопок інформації диктували необхідність узагальнення матеріалів, пов'язаних з гірничо-металургійним виробництвом Донецького центру.

Перспектива всебічного вивчення виробничого комплексу спеціалізованих, переважно, на гірництві пам'яток доби бронзи, локалізованих на території доступних для розробки давнім населенням мідних рудопояв Донецького кряжу була неможлива лише в рамках виключно її території. Підтверджені археологічними матеріалами прояви ДГМЦ доби бронзи були куди більш масштабні.

Займаючи центральну частину Дніпро-Донського регіону, обмеженого із заходу і сходу великими водними артеріями, маючи густу мережу середніх і малих річок, а також зручні, у т.ч. і для сухопутного пересування, широкі вододільні плато, Донецький кряж з'єднує регіони, розташовані в басейнах Дніпра, Дона, Сіверського Дінця, а також Азовського моря. Як свідчать археологічні джерела в межах цієї великої території в епоху бронзи, особливо в пізній її період, активно функціонувала металоробна діяльність. Сировинним джерелом для неї слугували мідні руди Донецького кряжу. У цьому зв'язку металовиробництво ДГМЦ автором роз-

глядається в системі виробничої діяльності давнього населення, яке мешкало на теренах Дніпро-Донського регіону (Бровендер 2016, 2017).

Матеріали і методи. Джерельна база по ДГМЦ складається з 5-ти кар'єрів, 25-ти гірничих виробок підземного типу, 2-х техногенних ділянок зі збагачення мідної руди, 7-ми спеціалізованих поселень. Усього ж, на просторі Дніпро-Донського регіону, який оточує Донецький центр, автором враховано 294 поселення і 9238 поховань доби енеоліту – бронзи. З них детальніше проаналізовані 126 поселень зі свідоцтвами металовиробництва, а також 904 поховання, інвентар яких представлений металевими виробами (2678 екз.) і виробничим інструментарієм (412 екз.). Окрему групу джерел складають скарби металевих виробів.

Методи дослідження є взаємозалежними і зумовленими його метою. Базовим є метод ретроспективного аналізу, а також порівняльно-історичний метод, підкріплений типологічним. У роботі використовувались дані прямої та відносної стратиграфії пам'яток, картографування, статистичного обліку, результати досліджень археozoологів, геологів, геотехнологів, палеоботаніків. В арсеналі дослідження задіяні методи класифікації, формально-типологічного, функціонально-типологічного, структурно-технологічного аналізів. Для вирішення поставлених проблем, поза тим, використані результати спектрального, хімічного трасологічного аналізів, радіовуглецевого датування, а також експериментального моделювання.

Результатом дослідження стала розроблена автором концепція генези ДГМЦ як результату еволюційного розвитку металовиробництва в епоху енеоліту – бронзи на території східноєвропейського степу й лісостепу. Неодноразово перерваний екологічними кризами на різних етапах палеометалевої доби, відповідних існуванню ямної та бабинської культурних спільнот, розвиток металоробної діяльності у добу раннього металу призвів до створення в епоху пізньої бронзи на мідно-рудній базі Донецького кряжу високоорганізованого спеціалізованого на великомасштабному виробництві гірничо-металургійного центру.

ДГМЦ доби пізньої бронзи являв собою не тільки географічний центр Дніпро-Донської виробничої зони зрубної культурної спільноти що насичував міднорудним концентратом, перш за все, спеціалізовані майстерні Дніпро-Донецької виробничої зони бережнівсько-маївської зрубної культури, але і Доно-Донецької виробничої зони покровсько-мосоловської зрубної культури (Бровендер 2019, с. 589).

На основі комплексу пам'яток Картамиського археологічного мікрорайону, дослідженого автором на епонімному рудопрояві Донецького кряжу (гірничі виробітки, техногенні ділянки по збагаченню мідної руди, виробничі майстерні, житлово-господарчі комплекси) (Бровендер, Отрощенко, Пряхін 2010), встановлено функціонування в епоху пізньої бронзи цілих виробничих мікрорайонів у системі одночасного спеціалізованого, переважно на гірництві, виробничого масиву (Вискривський, Клиновський, Пилипчатинський (Татарінов 2003), Міднорудний (Бровендер 2005).

Висока організація металовиробництва в епоху пізньої бронзи підтверджується орієнтованими на масштабне виробництво спеціалізованими селищами, маючими певний професійний напрямок. Так, пам'ятки ДГМЦ, подібно Каргалинському, а також гірничо-металургійному комплексу біля с. Михайло-Овсянка спеціалізувалися переважно на гірничорудній справі (видобуток та збагачення), поселення Усове озеро, яке розташовувалося поблизу рудорозробок Бахмутської улоговини, було орієнтоване переважно на металургійне виробництво (Березанська 1990), а Мосоловське поселення (Пряхін 1996), яке знаходилося в чотирьохстах кілометрах від ДГМЦ – на металообробку (Пряхін 2003, с. 92).

Свідоцтва металовиробничої діяльності Дніпро-Донецького регіону доби пізньої бронзи доповнюються матеріалами десятків поселень, які функціонували в рамках дрібномасштабного виробництва (Глибоке озеро-2 (Гершкович 1998), Іллічівка (Шаповалов 1976), Лиманське озеро-2 (Татарінов 2003), Капітанове-І (Бро-

вендер 2007), Капітанове-II (Пряхин та ін. 2000), Озеро Клепні Друге-1 (Телиженко, Манько, Ковалева 1999), Таранцеве (Берестнев 1994) та інші).

Якщо казати про поховальні пам'ятки як джерело вивчення металовиробничої діяльності, то тут не можна обійти поза увагою ту обставину, що, на відміну від допізньобронзової доби, на основній території Дніпро-Донського регіону в зрубний час простежується практично рівномірна зустрічальність у похованнях металопродукції, хоча й вельми рідкісна. Це дає підстави припускати існування в цьому регіоні в епоху пізньої бронзи організованої системи розподілу металопродукції. При цьому потреби для виробництва металевих виробів як спеціалізованих поселень, орієнтованих на великомасштабне виробництво, так і окремих майстрів, які працювали в системі дрібномасштабного виробництва, задовольняв ДГМЦ, що зручно знаходився в географічному центрі Дніпро-Донського регіону (Бровендер 2016, с. 19-20).

Поряд зі спеціалізованими на металовиробництві (гірничій справі, металургії, металообробці) пам'ятками, важливе значення набувають великі агломерації поселень, які розмістилися вздовж торгівельних шляхів та маркували скоріш за все місця торжищ. Одну з таких агломерацій представляє Капітанівський мікрорайон пам'яток доби бронзи в Середньому Подонців'ї. Тут, в околицях с. Капітанове Новоайдарського району Луганської області на площі 1 км² виявлено дев'ять щільно розташованих поселень покровсько-мосоловської зрубної культури. Відкриття цих пам'яток пов'язане з іменами І. А. Писларія, С. С. Березанської. Невеликі розкопки на одному з них – поселенні Капітанове-I в кінці 60-х років минулого століття провів М. М. Чередниченко (Чередниченко 1970). У 90-ті роки ХХ ст. на поселеннях Капітанове-I (Бровендер 2000) та Капітанове-II (Пряхин, Отрощенко, Беседин, Бровендер 2000) спільно з воронізькими колегами автором були проведені розкопки. Загальна досліджена розкопками площа склала біля 2500 м². Однак пам'ятки повністю не досліджені.

Більш масштабними стали розкопки поселення Капітанове-I. Ця пам'ятка є еталоною у вивченні металовиробництва покровсько-мосоловської зрубної культури Доно-Донецького регіону. Її унікальність полягає в багаторівневій стратифікованості, а також у гомогенності нашарувань, представлених покровсько-мосоловською зрубною культурною традицією.

На відміну від поселення Усове озеро, яке дало матеріали двох культур зрубної спільноти з численними свідцтвами металовиробництва, але обробленими без диференціації зрубних культурних нашарувань, матеріали поселення Капітанове-I, із залучення даних інших однокультурних поселень Доно-Донецького регіону дали унікальну можливість простежити тенденції розвитку металовиробництва, виключно покровсько-мосоловської зрубної культури протягом усього періоду її існування (Бровендер 2007).

Тенденція розвитку металоробної діяльності, яку вдалося простежити на поселенні Капітанове-I, була обумовлена активністю такої організованої на базі мідних руд Бахмутської улоговини виробничої структури, що виникла на початку II періоду покровсько-мосоловської зрубної культури (ПМЗК) (другого періоду поселення ПМСК Капітанове-I) як ДГМЦ. Зауважимо, що цей виробничий центр функціонував у системі бережнівсько-маївської зрубної культури (Отрощенко 2000; Бровендер 2001). Аналогічна тенденція простежується також на інших покровсько-мосоловських зрубних пам'ятках Доно-Донецького регіону.

Металовиробництво на поселенні покровсько-мосоловської зрубної культури Капітанове-I на відміну від поселення Усове озеро носило дрібномасштабний характер. Однак ця обставина ні яким чином не знижує його значущості. Крім виразних свідцтв металовиробництва, які перебували в стратифікованих умовах, унікальність поселення Капітанове-I визначається і його місцерозташуванням в системі активно функціонуючих в епоху пізньої бронзи обмінних шляхів. Про це свідчать знахідки чотирьох кістяних псаліїв (Чередниченко 1970; Бровендер 2000), у такій кількості не відомих на жодній побутовій пам'ятці східноєвропейського степу та лісостепу.

Зазначений комплекс виявлених свідочств дає підстави припускати знаходження Капітанівської агломерації біля торгівельного шляху. Розташована в межиріччі Сіверського Дінця й Айдару, Капітанівська агломерація займала стратегічну позицію, контролюючи шлях на Донщину (Бровендер, Отрощенко 1996). Цим шляхом цілком імовірно могло здійснюватися транспортування як сировини (концентрованої руди) з ДГМЦ, так і металопродукції (зливків, виробів) спеціалізованих на великомасштабному виробництві поселень типу Усове озеро, а також Мосоловського. Можна вважати, що сама ж Капітанівська агломерація була свого роду факторією. Крім того, є підстави вважати, що на торжищах, які тут проходили, враховувалися запити споживачів готової продукції. Вони могли насичуватися і продукцією (металевими виробами) окремих майстрів-універсалів, які працювали, у т.ч. і на капітанівських поселеннях, у межах дрібномасштабного виробництва.

Висновки. Таким чином, отримані результати дозволяють намітити перспективи подальшого дослідження проблеми з металоробної діяльності населення Дніпро-Донського регіону за доби раннього металу.

Особливої уваги заслуговує продовження польових досліджень Капітанівської агломерації поселень доби бронзи. Перспектива цих досліджень через більш ніж два десятиліття вбачається нами не тільки у виявленні особливостей внутрішньої організації (спеціалізації) пам'яток цього мікрорайону, які, як вважається, були зав'язані на торгівельних операціях з металом донецького походження, але і в отриманні переконливих доказів існування в епоху пізньої бронзи високоорганізованої системи економічних зв'язків, що забезпечували взаємодію всіх її складових – виробництво, розподіл, обмін і споживання на великому просторі Дніпро-Донського регіону.

ЛІТЕРАТУРА

Березанская, С. С. 1990. *Усово озеро. Поселение на Северском Донце*. Киев: Наук. думка.

Берестнев, С. И. 1994. Поселение Таранцево и вопрос о населении Днепровского лесостепного Левобережья в начале раннего железного века. *Российская археология*, 3, с. 121-138.

Бровендер, Ю. М. 2000. Капитаново-1. Поселение покровской срубной культуры в Северскодонецком Левобережье. В: Тошев, Г. Н. та ін. (ред.). *Старожитності степового Причорномор'я та Криму*. Запоріжжя: ЗГУ, с. 170-186.

Бровендер, Ю. М. 2001. Итоги исследований поселений срубной общности в среднем течении Северского Донца. В: Бровендер Ю. М. та ін. (ред.). *Доба бронзи Доно-Донецького регіону*. Матеріали 5-го українсько-російського польового археологічного семінару, 26 липня 1999 р. Київ – Вороніж: ВПЦ «Ладо», с. 18-23.

Бровендер, Ю. М. 2005. Обследование памятников эпохи поздней бронзы на рудопроявлении Медная Руда. В: Ключева І. М. та ін. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*. Матеріали II-ї Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, 25-26 жовтня 2005 р. Луганськ, ЛОКМ с. 90-94.

Бровендер, Ю. М. 2007. Находки деталей конской упряжи в контексте Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 224-234.

Бровендер, Ю. М. 2016. *Донецький гірничо-металургійний центр доби бронзи*. Автореферат дисертації д.і.н. ІА НАНУ.

Бровендер, Ю. М. 2017. К вопросу о развитии металлопроизводства Днепро-Донского региона в эпоху энеолита-бронзы. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*, 11(241), с. 21-26.

Бровендер, Ю. М. 2019. Металоробна діяльність населення доби пізньої бронзи на теренах Дніпро-Донського межиріччя. В: Шмит, М. та ін. (ред.). *Archaeologi Vimaris*, 5, S. 585-595.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В. 1996. Карпато-микенский орнаментальный стиль в материалах поселения Капитаново-1. В: Пряхин, А. Д. и др. (ред.). *Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи*. Тезисы докладов и материалы российской – украинской научной конференции и второго украинско – российской полевого археологического семинара, 2, 14-15 июля 1996 г., Воронеж: ВГУ, с. 53-55.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Пряхин, А. Д. 2010. Картамыський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі. *Археологія*, 2, с. 87-101.

Гершкович, Я. П. 1998. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье – Северо-Восточное Приазовье – Подонцовье). *Археологический альманах*, 7, с. 61-92.

Кузнецов, П. Ф., Петерсон, Д. Л., Мачалов, О. Д. 2005. Новые исследования рудных проявлений в лесостепном Заволжье. В: Толочко П. П., Дорофеев В. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології*. Матеріали II-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару, 21-25 липня 2003 р., Алчевськ: ДонДТУ, с. 113-118.

Матвеева, Г. И., Колев, Ю. И., Королев, А. И. 2004. Горно-металлургический комплекс бронзового века у с. Михайло-Овсянка на юге Самарской области (первые результаты исследования). *Вопросы археологии Урала и Поволжья*, 2, с. 69-88.

Отрощенко, В. В. 2000. О культурах срубной общности. В: Пряхин и др. (ред.). *Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи*. Материалы международной научной конференции, 27 октября 2000 г. Воронеж: ВГУ, с. 10-14.

Пряхин, А. Д. 1996. *Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы*, 2. Воронеж: ВГУ.

Пряхин, А. Д., Отрощенко, В. В., Беседин, В. И., Бровендер, Ю. М. 2000. *Поселение эпохи бронзы Капитаново II*. Воронеж: ВГУ.

Пряхин, А. Д. 2003. Дано-Донецкая производственная зона эпохи бронзы (к изучению металлургии эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи). В: Бровендер Ю. М. та ін.. (ред.). *Проблеми гірничої археології*. Матеріали I-го Картамиського міжнародного польового археологічного семінару, 7-8 серпня 2002 р. Алчевськ: ДГМІ, с. 88-97.

Татаринов, С. И. 1975. К вопросу о существовании в Северном Причерноморье горно-металлургического центра во II-I тыс. до н.э. *150 лет Одесскому государственному археологическому музею*. Тезисы докладов конференции, 27-28 января – Киев: ИА АНУ.

Татаринов, С. И. 2003. *Древние горняки-металлурги*. Славянск: Печатный двор.

Телиженко, С. А., Манько, В. А., Ковалева, В. А. 1999. Исследования многослойного памятника Озеро Клешни Второе-1 в Кременском районе Луганской области в 1997 году. В: Манько В. А. и др. (ред.). *Древности Северского Донца*. Луганск: Шлях, с. 19-43.

Чередниченко, Н. Н. 1970. Поселение срубной культуры на Луганщине. *Советская археология*, 1, с. 233-238.

Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. Москва: Наука.

Черных, Е. Н., Лебедева, Е. Ю., Журбин, И. В., Лопес-Саец, Х. А., Лопес-Гарсия, П., Мартинес-Наваретте, М. И. Н. 2002. *Каргалы*, I. Москва: Языки славянской культуры.

Черных, Е. Н. 2007. *Каргалы*, V. Москва: Языки славянской культуры.

Шаповалов, Т. А. 1976. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце. В: Березанская С. С. и др. (ред.) 1976. *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наук. думка, с. 150-172.

REFERENCES

Berezanskaya, S. S. 1990. *Usovo ozero. Poseleniye na Severskom Dontse*. Kiyev: Nauk. dumka.

Berestnev, S. I. 1994. Poseleniye Tarantsevo i vopros o naselenii Dneprovskogo lesostepnogo Levoberezhia v nachale rannego zheleznoogo veka. *Rossiyskaya arkheologiya*, 3, s. 121-138.

Brovender, Yu. M. 2000. Kapitanovo-1. Poseleniye pokrovskoy srubnoy kultury v Severskodonetskom Levoberezhye. V: Toshev, G.N. ta in. (ed.). *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia ta Krymu*. Zaporizhzhia: ZGU, s. 170-186.

Brovender, Yu. M. 2001. Itogi issledovaniy poseleniy srubnoy obshchnosti v srednem techenii Severskogo Dontsa. V: Brovender, Yu. M. ta in. (red.). *Doba bronzy Dono-Donetskoho rehionu*. Materialy 5-ho ukrainsko-rosiiskoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, 26 lyupnia 1999 r. Kyiv – Voronizh: VPTs «Lado», s. 18-23.

Brovender, Yu. M. 2005. Obsledovaniye pamyatnikov epokhi pozdney bronzy na rudoproyavlenii Mednaya Ruda. V: Kliuchneva, I. M. ta in. (red.). *Problemy doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*. Materialy II-i Luhanskoj mizhnarodnoj istoryko-arkheolohichnoi konferentsii, 25-26 zhovtnia 2005 r. Luhansk, LOKM, s. 90-94.

Brovender, Yu. M. 2007. Nakhodki detaley konskoy upryazhi v kontekste Donetskogo gornometallurgicheskogo tsentra epokhi bronzy. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 224-234.

Brovender, Yu. M. 2016. Donetskyyi hirnycho-metallurhiinyi tsentr doby bronzy. Avtoreferat dysertatsii d.i.n. IA NANU.

Brovender, Yu. M. 2017. K voprosu o razvitii metalloproizvodstva Dnepro-Donskogo regiona v epokhu eneolita-bronzy. *Visnyk Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia*, 11(241), s. 21-26.

Brovender, Yu. M. 2019. Metalorobna diialnist naselennia doby piznoi bronzy na terenakh Dnipro-Donskoho mezhyrichchia. V: Shmyt, M. ta in. (ed.). *Archaeologi Bimaris*, 5, S. 585-595.

Brovender, Yu. M. Otroshchenko, V. V. 1996. Karpato-mikenskiy ornamentalnyy stil v materialakh poseleniya Kapitanovo-I. V: Priakhyn, A. D. ta in. (ed.). *Dono-Donetskiy region v sisteme drevnostey epokhi bronzы vostochnoyevropeyskoy stepi i lesostepi*. Tezisy dokladov i materialy rossiysko – ukrainskoy nauchnoy konferentsii i vtorogo ukrainsko – rossiyskogo polevogo arkheologicheskogo seminaru, 2, 14-15 iyulya 1996 g. Voronezh: VGU, s. 53-55.

Brovender, Yu. M., Otroshchenko, V. V., Priakhin, A. D. 2010. Kartamyskiy kompleks hirnycho-metalurhiinykh pam'iatok bronzovoho viku v Tsentralnomu Donbasi. *Arkheolohiia*, 2, s. 87-101.

Gershkovich, Ya. P. 1998. Etnokulturnyye svyazi v epokhu pozdney bronzы v svete khronologicheskogo sootnosheniya pamyatnikov (Nizhneye Podneprovye – Severo-Vostochnoye Priazovye – Podontsovye). *Arkheologicheskii almanakh*, 7, s. 61-92.

Kuznetsov, P. F. Peterson, D. L. Machalov, O. D. 2005. Novyye issledovaniya rudnykh proyavleniy v lesostepnom Zavolzhye. In: Tolochko, P. P., Dorofiev, V. M. (ed.). *Problemy hirnychoy arkheolohii*. Materialy II-ho mizhnarodnoho Kartamyskoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, 21-25 lypnia 2003 r. Alchevsk: DonDTU, s. 113-118.

Matveyeva, G. I. Kolev, Yu. I. Korolev, A. I. 2004. Gorno-metallurgicheskii kompleks bronzovogo veka u s. Mikhaylo-Ovsiyanka na yuge Samarskoy oblasti (pervyye rezultaty issledovaniya). *Voprosy arkheologii Urala i Povolzhia*, 2, s. 69-88.

Otroshchenko, V. V. 2000. O kulturakh srubnoy obshchnosti. V: Priakhin, A. D. ta in. (red.). *Srubnaya kulturno-istoricheskaya obshchnost v sisteme drevnostey epokhi bronzы evraziyskoy stepi i lesostepi*. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, 27-28 oktyabrya 2000 g. Voronezh: VGU, s. 10-14.

Priakhin, A. D. 1996. Mosolovskoye poseleniye metallurgov-liteyshchikov epokhi pozdney bronzы, 2. Voronezh: VGU.

Priakhin, A. D. Otroshchenko, V. V. Besedin, V. I. Brovender, Yu. M. 2000. *Poseleniye epokhi bronzы Kapitanovo II*. Voronezh: VGU

Priakhin, A. D. 2003. Dono-Donetskaya proizvodstvennaya zona epokhi bronzы (k izucheniyu metallurgii epokhi bronzы vostochnoyevropeyskoy stepi i lesostepi). In: Brovender, Yu. M. ta in. (red.). *Problemy hirnychoy arkheolohii*. Materialy I-ho Kartamyskoho mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, 7-8 serpnia 2002 r. Alchevsk: DHMI, s. 88-97.

Tatarinov, S. I. 1975. K voprosu o sushchestvovanii v Severnom Prichernomor'ye gorno-metallurgicheskogo tsentra vo II-I tys. do n.e. *150 let Odesskomu gosudarstvennomu arkheologicheskomu muzeyu*. Tezisy dokladov konferentsii, 27-28 maia. Kiyev: IA ANU.

Tatarinov, S. I. 2003. *Drevniye gornyyaki-metallurgi*. Slavyansk: Pechatnyy dvor.

Telizhenko, S. A. Manko, V. A. Kovaleva, V. A. 1999. Issledovaniya mnogoslownogo pamyatnika Ozero Kleshni Vtoroye-1 v Kremenskom rayone Luganskoy oblasti v 1997 godu. V: Manko, V. A. ta in. (red.). *Drevnosti Severskogo Dontsa*. Lugansk: Shlyakh, s. 19-43.

Cherednichenko, N. N. 1970. Poseleniye srubnoy kultury na Luganshchine. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, s. 233-238.

Chernykh, E. N. 1976. *Drevnyaya metalloobrabotka na Yugo-Zapade SSSR*. Moskva: Nauka.

Chernykh, E. N., Lebedeva, E. Yu., Zhurbin, I. V., Lopes-Sayets, Kh. A., Lopes-Garsiya, P., Martines-Navarette, M. I. N. 2002. *Kargaly, I*. Moskva: Yazyki slavyanskoy kultury.

Chernykh, E. N. 2007. *Kargaly, V*. Moskva: Yazyki slavyanskoy kultury.

Shapovalov, T. A. 1976. Poseleniye srubnoy kultury u s. Ilichevka na Severskom Dontse. V: Berezanskaya, S. S. ta in. (ed.) 1976. *Eneolit i bronzovyy vek Ukrainy*. Kiyev: Nauk. Dumka, s. 150-172.

Yu. M. Brovender

METAL PRODUCTION OF THE DNIEPER-DON REGION IN THE EARLY METAL AGE: RESULTS AND PROSPECTS OF RESEARCH

The result of the study is the concept of the Donetsk Mining and Metallurgical Center (DMMC) genesis developed by the author as a result of the evolutionary metal production development in the Eneolithic age – bronze on the territory of the East European steppe and forest-steppe.

Repeatedly interrupted by environmental crises at different stages of the paleometallic age, the development of metal production led to the creation of a highly organized mining and metallurgical center specialized in large-scale production at the Donetsk Ridge in the Late Bronze Age. This production center was saturated with copper ore concentrate as specialized workshops of the Dnieper-Don production zone of the

Berezhnovsky-Mayevsky Srubnaya culture and the Don-Donetsk production zone of the Pokrovsky-Mosolovsky Srubnaya culture.

Based on the monuments' complex of the Kartamysh archaeological microdistrict, which was extensively investigated by the author on the eponymous ore occurrence of the Donetsk Ridge, the functioning of entire industrial microdistricts in the system of a one-time specialized, mainly in mining, production array was established in the Bronze Age.

The high organization of metal production on the territory of the Dnieper-Don region in the Late Bronze Age is confirmed by specialized settlements oriented to large-scale production, which have the corresponding professional orientation – mining, metallurgy and metalworking. Evidence of the metal production of the Dnieper-Don region of the Late Bronze Age is supplemented by materials from dozens of settlements operating as part of small-scale production.

Household monuments, as a source of studying metal production in the early metal age, complement funerary complexes. In contrast to the late Bronze Age, on the main territory of the Dnieper-Don region, in the graves of the Srubnaya time, can be observed, although a very rare, equable occurrence of metal products. This suggests that an organized metal products distribution system existed in this region in the Late Bronze Age. At the same time, the needs for the production of metal products of both specialized settlements focused on large-scale production and individual craftsmen working in the small-scale production system were met by the DMMC, conveniently located in the geographical center of the Dnieper-Don region.

Together with the monuments of the Bronze Age specialized in metal production, large agglomerations of settlements of this period are of great importance in the Dnieper-Don region. One of such agglomerations of settlements is the Kapitanovsky microdistrict in Srednee Podontsovye. In addition to expressive evidence of metal production, the uniqueness of the settlement of Kapitanovo-I is determined by its location in the system of exchange routes actively functioning in the Late Bronze Age. Findings of four bone psalms in this settlement suggests that the Kapitanovo agglomeration of settlements was located along the trade route. Along this route, it is likely could be implemented as the transportation of raw materials from DMMC and metal products (ingots, products) specialized in the manufacture of large-scale settlements. It can be assumed that the Kapitanovo agglomeration of settlements itself was a kind of trading post. In addition, there is a reason to believe that the market place that took place here were also saturated with products (metal products) of separately working (including Kapitanovo settlements) as part of the small-scale production of universal masters, which took into account the needs of consumers of finished products.

Thus, the results obtained allow us to outline the prospects for further research on the problems of metal production in the Dnieper-Don region in the Bronze Age. Of particular note is the continuation of field studies of the Kapitanovo agglomeration of Bronze Age settlements. The prospect of these studies is seen not only in revealing the internal specialization (organization) of the monuments of this microdistrict, which, it seems, were tied to trading operations with metal of Donetsk origin, but also in obtaining convincing evidence of the existence of a highly organized economic ties system in the Late Bronze Age that ensured the interaction of all its components (production, distribution, exchange and consumption) in the vast territory of the Dnieper-Don region.

Keywords: Dnieper-Don region, the Bronze Age, Donetsk Mining and Metallurgical Center, metal production.

Рис. 1. Ареали рудопрозяв міді та поліметалевих руд на території Східної Європи, які розроблялися за доби раннього металу: 1 – рудопрозяви Волині; 2 – рудопрозяви Карпат; 3 – рудопрозяви Криворізьського басейну; 4 – рудопрозяви Донецького басейну; 5 – Каргалінське рудне поле; 6 – рудопрозяв у с. Михайло-Овсянка; 7 – рудопрозяв на правобережжі р. Сік; 8 – поліметалеві руди Нагольного кряжу

В. С. Джос

ДІЯЛЬНІСТЬ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «КАМ'ЯНА МОГИЛА» У 2014-2018 РР.

В даній роботі проведено огляд діяльності археологічної експедиції Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» упродовж останніх п'яти років. За цей період експедицією було проведено: науково-рятивні розкопки кам'яних закладок в урочищі Червона гора та місцезнаходження з матеріалами доби енеоліту на території пам'ятки археології «Культурний комплекс Кам'яна Могила», наукові розкопки поселення «Кам'яна Могила – II», а також археологічні розвідки на території заповідника «Кам'яна Могила» та в межах його першої охоронної зони.

Ключові слова: археологічна експедиція, Кам'яна Могила, Секіз, розкопки, розвідки.

Вступ

Упродовж останніх п'яти років, діяльність археологічної експедиції Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» була спрямована на дослідження вже відомих пам'яток археології, а також на виявлення нових археологічних об'єктів на території заповідника «Кам'яна Могила» та в його зонах охорони (рис. 1).

Результати досліджень

У 2014 р. експедицією було проведено науково-рятивні розкопки кам'яних закладок, в основі так званої Червоної гори, яка є мисом правого корінного берега р. Молочної, який глибоко врізається в її заплаву. В результаті проведених робіт було досліджено мегалітичний культурний комплекс, до складу якого входило дві кам'яні закладки, якими було закладено залишки давніх вогнищ (Джос 2015).

Кам'яна закладка № 1, на момент її дослідження, мала ознаки пограбування, її плити лежали в задернованій воронці в явно зміщеному стані, а під ними добре простежувались залишки грабіжницького лазу (Джос 2015, с. 51). В той же час кам'яна закладка № 2, що знаходилась в 3.8 м на північний-схід від згаданої вище закладки, була виявлена в непотурбованому стані. В результаті дослідження даної закладки, під її плитами було простежено залишки давнього вогнища (Джос 2015, с. 51-52).

Досліджені закладки було складено з великих плит пісковика, які було доставлено до місця їх спорудження з пісковикового пагорба Кам'яної Могили. Слід зазначити, що серед плит обох закладок знаходились антропоморфні та зооморфні стели та плити, а на одній з них було нанесено петрогліфічне зображення тварини, можливо бика (Джос 2015, с. 51-52).

Враховуючи топографічне положення дослідженого об'єкта (розташування на підвищеному місці, яке панує над заплавою) та результати його археологічних досліджень, а саме: відсутність поховань під кам'яними закладками, присутність антропоморфних і зооморфних стел та плит, сліди використання вогню, можна висловити думку про його ритуально-обрядове призначення (Джос 2015, с. 52).

Що ж стосується датування дослідженого комплексу, то слід зазначити, що виявлені антропоморфні і зооморфні стели та плити мають досить архаїчний вигляд та мають чисельні аналогії серед матеріалів пам'яток доби енеоліту – ранньої бронзи як в долині р. Молочної, так загалом і в Північному Причорномор'ї. В той же час, під час досліджень на об'єкті виявлені фрагменти ліпної кераміки доби пізньої бронзи, які залягали дещо вище кам'яних закладок. Тому вирішення питання датування дослідженого комплексу, буде можливим лише в результаті проведення його подальших археологічних досліджень.

Упродовж двох польових сезонів 2015-2016 рр. археологічна експедиція заповідника проводила наукові розкопки поселення «Кам'яна Могила – II» (Джос 2016;

2018, с. 43), що розташоване на невисокому піщаному підвищенні в заплаві на південь та південний-схід від підніжжя пагорба Кам'яної Могили.

Досить довгий час уявлення про пам'ятку базувалися на основі коротких, досить суперечливих повідомлень В. М. Даниленка, які були наведені в його працях (1952, с.69; 1986, с. 12). Тому метою проведених робіт було встановлення меж пам'ятки, уточнення стратиграфії та культурної приналежності її культурних нашарувань.

За цей період, на пам'ятці було закладено ряд розвідувальних шурфів, виконано врізку в схил протитанкового рову, який поділяє пам'ятку на дві частини, а також проведені роботи в розкопі № 1, який було закладено в західній частині пам'ятки, майже на березі старика р. Секіз (урочище Червоне озеро).

В результаті проведених робіт було визначено приблизні межі пам'ятки, уточнено її стратиграфію, а також встановлено, що на її території залягають три різночасові культурні горизонти (Джос 2016, с.44; 2018, с. 43). Відразу під дерновим шаром, в верхній частині сірого гумусованого піску, залягає малонасичений знахідками культурний шар часів сарматського періоду. Дещо нижче, в середній та нижній частині шару сірого гумусованого піску та в верхній частині жовто-бурого піщаного ґрунту, залягає потужний культурний шар доби середньої бронзи (Джос 2016, с. 44; 2018, с. 43). Крім того, в нижній частині жовто-бурого піщаного ґрунту на межі з шаром дрібного пісковикового каміння, простежені залишки ще одного культурного шару, який представлений невеликою кількістю знахідок (Джос 2018, с. 43). Скоріш за все, ці знахідки можна пов'язати з малопотужним культурним шаром доби раннього енеоліту, про який згадує в одній зі своїх праць В. М. Даниленко (Даниленко, 1986, с. 44).

Найбільш цікавим виявився другий, досить потужний (до 0,8 м), культурний шар пам'ятки, який на сьогоднішній день можливо датувати перехідним періодом від доби середньої до пізньої бронзи та віднести до кола пам'яток типу Бабіне (Джос 2016, с.45; 2018, с. 43).

У 2016 р. експедицією було проведено науково-рятивні розкопки на території пам'ятки археології національного значення «Культурний комплекс Кам'яна Могила». Об'єктом дослідження стало місцезнаходження з крем'яним інвентарем, розташоване між місцезнаходженнями з петрогліфами № 9 та № 51а, що знаходилося під загрозою руйнування (Джос 2017; 2018, с. 43-44).

В результаті проведених робіт було розчищено розщелину між пісковиковими плитами, яка була заповнена піском темно-коричневого забарвлення, який був насичений великою кількістю дрібних уламків пісковикової породи, серед яких залягали вироби з кременю, кварциту, пісковіку та сланцю (Джос 2017, с. 31-32; 2018, с. 43-44).

Серед виявлених знахідок найбільш показовим є крем'яний комплекс, представлений ножеподібними пластинами з ретушшою та без неї, скребачками різних типів, гострокінцевими ножами на пластинах із струмчастою ретушшою, значною кількістю вістерь стріл підтрикутної форми з двобічною ретушшою, різцями на пластинах та перфораторами, який можна датувати добою розвинутого енеоліту (Джос 2017, с. 32, рис. 1-4; 2018, с. 44).

Досить цікавим є те, що серед виявлених знахідок можливо виділити цілий ряд спеціалізованих знарядь (пісковикові абразиви, крем'яні та кварцитові різці), які могли використовуватись під час створення петрогліфічних зображень (Джос 2017, с. 32).

Вочевидь, виявленні під час дослідження даного місцезнаходження знахідки є залишками перевідкладеного культурного шару енеолітичної стоянки, яка розташовувалась в північно-західній частині схилу пагорба Кам'яної Могили (Джос 2017, с. 30, 33-34). Залишки цієї стоянки у вигляді окремих місцезнаходжень з перевідкладеними археологічними матеріалами, що залягають в розщелинах між пісковикових плит, в різні роки були досліджені О. М. Бадером (Михайлов 2005, с. 48,

рис. 7: 1-5), М. Я. Рудинським (1961, с. 113-118), В. М. Даниленком (1986, с. 69-70, рис. 22-25) та Б. Д. Михайловим (2005, с. 69-70, 81-82, 97, рис. 49-50, 73, 75, 110-113).

Крім того, під час дослідження даного місцезнаходження були виявлені нові, до того невідомі петрогліфічні зображення, які є проміжною ланкою між петрогліфами Грота Мамонта-Бика та місцезнаходженням з петрогліфами № 51а (Джос 2017, с. 33-34; 2018, с. 44).

У 2017 р. археологічною експедицією було проведено археологічні розвідки на території першої охоронної зони заповідника (Джос 2019). Археологічними розвідками була обстежена ділянка заплави, розташована на правому березі р. Молочної, яка прилегла до сухого річища старика р. Секіз (Джос 2019, с. 52).

В результаті проведених робіт було обстежено чотири вже відомі пам'ятки археології – пізньопалеолітине місцезнаходження «Секіз – I», поселення доби енеоліту «Секіз – II», енеолітична стоянка «Секіз – III», стоянка доби пізнього палеоліту, енеоліту – ранньої бронзи, часів сарматського періоду та середньовіччя «Кам'яна Могила – V», а також виявлено та обстежено два нових археологічних об'єкти – поселення доби неоліту – енеоліту, скіфо – сарматський період та середньовіччя «Секіз – IV» та стоянку часів пізнього енеоліту – середньої бронзи, скіфського періоду та середньовіччя «Секіз – V» (Джос 2019, с. 52).

У 2018 р. експедицією проведено додаткові археологічні розвідки на території заповідника «Кам'яна Могила». В результаті проведених робіт на лівому березі урочища «Червоне озеро» було виявлено новий, до того невідомий дослідникам археологічний об'єкт – стоянка «Кам'яна Могила – VI».

Виявлена стоянка характеризується заляганням на її території трьох культурних горизонтів. Відразу під дерновим шаром, в верхній частині темно-сірого гумусованого піску, залягає малонасичений знахідками культурний шар часів сарматогунського періоду. В нижній частині цього ж ґрунтового шару простежено малопотужний культурний горизонт з матеріалами доби пізньої бронзи та раньоскіфського періоду. Нижче, в товщі сірого суглинку та в верхній частині темного гумусованого суглинку, залягає насичений знахідками культурний шар доби енеоліту.

Висновки

За останні п'ять років діяльності археологічної експедиції Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» було здійснено: науково-рятивні розкопки двох археологічних об'єктів, що знаходились під загрозою руйнування, дослідження багатошарового поселення «Кам'яна Могила – II», а також археологічні розвідки на території заповідника та в межах його першої зони охорони.

В результаті науково-рятивних розкопок кам'яних закладок в урочищі «Червона гора» було досліджено мегалітичний культовий комплекс, матеріали якого розширюють наші уявлення про духовну культуру степових племен доби енеоліту – бронзи.

Результати науково-рятивних досліджень місцезнаходження з матеріалами доби енеоліту на території пам'ятки археології «Культовий комплекс Кам'яна Могила», мають важливе наукове значення, оскільки за їх допомогою можна вирішити ряд важливих питань пов'язаних з датуванням, культурною приналежністю та інтерпретацією петрогліфів Грота Мамонта-Бика.

Нові дослідження багатошарового поселення «Кам'яна Могила – II» дозволили по-новому поглянути на стратиграфію та культурну приналежність його культурних нашарувань. Середній шар даного поселення, який можливо віднести до пам'яток культурного кола Бабіне, є досить перспективним для подальшого дослідження, оскільки це єдина відома на сьогоднішній день поселенська пам'ятка перехідного періоду від доби середньої до пізньої бронзи в Північно-Західному Приазов'ї.

Під час археологічних розвідок на території заповідника та в межах його першої зони охорони, виявлено три нові поселенські пам'ятки які доповнюють архео-

логічну мапу мікрорегіону та разом з вже відомими археологічними пам'ятками, що розташовані навколо пагорба Кам'яної Могили, вказують на безперервність історичних процесів в даному регіоні від періоду пізнього палеоліту до часів середньовіччя.

ЛІТЕРАТУРА

Даниленко, В. М. 1952. Приазовська експедиція 1947 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 67-69.

Даниленко, В. М. 1986. *Кам'яна Могила*. Київ: Наукова думка.

Джос, В. С. 2015. Дослідження кам'яних закладок біля селища Мирне на Мелітопольщині. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2014*. Київ: ІА НАНУ, с. 51-52.

Джос, В. С. 2016. Дослідження поселення «Кам'яна Могила – II» в Північному Приазов'ї. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ: ІА НАНУ, с. 44-45.

Джос, В. С. 2017. Результати науково-рятивних розкопок енеолітичного місцезнаходження на території пам'ятки археології «Культурний комплекс Кам'яна Могила» в 2016 р. *Вісник НІАЗ «Кам'яна Могила»*, II, с. 30-35.

Джос, В. С. 2018. Роботи в Національному історико-археологічному заповіднику «Кам'яна Могила». В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2016*. Київ: ІА НАНУ, с. 43-44.

Джос, В. 2019. Археологічні розвідки в охоронній зоні Національного історико-культурного заповідника «Кам'яна Могила». В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2017*. Київ: ІА НАНУ, с. 52-53.

Михайлов, Б. Д. 2005. *Петрогліфи Кам'яної Могили: Семантика. Хронологія. Інтерпретація*. Київ: МАУП.

Рудинський, М. Я. 1961. *Кам'яна Могила (корпус насельних рисунків)*. Київ: АН УРСР.

REFERENCES

Danylenko, V. M. 1952. Pryazovska ekspedytsiia 1947 r. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, IV, s. 67-69.

Danylenko, V. M. 1986. *Kamiana Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Dzhos, V. S. 2015. Doslidzhennia kamianykh zakladok bilia selyshcha Myrne na Melitopolshchyni. V: Boltryk, Yu. In: (red.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014*. Kyiv: IA NANU, s. 51-52.

Dzhos, V. S. 2016. Doslidzhennia poselennia «Kamiana Mohyla – II» v Pivnichnomu Pryazov'ї. V: Boltryk, Yu. In: (red.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015*. Kyiv: IA NANU, s. 44-45.

Dzhos, V. S. 2017. Rezultaty naukovo-riativnykh rozkopok eneolitychnoho mistseznakhodzhennia na terytorii pamiatky arkheolohii «Kultovyi kompleks Kamiana Mohyla» v 2016 r.. *Visnyk NIAZ «Kamiana Mohyla»*, II, s. 30-35.

Dzhos, V. S. 2018. Roboty v Natsionalnomu istoryko-arkheolohichnomu zapovidnyku «Kamiana Mohyla». V: Boltryk, Yu. In: (red.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016*. Kyiv: IA NANU, s. 43-44.

Dzhos, V. 2019. Arkheolohichni rozvidky v okhoronni zoni Natsionalnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Kamiana Mohyla». In: Boltryk, Yu. V. (red.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017*. Kyiv: IA NANU, s. 52-53.

Mykhailov, B. D. 2005. *Petrohlify Kamianoi Mohyly: Semantyka. Khronolohiia. Interpretatsiia*. Kyiv: MAUP.

Rudynskiy, M. Ya. 1961. *Kamiana Mohyla (korpus naskelnykh rysunkiv)*. Kyiv: AN URSR.

V. S. Dzhos

ACTIVITY OF THE ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESERVE «STONE TOMB» IN 2014-2018

During the last five years, activity of the archaeological expedition of the National historical and archaeological Reserve “Stone Tomb” was aimed at the discovery of new, as well as the study of the already known archaeological monuments located on the territory of the “Stone Tomb” and in its security zones.

In 2014, the expedition carried out scientific and rescue excavations of stone constructions, based on the Red Mountain, which is the cape of the right coast of the Moloch-

na River. As a result of the works, the megalithic ritual complex was studied, which included two stone constructions, which were laid with the remnants of ancient fireplace.

In 2015-2016, the archaeological expedition carried out scientific archaeological excavations of the Kamyana Mohyla II settlement. As a consequence of the works, approximate boundaries of the monument were established, and the cultural affiliation of its archaeological layers was specified. The most interesting was the second cultural layer of the monument, which is possible to date from the transitional period from the Middle to Late Bronze age.

In 2016 scientific and rescue excavations were carried out on the territory of the monument of archaeology "Cult complex Stone Tomb". The object of the study was the site with a flint inventory, located between the sites with petroglyphs number 9 and number 51a. As a result of the works, a large number of finds were discovered which could be dated to the age of the Eneolithic (Copper Age). Among the discovered finds it is possible to highlight specialized tools for applying petroglyphs, which allows to solve the issue of dating pictures from the Ox grotto.

In 2017-2018, during the archaeological reconnaissance in the floodplain of the right bank of the Molochna River, along the old dry channel of the Sekiz River, the expedition discovered three new settlements. Newly discovered monuments complement the archaeological map of the region, and with the already well-known archaeological monuments located around the Stone Tomb hill, they indicate the continuity of historical processes in the region, from the time of the late Paleolithic to the Middle Ages.

Keywords: archaeological expedition, Stone Tomb, the Sekiz River, excavations, archaeological reconnaissance.

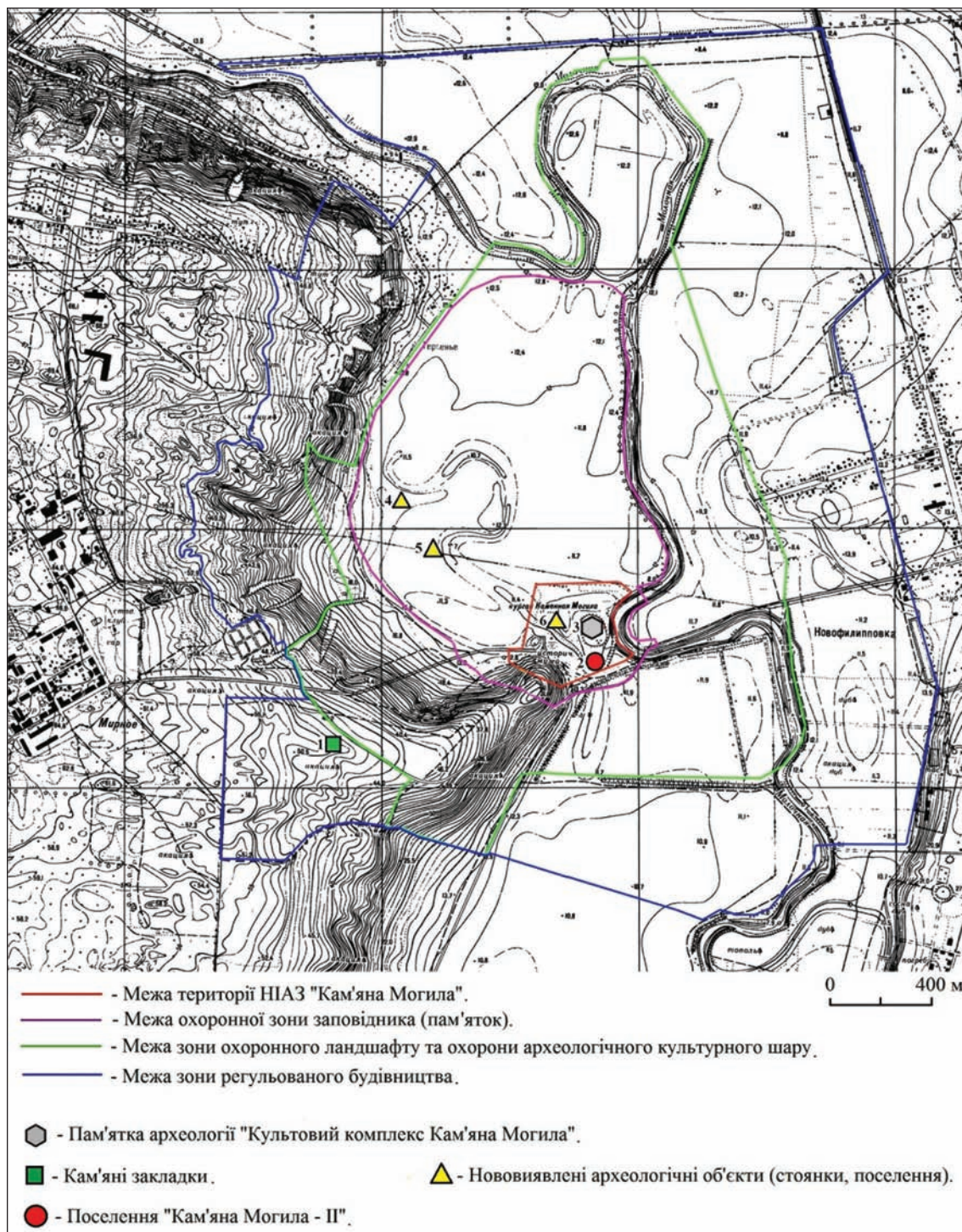

Рис. 1. Мапа території Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» та його зон охорони, з позначенням пам'яток та об'єктів археології досліджених в 2014 – 2018 рр.: 1 – кам'яні закладки в урочищі Червона гора; 2 – поселення «Кам'яна Могила – II»; 3 – місцезнаходження з матеріалами доби енеоліту на території пам'ятки археології «Культовий комплекс Кам'яна Могила»; 4 – поселення «Секіз – IV»; стоянка «Секіз – V»; стоянка «Кам'яна Могила – VI»

*О. Г. Корвін-Піотровський,
Е. В. Обчинников, Д. К. Черновол, В. В. Чабанюк*

КОМПЛЕКС «СІМ'Я ГОНЧАРЯ» НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ-ГІГАНТІ ТАЛЬЯНКИ

Стаття присвячена «планіграфічній» одиниці поселення-гіганта Тальянки «Житлово-виробничий комплекс сім'ї гончаря» з п'яти жител, трьох горен та кількох заглиблених споруд. Комплекс реконструюється як місце проживання великосімейного колективу.

Ключові слова: Кукутень-Трипілля, геомагнітні дослідження, планіграфія, домобудівництво, гончарство, заглиблені об'єкти, соціально-демографічна реконструкція.

Завдяки довготривалим дослідженням у сфері енеоліту Південно-Східної Європи накопичився значний обсяг матеріалів із вивчення питань історичних інтерпретацій культури Кукутень-Трипілля. Серед них виділяються декілька проблем, від вирішення яких залежить загальне уявлення про характер означеного культурного феномену і розуміння найдавнішої історії населення, що залишило пам'ятки культури Кукутень-Трипілля. Однією з найважливіших серед них є проблема дослідження і соціальної інтерпретації унікального феномену «поселень-гігантів» як в цілому, так і окремих їхніх елементів.

Базовим для подібного роду досліджень є «планіграфічний» підхід у кореляції з матеріалами, отриманими в результаті цілеспрямованих археологічних робіт. На сьогоднішній день можна виділити три етапи в поступі означеного підходу.

Перший — 60-ті роки ХХ століття, коли завдяки дешифруванню аерофотознімків виявлено трипільські поселення-гіганти, отримано першу, попередню уяву про їхню структуру (Шишкін 1985), проведено розвідувальні дослідження, що підтвердили вірність отриманих даних.

Другий починається з середини 1970-х років. Проводилися широкомасштабні геомагнітні (мікромагнітні) дослідження поселень (Майданець, Тальянки та ін.) з шагом зйомки в 4 м, на об'єктах — до двох метрів. Отримані дані надали уяву про систему розташування великих об'єктів — «площадок» — у межах поселення. Трипільська експедиція Інституту археології, яка працює з 1981 року, впродовж наступних трьох десятиліть своїми польовими дослідженнями повністю підтвердила вірність отриманих даних. Основними об'єктами досліджень стали рештки наземних жител, завдяки чому було вирішено ряд проблем домобудівництва, інтер'єру та матеріальної культури загалом (див. напр.: Круц 2008).

Третій, сучасний етап розпочався з 2011 року, коли спільними зусиллями Римсько-Германської Комісії Німецького Археологічного Інституту та Трипільської експедиції Інституту археології НАН України виконувався науковий проект по складанню мапи геомагнітних аномалій трипільських поселень-гігантів з використанням сучасного обладнання з шагом 0,20×0,25 м. Обстеження, проведені в Тальянках у 2011 і 2012 рр., охопили в цілому 220 га, що склало більше 60% площі поселення. Новою геомагнітною зйомкою були визначені аномалії від тисячі трис-та п'ятдесяти шести наземних будинків, що підтвердило результати зйомок 1970 — 80-х років. Вперше на поселенні були виявлені аномалії, що відображають обпалені об'єкти малих розмірів (горна, окремі вимостки) та об'єкти, які не були піддані обпалу — ями, шляхи пересування в межах поселення, тощо (Круц та ін. 2011; Круц та ін. 2013b; Chapman 2014; Rassmann et al. 2014; Rassmann et al. 2016).

Наявність таких, раніше невідомих нежитлових об'єктів і визначили першочергові завдання Трипільської археологічної експедиції на певний період — археологічна перевірка та атрибуція раніше не досліджуваних об'єктів. Наразі виникла можливість широкомасштабного польового дослідження окремих структурних планіграфічних одиниць поселення-гіганта Тальянки, які включають у себе

об'єкти різного призначення, конструкцій і дозволяють, хоча і в наближенні, підійти до розуміння образу життя окремої соціальної одиниці суспільства¹.

Трипільською експедицією Інституту археології НАНУ в останні роки було завершено багаторічне (2011 – 2014, 2016, 2017) дослідження окремої планіграфічно-структурної одиниці поселення, яка отримала умовну назву «Житлово-виробничий комплекс сім'ї гончаря». «Комплекс» розташований у західній частині північного сектору поселення (рис. 1). Він складається з решток п'яти наземних житлових будинків («площадки») №№ 45, 46 (2011), 47 (2012), 50 (2016), 51 (2017), розташованих в одну лінію впритул один до одного. Будинки комплексу входили в зовнішню кільцеву лінію будівель, що оперізує все поселення. У той самий час, вони відокремлені як окрема структура розривами з іншими групами в забудові цієї єдиної лінії жител. З напільної західної сторони на відстані до 30 м розташовувалися господарсько-виробничі об'єкти «Комплексу»: горна «А», «В» (2013) та «D» (2014), складний об'єкт «котлован» (2014 – 2017) і дві невеликі ями (2012) (рис. 2). Деякі з об'єктів вже були опубліковані – площадка № 45 (Круц та ін. 2011), площадка № 46 (Круц та ін. 2011), площадка № 47 (Круц та ін. 2013), горна «А», «В», «D» (Kruts, Korvin-Piotrovskiy, Rassmann 2014; Korvin-Piotrovskiy et al. 2016), попередні роботи на об'єкті «котлован» (Круц та ін. 2013; Корвін-Піотровський та ін. 2018).

Житлові будівлі

Площадка № 45 мала розміри 13×4,5 м, вхід у будівлю знаходився зі східної короткої сторони (Рис. 3: 1). У вхідному приміщенні (сінях), площею 4×4,5 м у північно-західній частині виявлено «корито». Житлове приміщення площею 9×4,5 м відділено внутрішньою стіною. Виявлено залишки порогу і великий фрагмент (0,5×0,25 м) одвірка, орнаментованого широкими заглибленими лініями у вигляді зигзагу, який утворює трикутники з вдавленою точкою посередині (рис. 4). Під представлена залишками череня розмірами 2×2,6 м, мала припічок. Навпроти печі розташовувалося «робоче місце». Подіум не зберігся, але у місці його ймовірного розташування концентрувалися розвали керамічних виробів. Вівтар розмірами 1 – 1,2 м. Під «платформою» зафіксовані вимостки: перша розмірами 1,0×0,8 м під вхідною частиною житла, погано випалена, її краї не збереглися; друга розмірами 0,3×0,2 м, знаходилася під основною частиною будинку в місці розташування вівтаря, вона збережена вкрай погано, первинні розміри не встановлюються.

Площадка № 46 розташовувалась за 1,7 – 2,0 м на південь від будівлі №45 (Рис. 3: 1), вона мала розміри 10,6×5 м. Вхід до житла знаходився зі східної сторони. Вхідне приміщення площею 2,5×5 м, у східній його частині знайдено три зернотерки. У житловому приміщенні площею 8,1×5 м, виявлено піч квадратної форми, розмірами 2,2×2,2 м, що представлена залишками череня, та припічок. Навпроти печі виявлено робоче місце – «корито» з трьома зернотерками. Вздовж південної довгої сторони будівлі розташовувався подіум шириною 0,5 м. Біля західної торцевої стіни знаходився вівтар діаметром 1,2 м. Під платформою на ґрунті у центральній частині житлового приміщення відкрито округлу вимостку завтовшки 0,03 м, діаметром 1,5 м, первинна форма невідома – відсутнє оформлення країв.

Площадка № 47 мала розміри 16,8×4,5 м (Рис. 3: 2). Вхід до житла знаходився зі східної сторони. Складалася будівля з трьох приміщень. Вхідне приміщення площею 3,8×4,5 м містило значну кількість керамічних виробів. Воно було відділено від наступного робочого приміщення площею 4×4,5 м перегородкою зі слідами облицювання, пофарбованого в червоний колір. Праворуч перед входом до житлового приміщення розташовувалося глибоке «корито» прямокутної форми (довжина до 1 м) і зернотерка. Вхід до житлового приміщення фіксувався за рештками порогу. Піч представлена скупченням фрагментів череня площею 2×3 м включно з припічком. Навпроти виявлено «робоче місце» у вигляді підвищення. Вздовж південної довгої сторони будівлі розташовувався подіум шириною 0,5 м. Біля західної торцевої стіни знаходився вівтар, від якого залишилась незначна кількість

¹ Роботи Трипільської експедиції Інституту археології НАН України проводяться завдяки гранту, наданому фондом «SEARCH FOUNDATION» (США).

фрагментів глини без рослинних домішок із загладженими верхньою і нижньою площинами. На ґрунті під платформою робочого приміщення відкрито вимостку завтовшки 0,03 м, розмірами 1,0×0,6 м, первинна форма не відома.

Відзначимо, що перед житлом розташовувалась аномальна кількість розвалів великих посудин. Кількість і унікальність знахідок житла № 47 значно перевищує рівень знахідок у сусідніх будівлях.

Площадка № 50 розташовувалася приблизно за 1,5 м на північ від будівлі № 47, мала розміри 12×4 м (Рис. 3: 3). Вхід до житла знаходився зі східної сторони. Вхідне приміщення розмірами 3,8×4 м, праворуч перед входом у житлове приміщення знайдено зернотерку. Житлове приміщення розмірами 8,2×4 м, вхід до нього зафіксовано за рештками порогу та шлакованими фрагментами одвірка з орнаментом, подібним до одвірка будівлі № 45. На місці печі знаходилася лакуна квадратної форми розмірами 2×2 м. Незначні залишки череня печі були виявлені у східній частині лакуни. Припічок відсутній. Вздовж південної довгої сторони будівлі розташовувався подіум шириною 0,5 м, на якому зафіксовано залишки орнаментованого піфоса. Біля західної торцевої стіни знаходився вівтар розмірами 1×1,2 м. На поверхні деяких фрагментів жертovníка зафіксовано орнамент із прокреслених ліній, згрупованих у стрічки. Під платформою центральної частини житлового приміщення на ґрунті відкрито тришарову вимостку. Вимостка завтовшки до 0,05 м, розміром 1,5×1,2 м, первинна форма не відома. За межами будинку на відстані 0,5 м із західної (напільної) сторони відкрито вимостку розмірами 0,7×0,5 м.

Відмітимо, що під «платформою» житла № 50 була виявлена спеціальна, можливо ритуальна закладка із частини великої посудини, в якій стояло три кубки (рис. 5).

Площадка № 51 розташовувалася приблизно за 1,8 м на північ від будівлі № 50, мала розміри 12,4×4 м (Рис. 3: 4). Вхід до житла знаходився зі східної сторони. У вхідному приміщенні розмірами 4×4 м, праворуч перед входом у житлове приміщення було виявлено зернотерку. Житлове приміщення розмірами 8,4×4 м, вхід зафіксовано за рештками порогу та фрагментами одвірка з орнаментом, як і в житлах №№ 45, 50. Піч розташована праворуч від входу, збереглися фрагменти череня розмірами 2,8×2,2 м та припічка. Вздовж південної довгої сторони будівлі розташовувався подіум шириною 0,5 м. Біля західної торцевої стіни знаходився вівтар. Він мав відмінну збереженість, був зроблений із двох шарів глини. Вівтар круглий, діаметром 1,6 м, вмонтований у спеціальне заглиблення платформи. На поверхні вівтаря виявлено сліди орнаменту із прокреслених ліній, згрупованих у стрічки. Під платформою конструктивних елементів не виявлено. Зі східної сторони житла на відстані 1 м перед входом, знаходилася вимостка розмірами 0,8×0,7 м.

У житлах та навколо них було знайдено велику кількість уламків керамічних посудин, кам'яні зернотерки, а також знаряддя з кременю та кістки, поодинокі фрагменти пластики — антропоморфні та зооморфні фігурки, моделі жител (рис. 9: 1), санчат.

Таким чином, на підґрунті ретельного аналізу будівельних решток нами зроблені припущення стосовно процесу будівництва та функціонального призначення окремих приміщень та будівель у цілому. Наземні будівлі представлені так званими «площадками» — скупченнями шарів випаленої обмазки, на яких зберігаються сліди дерев'яного каркасу споруд і в загальних рисах відбивають реальні розміри та обриси будинків трипільського часу. Площадка складається із глинобитної платформи, залишків стін, елементів інтер'єру, які розташовані поверх платформи та під нею.

По вертикалі споруди мають два яруси — нижній і верхній, що зафіксовано заляганням артефактів і окремих конструкцій над або під платформою. В контексті двох існуючих концепцій щодо трипільського житлобудування існували двоповерхові або одноповерхові будівлі. У концепції двоповерхового домобудівництва нижній ярус розглядається як господарське приміщення, а верхній — як житлова частина (Маркевич 1964, 1981; Зіньковський 1973; Зіньковський 1975). Прибічниками концепції одноповерховості будівель нижній ярус розглядається як наяв-

ний артефактний шар поселення, який існував до будівництва споруди (Корвін-Піотровський, 2018). Верхній ярус – це, відповідно, рештки будівлі.

Висоту нижнього ярусу встановити досить складно, проте, можна абсолютно точно говорити про наявність на цьому рівні решток однієї-двох глиняних вимосток, іноді – заглиблення і, в окремих випадках, скупчень різних посудин. Під площадкою в торці будівлі в окремих випадках посудини могли вкопуватися на початку будівництва, вірогідно, як будівельні пожертви.

Найбільший обсяг залишків зруйнованого будинку представлений фрагментами перекриття-«платформи», яке відділяло нижній ярус споруди від верхнього і було одночасно підлогою і основою різноманітних елементів інтер'єру житлового приміщення і сіней. У житловому приміщенні праворуч від входу розташовувалася піч, прямокутної або квадратної в плані форми, з припічком – неширокою глинобитною лавою для посуду. Зліва від входу, навпроти печі, знаходилося робоче місце у вигляді глиняного «корита» з зернотеркою або підвищення. «Корито» після руйнування будівлі не завжди зберігалось, однак на його наявність побічно могла вказувати зернотерка. За «коритом» уздовж довгої лівої стіни розташовувався облицьований і пофарбований подіум із встановленими на ньому піфосами й іншим посудом. У торці житлового приміщення, напроти входу по центральній осі знаходився округлий вівтар, який монтувався в спеціальному заглибленні платформи. Вівтарі орнаментувалися тонкими прокресленими лініями, згрупованими у стрічки.

Житлове і вхідне приміщення розділялися внутрішньою стіною-перегородкою, яка фіксувалася за залишками обрамлення входу – порога і одвірка. Обрамлення входу в житлове приміщення декорували. Поріг мав облицювання і фарбування аналогічно подіуму. Одвірок прикрашався широкими заглибленими лініями (зигзагом), що утворювали трикутники з вдавненою точкою посередині.

У вхідному приміщенні іноді знаходилися робочі місця у вигляді «корит» із зернотерками. «Корита» розташовувалися, як правило, праворуч перед входом у житлове приміщення і, ймовірно, примикали однією стороною до внутрішньої стіни-перегородки.

Відзначимо, що за організацією житлово-господарського простору і загальними принципами домобудівництва будівлі на поселеннях томашівської групи стандартизовані. Це підтверджено результатами розкопок у Тальянках, Майданецькому та інших пам'ятках (Круц 1987; Шмаглий, Видейко 2001–2002; Chernovol 2012) та багато інших. Для будівель томашівської групи за елементами інтер'єру та конструкцій було виділено чотири варіанти житлових споруд (Chernovol 2012; Черноvol 2015). Згідно цих досліджень, площадки №№ 45, 46, 50, 51 відносяться до першого варіанту, а будівля № 47 з додатковим приміщенням відноситься до третього варіанту. Означене підкреслює і той факт, що остання споруда відрізнялась від інших загальними розмірами.

Розмір житлового приміщення у всіх споруд практично однаковий, у межах 8–9 м. Однак, корисна площа будівель (тобто площа, де могли постійно перебувати її мешканці та облаштовувалися спальні місця) коливається в зв'язку з різними розмірами у них печей. Відповідно корисна площа будівель становить: № 45 – 16 м², № 46 – 15 м², № 47 – 16 м², № 50 – 12,2 м², № 51 – 14 м². Також простежується стандартизація в розмірах вхідного приміщення, довжина якого становить 4 м, загальна площа 16 м². У будівлі № 47 обидва приміщення – вхідне та робоче становлять по 4 м. Відмінність становить лише будівля № 46, де вхідне приміщення в довжину має 2,5 м, але при ширині 5 м його площа становить 12,5 м², тобто за загальними розмірами практично не відрізняється від інших жител.

Відмінність між будівлями також полягає в наявності вимосток під платформою. У всіх житлах окрім будівлі № 51 було виявлено по одній вимостці, у будівлі № 45 – дві вимостки.

Окрім того, розглянуті будівлі відрізняються різним ступенем збереженості, зокрема, залишків череня печі. Якщо у всіх споруд стан череня задовільний, що дозволяє провести його реконструкцію, то у будівлі № 50 черинь майже повністю

зруйновано. На його місці наявна лакуна, яка має квадратну форму розмірами 2×2 м. Стосовно подібної ситуації існує кілька точок зору. В. О. Круц вважав, що це викликано навмисною руйнацією печі у зв'язку з покиданням оселі її мешканцями (Круц 2003). Можливо також, що піч руйнувалась у покинутому житлі під час атмосферних опадів через отвір для витяжки диму в даху.

Разом з тим, у будівлях також простежується відмінність в наявності виявленого керамічного матеріалу:

№ буд.	Загальна кількість (од.)	Кубки та кубкоподібні (од.)	Антропоморфна пластика (од.)	Зооморфна пластика (од.)	Моделі санчат (од.)
45	567	13	1	1	1
46	623	12	1	1	1
47	1309	35	1		2
50	549	24	2		1
51	736	11	-		1

За наведеними даними, обсяги виявлених артефактів на чотирьох з п'яти жител приблизно однакові (630±100 одиниць). Площадка № 47 за кількістю знахідок значно виділяється — обсяг керамічних виробів з неї перебільшує обсяги з інших будівель вдвічі (1309 одиниць). Треба відзначити, що будівля № 50 наближується до житла № 47 за кількістю соціально значимих посудин та пластики.

Горна

Горно «А» мало розміри 2,1×1,6 м орієнтоване довгою віссю по лінії південь – північ (рис. 6: 1). Устя горна знаходилося з південної сторони.

Стінки горна товщиною 15 см збереглися з трьох сторін на висоту до 20 см. Каркас стінок був зроблений з деревини і, вірогідно, мав форму перевернутого «кошика» від дерев'яної конструкції якого збереглися пустоти діаметром 5–7 см (від вертикальних стояків), які знаходилися на відстані 15–20 см один від одного. Дерев'яний каркас обмашувався глиною як ззовні так і зсередини. Кераміка в конструкції стін, скоріше за все, не використовувалась. Варто зазначити, що подібну конструкцію стін вдалося прослідкувати лише на цьому горні.

Топочна камера мала вигляд трьох каналів від устя до північної стіни, утворених двома перемичками («козлами») на всю довжину горна. Канали мали ширину біля 40 см і висоту 30 см. «Козли» мали ширину в основі біля 30 см і 20–25 см у верхній частині, виконані із глини й обкладені фрагментами кераміки. Південні завершення «козлів» і стін (устя горна) оформлені камінням, що є функціональним з точки зору заправки палива.

Черинь товщиною до 15 см складався із глини і спечених з нею фрагментів кераміки. Він мав вісім отворів-жаропродухів — по три над боковими каналами та два над центральним. Два жаропродухи над східним каналом були перекриті половинками конічних мисок, а середній жаропродух над західним каналом — нижньою половинкою біконічної посудини. Скоріше за все, саме таким чином міг регулюватися температурний режим в опалювальній камері. Крім того, вхід у східний канал був перекритий куском граніту, що дозволяло за необхідності зменшити приплив повітря.

Перед устям горна, з південного боку на 60 см на рівні дна каналів виступав обпалений в процесі роботи горна майданчик з намазаною на ґрунт глини. Товщина шару близько 3 см, ґрунт нижче під майданчиком так само був пропалений.

Горно «В» мало розміри 1,9×1,75 м, було підпрямокутним із заокругленими кінцями, орієнтоване по лінії захід – схід, устя зі східної сторони (рис. 6: 2).

Стіни горна добре збереглися і дозволяють побачити іншу конструкцію. Стіни товщиною близько 15 см складаються із двох шарів глини між якими на ребрі,

щільно одне до одного і навіть находячи одне на одне, як луска, впаковані фрагменти кераміки, які надають міцність і виступають як теплоізоляційний екран.

Основою стін і «козлів» горна виступало каміння, перепаковане глиною і фрагментами кераміки. Дно і стінки каналів топочної камери були вимашені тонким шаром глини з піском. Висота каналів біля 30 см, ширина каналів – північний біля 40 см, інші біля 30 см. «Козли» шириною біля 20 см.

Черень горна зберігся частково. В якості жорсткої конструкції череня між «козлами» та стінами горен були використані гранітні плити. Збереглися по дві плити над боковими каналами та одна над центральним. Жаропродухи збереглися гірше, ніж на попередньому горні. Їх було також вісім – по три над боковими каналами та два над центральним. Були також зафіксовані чотири отвори діаметром близько 5 см, розташовані впритул до стін горна з внутрішньої сторони. Ці отвори виступали в якості додаткових жаропродухів. Два з них перебували у західній стінці печі (відповідно в північно-західному і південно-західному кутах). Третє і четверте – в середній частині північної і південної довгих стінок горна.

Устя горна зі зниженням переходило в обпалений майданчик, утворений шаром намазаної на ґрунт глини, товщиною близько 3 см. Остання плавно опускалася до поглиблення шириною близько 80 см і глибиною близько 20 см.

Горно «D», розміри якого складали 1,9×1,6 м, було підпрямокутним із заокругленими кінцями, орієнтоване по лінії захід-схід, устя зі східної сторони (рис. 6: 3). Горно «D», в цілому, повторювало конструкцію горна «B» – в основі його стін і «козлів» будувалася міцна конструкція з каменю, але в конструкції череня відсутні кам'яні плити. Над каналами простежувалося по три жаропродухи 10–15 см у діаметрі, на деяких отвори були оформлені фрагментами вінець від горщиків. Додаткових малих жаропродухів не виявлено. Не було тут і спеціально обладнаного майданчика перед устям, зафіксовані лише сліди пропеченого ґрунту з аморфним профілем.

Таким чином слід відзначити, що форма горен, їхні розміри та деякі конструктивні деталі мають відмінності, проте базова конструкція однакова – всі досліджені горна двох'ярусні, з вертикальним з'єднанням топочної і опалюваної камер. Нижній рівень представлений топочною камерою, яка складалася з трьох каналів, що були розміщені між стінками горна та підпорками («козлами»). Висота каналів була в межах 30 см, а ширина – від 25 до 40 см. Перший та другий ярус розділений платформою з отворами – черенем з жаропродухами, на якому, власне, виставлявся посуд для випалювання. Складна система жаропродухів, можливість перекривання окремих каналів припускає регулювання температурних режимів. Виходячи із розмірів горен та їх умовної висоти 1,2–1,5 м, можна припустити, що об'єм опалювальної камери сягав 2,5–3,5 м³. Всі горна були зведені із каміння, глини та значної кількості фрагментів посуду. Каміння закладалося в фундамент стін, «козлів», конструкцію черенів. Кераміка використовувалася в якості будівельного матеріалу при зведенні стін горен, черенів та «козлів», виконуючи функції своєрідного каркасу в конструкції та терморегулятора під час роботи горна. Кількість одиниць кераміки, яка присутня у конструкціях горен, приблизно однакова – від 1600 до 1800 фрагментів. Перед горнами на рівні каналів (або трохи нижче) знаходилися площадки з намащеної на ґрунт глини товщиною близько 3 см, які, очевидно, використовувалися для полегшення закладки палива до топочних каналів. У зв'язку з такою конструкцією топочної камери варто ставити питання про можливість, а може і необхідність додаткової подачі повітря за допомогою примітивного «крила».

Заглиблені об'єкти

Об'єкт «Котлован»

Яма-котлован була виявлена в 2012 році при закладці пошукових траншей на захід від розкопу ХХ. Значний розмір поглиблення, його форма і характер заповнення дозволили обґрунтувати гіпотезу, відповідно до якої об'єкт розглядався як яма, «з якої брався ґрунт для будівництва конкретно цього житла (47) ...», як місце

«толоки» трипільського часу». Приблизні розміри об'єкта були визначені як 12 – 13 × 7 – 8 м (Круц та ін. 2013а, с. 37 – 39). Дослідження продовжилися в 2013 – 2015 рр. у зв'язку з відкриттям тут гончарних горен. Горно «А» примикало до ями-котловану впритул з півночі, горно «D» – з півдня. Горно «В» було віддалене від котловану на 12 – 13 м на північ і додаткових заглиблень не мало. Впродовж декількох польових сезонів йшло розширення шурфу з горном «D» у північному напрямку. В результаті робіт, виконаних у 2016 році, в межах загальної ями-котловану на його південній ділянці було досліджено два поглиблення №№ 1 і 2. У 2017 році розкопки завершилися розкриттям північної частини ями-котловану, в результаті чого в єдиний розкоп № XXIII були об'єднані раніше відкриті шурф «А» і південна ділянка ями з шурфом «D». У північній частині ями було виявлено ще три окремих поглиблення (№№ 3, 4, 5). Додатково була досліджена територія за межами котловану на схід, у напрямку житлових будівель. Загальна площа розкопу № XXIII в результаті склала трохи більше 180 м² (рис. 7).

У межах ями-котловану можна виділити дві робочі зони – північну і південну. Північна зона пов'язана з горном «А», в неї входили три заглиблення – №№ 3, 4, 5. До південної зони належали заглиблення №№ 1 і 2, що прилягали до горна «D». Основні заглиблення розташовувалися попарно і розділялися між собою неширокими перегородами. Заглиблення № 5 виконувало якісь додаткові функції по використанню горна «А».

Заглиблення 1: площа близько 3,4×2,1 м, глибина найбільша від сучасної поверхні – до 2,2 м. Форма підовальна в плані, стінки заглиблення у верхній частині похилі, обсипалися, ймовірно, ще під час існування поселення, ближче до денної частини – досить круті. Дно плоске, має дві частини – більш глибоку східну і менш глибоку західну. Остання утворює широку сходинку, що здіймалася на 0,25 – 0,40 м над найглибшою частиною поглиблення.

Заповнення придонної частини заглиблення 1 сіруватого кольору, з попелястими плямами різних відтінків сірого. Товщина шару склала 0,5 – 0,6 м, насиченість знахідками незначна. Основним матеріалом тут виступає світло-коричневий ґрунт, який перемежується попелястими світло-сірими прошарками без чітких меж. Прошарки мають кут нахилу 10 – 20° зі зниженням від горна «D» у напрямку до найглибшої частини ями. У заповненні виявлено два скупчення грудок білої глини. У цих самих місцях було виявлено і локальне пропінання ґрунту.

Заглиблення № 2: площа близько 3,6×2,4 м, глибина до 2,58 м. Придонна частина в плані мала форму овалу з невеликим виступом у західній стінці. Дно зафіксовано на глибині 2,50 – 2,58 м від сучасної поверхні; воно плоске, трохи увігнуте до центру і, можливо, ущільнене за рахунок нанесення додаткового шару глини і трамбування. Стінки досить круті. Зі східного боку – тобто з боку житлових будинків комплексу – простежено виступи-ступені, де, мабуть, був спуск у котлован. Західна стіна поглиблення також мала широку сходинку, аналогічну сходинці в заглибленні № 1. У північній стіні було виявлено скупчення масивних шматків оплавленої ошлакованної обмазки, що є, мабуть, фрагментами зруйнованого склепіння горна. Воно було ніби спеціально сформоване і вмонтоване в стінку заглиблення. Відзначимо, що подібні випадки вже фіксувалися раніше в заглиблених об'єктах (Круц і др. 2005/136). Південна стіна переходить у материкову перегородку між заглибленнями № 1 і № 2. Форма стінки-перегородки у профілі трапецієподібна; верх перегородки укріплений щільною коричнево-жовтою глиною.

Придонна частина заглиблення заповнена глинистим матеріалом, колір якого коливається від буро-коричневого до сіро-коричневого.

Скупчення відходів перекривало суцільним шаром придонні заповнення заглиблень № 1 і № 2. Воно починалося за 1,5 – 2 м від горна «D» і опускалося в поглиблення котловану. Шар відходів щільний, насичений, товщиною 0,10 – 0,15 м, займав площу близько 4,5×4 м. На лінії розмежування заглиблень № 1 і № 2 скупчення різко поглиблювалося, утворюючи воронку в центральній частині заглиблення № 2. У заглибленні № 2 засипка відходами мала два чітко виражених шари. Найбільш масовими знахідками в скупченні стали фрагменти кераміки, в основному,

стінки посудин, і шматки ошлакованої обмазки, яка походить, вірогідно, від склепіння горна «D».

Заглиблення № 3: в плані форма неправильно округла, розміри близько 3,2×3,5 м, глибина найбільша 2,4 м. Дно плоске, з двома неглибокими пониженнями. Стінки досить круті. Південна сторона заглиблення має два ступінчасті виступи-пандуси, які йдуть під нахилом уздовж південної стіни зі східної на західну сторону. У північній стінці є ділянка, яка була одночасно перегородкою, що відокремлює заглиблення № 3 від сусіднього заглиблення № 4. Перегородка має виїмку зверху. Це часткове руйнування сталося, ймовірно, під час функціонування об'єктів комплексу.

Придонна частина заглиблення заповнена глинистим матеріалом, який нагадує глину пластичну з заглиблення № 2. Ще один ґрунтовий шар мішаний, фіксувався по зміні кольору на попелясто-сірий. Ближче до стінок заглиблення фіксувалися білі конкреції, візуально близькі за складом грудкам білої глини з заглиблення № 1.

Заглиблення № 4 розташовувалося приблизно на 1,3 м на південь від горна «А» і впритул із півночі прилягало до заглиблення № 3. Форма в плані овальна, розміри близько 4×3 м, глибина найбільша 3,2 м, стінки круті, майже прямовисні. У північній стіні поглиблення вирізані чотири сходинки; вони різні за площею, але розташовані приблизно з рівним перепадом по висоті 20–25 см. Сходинки по спіралі опускаються в напрямку схід-захід до майданчика перед спуском у найглибшу частину. Сходинки були додатково укріплені. Більш глибока частина заглиблення № 4 опускалася нижче глибини 2,4 м. Ця частина також округла, глибина її досягала 3,2 м від сучасної поверхні, стінки стрімкі, дно лінзоподібне. З південного боку є підбій на 15–20 см у бік заглиблення № 3.

Придонна частина заповнена однорідним ґрунтом бежевого відтінку, без знахідок і вкраплень каолінітових конкрецій. Вище шар заповнення також досить однорідний, майже без знахідок. Колір світло-коричневий, з бежевим відтінком за рахунок більш світлих, білувато-сірих прошарків, очевидно, білої глини. Кут нахилу цих прошарків становить 20–30° від горна «А» вглиб котловану. Однорідність заповнення порушена ще одним прошарком сіро-попелястого кольору зі шматочками вугілля. Він спрямований круто вниз під кутом не менше 40°.

Скупчення відходів перекривало придонні заповнення заглиблень № 3 і 4. Пляма скупчення площею 4×4 м похило опускалося від горна «А» вглиб котловану. Найбільша насиченість знахідками простежена в північній частині скупчення, тобто з боку, найближчого до горна «А». Маємо не менше трьох шарів засипки відходами.

Заглиблення № 5 у плані має правильно округлу форму, профіль лінзоподібний. Діаметр становить близько 1,9 м, глибина від сучасної поверхні 1,88 м, від рівня давнього горизонту глибина 0,6–0,8 м. На дні поглиблення і в придонній частині його заповнення було виявлено скупчення фрагментів шлаку і кераміки, у тому числі великих частин розписних посудин. Вище йшов глинистий прошарок із сіруватими плямами без знахідок. Зверху заглиблення було перекрито скупченням, що складалося з великих шматків шлаку і кераміки. У плані скупчення зливалася з загальним скупченням відходів північної частини котловану, але при цьому виступало окремим язиком.

Спробуємо розкрити призначення заглиблень котловану за даними розкопок. Найбільш наочно етапи використання об'єктів представлені в південній зоні, пов'язаній з горном «D». Заглиблення №№ 1 і 2 спочатку призначалися, напевно, для зберігання привізної сировини — гончарної глини різних сортів². Тут же, ймовірно, її доводили до необхідної для ліплення консистенції. Так, були виявлені залишки білої полімінеральної (з низьким вмістом залізистих мінералів) глини в найближчому до горна заглибленні № 1, а шар алевритової коричнево-сірої озалізненої глини — у більш глибокому заглибленні № 2. Можна припускати, що більш

² Всі визначення були зроблені Н.А. Шевченко, с. н. с. наукового відділу фізико-хімічних досліджень Національного науково-дослідного реставраційного центру України.

рідкісний і, відповідно, більш дорогий матеріал — біла глина — був використаний майже повністю, тоді як великий обсяг озалізненої глини, що частіше зустрічається, просто залишили недоторканим на дні поглиблення.

Наступним етапом, також пов'язаним з гончарним виробництвом, слід вважати засипку заглиблень. Відбувалося це в кілька прийомів вже після вибірки сировини з ям. Заглиблення на цьому етапі перестали виконувати функцію ємностей для зберігання і підготовки глини і використовувалися як допоміжні ями для скидання відходів. У першу чергу засипалося найближче до горна заглиблення №1. Засипка йшла великим об'ємом попелу, на що вказують світло-сірі плями в придонному заповненні. Потрапляло в яму і недопалене, ще не остигле паливо. Про це свідчать пропалені до червоного ділянки і фрагменти вугілля.

Заглиблення №№ 3 і 4 у північній зоні котловану в загальних рисах були аналогічні об'єктам південної зони котловану. Це стосується форм заглиблень, їхнього розташування відносно одне одного, їхніх імовірних етапів використання. Були і відмінності. Форма заглиблень, округла в плані, виявилася складнішою. Призначення ступенів-пандусів з поглиблення № 3 поки не ясно. Сходинок в стінці заглиблення № 4, які вирізані у вигляді гвинтової драбини, були призначені, безумовно, для спуску в найглибшу частину заглиблення. Заглиблення № 4 засипалося в один прийом і до рівня давньої денної поверхні самими трипільцями. Така одномоментна засипка законсервувала об'єкт фактично в його первинному вигляді. Після засипки всі наступні виробничі операції проводилися вже без використання цього заглиблення. Попелясто-вугільний прошарок над придонною ґрунтовою частиною заповнення в заглибленні № 4 з'явилася, як і на південній ділянці котловану, в результаті розпочатої роботи горна.

Поверх придонних заповнень заглиблення котловану були перекриті дуже насиченими скупченнями відходів виробництва, серед яких кількісно переважали ошлаковані фрагменти склепіння горен і кераміка з багаторазовим повторним випалом. Остання входила до конструкції горна і потрапляла в ями, очевидно, після ремонтів — часткового розбирання склепінь. Як показують дані стратиграфії, було як мінімум два періоди активного використання горен (рис. 8).

Крім відходів виробництва в заглибленнях котловану знайдено і побутове сміття (біта кераміка без слідів повторного використання, кістки тварин), що накопичилося, мабуть, за час проживання в будівлях, що знаходяться поруч. Загальна кількість знахідок з котловану становить близько 15 тис. одиниць, не рахуючи ошлакованих фрагментів обмазки. Тут знайдені знаряддя праці, в тому числі пов'язані з гончарством. Це уламки кістяних шпательів і лощила для обробки кераміки, фрагменти керамічного посуду із залишками фарби (палетки). Виявлено також предмети пластики (загалом 42 екз.) — фрагменти моделей жител, санчат, антропоморфна та зооморфна пластика. Особливу увагу привертають антропоморфні статуетки, виконані в дуже примітивній манері. Можна припустити, що це не дуже вдала робота учня. Не виключено, що в ліпленні виробів брали участь і навчалися діти гончаря.

Унікальною знахідкою є модель житла відкритого типу (рис. 9: 2). Вона виявлена в придонній частині заглиблення № 1. Верх моделі розтріскався через недопал(?) і розпався на дрібні шматочки; бічні частини збереглися частково. Масивні нижні опори моделі («ковзани») отримали достатній випал. Ймовірно, виріб було розцінено як бракований, а тому і викинуто з першими відходами.

Питання про облаштування місця для замішування і вибирання глини під час будівництва жител (так звана «толока»), було поставлене вже на самому початку дослідження комплексу. Можна припустити, що спочатку існувала овальна яма, яка функціонувала як місце для виготовлення основного масиву будівельного матеріалу — великих обсягів глини, у тому числі, з рослинними домішками. Вірогідно, в подальшому в межах колишньої «толоки» викопувалися окремі заглиблення, з яких видобували більш високоякісний глиняний матеріал для будівельно-оздоблюваних робіт: тинькування стін, нівелюючих шарів платформи, окремих елементів інтер'єру. Представлені міркування цілком гіпотетичні, оскільки базу-

ють на незначних матеріалах у конструкціях об'єкта, який пройшов цілу низку стадій перетворень. Чітко зафіксовані лише фази, коли «котлован» функціонував, як частина виробничого комплексу. Заглиблення були переплановані та перебудовані на місця зберігання привізних матеріалів та на ємності, де заміщувалася сировина для виробництва кераміки та ремонту самих горен. Досить наглядно представлена і остання фаза, коли закинутий «котлован» був перетворений на смітник.

Інші заглиблені об'єкти.

У пошукових траншеях 2012 року було виявлено ще два поглиблені об'єкти у вигляді ям менших розмірів. Розташовувалися вони ближче до будівлі № 47.

Яма № 1 розташована за 2,8 м від західної межі розкопу № XX. Довжина об'єкта 1,7 м по лінії схід-захід, стінки пологі, глибина 1,30 м від сучасної поверхні і 0,50 м від давнього горизонту. Поглиблення заповнене сірим ґрунтом, що включав золу, окремі нечисленні шматки обмазки і дрібні фрагменти кераміки.

Яма № 2 розташована за 2,0 м від західної межі розкопу № XX. Довжина об'єкта по лінії схід-захід 1,7 м, стінки звужуються до донної частини (трапецієвидна форма в профілі?), глибина 1,6 м від сучасної поверхні і 0,80 м від давнього горизонту. Заповнена яма слабо гумусованим суглинком, що включав окремі шматки обмазки і дрібні фрагменти кераміки.

Крім досліджених розкопками заглиблених об'єктів на геомагнітній мапі поселення в безпосередній близькості до досліджуваного «Комплексу» спостерігаються ще дві незначні аномалії. Вони візуально відповідають заглибленням трипільського часу і пов'язані, вірогідно, з видобутком будівельних матеріалів.

Нарис соціально-демографічної реконструкції

Всі розглянуті вище об'єкти (житла, горна, заглиблення) є невід'ємними складовими цілісного планіграфічного комплексу, який відображає життєдіяльність окремої соціальної одиниці суспільства. Тобто, перед нами постає завдання дати соціальну характеристику групи, що проживала в «Комплексі», визначити її демографічні показники та можливу соціальну ієрархію. Слід зауважити, що час існування групи на одному місці мав відповідати щонайменше двом або трьом поколінням. Це, практично, відповідає імовірному часу існування поселення, що надає можливість розглянути питання мікрохронології в межах досліджуваного комплексу.

Виходячи з того, що для поселення-гіганта Тальянки не знайдено синхронних поселень томашівської групи, можна припускати відповідність цього поселення місцю проживання «під одним дахом» всього племені (Круц, 1989). Планіграфічна структура поселення ілюструє як єдність колективу, так і різного плану внутрішню його структуру: клани, субклани, лініджі, великосімейні колективи і місця проживання окремих сімей (Круц та ін. 2013а, с. 94–99, рис. 3–7).

Розглянутий вище «Комплекс» потребує соціальної атрибуції. Загальноприйнятою є точка зору, що трипільські будинки відповідають місцю проживання окремої малої (нуклеарної) сім'ї, розмір якої відповідає чисельності в 5–7 осіб (середньобіологічний показник), а в реальності – 4 людини, як середній статистичний показник (Колесников, 1993, с. 36–37). За такими розрахунками в п'яти досліджуваних житлах мало проживати орієнтовно 20 осіб. Разом з тим означений метод працює більш коректно з великими вибірками. На сьогодні запропоновано інший підхід, декількість мешканців будинку вираховується із корисної площі оселі і на одну людину відводяться умовні 4 м² (Дяченко, Черновол 2009). Відповідно до цього показника можна відобразити наступну демографічну структуру «Комплексу»: в житлі № 45 (корисна площа 16 м²) проживало 4 людини, № 46 (корисна площа 15 м²) – 4, № 47 (корисна площа 16 м²) – 4, № 50 (корисна площа 12 м²) – 3, № 51 (корисна площа 14 м²) – 3–4. В цілому, кількість мешканців «Комплексу» можна розцінювати як 18–19 осіб, що відповідає кількісному складу великої сім'ї.

За великою сім'єю закріплювалися функції соціалізації і інкультурації підростаючого покоління, господарчі функції — більшість робіт, пов'язаних з землеробством і утриманням худоби і т. ін. Від інших подібних великосімейних колективів «сім'ю гончаря» вирізняла спеціалізація на гончарному виробництві. Цей колектив забезпечував продуктами свого виробництва соціальну групу значно більшого розміру.

Розподіл матеріалів, наявність додаткових приміщень в будівлях дозволяє казати про підвищений соціальний статус малих сімей, що проживали в будинках №№ 47, 50. Весь комплект (артефактний і конструктивний) дозволяє припустити, що саме в житлі № 47 проживала сім'я головного кераміста цього великосімейного колективу. Значно цікавішою може виглядати інтерпретація будівлі № 50, де при звичайній кількості матеріалів, що були там знайдені, зафіксована збільшена кількість соціально вагомих артефактів. Під підлогою будинку № 50 була спеціально зроблена культова «закладка» і, що здається надзвичайно важливим, мізерна збереженість решток конструкції печі. Зазначимо, що на поселенні Тальянки на 54 досліджені житла зафіксовано лише сім подібних випадків. Це дозволяє припустити сакральну значимість печей у цих будівлях («серця житла» — Круц 2003), можливий демонтаж і подальше «культове» використання. З огляду на наведене та менший кількісний склад мешканців будинку, можна припустити проживання тут особи/осіб високого соціального статусу.

Крім розглянутої моделі великосімейного колективу, складеного із малих сімей, можуть бути запропоновані й інші варіанти. Можна також поглянути на «Комплекс» як на місце проживання однієї, але полігамної сім'ї. За даними етнографії подібна форма сім'ї є досить поширеною як для скотарських, так і землеробських суспільств рівня пізньої первісності. Натяками на можливість існування полігамної форми сім'ї в трипільській спільноті можуть бути планіграфічні плани могильників (наприклад, Вихватинський), де поховання групуються і налічують одне чоловіче, кілька жіночих і дитячі поховання. Відомі аналогічні так звані «сімейні» некрополі Данку, Данчени, Голеркани (Дергачев 1978; 1980). Певне групування спостерігається і в планіграфії могильників софіївського типу. В цій моделі досліджені житла «Комплексу» можуть відображати таку структуру такої сім'ї. В будинку № 47 проживав господар сім'ї — гончар з однією з дружин і дітьми. Житло № 50 можна пов'язувати з місцем проживання/доживання старших за віком ніж сам гончар членів його родини. В інших трьох будинках могли мекати інші дружини гончаря. Крім того не виключена можливість проживання в якомусь із цих будинків так званих «приживалок» — скалічених родичів, дітей по братерській чи сестринській ліній, що втратили батьків і т. ін. Така форма сім'ї, в цілому, відповідає раніше зазначеним кількісним оцінкам. Якщо прийняти запропоновану модель вірогідною, відкривається можливість ставити питання можливості планіграфічного виділення в структурі поселення угруповань, які будуть відповідати великосімейним общинам, що складаються із кількох полігамних сімей і будуть нараховувати до 60—80 осіб.

На завершення відзначимо, що весь досліджуваний нами комплекс об'єктів є статичним і фіксує завершальну стадію існування сім'ї того чи іншого варіантів, умовно перед «великим переселенням» на інше місце поселення (Майданецьке?).

ЛІТЕРАТУРА

- Дергачев, В. А. 1978. *Вихватинский могильник*. Кишинев: Штиинца.
- Дергачев, В. А. 1980. *Памятники позднего Триполья: Опыт систематизации*. Кишинев: Штиинца.
- Дяченко, О. В., Черновол, Д. К. 2009. Середній склад сім'ї населення західнотрипільської культури. *Археологія*, 3, с. 3—12.
- Зиньковский, К. В. 1973. Новые данные к реконструкции трипольских жилищ. *Советская археология*, 1, с. 137—150.
- Зиньковский, К. В. 1975. До проблеми трипільського житлобудування. *Археологія*, 15, с. 13—22.

Колесников, А. Г. 1993. *Трипольское общество Среднего Поднестровья (опыт социальных реконструкций)*. Киев: Наукова думка.

Корвін-Піотровський, О. 2018. До методу реконструкції поселенських структур. В: *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей* (Ніжин, 23 – 25 листопада 2018 р.). Київ: ІА НАНУ. с. 88 – 89.

Корвін-Піотровський, О., Овчинников, Е., Черновол, Д., Чабанюк, В. 2018. Комплекс «Сім'я гончара» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. В: *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей* (Ніжин, 23 – 25 листопада 2018 р.). Київ: ІА НАНУ. с. 87 – 88.

Круц, В. А. 1987. Крупные трипольские поселения: К истории энеолитического населения Буго-Днепровского междуречья. В: Шилов, В. П. (ред.). *Задачи советской археологии в свете решения XXVII съезда КПСС: Тезисы докладов Всесоюзной конференции*. Москва: Наука, с. 133 – 135.

Круц, В. А. 1989. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра. В: Березанская, С. С. (ред.). *Первобытная археология: Материалы и исследования*. Киев: Наукова думка, с. 117 – 132.

Круц, В. А. 2003. Трипольские площадки – результат ритуального сожжения домов. В: Корвін-Піотровський, О. Г. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвін Пресс, с. 74 – 76.

Круц, В. А. 2008. Поселение-гигант Тальянки. В: Корвин-Піотровський, А. Г., Менотти, Ф. (ред.). *Трипольская культура в Украине: поселение-гигант Тальянки*. Киев: (б. и.), с. 49 – 70.

Круц, В. А., Рыжов, С. Н., Корвин-Піотровський, А. Г., Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2005. *Отчет о работе Трипольской экспедиции в 2005 г. (исследования на поселениях у села Тальянки)*. Науковий архів ІА НАНУ. Ф.е. №2005/136. Київ.

Круц, В. А., Корвин-Піотровський, А. Г., Рассман, К., Петерс, Д. 2011. Тальянки: перезагрузка. Геомагнитная съемка три десятилетия спустя после работ В. П. Дудкина. В: Корвин-Піотровський, А. Г., Менотти, Ф. (ред.). *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г.* Киев (б. и.), с. 60 – 85.

Круц, В. А., Корвин-Піотровський, А. Г., Чабанюк, В. В., Шатило, Л. А. 2013а. *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г.* Киев (б. и.).

Круц, В. А., Корвин-Піотровський, А. Г., Мищка, К., Орлау, Р., Виндлер, А., Рассман, К. 2013б. Тальянки-2012. Геомагнитные исследования. В: Корвин-Піотровський, А. Г., Рассман, К. (ред.). *Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г.* Киев (б. и.), с. 85 – 103.

Маркевич, В. И. 1981. *Позднетрипольские племена Северной Молдавии*. Кишинев, Штиинца.

Маркевич, В. И. 1964. Трипольское поселение Варваровка VIII. *Тезисы докладов первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-запада СССР*. Кишинев, с. 15 – 16.

Черновол, Д. К. 2015. Варіанти житлових споруд за елементами інтер'єру. В: Відейко, М. Ю та ін. (ред.). *На східній межі Старої Європи*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кіровоград: (б. в.), с. 53.

Шишкін, К. В. 1985. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки. *Археологія*, вип. 52, с. 72 – 77.

Шмаглий, Н. М., Відейко, М. Ю. 2001 – 2002. Майданецкое – трипольский протогород. *Stratum Plus*, 2, с. 44 – 140.

Chapman, J., Videiko, M., Hale, D., Gaydarska, B., Burdo, N., Rassmann, K., Mischka, C., Müller, J., Korvin-Piotrovskiy, A., Kruts, V. 2014. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda. *European Journal of Archaeology*, 17 (3), p. 369 – 406.

Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 182 – 210.

Korvin-Piotrovskiy, A., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M., Brandstätter, L. 2016. Pottery kilns in Trypillian settlements: Tracing the division of labour and the social organization of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100 – 3400 BCE*. London and New York: Routledge, p. 221 – 252

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskiy, A. G., Rassmann, K. 2014. New discovery of the kilns in Tripolian settlement-giant Talianki. In: Dumitroaia, G., Preoteasa, C., Nicola, C.-D. (eds.). *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context: International Colloquium Cucuteni – 130*. Piatra-Neamt: Constantin Matasa, p. 117 – 121.

Rassmann, K., Kruts, V., Korvin-Piotrovskiy, A., Mischka, K., Müller, J., Videiko, M. 2014. Three Decades of Large-scale Prospection on Moldavian and Ukrainian Copper Age Settlements.

In: Basgelen N.(ed.). *20Th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists. Abstracts*. Istanbul: Archaeology&Art Publications Nur. San. ve Tic. Ltd Sti, p. 406.

Rassmann, K., Korvin-Piotrovskiy, A. G., Videiko, M., Muller, J. 2016. The New Challenge for Site Plans and Geophysics: Revealing the Settlement Structure of Giant Settlements by Means of Geomagnetic Survey. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100 – 3400 BCE*. London and New York: Routledge, p. 29 – 54.

REFERENCES

- Dergachev, V. A. 1978. *Vykhvatinskii mogilnik*. Kishinev: Shtiintsa.
- Dergachev, V. A. 1980. *Pamiatniki pozdnego Tripolia: Opyt sistematizatsii*. Kishinev: Shtiintsa.
- Diachenko, O. V., Chernovol, D. K. 2009. Serednii sklad sim'i naselennia zakhidnotrypilskoï kul'tury. *Arkheolohiia*, 3, s. 3 – 12.
- Zinkovskii, K. V. 1973. Novye dannye k rekonstruktsii tripolskikh zhilishch. *Sovetskaia arkheologiiia*, 1, s. 137 – 150.
- Zinkovskiy, K. V. 1975. Do problemy trypil's'koho zhytlobuduvannya. *Arkheolohiia*, 15, s. 13 – 21.
- Kolesnikov, A. G. 1993. *Tripolskoe obshchestvo Srednego Podnestrovia (opyt sotsialnykh rekonstruktsii)*. Kiev: Naukova dumka.
- Korvin-Piotrovskiy, O. 2018. Do metodu rekonstruktsii poselenskykh struktur. V: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei* (Nizhyn, 23 – 25 lystopada 2018 r.). Kyiv: IA NANU. s. 88 – 89.
- Korvin-Piotrovskiy, O., Ovchynnykov, E., Chernovol, D., Chabaniuk, V. 2018. Kompleks «Sim'ia honchara» natrypilskomu poselenni-hihanti Talianky. V: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei* (Nizhyn, 23 – 25 lystopada 2018 r.). Kyiv: IA NANU. s. 87 – 88.
- Kruts, V. A. 1987. Krupnye tripolskie poseleniia: K istorii eneoliticheskogo naseleniia Bugo-Dneprovskogo mezhdurechia. V: Shilov, V. P. (red.). *Zadachi sovetskoï arkheologii v svete reshenii XXVII sieezda KPSS: Tezisy dokladov Vsesoiuznoi konferentsii*. Moskva: Nauka, s. 133 – 135.
- Kruts, V. A. 1989. K istorii naseleniia tripolskoï kultury v mezhdureche Iuzhnogo Buga i Dnepra. V: Berezanskaia, S. S. (red.) *Pervobytnaia arkheologiiia: Materialy i issledovaniia*. Kiev: Naukova dumka, s. 117 – 132.
- Kruts, V. A. 2003. Tripolskie ploschadki – rezultat ritualnogo sozhzheniia domov. V: Korvin-Piotrovskii, O. H. (red.). *Trypilski poselennia-hihanty: Materialy mizhnarodnoi konferentsii*. Kyiv: Korvin Press, s. 74 – 76.
- Kruts, V. A., Ryzhov, S. N., Korvin-Piotrovskiy, A. G., Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K., Chabanyuk, V. V. 2005. *Otchet o rabote Tripolskoy ekspeditsii v 2005 g. (issledovaniya na poselenii u sela Talianki)*. Naukoviy arkhiv IA NANU. F.e. № 2005/136. Kiev.
- Kruts, V. A. 2008. Poselenie-gigant Talianki. V: Korvin-Piotrovskii, A. G., Menotti, F. (red.). *Tripolskaia kultura v Ukraine: poselenie-gigant Talianki*. Kiev: (b. i.), s. 49 – 70.
- Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Rassman, K., Peters, D. 2011. Talianki: perezagruzka. Geomagnetnaia sieemka tridesiatiletiiia spustia posle robot V. P. Dudkina. V: Korvin-Piotrovskii, A. G., Menotti, F. (red.). *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2011 g.* Kiev (b. i.), s. 60 – 85.
- Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Chabaniuk, V. V., Shatilo, L. A. 2013a. *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2012 g.* Kiev (b. i.).
- Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskii, A. G., Mishchka, K., Orlov, R., Vindler, A., Rassman, K. 2013b. Talianki-2012. Geomagnetnye issledovaniia. V: Korvin-Piotrovskii, A. G., Rassman, K. (red.). *Tripolskoe poselenie-gigant Talianki. Issledovaniia 2012 g.* Kiev (b. i.), s. 85 – 103.
- Markevich, V. I. 1981. *Pozdnetripolskie plemena Severnoi Moldavii*. Kishinev, Shtiintsa.
- Markevich, V. I. 1964. Tripolskoe poselenie Varvarovka VIII. V: *Tezisy dokladov pervogo simpoziuma po arkheologii i etnografii Iugo-zapada SSSR*. Kishinev, s. 15 – 16.
- Chernovol, D. K. 2015. Varianty zhytlovykh sporud za elementamy inter'ieru. V: Videiko, M. Yu. ta in. (red.). *Na skhidnii mezhi Staroi Yevropy. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Kirovohrad: (b. v.), s. 53.
- Shyshkin, K. V. 1985. Planuvannya trypilskykh poselen za danymy aerofotoziomky. *Arkheolohiia*, 52, s. 72 – 77.
- Shmaglii, N. M., Videiko, M. Iu. 2001 – 2002. Maidanetskoïe – tripolskii protogorod. *Stratum Plus*, 2, s. 44 – 140.
- Chapman, J., Videiko, M., Hale, D., Gaydarska, B., Burdo, N., Rassmann, K., Mischka, C., Müller, J., Korvin-Piotrovskiy, A., Kruts, V. 2014. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda. *European Journal of Archaeology*, 17 (3), p. 369 – 406.

Chernovol, D. 2012. Houses of the Tomashovskaya local group. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (eds.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 182–210.

Korvin-Piotrovskiy, A., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M., Brandstätter, L. 2016. Pottery kilns in Trypillian settlements: Tracing the division of labour and the social organization of Copper Age communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100 – 3400 BCE*. London and New York: Routledge, p. 221–252.

Kruts, V. A., Korvin-Piotrovskiy, A. G., Rassmann, K. 2014. New discovery of the kilns in Tripolian settlement-giant Talianki. In: Dumitroaia, G., Preoteasa, C., Nicola, C.-D. (eds.). *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context: International Colloquium Cucuteni – 130*. Piatra-Neamt: Constantin Matasa, p. 117–121.

Rassmann, K., Kruts, V., Korvin-Piotrovskij, A., Mischka, K., Müller, J., Videiko, M. 2014. Three Decades of Large-scale Prospection on Moldavian and Ukrainian Copper Age Settlements. In: Basgelen N. (ed.). *20Th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists*. Abstracts. Istanbul: Archaeology & Art Publications Nur. San. ve Tic. Ltd Sti, p. 406.

Rassmann, K., Korvin-Piotrovskiy, A. G., Videiko, M., Müller, J. 2016. The New Challenge for Site Plans and Geophysics: Revealing the Settlement Structure of Giant Settlements by Means of Geomagnetic Survey. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100 – 3400 BCE*. London and New York: Routledge, p. 29–54.

**O. H. Korvin-Piotrovskiy,
E. V. Ovchymykov, D. K. Chernovol, V. V. Chabaniuk**

COMPLEX OF THE «HOUSEHOLD OF THE POTTER'S FAMILY» ON THE TRIPOLIEN SETTLEMENT-GIANT TALIANKI

Recently, a long-term (2011–2014, 2016, 2017) study of a separate «planigraphic» unit on the settlement-giant Talianky, named «Household of the Potter's family» has been completed. It consists of five ground dwellings, three kilns and several pit structures.

Houses consisted of two parts – a smaller entrance and a larger residential. The interior of the living area is standard; the entrance was framed with decor. The central building consisted of three rooms, different in size, much larger and unique of the artifacts.

Kilns and «big pit» were located at a distance of 30 m from the dwellings. The shape of the kilns, their dimensions and some structural details have differences, but the basic elements are the same, namely: a rectangular shape, two chambers with a vertical joint, two supporting goats in the combustion chamber. The first and second tier are separating by a platform (grill) with vent holes. The kilns are made of stones, clay and a large number of the fragments of ceramic.

The «big pit» was located between the kilns «A» and «D», and consisted from five small pits. There are several stages of its use: selection of local clay for construction («toloka»); storage of imported ceramic's clay in separate small pits; repeated ejection of production waste (debris vaulting of the kilns, defective products, ashes).

A large number of pottery fragments, bone and stone tools, anthropomorphic and zoomorphic figurines, fragments of models of houses and sledges were found in and around the objects.

This complex possibly reconstructed as a place of residence for a large family that consist from the 4–5 small families, or as a separate polygamous family. The designated social group specialized in the producing of ceramic wares, serving a much larger social community.

Keywords: Cucuteni-Trypillia, geomagnetic investigation, planigraphy, house-building, ceramic production, pit's objects, socio-demographic reconstruction.

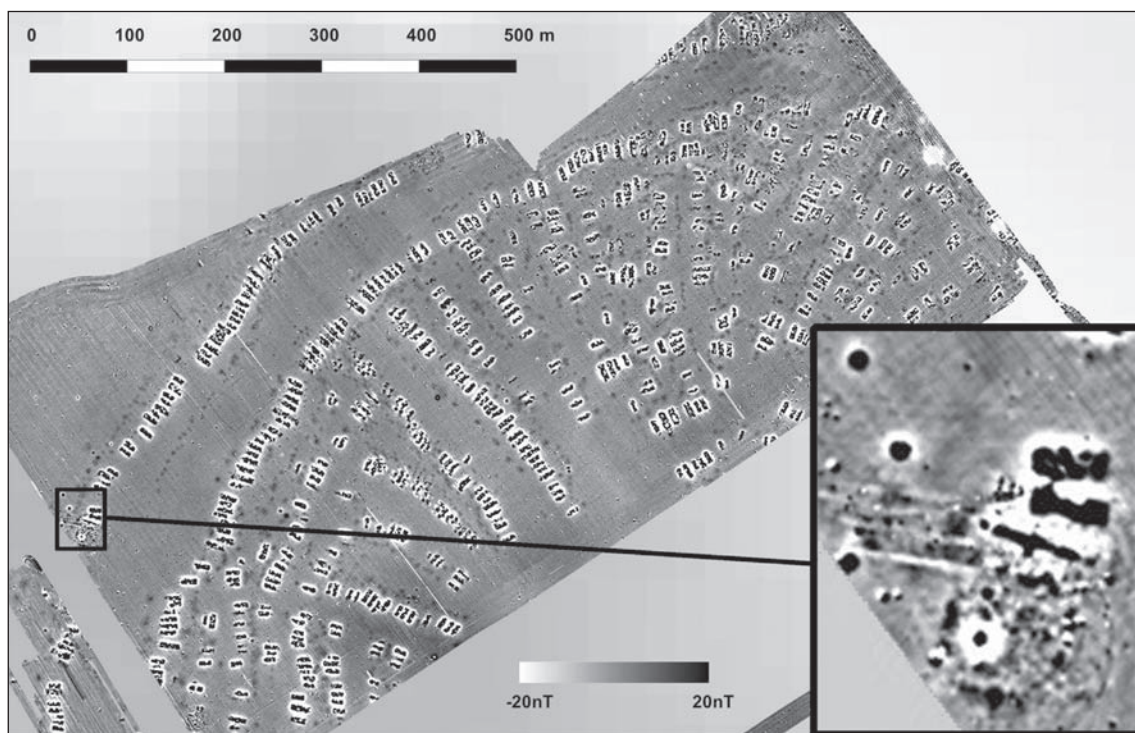

Рис. 1. Тальянки, геомагнітна зйомка 2012 р., північна частина поселення з ділянкою, зайнятою об'єктами комплексу «Сім'я гончаря»

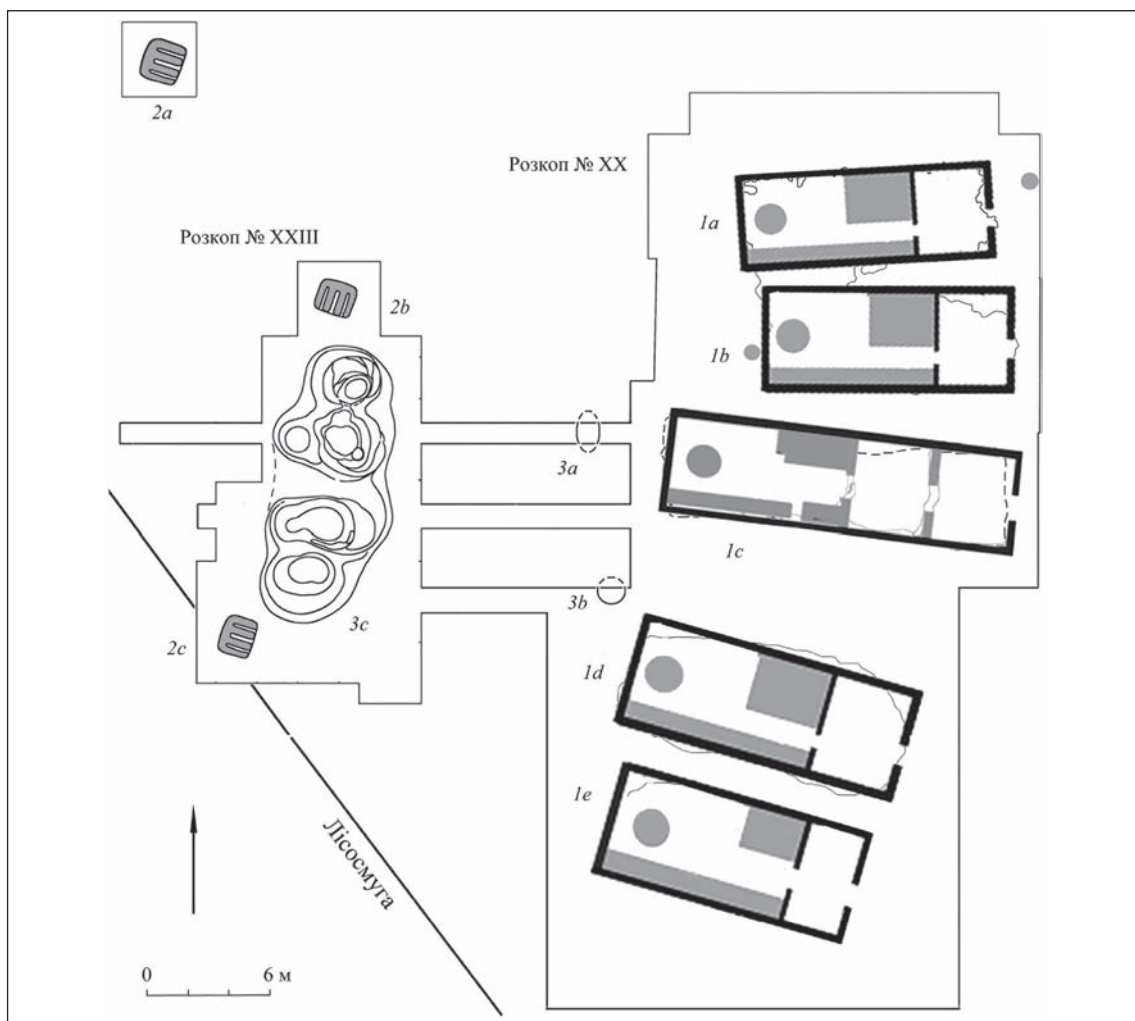

Рис. 2. Тальянки, об'єкти комплексу «Сім'я гончаря», план-схема: 1 – житлові будівлі (а – № 51, б – № 50, с – № 47, д – № 46, е – № 45); 2 – горна (а – «В», б – «А», с – «D»); 3 – заглиблені об'єкти (а, б – ями, с – котлован)

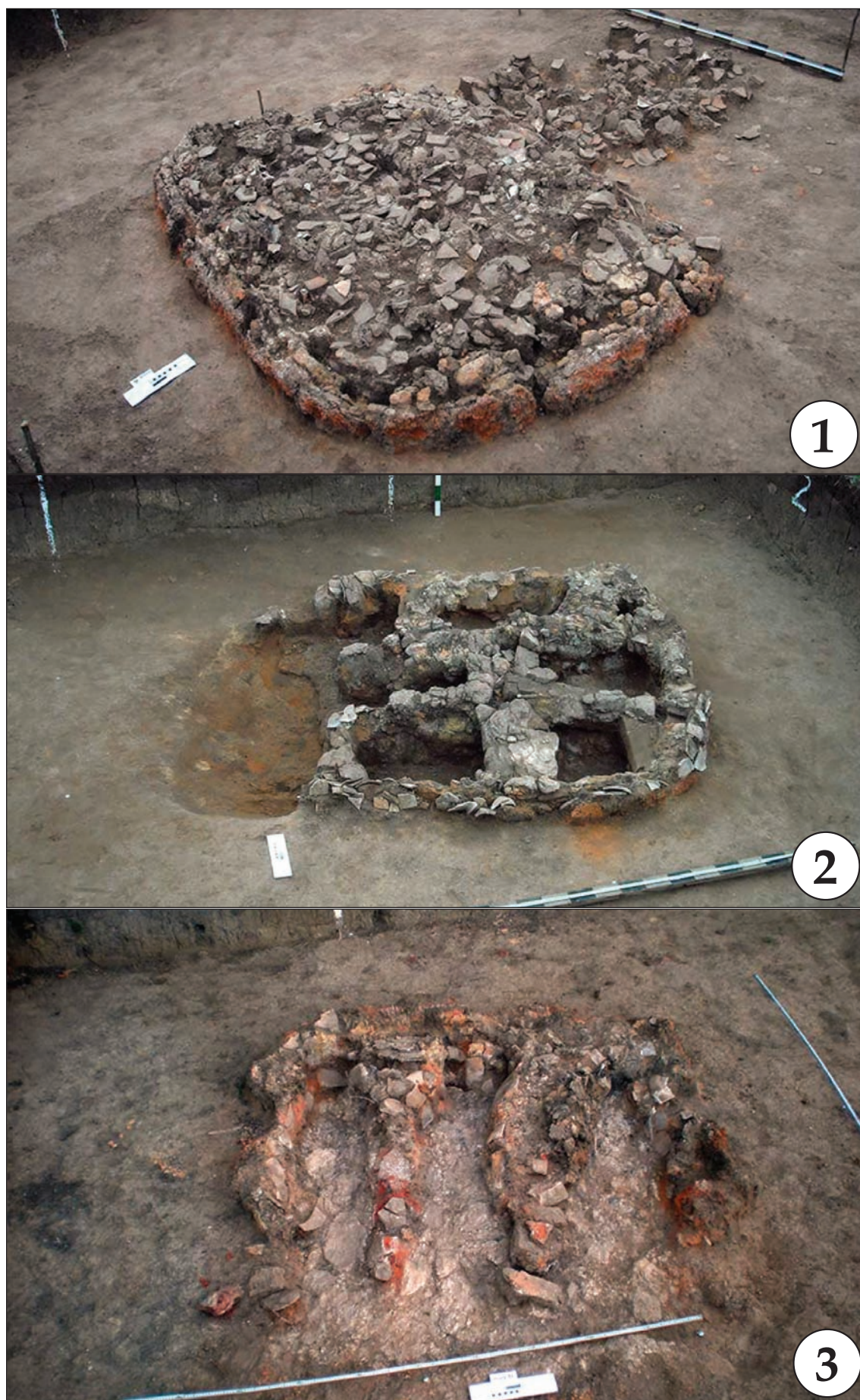
Рис. 3. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря», житлові будівлі: 1 – № 45, 46; 2 – № 47; 3 – № 50; 4 – № 51

Рис. 4. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря», фрагменти обрамлення входу в житлове приміщення будівлі № 45 («одвірок»)

Рис. 5. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря», будівля № 50, нижній ярус, кубки, встановлені у частину великої посудини

260

Рис. 6. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря», горна: 1 – «А»; 2 – «В»; 3 – «D»

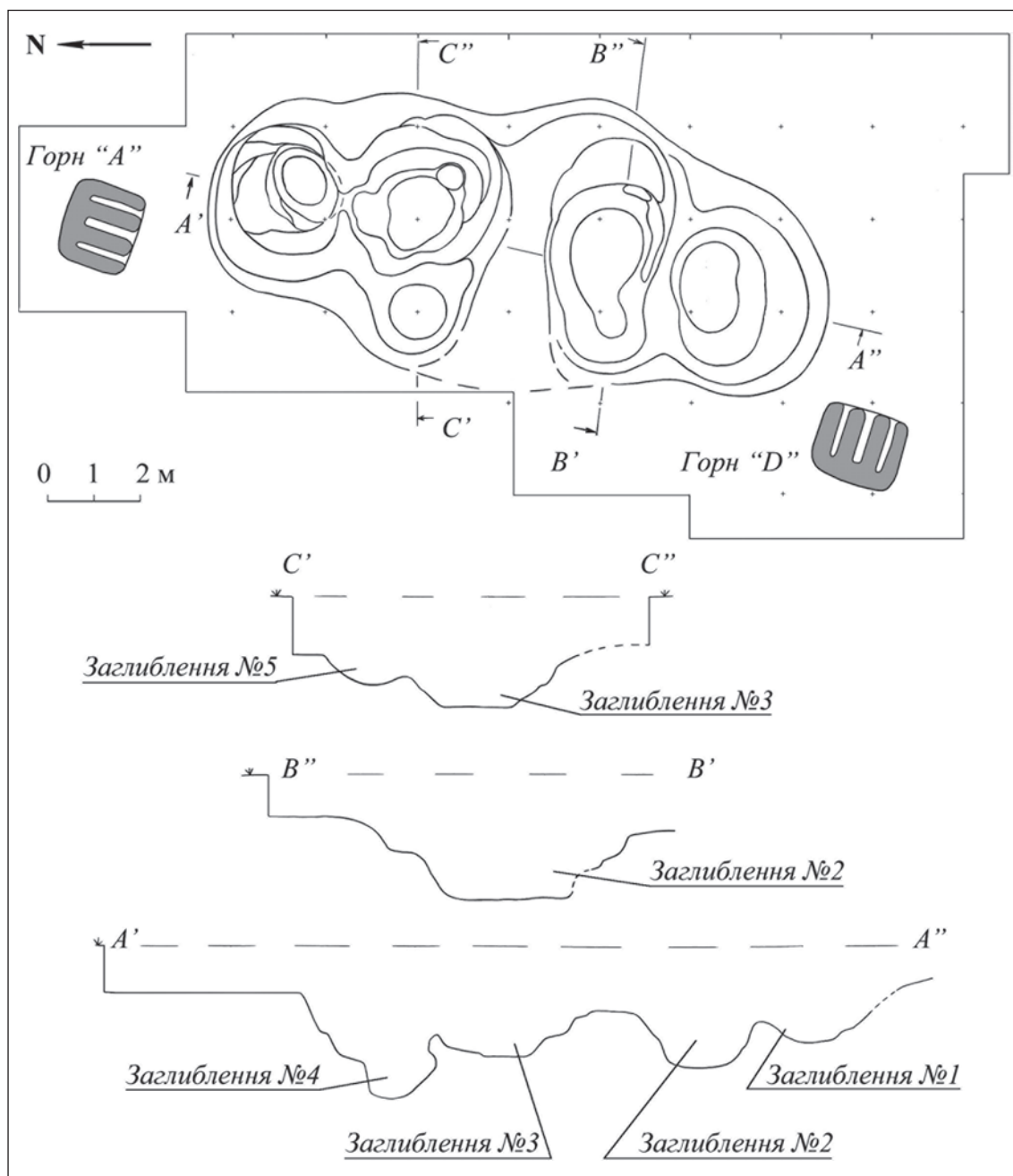

Рис. 7. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря», котлован з горнами «А», «D», план, профілі

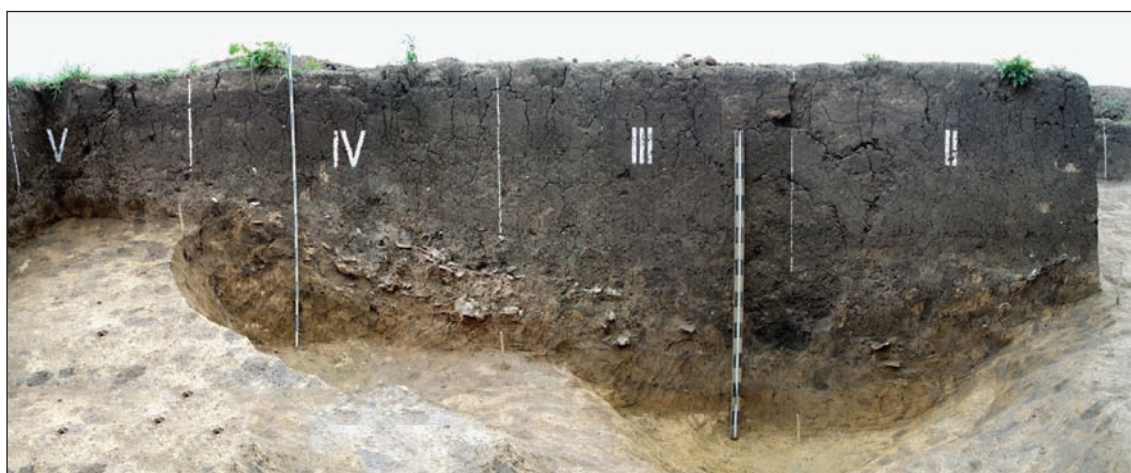

Рис. 8. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря», котлован, заглиблення №№ 3, 4, профіль заповнення

Рис. 9. Тальянки, комплекс «Сім'я гончаря», моделі жител: 1 – за площадкою № 51; 2 – котлован, заглиблення № 1

Е. В. Овчинников

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОГО ШАРУ НА БАГАТОШАРОВІЙ ПАМ'ЯТЦІ ЗЕЛЕНЧЕ III

У статті публікуються трипільські матеріали, отримані під час розкопок 2012 року на багатошаровій пам'ятці біля с. Зеленче Тернопільської області.

Ключові слова: Кукутень-Трипілля, Зеленче, кошилівецька група, домобудівництво, кераміка, пластика, знаряддя.

Багатошарова пам'ятка Зеленче III була введена в науковий обіг ще на початку ХХ століття як поселення трипільської культури Семенів—Зеленче. Відкрита та вперше досліджувалась вона В. Деметрикевичем 1900 року. Тоді було розкопано вісім наземних будівель («площадок»). Залишки об'єктів представлені завалами обпаленої обмазки розмірами близько 10–15 × 4–6 м (Demetrykiewicz 1900). Наступним етапом у вивченні пам'ятки 1947 року стали розкопки, що проводились експедицією Львівського відділу Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ) під керівництвом С. А. Судакова. Частково відкриті дві «площадки». Виявлено залишки печі (окоп № 4), яка, на думку С. А. Судакова, була призначена для випалу кераміки. Знайдені розвали посудин, антропоморфна пластика, знаряддя праці (керамічні грузила, крем'яні вироби, зокрема ножі і скребки), кістки тварин (Судаков 1947, 1952). Матеріали зберігаються в Краківському археологічному та Львівському історичному музеях.

У 2012 році було проведено охоронні дослідження на пам'ятці Зеленче III. Роботи проводились експедицією Охоронної археологічної служби України «Подільська археологія» (м. Тернопіль) спільно з Тернопільською обласною інспекцією охорони пам'яток історії та культури. В розкопі площею 192 м² виявлено та частково досліджено три наземні будівлі («площадки») трипільського часу (рис. 1). Крім цього вперше було відкрито і досліджено об'єкти і матеріали доби пізньої бронзи — раннього залізного віку та могильник давньоруського періоду XII—XIII ст. (Pcişin 2013).

Пам'ятка розташована між сучасними селами Зеленче і Підгора, на невеликому підвищенні над селом Семенів Тербовлянського р-ну Тернопільської обл., при злитті р. Гнизни з р. Серет. Поселення — його південно-західна ділянка — частково розміщене на полі біля колишнього громадського пасовиська (уроч. Грушівка), яке зараз потрапило під відведення в приватну власність з подальшим будівництвом житлових і господарських будівель. Інша частина — північно-східна — знаходиться під лісом. Загальна площа пам'ятки складає близько 15 га.

Розкопана 2012 року земельна ділянка займає периферійну південну частину поселення. Розкопи та пошукові траншеї були закладені відповідно меж ділянки, що відводилась під забудову, та розбиті за сіткою квадратів зі сторонами 2×2 м. Вибірання землі йшло пошарово із товщиною шарів 0,2 м. Для вивчення решток трипільських наземних будівель («площадки») застосовано кілька розчисток з метою виявити: перша — загальний стан об'єкту, друга — нашарування «платформи», яка складає основний масив будівельних решток, і є зазвичай обмазкою дерев'яно-глинобитного настилу-перекриття, третя — об'єкти, що знаходяться під «платформою». Після детального вивчення всіх елементів будівлі, ґрунт прокопувався ще на глибину 0,25–0,30 м з метою виявлення ям, підсіпок ґрунту та окремих знахідок, що могли потрапити нижче давньої поверхні. Задля фіксації об'єктів та знахідок відносно глибини їх залягання була вибрана точка реперу на рівні сучасної поверхні у східному куті розкопі. Від реперної точки за допомогою нівеліру вираховувалися глибини залягання об'єктів та знахідок. Фіксування відбувалося шляхом креслень та фотографування.

Орієнтування трипільських будівель на ділянці, що досліджувалася, проходило по лінії схід-захід з невеликим відхиленням у напрямку північний схід-південний захід. В загальному плані розташування об'єктів відносно топографічних умов пам'ятки дає можливість припустити, що «площадки» входять в єдину лінію будівель, яка оперізувала поселення по колу.

Одна з будівель – «площадка» № 2 – була розкопана на значній площі (більше $\frac{1}{2}$ від початкових розмірів). Сусідні дві будівлі розкопані частково, досліджені лише їх фрагменти, що потрапили в межі розкопу. Глибина залягання об'єктів від 0,5–0,6 до 0,8–1,1 м, що забезпечило їх добру збереженість. В незначній мірі «площадки» були зруйновані похованнями давньоруського могильника.

Відстань між «площадками» №№ 1 і 2 становить близько 4 м, між №№ 2 і 3 – 1 м. Між «площадками» №№ 1 і 2 виявлено також видовжений масив слабо випаленої обмазки, який імовірно є фрагментом однієї з будівель, або прибудовою, що розташовувалась між об'єктами. Тобто, можна припустити, що забудова в межах однієї вулиці була щільною, будинки розташовувались впритул один до одного.

«Площадка» № 1 розташована в південному куті розкопу. Розкопано лише її фрагмент площею 4,7×4,3×2,0 м та продовження об'єкту у профілі ще на 2,4 м. Потужність шару коливалась від 0,2 до 0,6 м.

Будівельні матеріали представлені фрагментами глинистих розчинів – обмазкою дерев'яного каркасу споруди, які були обпалені при різних температурах до різних відтінків помаранчевого кольору. Склад глинистої маси – озалізнена «червонопалена» глина, іноді із природною домішкою глин більш світлих відтінків, піску. В якості підмазок зовнішньої поверхні використовувались розчини із незначною домішкою полові. Колір таких підмазок (жовтий, сіро-палевий) відрізнявся від основної маси (помаранчевої).

Маємо фрагменти «плиток» добре випалених, розміри від дрібних до найбільших 26×15 см. Вони лежали під різними кутами, деякі майже «на ребрі».

Також присутня слабообпалена обмазка («валькова?»), яка залягає масивами площею до 2,8×1,3 м, потужність шару до 0,4 м. За складом вона не відрізняється від розчинів, що використані для «плитчастого» шару, але крихка. Являє собою суцільну шарувату масу, яка наче опливла горизонтальними шарами. Колір від помаранчевого до жовто-сірого, ближче до низу може змінюватися до сірого попелястого.

Виявлено кілька масивних фрагментів («вальки») із вирівняною (верхньою) стороною і відбитками деревини з іншого боку (нижнього). Такі фрагменти знаходились зверху, всередині масиву слабовипаленої обмазки, а також в самому низу нашарувань будівельних решток. Положення «вальків» різне – як первісне донизу відбитками, так і перегорнутому вигляді або під різними кутами.

Під скупченнями обпаленої обмазки виявлено подекуди прошарок, обпалений без доступу кисню до темно-сірого і чорного кольору. Товщина прошарку від 1,0 до 10 см.

Найнижчим є шар білувато-сірого глинистого ґрунту, необпалений, але такий, що відрізняється за кольором від сіро-жовтого материка. Потужність цього шару від 0,6 до 20 см. Очевидно, що в такий спосіб була ущільнена долівка нижнього приміщення будівлі.

Виявлені камені без слідів оброблення, окремі фрагменти кераміки, грузило керамічне, поодинокі кістки.

«Площадка» № 2 потрапила в зону дослідження найбільшою мірою. Площа завалів обпалених будівельних залишків складала 12 м по найдовшій вісі і 7–8 м завширшки. Форма в плані видовжена, підпрямокутна. Потужність шару коливалась від 0,20 до 0,55 м.

Обмазка представлена «плитками» верхнього шару «платформи», «вальками» із відбитками деревини та спеченими масивами крихкої обмазки. Фрагменти обмазки лежать хаотично, часто під різними кутами, в перегорнутому вигляді тощо. Переважна їх більшість відноситься до обмазки горищного (міжповерхового?) пе-

рекриття, нанесеної, як свідчать відбитки з нижнього боку «вальків», на настил з щільно покладеної колоїти деревини та жердин.

Після зняття верхніх нашарувань, уламки яких лежали у хаотичному стані, було розчищено нижній шар «вальків», який під час руйнування споруди зберіг первісне положення відносно загальної конструкції. Вдалося зафіксувати напрямок укладення деревини-основи «платформи» — впоперек повздовжньої вісі будівлі. Тобто, «вальки» нижнього шару «платформи» вкладалися на настил з колоїти плах та жердин, що опиралися кінцями на повздовжні стіни.

У центральній частині об'єкту, ближче до південного кінця, виявлена вимостка з глинистого розчину, яка була намазана на підлогу. Зберігся лише фрагмент площею 40×35 см. Утворена одним шаром глинистого розчину, що розтріскався на дрібні плити.

Ближче до південної повздовжньої стіни будинку виявлено скупчення з плоских каменів (граніт), які рівномірно розподілялися у площині (вогнище? вимостка?). Стан каменів (крихкі) свідчить про перебування під дією високих температур (внаслідок пожежі?).

Камені, в т.ч. великі (до 50×35 см) зустрічались і в інших ділянках будівлі.

Виявлено кераміку, серед якої кілька розвалів посудин та два археологічно цілих кубки, комплекти грузил керамічних, кістки.

Як і на «площадці» № 1 під завалами обпаленої обмазки подекуди виявлено прошарок, обпалений до темно-сірого і чорного кольорів. Товщина прошарку від 1,0 до 10 см.

Найнижчим є шар білувато-сірого глинистого ґрунту, необпалений, але такий, що відрізняється за кольором від сіро-жовтого материка. Шар крихкий, без утворення якихось певних конструкцій, товщиною приблизно від 0,6 до 16 см. Очевидно, що це шар, який утворював долівку нижнього приміщення будівлі.

За межами будівлі впритул до її південно-західного кута зафіксовані скупчення кераміки, кісток, кілька фрагментів кременю. А вздовж її південної стіни розташовано масив слабо випаленої обмазки.

«Площадка» № 3 розташована ближче до північного кута розкопу. Досліджено лише фрагмент будівлі розмірами 5 м по повздовжній вісі і 4 м по ширині споруди. Потужність завалів обмазки складає 0,2–0,4 м.

Рештки будівельних матеріалів аналогічні описаним вище для «площадок» № 1 і 2, фрагменти обмазки лежать у хаотичному стані. Як і на «площадках» № 1 і 2 нижче скупчень обмазки зафіксовані ділянки із прошарками темно-сірого і чорного кольорів, товщиною 2,0–4,0 см. Шар білувато-сірого глинистого ґрунту тут не був виявлений.

Матеріали, що знайдені на об'єкті: кераміка, кремень, камінь, кістки.

За межами «площадки» № 3 на відстані 2,4 м на захід виявлена нижня плита зернотерки. Скупчення з трьох каменів зафіксовано на відстані 1,5 м на південний захід від південно-західного кута будівлі.

Колекція знахідок трипільського часу велика за кількістю та різноманітна за категоріями матеріалів. Найбільша за кількістю категорія знахідок (1775 фр.) — це фрагменти керамічного посуду, що розподіляється на «столовий» розписний та «кухонний».

«*Столовий*» посуд переважає за кількістю. Він виготовлений з добре віддуленої озалізненої глини, яка після випалу набувала різних відтінків помаранчевого кольору. Спіснювачем є природна домішка пилоподібного піску. Особливістю гончарних мас, де використовуються ці сорти глин, є відсутність спеціально внесених домішок-спіснювачів, оскільки глини цього типу вже самі по собі вміщували деякий відсоток алевритової домішки (Сайко 1984, с. 142–143). Останньою є переважно дуже дрібний пилоподібний пісок з розмірами 0,3–0,1 мм і менше, у сполученні з окремими більш крупними піщинками. Домішками, що не впливають на технологію виготовлення, можна вважати окремі поодинокі зерна злаків, крихти ша-

моту, кровавика (гематиту), шматочки вапняку. Розміри останнього різні – від 1,0×0,5 см до дуже маленьких крихт.

Поверхня сформованих посудин проходила спеціальну поетапну обробку, до якої входили ангобування, нанесення орнаменту, лошіння. Зовнішня поверхня посудин, а у мисок і внутрішня, добре заглажена і вкрита тонким шаром ангобу-обмазки червонувато-помаранчевих або білуватих відтінків. Ангобована поверхня прикрашалася розписом, а потім лощилася. Розпис виконувався переважно темно-брунатною фарбою. Іноді малюнок доповнювався елементами, виконаними червоною фарбою, іноді по білувату тлу-ангобу.

Випалювалася розписна кераміка завжди в окислювальному середовищі, здебільшого рівномірно і при високій температурі (700–900°C). Якість виробів висока, кераміка міцна, легка, черепок «дзвінкий».

Охарактеризуємо форми посуду та орнаментальні схеми, які зустрічаються на посудинах. Миски зрізано-конічної, напівсферичної форми та такі, що поєднують у собі риси обох форм, а також миски з S-подібним профілем, прикрашалися ззовні фризом з фестонів, що йшов під вінцями, та всередині вісімкоподібною схемою (рис. 2, 3). Посудини сфероконічні вузькогорлі та широкогорлі, великі, товстостінні, прикрашалися спрощено-лінійною схемою у вигляді X-, Y-подібних фігур, утворених з вузьких смуг, що компоувалися з тонких паралельних ліній (рис. 4), а також схемою «тангентенкрайсбанд». Кубки біконічні видовжені або тюльпано-подібною форми прикрашені метопами та спрощено-лінійними схемами (рис. 5). Горщики прикрашалися спрощено-лінійними схемами у вигляді косих або S-подібних відрізків смуг з тонких паралельних ліній (рис. 6). Кратери прикрашалися аналогічно горщикам. Орнаментальні фризи часто доповнювалися дрібними трикутниками, зігзагом, косою сіткою, що надає орнаментам характерного «кошиловецького» вигляду. Зустрінуті також, ймовірно, шоломоподібні покришки, розпис на яких не зберігся.

«Кухонний» посуд виготовлявся із озалізненої глини з домішкою товченого вапняку, черепашки річкових моллюсків, піску. Поверхня виробів заглажена, іноді досить недбало. За формою виділяються горщики і миски. Прикрашався «кухонний» посуд дуже стримано – ряди насічок або округлих відтисків, що йшли по краю вінців та під шийкою або по плічкам. Горщики іноді оздоблювалися ручками, що кріпилися в районі вінців та шийки, а також округлими виступами, які розташовувалися над плічками (рис. 7).

Серед виробів з кераміки крім посуду були знайдені дві зооморфні фігурки, чотири пряслиця та тридцять сім тягарців від ткацьких верстатів різних за формою – сплющеної округлої або конусоподібною форм.

Кременеві вироби представлені відходами виробництва (нуклеуси (10 екз.), ядро обпалене (1 екз.)) та знаряддями – пластини (3 екз.), відбійник (1 екз.). З інших порід каменю виготовлялися сокири (4 екз.), молоти (1 екз.), розтирачки (2 екз.), нижні плити зернотерок (3 екз.).

Питання про датування пам'ятки остаточно не вирішене. Ще Ф. Деметрікевич цілком слушно пов'язав кераміку з Зеленче з відповідними матеріалами з печери Вертеба. О. Кандиба обґрунтовано розглядав поселення в рамках кошиловецької фази ступеня В (Кандиба 1939, с. 3). Тобто, на сьогодні пам'ятка мала б бути віднесеної до кошилівецької групи і датуватися рубежем етапів С I / С II (за періодизацією Т. С. Пассек). Проте, порівняно нещодавні роботи по групуванню пізньотрипільських пам'яток, проведені С. М. Рижовим (2007) і Т. М. Ткачуком (1998, 2001–2002, 2002, Ткачук 2005), знову змушують повернутися до проблеми датування поселення Зеленче III.

Порівняльне дослідження матеріалів з пізніх Шипинців і кошиловецьких керамічних комплексів показали, що вони значно відрізняються. Про їх різночасності говорять і стратиграфічні спостереження на окремих пам'ятках Подністров'я, а також радіовуглецеві датування з печери Вертеба. Здавалося б, пише Т. М. Ткачук, шари деяких поселень, наприклад таких як Семенів-Зеленче і Блищанка, можуть

бути двофазними, оскільки в них представлені як кошилівецькі, так і пізньошипинецькі матеріали. Не можна виключати і те, що цілі посудини пізньошипинецького типу могли бути повторно використані на кошилівецьких поселеннях (Ткачук 2005, р. 93). І якщо С. М. Рижов пропонує розглядати весь комплекс з Зеленче в межах шипинецької групи (Рижов 2007, с. 470), то, на думку Т. М. Ткачука більш ймовірним є збереження в морфології кошилівецьких посудин деяких архаїчних рис, що мають коріння в шипинецьких керамічних комплексах. Для кераміки з ряду кошилівецьких поселень, зокрема Зеленче, це є регіональною особливістю (Ткачук 2005, р. 110). У свою чергу, зустрінуті на столовому посуді із Зеленче характерні прямолінійні розписи (орнамент «паркетного типу»), в яких відображене повне розпадання традиційної спіралі, притаманні виключно пам'яткам гординештської групи. Останні ілюструють найпізніший етап існування Кукутень-Трипілля у Верхньому Подністрів'ї (Дергачев 1980, с. 121–123, 198). Відзначаючи цей момент в ряду інших, Т. М. Ткачук припускає більш тривале існування кошилівецьких пам'яток та їх синхронізацію з бринзенською групою. У середовищі носіїв кошилівецької групи і зароджувалися декоративні мотиви, які згодом стали типовими для найпізніших гординештських комплексів (Ткачук 2005, р. 110). Досить докладно аналогічні процеси були простежені нами в ще одному периферійному регіоні – Канівському Подніпрів'ї. На посуді з різночасових поселень канівської локальної групи зафіксовано прагнення зберегти в керамічних виробках архаїчні риси. Це відбувалося на тлі появи нових орнаментальних схем і деталей декору (Овчинников 2014, с. 141–152). Очевидно, подібні процеси були спільними для периферійних груп трипільського населення.

ЛІТЕРАТУРА

Дергачев, В. А. 1980. *Памятники позднего Триполья: Опыт систематизации*. Кишинев: Штиинца.

Кандиба, О. 1939. Старша мальована кераміка в Галичині. *Український науковий інститут в Америці*. Сент-Пол–Прага, с. 129–155.

Овчинников, Е. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпрів'я (етапи ВІІ – СІ)*. Київ.

Рижов, С. М. 2007. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України. *О. Ольжич. Археологія*. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, с. 437–477.

Сайко, Э. В. 1984. Техническая организация керамического производства раннеземледельческих культур. *Studia Praehistorica*, 7, с. 131–152.

Судаков, С. А. 1947. Экспедиция в с. Семеново-Зеленче Тернопольской области 1947 г. *Науковий архів Інституту археології НАНУ*. Ф. е. № 1947/33.

Судаков, С. А. 1952. Поселення трипільської культури біля с. Семенів-Зеленче [Терноп. обл.]. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 4, с. 104–131.

Ткачук, Т. М. 1998. Походження та відносна хронологія кошилівецької групи. *Трипільське поселення Кошилівці-Обоз*: Наук. матеріали Міжнар. археологічної конф. Заліщики (1998 р.), Заліщики, с. 15–17.

Ткачук, Т. М. 2001–2002. Конец этапа С I и начало С II трипольской культуры Верхнего Поднестровья (на материалах поселения Бильшивци). *Stratum plus*, 2, с. 196–217.

Ткачук, Т. М. 2002. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток. *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*. 244, с. 89–114.

Demetrykiewicz, W. 1900. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowolskim w Galicyi wschodniej. *Materyały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, 4.

Icişin, V. 2013. Vestigii din epoca bronzului târziu – Hallstattul timpuriu din aşezarea de lângă s. Zelence, reg. Ternopol (în baza materialului din săpăturile de salvare din anul 2012). *Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei și studiului artelor. Conferința științifică cu participare internațională* (2013). Chişinău, с. 19–20.

Tkachuk, T. 2005. Chronological Phases of the Koshylivtsy Group of the Tripolye Culture. *Sprawozdania Archeologiczne*, 57, с. 83–130.

REFERENCES

Dergachev, V. A. 1980. *Pamyatniki pozdnego Tripolia: Opyt sistematzatsii*. Kishinev: Shtiintsa.

Kandyba, O. 1939. Starsha malovana keramika v Halychyni. *Ukrainskyi naukovyi instytut v Amerytsi*. Sent-Pol–Praha, s. 129–155.

Ovchynnykov, E. V. 2014. *Trypil's'ka kul'tura Kanivs'koho Podniprov'ia (etapy BII – SI)*. Kyiv.

Ryzhov, S. M. 2007. Suchasny stan vyvchennya kul'turno-istorychnoyi spil'nosti Kukuten'-Trypillya na terytoriyi Ukrayiny. *O. Ol'zhych. Arkheolohiya*. – Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, s. 437–477.

Sayko, E. V. 1984. Tekhnicheskaya organizatsiya keramicheskogo proizvodstva rannezemle-
delcheskikh kultur. *Studia Praehistorica*, 7, s. 131–152.

Sudakov, S. A. 1947. Ekspeditsiya v s. Semenovo-Zelenche Ternopolskoy oblasti 1947 g. *Naukovyy arkhiv Instytutu arkheolohiyi NANU*. F. e. № 1947/33.

Sudakov, S. A. 1952. Poselennya trypil's'koyi kul'tury bilya s. Semeniv-Zelenche [Ternop. obl.]. *Arkheolohichni pam'yatky URSSR*, 4, s. 104–131.

Tkachuk, T. M. 1998. Pokhodzhennya ta vidnosna khronolohiya koshylovets'koyi hrupy. *Trypil's'ke poselennya Koshylivtsi-Oboz: Nauk. materialy Mizhnar. arkheolohichnoyi konf. Zalishchyky (1998 r.)*, Zalishchyky, s. 15–17.

Tkachuk, T. M. 2001–2002. Konets etapa S I i nachalo S II tripolskoy kultury Verkhneho Podnestrovia (na materialakh poseleniya Bilshivtsi). *Stratum plus*, 2, s. 196–217.

Tkachuk, T. M. 2002. Fazy rozvytku i vidnosna khronolohiya shypynets'koyi hrupy arkheolohichnykh pam'yatok. *Zapysky naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka*, 244, s. 89–114.

Demetrykiewicz, W. 1900. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowolskim w Galicyi wschodniej. *Materyaly Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, 4.

Ilcişin, V. 2013. Vestigii din epoca bronzului târziu – Hallstattul timpuriu din aşezarea de lângă s. Zelenche, reg. Ternopol (în baza materialului din săpăturile de salvare din anul 2012). *Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei și studiului artelor. Conferința științifică cu participare internațională (2013)*. Chișinău, c. 19–20

Tkachuk, T. 2005. Chronological Phases of the Koshylivtsy Group of the Tripolye Culture. *Sprawozdania Archeologiczne*, 57, c. 83–130.

E. V. Ovchinnikov

STUDY TRYPILLIAN LAYER ON A MULTILAYER SITE ZELENCHÉ III

The multilayer site of Zelenche III has been known since the beginning of the 20th century as a settlement of Trypillya culture. The monument was discovered and first excavated by V. Demetrikevich (1900). In 1947, the excavations were carried out by S. A. Sudakov. In 2012, the research was carried out by the expedition of the OSAU “Podolsk Archeology” (chief B.S. Strozen) together with the Ternopil Region Inspectorate for the Protection of Monuments of History and Culture. In the southern part of the monument, three sites from the line of buildings, which encircled the settlements in a circle, were examined. The building is dense, houses are located at a distance of 1-3 m. The objects of the Late Bronze-Early Iron Age and the Old Russian burial ground were also first discovered and investigated.

Building No. 2 excavated more than 1/2 area. The area of obstruction of the plaster was 12 × 7-8 m. The plan view is rectangular. Two flat areas were discovered – one made of clay, the other made of flat stones (granite). Under the rubble of the burned coating there is a layer of 1-10 cm of dark gray and black colors. Below, the floor of the lower tier of a building made of unfired whitish-gray clay with a thickness of 6-20 cm was found. Buildings Nos. 1, 3 were studied in a small area.

The finds are represented by molded clay ceramics. Dining utensils (bowls, spherical, cups, pots, craters, helmet-shaped covers) are painted with dark brown and red colors. Ornaments are complemented by small triangles, zigzag, oblique mesh. Clay kitchen utensils with an admixture of crushed limestone, shells, sand are represented by pots, decorated with notches or pits, and bowls are also found. There are ceramic zoomorphic figures, a spindle, weaving looms, stone products, including flint.

The problem of site dating, assigned to the Koshylivtsi group (Kandyba) of the boundary of the stages C 1 / C 2 (according to the periodization of T. Passek), is the presence of features from the Shipintsi group (Ryzhov). Likely is the longer existence of the Koshylivtsi monuments and their synchronization with the Brinseny group (Tkachuk). The materials discovered in 2012 have typical «Koshylivtsi» features, but there are also murals inherent in the late Tripoli monuments in the Upper Dniester.

Keywords: Kukuten-Trypillya, Zelenche, Koshylivka group, house-building, ceramics, tools.

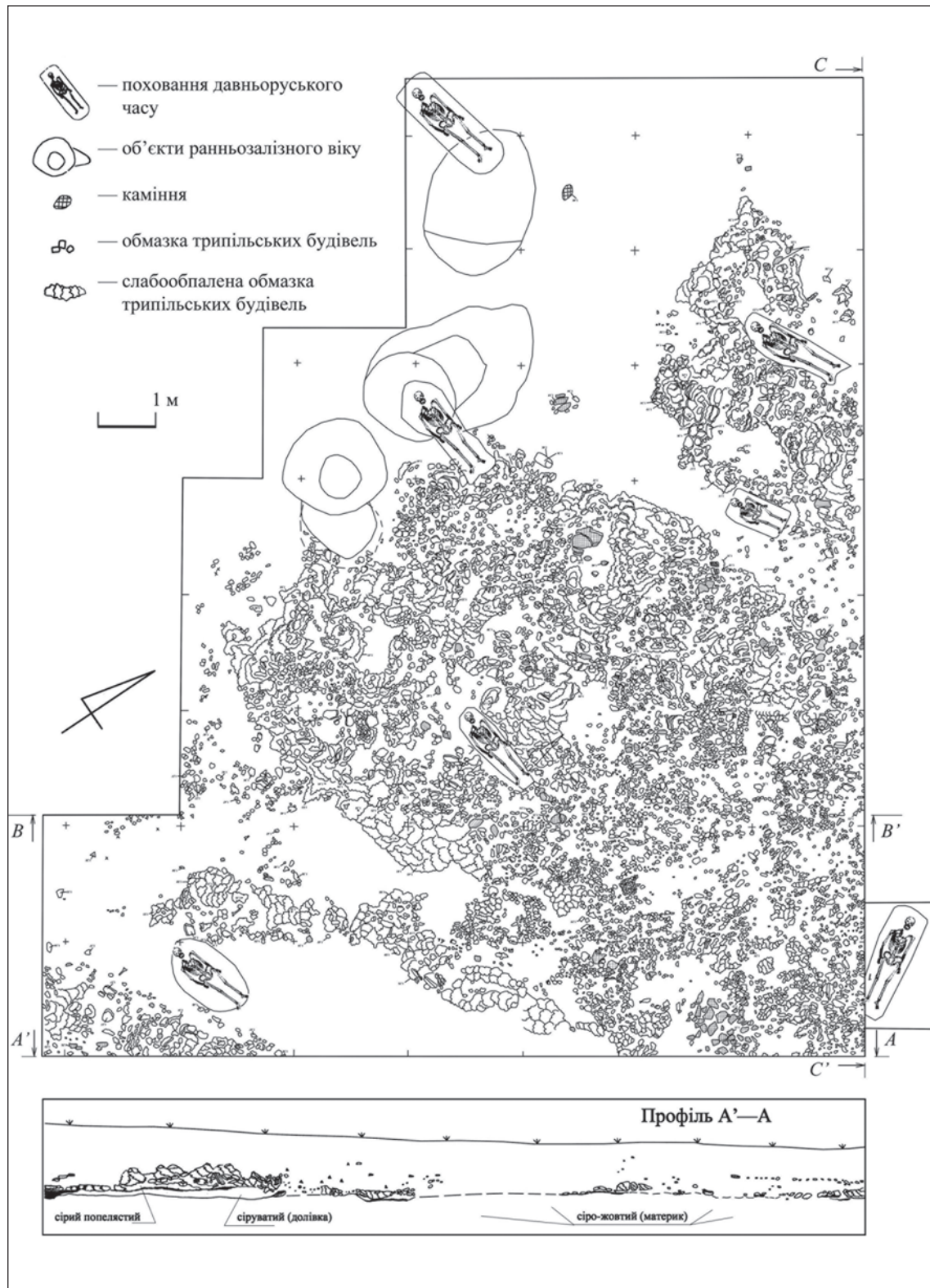

Рис. 1. Зеленче III, розкопки 2012 р., план, профіль

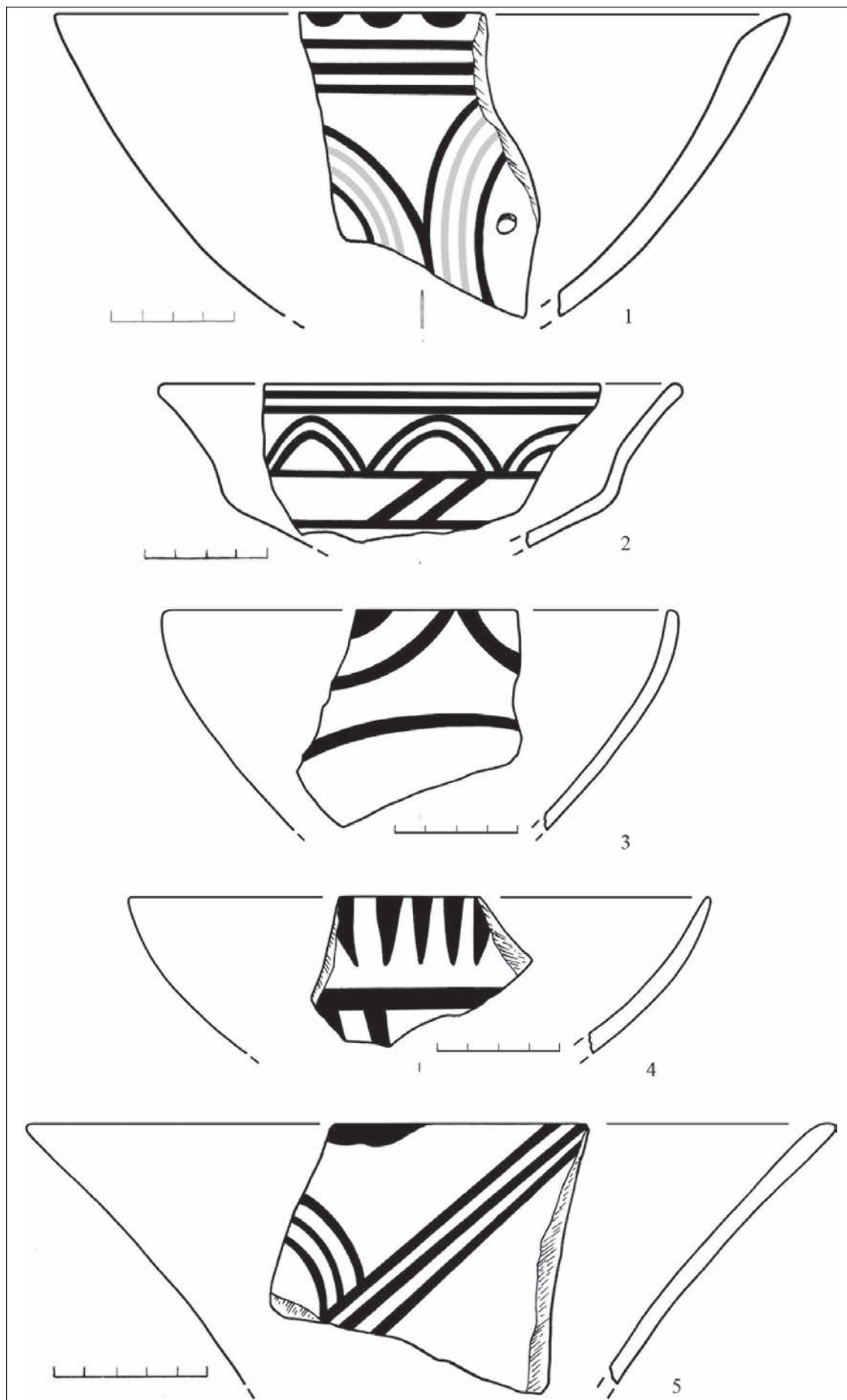

Рис. 2. Зеленче III, розкопки 2012 р., кераміка столова, миски

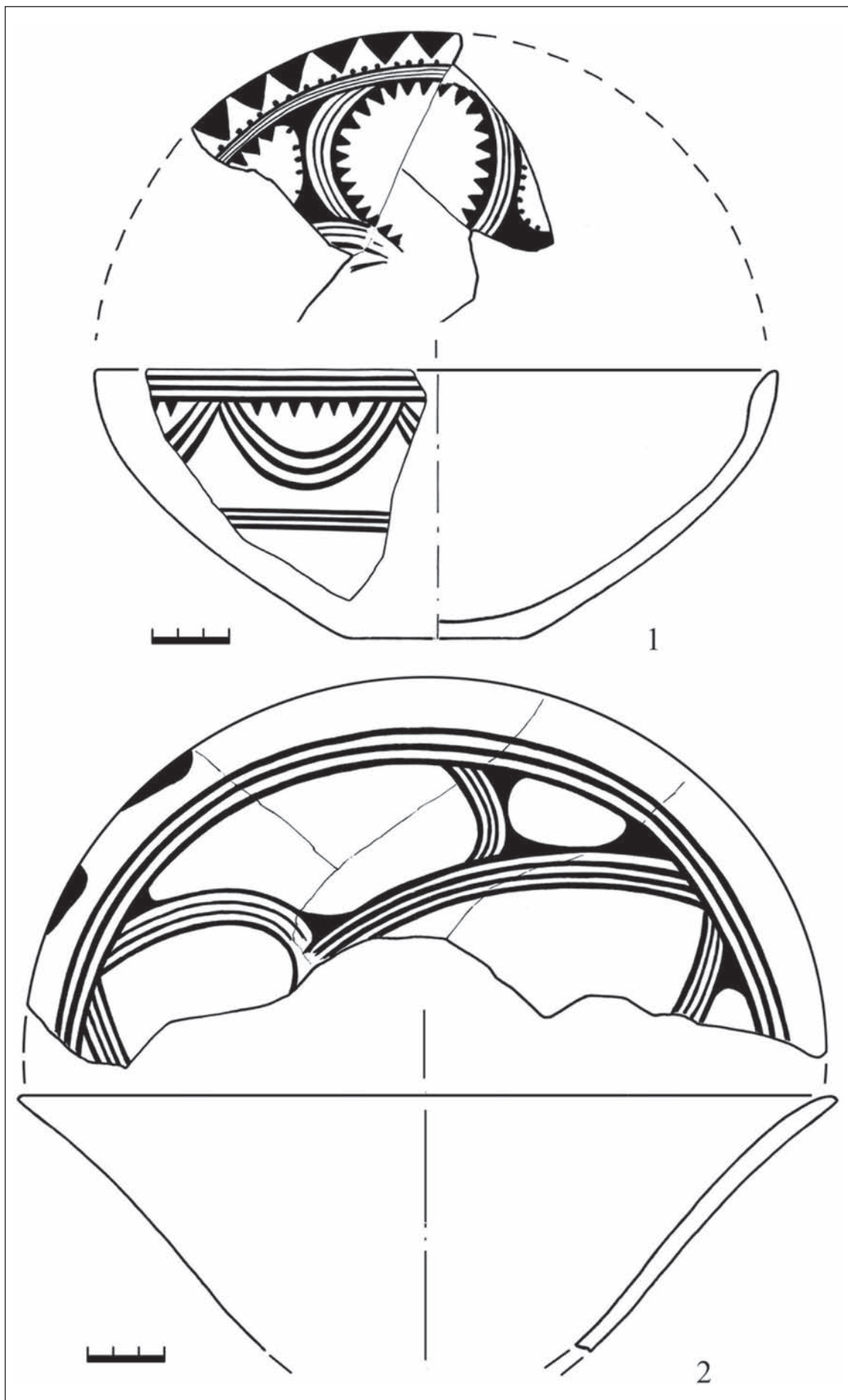

Рис. 3. Зеленче III, розкопки 2012 р., кераміка столова, миски

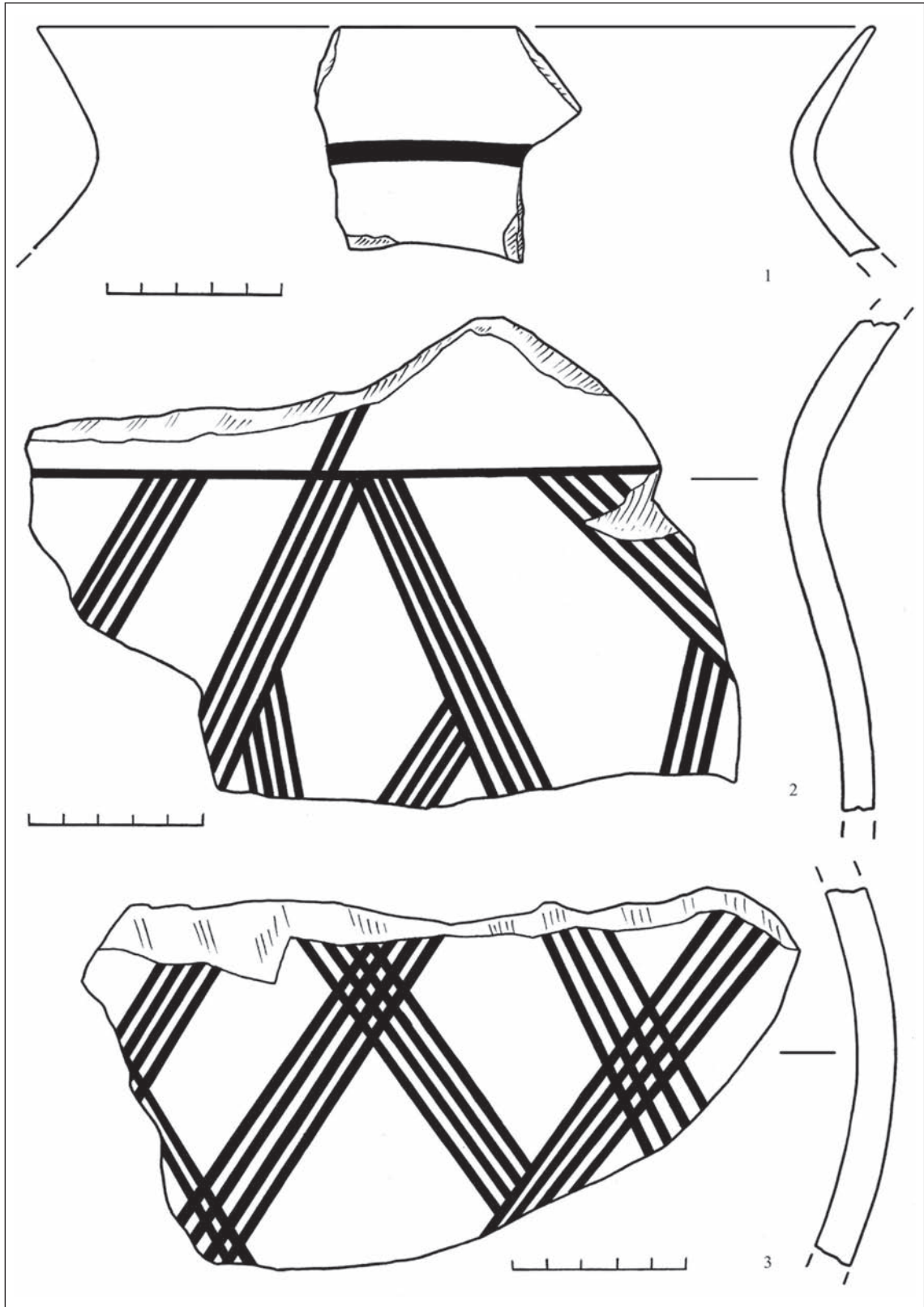

Рис. 4. Зеленче III, розкопки 2012 р., кераміка столова, сфероконічні посудини

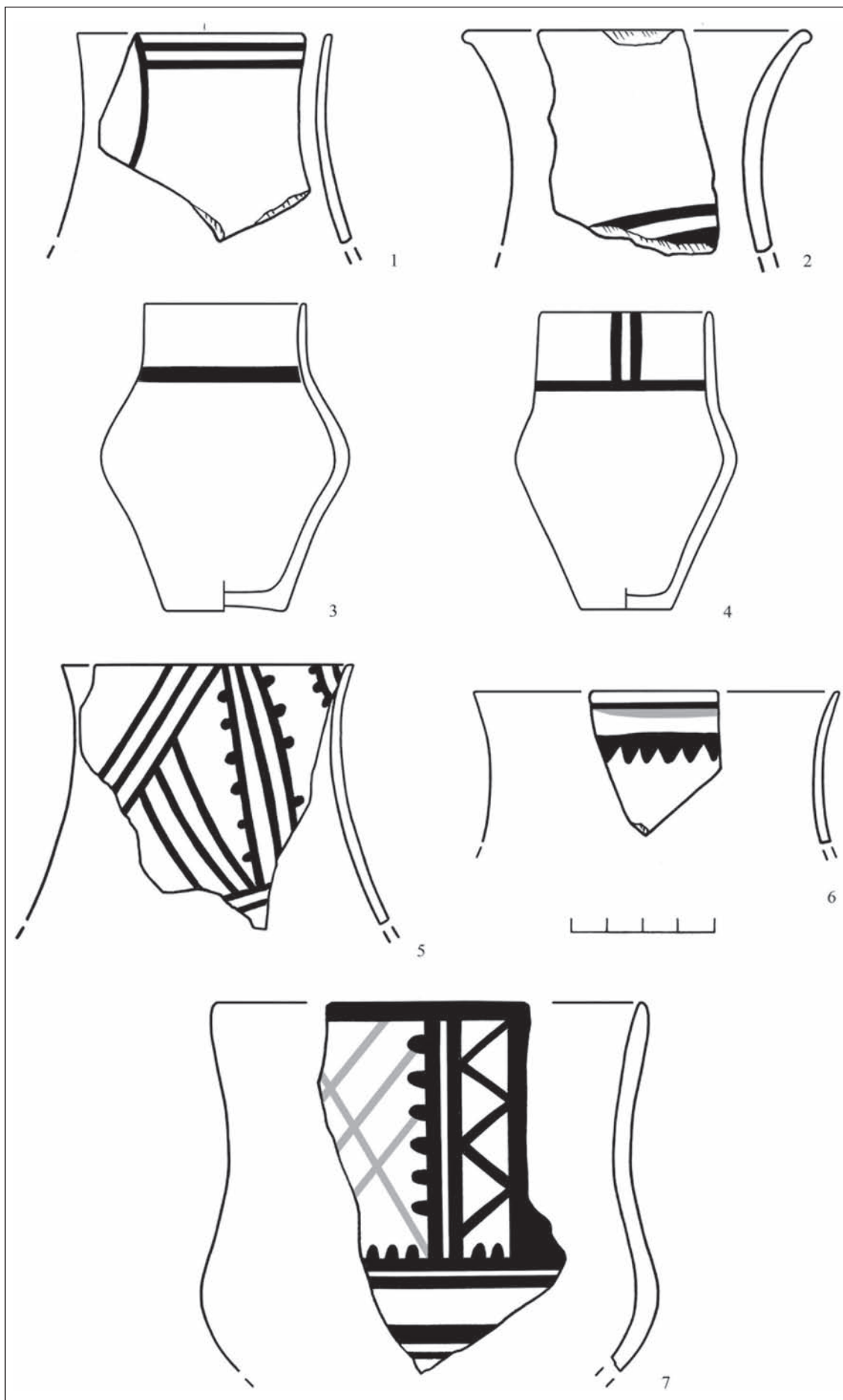

Рис. 5. Зеленче III, розкопки 2012 р., кераміка столова, кубки

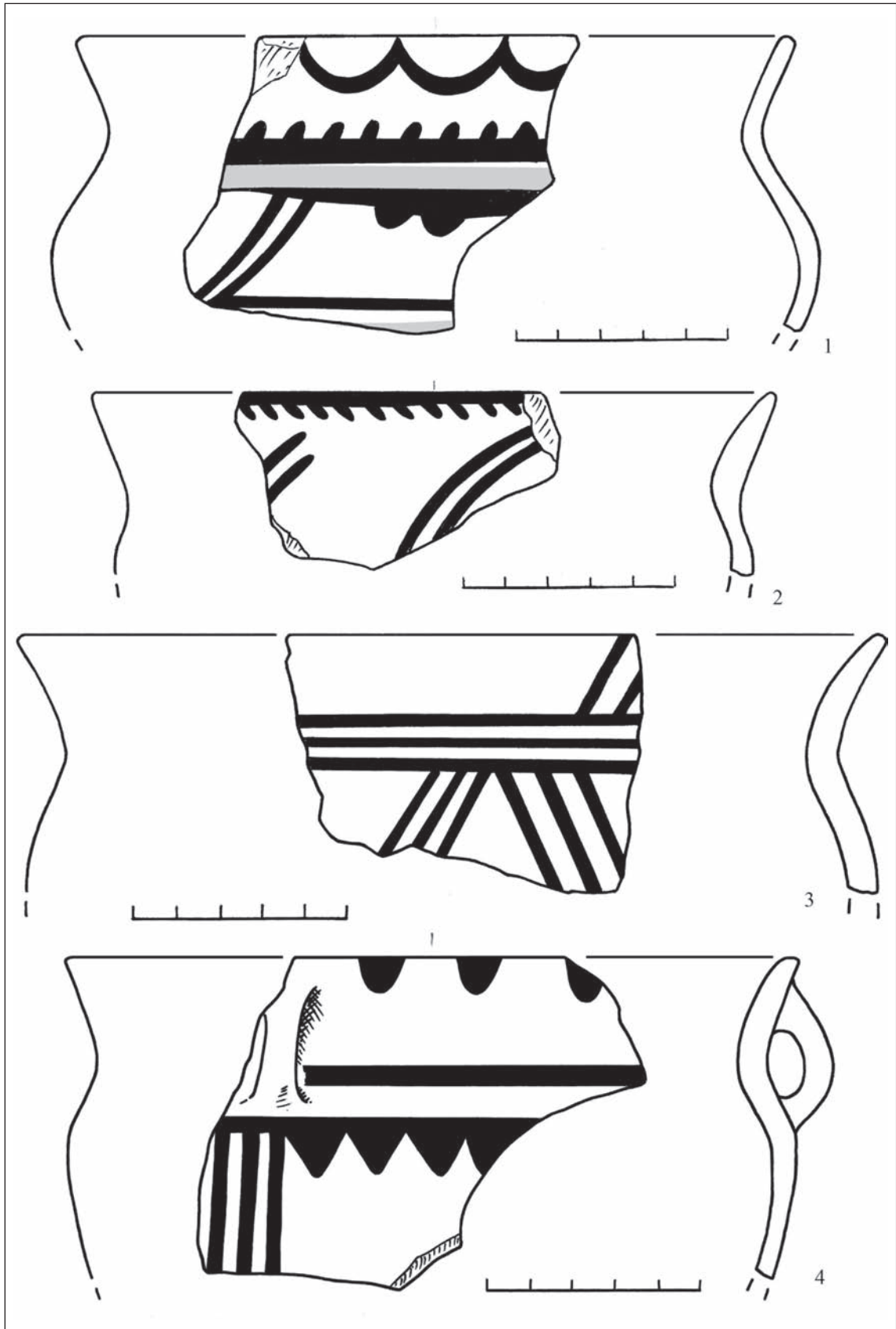

Рис. 6. Зеленче III, розкопки 2012 р., кераміка столова, горщики

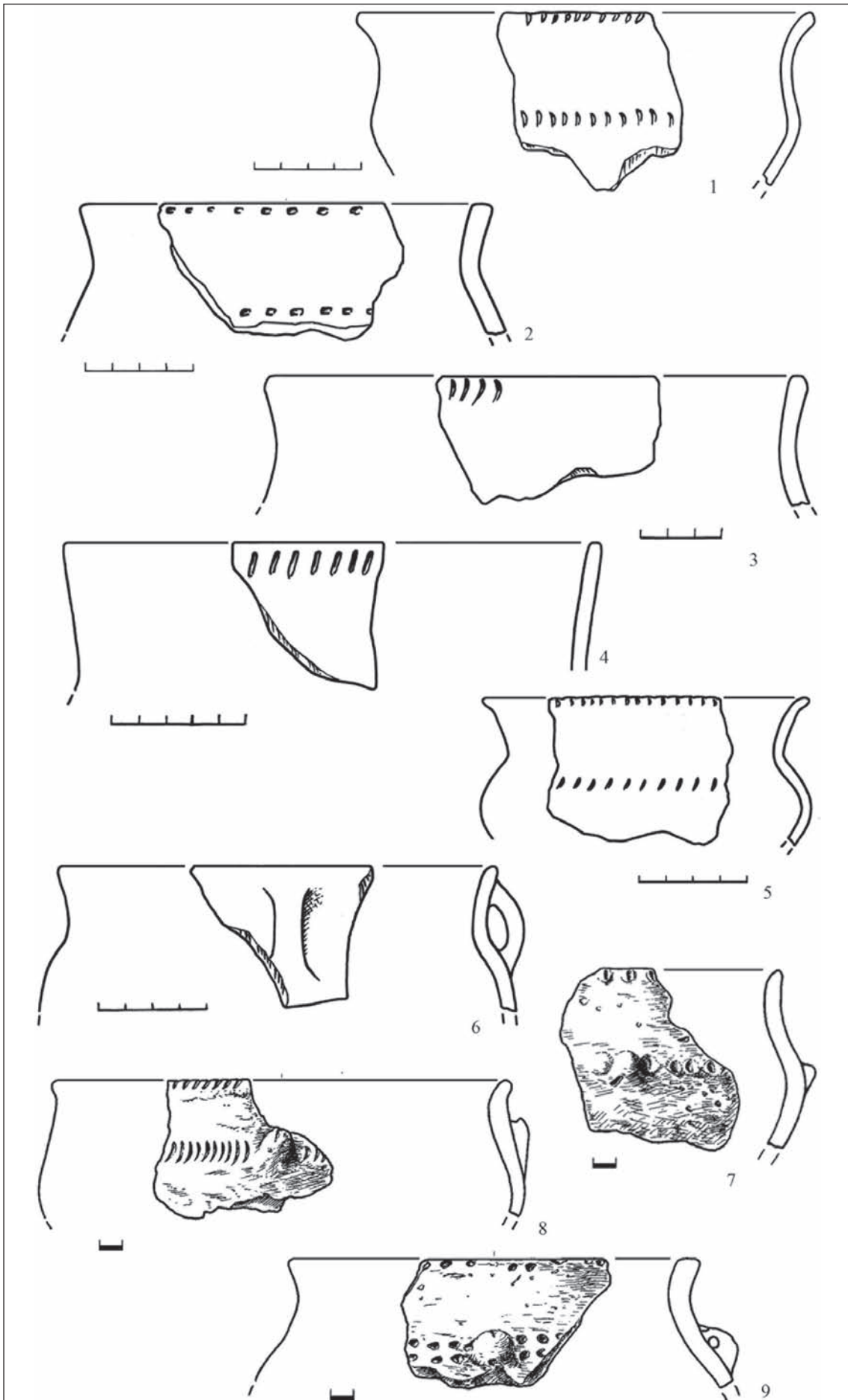

Рис. 7. Зеленче III, розкопки 2012 р., кераміка кухонна

В. А. Папанова, Г. М. Тощев, Ф. В. Каїра

КУРГАН ДОБИ БРОНЗИ БІЛЯ СЕЛА ПОЛОГИ

Стаття присвячена підсумкам розкопок кургану 2 курганного могильника №2417 біля с. Пологи Пологівського району Запорізької області. У двох курганах розкопано 9 поховань доби бронзи. Особливо вирізняється курган № 1 з двома комплексами бронзової епохи¹. Курган №2 репрезентований похованнями культурного кола Бабино та зрубної культури. У науковий обіг вводяться пряжка з кістки, ліпні горщики.

Ключові слова: Пологи, доба бронзи, поховання, циста, пряжка з кістки.

З 2013 р. археологічна експедиція Бердянського державного педагогічного університету, проводить наукові археологічні дослідження у Північному Приазов'ї². Основний напрямок – превентивні археологічні розкопки на полях фермерів. За п'ять років АЕ БДПУ дослідила 15 курганів у Бердянському та Пологівському районах Запорізької області, під насипами яких виявлено 98 поховань доби бронзи – раннього середньовіччя.

Результати розкопок у Бердянському районі опубліковані у повному обсязі (Папанова, Тощев 2014, с.107-121.; Папанова, Тощев 2015, с. 52-76; Папанова, Тощев, Голик 2016, с. 22-58; Папанова Тощев, Голик 2017).

Вперше розкопки у Пологівському районі Запорізької області археологічна експедиція Бердянського державного педагогічного університету провела в серпні – вересні 2018 р. (курганні могильники під охоронними номерами №2007³ та №2417). Кожний могильник складався з двох курганів.

Курганний могильник №2417⁴ знаходився за 1,7 км на північ від північної околиці села Пологи (рис.1). Кургани тягнулися з південного сходу на північний захід. Вони інтенсивно розорювалися. На момент розкопок насип кургану №2 повністю знищили оранкою. Кургани досліджувалися на знесення. Для фіксації тимчасово залишалися бровки, витягнуті по лінії північ-південь.

Під час обстеження площі курганного могильника №2417 знайшли ядрище/нуклеус з слідами сколювання сколів. Вістря стріли бронзове, дволопатево та з виступаючою втулкою, з отвором (довжина 4 см, діаметр втулки 0,5 см). Скіфське, датується V ст. до н.е.

Фрагмент стінки посудини з червоної глини (3,5x4x0,5 см) з графіті I XX (табл. 8,2). Перша X на невеличкій відстані від I. Її верхня права гафта утворює нижню ліву гафту другої X. У іншому ракурсі це AI. Доба середньовіччя (?).

Під курганом досліджено 2 поховання доби бронзи та два об'єкта.

Об'єкт 1 – знаходився в 3 м на південний захід та на глибині 0,6 м від R₀. Яма овальної форми з недбало оформленими стінками. Витягнута по лінії південь-північ. Зазначена глибина 0,23 м. Заповнення – чорнозем, дрібний і середніх розмірів бут. Серед каміння у південній частині виявлені кістки коня та вівці. Тризна.

Об'єкт 2 – в 13,5 м на північний захід на глибині 1,5 від R₀. Глибина від сучасної поверхні 0,3–0,4 м. Не щільне вимощення з дрібного каміння виявлено у шарі чорнозему (розміри: довжина приблизно 2,2 м, ширина 1,2 м).

У північно-західному секторі, на відстані 12 м від R₀ та на глибині 0,3–0,4 м від сучасної поверхні, внизу насипу зафіксоване каміння (довжина приблизно 14 м, ширина 0,3–0,5 м), яке ніби недбало кинули на насип.

¹ Готується до друку окрема стаття.

² Розкопки у Пологівському районі Запорізької області в 70-х – 80-х роках XX та перших десятиліттях XXI ст. проводила археологічна експедиція Запорізького краєзнавчого музею під керівництвом З. Х. Попандопуло (1975,1977, 1988), А. Г. Плешивенко (1988), І.Р.Тихомолової (1988) та А. Л. Антонова (2011) – (Попандопуло 1979,с.109-110; Тихомолова 1989,с.149; Антонов 2011, с.42-43).

³ Стаття про підсумки розкопок КМ №2007 здана до друку.

⁴ Див. звіт авторів (Папанова, Тощев, Каїра 2018).

Значна кількість дрібного каміння зафіксована на поверхні поля. Ймовірно, що воно з розораного насипу кургану.

Курган №2 (№2417-2) знаходився за 127 м на північний захід від кургану №1. Географічні координати (WGS 84): 47°31,278 N та 36° 14,021 E.

Висота кургану від рівня сучасної поверхні у жовтні 2017 р. дорівнювала 0,4 м, діаметр 58 м. Згідно паспорту курган мав округлу/напівсферичну форму (рис. 2).

На момент розкопок розорена насип кургану мала нерівномірно висоту 0,1–0,4–0 м при діаметрі 19 м. На фоні рілля насип виділялася більш світлим кольором та бутом. Умовний центр кургану (R_0) встановили з допомогою геодезичної зйомки. Бровки розбили по лінії північ-південь. Ширина центральної бровки дорівнювала 1 м.

Під курганом досліджено 7 поховань. З них одне культурного кола Бабино (п.№ 6), 2 зрубної КІС (п.1,2), 1 доби бронзи (п.№3), 2 доби середньовіччя (п.4,7) та 1 невизначене. Окрім того, у насипу виявлено 2 об'єкта.

Поховання №1 (впускне) – зрубної КІС, пізньої бронзи, знаходилося в 2 м на південний схід від R_0 на глибині 0,2 м від сучасної поверхні у чорноземі (рис. 3).

Кам'яна циста (1,1x1x0,7x0,9x0,32 м) знаходилася в котловані (глибина 0,35 м від рівня виявлення) стіни, якого облицювали не обробленим або злегка обробленим природним камінням.

Північна стінка (довга) зруйнована. Від *західної (торцева)* залишилося два камінця у північно-західній частині (з півдня на північ – 0,3x0,17x0,3 м, 0,35x0,12x0,25 м). Перший камінь (з півдня) більш ширший виступав всередину більше, ніж другий. Обидва стояли на торці.

Від *південної стінки* залишилося у східній частині два каменю середніх розмірів (з заходу на схід – 0,55x0,38x0,11 м, 0,4x0,38x0,05 м). Перший камінь поставили на дно цисти на вузький торець, а другий на ширший торець впритул до південно-східного кута. Каміння стояли один до одного не щільно та під невеликим ухилом до стінки котловану.

Найкраще збереглася *східна (торцева) стінка*. З півдня на земляному виступі на торці стояв невеликий камінь (0,2x0,1x0,07 м) впритул до східного каменю південної стінки. Не щільно до нього поставили на довшому торці брилу (0,7x0,25–0,34x0,2 м). Знизу майже впритул до неї лежав під нахилом камінь (0,17x0,15x0,1 м), який впав всередину. Поряд з ним лежав невеликий камінець (0,1x0,12x0,07 м). Майже впритул до північно-східного кута стояв камінь у вигляді стовпчика (1,5x0,02–0,07x0,04 м). Ймовірно, що камінь, який лежав під нахилом у північній частині (описаний вище), стояв між брилою та «стовпчиком».

Перекрыття частково збереглося у північно-східній та у південно-західній частинах. У північно-східній частині цисти брилу (0,75x0,5x0,1 м) плазом положили на південну та східну стінки. Ймовірно, що у південно-західній частині також лежала плазом брила, яку розтрощили під час оранки.

Кістяк дорослої людини, лежав на правому боці, головою до сходу, обличчям на північ. Руки зігнуті в ліктях, кисті перед обличчям, ноги зігнуті в колінах під гострим кутом. Кістки збереглися погано. Відсутні кістки верхньої частини черепа (лобова, вилична, скронева та тім'яна кістки, верхня щелепа), кисті рук та стопи, не повністю збереглися кістки таза.

У 3 см на південь від потиличної кістки черепа стояв ліпний горщик з пласким дном, приземкуватий (висота 14,5 см, діаметр вінця 16,5 см, діаметр днища 10 см). Вінець злегка відігнутий. Під вінцем на початку плічок його прикрашав наліпний пружок/валик з скісними насічками, які нанесли паличкою. Зовнішня поверхня гладка. Колір зовнішньої і внутрішньої поверхні посудини – чорний (рис. 3).

Поховання №2 (впускне) – зрубної КІС, пізньої бронзи, виявлено в 4,3 м на південний схід від R_0 на глибині 0,3 м від сучасної поверхні у чорноземі. Контури поховальної споруди не простежені внаслідок сильної спресованості чорнозему із-за проникнення вологи.

Небіжчик 20–40 років лежав головою на південний схід, на лівому боці, руки зігнуті у ліктях. Кістяк зберігся дуже погано (трухлявина). Окрім того, частина кісток розтягли під час оранки. Збереглися – нижня щелепа, частина тім'яної кістки, плечова і променева кістки лівої руки.

На південь від голови стояв ліпний приземкуватий горщик з пласким дном (висота 15,8 см, діаметр вінця 36 см, діаметр днища 18 см). Вінець злегка відігнутий. Під вінцем на початку плічок його прикрасили виділеним валиком з вдавненими скісними насічками, які зробили нігтем. Зовнішня поверхня шорстка. Колір зовнішньої і внутрішньої поверхні посудини – чорний (рис.3).

Поховання №3 (впускне) – доби пізньої бронзи знаходилося в 7,2 м на південний схід від R_0 на глибині 0,45 м від сучасної поверхні у чорноземі. Контури ями не простежені.

Чоловік 40–45 років лежав на лівому боці, черепом на південний схід. Положення рук не простежувалося. Ноги зігнуті під прямим кутом. Кістяк сильно пошкоджений.

Поховання №4 (впускне) – доби середньовіччя. В 4,5 м на південний захід від R_0 на глибині 0,48 м від сучасної поверхні у чорноземі. Контури ями не простежувалися.

Кістяк юнака 20–25 років лежав витягнуто на спині черепом на захід. Руки покладені уздовж тулуба, верхня половина якого злегка провалилася. Кістяк поганої збереженості, череп розтрощений.

Поховання №5 (впускне) – невизначене. Виявлено в 2,5 м на схід від R_0 на глибині 0,7 м від сучасної поверхні у чорноземі. Контури ями не простежувалися.

Від кістяка збереглися лише гомілкові кістки. Судячи з їх положення небіжчик міг лежати витягнуто на спині, черепом на захід.

Поховання №6 (основне) – культурне коло Бабино, середня бронза. Виявлено в 2 м на південний схід від R_0 на глибині 0,2 м. Контури ями не простежувалися.

Знайдені два зуба та ребро, які лежали не в анатомічному порядку, та половинка кістяної пряжки.

Пряжка овальної форми з кістки (половина). Її розміри: довжина 6,5 см, ширина 2–3 см, товщина 0,3–1 см, діаметр отвору 1,9–2,1 см. Злегка вигнута (рис. 5). Пряжка відноситься до типу О2.Б.В. згідно типології С. Лисенко (Лысенко 2011, с. 127, рис. 2).

Поховання №7 (впускне) – доби середньовіччя. Виявлено в 6 м на схід від R_0 на глибині 0,4 м. Контури ями не простежувалися.

Кістяк чоловіка 25–30 років лежав витягнуто на спині черепом на захід. Руки покладені уздовж тулуба. Відсутні кисть лівої руки, кістки стопи правої ноги, малогомілкова і великогомілкова кістки та кісті стопи лівої ноги. Кістки тазу роздроблені. В 0,1 м на південь від променевої кістки лівої руки зафіксована пляма попелу (0,3x0,2x0,02 м).

Об'єкти, які знаходилися за межами поховань

Об'єкт 1 – розвал каміння (0,75x1,10 м) в 3,5 м на південний схід від R_0 на глибині 0,2 м, витягнутий по лінії північний схід – південний захід. Всього лежало 10 злегка оброблених каменів різних розмірів.

Об'єкт №2 – яма округлої форми в 4 м на південний схід від R_0 на глибині 0,8 м. Її розміри – діаметр верху 0,8 м, діаметр низу 0,6 м, зазначена глибина в шарі щільного материка 0,7 м. Дно лінзоподібне.

Також зафіксовані «плями» материкової глини, розташовані півколом на схід від R_0 на глибині 0,3 м, які не пов'язані з жодним із поховань.

Стратиграфія насипу

Вірогідно, що курган насипали в один прийом над похованням №6 культурного кола Бабино. Його зруйнувало поховання №1 епохи пізньої бронзи, що розташовувалося вище за нього. Пізніше в насип впущене ще одне поховання зрубної культури, після нього – доби пізньої бронзи, два доби середньовіччя та одне не

визначене. Рівень стародавнього горизонту зафіксований на глибині 0,5–0,55 м від сучасної поверхні.

Особливості поховального обряду могильника

Поховальний інвентар в п.6 к.2 культурного кола Бабино, представлений пліткованою пряжкою від паска, яку зробили з кістки у формі овалу. Аналогічні пряжки знайдені у похованнях дніпро–донської та дніпро–прутської культур кола Бабино (Литвиненко 2011, с. 113, 117, рис. 2: 18,4: 17; Лысенко 2011, с. 127, рис. 5: 5,6,8). Подібні пряжки розповсюджені і в похованнях культурного кола Бабино на Нижньому Поволжі (Мимоход 2014, с. 117).

У похованнях зрубної культури стояли ліпні горщики. Близький за формою горщик до посудини з п.1 к.2, розкопаний у II Федорівському к.5, п.1. А. Семенова, зазначає, що це горщики рідкісної форми, які мають свій індивідуальний орнамент (Семенова 2000, с. 167, 192, рис.10: 18).

Курган №2 залишили носії дніпро–донської культури кола Бабино. В курганному могильнику №2417 спостерігаємо типову для Приазов'я хронологічну послідовність ямної, катакомбної, бабинської та зрубної культур.

Отже, розкопки в Бердянському та Пологівському районах Запорізької області суттєво розширюють джерелознавчу базу для вивчення найдавнішої історії Північного Приазов'я.

Автори вдячні за антропологічні визначення д.м.н., професору Л. Ф. Каськові та к.м.н. А. В. Артему (кафедра дитячої терапевтичної стоматології з профілактикою стоматологічних захворювань «Української медичної стоматологічної академії» м. Полтава), а також професору І. В. Нечаєвій (Ohlone College, Сан-Франциско, США). За археозоологічні – к.і.н., доценту О. П. Секерській (Одеський археологічний музей НАН України).

ЛІТЕРАТУРА

Антонов, А. Л. 2011. Исследования археологической экспедиции ЗОКМ в 2011 г. *Культурна спадщина Запорізького краю*. Запоріжжя: Дике поле, с. 42–43.

Литвиненко, Р. О. 2011. Культурный круг Бабино: название, таксономия и структура. *Краткие сообщения Института археологии*, 225, с. 108–123.

Лысенко, С. Д. 2011. К вопросу о культурно-хронологической и функциональной принадлежности костяных «пряжек» в Среднем Приднепровье. *Краткие сообщения Института археологии*, 225, с. 123–143.

Мимоход, Р. А. 2014. Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье: от криволукской культурной группы к волго–донской бабинской культуре. *Краткие сообщения Института археологии*, 232, с. 101–119.

Папанова, В. А., Тощев, Г. Н. 2014. Курганы у с. Дмитровка Бердянского района Запорожской области. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*. Запоріжжя, Т. XVII, с. 107–121.

Папанова, В. А., Тощев, Г. Н., Голик, А. А. 2015. Раскопки курганного могильника у с. Дмитровка Бердянского района Запорожской области. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*. Запоріжжя, Т. XVIII, с. 52–76.

Папанова, В. А., Тощев, Г. Н., Голик, А. А. 2016. Раскопки курганного могильника эпохи бронзы (с. Дмитровка Бердянского района Запорожской области). *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*. Київ, Т. XIX, с. 22–58.

Папанова, В. А., Тощев, Г. Н., Голик, А. А. 2017. Раскопки курганного могильника эпохи бронзы в Северном Приазовье. *Старожитності степового Причорномор'я та Криму*. Київ, Т. XX, с. 78–99.

Папанова, В. А., Тощев, Г. М., Каїра, Ф. В. 2018. *Звіт. Розкопки курганних могильників №2007 і №2417 (м. Пологи та с. Пологи Пологівського району Запорізької області) у 2018 р.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Київ.

Попандопуло, З. Х. 1979. Костянтинівські кургани. *Археологія*, 31, с. 109–110.

Семенова, А. П. 2000. Погребальные памятники срубной культуры. В: Колев, Ю. И., Мамонов, А. Е., Турецкий, М. А. (ред.) *История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век*. Самара: Изд-во Самарского научного центра РАН.

Тихомолова, И. Р. 1989. Памятники сарматского времени в бассейне р. Конка. В: Тощев, Г. Н. (отв. ред.) *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности*. Запорожье: ЗГУ, с. 149.

REFERENCES

- Antonov, A. L. 2011. Issledovaniya arxeologicheskoy e`kspediczii ZOKM v 2011 g. *Kulturna spadshchyna Zaporizkoho kraiu*. Zaporizhzhia: Dyke pole, s. 42–43.
- Litvinenko, R. O. 2011. Kul`turny`j krug Babino: nazvanie, taksonomiya i struktura. *Kratkie soobshheniya Instituta arxeologii*, 225, s. 108–123.
- Ly`senko, S. D. K voprosu o kul`turno-xronologicheskoy i funkczional`noj prinadlezhnosti kostyany`x «pryazhek» v Srednem Pridneprov`e. *Kratkie soobshheniya Instituta arxeologii*, 225, s. 123–143.
- Mimoxod, R. A. 2014. Postkatakombny`j period v Nizhnem Povolzh`e: ot krivolukskoj kul`turnoj grupy` k volgo-donskoj babinskoj kul`ture. *Kratkie soobshheniya Instituta arxeologii*, 232, s. 101–119.
- Papanova, V. A., Toshhev, G. N. 2014. Kurgany u s. Dmitrovka Berdianskogo raiona Zaporozhskoi oblasti. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*. Zaporizhzhia, T. XVII, s. 107–121.
- Papanova, V. A., Toshhev, G. N., Golik, A. A. 2015. Raskopki kurgannogo mogilnika u s. Dmitrovka Berdianskogo raiona Zaporozhskoi oblasti. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*. Zaporizhzhia, T. XVIII, s. 52–76.
- Papanova, V. A., Toshhev, G. N., Golik, A. A. 2016. Raskopki kurgannogo mogilnika epokhi bronzy` (s. Dmitrovka Berdianskogo raiona Zaporozhskoi oblasti). *Zaporozhskoi oblasti. Starozhytnosti Stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*. Zaporizhzhia, T. XIX, s. 22–58.
- Papanova, V. A., Toshhev, G. N., Golik, A. A. 2017. Raskopki kurgannogo mogilnika epokhi bronzy` v Severnom Priazove Zaporozhskoi oblasti. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*. Zaporizhzhia, T. XX, s. 78–99.
- Papanova, V. A., Toshhev, H. M., Kaira, F. V. 2018. *Zvit. Rozkopky kurhannykh mohylnykiv №2007 i №2417 (m. Polohy ta s. Polohy Polohivskoho raionu Zaporizkoi oblasti) u 2018 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy. Kyiv.
- Popandopulo, Z. Kh. 1979. Kostiantynivski kurhany. *Arkeolohiia*, 31, s. 109–110.
- Semenova, A. P. 2000. Pogrebalnye pamiatniki srubnoi kultury`. In: Kolev U. I., Mamonov, A. E., Turetskii, M. A. (red.). *Istoriia Samarskogo Povolzhia s drevneishikh vremen do nashikh dnei Bronzovy`i vek*. Samara: Izd-vo Samarskogo nauchnogo tsentra RAN.
- Tikhomolova, I. R. 1989. Pamiatniki sarmatskogo vremeni v basseine r. Konka. In: Toshhev G. N. (otv. red) *Problemy` izucheniya katakombnoj kul`turno-istoricheskoi obshhnosti*. Zaporozh`e: ZGU, s. 149.

V. A. Papanova, H. M. Toshhev, F. V. Kaira

A BURIAL MOUND OF THE BRANZE AGE NEAR THE VILLAGE OF POLOGY

The article is devoted to the results of excavations of burial mound №2417 near the village Pology of Pologovsky district of Zaporizhzhya region. Seven Bronze Age graves were excavated in two mounds. Mound No 2 is represented by burials of Babino's cultural circle and comfortable culture. In the scientific circulation are introduced buckle of bone, molded vessels of rare form.

Keywords: Pology, bronze age, burial, cyst, bone of buckle.

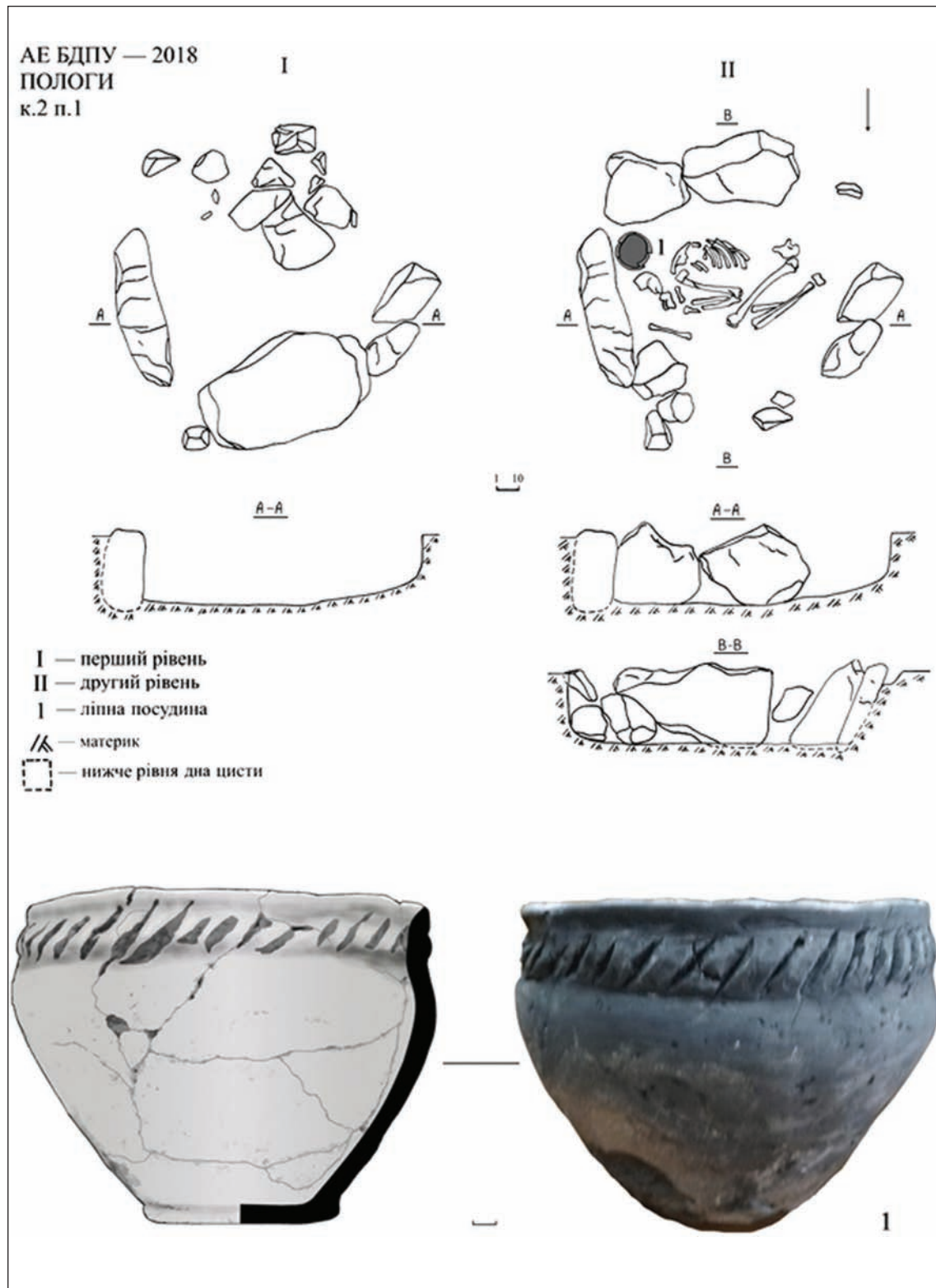
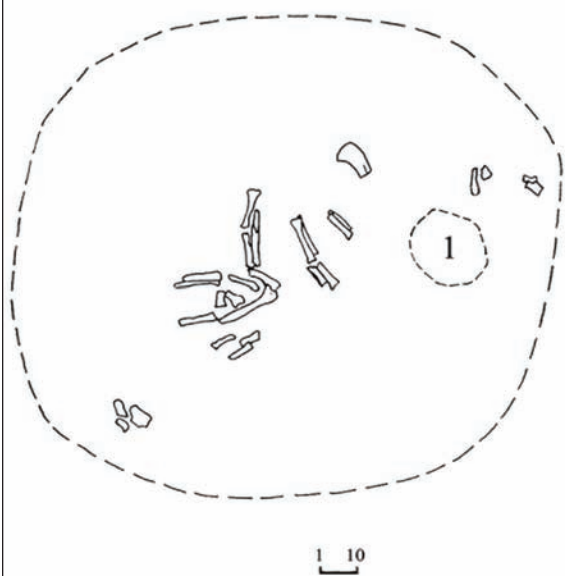

Рис. 3. Поховання 1 в кургані №2

АЕ БДПУ — 2018
ПОЛОГИ
к.2 п.2

1— розвал ліпної посудини

Рис. 4. Поховання 2 в кургані №2

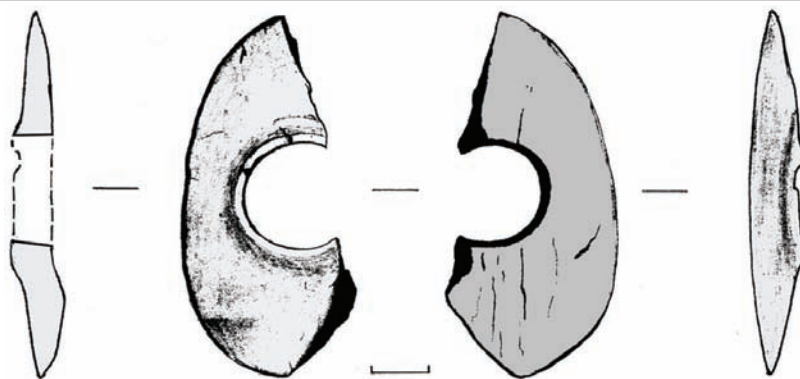

Рис. 5. Пряжка з п.6 к.2

С. А. Теліженко

ОЛЕНІВКА - ЕНЕОЛІТИЧНЕ ПОСЕЛЕННЯ ЗІ СКУПЧЕННЯМИ МУШЕЛЬ НА ПІВОСТРОВІ ТАРХАНКУТ

В публікації вперше вводяться в обіг матеріали енеолітичного поселення зі скупченнями морських моллюсків Оленівка, розташованого на території півострова Тарханкут (АР Крим, Україна). Поселення було виявлено у 1986 році Первісною археологічною експедицією ІА АН УРСР. За характерними ознаками матеріальної культури, передусім керамічного та кременевого комплексів, поселення може бути поставлене в один ряд з відомими пам'ятками Гірської частини Криму, які датуються серединою IV тис. до н.е.: Ласпі-І, Ардич Бурун, Фат'ма Коба (шар 1), Кукрек (верхні шари) та ін.

Ключові слова: Крим, енеоліт, скупчення морських моллюсків.

Вступ. У 1986 році з метою відбору зразків для проведення радіовуглецевих аналізів, учасниками Первісної археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР, яку очолював зав. відділом кам'яного віку, д.і.н. Д. Я. Телегін, було проведено обстеження декілька стоянок на території Гірського Криму (Ласпі-7; Фат'ма Коба та Шан Коба) та у степовій частині півострова, на Тарханкуті (Телегін, Зализняк, Нужный 1986, с. 20-22). В останньому пункті перебування експедиції було досліджено два енеолітичних скупчення мушель, інформація про які заповнює прогалину у стані вивчення давньої історії північно-західного Криму.

Енеолітична стоянка Оленівка-1 розташовується у 4,8 км від центральної частини с. Оленівка (*Чукур, Чукур*) Чорноморського району АРК на узбережжі невеличкої бухти Очеретай (*Черетай, Чаротай, Прибойнівська*), майже в гирлі балки Очеретай, що впадає у бухту (рис. 1, 2). У звіті за 1986 рік (Телегін, Зализняк, Нужный 1986) вказаний топонім «урочище Червяк». Ця назва місцевості відсутня на всіх відомих топонімічних мапах Кримського півострова і, скоріше за все, виникла в результаті невірної інформації, отриманої від місцевих жителів.

Скупчення мушель виявлено у береговому урвищу, що підвищується на 8 м над рівнем моря, у 100 м на південний захід від галькового пляжу, розташованого у гирлі балки Очеретай (*Чоротайська, Прибойнівська*). Довжина культурних відкладень сягає 80 м. В місцях найвищої концентрації матеріалів, там де існувала загроза обвалу берега, було зроблено 2 зачистки (**зач. 1 та зач. 2 на плані**) довжиною 7 та, відповідно, 8 м, з врізкою у берег до 0,5/0,7 м (рис. 3). В обох зачистках, на глибині від 0,1 м було зафіксовано культурний шар, який окрім моллюсків устриць та мідій, містив подрібнені трубчасті кістки тварин, фрагменти ліпного посуду та кременеві вироби. Загалом, в результаті проведення зачисток узбережної лінії та зборів на поверхні, було виявлено 158 одиниць знахідок. Наприкінці 90-х років ХХ ст. під час перевезення археологічних колекцій Інституту археології з території Видубицького монастиря до тимчасового місця зберігання у Феофанії, а звідти до фондів інституту, що на Оболоні, колекція зменшилася на 102 одиниці. Проте аналіз навіть тих артефактів, які вціліли, дозволяє зробити висновок про приналежність частини з них до гірськокримської енеолітичної культури (ГЕК), найвідомішими пам'ятками якої є Ласпі-І, Ардич Бурун, Фат'ма Коба (верхні шари), Кукрек (верхні шари) ті інші.

Результати досліджень. *Зачистка 1.* Зачистку було проведено в північно-східній частині балки Очеретай, вздовж лінії морського узбережжя (рис. 3). Загальна протяжність зачистки сягає 7 м. Вглиб берега пройдено 0,5 м. Потужність культурних нашарувань, які фіксувалися одразу під дерновим шаром, сягала 0,10 м. Літологію пам'ятки детально не описано, проте можна припускати, що між культурним шаром та скелею, яка в даному місці фіксується на глибині 0,3 м, був стерильний прошарок суглинку. Знахідки локалізувалися нерівномірно. У місцях скупчень артефактів, за згадкою авторів звіту, виявлено велику кількість фауністичні решток – стулки устриць і мідій, а також подрібнені трубчасті кістки та зуби коня та вівці. Згідно польового опису із зачисткою 1 пов'язується 48 знахідок з яких

зберігся лише один фрагмент ліпної посудини із заглаженими сторонами співвідноситься з цією ділянкою досліджень. Тісто посудини містить домішки піску та подрібненої мушлі. Для повноти картини слід вказати загальний опис знахідок, який фігурує у польовому опису: вінця та стінки ліпного посуду без орнаменту 41 одиниця, 1 перетин пластини та 6 кременевих відщепів.

Зачистка 2. Зачистку 2, протяжністю до 8 м та з врізкою у берег до 0,7 м, було здійснено на південний захід від зачистки 1 (рис. 3). Культурний шар фіксувався одразу під дерновим шаром, починаючи з глибини 0,05/0,10 м. Артефакти представлені фрагментами кісток тварин, стулками устриць та мідій, фрагментами ліпного посуду та виробами з кременю. Фауністичний комплекс до наших днів не зберігся. Загальна кількість знахідок, що збереглися, сягає лише 19 одиниць (було 38).

Керамічний комплекс представлений фрагментами від 16 ліпних посудин, більшість з яких належать горщикам епохи енеоліту. Характерним для посуду епохи енеоліту є відносна тонкостінність і крихкість стінок, а також додавання до керамічної маси домішки подрібнених мушель. Орнаментованим виявився лише один горщик з ледь відхиленим назовні вінцем. Орнамент у вигляді трьох рядів відтисків шнурового штамп, зіставлених у зигзаг, нанесений на шийку виробу (рис. 4: 1.). По краю вінця нанесено відступаючі відбитки нігтя.

Ще два найбільш показових фрагменти ліпного посуду скоріше за все відносяться до епохи енеоліту – фрагмент вінця сіроглиняної ліпної посудини (рис. 4: 3) та шийка бежевоглиняного ліпного горщика (рис. 4: 2). Обидві посудини мають заглажені сторони.

Деякі фрагменти, судячи з усього, відносяться до епохи бронзи. Мова йде про посуд який виготовлено з глини, що містить домішки дрібнозернистого піску та має досить щільну фактуру стінок. Один з фрагментів належить плоскодонній посудині.

Кременевий комплекс представлений лише трьома виробами (за описом 11). Сировиною слугували жовна сірого та бежевого кольорів. В двох екземплярах представлено *pièce esquille*, які виготовлені на відщепках. Характерною рисою цих знарядь є фасетки від утилізації на поперечному краю (рис. 4: 5). Ще одне знаряддя – *encoche*, виготовлено на проксимальній частині пластинчастої заготовки з паралельною огранкою дорсальної поверхні (рис. 4: 4). Дрібна ретуш вкриває дорсальну та вентральну сторони виробу. У опису згадується також кременевий ніж, проте він не зберігся до наших днів.

Більшу кількість знахідок було виявлено в результаті досліджень так званої «закладки», яку було простежено західніше зачистки 2 (53 одиниці за описом; зберіглося 35 одиниць). У звіті цей об'єкт згадується побічно, вказано лише його розміри 3x4 м та зроблено припущення про те, що «...каменная закладка положена над погребением». Цей висновок, безумовно, ґрунтується на знахідках фрагментів людського черепа. Цікаво зазначити спостереження про те, що артефакти (стулки молюсків, кістки тварин, кераміка та вироби з кременю) «ползут» з під закладки по схилу. Це однозначно свідчить про те, що згадана споруда є більш пізньою по відношенню до шару епохи енеоліту. На це також прямо вказують і деякі знахідки, серед яких характерний для епохи пізньої бронзи посуд, орнаментований пальцевими відтисками (рис. 4.10,11), фрагмент плоскодонної посудини, вінця банки (рис. 4: 7) та коричневоглиняного короткошийного горщика (рис. 4: 9). Технологічною ознакою посуду епохи пізньої бронзи є додавання керамічної маси жорстви та піску.

Кераміка епохи енеоліту, з якою і слід пов'язувати згадані вище стулки устриць та мідій, представлена фрагментом вінця слабопрофільованого горщика з комірцеподібним потовщенням, орнаментованого відбитками зубчастого штамп (орнамент майже не зберігся) (рис. 4: 6) та уламком шийки сіроглиняного горщика, орнаментованого зигзагом, нанесеним відбитками шнурового штамп (рис. 4: 8). Остання посудина дуже нагадує фрагмент орнаментованого горщика, виявленого

в зачистці 1. Весь посуд епохи енеоліту виготовлено з керамічної маси, що містить домішки подрібненої мушлі.

Кременевий комплекс представлений лише 9 виробами (за описом 15). Судячи за наявності у комплексі відбійника, виготовленого на кременевому уламку, процес розщеплення сировини міг відбуватися безпосередньо на стоянці, на що також вказують первинні та вторинні відщепи (4 одиниці) та реберчастий скол. Вироби з вторинною обробкою представлені проксимальною та дистальною частинами пластинок з фрагментарною дорсальною ретушшю утилізації по краях (рис. 4: 12, 14), а також вторинним відщепом з фрагментарною притуплюючою дорсальною ретушшю по краю (рис. 4: 13). У звіті також згадується уламок біфасіального наконечника стріли підтрикутної форми та скребачка «энеолитоидного облика». На жаль, вказані артефакти не збереглися.

У звіті також є свідчення про два інших місцезнаходження – Оленівка-2 та Оленівка-3, перше з яких локалізоване в південній частині пляжу (його межі на схемі не позначено) (рис. 3), де на схилі простежено чотирикутну кам'яну огорожу «татарський загон для скота». На схід від огорожі зустрічаються фрагменти ліпного посуду скіфського часу. Оленівка-3 розташовується у 800 м на схід від моря. Місцезнаходження локалізоване за наявністю на поверхні залишків кам'яних конструкцій та численних фрагментів амфор.

Висновки. Підсумовуючи наведену вище інформацію, необхідно акцентувати увагу на тому, що епоха енеоліту Кримського півострова дуже слабо вивчена. Вся джерельна база ґрунтується на поодиноких публікаціях, що стало причиною хибних припущень. В одній з останніх публікацій, присвяченій аналізу господарської діяльності населення Гірського Криму в епоху енеоліту, було висунуте припущення про існування локальної гірськокримської енеолітичної культури, яка об'єднує стоянки узбережного типу (Південного узбережжя Криму) та стоянки відкритого або захищеного (навіси та гроти) типу (Теліженко, Яніш 2017, с. 180). Одним з об'єднуючих факторів, який дозволив виділити вказану культуру є керамічний комплекс, який, не дивлячись на всі відмінності у господарській спрямованості та приуроченості до певного ландшафту, є досить одноманітним з незначними варіаціями. Інформація про пам'ятки, які розташовані поза межами зазначеної території поширення, мали уривчастий і непевний характер і тому не були залучені до аналізу, хоча у публікації припускалася ймовірність їх існування поза межами власне Гірської частини Кримського півострова, в тому числі й у степових районах. Власне, керамічний комплекс Оленівки є тотожним комплексам таких енеолітичних пам'яток як: Ардич Бурун, Ласпі-І, Фат'ма Коба (шар 1) тощо. З узбережними пам'ятками Оленівку, природно, об'єднує особливості господарської діяльності, спрямованої на експлуатацію морських ресурсів. Слід зазначити, що у своєму дисертаційному дослідженні А.А. Щепинський підкреслював особливість поселень зі скупченнями морських мушель, в результаті чого в межах раннього енеоліту Криму ним було виділено пам'ятки «культури скупчень мушель» (Щепинський 1975, с. 11). Ця думка була повторена ним через 10 років, хоча від виділеної раніше культури авторомі довелось відмовитися (Щепинський 1985, с. 321). Наразі, маючи беззаперечні свідчення не лише про Оленівку, але й про енеолітичні поселення зі скупченнями морських молюсків в урочищу Чунду Кулак, що неподалік від бухти Великий Атлеш, у 3,7 км на південний схід від с. Оленівка та у 8 км на південний схід від поселення в бухті Очеретай, слід визнати хибність поширення культури територією гірської частини Кримського півострова. Натомість, логічним здається об'єднання пам'яток, про які йшла мова вище в межах *кримської енеолітичної культури (КЕК)*. Ця культура, як тепер стає зрозумілим, представлена в усіх ландшафтних зонах Кримського півострова і датується, згідно радіокарбонних дат, отриманих за матеріалами поселення Ардич Бурун серединою IV тис. до н.е. (Motuzaitė-Matuzeviciute, Telizhenko, Jones 2013, p. 124). Для більш коректного обґрунтування виділення нового культурного явища –, необхідним представляється дослідження ряду питань, серед яких: генетичне походження і подальша доля енеолітичного населення Кримського півострова, його зв'язки із населенням суміжних територій тощо.

ЛІТЕРАТУРА

Телегин, Д. Я., Зализняк, Л. Л., Нужный, Д. Ю. 1986. *Отчет об археологических исследованиях в Надпорожье и Крыму в 1985 году*. Науковий архів ІА НАНУ, ф.е. 22021.

Теліженко, С. А., Яніш, Є. Ю. 2017. Між морем та горами. Стратегія господарської діяльності населення Гірського Криму в енеоліті. В: Терпиловський, Р. В. (ред.). *Людина та ландшафт: первісна археологія Східної Європи*. Київ: Vita Antiqua, №9, с. 180-193.

Щепинский, А. А. 1975. *Энеолит Крыма*. Автореферат диссертации к.и.н. ИА АН УССР.

Щепинский, А. А. 1985. Ранний энеолит Крыма. В: Телегин Д.Я. (ред.). *Археология Украинской ССР*. Т.1. Первобытная археология. Киев: Наукова думка, с. 320-324.

Motuzaitė-Matuzevičiute, G., Telizhenko, S., Jones, M. 2013. *Journal of field archaeology*, vol. 38. No. 2. p. 120-128.

REFERENCES

Telehin, D. Ya., Zalizniak, L. L., Nuzhnyi, D. Yu. *Отчет об археологических исследованиях в Надпорожье с Крыму в 1986 году*. Naukovyi arhiv IA NANU, f.e. 22021.

Telizhenko, S. A., Yanish, Ye. Yu. 2017. Mizh morem ta horamy. Stratehiya hospodarskoyi diyalnosti naselennia Hirskoho Krymu v eneoliti. V: Terpylovskii R.V. (red.). *Liudyna ta landshaft: pervisna arheolohiia Shidnoyi Yevropy*. Kyiv: Vita Antiqua, №9, s. 180-183.

Scchepinskii, A. A. 1975. *Eneolit Kryma*. Avtoreferat dissertatsii k.i.n. IA AN USSR.

Scchepinskii, A. A. 1985. Ranniy eneolit Kryma. V: Telegin D.Ya. (red.). *Arheolohiia Ukrainskoy SSR*. T.1. Pervobytnaya arheolohiia. Kiev: Naukiva dumka, s. 320-324.

S. A. Telizhenko

OLENIVKA – THE COPPER AGE SETTLEMENT WITH MARINE SHELL MIDDENS ON THE TARHANKUT PENINSULA OF CRIMEA

For the first time, the paper introduces the materials of the Olenivka Copper Age settlement with marine shell middens, located on the territory of the Tarkhankut Peninsula (Crimea, Ukraine). According to the characteristic features of the material culture, especially the ceramic and flint complexes, the site can be put on a par with the famous settlements of the mountainous part of Crimea, dating from the middle of the 4th millennium BC: Laspi-I, Ardich Burun, Fatma Koba (layer 1), Kukrek (top layers), and others.

Keywords: Crimea, Copper Age, shell middens.

1

2

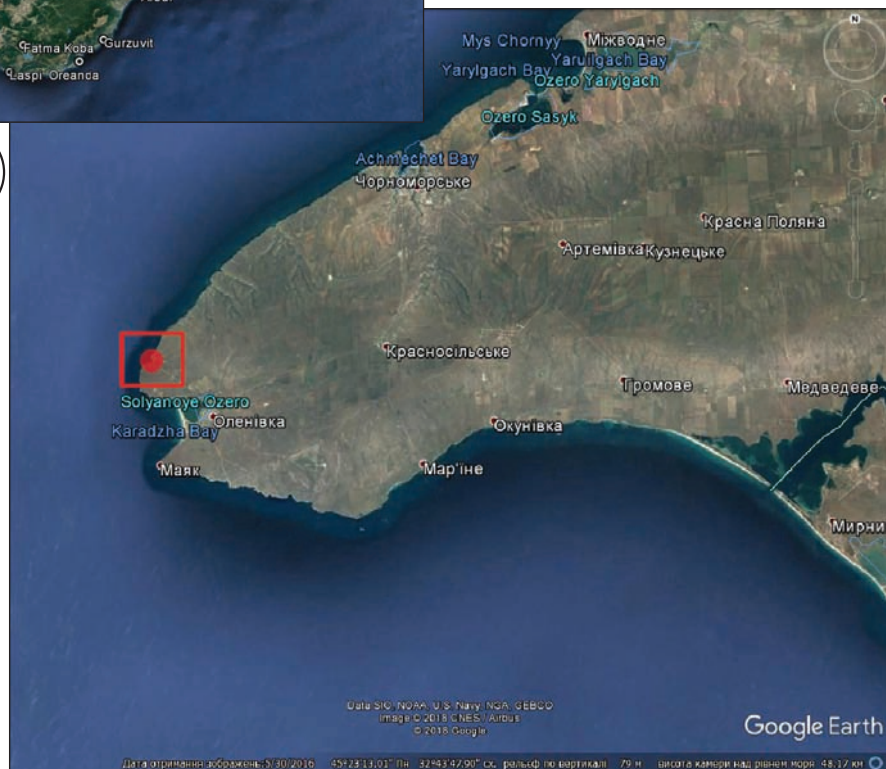

Рис. 1. Місце розташування енеолітичного поселення Оленівка: на фото (1, фотографія А.Ф. Каніщева) та на мапі (2).

Рис. 2. Місце розташування енеолітичного поселення Оленівка та поселення епохи бронзи Оленівка-2

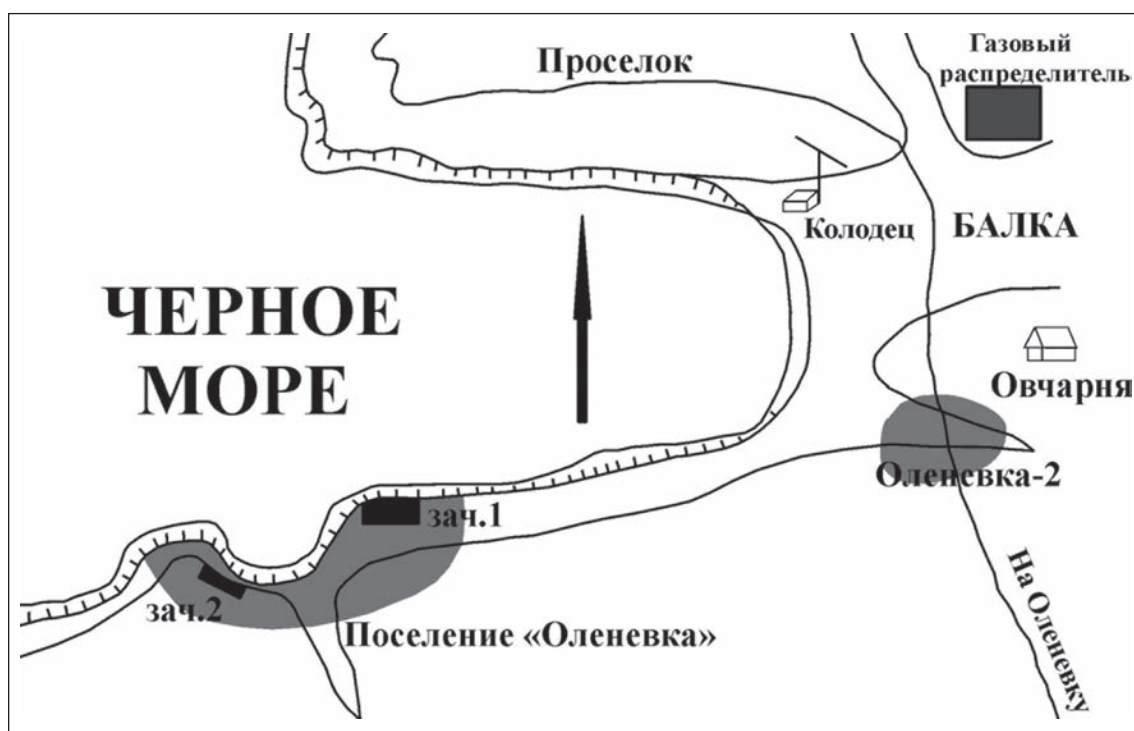

Рис. 3. Ситуаційний план розташування поселень Оленівка та Оленівка-2 (виконано за ситуаційним планом зі звіту Д.Я. Телегіна, Л.Л. Залізняка та Д.Ю. Нужного, 1986 р.)

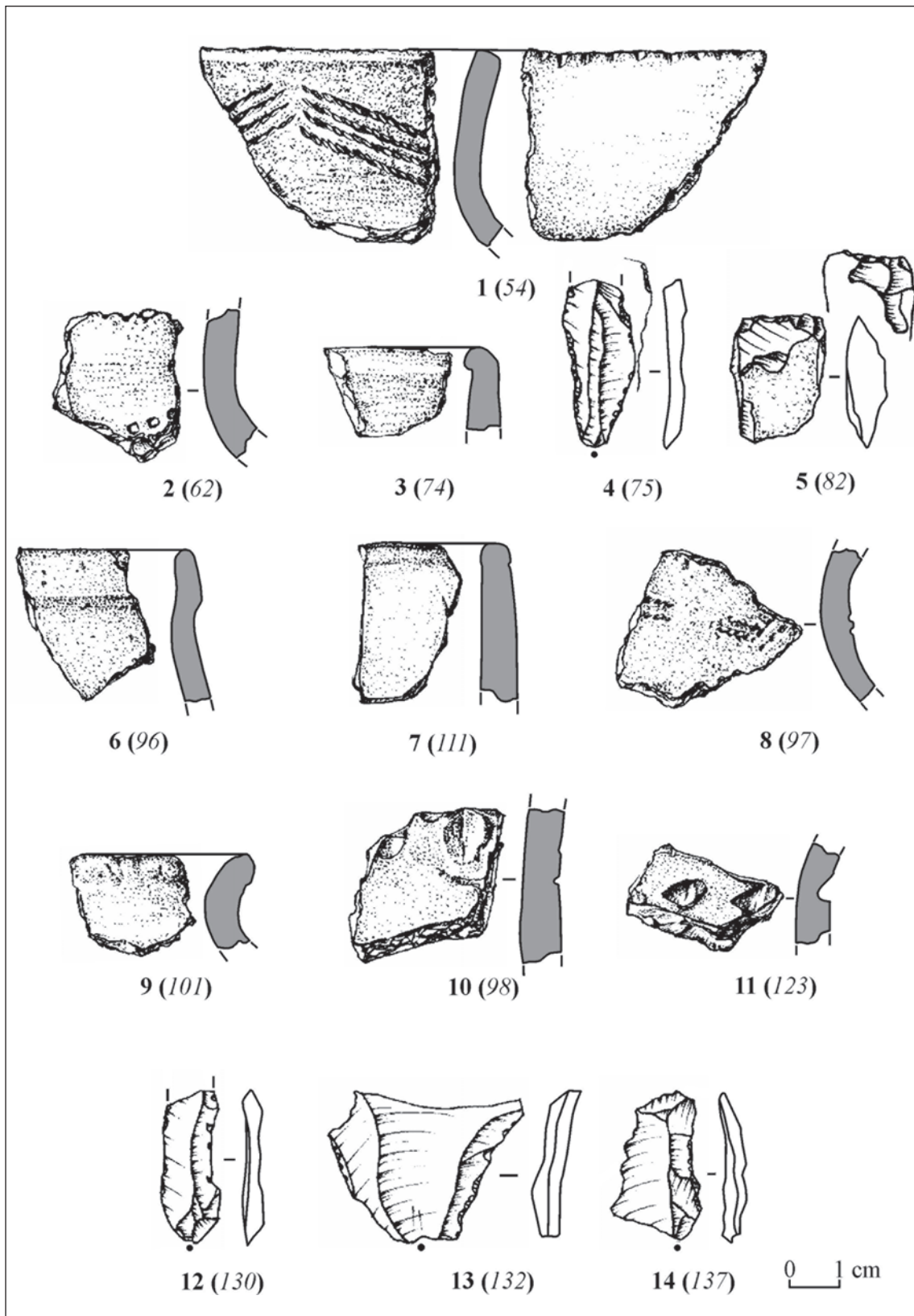

Рис. 4. Оленівка-1986. 1-4 - зачистка 2; 6-14 - кам'яна закладка. В дужках вказаний польовий номер

С. А. Теліженко, В. Р. Іваницький

ДОСЛІДЖЕННЯ СХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ЛУГАНЩИНИ У 2018 РОЦІ (ПОПЕРЕДНЯ ІНФОРМАЦІЯ)

У 2018 році Східноукраїнською археологічною експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» проведено археологічні дослідження різночасових поселень на території Попаснянського та Кременського районів Луганської області. Найбільш важливі результати отримано під час дослідження багатощарового поселення Перебийне-І, де було виявлено котловани 4 жител епохи бронзи. В публікації представлена попередня інформація про результати досліджень.

Ключові слова: Луганська область, епоха бронзи, епоха середньовіччя, поселення.

Вступ. Східноукраїнською археологічною експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» проведено масштабні науково-рятивні дослідження в зоні будівництва лінії електропередачі «Нове будівництво ПС 500 кВ «Кременська» з заходами ПЛ 500 кВ Донбаська-Донська та ПЛ 200 кВ Кременська-Ювілейна, Луганська область». Загалом, в межах Попаснянського та Кременського районів Луганської області, досліджено 5 різночасових об'єктів.

Попаснянський район: *Поселення Великий Суходіл-І (опора №109).* Розташовується на схилах лівого борту балки Великий Суходіл, у 870 м на південь-південний захід від с. Березове (м. Лисичанськ). Площа розкопу становить 122 м². Поодинокі знахідки, які розміщувалися в літологічному шарі 2, можуть бути віднесені до бережнівсько-маївської зрубною культури епохи пізньої бронзи. На північний захід від запланованої опори №109, на краю тераси лівого борту балки Великий Суходіл, закладено ще один розкоп площею 45 м² (опора №108), у другому літологічному шарі якого виявлено поодинокі маловиразні дрібні фрагменти ліпного посуду епохи пізньої бронзи.

Поселення Великий Суходіл-ІV (опора №94). Розкоп площею 49 м² закладений на терасоподібному підвищенні схилу лівого борту балки Великий Суходіл, у 30 м на південний захід від конусу виносу безіменної балочки. У 2017 році, поруч з конусом виносу вказаного тальвегу було зібрано чисельний археологічний матеріал епохи пізньої бронзи. Також, шляхом проведення шурфування, було встановлено факт наявності культурного шару тієї ж епохи. На розкопі 2018 року, який розташовується вище за схилом від шурфу, в літологічному шарі 2, виявлено фрагменти ліпного керамічного посуду епохи пізньої бронзи, уламок посудини епохи середньовіччя, кременеві уламки, кварцитова плитка зі слідами розщеплення та кістки тварин.

Середньовічне поселення Білогорівка (Сурів). Поселення салтівсько-маяцької культури розкинулося по обох берегах нижньої течії струмка Сурів, який бере початок вище за с. Білогорівка, протікає по його території та впадає у р. Сіверський Донець за 1,12 км на північний захід від адміністративної межі с. Білогорівка. Точну площу поселення не встановлено. За результатами розвідок, що проводилися у 2017 році, можна зробити припущення, що його правобережна частина сильно зруйнована внаслідок прокладання водозабірної траншеї, довжиною більше 100 м та завглибшки до 2,2 м. Потужність культурних нашарувань в цій частині поселення сягає 2 м. Основні роботи у 2018 році проводилися на лівобережній частині, яка представляє собою заплашний луг, розташований в межиріччі струмка Сурів та р. Сіверський Донець. Дана місцевість неодноразово затоплювалася не лише внаслідок повені на Сіверському Дінці, але й в результаті сходження водних мас з розташованого на схід-північний схід гирла балки Крутенської. Стратиграфія, яку простежено по бортах всіх досліджених розкопів, вказує на складні умови формування нашарувань під впливом алювіально-делювіальних процесів. У другому шарі розкопу площею 49 м² (опора №68), виявлено фрагменти тарного та кухонного посуду,

яка асоціюється з матеріалами салтково-маяцької культури. Жодних об'єктів не виявлено. На іншому розкопі, такої ж площі (*опора №69*), закладеному у 200 м на схід-північний схід від першого, ситуація виявилася подібною – відсутність об'єктів та наявність у 2-му літологічному шарі поодиноких фрагментів тарного та кухонного посуду із замитими краями. Більше інформації було зібрано в результаті досліджень на місці *опори №70* (площа 144 м²). Оскільки місце досліджень знаходилося майже в центрі гирла конусу виносу балки Крутенької, відповідно і глибина на шарувань сягала двох метрів. Судячи зі стратиграфії, на даному місці знаходилася промивина, можливо русло струмка, подібного до Сурова. Археологічні матеріали зафіксовано у шарах 2 та 3. З верхнім шаром пов'язуються знахідки фрагментів тарного та кухонного посуду салтівсько-маяцької культури, кістки тварин та фрагмент променевої кістки людини. Остання знахідка може пояснюватися наявним неподалік могильником відповідного часу, який було зруйновано в результаті часткового підмиву. В шарі 3, окрім нечисленних артефактів салтково-маяцької культури, виявлено також дві ями, в яких не містилося жодної знахідки. Проте ці об'єкти, скоріше за все, також слід пов'язувати з епохою середньовіччя.

Під час риття котловану для встановлення *опори №71*, в нижній частині корінного правого берега р. Сіверський Донець, ближче до лівого берега безіменної балки та її конусу виносу, було виявлене поховання. Площа прямокутного котловану для встановлення опори становить 40 м². У південно-західній частині котловану і було виявлене поховання. На жаль, поховання було частково зруйновано – череп та дві посудини, які розташовувалися поблизу нього, випали і були переміщені у більш безпечне місце. Гомілкові кістки не вдалося дослідити, оскільки існувала небезпека обвалу ґрунту. Судячи зі стратиграфії, яку було простежено, поховання було зроблене у прямокутній ямі розмірами 2х0,65 м, виритій у мергелю та орієнтованій довгою віссю з північного-заходу на південний схід. Короткі сторони ями заокруглені. Вийнятими конкреціями мергелю поховальну яму було і закладено. На денній поверхні поховання не простежувалося. Похований розташовувався у випростаному стані на спині, головою на північний захід. Кістки рук випростані вздовж тіла. Могили було оздоблено деревиною (підстилка? дошки?). Біла черепа, як вже зазначалося вище, стояло дві посудини – ліпний сіроглиняний плоскодонний горщик, орнаментований по краю вінця нігтевими вдавленнями та опуклобка сіроглиняна, плоскодонна кружка з петельчастою ручкою, прикріплена до туба (рис. 1). На думку В.І. Баранова поховання може датуватися другою половиною IX-першою половиною X ст.

Кремінський район:

Перебіїне-IV (опора №53). Багатощарове поселення розташовується на краю високої борової тераси, складеної з піску. Досліджено 135 м² пам'ятки. Виявлені знахідки розпадаються на чотири хронологічні групи: індустріальної епохи, середньовіччя, епохи бронзи та епохи неоліту. Матеріали індустріальної епохи можливо розділити на дві умовні групи. До першої відносяться знахідки, пов'язані з подіями другої світової війни, які представлені виключно осколками від мін та снарядів і розміщувалися рівномірно по всій площі розкопу. До другої групи знахідок індустріальної епохи (кінець XX-початок XXI ст.) слід відносити об'єкт №2 – ямку із закругленими стінками, заповнену фрагментами пляшки зеленого скла. Матеріали епохи середньовіччя представлені масово і лише у східній частині ділянки дослідження. Вони представлені: розвалом ліпного сіроглиняного горщика з внутрішніми вухками, металевою сильно кородованою пряжкою підпрямокутної форми з обламаним у давнину сплющеним язичком та фрагментом переплавленого скла. Всі знахідки епохи середньовіччя датуються VIII-IX ст. і знаходять численні аналогії серед матеріалів салтково-маяцької культури, населення якої входило до складу Хазарського каганату. Епоха пізньої бронзи представлена фрагментами ліпного посуду, з яких, лише один фрагмент вінця ліпної банки, заслуговує на увагу. В нижній частині шару 5 (східна частина розкопу) було виявлено знахідки, які пов'язуються з епохою неоліту, зокрема фрагмент мікропластини з паралельною огранкою дорсальної поверхні, скол підправки нуклеусу та первинний від-

щеп. Вказані знахідки можуть відноситися до перехідного етапу мезоліту-неоліту (середина VII тис. до н.е.), коли в долину середньої течії Сіверського Дінця поступово проникає населення матвієвокурганської культури.

Перебійне-1 (опора №54). Багатошарове поселення Перебійне-1 досліджене на площі 316 м². Воно частково охоплює нижню частину схилів високої другої борової тераси, складеної з пісків, яка поступово переходить до першої надзаплавної тераси стариці лівого берега р. Сіверський Донець озера Перебійне. За попередніми підрахунками, які ґрунтуються на обстеженні місцевості, шурфуванні та зборах підйомних матеріалів, поселення може сягати розмірів щонайменше 496x75 м. Вузкою смугою воно простягнулося з південного заходу на північний схід, повторюючи напрямок конфігурації заплави р. Сіверський Донець та системи озер-стариць.

Розкоп має літерно-цифрову нумерацію і поділений на три умовні ділянки: західну, східну та північну. В західній частині досліджено 50 м², в північній 44 м², а у східній 222 м². Потужність культурних нашарувань на окремих ділянках сягала 2,3 м. Простежено залишки котлованів 4-х житлових споруд – I, II, III та IV (рис. 2). Ще один котлован, який отримав умовний індекс Ia викликає питання, оскільки не зовсім зрозуміло, чи це дійсно частина іншої споруди або ж елемент конструкції споруди I.

Західна ділянка складається з двох окремих розкопів. Перший, площею 50 м², являє собою найзахіднішу частину площі дослідження. Максимальна глибина на ньому сягає 1,9 м, що пояснюється не лише особливостями рельєфу (схил з півночі на південь), але й використанням цих особливостей населенням задля облаштування котлованів споруд (жител). Розкоп 2 завширшки 2 м та довжиною 21 м, закладений у північному напрямку, через центр майбутньої опори №54. Таким чином, загальна протяжність стратиграфічного розрізу двох ділянок сягає 31 метр (з півдня на північ з невеликим відхиленням). Перепад денної поверхні по всій довжині становить 2,8 метрів. В стратиграфії та плані другого розкопу чітко простежується підрізання природного схилу надзаплавної тераси, задля облаштування котловану житла I. З огляду на стратиграфію, глибина споруди у південній частині сягає 0,5/0,6 м, в той час, як в північно-східній частині фіксується глибина 0,9 м. Житло I було орієнтовано по лінії південь-північ перпендикулярно лінії борової тераси. У південному напрямку, тобто в сторону заплави та озера, скоріше за все, розміщувався й вихід з житла.

Верхні шари розкопу 1 (шари 1-3) змішані і містять матеріали від епохи неоліту до пізньої бронзи та індустріальної епохи. В літологічному шарі 4 виділяється 2 умовних горизонти відбору матеріалів а та b, в яких превалюють матеріали бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК). Літологічний шар 5 також поділений на умовні горизонти (a, b, c), при цьому, перші два горизонти є по суті верхніми рівнями заповнення котловану житла I і одночасно будівельними горизонтами, з ними пов'язуються господарські ями та вогнища. Найбільш важливим та цікавим з точки зору планіграфії і складу матеріальної культури являється горизонт 5c, з яким пов'язується 20 об'єктів, більшість з яких впущено у материковий пісок.

В межах розкопу 1 у його північно-західній частині зафіксовано край ще однієї споруди (можливо житлової), якій на даному етапі дослідження присвоєно індекс Ia. Скоріше за все, даний об'єкт облаштовано дещо раніше за споруду I, проте довести це, на даному етапі дослідження неможливо, для підтвердження/спростування даної думки потрібні додаткові дослідження. Знахідки, виявлені у заповненні об'єкту Ia нечисленні і у культурно-хронологічному плані співвідносяться з матеріалами, що походять із сусіднього об'єкту (БМЗК). На дні споруди виявлено фрагменти дитячого черепу та щелепи, а у метрі на південний захід від них розташовується овальна яма на дні якої було облаштоване вогнище.

Таким чином, у західній частині площі дослідження, в межах розкопів 1 та 2, зафіксовано залишки двох житлових споруд – I та Ia, які були облаштовані населенням БМЗК. Історія існування споруди I налічує два етапи перебудови. Обидва житла були покинуті, ймовірно через неможливість підтримувати конструкції

споруд у стані, придатного для проживання. Періодичні змиви піщаних мас з борової тераси в результаті дощів та танення снігів, призводили до пошкодження об'єктів. Деякий час котловани об'єктів цілеспрямовано (і за допомогою природних явищ) заповнювалися гумусованим піском, змішаним з рештками матеріальної культури, після чого знівельована площа використовувалася ще деякий час представниками населення, спорідненого з племенами БМЗК. На це вказують об'єкти, впущені у верхню частину шару 5 та матеріали, які були виявлені в них.

На схід від першого розкопу було закладено розкоп 3 площею 222 м², на якому зафіксовано залишки від котлованів трьох житлових споруд – II, III та IV, різночасові ями та поховання. Як і у випадку із західною ділянкою, вище рівня впуску жител існували більш пізні об'єкти. При цьому, слід зазначити, багато ям, які вважалися рукотворними об'єктами, на перевірку виявлялися норами землерийних і хижих тварин, а їх концентрація та ступінь змішаності шарів на цьому розкопі є аномально високою

Споруда II. Зафіксовано північний борт та східний кут котловану споруди на площі, що дорівнює 38 м². Форма споруди підпрямокутна, орієнтація по лінії північ-південь перпендикулярно кромці лінії борової тераси з виходом в сторону заплави та озера. З північного краю котловану житла було простежено вирубку, що зазнала деструкції на схилі тераси (сходинка), яка оперізує торець котловану на відстані 1-1,5 м (котлован у котловані). Ймовірно, у даному випадку зафіксовано момент перебудови більш раннього житла, залишкам якого і відповідає зовнішня сходинка. Висота сходинки – 0,3 м. Глибина котловану житла у північній частині – 0,45 м, він поступово нівелюється у південному напрямку (в сторону заплави). З даною спорудою пов'язується 5 об'єктів – стовпові ямки та вогнища. Ще 3 господарських ями виникли після того, як споруда перестала функціонувати. По північному краю котловану споруди та на значній площі зачищеної її підлоги зафіксовано вуглисті прошарок потужністю від 0,02 до 0,09 м, які вкривав материковий пісок та під яким виявлено стовбові ямки. Причиною виникнення вуглистого прошарку на значній площі житла, ймовірно, стало обвалення перегорілої покрівлі під час пожежі. Відсутність будь яких археологічно цілих знахідок прямо вказує на те, що руйнація споруди відбулася після того, як мешканці його покинули. Особливістю житла є велика кількість жолобів-каналок (?), якими перерізана вся підлога і в яких не містилося жодної знахідки, окрім поодиноких кісток дрібних тварин та птахів. На їх більш пізній характер відносно часу функціонування житла вказує той факт, що ці каналки зрізали вуглисте нашарування на підлозі. В ямах, які супроводжували вказані каналки також виявлено кістки дрібних тварин та птахів, часто у анатомічному стані. Ця обставина дозволяє припускати, що і канали і ями є результатом діяльності як землерийних тварин. В процесі біотурбації різнокультурні артефакти, виявлені в межах житла, опинилися у змішаному стані. Східну частину житла II було зруйновано в результаті облаштування сарматського поховання викид від спорудження якого у вигляді прошарку материкового піску, було відзначено в верхніх горизонтах над житлом. В нижніх шарах заповнення котловану житла та на підлозі, як було сказано вище, кількість знахідок незначна. Здебільшого уламки ліпного керамічного посуду БМЗК та поодинокі фрагменти посуду мосолівсько-покровської зрубної культури (МПЗК).

Споруда III. Розташовується у східній частині території дослідження, між спорудами II та IV, орієнтована довгими сторонами з незначним відхиленням з півночі на південь. З житлом пов'язується 21 об'єкти – стовпові, господарські ями та вогнища. Приблизну площу житла вдалося вирахувати за підрахунками параметрів довжини та ширини ≈ 160 м². Глибина сягає 0,6 м. Недослідженими залишилися південна частина житла, а також ділянка, яка розташована під деревом. Котлован житла впущений у материковий пісок, при цьому північний борт, який найкраще простежується, було облаштовано шляхом вибору ґрунту (підрубки) схилу борової тераси. Таким чином, особливості природного рельєфу були використані давнім населенням під час будівництва. Західний борт котловану об'єкту простежений на відстань до 14 м. В той же час, східний борт, який в місці підрубки тераси

простежувався дуже добре, у північному напрямку повністю нівелюється. Біля східного борту підлога була вкрита тонким прошарком, що містив значну кількість деревного вугілля. У культурно-хронологічному плані споруда III є найдавнішою на поселенні та відноситься до МПЗК. Судячи з усього, житло припинило існування після того, як його покинули мешканці, забравши із собою все необхідне. Принаймні археологічно цілих речей, окрім двох бронзових шил в господарських ямах та кількох розвалів керамічного посуду, виявлено не було. Протягом деякого часу котлован житла заповнювався піском, який наносило зі схилів борової тераси, а також побутовим сміттям, яке також датується епохою бронзи але більш пізнього етапу, пов'язаного з БМЗК. Найбільш цікавим моментом заповнення котловану житла слід вважати утворення дуже щільного шару, який складався переважно з кісток тварин. Цей «кістковий» шар, який локалізувався здебільшого в північній та центральній частинах житла – маркує верхній горизонт шару 5 (горизонт 5a). Однією з найважливіших знахідок, виявлених у цьому горизонті, являється череп коня. Слід також зазначити, що серед великої кількості кісток тварин, якими було заповнено котлован житла, зустрічалися також й знаряддя, серед яких «копалки», виготовлені з обрублених лопаток тварин. Горизонт 5b містив кістки тварин та фрагменти ліпного посуду, які також відносяться до БМЗК. На підлозі споруди (шар 6a) виявлено представницьку колекцію виробів з кременю та фрагменти керамічного посуду епохи пізнього неоліту.

Споруда IV. Простежена та частково досліджена у північно-східній частині площі розкопу. Представляє собою котлован підовальної форми, довгими сторонами спрямований з північного заходу на південний схід з положистими бортами та відносно горизонтальною підлогою. В західній частині об'єкту простежено поперечну сходинку, призначення якої встановити не вдалося через наявність дерева, під якою більша частина сходинки і знаходилася. В межах об'єкту вдалося простежити чотири стовпові ямки, які були перекриті щільним шаром деревного вугілля, змішаного з піском. В ямках, розташованих в північній частині містилися залишки горілої деревини. Матеріали, виявлені у заповненні споруди, відносяться до БМЗК.

Попередні підсумки досліджень багатопарового поселення Перебієне-I. Таким чином, в межах території дослідження частково виявлено матеріали та об'єкти у хронологічному діапазоні від неоліту до індустріальної епохи. Епоха пізнього неоліту представлена нечисленними виробами з кременю. З епохою енеоліту (дереївсько-молдохівського періоду середньостогівської культури за Д.Я. Телегіним) пов'язуються фрагменти ліпного керамічного посуду та кременеві знаряддя. Основний комплекс знахідок належить до епохи бронзи. Досліджено котловани 4 споруд, три з яких співвідносяться з населенням БМЗК і одне, більш раннє, пов'язується з МПЗК. Матеріали МПЗК представлено, перш за все, крупними банками і горщиками масивних пропорцій, орнаментовані безсистемними грубими рельєфними розчосами крупним гребінцем по всій поверхні або такими ж вертикальними розчосами під вінцем. Горловини деяких посудин мають характерний внутрішній жолобок, що є однією з ознак «покровського» посуду. В глиняному тісті часто присутні домішки подрібненої мушлі.

Колективи БМЗК, на становлення яких вплинули «мосолівсько-покровські» племена, існували в степових районах Донецького кряжу та займали корінний, правий берег р. Сіверський Донець. Після уходу «населення МПЗК, представники БМЗК перемістилися на лівобережжя та почали займати їх житлові площадки. Проведенні стратиграфічні дослідження дозволяють стверджувати, що у нашому випадку відбувався аналогічний процес, тобто колективи БМЗК використали площі, залишені «покровцями» та переобладнували їх під себе. Процес зміни населення, яке існувало на боровій терасі р. Сіверський Донець, відбувався приблизно наприкінці XIV-початку XIII ст. до н.е. Масив знахідок БМЗК більш значущий та дозволяє зробити, виходячи з попереднього аналізу, важливі висновки. По-перше, на поселенні існувала бронзова металургія. Про це впевнено свідчать мідні окисли на виявлених в шарах кістках та уламках ливарних форм. На жаль, прями свідчення

бронзоліварного виробництва не були зафіксовані, через обмежену площу дослідження. Проте, навіть отримані дані є надзвичайно важливими для картографування місць бронзової металургії, оскільки рудники мідистого піщаника, на яких видобувалася бронза для виготовлення знарядь племенами БМЗК, знаходяться у Попаснянському районі Луганської області, тобто майже у 40 км від поселення. По друге, колектив БМЗК мав тісні контакти із спорідненими індо-іранськими племенами сусканської культури (волзький степ) та, ймовірно, з іншими, більш східними племенами цього ж етнічного масиву, який в науці називається «андронівською спільнотою». Про це свідчать фрагменти імпортованих кубків та кубоподібних посудин, прикрашені андронівськими елементами орнаменту та які вирізняються високою якістю виготовлення, а також прямі сусканські керамічні аналогії – форми та орнаментация посуду. Якщо якісні зразки андронівського посуду логічно трактувати як східний імпортований (можливо сакрального характеру), то сусканські зразки щоденного кухонного посуду можуть свідчити про пряму участь волзьких племен в етнічних процесах, що відбувалися на лівобережжі України. Для посуду БМЗК притаманні банки або слабопрофільований посуд, орнаментований наліпними пружками по вінцях та під вінцями. Пружки часто з гладкою поверхнею, проте зустрічаються й орнаментовані відбитками пальцями, рідше насічками. Є приклади подвійних та потрійних пружок, розташованих паралельно, а також орнаментация пружками, з утворенням геометричних композицій, іноді у сполученні з прокресленим орнаментом, що, є, очевидно, рудиментами культури Бабіне. Частина посуду демонструє риси, які отримали розвиток здебільшого у наступному, білозерсько-богуславському етапі еволюції зрубної культури. Мова йде про профільовані, часто роздуті у верхній частині горщики, орнаментовані одинарними пружками, які розташовані на положистих плічках або шийці, кінцівки яких іноді розімкнуті та звисають донизу. Ці зразки посуду представляють так звані «фінально-зрубний», «пост-зрубний» або «богуславсько-білозерський тип» кераміки, поява яких у комплексах означає початок процесу трансформації зрубної культури.

Про можливий вплив сабатинівської культури можуть свідчити знахідки пательні, фрагментів лощеного посуду без орнаменту (миски), фрагменти ручки та глиняних «ясець» або «хлібців», виготовлених з досить грубої керамічної маси.

Матеріальна культура населення БМЗК доповнюється великим масивом фауністичних решток, який має велике значення для визначення роду занять поселенців. Так, серед фауністичних решток візуально визначені кістки великої та малої рогатої худоби, череп коня з двома шийними хребцями, кістки та копита коней, в тому числі зі слідами обробки, кістки птавиці, черепахи та бобра. Знаряддя з кісток тварин, третя за чисельністю категорія знахідок і представлена: лопатами, виготовленими з лопаток великої рогатої худоби, пряслом з наскрізним отвором, лоцилами, проколками, стругами, орнаментованим руків'ям, орнаментиром та наконечником. Останній представляє собою масивний наконечник стріли з пластичним черешком та ретельно залощеними сторонами. Прямі аналогії цьому знаряддю існують лише у Західному Сибіру та Південному Уралі, де в цей же час існували племена андронівської археологічної спільноти (алакульська та федорівська культури). Поодинокі трапляються астрагали – таранні кістки суглобової частини парнокопитних тварин, які використовувалися в гральних цілях.

У верхніх шарах поселення було виокремлено керамічний комплекс, який має відношення до фінального етапу епохи бронзи та який репрезентує бондарихінську культуру (БК), носії якої також були прийшлими у сіверськодонецькій долині. Вони замінили в долині р. Сіверський Донець праіндоіранські племена з якими асоціюється БМЗК та проіснували до епохи раннього заліза, коли були витіснені на північ першими кочовиками – племенами киммерійців. Матеріал, ідентифікований під час розкопок як бондарихінський, надзвичайно актуальний, оскільки до цієї пори не вирішено проблему процесів формування цієї культури, а також не визначені кордони, де ці процеси могли відбуватися. Об'єктів, які можна було б надійно пов'язувати із цією культурою, не виявлено, що свідчить про нетривалість

період перебування колективу вказаної культури на ділянці дослідження або ж про периферію поселення БК. Матеріальна культура БК представлена фрагментами «тюльпаноподібної» ліпної кераміки, орнаментованої по краю вінець косими насічками або вдавленнями, а по шийках та плічках відбитками плоскими штампами або округлими, положистими всередині паличками. Також до цього комплексу відносяться уламки тонкостінного і залощеного посуду, вкриті геометричним орнаментом з прокреслених стрічок. Ці знахідки репрезентують столовий лощений посуд, пов'язаний з впливом чорноліських племен заключної доби епохи бронзи. До БК, ймовірно, також відносяться фрагменти кременевих серпів та глиняні конуси. Факти присутності столового лощеного посуду та відсутність малобудківських зразків дозволяє впевнено датувати бондарихінську колекцію пізнім періодом (друга половина XI – IX ст. до н.е.).

Матеріали епохи раннього заліза, окрім поховання, представлені численними фрагментами однотипного ліпного сіроглиняного посуду, які зустрічалися майже на кожній ділянці розкопу переважно в верхніх шарах. Цей посуд орнаментований відбитками підпрямокутного штампу.

Матеріали епохи середньовіччя здебільшого були виявлені в верхніх шарах поселення, які зазнали руйнації внаслідок проведення плантажної оранки для висадки соснових дерев. На кожній ділянці виявлено фрагменти ліпних горщиків, гончарного кухонного посуду із прогладженими лініями або прокресленими хвилястими лініями, а також червоноглиняних амфор причорноморського типу. Серед інших матеріалів слід назвати металевий серп, два ножі, кінські вудила та бронзову пластинку. На жаль, жодного об'єкту, пов'язаного із епохою середньовіччя виявити не вдалося. Всі матеріали відносяться до салтово-маяцької культури, населення якого входило до Хазарського каганату. Поселення цієї культури датуються у Середньому Подонеччі в межах VIII-X ст. н.е. Варто додати, що синхронні поселення розташовувалися також і на правому березі, про що яскраво свідчать матеріали поселень в долині струмка Сурів, периферію яких вдалося дослідити під час розкопок у 2018 році.

Матеріали індустріальної епохи представлені у двох хронологічних підгрупах. До першої – довоєнної, відносяться фрагменти агітаційної тарілки «Всенарпит», виготовленої з фарфору та вкритої декалем та глазур'ю. Подібні тарілки випускалися фарфоровим заводом «Пролетарій» у Будах з 1927-го по 1930-й роки. На лицевій стороні червоним по борту зображення сніп, трактор на оранці та надписи «СССР» та «Всенарпит» (другий надпис зберігся погано). Напроти надпис «Помагай улучшению качества продукции» на фоні шестерні. Діаметр виробу 24 см. До другої підгрупи відносяться численні осколки мін та снарядів часів другої світової, а також фрагмент бронебійного снаряду, гільзи від автоматичної зброї та уламок металевий, сильно кородованої лопати.

S. A. Telizhenko, V. R. Ivanitskii

EXPLORATIONS OF EASTERN UKRAINIAN ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION IN THE LUHANSK REGION IN 2018 (PRELIMINARY INFORMATION)

299

In 2018, an Eastern Ukrainian archaeological expedition explored the different time settlements on the territory of the Popasna and Kreminna districts of the Lugansk region. The most important results were obtained in the study of the multilayered settlement of Perebiyne-I, where 4 dwellings of the Bronze Age were found. The paper provides preliminary information on the research findings.

Keywords: Luhansk region, Bronze age, Medieval time, settlement.

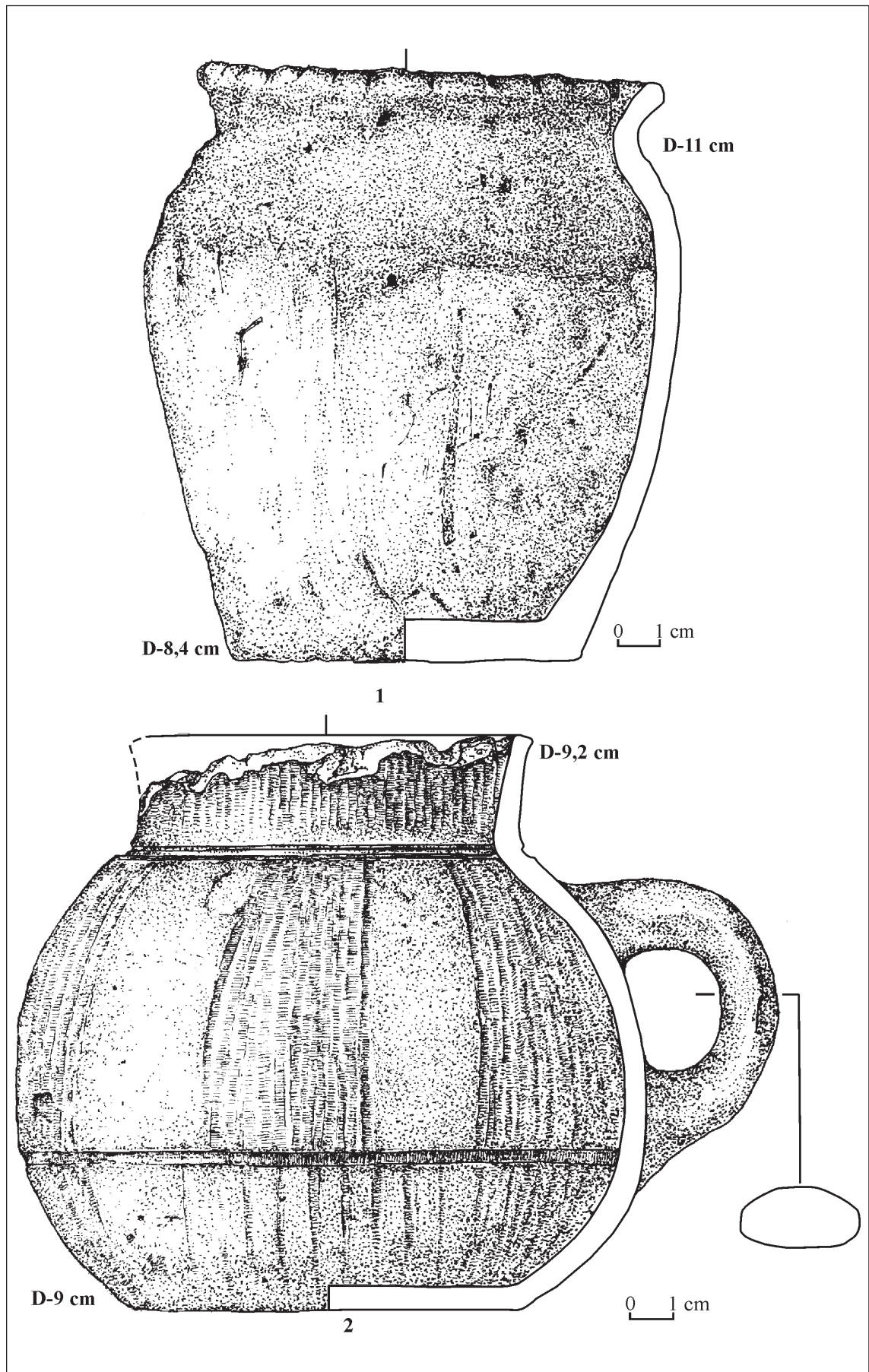

Рис. 1. Білогорівка-2018 (Сурів). Опора №71. 1, 2 – поховальний інвентар

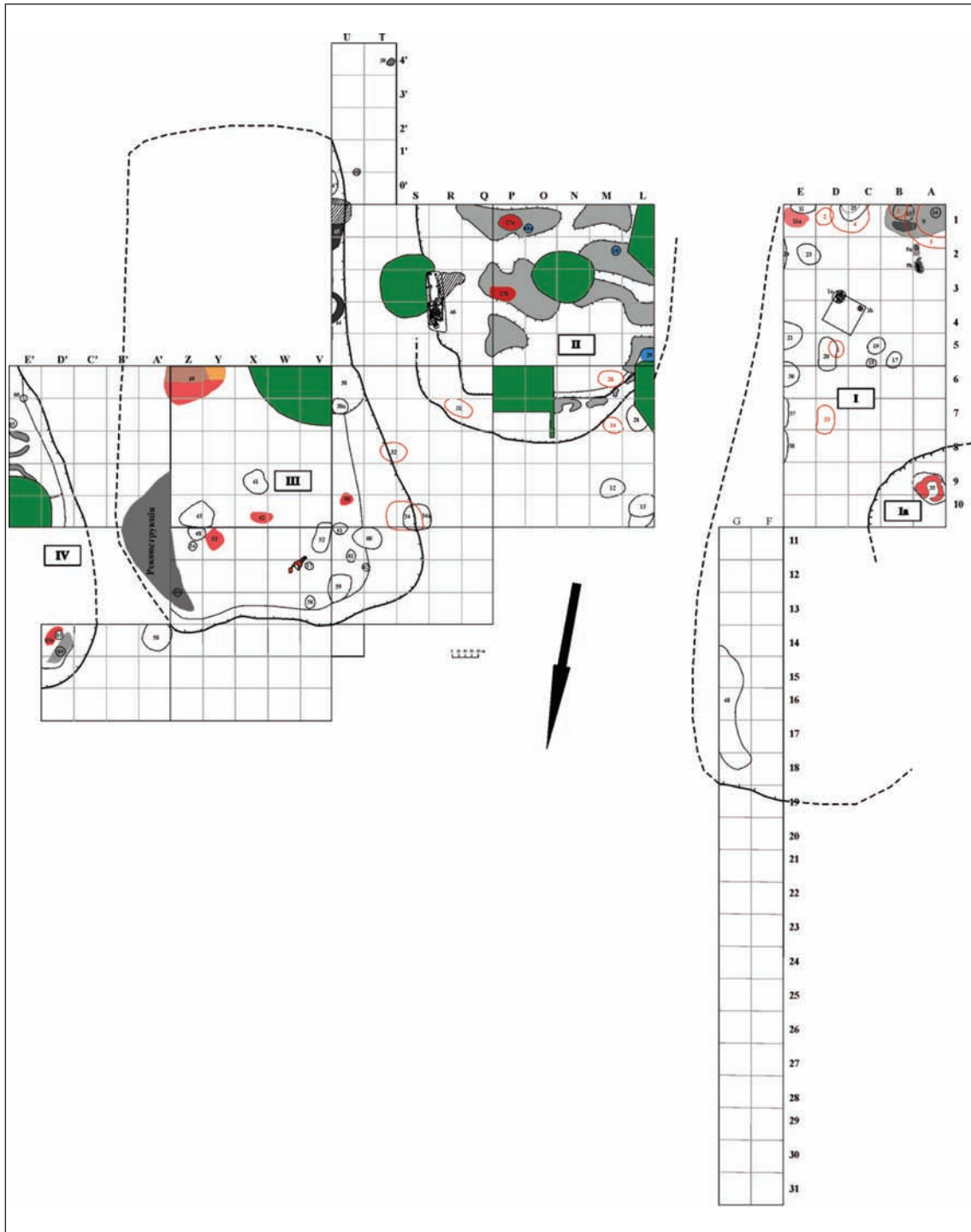

Рис. 2. Перебійне-I – 2018. План розкопу з позначенням всіх об'єктів

Секція:

ПЛЕМЕНА РАННЬОГО
ЗАЛІЗНОГО ВІКУ
І АНТИЧНИЙ СВІТ
ПІВНІЧНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я

Ю. В. Болтрик, О. С. Пробийгорова, Л. В. Кармазіна

ГОРОДИЩЕ НА ГОРІ ЛИСУХА (РОБОТИ КАНІВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2016–2018 РР.)

У статті публікуються результати охоронно-рятувальних робіт Канівської експедиції ДП «НДЦ «ОАСУ» з дослідження багатошарової пам'ятки городища на горі Лисуха у 2016–2018 рр.

Ключові слова: Середнє Подніпров'я, городище на горі Лисуха, скіфи, ранньоримський час, черняхівська культура.

В Середньому Подніпров'ї, на східній межі Придніпровської височини в смузі правобережного унікального ландшафтного утворення – Канівських гір, або Канівських дислокацій, які розтягнулися від Ржищева до гирла Росі, серед численних гір-пагорбів є гора Лисуха. Вона заходиться на краю правого берегу Дніпра та увінчана городищем.

В адміністративному відношенні гора Лисуха розташована на південно-східному краю колишнього с. Бучак Пшеничницької сільської ради Канівського району Черкаської області. Її північний та південний схили поруйновані земле-риною технікою у 1980-х та на початку 1990-х рр. Станом на 2016 рік площа вцілілої частини пам'ятки складає 3,26 га.

Сліди поселення на горі були виявлені у 1970 році розвідкою Є. В. Максимова. З кінця 1990-х до 2005 р., експедиційний загін Інституту археології НАН України на чолі з В. О. Петрашенком провів незначні за обсягом розкопки. Тоді були виявлені залишки оборонних споруд та встановлено, що існування життя на городищі тривало в декілька етапів від доби зарубинецької культури до ранньослов'янського часу V VII ст. (Петрашенко, Козюба 1999, с. 160; Петрашенко та ін., 2001, с. 190; Петрашенко, Козюба 2005; Петрашенко, Циндровська 2005, с. 302–307).

У 2016 році дослідження городища на горі Лисуха були поновлені на замовлення ПрАТ «Укргідроенерго». Охоронно-рятувальні роботи здійснювалися Канівською експедицією ДП «НДЦ «ОАСУ» під керівництвом Ю. В. Болтрика. Розкопи закладені на західній, південній та південно-східній частинах городища. Упродовж трьох сезонів (2016–2018 рр.) досліджено понад 10100 м². На відкритих площах виявлено 156 об'єктів, де 88 – це житла-напівземлянки, 7 – наземні об'єкти та господарські споруди – кухні, 60 ям господарського призначення, один виробничий комплекс та шість поховань. Культурний шар на городищі мало насичений різночасовими артефактами. Стратиграфічно не вдалося виокремити їх хронологічні горизонти. Основна частина знахідок сконцентрована навколо об'єктів та на ділянці вздовж валу у ресурсній виїмці (рис. 1).

Колекція артефактів із площі городища налічує більше 4000 одиниць. Хронологічний діапазон знахідок досить широкий. Найбільш масова представлений матеріал, який побутував у середовищі археологічних культур першої половини I тис. н.е. (рис. 2: 1–7, рис. 3, рис. 4). Поодинокі артефакти належить культурам доби середньої бронзи та скіфської архаїки (рис. 2: 8–9).

Упродовж трьох сезонів робіт Канівської археологічної експедиції досліджено близько 500 м² площі оборонних споруд. У межах розкопів закладено дев'ять перетинів, де чотири охоплюють усі елементи системи укріплення. Широкою площею між траншеями перетинів розкрито ділянки валу до рівня залягання дерев'яної конструкції. Систему оборони утворюють наступні елементи: ресурсна виїмка, земляний вал, ескарпований схил та рів (рис. 5).

Встановлено, що фортифікаційні споруди мають як мінімум два будівельних періоди. На першому етапі, оборону городища склали ресурсна виїмка, вал та рів. Перша являє собою плавне заглиблення поверхні із піщаним дном перед валом, яке простежується на всій ділянці укріплень. Вал земляний, насипаний вздовж

краю гори на підсипку із культурного шару городища (Матвіїшина, Перащенко, Пархоменко, 2005, с. 442). Ґрунт для насипу був взятий із внутрішньої частини гори та її схилів. Його висота від рівня сучасної поверхні коливається від 1 до 1,4 м. В основі валу міститься дерев'яна конструкція. Її утворюють горизонтально покладені колоди, подекуди залягають у два шари. Їх середня товщина 0,2–0,3 м, довжина від 1,5 до 2 м. На окремих ділянках конструкція посилена поперечними клинками. Перед захороненням, деревина була обпалена та одразу засипана. Про це свідчить добра збереженість горілого дерева. Окремі частини колод не зазнали впливу вогню. Над дерев'яною конструкцією утворився пропечений шар потужністю до 0,4 м. Це дало можливість закріпити земляний вал та запобігало його активному сповзанню по схилу (Болтрик, Кармазіна, Пробийголова, Очеретний, 2018, с. 303).

На ділянці розкопу Західний відбулася добудова валу за рахунок занурення у насип вертикальних стовпів. Вони містяться із внутрішньої частини вище рівня горизонтально покладеної конструкції та мають у середньому кут нахилу на зовні близько 30° та простежені на ділянці валу протяжністю 39 м. Вціліла лише частина деревини, яка була занурена у ґрунт. Вертикальні стовпи слугували як частокіл (рис. 6: 1–2). На ділянці берми досліджено оборонний рів. Глибина рову на окремих місцях коливається від 1,4 м до 2,5 м від рівня сучасної поверхні, ширина близько 1,5 м.

Через певний час оборона припиняє відігравати свою захисну функцію. Про це свідчить поява житлових об'єктів на валу та у рові (рис. 8), залишки від яких у вигляді печей-ніш були впущені у насип та ресурсну виїмку. Зокрема, піч об'єкта 35 на розкопі Східний розміщена із внутрішнього боку валу, перекрита вимосткою із дрібного каміння (рис. 6: 5). Подібна ситуація зафіксована на розкопі Південний із об'єктом 12 та розкопі Західний із об'єктами 55 та 63 (рис. 6: 6).

На другому етапі будівництва відбувається досипка валу. Із внутрішнього боку його схил посилюють кам'яною вимосткою із пісковика. Зокрема, на розкопі Східний каміння покладено у два шари, між якими є пересипка ґрунту потужністю до 0,2 м (рис. 6: 3–4)

Житлові комплекси являють собою споруди із заглибленою частиною. Котлован простежується на рівні суглинку та занурений у шар на 0,2–0,4 м. Контури споруд, елементи конструкції стін і покрівлі важко простежити через густу сітку ходів сліпаків. У плані котловани житл мають неправильну форму, яка походить на прямокутну або округлу. Їх площа коливається від 5,8 м² до 14,7 м², і лише поодинокі об'єкти мають розміри більше 30 м². Обов'язковим елементом конструкції житла є опалювальна споруда. Вона поміщена у борт котловану вище по схилу у вигляді невеличкої ніші. Піч утворюють черинь та куполоподібне склепіння. Черинь у плані має форму подібну до кола або овалу. Вона промащувалась глиною. В окремих випадках для її зміцнення низ закладали шаром камінців або фрагментів кераміки (рис. 7: 3–4). Купол печі був занурений у ґрунт та обпалювався у процесі експлуатації. Найчастіше його залишки простежуються у тильній частині у вигляді стінок на висоту до 0,2 м. В об'єкті 44 на розкопі Східний купол зберігся на 50 % та має максимальну висоту 0,23 м, де площа черені складає 0,86×0,87 м (рис. 7: 2). Кількість печей для одного житла коливається від 1 до 5 та мають різну ступінь збереженості. Це може свідчити про їх послідовне використання (рис. 7: 1). Трапляються і випадки поновлення печі, шляхом повторної обмазки черені із залученням підсипки із камінців або кераміки. В об'єктах 2, 12, 23 на розкопі Західний та об'єкт 32 на розкопі Центральний присутні внутрішні вогнища або залишки печей у вигляді обмащеної черені.

Господарську частину склали печі із передпідними ямами, кухні, ями-льохи, котловани невеликих розмірів із поодинокими знахідками та сміттєві ями.

На розкопі Східний простежено наявність житлової (?) споруди у ділянці рову. Частина об'єкта потрапила до перетину 7 укріплення. У зв'язку із припиненням робіт, на кінець сезону 2018 року площу житла не вдалося дослідити повністю. На південь від траншеї перетину була закладена прирізка розмірами 4×4 м. Відкрита

частина об'єкта являє собою заглиблений котлован, який був поміщений у ділянці замуленого рову. Попередньо його було заглиблено у заповнення рову та розширено. Долівка житла простежена завдяки шару глини та вугликів над ним. Зі сторони схилу вздовж котловану залягала смуга дрібного каміння пісковика із уламками тваринних кісток та дрібних фрагментів ліпного посуду. Із протилежного боку розчищені чотири печі-ніші. Із процесом спорудження опалювальних споруд пов'язана поява шару глини, яка відбиває нижню поверхню котловану житла (рис. 8).

Окремо слід виділити споруду із глинобитною конструкцією стін невизначеного функціонального призначення (рис. 7: 6). Об'єкт 3 виявлений у південній частині розкопу Східний (2018 року) (рис. 1). Він окреслює край вцілілої частини поселення на ділянці гори, яка була терасована у 1980-х рр.. Споруда простежена завдяки завалу глиняної обмазки, він залягає довгою віссю у напрямку північний захід – південний схід та має розміри 3,62×0,6 м. Нижче по схилу від стіни зустрінуті уламки тваринних кісток та фрагмент верхньої частини горщика ліпної формовки із пальцевими тисненнями по краю вінець.

У 2016 році на розкопі Центральний була досліджена металообробна майстерня (Болтрик, Кармазіна, Пробийголова та ін. 2018 с. 294–296). Комплекс включає у себе два об'єкти, в межах яких виготовляли вироби із листкової та литої бронзи. На площі майстерні та прилеглого до неї виробничого майданчика виявлені близько 100 бронзових фрагментів, уламки ллячки, шлаки. Зона поширення продуктів виробництва займає близько 150 м². За знахідками керамічного посуду функціонування майстерні припадає на пізньоримський час (Болтрик, Кармазіна, Пробийголова та ін. 2018, с. 294).

Упродовж трьох сезонів було виявлено шість поховань інгумацій. Вони розміщені на великій відстані один від одного у західній та південній частині городища. Поховання не утворюють єдиного комплексу, оскільки є різночасовими: поховання 1 ймовірно відноситься до кола бабине, поховання 2 за положенням кістяка ідентифіковане як черняхівське, поховання 3 – пізньосарматське, решта залишається невизначеними. Поховання 4 та 6 з'явилися не раніше комплексів пізньоримського часу, так як виявлені безпосередньо під котлованами об'єктів. Зокрема, кістяк поховання 6 був частково пошкоджений у процесі спорудження печі 1 в житлі 44 на розкопі Східний.

Масштабні роботи дали можливість на дослідженій площі окреслити живу зону пам'ятки і визначити перспективну для подальших досліджень смугу, зафіксувати межі ділянки із вцілілими оборонними спорудами. Значні ділянки оборонної споруди простежено вздовж західного та південного схилів гори із розривом у південно-східній частині. Цю частину зрізали у процесі перепланування гори будівельною технікою. Питання наявності лінії укріплення зі сторони Дніпра залишається відкритим до початку нового польового, який заплановано на осінь 2019 року.

Слабка насиченість культурного шару та характер заповнення об'єктів дають підстави стверджувати, що поселення на горі побутують нетривалий час. Житлово-господарські комплекси розташовані на великій відстані один від одного та утворюють окремі кущі-хутори.

Аналіз колекції знахідок дає можливість попередньо виокремити основні етапи поживлення життя на поселенні: I етап – кінець V–IV ст. до н.е.; II етап – друга половина I–початок II ст. н.е., пов'язаний із горизонтом пізньозарубинецьких старожитностей; III етап – третя чверть III – початок IV ст. н.е. та IV етап – друга третина – початок V ст. н.е. Два останні етапи слід пов'язувати із черняхівським населенням. Нез'ясованим залишається питання авторства спорудження укріплення. Версія ранньослов'янського походження оборонних споруд не знайшла свого реального підтвердження.

ЛІТЕРАТУРА

Болтрик, Ю. В., Пробийголова, О. С., Кармазіна, Л. В., Куштан, Д. П., Коломієць, С. П. 2018. Дослідження городища на горі Лисуха. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.* Київ, с. 283–287.

Болтрик, Ю. В., Пробийголова, О. С., Кармазіна, Л. В., Очеретний, С. В. 2019. Житлово-господарські комплекси городища на горі Лисуха. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* Київ, с. 297–301.

Матвійшина, Ж. М., Петрашенко, В. О., Пархоменко, О. Г. 2005. Роботи Канівської експедиції у 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.* Запоріжжя, с. 430–443.

Петрашенко, В. О., Виногородська, Л. І., Козюба, В. К. 2001. Роботи Трахтемирівської експедиції в 2000 р. *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.* Київ: ІА НАНУ, с. 189–193.

Петрашенко, В. О., Козюба, В. К. 2005. Дослідження Канівської експедиції у 2004 р. *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.* Запоріжжя: ІА НАНУ, с. 249–251.

Петрашенко, В. О., Козюба, В. К. 1999. *Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток).* Київ.

Петрашенко, В. О., Циндровська, Л. О. 2005. Роботи Канівської експедиції у 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.* Запоріжжя, с. 302–307.

REFERENCES

Boltryk, Yu. V., Probyiholova, O. S., Karmazina, L. V., Kushtan, D. P., Kolomiets, S. P. 2018. Doslidzhennia horodyshcha na hori Lysukha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.* Kyiv, s. 283–287.

Boltryk, Yu. V., Probyiholova, O. S., Karmazina, L. V., Ocheretnyi, S. V., 2019. Zhytlovo-hospodarski kompleksi horodyshcha na hori Lysukha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.* Kyiv, s. 297–301.

Matviishyna, Zh. M., Petrashenko, V. O., Parkhomenko, O. H. 2005. Roboty Kanivskoi ekspedytsii u 2005 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004–2005 rr.* Zaporizhzhia, s. 430–443.

Petrashenko, V. O., Vynohrodska, L. I., Koziuba, V. K. 2001. Roboty Trakhtemyrivskoi ekspedytsii v 2000 r. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999–2000 rr.* Kyiv: IA NANU, s. 189–193.

Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. 2005. Doslidzhennia Kanivskoi ekspedytsii u 2004 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003–2004 rr.* Zaporizhzhia: IA NANU, s. 249–251.

Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. 1999. *Uzberezhzhia Kanivskoho vodoshkovyishcha (kataloh arkheolohichnykh pam'iatok).* Kyiv.

Petrashenko, V. O., Tsyndrovska, L. O. 2005. Roboty Kanivskoi ekspedytsii u 2005 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004–2005 rr.* Zaporizhzhia, s. 302–307.

Yu. V. Boltryk, O. S. Probyiholova, L. V. Karmazina

**LYSUKHA HILLFORT (RESEARCH OF THE KANIV
ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION IN 2016–2018)**

308

The paper presents the results research of Lysukha Hillfort from 2016 to 2018. Lysukha Mountain is located in Middle Dnieper region. Mountain was badly damaged by construction of Kaniv' reservoir.

On archaeological monument Lysukha Hillfort lived people in late Scythian time and the second half 1st thousand AD. Most of the antiquities belong to the cultures of the Late Zarubyntsi and Chernyakhiv times.

Keywords: Middle Dnieper region, Lysukha Hillfort, scythians, Early Roman, Chernyakhov culture.

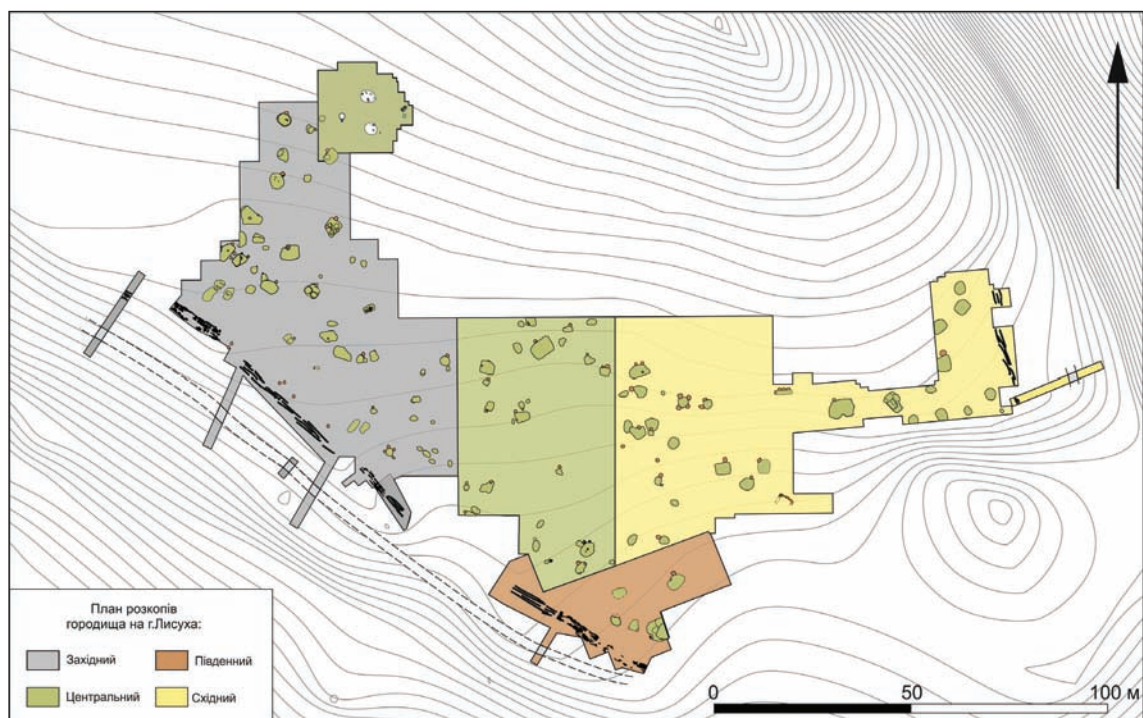

Рис. 1. План розкопів городища на горі Лисуха

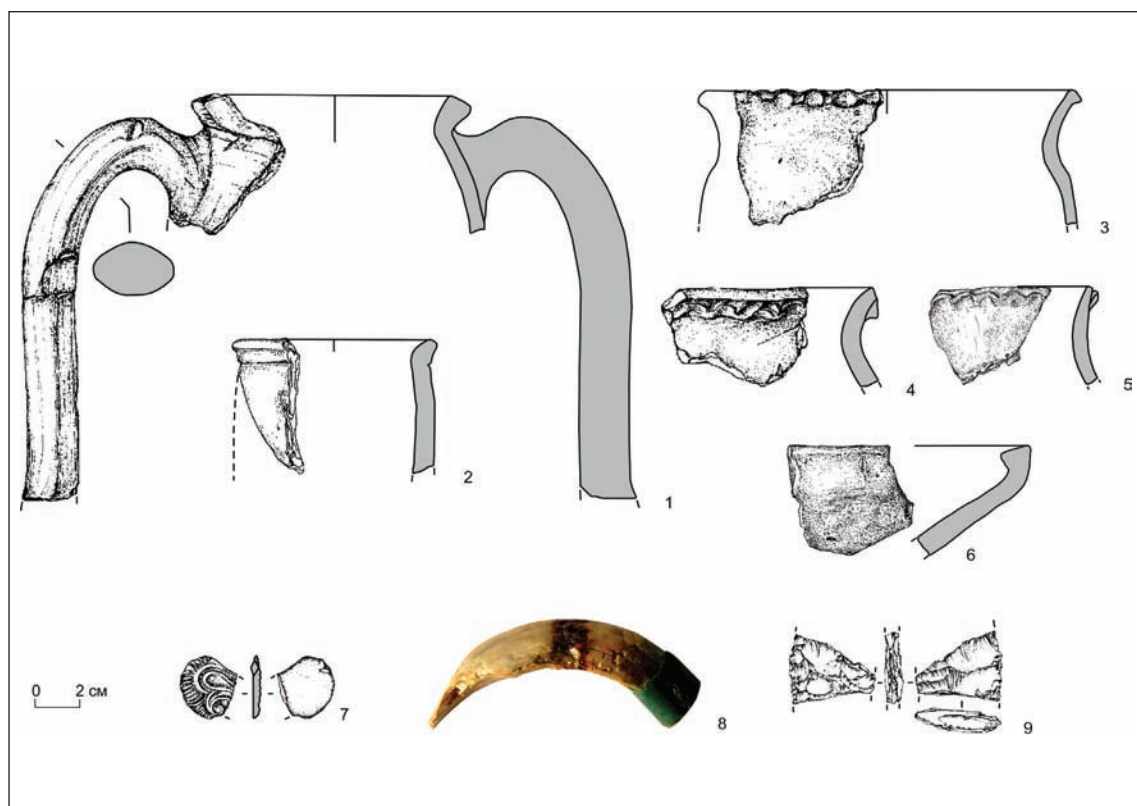

Рис. 2. Знахідки із площі городища Лисуха: 1-7 – знахідки скіфського часу кінця V –IV ст. до н.е.; 8 – псалій із ікла кабана, друга/третя чверть VII ст. до н.е.; 9 – уламок крем'яного серпа доби середньої бронзи

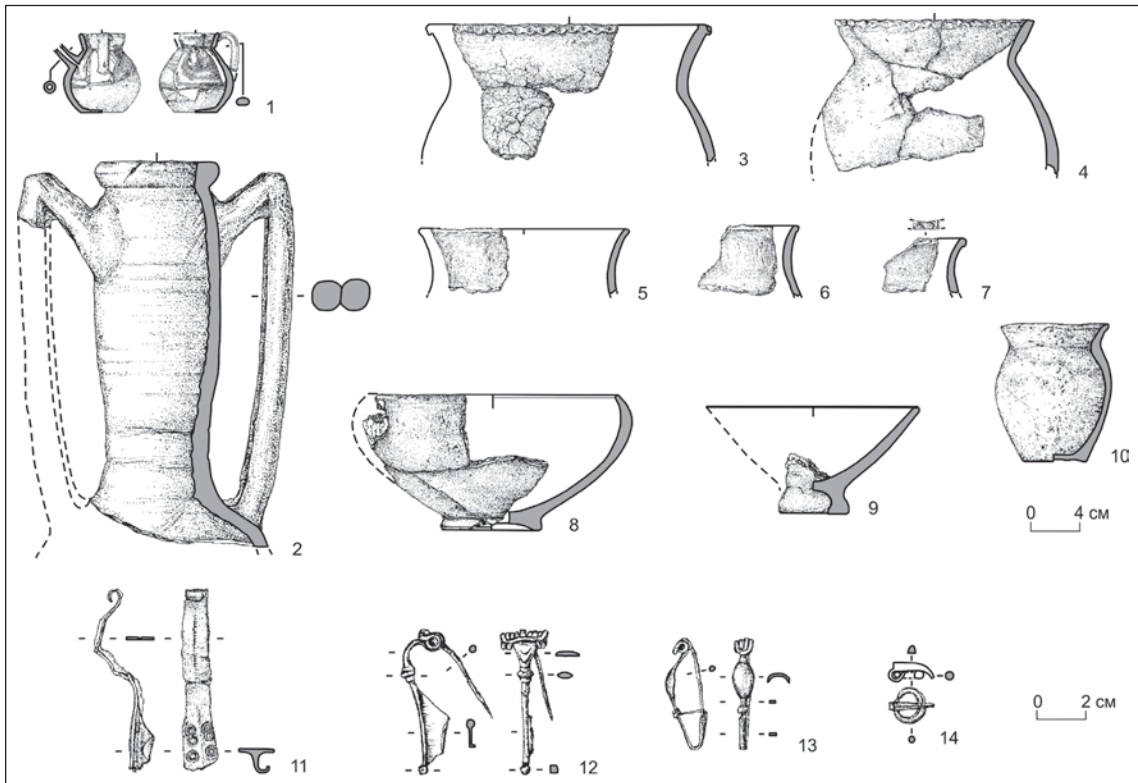

Рис. 3. Знахідки другої половини I – початку II ст. н.е.: 1-2 – уламки кружального посуду; 3-10 – ліпний посуд; 11-14 – вироби із бронзи

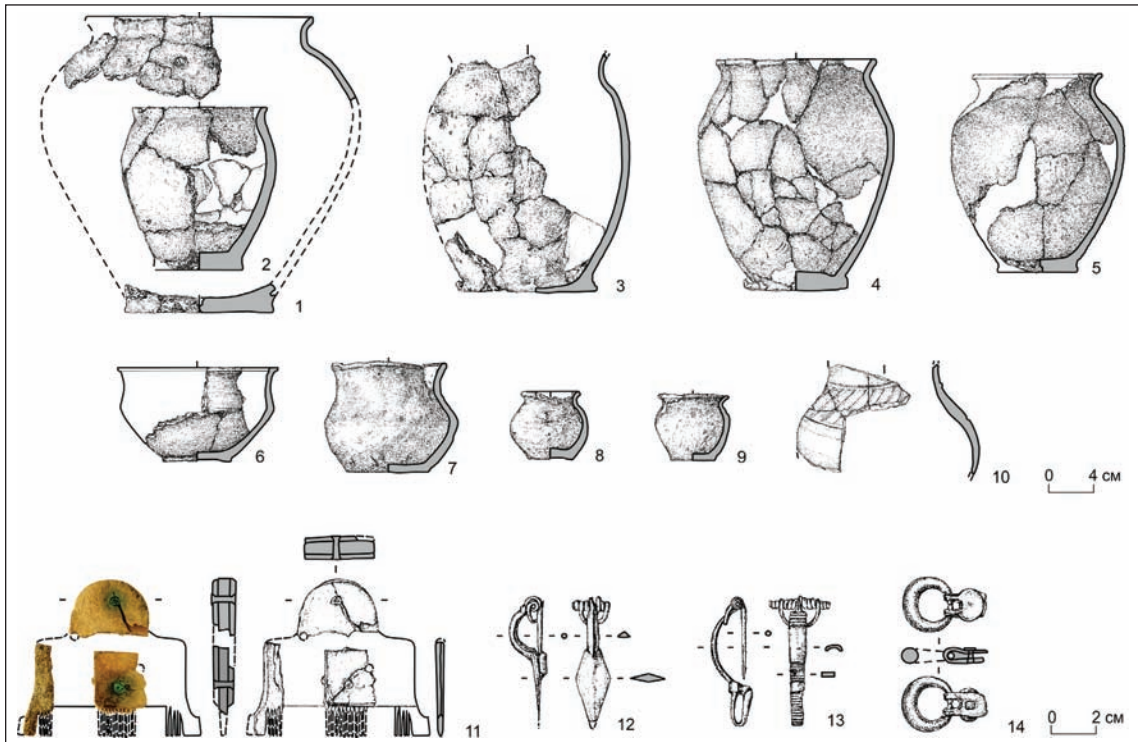

Рис. 4. Знахідки IV – початку V ст. н.е.: 1-9 – ліпний посуд; 10 – уламки кружальної посудини; 11 – розвал рогового гребня; 12-14 – вироби із бронзи

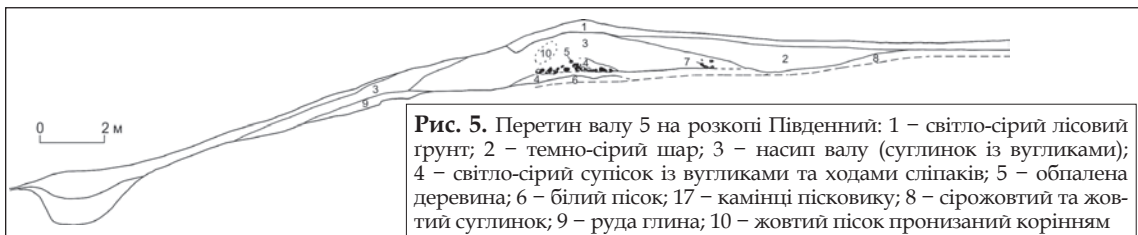

Рис. 5. Перетин валу 5 на розкопі Південний: 1 – світло-сірий лісовий ґрунт; 2 – темно-сірий шар; 3 – насип валу (суглинок із вугликами); 4 – світло-сірий супісок із вугликами та ходами сліпаків; 5 – обпалена деревина; 6 – білий пісок; 17 – камінці пісковика; 8 – сірожовтий та жовтий суглинок; 9 – руда глиня; 10 – жовтий пісок пронизаний корінням

Рис. 6. Елементи конструкції валу: 1-2 – залишки частоколу у насипі; 3-4 – кам'яна вимостка на внутрішній стороні насипу; 5 – перетин черені об'єкта 35 на розкопі Південний; 6 – перетин черені печі об'єкта 63 на розкопі Західний

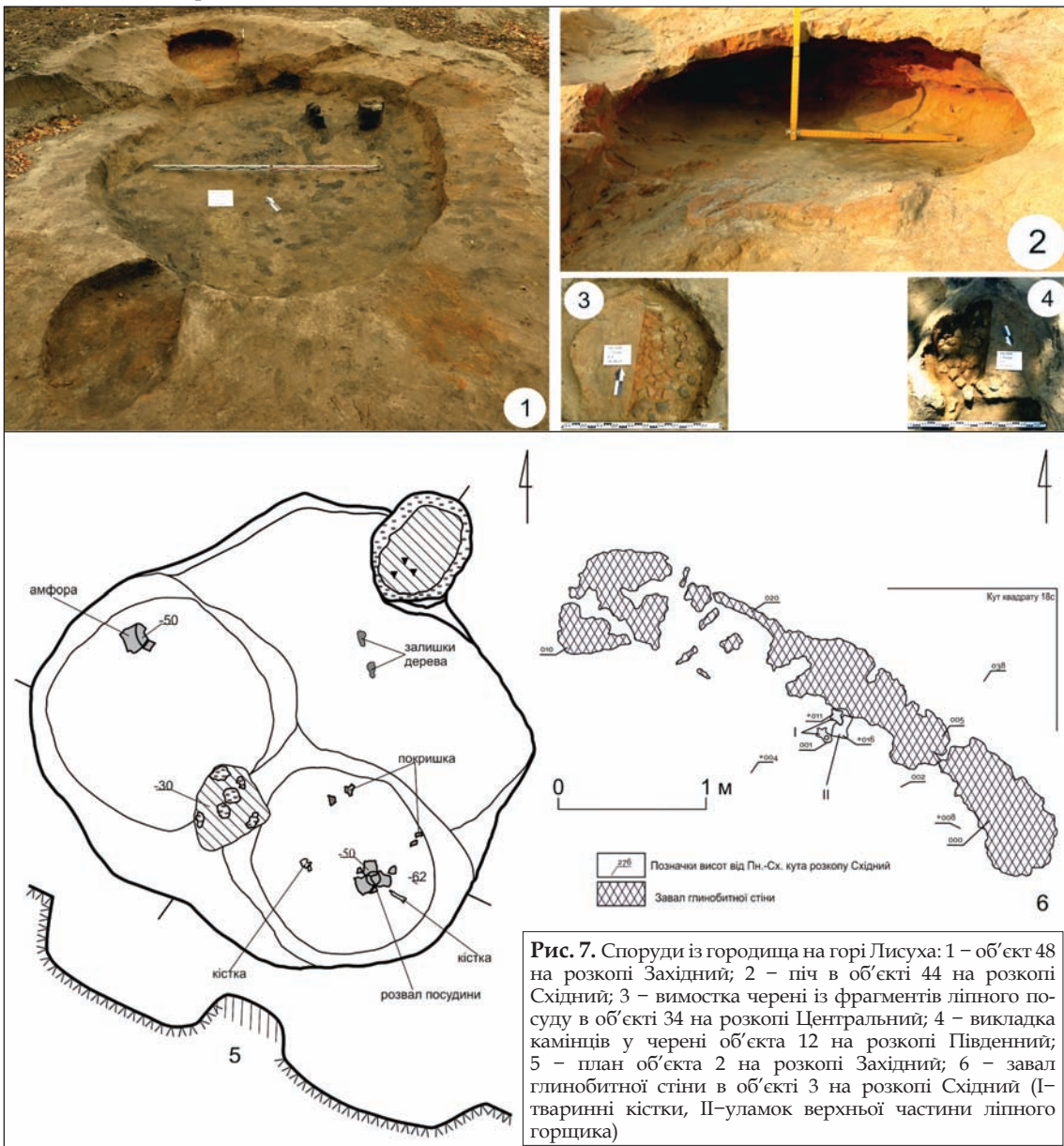

Рис. 7. Споруди із городища на горі Лисуха: 1 – об'єкт 48 на розкопі Західний; 2 – піч в об'єкті 44 на розкопі Східний; 3 – вимостка черені із фрагментів ліпного посуду в об'єкті 34 на розкопі Центральний; 4 – викладка камінців у черені об'єкта 12 на розкопі Південний; 5 – план об'єкта 2 на розкопі Західний; 6 – завал глинобитної стіни в об'єкті 3 на розкопі Східний (I – тваринні кістки, II – уламок верхньої частини ліпного горщика)

Рис. 8. Споруда у рові на розкопі Східній: 1 – вид на перетин 7 та об'єкт 39 із Півночі; 2 – профіль рову та об'єкта 39 у перетині 7; 3–4 – об'єкт 39 (3–вид із Заходу, 4 – вид із Півдня)

Д. В. Бондаренко, О. І. Смирнов

ЗОЛЬНИК № 1 ВІКТОРІВСЬКОГО СВЯТИЛИЩА: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Стаття присвячена опису конструктивних особливостей зольника-жертвенника № 1, який входить в систему культових споруд Вікторівського святилища. Святилище існувало в античну добу в Нижньому Побужжі на правому березі Березанського лиману. Розглядається планіграфія та стратиграфія об'єкту, людські поховання, подається короткий статистичний аналіз матеріальної культури, пропонується інтерпретація споруди та всього культового комплексу.

Ключові слова: античність, Вікторівка-I, святилище, зольник, конструкція, поховання, артефакти.

Вікторівка-I – комплекс поселення та святилища, заснованих на території Нижнього Побужжя в ранню добу грецької колонізації Північного Причорномор'я.

Традиційно, першою еллінською колонією на Північному Понті вважається Борисфен (на сучасному о. Березані), найдавніші будівельні рештки якого відносяться до кінця VII ст. до н.е. Вже в першій-другій чверті VI ст. до н.е. іонійські колоністи починають активне освоєння, розташованих поряд, внутрішніх територій берегів Березанського та Дніпро-Бузького лиманів, де з'являється ціла мережа сільськогосподарських поселень (Каборга-I, Велика Чорноморка-II, Бекуш, Куцуруб-I, Широка Балка-I та ін.) (Буйських, Буйських 2010, с. 29–30). Ці поселенські структури почали формування самої ранньої хори в Нижньому Побужжі. До цього часу відноситься і заснування Вікторівки-I.

Пам'ятка розташована на правому високому прірвистому корінному березі Березанського лиману в 1,5 км на північ від його гирла та в 300 м на південь від сучасного селища Вікторівка Лиманівського старостинського округу Березанської селищної ради Миколаївської області.

З півдня пам'ятка обмежена заплавою лиману та частково зруйнована штучними терасами, залишеними в ході незакінченого будівництва середини XX ст. Східна частина примикає до високої берегової прірви, що сприяє її інтенсивній руйнації з цього боку. Північна частина впирається в широку корінну балку на південній околиці с. Вікторівка. Західна межа проходить на схід від ґрунтової дороги Рибаківка – Вікторівка (рис. 1).

На сьогодні пам'ятка майже повністю зруйнована обвалами та зсувами лесу, а також грабіжницькою діяльністю. Зберіглася лише її західна частина протяжністю вздовж прибережної смуги по лінії Пн.–Пд. до 400 м, заглиблена на захід від берега на 10–20 м. Загальна площа збереженої частини – близько 6000 м².

Поселення Вікторівка-I відкрите В. І. Гошкевичем в 1913 р. (Фабрициус 1951, с. 61). В 1949 р. розкопки на пам'ятці проведено Одеською групою Очаково-Березанського загону Ольвійської археологічної експедиції ІА АН УРСР на чолі з М. Ф. Болтенко (Болтенко 1949) та Буго-Дніпровською експедицією Ленінградського відділення ІМК АН СРСР під проводом С. І. Капошиної (Капошина 1949).

Розкопки 1949 р. на сьогодні повністю знищені береговою абразією.

Сучасний етап дослідження Вікторівки-I почався в 2012 р. роботами Вікторівського загону Миколаївської археологічної експедиції ДП НДЦ «Лукомор'я» ОАСУ ІА НАН України (зараз Вікторівська експедиція ДП «НДЦ «Охоронної археологічної служби України» Інституту археології НАН України) на чолі з Д. В. Бондаренко.

В 2013 р. на північ від поселення відкрито унікальне в своєму роді святилище. Воно складалося з великих, виритих в материковій глині котлованів, засипаних золою – ритуальних зольників-жертвенників.

На сьогодні розкопано два таких жертвенника, які відносяться до різних хронологічних періодів існування пам'ятки: зольник № 1 пізньоархаїчного часу та золь-

ник № 2 ранньоелліністичної доби. Хронологія культурних залишків поселення Вікторівка–І співпадає з датуванням комплексів досліджених зольників (Бондаренко 2018).

В 2013–2014, 2016 та 2018 рр. в межах розкопу «Г» на площі більше 300 м² досліджувався зольник № 1.

Зольник № 1 знаходиться в центральній частині плато і, вірогідно, маркує південну межу святилища.

Східна частина споруди знищена береговою абразією, верхнє заповнення сильно пошкоджене грабіжницькою діяльністю і перекопом 1980–х рр.

Зольник № 1 (рис. 2, 3) влаштований в котловані, викопаному в давньому гумусі та материкау. Заповнення зольнику перекриває культурний шар потужністю до 0,35 м.

Котлован має аморфну близьку до округлої в плані форму з цілою системою різноманітних ям, уступів та сходинок. Максимальні розміри збереженої частини котловану по рівню впуску: 15,65 (Пн.–Пд.) × 17 (Сх.–Зх.) м, максимальна глибина – 2,33 м (тут і далі глибини подаються від рівня материкау).

Центральну частину споруди займав «основний» котлован розмірами 4,17 (Пн.–Пд.) × 4 (Сх.–Зх.) м з максимальною глибиною 2,33 м. По периметру він оточений зовнішнім уступом.

Південний борт котловану оформлений рядом уступів в два рівні та ямою з підбоям на нижньому рівні. Підбій має прямокутно-овальну в плані форму з розмірами 1,13 (Пн.–Пд.) × 1,07 (Сх.–Зх.) м та глибину 0,15 м. Глибина підбоя – 0,25 м. Стінки та дно рівне. В північно-західній частині заглиблення зафіксовано округлу в плані ямку з діаметром верхньої частини 0,12 м, дна – 0,08 м та глибиною 0,25 м.

У заповненні заглиблення і підбоям зафіксовано поховання № 3 (рис. 4: 3), що являло собою окремі кістки верхньої частини скелету людини в неанатомічному порядку.

На верхньому рівні приступок розкрито ще два поховання – № 2 та № 4.

Поховання № 2 (рис. 4: 2) парне, небіжчики укладені головами на захід, обличчями повернуті один до одного.

Північний скелет зафіксовано у скорченому на правому боці положенні головою на захід обличчям на південь. Ноги підігнуто, руки витягнуто вздовж тулуба, права рука пряма, ліва – зігнута в лікті. Південний кістяк розташовано на спині головою на захід обличчям вгору, дещо повернуто ліворуч. Ноги зігнута в колінах та завалено ліворуч. Більшість кісток рук відсутні.

В похованні № 4 (рис. 4: 4) небіжчика укладено на спину головою на південь з незначним відхиленням в східному напрямку. Верхня частина тіла спиною впиралася в борт котловану, має незначний розворот на правий бік. Ноги підігнуто колінами на схід. Руки витягнуто вздовж тіла. Кістки ніг нижче колін та ліва рука нижче ліктя відсутні. На кістках візуально фіксуються давні пошкодження: на кістці тазу отвір від тригранного предмету та колотий слід від удару гострим плоским предметом, на лопатці слід від удару округлим (?) предметом невеликого діаметру.

На верхній рівень уступів з основного котловану ведуть дві сходинок. На південь від них, вздовж південного борту розкопу, розкрито край південного зовнішнього уступу. Він розкритий на ширину до 1,70 м. Максимальна глибина уступу – 0,53 м.

На захід від основного котловану розташований великий уступ завширшки до 8 м та глибиною до 1,13 м. З його рівня в основний котлован ведуть три сходинок. На рівні нижньої сходинок зафіксовано поховання № 1 (рис. 4: 1).

Кістяк знаходився у витягнутому на спині положенні, головою на північний захід. Ліва нога, обидві ступні, ліва рука нижче ліктя та права рука відсутні. Череп зміщено від скелету в північно-західному напрямку. Лицьова частина черепу та

нижня щелепа розбиті та хаотично розкидані. На кістках візуально прослідковуються давні пошкодження: рублена рана на черепі в лицьовій частині лобної області, слід від удару тупим предметом на нижній щелепі, слід від сильного удару на тазовій кістці, колотий слід від удару гострим пласким предметом на грудині, отвір від гострого тригранного предмету на стегновій кістці.

Сполучення між західним зовнішнім уступом та давньою денною поверхнею також здійснювалося за допомогою сходів: однієї сходинки у південно-західній та чотирьох – в західній та північно-західній частинах. В південній частині західного уступу зафіксовано заглиблення округлої форми розмірами 1,42 (Пн.-Пд.) x 1, 83 (Сх.-Зх.) м та глибиною 0,26 м.

Приблизно в центрі уступу зафіксована яма з приямком. Яма має округлу в плані форму. Її розміри складають 1,70 (Пн.-Пд.) x 1,45 (Сх.-Зх.) м. Яма має підбій в північно-західному напрямі, глибиною до 0,63 м та висотою до 0,70 м. Загальна глибина ями 1,19 м. Зі східного боку до ями примикає округлий приямок розмірами 1,61 (Пн.-Пд.) x 0,71 (Сх.-Зх.) м та глибиною 0,17 м.

У південно-західній частині котловану знаходилися три сходинки, що вели з рівня західної приступки на давню денну поверхню. Схожі сходинки зафіксовано і в північно-західній частині котловану.

На північ від основного котловану досліджено ряд хаотично розташованих уступів, виступів та ям. Варто виділити дві ями.

Одна з них розміщена в північно-західній частині зовнішнього уступу котловану і слугує його відповідним краєм. Вона аморфної в плані форми, витягнута по лінії Зх.-Сх. Розміри: 2,18 (Пн.-Пд.) x 4,28 (Сх.-Зх.) м, глибина – 0,74 м. В північно-західній частині розташована невелика сходинка. В північно-східній частині – система з двох сходинок, витягнутих вздовж борта ями. В східній частині на дні ями зафіксовано заглиблення розмірами 1,21 (Пн.-Пд.) x 1,55 (Сх.-Зх.) та глибиною 0,28 м.

Друга яма розташована в північній частині котловану і виконує роль його північної межі. Має близьку до овальної в плані форму, витягнута по лінії Пд.-Зх. – Пн.-Сх. Розміри ями – 3,98 x 2,05, глибина – 1,41 м. В північно-східній частині розташоване округле заглиблення, діаметром 1 м та глибиною 0,13 з підбоям (глибина 0,30 м, висота 0,64 м). З північно-східної частини ями влаштовано дві сходинки, які на нижньому рівні упираються в округле заглиблення, діаметром 0,80 м та глибиною 0,05 м. Ще один підбій зафіксований в північному борту ями, він має глибину 0,42 м та висоту 0,61 м.

Між цими двома ямами розміщена система з двох сходинок, які ведуть з рівня давньої денної поверхні на північний зовнішній уступ.

На уступі неправильної форми на північ від основного котловану зафіксовано парне поховання № 7 (рис. 4: 7).

Західний скелет укладено у витягнутому на спині положенні з південно-західним орієнтуванням. Череп відсутній. Ліва рука зламана в передпліччі, зігнута в лікті, кість укладена під нижній відділ хребта. Права рука розміщена на тулубі вздовж нього. Ліва нога зігнута в коліні та завалена праворуч, права – зігнута в коліні у вертикальному положенні. Гомілки обох ніг зламані. Східний скелет розташовано на боці з південно-західною орієнтацією, тулуб завалений на спину. Череп відсутній. Ліву руку укладено під спину, праву – витягнуто вздовж тулуба. Ноги зігнута в колінах та завалено праворуч. Колінні чашечки переміщено під коліна.

На схід від поховання знаходиться більш високий уступ, розмірами 4,90 (Пн.-Пд.) x 3,25 (Сх.-Зх.) м та глибиною 0,98 м.

В південній його частині зафіксовано дитяче поховання № 6 (рис. 4: 6), від якого збереглися лише череп, ребра та стегнові кістки. Скелет розміщено у витягнутому на спині положенні, головою на схід. На схід від черепу зафіксовано поховальний інвентар, що включав підвіску з отвором із пласкої окатаної гальки піщанику, ліпні чашу та амфорку (?). Амфорка орнаментована пружком з шнуровим орна-

ментом по вінцю, трьома рядами шнурового орнаменту по плечикам та Λ-подібним пружком в нижній частині корпусу посудини. Поховальний інвентар відноситься до доби бронзи. Вірогідно, потрапив у поховання з одного з розташованих поряд курганів, зруйнованих еллінами в ході своєї господарської діяльності.

У конфігурації північного зовнішнього уступу прослідковується поворот у північно-східному напрямку, який північною частиною заходить в перекоп 1980-х рр., а східною – в берегову прірву. В східній частині цієї конструктивної деталі зафіксована система з трьох сходів, зруйнована береговою абразією. Вірогідно, вони вели з рівня зовнішнього уступу в більш глибоку частину котловану.

Центральна частина східного зовнішнього уступу має глибину 0,87 м та досліджена на ширину до 2,13 м. В південній частині уступу зафіксовано парне поховання № 5 (рис. 4: 5), що являє собою розчленовані, укладені «пакетом» кістки двох небіжчиків. Кістки південного скелету довгими сторонами, як правило, укладено по вісі схід-захід. Череп, розташовано зі східного боку від рештки кісток, укладено на основу обличчям на схід. На кістках візуально прослідковуються давні пошкодження: колотий слід від удару гострим пласким предметом на ключиці, отвір від трикутного (?) гострого предмету на тазовій кістці, колотий слід від удару гострим пласким предметом та вм'ятина від удару округлим предметом на тазу, сліди прижиттєвої травми стегнової кістки з яскравими ознаками загоєння.

Усі кістки північного скелету довгими сторонами, як правило, укладено по вісі схід-захід. Череп розташовано зі східного боку, укладено на правий бік, обличчям на схід. На кістках візуально прослідковуються давні пошкодження: сліди від удару тупим масивним предметом на черепі, слід від удару гострим округлим (?) в розтині предметом на п'яточній кістці, слід від удару гострим пласким предметом на хребці, слід від удару гострим округлим (?) в розтині предметом та сліди прижиттєвого переламу з ознаками загоєння на кітках тазу, слід від удару гострим пласким предметом на ребрі.

Всі досліджені поховання, крім, поховання № 6 (дитячого), безінвентарні. Скелети переважно розташовано у скорченому на боці та витягнутому на спині положеннях з різною широтною орієнтацією (схід, південь, захід). На деяких кістках фіксуються давні пошкодження та переломи, частина похованих була піддана розчленуванню, в одному випадку скелети укладено «пакетом». Ці спостереження, а також контекст поховань, певною мірою, схиляють бачити в них, не характерний для еллінської культури, обряд людських жертвоприношень.

Стратиграфічні спостереження дозволяють окреслити основні етапи формування зольника.

Вірогідно, майже одразу після спорудження котловану, на його дні та на приступках здійснено людські жертвоприношення, після чого рештки небіжчиків засипано (залито (?)) майже стерильною глиною з незначними домішками давнього гумусу. Дана підсипка прослідковується по всій донній частині котловану та на уступах і, місцями, досягає потужності 0,58 м. Решта котловану заповнена ритуальною золою з великою кількістю уламків чорноморської мідії та серцевидки, фрагментів кераміки та кісток тварин. Місцями присутні скупчення камки та сирцеві включення. Стратиграфія центрального розрізу зольника дозволяє бачити щонайменше одинадцять етапів підсипки і той факт, що зола зсипалася зі східного борту котловану.

Матеріал із заповнення зольнику № 1 представлений 11 081 артефактом та 1 913 екофактами.

При аналізі матеріалу, співвідношення господарської, кухонної та столової кераміки ми вказуємо без урахування амфорної тари. Кількість вінців, які належать явно різним посудинам, дозволяє підрахувати їх кількість. Стосовно амфорної тари, враховується і кількість ніжок. Безумовно, ці дані не вказують на реальну кількість посудин, фрагменти яких знайдено в комплексі, натомість демонструють їх абсолютний мінімум.

Більшість знахідок традиційно належить керамічному посуду, серед якого традиційно переважають уламки амфорної тари (81,53 %). Серед останніх виділяються фрагменти не менше як 84 амфор Хіоса (16 ніжок), 9 амфор Мілету, 98 амфор Лесбосу (42 ніжки), 16 амфор Клазомен (10 ніжок), амфори Коринфу, 67 «протофасоських» амфор (18 ніжок), 6 амфор Фасосу (12 ніжок), аттичної масляної амфори та амфори типу SOS, амфори «кола Лесбосу» та 3 амфор невизначених центрів виробництва (Монахов 1999; Монахов 2003).

Без урахування амфорної тари найбільшу групу складає сіролощена та сіроглиняна столова кераміка (31,05 %). Серед неї виділяються уламки 62 мисок; 23 глеків, 16 кратерів, 6 ойнохой, 4 кубків, 3 кіліків, 3 горщиків, блюда, столової амфори, лекіфу та 2 світильники (Крапивина 2007).

Приблизно стільки ж фрагментів ліпної кераміки (29,5 %). Дана група представлена кришкою від посудини, 70 горщиками, 7 мисками, 7 банковидними та 1 кубовидною посудинами, мініатюрною баночкою-мисочкою (Марченко 1988). Основні орнаментальні мотиви: пальцеві та пальцево-нігтьові вдавлення і защіпи по шийці, горлу та вінцю; наліпні та відтягнуті пружки з пальцевими защіпами по шийці; косі вдавлення-насічки по шийці та вінцю. Цікава знахідка стінки товстостінної посудини закритого типу кизил-кобинської культури, оздоблена геометричним орнаментом, сформованим з прокреслених ліній із залишками білої інкрустації. Слід звернути увагу і на фрагментовану жаровню або переносне вогнище.

Значно менше червоноглиняної та червонолощеної столової кераміки (8,55 %). Серед неї присутні уламки лекіфу та амфориску.

Схожі показники має група кухонної кружальної кераміки (9,4 %): уламки 3 каструль, 9 горщиків, горщика-глека та мініатюрного кубку (Лейпунская 2010).

Деяко менше східно-грецької кераміки – 8,7 %. Серед неї виділяються фрагменти північно-іонійської смугастої чаші та чаші з корзиною променів, іонійської смугастої кераміки (6 кіліків, 5 чаш-скіфосів, 3 глека, 3 столові амфори, лекана, дінос/стамнос, аск, арібалічний лекіф, гідрія, 3 мініатюрні ольпи, 4 миски та 3 світильника), пароського кіліка, іонійської червоноглиняної лекофовидної посудини, іонійської посудини з темним покриттям, ойнохой та тарілки в стилі LWG, південно-іонійської столової амфори в стилі Фікеллура (Буйских 2013). Зустрічаються і місцеві імітації іонійської смугастої кераміки – уламки 3 кіліків. Сюди ж слід додати уламки трьох мініатюрних ольп хіоського виробництва (0,3 %) (Буйских 2013) та фрагмент клазоменської чорнофігурної посудини закритого типу.

Аттичний імпорт представлено чорнолаковими посудинами (6,85 %): фрагменти 16 кіліків, 4 чаш на ніжках, кратера, лекіфа, фіали та 2 світильники (Sparkes, Talcott 1970). Знайдено також чорнофігурну кераміку (1,35 %): фрагменти 6 кіліків, 2 кратерів, скіфоса, столової амфори та лекіфа.

Товстостінній господарській кераміці належить 2,1 % уламків посудин: фрагменти 8 лутеріїв, піфоса та 3 корчаг (Sparkes, Talcott 1970).

Серед світлоглиняної кераміки (0,55 %) виділяється фрагмент блюда.

Також незначною кількістю представлена коринфська (1,15 %) та лаконська (0,1 %) кераміка. Перша група репрезентована фрагментами не менш як 11 котіл, друга – уламками чорнолакового кратера (Буйских 2013).

Коропластика представлена чотирма знахідками. Одна фігурка являє собою статуарне зображення домашньої свині. Деякі її частини втрачено в давнину. Фігурка вкрита білим ангобом та поліхромним розписом червоною, синьою та чорною фарбами. В нижній частині статуетки розміщено три отвори. Всередині полої фігурки знаходяться три глиняні кульки-брязкальця (детальніше – Бондаренко, Смирнов 2016). Форма трьох інших теракот, з огляду на незначні розміри збережених фрагментів, не встановлюється.

Доволі чисельні керамічні поробки. Це 15 вотивів зі стінок посудин, 31 рибальське грузило зі стінок амфор, 2 прясельця, уламок сопла з ніжки лесбоської червоноглиняної амфори, два розтиральника з ручок тарних амфор, хлібець, кришка з

донної частини сіролощеної миски з просвердленими отворами для виходу пари, а також 4 вироби незрозумілого призначення.

Нумізматичний матеріал представлений 2 монетами-стрілками та 4 дельфінчиками.

Серед виробів з заліза знайдено уламки 2 цвяхів, 2 серпів, долота та ножа; зі свинцю – прясельце, 4 рибальських грузила у вигляді скручених пластин, 2 уламки скріп для ремонту кераміки та скручена пластина; з бронзи – 5 вістрь стріл; з кістки – 3 астрагали зі слідами обробки, розчіска (?) та скребок; з каменю – 12 рибальських сітвових грузил, фрагменти 4 зернотерок, дві кулі та чотири фрагменти точильних каменів.

Також в заповненні зольнику знайдено велику кількість печини, пласких окатаних каменів черепашнику та морської гальки. Чисельні й кістки тварин – їх знайдено 1 745 екземплярів.

Цікава знахідка в заповненні зольнику лесбоської червоноглиняної амфори без горла (рис. 4: 8), зафіксована в північно-західній частині котловану на глибині 0,58 м від рівня материка лежачою на боці ніжкою на південний захід. В середині посудини знаходилися фрагменти ніжки та ручки лесбоської червоноглиняної та ніжка «протофасоської» амфор. З півночі впритул до тулуба амфори компактно розміщувалися дві групи по п'ять хребтів сому в анатомічному порядку.

Розміри та конструкція котловану, характер його заповнення, знахідки, людські поховання вказують на ритуальний характер дослідженого зольнику.

Людських ресурсів, розташованого поряд поселення Вікторівка-І, було явно не достатньо для спорудження подібних розмірів котловану. Ймовірно, до будівництва централізовано залучалася робоча сила і з інших населених пунктів. Тобто спорудження зольнику, напевно, було державним проектом.

Те ж зауваження стосується і обсягів золи, якою котлован було засипано.

Звертає на себе увагу той факт, що значна кількість знахідок, зокрема і кісток тварин, носять на собі сліди прямої дії вогню.

Натомість, слідів вогнищ на площі зольнику не зафіксовано. Це насуває на припущення, що священна зола приносилася (привозилася) на святилище з інших місць. Можливо, вона потрапляла сюди з місць постійного проживання паломників, а сам котлован слугував лише місцем її збору та накопичення.

Концентрація знахідок в заповненні зольника значно перевищує таку в культурних шарах поселення. Більшість з них належить фрагментам керамічних посудин, які могли використовуватися як для ритуальних возлиянь, так і для підношення богам жертвовної їжі та пиття.

З розробкою жертвовних тварин могли бути пов'язані залізні ножі, а з перетиранням деяких дарів – кам'яні розтиральники, морська яйцевидна галька та вироби з ручок амфор з обробленими сколами.

Як зв'язуюча сакральна ланка земного та потойбічного світів, на думку деяких дослідників, могли використовуватися і залізні цвяхи. При цьому глиняні та свинцеві прясельця підсилювали процес перетворення жертви та її перехід в інший світ та іншу якість (Чехович 2015, с. 330–331).

На відправлення землеробських культів та культів плодючості, у зв'язку з вшануванням Деметри, можуть вказувати знахідки кам'яних розтиральників, залізних серпів, глиняного хлібця, теракоти свині.

На вшанування Аполлона прямо вказують графіті на посудинах, а опосередковано – монети-стрілки та дельфінчики.

Деякі предмети можуть бути інтерпретовані як дари богам окремих груп населення. Переважно жіночими підношеннями, вірогідно, були атрибути ткацтва – глиняні та свинцеві прясельця; підношенням рибалок – свинцеві, кам'яні та керамічні грузила, риба та молюски; столярів – залізне долото; скотарів – частини туш свійських тварин тощо.

Таким чином, досліджений зольник являв собою частину святилища просто неба, пов'язаного, вірогідно, з культами вогню та домашнього вогнища. Окремі знахідки свідчать про вшанування Аполлона та Деметри.

Зафіксований в комплексі матеріал вказує на функціонування жертovníка продовж тривалого часу. Можливо, формування зольного заповнення почалося в північній частині котловану. Саме там зафіксовано самі ранні зразки східно-грецької кераміки, датовані другою чвертю VI ст. до н.е. Те, що ці зразки являють собою розвали крупних фрагментів посудин, майже виключає факт їх потрапляння у засип при спорудженні котловану з більш ранніх культурних шарів пам'ятки. Весь масив матеріалу, знайденого при дослідженні жертovníка датується пізньоархаїчним часом. Однак, зафіксований над засипом зольника культурний шар першої третини V ст. до н.е. дозволяє дещо звизити хронологію жертovníка. Вірогідно, він функціонував протягом близька ста років – з другої чверті VI – до початку-першої чверті V ст. до н.е.

Географічне положення Вікторівського святилища дозволяє віднести його до розряду позаміських святилищ типу *extra-urban* (Буйських 2004) Однак прямих аналогій серед цієї категорії пам'яток регіону наразі невідомо.

На сьогодні в Нижньому Побужжі зольники зафіксовано при дослідженні святилищ типу *extra-urban* на Тендрівській косі (?) (Тункина 2009, с. 453–455), на городищі Глибока Пристань (Буйських 1993) та мису Бейкуш (Буйських 2001).

Найбільш близьким часу функціонування та конструктивним особливостям об'єкт (однак, менших розмірів та без поховань), був досліджений на поселенні Бейкуш в ході розкопок святилища Ахілла (Буйських 2001). Ця пам'ятка розташовується на мису протилежного берегу Березанського лиману. Обидва об'єкти знаходяться приблизно на одній широті, Вікторівське святилище розташоване менш ніж в 1 км на північ від Бейкушського.

Розташування Вікторівки-I та Бейкуша відносно одне одного, а також їх близькість до о. Березані (4,5 км та 5,5 км відповідно) може ще раз свідчити про те, що в безпосередній близькості від Борисфену, вже на самому ранньому етапі освоєння цієї території, розміщення святилищ регламентувалося.

З огляду на типовість сільськогосподарського поселення Вікторівка-I та державне значення, розташованого поряд святилища, вважаємо доречним бачити в них окремі пам'ятки та називати археологічним комплексом.

Таким чином, з урахуванням новітніх археологічних даних, отриманих при дослідження зольнику № 1 Вікторівського святилища, можна зробити ряд важливих висновків:

- планіграфічно Вікторівка-I розділена на дві приблизно рівних частини: південну займало поселення, північну – святилище;
- Вікторівське святилище являло собою систему котлованів для збору священної золи, розташовану просто неба;
- святилище відносилося до категорії святилищ *extra-urban* (позаміських святилищ);
- будівництво жертovníка було державним проектом та місцем паломництва еллінського населення всього регіону Нижнього Побужжя;
- на святилищі відправлялися культи вогню та домашнього вогнища, вшановувалися Аполлон та Деметра.

Подальші дослідження Вікторівки-I, без сумнівів, дозволять уточнити наявні в наш час уявлення про зв'язок поселення зі святилищем, уточнити хронологію святилища, точніше зафіксувати культи та ритуали, що на ньому відправлялися. Ця інформація стане неоціненним доповненням не лише до картини історичного розвитку Нижнього Побужжя, але й північного Причорномор'я в античний час в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

- Бондаренко, Д. В., Смирнов, А. И. 2016. Новая терракота в виде свињи из раскопок позднеархаического зольника поселения Викторовка-I. *История. Етнографія. Культура: нові дослідження: збірник наукових матеріалів X Миколаївської обласної краєзнавчої конференції*. Миколаїв: Іліон, с. 42–44.
- Бондаренко, Д. В. 2018. Загальна характеристика античного поселення Вікторівка-I. *Краєзнавство*, 1(102), с. 135–142.
- Буйских, А. В. 2013. *Архаическая расписная керамика из Ольвии*. Киев: Стародавній світ.
- Буйских, С. Б. 1993. Эсхары Глубокой Пристанни. *Древнее Причерноморье – краткие сообщения Одесского археологического общества*. Одесса: Одесский археологический музей, с. 80–82.
- Буйских, С. Б. 2001. Исследование святилища Ахилла на Бейкушском мысу (предварительные итоги). *Херсонесский сборник*, 11, с. 34–43.
- Буйських, С. Б. 2004. Святилища extra-urban епохи грецької колонізації Нижнього Побужжя. *Археологія*, 3, 3–14.
- Буйских, С. Б., Буйских, А. В. 2010. К хронологии архаических поселений хоры Ольвии Понтийской. *Боспорские исследования*, 24, с. 3–64.
- Болтенко, М. Ф. 1949. *Дневник начальника одесской группы Очаковско-Березанского отряда Ольвийской археологической экспедиции АН УССР доцента М.Ф. Болтенко по археологическим раскопкам и разведке в августе-сентябре 1949 г. на западном берегу Березанского лимана*. Науковий архів Одесского археологического музея. № 69901.
- Капошина, С. И. 1949. Буго-Днепровская экспедиция 1949 г. Древнее городище у села Викторовка Тилигуло-Березанского района Николаевской области. *Полевой дневник*. Науковий архів ІА НАН України. № 1949/21.
- Крапівіна, В. В. 2007. Сіроглиняна кераміка Ольвії VI – V ст. до н.е. *Археологія*, 1, с. 98–106.
- Лейпунская, Н. А. 2010. Опыт классификации керамики из архаических комплексов (по материалам Центрального квартала Ольвии). *Боспорские исследования*, 24, с. 123–151.
- Марченко, К. К. 1988. *Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII – первой половине I вв. до н.э. По материалам лепной керамики*. Ленинград: Наука.
- Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье: комплексы керамической тары*. Саратов: Изд-во Саратовского университета.
- Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье: типология амфор ведущих центров-экспортёров товаров в керамической таре. Каталог-определитель*. Москва, Саратов: Киммерида; изд-во Саратовского университета.
- Тункина, И. В. 2009. *Русская наука в классических древностях юга России (XVIII – сер. XIX вв.)*. Санкт-Петербург: Наука.
- Фабрициус, И. В. 1951. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР*. Киев: Издательство АН Украинской ССР.
- Чехович, А. Г. 2015. Ремесленные вотивы двух зольников поселения Глубокой Пристанни. *Археологія і давня історія України*, 14, с. 328–332.
- Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C. The Athenian Agora*, 12. Princeton, New-Jersey.

REFERENCES

- Bondarenko, D. V., Smirnov, A. I. 2016. Novaya terrakota v vide svini iz raskopok pozdnearkhaicheskogo zolnika poseleniya Viktorovka -I. *Istoriia. Etnohrafiia. Kultura: novi doslidzhennia: zbirnyk naukovykh materialiv X Mykolaiivskoi oblasnoi kraieznavchoi konferentsii*. Mykolaiv: Iliion, s. 42–44.
- Bondarenko, D. V. 2018. Zahalna kharakterystyka antychnoho poselennia Viktorivka-I. *Kraieznavstvo*, 1(102), s. 135–142.
- Buyskikh, A. V. 2013. *Arkhaicheskaya raspisnaya keramika iz Olvii*. Kiyev: Starodavniy svit.
- Buyskikh, S. B. 1993. Eskhary Glubokoy Pristani. *Drevneye Prichernomor'ye – Kratkiye soobshcheniya Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva*. Odessa: Odesskiy arkheologicheskii muzey, s. 80–82.
- Buyskikh, S. B. 2001. Issledovaniye svyatilishcha Akhilla na Beykushskom mysu (predvaritelnyye itogi). *Khersonesskiy sbornik*. 11, s. 34–43.
- Buiskykh, S. B. 2004. Sviatylyshcha extra-urban epokhy hretskoi kolonizatsii Nyzhnoho Pobuzhzhia. *Arkheolohiia*, 3, s. 3–14.
- Buyskikh, S. B., Buyskikh, A. V. 2010. K khronologii arkhaicheskikh poseleniy khory Olvii Pontiyской. *Bosporskiye issledovaniya*. 24, s. 3–64.
- Boltenko, M. F. 1949. *Dnevnik nachalnika odesskoy gruppy Ochakovsko-Berezanskogo otryada Olviyskoy arkheologicheskoy ekspeditsii AN USSR dotsenta M.F. Boltenko po arkheologicheskim raskopkam i razvedke v avguste-sentyabre 1949 g. na zapadnom beregu Berezanskogo limana*. Naukovyi arkhiv Odesskoho arkheolohichnoho muzeiu. № 69901.

Kaposhina, S. I. 1949. *Bugo–Dneprovskaya ekspeditsiya 1949 g. Drevneye gorodishche u sela Viktorovka Tiligulo–Berezanskogo rayona Nikolayevskoy oblasti. Polevoy dnevnik*. Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy. № 1949/21.

Krapivina, V. V. 2007. Sirohlyniiana keramika Olvii VI – V st. do n.e. *Arkheolohiia*, 1, s. 98–106.

Leypunskaya, N. A. 2010. Opyt klassifikatsii keramiki iz arkhaiskikh kompleksov (po materialam Tsentralnogo kvartala Olvii). *Bosporskiye issledovaniya*. 24, s. 123–151.

Marchenko, K. K. 1988. *Varvary v sostave naseleniya Berezani i Olvii vo vtoroy polovine VII – pervoy polovine I vv. do n.e. Po materialam lepnoy keramiki*. Leningrad: Nauka.

Monakhov, S. Yu. 1999. *Grecheskiye amfory v Prichernomor'ye: komplekсы keramicheskoy tary*. Saratov: Izd-vo Saratovskogo universiteta.

Monakhov, S. Yu. 2003. *Grecheskiye amfory v Prichernomor'ye: tipologiya amfor vedushchikh tsentrov–eksporterov tovarov v keramicheskoy tare. Katalog–opredelitel*. Moskva. Saratov: Kimmerida; izd-vo Saratovskogo universiteta.

Tunkina, I. V. 2009. *Russkaya nauka v klassicheskikh drevnostyakh yuga Rossii (XVIII – ser. XIX vv.)*. Sankt–Peterburg: Nauka.

Fabritsius, I. V. 1951. *Arkheologicheskaya karta Prichernomoria Ukrainskoy SSR*. Kiyev: Izdatelstvo AN Ukrainskoy SSR.

Chekhovich, A. G. 2015. Remeslennyye votivy dvukh zolnikov poseleniya Glubokoy Pristani. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 14, s. 328–332.

Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C. The Athenian Agora*, 12. Princeton, New– Jersey.

D. V. Bondarenko, O. I. Smyrnov

ASH PAN NO. 1 VIKTOROVSKOE SANCTUARY: GENERAL CHARACTERISTICS

Viktorivka– I –double – layer antique attraction in the Lower bug region on the right Bank of the Berezansky estuary. Planigraphy divided into two parts: South was occupied by a settlement with residential and economic development, North with sanctuary, consisting of ash pan rituals–altars. At present, two stages of functioning of the monument are established: the second quarter of VI–the first third of the V century BC And the last third of IV–the First half of the III century BC. Among the studied objects to the first period are residential semi–dugouts and economic complexes on the territory of the settlement, as well as an ashtray on the area of the sanctuary. The second period is represented by the remains of a ground stone–raw building and a ritual ash pan. Was of particular interest to the studies of the sanctuary, whose complexes do not find analogies among the synchronous monuments of the Northern black sea region.

The article is devoted to the description of the design features of the ash–altar № 1, which is included in the system of religious buildings of the sanctuary. Discusses planigraphy and stratigraphy of the object, served a brief statistical analysis of material culture, offers interpretation facilities and the entire religious complex.

Ash pan No. 1 is formed in a pit dug in ancient humus and mainland clay. At the initial stage of the formation of the ash pan at the bottom of the pit carried out human burial, after which it was used to collect the sacred ash.

Described object was part of the sanctuary in the open air, which sent the cult of fertility, fire and hearth, prior to Apollo and Demeter. Together with a sanctuary of Achilles in Beykush Cape and a number of other monuments, Viktorivka and formed the boundary of the sanctuaries in the Lower bug region, the construction of which probably from the very beginning it was regulated by the state.

Keywords: antique, Viktorivka I, sanctuary, ash pan, construction, burial, material culture.

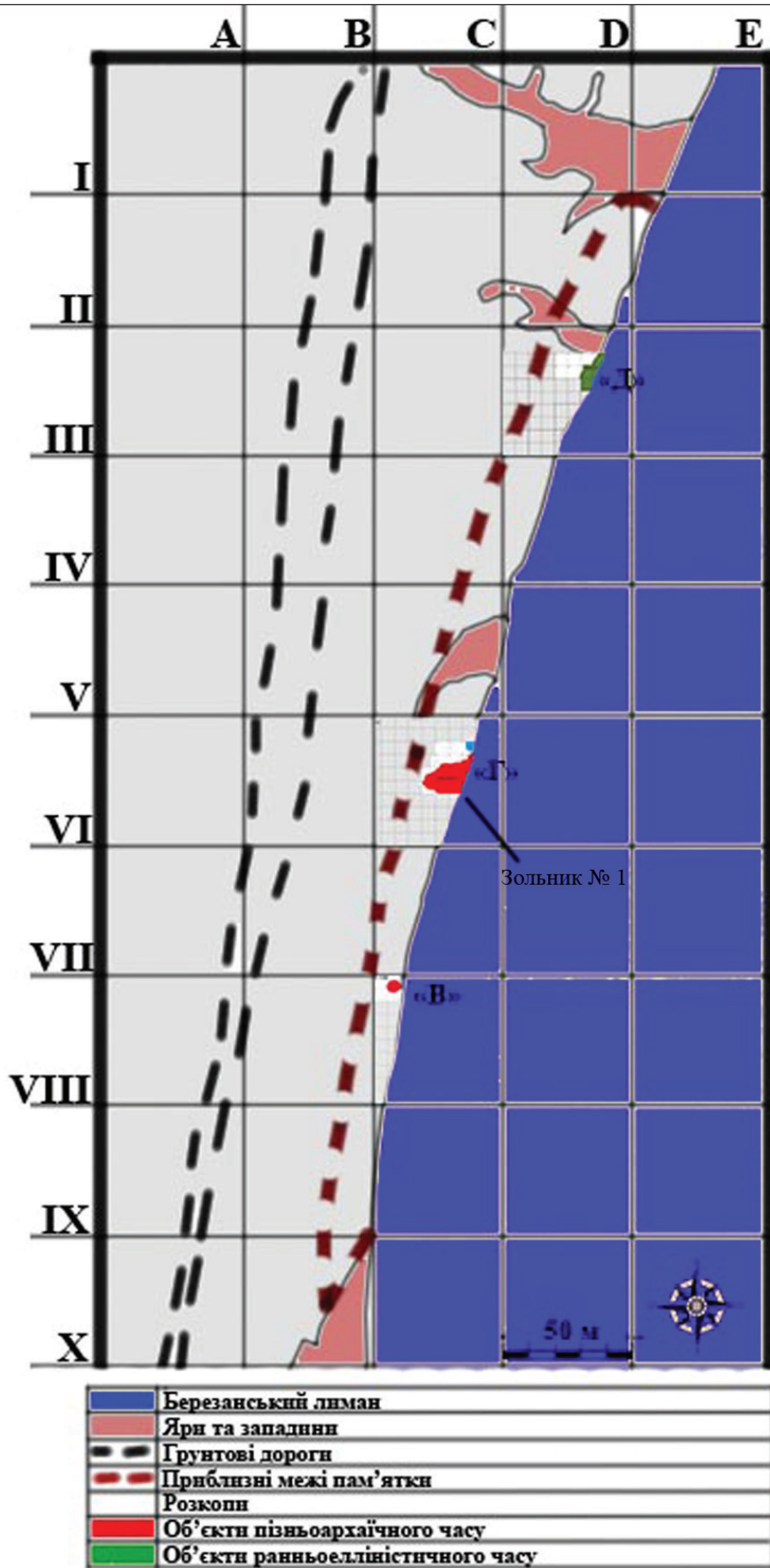

Рис. 1. План археологічного комплексу Вікторівка-I

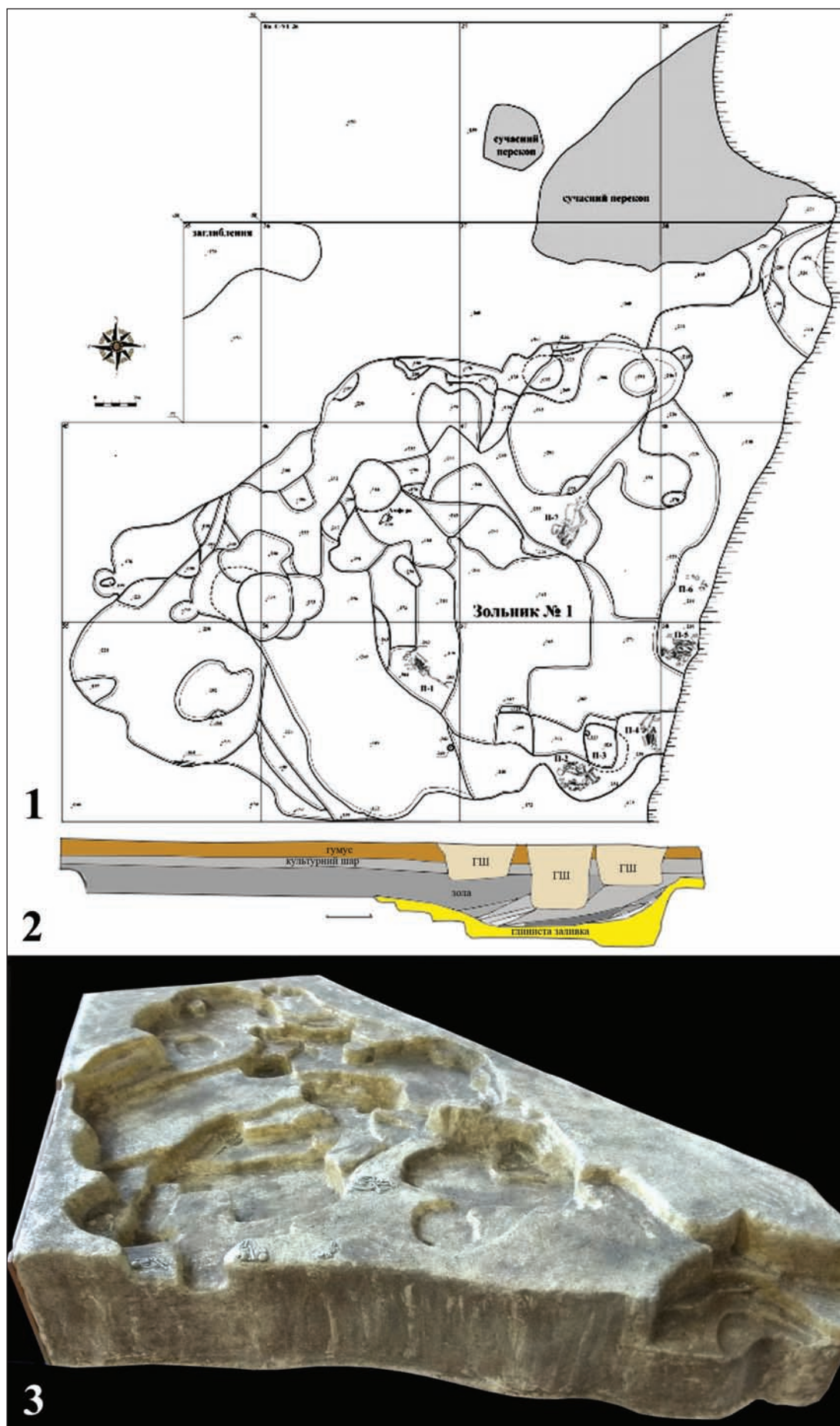

Рис. 2. Зольник № 1: 1 - план; 2 - стратиграфія розрізу центральної частини зольника по лінії Сх.-Зх.; 3 - макет зольника № 1 (вид зі сходу)

Рис. 3. Зольник № 1. Деталі конструкції

Рис. 4. Зольник № 1: 1-7 – людські поховання; 8 – лєсбоська амфора з кістками сому

А. В. Буйських

ВИРОБНИЧА МАЙСТЕРНЯ НА ПІВДЕННОМУ ТЕМЕНОСІ ОЛЬВІЇ

Публікацію присвячено відкриттю та дослідженню виробничого комплексу, який існував на території Південного теменосу Ольвії від початку V до кінця третьої чверті IV ст. до н.е. та призначався для виробництва ремісничої продукції спочатку з кольорових металів, пізніше з глини. Продукція місцевого виробництва використовувалася для потреб сакральних дій на теменосі.

Ключові слова: Ольвія, Південний теменос, Афродіта, бронзоліварна майстерня, гончарний горн.

Вступ

Археологічне вивчення нової культової ділянки в південній частині Верхнього міста Ольвії, як і двох попередніх, Східного та Західного теменосів, здійснюється вже більше п'ятнадцяти років поспіль. Високий рівень будівельної активності в цій частині міста впродовж тисячолітнього періоду його існування призводив до постійної зміни історичної топографії. Така ситуація, з огляду на геологічну структуру пам'ятки, передовсім, її лесову основу, сприяла проведенню постійних нівелювальних робіт на схилі материкової тераси. Саме це значно ускладнило інтерпретацію різночасових об'єктів, що були відкриті в південній частині Верхнього міста. Лише під час польової компанії 2013 р. нарешті стало зрозумілим, що вкрай погано збережені окремі споруди – ями та заглиблення різних розмірів, залишки виборок та кладок, а також численні вимостки, разом із величезним набором специфічних знахідок, свідчать про не-житловий характер використання цієї частини міста. Масовість знахідок присвятних графіті дозволила припустити, що головною сакральною патронесою культової ділянки була Афродіта (Буйських 2015, с. 6 сл.; Bujskikh 2015, р. 222 ff.).

Незважаючи на те, що дослідження Південного теменосу ще не завершено, наразі вже можна впевнено виділити дві будівельні фази, які охоплюють найраніший період його існування. Священну ділянку було закладено на краю верхньої материкової тераси після попереднього суцільного нівелювання всіх заглиблених споруд житлового та господарського призначення, яке сталося до кінця останньої чверті VI ст. до н.е. Її загальна площа склала близько 500 кв. м. Такі значні за обсягом будівельні роботи являлися частиною плану, який полягав у суцільному переплануванні території, скоріш за все, усього Верхнього міста у зв'язку з впровадженням в ньому регулярного міського планування з сіткою повздовжніх та поперечних вулиць (детальніше про це: Буйських 2015, с. 18-19; Bujskikh 2015, р. 246 f.). Серед відкритих об'єктів, які можна інтерпретувати як культові, виділяються залишки фундаменту храму та ботрос, в якому, серед численних вотивних приношень, знайдено декілька присвятних графіті Афродіті та Ангелу Герою (Русяева 2015, с. 22 сл.; Rusyaeva 2015, р. 251 ff.). Ця культова ділянка була обмежена двома поперечними вулицями, перпендикулярними до повздовжньої (Головної); підхід до храму, зорієнтованого на схід, здійснювався з 2-ї поперечної вулиці, вздовж неї виявлено залишки огорожі (рис. 1: I).

У другій половині V ст. до н.е. територію теменосу було розширено на північ, внаслідок чого його площа збільшилася майже втричі. Ймовірно, ранній храм перестав існувати, тому тут було зведено новий, трохи менший за розмірами храм, також звернутий на схід, декілька вівтарів, а також викопано велику кількість ботросів різної форми та розмірів (рис. 1: II). Нові культові об'єкти було споруджено на засипаних одночасно наземних, частково заглиблених сирцево-кам'яних будинках, які існували тут впродовж ранньої будівельної фази (Bujskikh 2017, р. 5 ff.). Не виключено, що в цих будинках мешкали ті, хто мав відношення до функціонування та впорядкування теменоса або ж до безпосереднього відправлення культів.

Друга будівельна фаза тривала практично до кінця класичного часу і, найімовірніше, цю ділянку було перебудовано вже у після-Зопріонів час.

Результати дослідження

У 2015 р. в західній частині культової ділянки, у кутку між Головною (примикала до неї) та 2-ю поперечною вулицями, було відкрито та досліджено виробничий комплекс № 1589, що функціонував тут впродовж обох вже відомих будівельних фаз, тобто, від самого початку V ст. до н.е. до кінця пізньокласичного часу та складався з двох різних майстерень. Скоріш за все, існування цього комплексу було пов'язане з обслуговуванням теменосу, а його продукція – з тими культовими практиками, які тут відправлялися.

Ремісничка майстерня першої будівельної фази призначалася для виробництва дрібних металевих виробів, переважно з бронзи. Саме тут під час розкопок було відкрито близько двох кілограмів бронзових шлаків, а також нечисленні та подрібнені фрагменти погано збережених бронзових виробів, які неможливо реконструювати. Ці знахідки з засипу майстерні супроводжувалися численними часточками перегорілої сирцевої глини та вугілля, практично по всій площі знайдено подрібнені річкові мушлі разом з піщаними підсипками. По периферії майстерні на рівні її поверхні відкрито велику кількість перетлілого річного комишу.

Бронзоліварна майстерня відносилася до виробничих об'єктів відкритого типу, її було влаштовано на рівні стародавнього гумусу (рис. 2). Глинобитна поверхня майстерні практично рівна, загальними розмірами 2,3-3,8 (північ-південь) x 2,4-2,8 (захід-схід) м, вимощена щільною глиною світло-сірого відтінку з численною золою та дрібним вугіллям, з лінзами материкової та сирцевої глини, а також стародавнього гумусу. Не можна виключати, що майстерня займала більшу площу на схід та південний схід, проте тут її поверхня виявилася пошкодженою ямами пізньоантичного часу. Згадана огорожа відділяла майстерню від вулиці і безпосередньо культової ділянки. Центральну частину майстерні на площі 0,5 x 0,5 м в процесі функціонування, вочевидь, підсипали щільною жовтою сирцевою глиною. На цій площадці відкрито чотири заглиблення, діаметром до 10 см кожне, глибиною до 30 см. Західна частина майстерні, на площі 1,65 x 0,85-1,4 м, також була облаштована штучними нашаруваннями, що склалися з сирцевої глини, перепаленої в процесі використання до темно-коричневого кольору, та тонких зольних прошарків разом з річковими мушлями. В західній частині також було виявлено скупчення декількох заглиблень, одне з яких було вистелено амфорними стінками разом із ніжкою амфори. В південно-східній частині майстерні відкрито серію невеликих заглиблень та ям, в яких виявлено сирцеві бортики у вигляді поставлених на ребро плоских, охайно сформованих сирцевих брусків. Окремими сирцевими цеглинами було вимощено й простір між заглибленнями та влаштовано своєрідні площадки перед ними. Всі перелічені заглиблення були заповнені попелом, золою з перегорілими часточками сирцю, бронзовими і силікатними шлаками та невиразними керамічними матеріалами кінця VI – початку-першої половини V ст. до н.е.

В результаті вивчення майстерні вдалося з'ясувати, що її не було передчасно кинуте, а цілеспрямовано знівельовано – засипано шаром щільної глини. Саме тому, найвірогідніше, тут не було знайдено лячок чи інших знарядь праці разом з будь-якими, бодай, бракованими виробами, крім відходів виробництва у вигляді шлаків та невиразних шматочків бронзових стержнів або проволочи. Штучне нівелювання було здійснено десь у другій чверті – не пізніше середини V ст. до н.е. для подальшого використання виробничої території за тим же функціональним призначенням.

Проте, в процесі переобладнання бронзоліварну майстерню змінює керамічна. В південній частині комплексу збудовано великий гончарний горн, який проіснував тут до початку останньої чверті V ст. до н.е., тобто він також мав відношення до ранньої будівельної фази Південного теменосу. Горн було влаштовано на рівній, промазаній сирцевою глиною трамбованій поверхні; він зберігся на рівні

залишків топкової камери, причому вцілів лише сегмент її північної частини (рис. 3). Цікавим здається той факт, що під час повного розбору вцілілої частини конструкції горну було виявлено фігурну вазу південноіонійського (мілетського?) виробництва – парфумерний розписаний червоною фарбою лекіф у вигляді пташки (рис. 4). Таку знахідку цілком можна вважати будівельною жертвою, а, з огляду на специфіку використання, туалетна посудина може правити за вотивне приношення Афродіті. Слід згадати, що під час досліджень архаїчних шарів сусідньої Істрії, було знайдено стилістично дуже схожі лекіфи, проте з головою Сирени (Alexandrescu 1978, pl. 25, cat. 249-250). Між тим, лекіфи у вигляді пташки (качки) відомі для іконографії архаїчних фігурних ваз (Ducat 1966, p. 92 ff.).

Конструкція вцілілої частини горна доволі проста. Горн в плані мав видовжену овальну, трохи неправильну форму, із видовженим, трапецієподібною форми устям. Оскільки цей горн також було зруйновано та знівельовано для подальшого будівництва, його конструкцію вдалося простежити лише частково, практично на рівні череня. Контур горну було викладено з сирцевих цеглин, сформованих у вигляді видовжених брусків однакової ширини та товщини, висотою, що зберіглася, від 5 до 15 см, подекуди перегорілих до червоно-коричневого кольору. Перехід від устя до топкової камери було вимощено декількома плоскими плитками вапняку. Сама ж камера на рівні дна череню виявилася забитою сирцевими брусками, цеглинами більшого розміру та сирцевою масою від зруйнованих цеглин.

Поруч з горном було влаштовано дві цистерни. Цистерну № 1892 викопано на північний захід від горну; її діаметр на рівні горла сягав 1,1 м; глибина 2,32 м; в перетині мала циліндричну форму. Устя цистерни було оформлено у вигляді кладки, яка складалася з чотирьох плоских плит вапняку з витесаним отвором, діаметром близько 40 см, – одну з таких плит було скинуто в цистерну. Стінки було облицьовано водонепроникною обмазкою із щільної глини сіро-зеленого кольору. Матеріали заповнення цистерни, відповідно на набору фрагментів амфорної тари та аттичного чорнолакового посуду, датуються другою половиною V ст. до н.е. Серед знахідок виділяється охайно вибитий сегмент (четверта частина) денця червонофігурного аттичного киліка з зображенням Ерота, який простягає намісто ошатно вдягнутій жінці, найімовірніше Афродіті, оскільки саме до її фіасу він входив; та присвятним граффіто Афродіті на зовнішній стороні денця (рис. 5). В цистерну також було скинуто прибрані з поверхні залишки шлаків та шматків перегорілого сирцю від засипаної бронзолivarної майстерні.

Цистерну № 1893 було викопано на північ від горну та на схід від цистерни № 1892; її діаметр на рівні горла сягав 1 м. До глибини 1 м стінки горловини були вертикальними, нижче – різко розширилися і до глибини 2,75 м цистерна мала грушоподібну форму, з діаметром дна 1,75 м. Стінки були неохайно вирізані в материковому ґрунті, проте всі вони, починаючи від горловини, були вкриті щільним водонепроникним облицьованням з глини зеленого кольору. Серед численних матеріалів заповнення слід виділити археологічно цілий аттичний чорнолаковий килік групи *Delicate class*, який і визначив час утворення засипу цистерни. Як і в попередній, в цій цистерні було відкрито відходи продукції бронзолivarного виробництва, а також цілий панцир болотної черепахи (*Emys orbicularis*) за визначенням к.б.н. Є. Ю. Яніш.

До кінця V ст. до н.е. починається друга будівельна фаза існування теменоса. Перепланувальні роботи зачепили й виробничу майстерню. Гончарний горн та обидві цистерни перестали існувати – горн було знівельовано, а цистерни засипано. Цікавим видається те, що новий храм споруджується буквально в декількох метрах на північ від майстерні. Проте, знівельовану в черговий раз майстерню не було покинуто, а навпаки – із півночі, практично біля північно-західного кута нового храму майстерню оточує Г-подібна в плані огорожа. На місці знівельованого горну виникло вогнище, менше за площею, черинь якого було вимощено щільно покладеними амфорними стінками. На північ від вогнища, прямо над засипаною цистерною № 1893 зводиться новий гончарний горн (рис. 6). Цей горн, на відміну

від попереднього, було не знівельовано, а зруйновано до кінця пізньокласичного часу – простежений розвал сирцевої цегли від його конструкції сягав 2,38 (по лінії північ-південь) x 0,2-0,7 (схід-захід) м. Топкова камера мала трапецієподібну форму, перехід від устя до черіня фіксувала вапнякова пласка плита. Скоріше за все, різнокольорові цеглини чергувалися – зафіксовано розбиті частини та цілі цеглини від світло-жовтого до коричневого кольору; одну цеглину сформовано з давнього гумусу. Вцілілі бортики складено з сирцевих брусків, завтовшки 16-23 см та цегли, розмірами 10x8, 20x8, 21x12, 30x17 см, щілини між останніми подекуди закриті дрібним бутом. В центрі горну, на рівні дна збереглися дві сирцеві цеглини, розмірами 0,24 x 0,52, висотою 0,07-0,08 м. Найімовірніше вони представляють собою залишки підпірного стовпа. Устя печі та простір між піччю та вогнищем було вимощено сирцевою глиною жовтого кольору.

Висновки

Наявність виробничої майстерні на території культової ділянки не має дивувати, принаймні в Ольвії. Слід зазначити, що і на інших теменосах зафіксовано сліди ремісничої діяльності. Так, на Східному теменосі, на його східній периферії, біля повздожньої вулиці вздовж схилу тераси, відкрито ремісничу майстерню для виробництва, як вважали автори розкопок, «вотивних» виробів з металу. Атрибуцією саме як майстерні для виробництва бронзових виробів вкрай погано збережені залишки споруди завдячують саме наявності відходів такого виробництва. Цікаво, що і на цьому теменосі майстерня відноситься до раннього періоду його існування (Карасев 1964, с. 36; Леви 1985, с. 71, рис. 54). На Західному теменосі також зафіксовано сліди бронзолivarного виробництва, проте у вигляді численних знахідок його відходів. На думку А.С. Русяєвої, навряд чи слід припускати, що шлаки могли приноситься на територію теменоса як вотивне приношення. Натомість цілком вірогідним їй здалося припущення, що тут, знову-таки, на периферії теменоса існувала невелика майстерня, що спеціалізувалася на виробництві вотивних дельфіноподібних монет та вістря стріл, які тут було знайдено (Русяєва 2006, с. 90-91).

Як видно, ситуація із наявністю бронзолivarної майстерні на території кожного з трьох ольвійських теменосів однакова – знайдено численні шлаки або у вигляді скупчень, які й локалізують майстерню, або ж у вигляді розпорошених по території культової ділянки тих само шлаків. При цьому жодного виробу з бронзи, на яку можна було б з впевненістю сказати, що її виготовлено на цьому теменосі, дотепер не було знайдено. Натомість на північній периферії Південного теменоса відкрито заглиблене приміщення (підвал) пізньокласичного часу, в якому знайдено набір свинцевих виробів, в тому числі й кам'яну ливарну форму (рис. 7: 1) для виготовлення мініатюрних вотивних герм Гермеса та Афродіти (Крапивина 2002, с. 27). Нещодавня нахідка дуже подібної герми (рис. 7: 2) підтверджує виробництво свинцевих вотивів безпосередньо на теменосі виключно для культових потреб.

Як відомо, всі середземноморські теменоси, незалежно від їх розміру, містили як першочергові голови (храм, вівтар, огорожу), так і багато додаткових або другорядних об'єктів, які зазвичай розташовувалися на периферії кожної культової ділянки. До того ж, на теменосах могли здійснюватися як сакральні дії, так і профанні, проте тим чи іншим чином пов'язані з головною функцією (Bergquist 1967, р. 100 ff.). Зрозуміло, що ці спостереження мали стосуватися і складових колоніальних понтійських теменосів, таких як ольвійські. Бронзолivarна майстерня дійсно розташовувалася на периферії Південного теменоса, пізніше ж гончарна майстерня була інкорпорована до теменоса другої будівельної фази і відокремлена спеціальною огорожею від майже впритул збудованого храму. Розміри майстерень обох фаз не дозволяють припустити їх орієнтацію на велике ремісниче виробництво, найімовірніше їх функціонування було спрямоване виключно на задоволення потреб прихильників культу Афродіти під час сакральних дій.

ЛІТЕРАТУРА

- Буйських, А. В. 2015. Южный теменос Ольвии Понтийской (Предварительные итоги изучения). *Вестник древней истории*, 2, с. 6-21.
- Карасев, А. Н. 1964. Монументальные памятники ольвийского теменоса. В. Ф. Гайдукевич (ред.). *Ольвия. Теменос и агора*. Москва-Ленинград: Наука, с. 27-130.
- Крапивина, В. В. 2002. Ботрос святилища Афродиты в Ольвии. В. Ю. Зуев и др. (ред.). *Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища*. Материалы научной конференции. Ч.2. СПб.: ГЭ, с. 24-29.
- Леви, Е. И. 1985. *Ольвия. Город эпохи эллинизма*. Ленинград: Наука.
- Русяева, А. С. 2006. V. Строительные остатки второстепенных сооружений. В. Н. Зинько (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской / МАИЭТ. Suppl. 2*. Симферополь: КО ИВ НАНУ, с. 75-94.
- Русяева, А. С. 2015. Граффити из Южного теменоса в Ольвии. *Вестник древней истории*, 2, с. 22-40.
- Alexandrescu, P. 1978. *La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe - IVe s.) / Histria IV*. București, Paris.
- Bergquist, B. 1967. *The Archaic Greek Temenos. A Study of Structure and Function*. Lund: Berlingska Boktryckeriet.
- Bujskikh, A. V. 2015. The Southern Temenos in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigations). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 222-250.
- Bujskikh, A. 2017. From Dugouts to Houses: Urban Development in Late Archaic Olbia Pontica, *Caiete ARA* 8, p. 5-16.
- Ducat, J. 1966. *Les vases plastiques rhodiens archaïques en terre cuite*. Paris: de Boccard.
- Rusyaeva, A. S. 2015. Graffiti from the Southern Temenos in Pontic Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 251-279.

REFERENCES

- Bujskikh, A. V. 2015. A South temenos at Olbia Pontica (Preliminary result of investigations). *Vestnik drevnej istorii*, 2, p. 6-21.
- Karasev, A. N. 1964. Monumentalnye pamiatniki olviiskogo temenosa. V. F. Gaidukevich (ed.). *Olviia. Temenos i agora*. Moskwa-Leinigrad: Nauka, p. 27-130.
- Krapivina, V. V. 2002. Botros sviatiliscsha Afrodity. V. Ju. Zuev et all (eds). *Bosporskii fenomen. Pogrebalnye pamiatniki i sviatilishsha*. Materialy nauchnoi konferencii. P. 2. Sankt-Petersburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 24-29.
- Levi, E. I. 1985. *Olviia. Gorod epokhi ellinizma*. Leningrad: Nauka.
- Rusyaeva, A. S. 2006. V. Stroitelnye ostatki vtorostepennykh sooruzhenii. In: N. Zinko (ed.). *Drevneishyi temenos Olvii Pontiiskoi / MAIET. Suupl. 2*. Simferopol: KO IV NANU, p. 75-94.
- Rusyaeva, A. S. 2015. Graffiti iz Juzhnogo temenosa v Olvii. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 22-40.
- Alexandrescu, P. 1978. *La céramique d'époque archaïque et classique (VII - IV s.)*. Histria IV. București, Paris.
- Bergquist, B. 1967. *The Archaic Greek Temenos. A Study of Structure and Function*. Lund: Berlingska Boktryckeriet.
- Bujskikh, A. V. 2015. The Southern Temenos in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigations). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 222-250.
- Bujskikh, A. 2017. From Dugouts to Houses: Urban Development in Late Archaic Olbia Pontica, *Caiete ARA* 8, p. 5-16.
- Ducat, J. 1966. *Les vases plastiques rhodiens archaïques en terre cuite*. Paris: de Boccard.
- Rusyaeva, A. S. 2015. Graffiti from the Southern Temenos in Pontic Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 251-279.

A. V. Bujskikh

A PRODUCTION WORKSHOP
AT THE SOUTH TEMENOS AT OLBIA

A publication is devoted to studying of the new workshop at the South *temenos* that existed there from the beginning of the 5th century BCE up to the end of the 4th century BCE. The aim of the workshop was to fabricate a handicraft production first from the colored metals, later – from the clay to support the cult practices that were provided at the *temenos*. The large bronze-making workshop, separated with a precinct from the transversal street, was synchronous to the first building phase (beginning – mid of the 5th century BCE). This workshop is represented with a number of small pits and deepenings

cut from the level of the artificially pressed clay put on the ancient humus. No complete bronze item was found, but the activity of the workshop is supported with nearly two kilo of bronze slag founded here. Bronze-metal workshop was changed by a large ceramic kiln with the two cisterns nearby; their depth reached 2,32 and 2,75 meters. In the first one the dedication graffito to Aphrodite on the bottom of the red figured Attic vessel of the third quarter of the 5th century BCE was found. In the period of the second building phase at the end of the 5th century BCE up to the beginning of the last quarter of the 4th century BCE the large hearth upon the levelled kiln was organized. To the north another smaller ceramic kiln was built, and all the workshop was separated with the new precinct from the newly-founded temple of Aphrodite. A production of local handi-craft was used for the purposes of sacrifices at the *temenos*. The specialized workshops supported the cult buildings at the other temenoi at Olbia; thus, the temenos devoted to Aphrodite was not an exception in this tradition.

Keywords: Olbia, South *temenos*, Aphrodite, bronze-metal workshop, ceramic kiln.

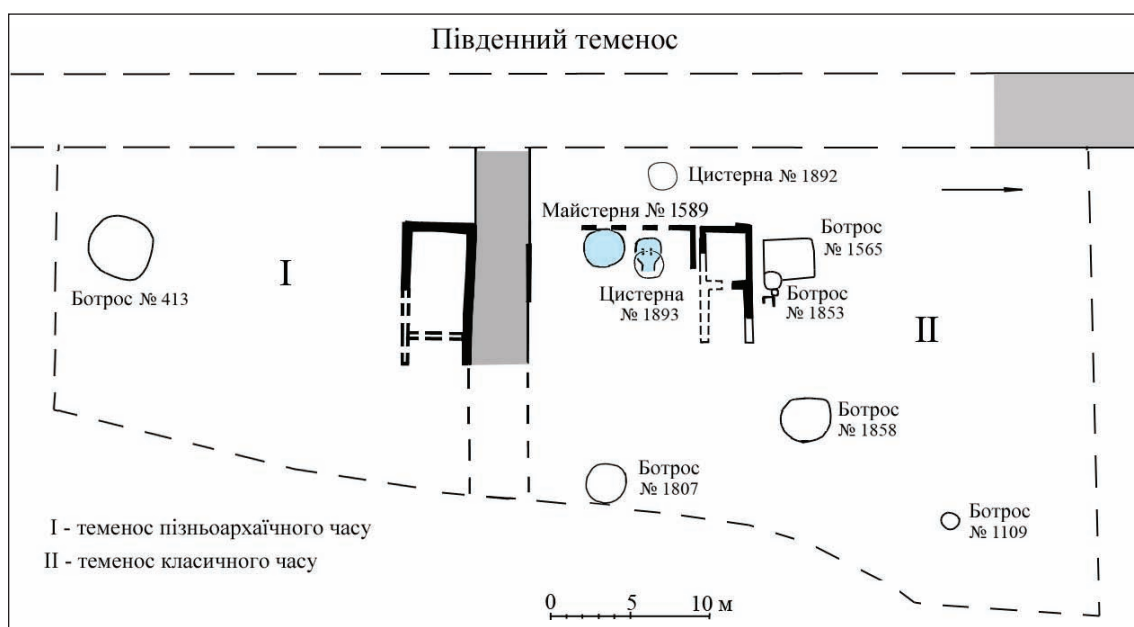

Рис. 1. Схематичний план Південного теменосу: I - пізньоархаїчний час; II - класичний час

332

Рис. 2. Бронзоліварна майстерня. Вигляд з півдня

Рис. 3. Гончарний горн другої половини V ст. до н.е. Вигляд зі сходу

▲
Рис. 4. Південноіонійський фігурний лекіф у вигляді пташки

Рис. 5. Денце червонофігурного аттичного киліка з присвятою Афродіті

▲
Рис. 6. Вогнище та гончарний горн IV ст. до н.е. Вигляд зі сходу

▲
Рис. 7. 1. Кам'яна ливарна форма для виготовлення мініатюрних вотивних герм Гермеса та Афродіті; 2. Свинцева герма Афродіті

С. В. Махортних

ДАВНЬОСХІДНА ЗНАХІДКА VII СТ. ДО Н. Е. З ЛЮБОТИНСЬКОГО КУРГАНУ НА ХАРКІВЩИНІ¹

У статті розглядається надзвичайно рідкісна для Північного Причорномор'я знахідка – бронзове навершя булави або жезла VII ст. до н.е. Це навершя виявлено у кургані 1 Караванської групи Люботинського могильника на Харківщині. Поява цього імпортного предмета у басейні Сіверського Дінця має безпосереднє відношення до походів скіфів до Передньої Азії, тоді як його походження слід пов'язувати із булавами «іранського типу», що існували у басейні оз. Урмія на північному заході Ірану (Hasanlu, Dinkha Tere).

Ключові слова: Давній Схід, скіфи, VII ст. до н.е., навершя булави.

До числа найбільш відомих подій ранньої історії скіфів належать походи цього кочового народу в Передню Азію, що знайшло своє відображення у поширенні на півдні Східної Європи в VII – VI ст. до н.е. досить численних імпортних давньо-східних предметів. Крім Північного Кавказу (Центральне Передкавказзя та Кубань), знахідки, що входять до складу близькосхідного кола старожитностей, виявлені також на території України, і зокрема, у басейні Сіверського Дінця.

У даній статті розглядається один із таких надзвичайно рідкісних для Північного Причорномор'я виробів, а саме бронзове навершя жезла або булави, виявлене у кургані 1 Караванської групи Люботинського могильника на Харківщині (рис. 1: 1–3).

Умови відкриття цього артефакту вже були описані у попередніх роботах із якими може ознайомитися зацікавлений читач (Бандуровский, Буйнов, Дегтярь 1998; Черненко 2000). Разом з тим, культурна приналежність і датування цього навершя не були розглянуті авторами вищезгаданих публікацій, що змушує мене знову звернутися до аналізу цього предмета².

Масивне лите навершя із наскрізною і округлою у перерізі втулкою з Люботинського кургану має досить складну форму. У його центральній частині розташовується приземкувата, діжкоподібна голівка, яка «декорована» підгостреними пірамідальними виступами із зрізаними верхівками, що розташовані у два ряди. У кожному ряді є по шість таких горизонтально орієнтованих виступів. Вони дещо зміщені у рядах і на плані утворюють коло з 12 виступів.

У нижній частині короткої циліндричної втулки знаходяться два горизонтальних рельєфних валика, тоді як її верхня частина закінчується трьома «кігтеподібними» обмежувачами, що забезпечують більш надійну фіксацію навершя на держаку. Довжина навершя – 8 см, ширина без виступів – 4 см.

Разом з навершям було знайдено бронзове руків'я, що поєднувалося із ним за допомогою кістяної втулки діаметром 1,6 см, яка погано збереглася (рис. 1: 2). Руків'я має циліндричну форму і трохи розширюється у нижньому грибоподібному закінченні, де проходить наскрізний отвір діаметром 0,3 см для закріплення на держаку, за допомогою штифта який не зберігся. Довжина руків'я – 5,6 см, діаметр – 2,1 см.

Загальна довжина жезла, ймовірно, становила близько 30 см.

Загалом, це навершя належить до числа давньосхідних імпортних виробів і на сьогоднішній день є єдиною знахідкою такого типу в Східній Європі. Зв'язок цього навершя із походами скіфів до Передньої Азії є очевидним.

¹ Статтю підготовлено у рамках авторського наукового проекту, виконаного у Корнельському університеті (штат Нью-Йорк) за підтримки програми Фулбрайта (США) в Україні. Користуючись нагодою, автор висловлює глибоку вдячність А. Сміту і Л. Хатчадорян за допомогу у реалізації цього проекту.

² Слід згадати також суперечливе висловлювання А. Ю. Алексеева, згідно з яким походження люботинського навершя слід пов'язувати з булавами лурістанського, ассирійського, або іранського типів (Алексеев 2003, с. 112). Зауважу, що перераховані вище регіональні різновиди переднеазійських металевих булав відрізняються один від одного низкою особливостей, які будуть розглянуті в ході подальшого аналізу.

У перші кілька століть I тис. до н.е. навершя булави або жезлів різної форми набули широкого розповсюдження на стародавньому Сході. На цій території існувало кілька центрів їх виробництва. Один із них знаходився у північному Ірані. У цьому регіоні низка подібних знахідок представлена у могильнику Marlik, де знайдено більш ніж 20 бронзових і сім кам'яних артефактів (Negahban 1981; 1996). При цьому, у деяких комплексах (наприклад, поховання 50 і 52), було виявлено по чотири булави, а у похованні 26 – 11 предметів. Вражає різноманітність форм і оформлення цих наверш, серед яких слід відзначити короткі булави сферичної, грушоподібної або овоїдної форми, а також довші, звужені і витягнуті екземпляри (рис. 2: 1–11). Деякі з них мали гладку поверхню, тоді як інші були декоровані гострими шипами, видовженими або іншими рельєфними виступами, а також майстерно виконаними стилізованими голівками людей і тварин. Ці предмети датуються кінцем II – початком I тис. до н.е. (Negahban 1996).

Досить велика колекція булав походить також з території Луристану, і, зокрема, таких могильників як War Kabud, Chamahzi Mumah та ін. (Haerinck, Overlaet 1998, p. 22–23, il. 9; pl. 52; (Haerinck, Overlaet 1999, p. 29, il. 14; pl. 75a; Haerinck, Overlaet 2004, p. 50). Виявлені там бронзові литі булави представлені кількома модифікаціями. Серед них є артефакти, що, імовірно, пов'язані за своїм походженням з Ассирією (рис. 3: 1, 2). Однак, найбільш вживаними у західному Ірані були навершя із довгою та гладкою або гранованою втулкою, що асиметрично виступає і у верхній частині якої розташовувалася опукла голівка, яка була «прикрашена» ромбоподібними шипастими виступами розташованими у три ряди (рис. 3: 8–19). Ці знахідки, що є досить численними у Лурістані, можуть розглядатися як локальний різновид цієї категорії матеріальної культури. Датування могильників, у яких знайдені такі булави, визначається у рамках VIII – VII ст. до н.е. (Haerinck, Overlaet 2004, p. 80).

До числа найбільших центрів поширення металевих булав у IX – VII ст. до н.е. належить Ассирія. Особливо розповсюдженими там були біметалеві (бронза–залізо) артефакти із розміщеною у середній частині сферичною голівкою і трьома–п'ятьма виступами по верхньому краю втулки, що зазвичай були оформлені у вигляді голів левів (рис. 4: 1–5). Такі артефакти побутували на цій території протягом IX – VII ст. до н.е. (Німруд, Хорсабад, Ніневія), звідки, ймовірно, поширилися на сусідні і більш віддалені території – Зинджирли (Туреччина), Біблос (Ліван), Тель Дан (Ізраїль), Самос, Ліндос (Греція) та ін. (Place 1867, p. 65–66, taf. 74: 11, 12; Blinkenberg 1931, p. 206, taf. 26; Luschan, Andrae 1943, p. 87, abb. 107, taf. 42; Dunand 1954, p. 184–185, taf. 59; Barnett 1967, p. 4, 5, pl. VIII; Jantzen 1972, p. 56–58, taf. 50; Kyrieleis 1980, p. 347–348, abb. 16; Curtis, Grayson 1982; Curtis 1988, fig. 84–85; Biran 1989, p. 29–31; Curtis, Reade 1995, p. 176, nr. 179–181).

Разом з тим, найближчі аналогії навершю булави із Люботинського могильника виявляються на північному заході Ірану у басейні оз. Урмія. Маються на увазі знахідки VII ст. до н.е. на поселенні Hasanlu і у похованні 6 могильника Dinkha Tere (Muscarella 1974, fig. 36: 119; Muscarella 1988, p. 57, 58, №70). Ці предмети виготовлені із бронзи та подібні до люботинського навершя своїми пропорціями, масивною голівкою, що розташовується у центральній частині артефакту і «декорована» двома рядами шипастих виступів, наявністю горизонтальних рельєфних валиків, а також вертикальними виступами по краях короткої втулки (рис. 1: 4, 5).

Згадані вище іранські булави є оригінальною, місцевим різновидом цієї категорії інвентарного комплексу. Властива їм «локальність» проявляється у оформленні голівок, які було вкрито гострими шипами. Існування цієї традиції, що знайшла своє відображення у низці варіацій, простежується на території Ірану протягом декількох століть (рис. 2: 1, 4; 3: 7–10). Разом з тим, судячи із присутності у оздобленні цих предметів таких елементів як виступи (prongs) по верхньому краю втулки, а також розташовування голівки у центральній частині навершя, вони ймовірно, перебували під впливом інших культур, зокрема, асирійської.

Знахідка іранського навершя у Північному Причорномор'ї розширює наші уявлення про контакти мешканців обох регіонів у VII ст. до н.е. Більш детально про хронологічну приналежність розглянутої булави можна буде говорити після докладного аналізу усіх виявлених в Люботинському кургані матеріалів, розгляду яких я планую присвятити окрему роботу³.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография европейской Скифии*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В., Дегтярь, А. К. 1998. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина. В: Буйнов, Ю. В. (ред.). *Люботинское городище*. Харьков: Регион-Информ, с. 143–182.

Махортых, С. В. 2016. Скифские зеркала эпохи архаики на Северном Кавказе и в лесостепном Поднепровье. В: Байтанаев, Б. А. (ред.). *Актуальные проблемы археологии Евразии*. Алматы: Институт археологии им. К.А. Акишева, с. 297–323.

Махортых, С. В. 2019. Каменные блюда VII–VI вв. до н.э. из скифских памятников лесостепного Поднепровья. В: Хабдулина, М. К. (ред.). *Маргулановские чтения – 2019*. Нур-Султан: Институт археологии им. К.А. Акишева, с. 346–359.

Черненко, Е. В. 2000. Люботинский курган. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII–III вв. до н.э. Палеоэкология, антропология и археология*. Москва: Институт археологии РАН, с. 297–303.

Barnett, R. D. 1967. Layard's Nimrud bronzes and their inscriptions. *Eretz-Israel* 8, p. 1–7.

Biran, A. 1989. Tel Dan scepter head. *Biblical Archaeology Review* 15/1, p. 29–31.

Blinkenberg, C. 1931. *Lindos, fouilles de l'Arcopole 1902–1914. 1: Les petits objets*. Berlin: Walter de Gruyter.

Curtis, J. 1988. Assyria as a bronzeworking centre in the late Assyrian period. In: Curtis, J. (ed.). *Bronzeworking centres of Western Asia c. 1000–539 B.C.* London, p. 83–96.

Curtis, J. E., Grayson, A. K. 1982. Some inscribed objects from Sherif Khan in the British Museum, *Iraq* 44, p. 87–94.

Curtis, J. E., Reade, J. E. 1995. *Art and empire. Treasures from Assyria in the British Museum*. London: British Museum Press.

Dunand, M. 1954. *Fouilles de Byblos II, 1933–1938*. Paris: Maisonneuve.

Haerincq E., Overlaet, B. 1998. *Chamahzi Mumah. An Iron Age III Graveyard. Luristan Excavation Documents 2*. Leuven: Peeters Press.

Haerincq E., Overlaet, B. 1999. *Djub-i and Gul Khanan Murdah. Iron Age III graveyards in the Aivan plain. Luristan Excavation Documents 3*. Leuven: Peeters Press.

Haerincq E., Overlaet, B. 2004. *The Iron Age III graveyard at War Kabud Pusht-i Kuh, Luristan Luristan excavation documents 5*. Leuven: Peeters Press.

Jantzen, U. 1972. *Samos VIII. Ägyptische und orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos*. Bonn: Rudolf Habelt.

Kyrieleis, H. 1980. Ausgrabungen im Heraion von Samos 1979. *Archäologischer Anzeiger* 3, p. 336–350.

Luschan, F., Andrae, W. 1943. *Die Kleinfunde von Sendschirli*. Berlin: Walter de Gruyter.

Muscarella, O. W. 1974. The Iron Age at Dinkha Tepe, *Metropolitan Museum Journal* 9, p. 35–90.

Muscarella, O. W. 1988. *Bronze and iron. Ancient Near Eastern artifacts in the Metropolitan museum of art*. New York: Metropolitan Museum of Art.

Negahban, E. O. 1981. Maceheads from Marlik. *American journal of archaeology* 85, p. 67–378.

Negahban, E. O. 1996. *Marlik: The complete excavation report*. Philadelphia: University of Pennsylvania.

Place, V. 1867. *Ninive et L'Assyrie I*. Paris: Imprimerie impériale.

³ Датування Люботинського кургану 1 досі є дискусійним. Деякі дослідники відносять його до кінця VII – початку VI ст. до н. е., тоді як інші – до першої половини VII ст. до н. е. (Черненко 2000, с. 302; Бандуровский, Буйнов, Дегтярь 1998). При цьому, у останньому випадку, автори спираються на хронологію виявленого у цьому кургані бронзового дисковидного дзеркала із центральною ручкою-петелькою та кам'яного блюда. Однак, як показують новітні дослідження, датування цих предметів є штучно заниженим і не є надійною підставою для датування цього комплексу (Махортых 2016; 2019).

REFERENCES

- Alekseyev, A. Yu. 2003. *Khronographiya evropejskoj Skifii*. Sankt–Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Bandurovskiy, A. V., Bujnov, Yu. V., Degtyar, A. K. 1998. Novye issledovaniya kurganov skifskogo vremeni v okrestnostyakh g. Lubotina. V: Bujnov, Yu. V. (red.). *Lubotinskoe gorodische*. Kharkov: region–inform, s. 143–182.
- Makhortykh, S. V. 2016. Skifskie zerkala epokhi arkhaiski na Severnom Kavkaze i v lesostepnom Podneprov'e. V: Bajtanaev, B. A. (ed.). *Aktualnye problemy arkheologii Eorazii*. Almaty: Institut arkheologii im. K. A. Akisheva, s. 297–323.
- Makhortykh, S. V. 2019. Kamennye blyuda VII–VI vv. do n.e. iz skifskikh pamyatnikov lesostepnogo Podneprov'ya. In: Khabdulina, M. K. (red.). *Margulanovskie chteniya – 2019*. Nur–Sultan: Institut arkheologii im. K.A. Akisheva, s. 346–359.
- Chernenko, E. V. 2000. Lubotinskiy kurgan. In: Gulyaev, V. I., Olkhovskiy, V. S. (ed.). *Skify i sarmaty v VII–III vv. do n. e. Paleoecologiya, antropologiya i arkheologiya*. Moskva: Institut arkheologii RAN, s. 297–303.
- Barnett, R. D. 1967. Layard's Nimrud bronzes and their inscriptions. *Eretz–Israel*, 8, p. 1–7.
- Biran, A. 1989. Tel Dan Scepter Head. *Biblical Archaeology Review* 15/1, p. 29–31.
- Blinkenberg, C. 1931. *Lindos, fouilles de l'Arcopole 1902–1914. 1: Les petits objets*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Curtis, J. 1988. Assyria as a bronzeworking centre in the late Assyrian period. In: Curtis, J. (ed.). *Bronzeworking Centres Of Western Asia c. 1000–539 B.C*. London, p. 83–96
- Curtis, J. E. Grayson, A. K. 1982. Some inscribed objects from Sherif Khan in the British Museum, *Iraq* 44, p. 87–94.
- Curtis, J. E., Reade, J. E. 1995. *Art and empire. Treasures from Assyria in the British Museum*. London: British Museum Press.
- Dunand, M. 1954. *Fouilles de Byblos II, 1933–1938*. Paris: Maisonneuve.
- Haerinck E., Overlaet, B. 1998. *Chamahzi Mumah. An Iron Age III Graveyard. Luristan Excavation Documents 2*. Leuven: Peeters Press.
- Haerinck E., Overlaet, B. 1999. *Djub–i and Gul Khanan Murdah. Iron Age III graveyards in the Aivan plain. Luristan Excavation Documents 3*. Leuven: Peeters Press.
- Haerinck E., Overlaet, B. 2004. *The Iron Age III graveyard at War Kabud Pusht–i Kuh, Luristan Luristan excavation documents 5*. Leuven: Peeters Press.
- Jantzen, U. 1972. *Samos VIII. Ägyptische und orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos*. Bonn: Rudolf Habelt.
- Kyrieleis, H. 1980. Ausgrabungen im Heraion von Samos 1979. *Archäologischer Anzeiger* 3, p. 336–350.
- Luschan, F., Andrae, W. 1943. *Die Kleinfunde von Sendschirli*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Muscarella, O. W. 1974. The iron age at Dinkha Tepe, *Metropolitan Museum Journal* 9, p. 35–90.
- Muscarella, O. W. 1988. *Bronze and iron. Ancient Near Eastern artifacts in the Metropolitan museum of art*. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Negahban, E. O. 1981. Maceheads from Marlik. *American journal of archaeology*, 85, p. 367–378.
- Negahban, E. O. 1996. *Marlik: The complete excavation report*. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Place, V. 1867. *Ninive et L'Assyrie I*. Paris: Imprimerie impériale.

S. V. Makhortykh

THE NEAR EASTERN 7th CENTURY BC OBJECT FROM THE LUBOTIN KURGAN IN THE KHARKIV REGION

The article is devoted to the analysis of an extremely rare find from the Northern Black Sea area – a bronze mace or rod head of the 7th century BC. The artifact was found in the kurgan 1 of the Karavan group of the Lubotin cemetery in the Kharkiv region. The appearance of this import item in the Seversky Donets river basin (Ukraine) is directly related to the Scythian military campaigns in the Near East. In the first centuries of the 1st millennium BC mace heads of various shapes were common in a large area to the south of the Greater Caucasus range. There were several centers of their production on this territory. The Lubotin find can be related to the maces of the “Iranian type” distributed in around the Urmia lake in the northwestern Iran (Hasanlu, Dinkha Tepe, grave 6).

Keywords: Near East, Scythians, 7th century BC, mace head.

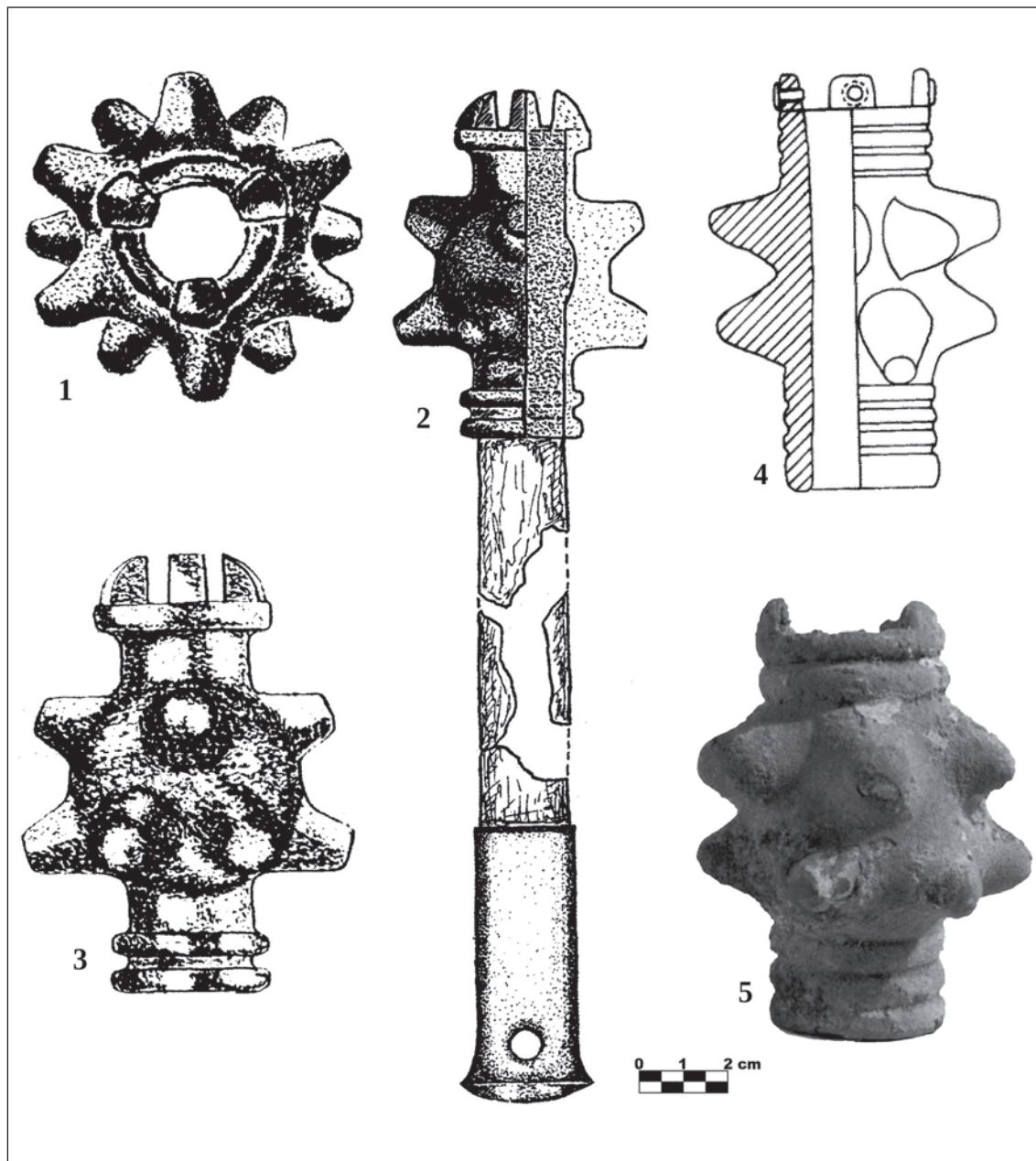

Рис. 1. Бронзові навершя булав: 1-3 - Люботинський курган; 4 - могильник Dinkha Tere, поховання 6; 5 - поселення Hasanlu

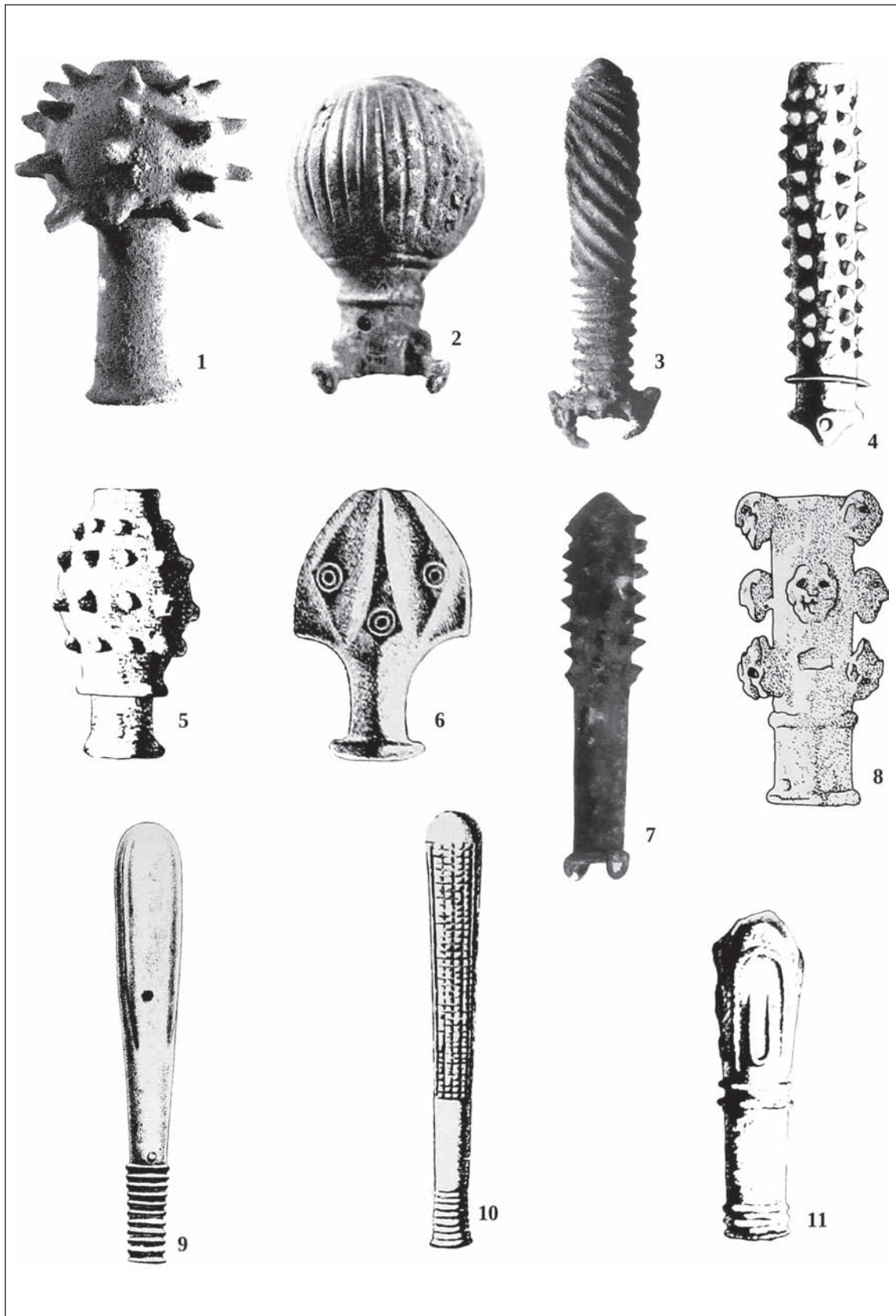

Рис. 2. Бронзові наверхі булав з могильника Marlik (Іран). Масштаб зображень довільний

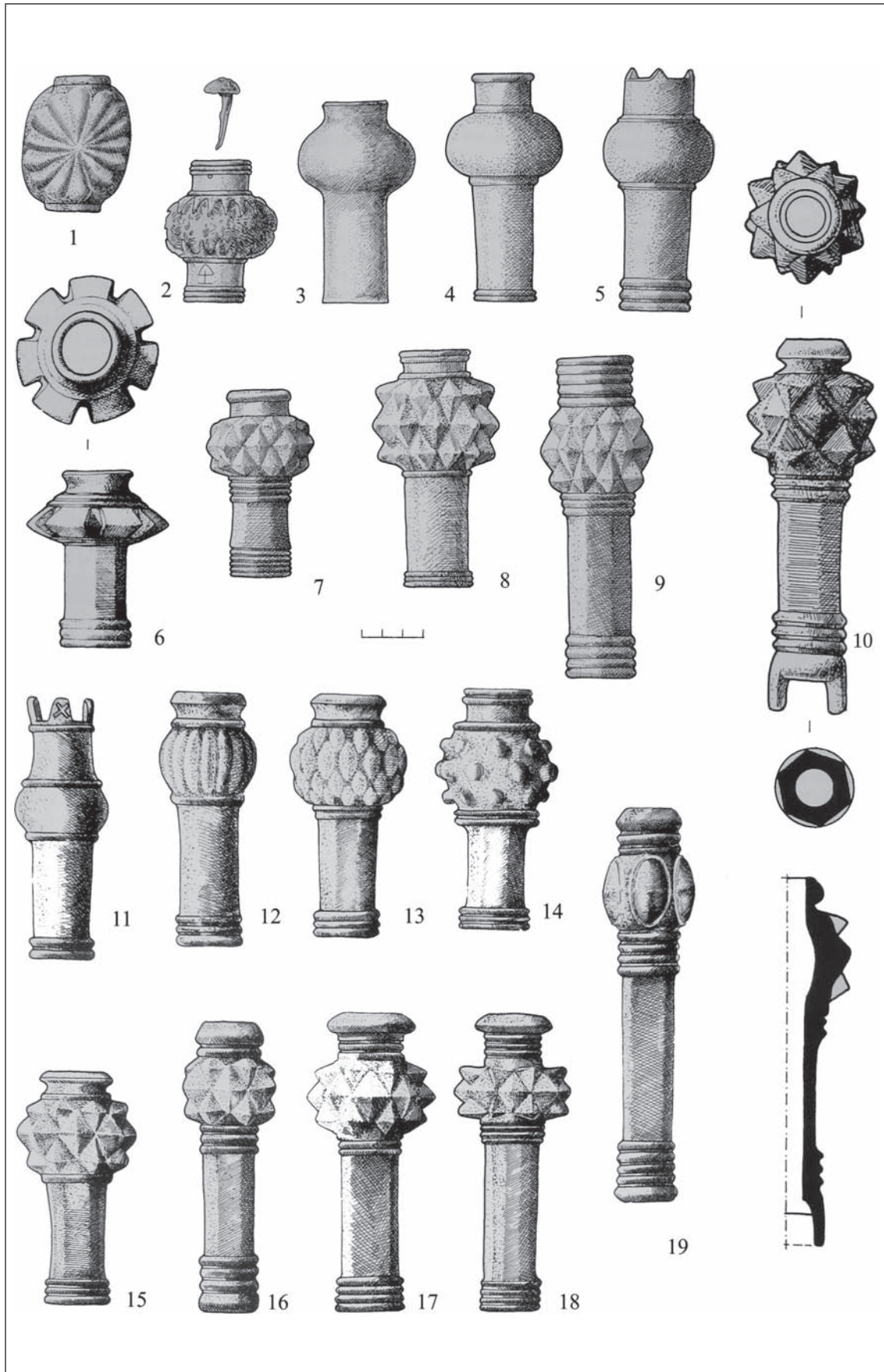

Рис. 3. Бронзові навершя булав з могильників Лурістана: 1-9 - War Kabud; 10 - Djub-i Gauhar; 11-19 - Chamahzi Mumah

Рис. 4. Ассірійські металеві наверхня булав: 1-3 - Німруд; 4, 5 - Хорсабад. Масштаб зображень довільний

Т. І. Митківська, Е. З. Коваль

УШКОДЖЕНІСТЬ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КЕРАМІКИ З ОЛЬВІЇ: ВИЯВЛЕННЯ ЧИННИКІВ ТА ОЦІНКА РИЗИКІВ РУЙНІВНОГО ПРОЦЕСУ

Наведено результати дослідження зразків археологічної кераміки, встановлено, що вони були інфіковані мікроскопічними грибами – відомими деструкторами різноманітних матеріалів. Переважно це представники найвідоміших родів – *Penicillium*, *Aspergillus*, *Alternaria* і *Cladosporium*.

Ключові слова: археологічна кераміка з Ольвії, мікроміцети, чинники ушкодження, мікодеструкція.

Вступ

Інтерес до археологічної кераміки не тільки не зменшується, але й активізується, оскільки в умовах сьогодення вона використовується не лише дослідниками історичних процесів розвитку суспільства, а й реалізується при реконструкції древніх поселень, як це представлено в Гамбургському музейному комплексі «Pergamon», добутого з розкопів, який приваблює туристів зі всього світу. На території України таким реконструйованим містом античних часів може стати стародавнє місто Ольвія, залишки якого збереглися на берегах Бузького лиману біля села Парутине (Миколаївська обл., Очаківський р-н), відбудова якого досягла значних успіхів і тимчасово припинена в очікуванні інвесторів (Крижицький 2017). Статус заповідника Ольвія набула ще 1926 року, а в 2002 році їй надано статус і назву «Національний історико-археологічний заповідник Ольвія».

Археологічна кераміка з Ольвії принципово відрізняється від знайденої в інших розкопах фізико-хімічним складом глини, з якої вона виготовлена, – вмістом дрібних білих домішок вапнякових порід, рідкісних часток слюди та кварцу, а також коричнево-червоним кольором (Кульська 1958). Саме виробы з цієї глини дозволяють досить точно встановлювати час їхнього створення та використовувати для датування інших предметів, знайдених в розкопах, а результати досліджень є підставою для формування уявлень про розвиток державних утворень на території древньої степової Скіфії (Північне Причорномор'я України) впродовж XII – III ст. до н. е. та перших століть н. е. (Гаврилюк 1989, Крапивина 2004). Дослідження археологічної кераміки з цього регіону набувають наразі особливо важливого значення для обґрунтування історичних кордонів, походження й розвитку нашої держави, її етнічного складу, а проблема збереженості таких предметів потребує прискіпливої уваги і відповідальності. Зважаючи на вже деякі реконструйовані споруди та численні колекції кераміки різного призначення, видобуті при розкопах з побутових, сакральних та адміністративних приміщень, потрібно враховувати, що ці предмети знайдуть своє відповідне місце й у новому відновленому музейному комплексі, а для їхньої збереженості необхідний пошук критеріїв, які є складовою комплексних наукових досліджень, в тому числі й мікологічних, важливих для консервації та реставрації (Буйських, Шеїн, Шевченко 2017).

Однак, не зважаючи на зацікавленість в якісному стані предметів археологічної кераміки, проблеми виникнення руйнівних процесів при зберіганні в музейних умовах висвітлені ще недостатньо. Особливо це стосується оцінювання ризиків ушкодженості мікроскопічними грибами, інформація про наявність яких у виявлених ушкодженнях наводиться у відповідних публікаціях (Гончарова, Каневская, Рубченя 1991, Митківська 2003, Митковская, Коваль 2004, Митківська, Коваль 2004, Новикова 1981, Новикова 1989, Шиянова 2001).

Оцінювання цілісності структури видобутих з розкопу зразків археологічної кераміки розпочинається відразу ж після підняття їх на поверхню, а результати його слугують підставою для проведення санітарних заходів, необхідних для по-

дальшої консервації (ред. Подвигина 1993, ред. Андреева 1999, Рыжова 2004). Проте гарантувати стійкість до дії мікологічного фактору навіть позитивно оцінених зразків не вдається, оскільки пористість керамічного матеріалу сприяє маскуванню інфікованості та протіканню руйнівного процесу в латентній формі, що може проявитись лише після тривалого зберігання. Вплив дії руйнівного фактору підсилюється різкою зміною замкнутого середовища в певному шарі ґрунту, де предмети перебували впродовж сторіч, на відкрите, атмосферне повітря, в якому вони опинились при розкопі. Попередня консервація не завжди гарантує забезпечення належного стану предмета, необхідного для довготривалого зберігання в фондосховищах, в яких не завжди дотримуються норми мікрокліматичного режиму. Періодичний контроль стану цілісності ускладнюється ще й обставинами, пов'язаними зі збереженістю форми добутих предметів, які при розкопах знаходяться не тільки у вигляді цілих гончарних виробів якісного випалу, але й окремих ліпних черепків, що десятками років потім чекають на реставрацію. Між тим, найуразливішим місцем і початком руйнівного процесу є якраз контурні частини такого черепка (Новикова 1989).

У фондосховищах ушкодження стають візуально помітними при зміні структури поверхні зразка у вигляді тріщин, лушення, нерівностей, здутостей, шершавостей, висолів, пігментних плям і т.п., що пояснюється комплексною дією різних природних факторів, у тому числі й мікробіологічного, хоча спочатку й без переконливих зовнішніх ознак. Найчастіше він проявляється і найлегше діагностується за участю мікроміцетів (Бриджовене 1992, Митковская, Коваль 2004, Новикова 1989). При цьому спостерігається утворення поверхневих нальотів і переплетінь міцеліальних гіф чи шару конідій різного забарвлення, а також типових окремих пігментованих колоній. Подібні утвори можуть перебувати в різному стані активності росту та життєздатності, що залежить від мікрокліматичних умов оточуючого середовища.

Проблема виявлення чинників руйнівних процесів обумовлена відсутністю чітко сформульованих базисних критеріїв мікодеструкції та спеціальних методів дослідження, які б ураховували особливості структури археологічної кераміки й вплив екологічного фактору, сповідуючи при цьому основне правило дослідників і реставраторів, – зважати на історичну та художню цінність кожного предмета, не завдавати шкоди проведенням наукових експериментів (Коваль, Митківська 2014, Новикова, Коваль 1990). Саме тому для дослідження деструктивних процесів археологічної кераміки, мікологу доводиться адаптувати загальноживані методи експериментальної та прикладної мікології для застосування до такого специфічного антропогенного субстрату, який для переважної кількості видів мікроміцетів вважається «неростовим», оскільки не містить у доступній формі необхідних живильних речовин та воду. Однак, археологічна кераміка, як і кожний матеріал незалежно від структури та походження, має певні строки стійкості до дії факторів зовнішнього середовища, в тому числі й біологічних, таких як мікроміцети. Їхнє виявлення свідчить про втрату здатності матеріалів чинити опір деструктивним факторам, під дією яких матеріали трансформуються в доступний субстрат й для мікроміцетів. При цьому необхідно враховувати й фізіологічну здатність мікроміцетів адаптуватись до екстремальних умов і зберігати не лише життєздатність, але й певну агресивність, а тому повинні розглядатись як можливий фактор ризику.

Матеріали і методи

Метою наших досліджень зразків археологічної кераміки з Ольвії було встановлення інфікованості їх мікроміцетами, виділення з помітних ушкоджень чистих культур, їхня ідентифікація, оцінка життєздатності, активності росту та шкодоочинної здатності, що дозволило б прогнозувати можливість розвитку руйнівного процесу.

У результаті мікологічного обстеження 40 зразків археологічної кераміки з Ольвії, які зберігаються в допоміжному фонді Археологічного музею Інституту ар-

хеології НАН України, нами відібрано 15, на яких візуально простежувались наслідки функціонування мікроміцетів у вигляді нальотів, специфічних утворів та плям. Досліджувані зразки відрізнялись як за технологією виготовлення, так і за призначенням. У нашому розпорядженні виявилось 5 зразків чорнолакової кераміки, 2 – червонолакової, по одному – сіролощеної, червоноглиняної та світлоглиняної, а також зразки побутової та кухонної кераміки: фрагменти 3-х грузил, амфори та сковорідки.

Відібрані зразки спочатку розглядали під бінокляром марки МСПЭ-1 ЛОМО при збільшенні $\times 2,5$, що дозволяло детальніше характеризувати ушкодження, а також структуру і колір грибної колонії, з якої безпосередньо готували препарат для прямого мікроскопування. Для цього ін'єкційною голкою захвачували частинку колонії, переносили на предметне скло в краплю стерильної води, накривали покривним скельцем і досліджували при допомозі мікроскопу МБІ-15 зі збільшенням $\times 400$. Переконавшись, що відмічені нальоти утворені міцелієм, проводили виділення їх в чисту культуру, для чого застосовували класичні методи експериментальної мікології (ред. Билай 1982). Оскільки при прямому мікроскопуванні зразків були відмічені не лише нальоти міцеліальної природи, а й скупчення обривків гіф та спор різної форми і забарвлення, висів робили й з тих ділянок, де вони виявлені. Для цього ін'єкційною голкою, злегка доторкаючись, проводили по відповідній ділянці так, щоб не пошкодити поверхню зразка, але захопити мікрочастинки керамічного матеріалу на сколах або тріщинах, і переносили їх на живильне середовище. Для ізоляції, культивування та ідентифікації виділених мікроміцетів використовували агаризований пивний солод та середовище Чапека. Ідентифікували виділені культури мікроміцетів, користуючись відповідними визначниками та посібниками (ред. Зеров 1971, Коваль, Митківська 2014, Саттон, Фотергилл, Ринальди 2001, Domsch, Gams, Anderson 1980, Hoog et al. 2000).

У випадках, коли результати прямого мікроскопування не співпадали з результатами ізоляції на живильних середовищах, зразки, на яких відмічали спори, але вони не проростали і не утворювали колонії, поміщали у вологу камеру для стимуляції початку росту. Вологоємність зразків вимірювали вологоміром TESTO-606, а вологість повітря у вологій камері приладом «Thermo-hydro sensor-433-MHZ».

Результати досліджень

Мікроскопічне дослідження поверхневих нальотів, подібних до звичайних колоній на лабораторних середовищах, показало, що вони складаються переважно з вегетативного міцелію, утвореного гіфами різного забарвлення та структури, часто відмічали конідії (спори), а типові репродуктивні структури (конідійники) були представлені лише окремими елементами, характерними для певних видів з різних таксонів. Морфологія будови гіф свідчить про переважання представників гіфоміцетів, лише в одному випадку вони належали представникові мукоральних, що підтверджувалось і морфологічною структурою утворення зигоспорангії. Морфологія темнозабарвлених конідій дозволяє відносити їх до 2-х родів темнозабарвлених гіфоміцетів – *Cladosporium* та *Alternaria*, а світлозабарвлених до родів *Acremonium*, *Aspergillus*, *Penicillium* та *Trichoderma*. Варто зауважити, що гіфи нальотів були досить ламкими, а деякі з хвилястими контурами внутрішньої стінки клітинної оболонки. Це може бути наслідком значного пересушування і тривалого перебування в несприятливих для грибів умовах, які очевидно й вплинули на життєздатність гіф та конідій, що особливо чітко проявилось при дослідженні цих же зразків методом виділення в чисту культуру.

Порівняння даних прямого мікроскопування нальотів на поверхні кожного досліджуваного зразка з отриманими у результаті ізоляції мікропроб на лабораторне середовище й аналіз вирощених культур показали, що вони не завжди співпадають (таблиця 1).

Таблиця 1. Співставлення результатів прямого мікроскопування та ізоляції на живильне середовище досліджених зразків археологічної кераміки з Ольвії

№ п/п	Досліджені зразки	Ушкодження	Результати прямого мікроскопування	Виділені види мікроміцетів
1.	Червонолакова кераміка,фрагмент	Наліт темного кольору на лаковій поверхні та сколах	Обривки світлозбарвлених, трохи зігнутих гіф; обривки темнозбарвлених, зігнутих та з виступами як у видів <i>Cladosporium</i> . Конідії 2-х типів: циліндричні чи майже еліптичні, відсвічують голубовато-зеленим кольором та кулясті, безбарвні, аспергілопеніцилієвого типу	<i>Trichoderma viride</i>
2.	Червонолакова кераміка, фрагмент денця	Темний наліт на внутрішній поверхні	Значна кількість обривків гіф різної довжини, світло – і темнозбарвлених; темнозбарвлені з типовими зігнутими частинами, як у видів <i>Cladosporium</i> . Конідії скупчені, безбарвні, кулясті, аспергілопеніцилієвого типу	<i>Aspergillus sydowii</i>
3.	Чорнолакова кераміка, фрагмент канфара	Плями бурого кольору на всій поверхні	Поодинокі гіфи, світлозбарвлені, з перегородками та потовщеною оболонкою; в центрі плями більш скупчені	<i>Chaetomium olivaceum</i>
4.	Чорнолакова кераміка,скол фрагмента ручки канфара	Темні плями різної форми та розміру	Обривки гіф двох типів – безбарвні, з перегородками, в переплетіннях та темнозбарвлені, з кінчиками, типовими для видів дематецієвих. Конідії 2-х типів: типові для пеніциліїв, кулясті, безбарвні та темнозбарвлені, з 3-ма перегородками, типу альтернативії	<i>Cladosporium sphaerosporum</i> <i>Penicillium cyclopium</i>
5.	Чорнолакова кераміка, фрагмент солянки	Жовто-зелений наліт на сколі	Скупчення конідій без обривків гіф. Конідії 2-х типів: безбарвні, кулясті, аспергілопеніцилієвого типу та еліптичні, оливково-коричневі, з однією перегородкою, типу кладоспоріїв, різного віку	<i>Aspergillus niger</i>
6.	Чорнолакова кераміка, фрагмент чаші	Чорні щільні вкраплення на сколі	Скупчення темнозбарвлених і безбарвних гіф, тісно переплетених навколо скупчень конідій аспергілопеніцилієвого типу	<i>Penicillium fellutanum</i>
7.	Чорнолакова кераміка, фрагмент денця амфори	Сірий наліт на сколі	Гіфи в павутинчастих переплетіннях, видовжені, без перегородок, сіруваті, з потовщеннями, що нагадують утворення, схожі на спорангії. Між переплетіннями гіф помітні невеличкі скупчення конідій, кулястих, світлозбарвлених, аспергілоїдного типу	<i>Mortierella isabellina</i>
8.	Сіролощена кераміка, фрагмент глечика з ручкою	Чорні колонії на всій поверхні	Гіфи безбарвні та темнооливкові, в нещільних переплетіннях. Конідії 2-х типів: аспергілоїдно-пеніцилієвого і типові альтернативієві	<i>Aspergillus fumigatus</i>
9.	Червоноглиняна кераміка, фрагмент амфори	Чорний точковий наліт на окремих ділянках поверхні	Незначні окремі скупчення переплетених гіф темно-коричневого кольору та безбарвних. Конідії типу <i>Cladosporium</i> , одноклітинних чи з однією перегородкою; маса безбарвних кулястих конідій аспергілоїдно-пеніцилієвого типу	<i>Cladosporium elatum</i> <i>Penicillium expansum</i>

10.	Світлоглиняна кераміка, фрагмент посудини округлої форми з ручкою	Чорний точковий наліт на всій зовнішній поверхні	Скупчення обривків світло – та темнозбарвлених гіф, іноді тісно переплетених.	Penicillium puberulum Penicillium canescens Alysidium resinae
11.	Фрагмент амфори	Темно-сірий наліт на зовнішній поверхні	Переплетіння світло-коричневих гіф з добре помітною оболонкою. Конідії поодинокі, 2-х типів: альтернарієподібні та одноклітинні, аспергіло-пеніцилієвого типу	Alternaria alternata Penicillium cyclopium
12.	Кухонна кераміка, фрагмент сковороди	Чорний наліт на внутрішній поверхні	Гіфи тісно переплетені, з перегородками, майже безбарвні. Конідії кулясті, в масі голубовато-зеленуваті та еліптичні безбарвні.	Acremonium strictum Penicillium cyclopium
13.	Грузило зі стінки амфори	Темно-сірий та жовто-оливковий нальоти	Переплетіння гіф різного кольору, з виступами, а також – безбарвні, з потовщеною оболонкою. Конідії 2-х типів: світло-оливкові, одноклітинні або з перегородкою, типу клядоспоріїв та безбарвні, кулясті, аспергілоподібно-пеніцилієвого типу	Aspergillus fumigatus
14.	Грузило	Жовтий наліт на всій поверхні	Гіфи в щільних переплетіннях, різної структури: одні з ледве помітними оболонками, інші з потовщеними; безбарвні	Aspergillus versicolor
15.	Грузило маленьке, кругле	Димчастий наліт на всій поверхні	Гіфи в павутинчастих переплетіннях, 2-х типів: безбарвні та світло-оливкові. Конідії 2-х типів: безбарвні, кулясті, аспергіло – та пеніцилієвого типу; конідії поодинокі, належать до видів – альтернарій чи укладія.	Aspergillus nidulans Penicillium cyclopium

У таблиці наведено також види, чії конідії або фрагменти конідієносних структур виявляли при прямому мікроскопуванні, але не виділились на живильне середовище і відновили життєздатність лише після витримання у вологій камері (при температурі +22°C, відносній вологості повітря 86,1 %), для чого відповідні зразки розміщували в ексікаторі. Вологість усіх зразків перед початком дослідження не перевищувала 1,25%, а після перебування в ексікаторі протягом 10 діб становила 2,5%. Після 10-денної експозиції спостерігали набухання спор на зразку, що було підставою для повторного інфікування ними живильного середовища. Таким чином отримали колонії *Chaetomium olivaceum*, *Mortierella isabellina*, *Cladosporium elatum*, *Penicillium puberulum*, *Alysidium resinae*, *Alternaria alternata*, *Penicillium expansum*, *Acremonium strictum*.

Важко пояснити не виділення в культуру видів *Alternaria spp.* та *Cladosporium spp.*, конідії яких відмічали при прямому мікроскопуванні, хоча ці гіфоміцети вважаються екстремофілами.

Існуючі методи встановлення життєздатності і фізіологічного стану конідій та міцелію не забезпечують достовірних оцінок і співпадання результатів. Однак не можна не відмітити стимулювання відновлення життєздатності деяких видів після створення умов, необхідних для їхнього росту. Відомості про терміни збереження життєздатності саме цих 8 видів мікроміцетів та їхньої чутливості до вологи, як субстратної, так і оточуючого середовища, відсутні. Пояснити результат цього експерименту можна лише, виходячи з загальної характеристики грибів, для яких фактор вологи, у порівнянні з температурним, є найбільш вагомим. Збільшення

вологовмісту субстрату майже вдвічі та відносної вологості повітря в межах, найбільш сприятливих для росту грибів, свідчить саме про таку залежність у виявлених видів.

На підставі різниці отриманих даних досить важко зробити остаточні висновки щодо причин відмирання виявлених на зразках спор, але можна припустити, що інфікування відбулось неодноразово і неодноразово, в різних умовах перебування. Відмерлі конідії могли залишитись ще з того часу, коли ці предмети виконували свою функцію в прадавні часи або були інфіковані в ґрунті, тоді як життєздатні потрапили на ці зразки значно пізніше, в нових умовах зберігання.

На археологічній кераміці після тривалого зберігання в музейних умовах вказується близько 40 видів мікроміцетів з різних таксонів (Гончарова, Каневская, Рубченя 1991, Митковская, Коваль 2004, Новикова 1989). З виявлених нами 18 видів лише 4 раніше не були відмічені на кераміці попередніми дослідникам – *Chaetomium olivaceum*, *Alysidium resinae*, *Cladosporium elatum* і *Penicillium puberulum*. Майже половина видового складу мікроміцетів, виявленого нами на археологічній кераміці з Ольвії, траплялись на музейній кераміці іншого походження, це – *Aspergillus nidulans*, *Aspergillus niger*, *Aspergillus sydowii*, *Aspergillus versicolor*, *Penicillium cyclopium*, *Penicillium expansum*, *Penicillium fellutanum*, з групи світлозабарвлених гіфоміцетів, та *Alternaria alternata* й *Cladosporium sphaerospermum* з групи темнозабарвлених (Коваль, Митківська 2014).

Ні виявлення нових для археологічної кераміки видів, ні вже давно відомих на ній, не є підставою для віднесення їх до індикаторних саме для цього субстрату, проте дозволяє сформулювати уявлення про доступність даного керамічного субстрату для функціонування і здійснення деструктивного процесу.

Висновки

Виявлення на музейних предметах життєздатних репродуктивних структур мікроміцетів повинно насторожувати не лише дослідників, але й музейних співробітників, оскільки за виникнення сприятливих умов (зокрема підвищена вологість) розпочинається активний розвиток грибів. Саме тому надзвичайно важливо утримувати музейні колекції за нормованих мікрокліматичних показників та в належних санітарних умовах, які б запобігали накопиченню шару пилу, а отже і спор, на поверхні предметів, і тим самим усували фактор ризику розвитку деструктивного процесу з необхідністю застосування фунгіцидів, які можуть додатково пришвидшувати старіння матеріалів, з яких виготовлена пам'ятка.

ЛІТЕРАТУРА

- 348
- Андреева, Л. Н. (ред.). 1999. *Реставрация музейной керамики. Методические рекомендации*. Москва: ВХНРЦ им. академика Грабаря.
- Билай, В. И. (ред.). 1982. *Методы экспериментальной микологии. Справочник*. Киев: Наукова думка.
- Бриджювене, Д. К. 1992. Видовой состав и эколого-физиологические особенности микромицетов, функционирующих на кремнийорганических материалах. *Автореф. дис. ... канд. биол. наук*. Вильнюс, 22 с.
- Буйських, А. В., Шеїн, С. С., Шевченко, Т. М. 2017. НІАЗ «Ольвія» НАН України: завдання та перспективи наукових досліджень Відділу археології Нижнього Побужжя. *Північне Причорномор'я за античної доби* (на пошану С.Д. Крижицького). Київ: Стародавній світ, с. 256-263.
- Гончарова, И. С., Каневская, И. Г., Рубченя, А. Г. 1991. Повреждение музейной керамики микромицетами. *Микология и фитопатология*, 25(4), с. 309-311.
- Зерова, Д. К (ред.) 1971. *Визначник грибів України*. Київ: Наукова думка., Т. 3 (Незавершені гриби), 698 с.
- Коваль, Е. З., Митківська, Т. І. 2014. *Мікологічне обстеження музейних пам'яток*. Київ: ННДРЦУ.
- Крапивина, В. В. 2004. Ольвия в II – I вв. до н. э. (к постановке проблемы). *Материалы II-ой Судакской международной конференции «Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре»*, Киев, Судак, Академперіодика, Ч.І, с 70-78.

Крижицкий, С. Д. 2017. Комплекс архитектурно-археологических объектов Ольвийского городища (перспективы музеефикации и новых исследований). *Північне Причорномор'я за античної доби* (на пошану С.Д. Крижицького). Київ: Стародавній світ, с. 7-24.

Кульська, О. А. 1958. *Хіміко-технологічні пам'ятки УРСР*. Ольвія., Т. 10, с.77-91.

Лугаускас, А. Ю., Микульскене, А.И., Шляужене, Д.Ю. 1987. *Каталог микромицетов-биодеструкторов полимерных материалов*. Москва: Наука.

Митківська, Т. І. 2003. Мікроміцети, виділені з кераміки фондів Національного заповідника «Софія Київська». *Український ботанічний журнал*. 60 (3), с. 510-515.

Митківська, Т. І., Коваль, Е.З. 2004b. Руїнування археологічної кераміки з фондів Національного музею історії України. *Український керамологічний журнал*, 2-3, с. 47-51.

Митковская, Т. И., Коваль, Э. З. 2004a. Микодеструкторы археологической керамики музеев Украины. *Микология и фитопатология*, 4 (3), с. 27-33.

Новикова, Г. М. 1981. Повреждение древнегреческой керамики грибами и способы борьбы с ними. *Микробиологический журнал*, 43 (1), с.61-63.

Новикова, Г. М. 1989b. Микромицеты, повреждающие музейную керамику. *Автор. дис. ... канд. биол. наук*, Киев, 20 с.

Новикова, Г. М. 1989a. *Хранение, дезинфекция и защита музейной керамики*. Методические рекомендации. Киев: Государственный исторический музей УССР.

Новикова, Г. М., Коваль, Э. З. 1990. Особенности выделения и культивирования микромицетов, поражающих музейную керамику. *Выделение, идентификация и хранение микромицетов и других микроорганизмов*. Вильнюс: АН ЛитССР, с. 106-110.

Подвигина, Н. Л. (ред.) 1993. *Консервация и реставрация памятников истории и культуры*. Экспресс-информация. Реставрация музейных и археологических предметов из силикатных материалов. Москва. Вып. 6.

Рыжова, Ю. С. 2004. Проблемы реставрации археологической керамики. *Материалы II-ой Судакской конференции «Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре»*, Киев-Судак, Академперіодика, Ч.ІІІ – ІV, с. 157-158.

Саттон, Д., Фотергилл, А., Ринальди, М. 2001. *Определитель патогенных и условно-патогенных грибов*. Москва: Мир.

Шиянова, Г. В. 2001. Пошкодження кераміки, викликане діяльністю мікроорганізмів, та методи боротьби з ними. *Український керамологічний журнал*, 1, с. 45-48.

Domsch, K. H., Gams, W., Anderson, T. H. 1980. *Compendion of soil fungi*. London: Academic Press, 1, 608 p.

Hoog, G. S., Guarro, J., Gene, J., Figueras, M. J. 2000. *Atlas of clinical fungi*. 2-nd ed. Utrecht, Reus: CBS, Univ. Revira i Virgili, 1126 p.

REFERENCES

Andreeva, L. N. (ed.) .1999. *Restavratsyia muzeinoi keramyky*. Metodicheskye rekomendatsyy. Moskva: VKhNRTs ym. akademyka Hrabaria.

Bilay, V. I. (ed.) .1982. *Metody eksperimentalnoy mikologii*. Spravochnik. Kiyev: Naukova dumka.

Bridzhyuvene, D. K. 1992. Vidovoy sostav i ekologo-fiziologicheskkiye osobennosti mikromitsetov, funktsioniruyushchikh na kremniyorganicheskikh materialakh. *Avto ref. dis. ... kand. biol. nauk*. Vilnyus, 22 s.

Buiskykh, A. V., Shein, S. S., Shevchenko, T. M. 2017. NIAZ «Olviia» NAN Ukrainy: zavdannya ta perspektyvy naukovykh doslidzhen Viddilu arkheolohii Nyzhnoho Pobuzhzhia. *Pivnichne Prychornomor'ia za antychnoi doby* (na poshanu S.D. Kryzhytskoho). Kyiv: Starodavnii svit, s. 256-263.

Goncharova, I. S., Kanevskaya, I. G., Rubchenya, A.G. 1991. Povrezhdeniye muzeynoy keramiki mikromitsetami. *Mikologiya i fitopatologiya*. 25 (4), s. 309-311.

Zerov, D. K. (ed.) 1971. *Vyznachnyk hrybiv Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka., T. 3 (Nezaversheni hryby).

Koval, E. Z., Mytkivska, T. I. 2014. *Mikolohichne obstezhennia muzeinykh pam'iatok*. Kyiv: NNDRTsU.

Krapivina, V. V. 2004. Olviya v II – I vv. do n. e. (k postanovke problemy). *Materialy II-oy Sudakskoy mezhdunarodnoy konferentsii «Prichernomoria. Krym. Rus v istorii i kulture»*. Kiyev. Sudak. Akademperiodika. Ch. I. s 70-78.

Krizhitskiy, S. D. 2017. Kompleks arkhitekturno-arkheologicheskikh obyektov Olviyskogo gorodishcha (perspektivy muzeyefikatsii i novykh issledovaniy). *Pivnichne Prychornomor'ia za antychnoi doby* (na poshanu S.D. Kryzhytskoho). Kyiv: Starodavnii svit, s. 7-24.

Kulska, O. A. 1958. *Khimiko-tekhnolohichni pam'iatky URSR*. Olviia., T. 10, s.77-91.

Lugauskas, A. Yu., Mikulskene, A. I., Shlyauzhene, D. Yu. 1987. *Katalog mikromitsetov-biodestruktorov polimernykh materialov*. Moskva: Nauka.

Mytkivska, T. I. 2003. Mikromitsety, vydileni z keramiky fondiv Natsionalnoho zapovidnyka «Sofiiia Kyivska». *Ukrainskyi botanichnyi zhurnal*. 60(3), s. 510-515.

Mytkivska, T. I., Koval, E. Z. 2004b. Ruinuvannya arkheolohichnoi keramiky z fondiv Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal*, 2-3, s. 47-51.

Mitkovskaya, T. I. Koval, E. Z. 2004a. Mikodestruktory arkheologicheskoy keramiki muzeyev Ukrainy. *Mikologiya i fitopatologiya*. 4 (3), s.27-33.

Novikova, G. M. 1981. Povrezhdeniye drevnegrecheskoy keramiki gribami i sposoby borby s nimi. *Mikrobiologicheskii zhurnal*. 43 (1), s. 61-63.

Novikova, G. M. 1989b. Mikromitsety, povrezhdayushchiye muzeynuyu keramiku. *Avtor. dis. ... kand. biol. Nauk.* Kiyev. 20 s.

Novikova, G. M. 1989a. *Khraneniye, dezinfektsiya i zashchita muzeynoy keramiki. Metodicheskiye rekomendatsii*. Kiyev: Gosudarstvennyi Istoricheskiy Muзей USSR.

Novikova, G. M., Koval, E. Z. 1990. Osobennosti vydeleniya i kultivirovaniya mikromitsetov, porazhayushchikh muzeynuyu keramiku. *Vydeleniye, identifikatsiya i khraneniye mikromitsetov i drugikh mikroorganizmov*. Vilnyus: AN LitSSR. s. 106-110.

Podvigina, N. L. (ed.) 1993. *Konservatsiya i restavratsiya pamyatnikov istorii i kultury*. Ekspres-informatsiya. Restavratsiya muzeynykh i arkheologicheskikh predmetov iz silikatnykh materialov. Moskva.. Vyp. 6.

Ryzhova, Yu. S. 2004. Problemy restavratsii arkheologicheskoy keramiki. *Materialy II-oy Sudakskoy konferentsii «Prichernomorye. Krym. Rus v istorii i kulture»*. Kiyev-Sudak. Akadempriodika. Ch. III – IV. s. 157-158.

Satton, D., Fotergill, A. Rinaldi, M. 2001. *Opredelitel patogennykh i uslovno-patogennykh gribov*. Moskva: Mir.

Shyianova, H. V. 2001. Poshkodzhennia keramiky, vyklykane diialnistiu mikroorhanizmv, ta metody borotby z nymy. *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal*, 1, s. 45-48.

Domsch, K. H., Gams, W., Anderson, T. H. 1980. *Compendion of soil fungi*. London: Academic Press, 1.

Hoog, G. S., Guarro, J., Gene, J., Figueras, M. J. 2000. *Atlas of clinical fungi*. 2-nd ed. Utrecht, Reus: CBS, Univ. Revira i Virgilli.

T. I. Mytkivska, E. Z. Koval

DAMAGE OF ARCHAEOLOGICAL CERAMICS FROM OLVIA: IDENTIFICATION OF FACTORS AND RISK ASSESSMENT OF THE DESTRUCTIVE PROCESS

The article presents results of the research on 40 specimens of archeological ceramics of different manufacture and purpose, stored in the Archeological Museum of the Institute of Archeology of NAS of Ukraine, using methods adopted in experimental mycology. Specimens with typical damage were found to be infected with microscopic fungi known as destructors of various materials. Although the species composition of the factors turned out to be quite limited, it was not possible to isolate indicator species for each type of ceramics due to the lack of appropriate criteria.

Contamination of the samples differed significantly in the number of isolated colonies of microorganisms. The level of contamination indicates a loss of resistance to micromycetes as a result of the aging of the restoration materials, that restorers should consider. Establishment of viable reproductive structures of micromycetes should alert museum employees – since active mushroom development begins when the corresponding microclimatic conditions are stored in the repositories. Mostly these are representatives of the well-known genera capable of producing aggressive metabolites, such as *Penicillium*, *Aspergillus*, *Alternaria*, and *Cladosporium*.

Keywords: archaeological ceramics from Olvia, micromycetes, factors of damaging, mycodestruction.

М. В. Новиченкова, А. В. Буйських

АКВІЛИ З ОЛЬВІЇ

Статтю присвячено публікації новітніх знахідок з зображеннями орлів з розкопок Ольвії – теракотовим статуеткам, скульптурним виробам з мармуру, металу. Розглянуто семантику римських орлів та деякі питання провінційно-римського впливу на Ольвію.

Ключові слова: aquila Romana, Ольвія, римська доба, цитадель.

Дослідження у південно-східній частині Ольвії є перспективним напрямком для детального вивчення топографії, містобудівництва, фортифікації римської цитаделі та загалом, особливостей розвитку матеріальної культури Ольвії у перші ст. н.е. Ці завдання декілька десятиліть поспіль успішно реалізуються впродовж систематичних розкопок ділянок цитаделі – Л, Л-1, Цитадель, Р-25 та з 2016 р. – ділянки Р-23. Завдяки цим роботам, зокрема, вдалося суттєво доповнити колекцію різноманітних категорій матеріальної культури перших століть н.е., деталізувати їх класифікацію та типологію. Крім масових археологічних матеріалів, її важливими складовими слід вважати високохудожні ремісничі вироби, репрезентовані металопластикою, різьбленням по каменю, фігурними теракотовими посудинами, тощо. Тож предметом цієї публікації є група виробів з Ольвії, які до цього часу детально не вивчалися, а саме – знахідки, що презентують орлів, виконані з різних матеріалів.

Образ орла зі складеними або випростаними крилами за античної доби мав сильне семантичне навантаження, перш за все, як символ Зевса в давньогрецькій міфології. В перші століття н. е. зображення *aquila Romana* стало невід’ємним атрибутом Юпітера, уособленням влади римського імператора, однією з головних відзнак римської імператорської армії.

Найбільш відомою знахідкою з Ольвії є теракотова фігурна статуетка у вигляді орла (рис. 1: 4), знайдена на ділянці «Л», розташованій у південно-східній частині цитаделі Ольвії; розкопки Ф. М. Штігельман 1951-1953 рр., Р. І. Ветштейн 1954-1955, 1964-1971 рр. Досліджений Р. І. Ветштейн комплекс з підвалами та внутрішнім двором, що складався з декількох розташованих вздовж периметра двору приміщень, спочатку інтерпретувався як будівля римського гарнізону, окремі приміщення якого мали функції казарм, пізніше, як приміщення преторію – штабної будівлі командира вексиляції, що дислокувалася у Ольвії у II-III ст. н.е. (Ветштейн 1957, с. 79; 1967, с. 134-137; 1968, с. 140-142; 1971, с. 166-168; 1972, с. 171-174; див. також: Буйських 1991, рис. 16, с. 44; Крапівіна 1993, рис. 14; Зубарь 1998, рис. 44, с. 94; Крапівіна 2014, с. 42-43, 254, 283, рис. 41-43).

Теракотовий фігурний виріб, знайдений у підвалі А цієї споруди (рис. 1: 3), являє собою фігурку орла з частково випростаними крилами, висотою 25,5 см, який стоїть на прямокутному постаменті (Ветштейн 1967, с. 134-137; Цветаева 1979, с. 39; Крапівіна 2014, рис. 102, с. 43, 283). Супутні знахідки з заповнення підвалу, а саме, тессера та срібний медальйон із зображенням римського воїна, також пов’язані з військовослужбовцями ольвійського гарнізону (Ветштейн 1967, с. 134-137; див. також: Буйських 1991, с. 44; Крапівіна 2014, с. 43). Крім того, відомо про знахідки в Ольвії ще трьох теракотових статуеток у вигляді орлів, менших розмірів, виготовлених за Г. А. Цветаєвою, з місцевої глини (Цветаева 1979, с. 40)¹.

Ольвійських теракотових орлів, безперечно, слід вивчати у ширшому контексті подібних знахідок з Північного Причорномор’я. Відомо про знахідку теракотового орла з Хараксу (Блаватский 1959, с. 259), а також трьох теракотових орлів з Пантикапею та двох – з Мірмекію (рис. 1-6, 7) (Цветаева 1979, с. 41, 43, рис. 10-11). На території Європейського Боспору фрагмент теракотової статуетки орла було знайдено також у Михайлівці, одному з опорних пунктів, що захищав підступи до Пантикапею (Петерс 1970, с. 113, табл. 53, 7; Цветаева 1979, с. 43).

¹ Зберігаються у Національному музеї історії України (Київ), інв. №. 1911, 1582, 2608 (Цветаева 1979, с. 40).

На території Азійського Боспору відома також знахідка теракотового орла – з Танаїсу (рис. 1: 5). Крім того, остання має цікавий археологічний контекст. Так, статуетка орла з піднятими крилами на чотирикутному постаменті була знайдена у 1969 р. у підвалі південного кутового приміщення Т, що примикав до західної і південної оборонних стін (розкоп IV), її верх втрачений. Теракота ззаду не моделювана, з круглим отвором. Глина червона з зеленувато-жовтими включеннями. Виріб покрито ангобом зеленуватого кольору, зі слідами фарби. Висота теракоти – 19,8 см. Дослідниками запропоновано культове призначення приміщення Т у зв'язку з виявленими одинадцятьма похованнями баранів і знахідками численних червонолакових світильників. У сусідньому приміщенні У було знайдено бронзовий посуд – ківш, ситечко та світильник галльських, рейнських або італійських майстерень (Арсеньєва, Шелов 1972, с. 90-92; Цветаєва 1979, с. 43, рис. 12).

Поза сумнівом, знахідки орлів у Північному Причорномор'ї пов'язані з римською військовою культурою. Їх слід вважати своєрідними маркерами місць тимчасового перебування військових римської імператорської армії або стаціонарних стоянок римських військ у II – першій половині III ст. н.е. (рис. 1: 1).

Слід зазначити, що кількість подібних археологічних знахідок у регіоні збільшується вкрай повільно, і вказаний вище їх перелік не змінювався впродовж декількох десятиліть. Тому зрозуміло, що нові знахідки римських аквіл викликають неабиякий інтерес у дослідників, які вивчають широкий спектр питань про відносини Північного Причорномор'я з Римською імперією. Художні вироби з розкопок Ольвії останніх років, які презентують орлів, походять з ділянки «Р-25» у південно-східній частині римської цитаделі (рис. 2: 1). Вони представлені фрагментами мармурових статуй, литою срібною фігуркою, фрагментом теракотової фігурної посудини.

Частини від мармурових статуй, знайдені в 1991-1992 та 1995 рр. представляють собою фрагментоване праве крило, голову та фрагмент нижньої частини – лапи на постаменті (рис. 2: 2-4). Найімовірніше, всі три фрагменти належали одній статуї орла з випростаними або наполовину випростаними крилами та повернутою убік головою. Саме про таку посадку голови птаха свідчить те, що зіниця лівого ока залишилася недоопрацьованою. Виходячи з розмірів окремих частин, загальна висота скульптури могла сягати півметра. Контекст знахідок усіх частин скульптури дає можливість датувати їх не раніше III ст. н.е.

Монументально виконані зображення орлів знаходять аналогії серед зразків доби еллінізму та особливо – римського часу. Передовсім, зображення орлів у камені відомі на декількох пам'ятках Північного Причорномор'я. Елліністичним часом датується мармурова статуя орла з напіврозкритими крилами, якій тримає у кігтях блискавку; статуя висотою 0,77 м, грецької роботи, пов'язується з культом Зевса, знайдена у Фанагорії (рис. 2: 7а) (Кобылина 1963, с. 88, 94-95, рис. 8; Цветаєва 1979, рис. 9). У Херсонесі знайдені мармурові вівтарі II н.е., один з рельєфним зображенням орла зі складеними крилами (рис. 2: 7б) (Цветаєва 1979, рис. 8), інший з зображенням у рельєфі орла з напіврозкритими крилами, якій тримає в дзьобі вінок. Ймовірно, вівтар присвячений Юпітеру (Соломоник 1990, рис. 51). До херсонеської добірки слід додати також мармурову інтер'єрну капітель II-III ст. н.е. малоазійської роботи, верхню частину якої прикрашає рельєфний орел з випростаними крилами і повернутою направо головою, аналогії якій відомі як безпосередньо в Римі, так і практично в усіх провінціях, від часів Траяна і особливо, до Северів (докладніше див.: Vujtskich 2010, S. 89-90, Taf. 111: 3; 166: 6).

Подібні статуї відомі і в наближений до Північного Причорномор'я римських провінціях. Зокрема, мармурова статуя орла (рис. 2: 7в) та три частини інших мармурових статуй були знайдені в Істрії, вони пов'язуються з культом Зевса та отожднюються з елліністичним часом. Це – голова орла середини II ст. до н.е., знайдена у південних воріт римського валу, статуя орла на круглому постаменті зі складеними крилами, яка на думку дослідників, раніше знаходилась біля статуї Зевсу, та два фрагменти статуй орлів, точне місце знахідок яких у Істрії та датуван-

ня невідомі (Vianu 2001, p. 162-163, pl. 94c, 95a-c, cat. 245-248). У Нижній Мезії, неподалік Нове було знайдено мармуровий олтар з рельєфним зображенням орла, II-III ст. н.е. (Gencheva 2013, p. 97, cat. 249), у самому Нове – статую орла з піщанику, розкопки П. Владкової 2015 р. (Велико-Тирново, Регіональний музей історії) (Archaeology in Bulgaria 2015).

Лита срібна фрагментована фігурка орла (рис. 2: 5) є зразком високохудожнього виробу римської провінційної культури. Внутрішня сторона фігурки заглажена, не має слідів різьблення, тому цілком можливо запропонувати її функцію як деталь декору або накладки. Контекст знахідки на схилі нижньої тераси в культурному шарі дає лише сумарну дату – перші століття н.е. Тому деталізувати дату цієї срібної статуетки можна лише згідно особливостей її виготовлення, стилістикою зображення, а також високою якістю срібла. Найвірогідніше, статуетка може датуватися I – II ст н.е.

Знахідки металевих зображень римських орлів у Північному та Північно-Східному Причорномор'ї до цього часу були поодинокими. Зокрема, окрім Ольвії, знахідки литих бронзових та срібних орлів походять з Борисфену (о. Березань), городища Вані, святилищ біля перевалу Гурзуфське Сідло та Еклізі-Бурун в Гірській Тавриці.

Римська провінційна бронзова лита статуетка орла з розкритими розмірами, розмірами 3,3x2,2 см, була знайдена на о. Березань при розкопках пам'ятки Е. фон Штерном в 1902 р.; комплекс супутніх знахідок датується I ст. н.е. (Колесниченко 2017, с. 166-171). Статуетка орла зі складеними крилами, висотою 8 см, що мала втулку, була знайдена в городище Вані (Колхіда) ще наприкінці XIX ст. (Лордкипанидзе 1970, с. 33, рис. 2). Також на території Європейського Боспору відомо про випадкові знахідки бронзових фігурок орлів з Керчі (Пантикапей та його некрополь) та з району хут. Батарейка (Треїстер 1993, с. 51). Дві металеві статуетки походять з Гірської Таврики – зі святилищ варварського типу Гурзуфське Сідло та Еклізі-Бурун, зі знахідками римського військового спорядження, що датуються переважно часом Раннього Принципату. Статуетка з розкопок святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло, знайдена у 1984 р., являє собою срібну литу фігурку орла зі складеними крилами розмірами 4,5x5,3 см, датованого I ст. до н.е. – I ст. н.е. (Новиченкова 1994, рис. 22; Новиченкова 1998, рис. 8; Новиченкова 2015, с. 202, рис. 263). Знахідка зі святилища Еклізі-Бурун являє собою литу срібну зооморфну ніжку від великого сосуду висотою 3,75 см (Lysenko 2013, Kat. V3, S. 283). Одна з найближчих аналогій – орнітоморфна срібна ніжка посудини з Верони I-II ст. н.е. (Bolla 1999, fig. 67).

Знахідки фігурок римських металевих орлів не є численними у Європі, натомість переважно вони фіксуються на території розкопок римських міст, військових таборів, також відомі знахідки з римських корабельних аварій. Найбільш відомою є бронзова лита статуетка орла I-II ст. н.е. з Сітчестера (Гемпшир, південь Британії), римського міста Каллева Артебатум, заснованого після 45 р. н.е., розкопки Р. Джойса, 1866 р. Орел був знайдений при розкопках базилики форуму між двома шарами згарища – попелу та обвугленої деревини. Припускається, що орел був частиною великої статуї, Юпітера або імператора (Durham 2013, p. 78-105).

Відома також нижня частина бронзової литої статуетки орла з Лондона, знайдена у 1873 р. (Hills 1873, p. 182, pl. 6). Бронзова лита статуетка орла з Верони зберігається у археологічному музеї Мілана (Bolla 1999, fig. 43). Бронзова статуя орла, що датується 200 г., висотою 1,04 м з музею Поля Гетті, знайдена, за припущенням, у Бубоні (Лікія, Анатолія), на території південно-західної частини Малої Азії (Vermeule 1981, p. 270, no. 228). Мініатюрна бронзова статуетка орла зі складеними крилами, загальними розмірами 1,6x3,8 см була знайдена з іншими статуетками, предметами спорядження корабля при розкопках однієї з двох римських корабельних аварій III та IV ст. н.е., що трапилися в Палестині, біля узбережжя сучасної Хайфи, датується I-II ст. н.е. (Galili, Rosen, Sharvit 2010, pp. 101, 108, fig. 49).

Бронзові статуетки орлів походять також з римських військових таборів Нижньогерманського та Верхньогермансько-ретійського лімесів: знахідка бронзового світильника в вигляді орла останньої чверті I ст. до н.е. – 10 р. н.е. з римського військового табору Хальтерн у долині р. Ліппе (Müller 2002, Taf. 70, Kat. 768), бронзові литі підвіски I-II ст. у вигляді фігурок орлів з Аугст, Кайзераугст (Kaufmann-Heinimann 1998, S. 114, Kat. S159; Riha 2001, pl. 4, no 34), лита підвіска з зображенням орла останньої третини I – першої половини II ст. н.е. з розкопок табору Віндіш, музей Віндонісси (Vega Avelaira 2011, fig. 2), бронзові статуетки орлів знайдені разом з предметами римської амуніції на перевалі Сен Бернар (вис. 2473 м) – гірському римському військовому шляху крізь Альпи (Joris 2008, fig. 22, 23). Підвісці з Віндіш практично ідентична репліка з каstrума Рубіас (Банде), Галісія, провінція Тарраконська Іспанія у північно-західній частині Піренейського півостріву (Vega Avelaira 2011, fig. 1).

Бронзові предмети з зображеннями орлів походять з римських фортець та каstrумів Нижньої Мезії. Відомі три литі навершя II – III ст. н.е. з розкопок військового табору Нове – у вигляді голови орла, фігурки орла на сфері, орла зі складеними крилами (Gencheva 2013, p. 89-90, cat. 235, 237, 238), дві бронзові та одна теракотова статуетки II-III ст. н.е. з форту Tirighina-Barboși, Галац, Добруджа – бронзовий литий орел з розкритими крилами, головою, повернутою направо, розмірами 4x6 см, бронзовий литий орел з напіврозкритими крилами, головою направо, розмірами 10,2x8,5 см, можливо, південнодунайського виробництва, випадкова знахідка (Iacob (ed.) 2012, p. 50-51, fig. 12, 14; Bondoc 2011, p. 251-252, fig. 3, 4), теракотова фігурка орла, голова наліво, з відбитою підставкою, висотою 7,5 см (Iacob (ed.) 2012, p. 51, fig. 13).

П'ять литих бронзових статуеток II – III ст. н.е. знайдено на півдні Румунії, на території Дакії – з каstrумів Орлеа (вис. 4 см) та Деса на Дунаї (розміри невідомі), з Ракари (9,5x9 см) та Ромула (розміри невідомі), та випадкова знахідка з Салкути – бронзовий орел зі слідами позолоти (16,8x8,2 см) (Bondoc 2011, p. 245-254, fig. 1: 5-7).

Фрагмент теракотової статуетки орла (рис. 2: 6), являє собою частину тулубу фігурки орла, вкритого дрібним пір'я та опрацьованим у невисокому рельєфі. Скоріш за все, найближчою аналогією такій фігурці є згадана теракота, що походить з розкопок сусідньої ділянки «Л». Це, в свою чергу, свідчить вже не про унікальність для Ольвії згаданої теракотової фігурки, а, ймовірно, про їх більш широкий вжиток. До того ж, слід зазначити, що в південно-східній частині цитаделі відкрито декілька монументальних споруд, пов'язаних із функціонуванням римської залози в Ольвії². А це означає, що новітні знахідки аквіл, принаймні мармурова статуя та теракотова фігурка, топографічно прив'язані до споруд римської цитаделі.

Відомо, що дослідниками досить достеменно не ототожнено жодну зі знахідок металевих орлів на археологічних пам'ятках Європи з аквілами римських військових стандартів у тому іконографічному вигляді, який присутній на зображеннях надгробних стел аквіліферів, на широко відомих рельєфах монументальних споруд Римської Імперії, таких, як колона Траяна, тріумфальні арки Клавдія, Константина та багато інших. Проте на прикладі нових ольвійських знахідок, разом зі знайденими на території Нижньої Мезії та Дакії, можна безперечно стверджувати, що статуетки орлів римського часу маркують місця дислокації римських військ. Тому кожен новітній археологічний відкриття мають важливе значення як для сучасного дослідження поширення римської провінційної та римської військової культури у Північному Причорномор'ї.

² Розгляд та атрибуція цих споруд є темою окремої роботи.

ЛІТЕРАТУРА

- Арсеньева, Т. М., Шелов, Д. Б. 1972. Исследования Танаиса в 1966-1969 гг. *Краткие сообщения Института археологии*. 130, с. 89-96.
- Блаватский, В. Д. 1959. Харакс. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 19, с. 250-291.
- Буйських, С. Б. 1991. *Фортифікація Ольвійського государства (первіе века нашої ери)*. Киев: Наукова думка.
- Ветштейн, Р. И. 1957. Раскопки на римской цитадели Ольвии. *КСИА АН УССР*. 7, с. 78-80.
- Ветштейн, Р. И. 1967. Раскопки в центре римской цитадели в Ольвии в 1965-66 гг. *Археологические исследования в Украине в 1965-66 гг.*, с. 134-137.
- Ветштейн, Р. И. 1968. Раскопки в центре римской цитадели в Ольвии. *Археологические исследования в Украине в 1967 г.*, с. 140-142.
- Ветштейн, Р. И. 1971. Раскопки римской цитадели в Ольвии в 1968 г., *Археологические исследования в Украине в 1968 г.*, с. 166-168.
- Ветштейн, Р. И. 1972. Розкопки римської цитаделі в Ольвії в 1969 р., *Археологічні дослідження в Україні*. 4, с. 171-174.
- Зубарь, В. М. 1998. *Северный Понт и Римская Империя (середина I в. до н.э. – первая половина VI в. н.э.)*. Киев.
- Кобылина, М. М. 1963. Культура Фанагории досарматского периода. *Античный город. АН СССР. Институт археологии*. Москва: Издательство Академии наук СССР, с. 84-96.
- Колесниченко, А. Н. 2017. Бронзовая статуэтка орла из раскопок на о. Березань в 1902 году. *Записки відділу нумізматики і торевастики Одеського археологічного музею*. 3, с. 166-171.
- Крапивина, В. В. 1993. *Ольвия. Материальная культура I-IV вв. н. э.* Киев.
- Крапівина, В. В. 2014. *Ольвія Понтійська. Греко-римський та пізньоантичний періоди*. Київ.
- Лордкипанидзе, Г. А. 1970. *К истории древней Колхиды*. Тбилиси: Наука.
- Новиченкова, Н. Г. 1994. О контактах населения Горного Крыма с Боспором по материалам святилища у перевала Гурзуфское Седло. *Боспорский сборник*. 4, 1994, с. 53-58.
- Новиченкова, Н. Г. 1998. Римское военное снаряжение из святилища у перевала Гурзуфское Седло. *Вестник древней истории*. 2, с. 51-67.
- Новиченкова, Н. Г. 2015. *Горный Крым: II в. до н.э. – II в. н.э. По материалам раскопок святилища у перевала Гурзуфское Седло*. Симферополь: Н. Оріанда.
- Петерс, Б. Г. 1970. Терракоты из городища у с. Михайловки. *Свод археологических источников*. Г1-11.
- Соломоник, Э. И. 1990. *Каменная летопись Херсонеса: Греческие лапидарные надписи античного времени*. Симферополь.
- Трейстер, М. Ю. 1993. Римляне в Пантикапее. *Вестник древней истории*. 2, с. 50-74.
- Цветаева, Г. А. 1979. *Боспор и Рим*. Москва: Наука.
- Archaeology in Bulgaria, 2015. *Archaeologists find stone eagle relief near ancient roman city Novae in Bulgaria's Svishtov* [online]. Режим доступа: <http://archaeologyinbulgaria.com/2015/07/31/archaeologists-find-stone-eagle-relief-near-ancient-roman-city-novae-in-bulgarias-svishtov/> [дата звернення 10.10.2019].
- Bolla, M. 1999. Bronzetti figurati romani del territorio Veronese. *Rassegna di Studi del Civico Museo Archeologico e del Civico Gabinetto Numismatico di Milano*. 63-64, pp. 193-260.
- Bondoc, D., 2011. A Roman bronze aquila from Sălcuța, Dolj County. *Apulum*, 48, 2011, p. 245-254.
- Bujskich, A. 2010. *Die antiken Architekturformen im nördlichen Schwarzmeergebiet. Herkunft und Entwicklung*. Archäologische Forschungen. Bd. 26. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Durham, E. 2013. Symbols of power: the Silchester eagle and eagles of Roman Britain. *Archaeological Journal*. 170 (1), pp. 78-105.
- Galili, E., Rosen, B., Sharvit, J. 2010. Artifact Assemblages from Two Roman Shipwrecks off the Carmel Coast. *Atiqot*. 63. Jerusalem, pp. 61-110.
- Gencheva, E. (ed.) 2013. *The Everyday Life of the Roman Legionary on the Lower Danube. XXII International Limes Congress: The Catalogue of the exhibition*. Rouse.
- Joris, C. 2008. I bronzetti figurati delle Collezioni dell'Ospizio. *Alpis Poenina. Grand Saint-Bernard, séminaire de clôture Une voie à travers l'Europe 11/12 avril 2008 Fort de Bard (Vallée d'Aoste)*. Aoste, pp. 125-138.
- Kaufmann-Heinimann, A.-M. 1998. Götter und Lararien aus Augusta Raurica. Herstellung, Fundzusammenhänge und sakrale Funktion figürlicher Bronzen in einer römischen Stadt. *Forsch. in Augst*. 26, Augst.
- Müller, M. 2002. Die Römischen Buntmetallfunde von Haltern. *Bodenaltertümer Westfalens*, 37, Mainz.

Lysenko, A. 2013. Das Heiligtum Eklizi-Burun in römischer Zeit. *Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer*. Bonn, ss. 276-283.

Riha, E. 2001. Kästchen, Truhen, Tische – Möbelteile aus Augusta Raurica. *Forsch. in Augst*. 31, Augst.

Hills, G. 1873. Proceedings of the Assotiation: Notes on Roman Eagles. *The Journal of the British Archaeological Association*. 29, pp. 183-185.

Trumm J., Flück, M. 2013. Am Südtor von Vindonissa. *Veröffentlichungen GPV*. 22. Brugg.

Vermeule, Cornelius C. 1981. *Greek and Roman Sculpture in America*. Berkeley and London.

Vega Avelaira, T. 2011. Águia de Rubiás. *Peza do mes maio 2011. Museo Arqueológico Provincial de Ourense*. Ourense.

Vianu, M. A. 2001. *Les statues et les reliefs en pierre*. Histria 9, Bucarest-Paris.

REFERENCES

Arseneva, T. M., Shelov, D. B. 1972. Issledovaniia Tanaisa v 1966-1969 gg. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*. 130, pp. 89-96.

Blavatskii, V. D. 1959. Kharaks. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 19, pp. 250-291.

Bujskich, A. 2010. *Die antiken Architekturformen im nördlichen Schwarzmeergebiet. Herkunft und Entwicklung*. Archäologische Forschungen. Bd. 26. Wiesbaden: Reichert Verlag.

Buiskikh, S. B. 1991. Fortifikatsiia Olviiskogo gosudarstva (pervye veka nashei ery). Kiev: Naukova dumka.

Vetshtein, R. I. 1957. Raskopki na rimskoi tciadeli Olvii. *KSIA AN USSR*. 7, pp. 78-80.

Vetshtein, R. I. 1967. Raskopki v tcentre rimskoi tciadeli Olvii 1965-1966 gg., *AIU v 1965-1966 gg.*, pp. 134-137.

Vetshtein, R. I. 1967. Raskopki v tcentre rimskoi tciadeli v Olvii v 1965-66 gg. *Arkheologicheskie issledovaniia v Ukraine v 1965-66 gg.*, pp. 134-137.

Vetshtein, R. I. 1968. Raskopki v tcentre rimskoi tciadeli v Olvii. *Arkheologicheskie issledovaniia v Ukraine v 1967 g.*, pp. 140-142.

Vetshtein, R. I. 1971. Raskopki rimskoi tciadeli v Olvii v 1968 g., *Arkheologicheskie issledovaniia v Ukraine v 1968 g.*, pp. 166-168.

Vetshtein, R. I. 1972. Rozkopky rymскої tsytadeli v Olvii v 1969 r., *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraïni*. 4, s. 171-174.

Zubar, V. M. 1998. *Severnyi Pont i Rimskaiia Imperiia (seredina I v. do n.e. – pervaiia polovina VI v. n.e.)*. Kiev.

Kobyлина, M. M. 1963. *Kultura Fanagorii dosarmatskogo perioda. Antichnyi gorod*. AN SSSR. Institut arkheologii. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, s. 84-96.

Kolesnichenko, A. N. 2017. Bronzovaia statuetka orla iz raskopok na o. Berezan v 1902 godu. *Zapysky viddilu numizmatyky i torevtyky Odeskoho arkheolohichnoho muzeiu*. 3, s. 166-171.

Krapivina, V. V. 1993. *Olviia. Materialnaia kultura I-IV vv. n. e.* Kyiv.

Krapivina, V. V. 2014. *Olviia Pontiiska. Hreko-rymskyi ta piznoantychnyi periody*. Kyiv.

Lordkipanidze, G. A. 1970. *K istorii drevnei Kolkhidy*. Tbilisi: Nauka.

Novichenkova, N. G. 1994. O kontaktakh naseleniia Gornogo Kryma s Bosporom po materialam sviatilishcha u perevala Gurzufskoe Sedlo. *Bosporskii sbornik*. 4, pp. 53-58.

Novichenkova, N. G. 1998. Rimskoe voennoe snariazhenie iz sviatilishcha u perevala Gurzufskoe Sedlo. *Vestnik drevnei istorii*. 2, pp. 51-67.

Novichenkova, N. G. 2015. *Gornyi Krym: II v. do n.e. – II v. n.e. Po materialam raskopok sviatilishcha u perevala Gurzufskoe Sedlo*. Simferopol: N. Orianda.

Peters, B. G. 1970. *Terrakoty iz gorodishcha u s. Mikhailovki. Svod arkheologicheskikh istochnikov*. G1-11.

Solomonik, E. I. 1990. *Kamennaia letopis Khersonesa: Grecheskie lapidarnye nadpisi antichnogo vremeni*. Simferopol.

Treister, M. Iu. 1993. Rimliane v Pantikapee. *Vestnik drevnei istorii*. 2, pp. 50-74.

Tcvetaeva, G. A. 1979. *Bospor i Rim*. Moskva: Nauka.

Archaeology in Bulgaria, 2015. *Archaeologists find stone eagle relief near ancient roman city Novae in Bulgaria's Svishtov* [online]. Access mode: <http://archaeologyinbulgaria.com/2015/07/31/archaeologists-find-stone-eagle-relief-near-ancient-roman-city-novae-in-bulgarias-svishtov/> [date 10.10.2019].

Bolla, M. 1999. Bronzetti figurati romani del territorio Veronese. *Rassegna di Studi del Civico Museo Archeologico e del Civico Gabinetto Numismatico di Milana*. 63-64, pp. 193-260.

Bondoc, D. 2011. A Roman bronze aquila from Sălcuța, Dolj County. *Apulum*, 48, 2011, pp. 245-254.

Durham, E. 2013. Symbols of power: the Silchester eagle and eagles of Roman Britain. *Archaeological Journal*. 170 (1), pp. 78-105.

Hills, G. 1873. Proceedings of the Association: Notes on Roman Eagles. *The Journal of the British Archaeological Association*. 29, pp. 183-185.

Galili, E., Rosen, B., Sharvit, J. 2010. Artifact Assemblages from Two Roman Shipwrecks off the Carmel Coast. *Atiqot*. 63. Jerusalem, pp. 61-110.

Gencheva, E. (ed.) 2013. *The Everyday Life of the Roman Legionary on the Lower Danube. XXII International Limes Congress: The Catalogue of the exhibition*. Rousse.

Joris, C. 2008. I bronzetti figurati delle Collezioni dell'Ospizio. *Alpis Poenina. Grand Saint-Bernard, séminaire de clôture Une voie à travers l'Europe 11/12 avril 2008 Fort de Bard (Vallée d'Aoste)*. Aoste, pp. 125-138.

Kaufmann-Heinimann, A.-M. 1998. Götter und Lararien aus Augusta Raurica. Herstellung, Fundzusammenhänge und sakrale Funktion figürlicher Bronzen in einer römischen Stadt. *Forsch. in Augst*. 26, Augst.

Lysenko, A. 2013. Das Heiligtum Eklizi-Burun in römischer Zeit. *Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer*. Bonn, pp. 276-283.

Müller, M. 2002. Die Römischen Buntmetallfunde von Haltern. *Bodenaltertümer Westfalens*, 37, Mainz.

Riha, E. 2001. Kästchen, Truhen, Tische – Möbelteile aus Augusta Raurica. *Forsch. in Augst*. 31, Augst.

Trumm J., Flück, M. 2013. Am Südtor von Vindonissa. *Veröffentlichungen GPV*. 22. Brugg.

Vermeule, Cornelius C. 1981. *Greek and Roman Sculpture in America*. Berkeley; London.

Vega Avelaira, T. 2011, *Águia de Rubiás. Peza do mes maio 2011. Museo Arqueológico Provincial de Ourense*. Ourense.

Vianu, M. A. 2001. *Les statues et les reliefs en pierre*. *Histria* 9, Bucarest-Paris.

M. V. Novichenkova, A. V. Bujskikh

AQUILAE OF OLBIA

The article is devoted to the publication of the newly founded items with images of eagles from the excavations of Olbia – the terracotta figurines, marble sculpture and metal items. Semantic meaning of the Roman eagles and some questions of provincial and Roman influence on Olbia is under discussion.

Keywords: aquila Romana, Olbia, Roman time, citadel.

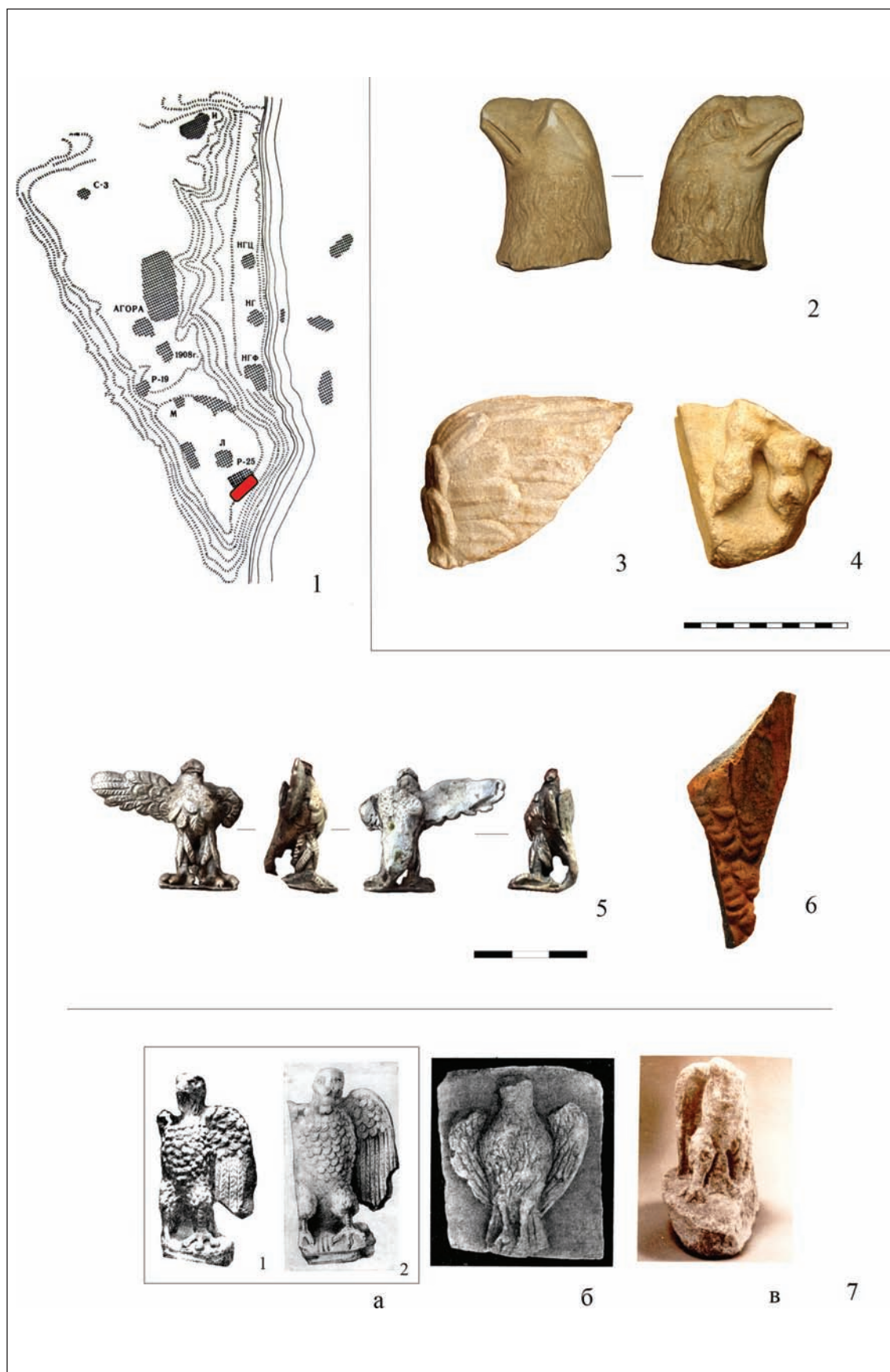

Рис. 2. план Ольвії з місцем розташування ділянки P-25; 2-4 – частини мармурової статуї орла, ділянка P-25, фото А. В. Буйських; 5 – срібна статуетка орла, ділянка P-25, фото А. В. Буйських; 6 – фрагмент теракоти, ділянка P-25, фото А. В. Буйських; 7 – знахідки мармурових статуй та рельєфів з зображеннями орлів з Північного, Західного Причорномор'я, Подоння, а – Фанагорія (М. М. Кобылина 1963, рис. 8; Г. А. Цветаева 1979, рис. 9); б – Херсонес (Г. А. Цветаева 1979, рис. 8); в – Істрія (М. Vianu 2001, pl. 95, cat. 246)

Ю. Б. Полідович, Є. О. Величко, Ю. О. Білан

ВИРОБИ ЗООМОРФНОГО МИСТЕЦТВА СКІФСЬКОГО ЧАСУ У КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Стаття присвячена загальному огляду предметів зооморфного мистецтва скіфського часу, що зберігаються у колекції Музею історичних коштовностей України — філіалі НМІУ. Подається хронологічна характеристика колекції, розглядаються зооморфні образи мистецтва, які в ній представлені.

Ключові слова: скіфи, Подніпров'я, «звіриний стиль», скіфо-античне мистецтво, грифон, дракон, олень, меч, ритуальна чаша, пектораль.

У Музеї історичних коштовностей України — філії Національного музею історії України зберігається та експонується найбільша у світі колекція виробів ювелірного мистецтва Північного Причорномор'я скіфського часу. Вона складалася упродовж багатьох десятиліть. Основою є предмети із зібрання Київського університету ім. Св. Володимира (зокрема, з розкопок професора Н. Д. Іванишева кургану Переп'ятиха у 1845 р.), колекції Б. І. та В. Н. Ханенків, фондів Київського художньо-промислового і наукового музею (з розкопок О. О. Бобринського, Н. Є. Бранденбурга, В. Є. Гезе, Є. А. Зноско-Боровського, І. А. Лінніченко, С. А. Мазаракі, В. В. Хвойки). Розкопки у 1954 р. Мелітопольського кургану стали катализатором створення сучасного Музею історичних коштовностей, заснованого як філіал історичного музею у 1963 р. Його фондове зібрання формувалося завдяки надходженням експонатів з різних музеїв та університетів України, а найвагоміше — з Інституту археології АН УРСР. Це матеріали з курганів, розкопаних експедиціями під керівництвом Д. Т. Березовця, С. С. Бессонової, О. С. Беляєва, В. І. Бідзілі, Ю. В. Болтрика, Г. Л. Євдокимова, В. А. Іллінської, Д. С. Кіріліна, В. І. Ключка, І. Ф. Ковалюкової, Г. Т. Ковпаненко, Л. П. Крилової, А. І. Кубишева, О. М. Лєскова, Б. М. Мозолєвського, А. О. Моруженко, В. Ю. Мурзіна, В. В. Отроценка, С. А. Скорого, Д. Я. Телегіна, О. І. Тереножкіна, М. М. Чередниченка, Є. В. Черненко, О. Г. Шапошнікової, І. М. Шарафутдінової.

Однією з важливих складових скіфського зібрання МІКУ є колекція виробів зооморфного мистецтва. Загальна кількість таких предметів складає 2624 одиниць, що репрезентують 372 оригінальних сюжети, інші ж є їх повторенням. Більшість з них вже була введена до наукового обігу в численних публікаціях та каталогах.

Незначна кількість предметів з колекції походить з архаїчних комплексів другої половини VII — початку VI ст. до н. е. Це золоті пластинки, що прикрашали головні убори з курганів Переп'ятиха (Скорий 1990, с. 38–43, фото 7–8), № 35 поблизу с. Бобринця і № 100 поблизу с. Синявка (Бобринський 1901, с. 112–114, 138–142, фиг. 71–73, табл. XVIII: 2, 8; Ханенко, Ханенко 1900, табл. LVIII–LIX) в Правобережному Лісостеповому Подніпров'ї, а також коштовні предмети з кургану поблизу хут. Шумейко в Лівобережному Лісостеповому Подніпров'ї (Ханенко, Ханенко 1900, с. 17, табл. XLV: 460, 461). Продовжують серію виробів, виготовлених у скіфському «звіриному стилі», знахідки з курганів Правобережного Лісостепового Подніпров'я середини VI ст. до н. е. — № 1 поблизу с. Жаботин і № 11 поблизу с. Пруси (Ханенко, Ханенко 1899, с. 12–13, 33, табл. VIII: 448; 1900, Приложение, с. 6, табл. LXI: 470).

До кінця VI — початку V ст. до н. е. відноситься масивна бронзова бляха, обкладена золотом, у вигляді бика, що, вірогідно, прикрашала горит, з курганів поблизу с. Вереміївка в Лівобережному Лісостеповому Подніпров'ї (Ханенко, Ханенко 1899, с. 28, кат. 330; Грибкова, Полідович 2013), комплекси предметів з курганів № 1 поблизу с. Іллічеве в Криму (Лєсков 1968; 1981, с. 12–123) і № 6 поблизу с. Олександрівка в Степовому Подніпров'ї (Ковалєва, Мухопад 1982).

З курганів другої чверті – другої половини V ст. до н. е. Перша Завадська і IV Іспанова Могили (Мозолевський 1980), Малий Чортотлик (Мозолевський 1987), № 13 поблизу с. Велика Знам'янка (Отрощенко, Рассамакін 1984; Отрощенко, Рассамакін 1986), № 2 поблизу с. Корніївка (Ковалёв, Полин 1991) у Степовому Подніпров'ї, № 12 поблизу с. Стеблів (Скорий 1997) та №№ 1 і 2 поблизу с. Яснозір'я (Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1994, с. 43–52) у Правобережному Лісостеповому Подніпров'ї походять різноманітні коштовні предмети із зооморфними зображеннями: особисті прикраси, накладки на чаші та ритони, деталі вуздечки тощо.

Численні предмети кінця V – IV ст. до н. е. представляють переважно синкретичний скіфо-античний художній стиль. Яскравим проявом цього стилю є предмети зі степових аристократичних пам'яток першої треті IV ст. до н. е.: Бердянського кургану (Чередниченко, Фиалко 1988; Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994; Фиалко 2001; Мурзин, Белан, Подвысоцкая 2017), курганів № 5 поблизу с. Архангельська Слобода (Лесков 1981, с. 137–143), № 4 в уроч. Носаки (Бидзиля, Болтрик, Мозолевський, Савовський 1977, с. 81–117), №№ 1 і 4 з групи II поблизу с. Первомаївка (Евдокимов, Фридман 1987), – а також з деяких лісостепових комплексів, зокрема, кургану № 1/1897–1998 поблизу с. Вовківці (Ханенко, Ханенко 1899, с. 6–7; Ильинская 1968, с. 48–49, табл. XXXVII–XXXVIII).

Розквіт побутування коштовних предметів у скіфському середовищі перепадає на другу – третю чверті IV ст. до н. е. Саме тоді були споруджені й найвидатніші «царські» кургани Скіфії. У колекції МІКУ зберігаються коштовні знахідки з Огузу (з колекції Б. І. та В. Н. Ханенків і, частково, з розкопок Ю. В. Болтрика 1979–1980 рр.: Ханенко, Ханенко 1907, с. 15–16, кат. 473–498, табл. VI; Фиалко 1995; 2003), Товстої та Гайманової Могили (Мозолевський 1979; Бидзиля, Полин 2012), вірогідно, Куль-Оби (з колекції Б. І. та В. Н. Ханенків: Величко, Полидович 2018, с. 141, 142, 144, 150), Мелітопольського кургану (Тереножкин, Мозолевський 1988), а також з багатьох курганів скіфської знаті, досліджених на території Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Кропивницької, Миколаївської, Херсонської областей. До цього ж періоду відноситься синкретичний еліно-скіфський комплекс гробниці № 1 Першого (Старшого) Трибратнього кургану, в якій було поховано представницю вищої боспорської знаті (Трейстер 2008). Фінальним етапом скіфського періоду (остання третина IV ст. до н. е.) датується, на думку В. В. Отроценка (1984, с. 126), парадний меч у піхвах з кургану № 30 поблизу с. Велика Білозерка.

Для IV ст. до н. е. також були властиві вироби, виготовлені грецькими майстрами на замовлення скіфів. Вони мають «скіфську» форму та смислове навантаження, але виконані за допомогою комплексу різноманітних технік, якими володіли тільки ювеліри античного світу (чаша з Гайманової Могили, пектораль і меч з піхвами з Товстої Могили, обклашка горита з Мелітопольського кургану та ін.).

Склад образів тварин, відтворених на коштовних предметах з колекції МІКУ, відображає майже увесь відомий у зооморфному мистецтві скіфського часу репертуар.

Найпоширенішими у колекції МІКУ є зображення різноманітних **фантастичних істот**, що складають понад чверть усіх зооморфних зображень. З усього розмаїття даних образів переважають **грифони**. Найбільш архаїчним з-поміж них є зображення з кургану Переп'ятиха, виготовлені, вірогідно, іонійськими майстрами (Скорий 1990, с. 39–42, фото 7–8). Значний масив зображень грифонів відноситься до V–IV ст. до н. е. Вони представляють два головних типи, властиві для цього часу: з прямими крилами (Товста Могила; Гайманова Могила; Бердянський курган; Велика Білозерка, курган № 30; ін.) та серпоподібними крилами (Стеблів, курган № 12; Товста Могила; Жовтокам'янка, ін.). Перші є запозиченням з античного мистецтва, в якому зображення грифонів відтворювалися настільки детально, що вони видаються реальними тваринами (Товста Могила; Гайманова Могила, Південна гробниця № 4; ін.).

Грифона з оленячими рогами відтворено на золотій пластині-окутті дерев'яної чаші з кургану № 66 поблизу с. Бобриця в Правобережному Лісостеповому Подніпров'ї (Ханенко, Ханенко 1900, табл. LX: лит. х).

Рогаті та крилаті хижак представлені на пластинках, що прикрашали жіноче вбрання (Бердянський курган; Товста Могила, Бокова гробниця), а також на краплеподібній оббивці дна гориту (Мелітопольський курган). У другій половині IV ст. до н. е. їх зображення карбувалися на золотих статерах Пантікапею. Інколи такі монети використовували як щиток персня, зокрема, знайденого в кургані № 9 поблизу с. Мар'івка (Бунятян, Фіалко 2009, с. 63, рис. 9: 1; табл. 2: 1). Близьку за подобою фантастичну істоту, хвіст якої перетворено на змію, відтворено на боковому виступі окуття піхов меча з Центральної гробниці Товстої Могили (Мозолевський 1979, с. 71–72, рис. 56).

Кілька **фантастичних хижих істот** іншої подоби відтворено на ажурних пластинках, що прикрашали жіночий головний убір, з поховання № 2 кургану № 21 поблизу с. Кам'янка в степовому Поінгуллі (Клочко, Гребенников 1982).

Серія зображень представляє фантастичний образ **дракона**, в якому поєдналися частини тварин, що уособлювали собою різні частини світобудови (Піски, курган № 9, поховання № 1; Якимівка, курган № 11, поховання № 3; Пришиб, курган № 40, поховання № 1). Унікальним є зображення **двоголового чудовиська**, відтвореного на золотій пластині, що оздоблювала налобник до кінської вуздечки з кургану № 1/1897–1898 поблизу с. Вовківці (Ханенко, Ханенко 1899, табл. XXIII; Безсонова 1977; Полідович 2017)

Поодинокими є зображення **крилатих копитних** – коня (Перший Трибратній курган) і бика (Вовківці, курган № 1/1897–1898).

Унікальні **міфологічні істоти** відтворені на нащічниках з Південної кінської могили Товстої Могили (Мозолевський 1979, рис. 26: 1, 3, 4) і Хоминої Могили (Мозолевський 1973, с. 216, рис. 27). Вони мають товстий зміїний тулуб, доповнений гребенем, та пташину голову (в першому випадку) або «вовчу» передню частину (в другому).

Другим за чисельністю представлено образ **хижака** (також близько чверті всіх зооморфних зображень). У архаїчному стилі хижака відтворено на золотій пластині-накладці на піхви меча з Шумейківського кургану у Посуллі (Ханенко, Ханенко 1900, табл. XLV: 461). З кінця VI ст. до н. е. хижак на скіфо-античних зображеннях набувають конкретних видових рис. Переважно це зображення **левів**, безперечною ознакою яких є грива (Архангельська Слобода, курган № 5; Мелітопольський курган; Вовківці, курган № 1/1897–1898; Товста Могила; Велика Білозерка, курган № 13 та ін.). Іноді зустрічаються зображення **пантер/леопардів**, яких відрізняють «плями» на тілі (Архангельська Слобода, курган № 5; Мелітопольський курган; Велика Білозерка, курган № 30; ін.). Котячі хижак без зазначених ознак (гриви та плям), вірогідно, відтворювали **левиць** (Мелітопольський курган; Перший Трибратній курган; Товста Могила; ін.). Унікальними є зображення **собак/вовка** на пластинках, що входили до декору горита з кургану № 5 поблизу с. Архангельська Слобода.

Також популярним є образ **хижого птаха**. Це нечисленні повнофігурні зображення птахів з розпростертими крилами (Новосілка, курган № 4; Жовтокам'янка; Перший Трибратній курган) і поодинокі – птаха у польоті (Носаки, курган № 2, поховання № 4), а також масові зображення пташиних/орлиних голів з великим дзьобом (Іллічеве, курган № 1; Перша Завадська Могила; Яснозір'я, курган № 2, поховання № 2; Вовківці, курган № 1/1897–1898; Бересняги, кургани №№ 4 і 5; Рахманівка, курган № 3; Архангельська Слобода, курган № 5; ін.). Унікальною є овальна чаша з Бердянського кургану: накладні золоті ручки виконано у вигляді голівки та хвоста птаха, завдяки чому чаша мов би перетворювалася у птаха (Фіалко 1998).

Кілька компактних серій предметів представляють зображення водоплавних птахів – **качок** (Клочко 2010). Найперше, це сережки/підвіски, відомі переважно у Степовому Подніпров'ї (Любимівка, курган № 38, поховання № 3; Вовчанське,

курган № 8, поховання № 2; Первомаївка, група II, курган № 4, поховання № 1) і лише в одному випадку у Лісостепу (Новосілка, курган № 4), а також інші прикраси, знайдені тільки у степових пам'ятках (Огуз, колекція Ханенків; Гайманова Могила, Північна гробниця; Архангельська Слобода, курган № 4; ін.). Качку також зображено в лівій частині верхнього ярусу пекторалі з Товстої Могили.

Інші різновиди **птахів** карбовано на пластинчастих нащічниках, що були власливою частиною декору кінської вуздечки у Степовому Подніпров'ї в середині — третій чверті IV ст. до н. е. Це птахи з коротким ледь вигнутим дзьобом на нащічниках з Південної кінської могили Товстої Могили або ж птахи з коротким дзьобом та пишним хвостом (Огуз; Товста Могила; Володимирівка, курган № 12, поховання № 5). Щодо видового визначення п'яти птахів на середньому ярусі пекторалі з Товстої Могили думки дослідників значно розійшлися (див.: Бабенко 2016, с. 96—99). На пластині-накладці на піхви з Товстої Могили зображено «два найжачених **півні** в геральдичній позі, головами один до одного» (Мозолевський 1979, с. 72, рис. 52, 53, 55, 56).

Кількість зображень копитних тварин значно поступається означеним образам. Найбільш чисельними з-поміж них є **олені**. Лише поодиноким випадком представлено ранньоскіфський тип зображення «оленя, що летить» (Синявка, курган № 100), тоді як інші зображення відносяться вже до іншого типу — «оленя, що лежить» (Перша Завадська Могила; Архангельська Слобода, курган № 5; Галушине, курган № 4, поховання № 2; Яснозір'я, кургани № 1 і 2; Гайманова Могила; ін.). Унікальним є зображення оленя (із зігнутими ногами і похиленою, мов би покладеною на землю, головою) на пластині-метопіді з кургану поблизу с. Будки в Посуллі (Ханенко, Ханенко, 1899, с. 7—8, табл. XXV: 426). Ще у кількох випадках представлено зображення «крокуючого» оленя (Корніївка, кургану № 2, поховання № 2; Якимівка, курган № 2, поховання № 2) та оленя, який мов би встає (Товста Могила, Центральна гробниця). Поодинокими є зображення відокремленої голови оленя (Іллічеве, курган № 1; Велика Знам'янка, курган № 13).

Зображення **лося** (мотив відокремленої голи) в колекції МІКУ представлено лише на золотій стрічці-метопіді з кургану № 4 поблизу с. Новосілка в Лісостеповому Побужжі (Бессонова 1994, с. 28, фото 3).

Доволі рідкісними є зображення **гірських/диких козлів**. Найбільш архаїчними можна вважати зображення цих тварин з підігнутими ногами та поверненою назад головою в верхній частині пластини-окуття піхов меча з Шумейківського кургану. Не виключено, що з ними пов'язані подібні зображення кінця VII — першої половини VI ст. до н. е. (Бобриця, курган № 35; Жаботин, курган № 1; Пруси, курган № 11). Характерним зображенням V ст. до н. е. є образ козла з масивним рогом, кінчик якого вигинається і перетворюється на голівку хижого птаха (IV Іспанова Могила). У IV ст. до н. е. зображення козлів стають поодинокими (Добровольчеське, курган № 1, поховання № 2; Товста Могила, Центральна гробниця).

Зображення **кабанів** властиві переважно для V—IV ст. до н. е. (Канторович, Грибкова 2011), що підтверджують і ювелірні вироби з колекції музею. Найбільш раннім є зображення на пластині, що слугувала накладкою на боковий виступ піхов з кургану № 6 поблизу с. Олександрівка (Ковалёва, Мухопад 1982, с. 98, рис. 5: 3; 6). Також голову кабана викарбовано на боковому виступі піхов меча з кургану № 30 поблизу с. Велика Білозерка (Отрощенко 1984). Пластинки із зображенням кабана були у декорі гориту, залишки якого знайдено в кургані № 5 поблизу с. Архангельська Слобода (Лесков 1981, с. 140—141, рис. 25: 1; 26). Окрім того зображення кабана прикрашали ритуальний посуд (Велика Знам'янка, курган № 13; Хомина Могила; з колекції ВУІМ) та одяг (з колекції Б. І. та В. Н. Ханенків; Мелітопольський курган).

Рідкісні в зооморфному мистецтві скіфського часу зображення **биків** представлені у колекції МІКУ кількома варіантами. Найперше, це вже згадувана вище масивна бронзова фігурка бика, обкладена золотом, з курганів поблизу с. Вереміївка. Нашивні пластинки із зображенням бика, що лежить, походять з

Центральної та Бокової (дитяче поховання) гробниць Товстої Могили (Мозолевський 1979, с. 57, 143, рис. 38: 4; 126: 13) і Вишневої Могили (Болтрик, Фиалко 2007). Ще одна пластинка із зображенням голови бика анфас, виконана у грецькій стилістиці, походить з колекції Б. І. та В. Н. Ханенків, до якої вона потрапила разом з предметами з грабіжницьких «розкопок» 1902 р. кургану Огуз (Ханенко, Ханенко 1907, с. 16, кат. 497, табл. VI: 497). Проте, найвірогідніше, вона походить з таких самих «розкопок» одного з античних міст Північного Причорномор'я, можливо, Херсонеса. На щитку персня з поховання № 9 кургану № 7 поблизу с. Кут у Степовому Подніпров'ї відтворено копитну тварину, що лежить згорнувшись, в якій вбачають бика (Березовець 1960, с. 55, рис. 13).

Образ **барана** пов'язаний з декором ритуального посуду — малого ритону та чаші з Гайманової Могили (Бидзиля, Полин 2012, с. 105–107, 413–416, 419–424, рис. 136: 1; 140: 1, 580; 588; 591; 592), а також особистих прикрас — браслету (Володимирівка, курган № 12, поховання № 1) і гривни (Первомаївка, група II, курган № 4, поховання № 1). З фондів колишнього археологічного відділу ВУІМ походять дві пластинки із зображенням голови барана, а з розкопок Гайманової Могили — обламана пластинка із доволі реалістичним зображенням овечок, що біжать (Бидзиля, Полин 2012, рис. 500).

Доволі популярним був образ **зайця**. Його зображення представлені майже виключно на нашивних пластинках, якими було декоровано жіноче вбрання. Це або контурні зображення тварини, або відтворення її на прямокутних пластинках, окантованих рельєфним орнаментом по краю. Унікальною є бляшка у вигляді зайця з архаїчного комплексу Шумейківського кургану (Ханенко, Ханенко 1900, с. 17, табл. XLV: 460).

На коштовних предметах із зібрання МІКУ окрім зображень наземних тварин і птахів присутні також образи водних мешканців. Найчастіше це **риби**, образ яких був пов'язаний з декором дерев'яних чаш (Архангельська Слобода, курган № 5, поховання № 1; Володимирівка, курган № 12, поховання № 1) та кінської вузди (Вовківці, курган № 1/1897–1898). В систему декору вузди з Центральної гробниці № 2 Гайманової Могили входили нащічники у вигляді фантастичних рогатих **риб-хижаків** (Бидзиля, Полин 2012, рис. 676). В нижній частині деяких пластинчастих нащічників із зображенням птахів з пишним хвостом вигравірувано **дельфінів** (Товста Могила, Північна кінська могила). На підтрикутних окуттях ритону (чаші) з Центральної гробниці Товстої Могили відтворено загадкову істоту (Мозолевський 1979, с. 58–59, рис. 39), яку прийнято умовно називати «**півником**» (Канторович 1992) і співвідносити її з водною стихією (Бессонова 2004).

В голівки **змій** перетворено кінчики деяких дротяних прикрас: гривен (зібрання ВУІМ; Львове, курган № 13, поховання № 3), обручок (Товста Могила, Центральна гробниця; Мирне, група I, курган № 3), сережки (Мар'ївка, курган № 19, поховання № 1).

Примітне місце займають зображення **павуків** і різних **комах**. Найперше, це довгі ажурні пластини, що, вірогідно, прикрашали жіночі головні убори, із зображенням протистояння павука і мухи (Мелітопольський курган; Вишнева Могила, поховання № 4). З Північною гробницею Гайманової Могили пов'язані знахідки 6 квадратних пластинок із зображенням комахи, в якій дослідники вбачають гедзя (Бидзиля, Полин 2012, с. 395, рис. 538). З Хоминої Могили походить ажурна краплеподібна пластинка, на якій, на думку Б. М. Мозолевського (1973, с. 224, рис. 32: 9), відтворено павука.

На зовнішньому ярусі пекторалі з Товстої Могили присутня пара **коникив**, які також зображені на пластинах-метопідах з Товстої Могили і кургану № 22 поблизу с. Вільна Україна (див. про образ: Бабенко 2016).

Більшість представлених зображень — це поодинокі фігури тварин або їх частини. Окрім того, певну групу складають сюжетні зображення протистояння або взаємодії тварин. Найперше, це **сцени нападу хижаків на копитних**. Найбільш раннім таким зображенням, що датується першою половиною — серединою VI ст. до н. е., є пластинка у вигляді гірського козла, біля крупа якого розташовано

хижого птаха, з кургану № 1 поблизу с. Жаботин (Ханенко, Ханенко 1900, табл. LXI: 470). Сцена нападу в даному випадку упізнається тільки завдяки розвитку теми у зображенні на пластині-накладці на сагайдак кінця VI — початку V ст. до н. е. з кургану № 1 поблизу с. Іллічеве, де зображено сцену нападу на оленя трьох хижаків — орла, лева і змії. Популярними сцени нападу стають у IV ст. до н. е. Це як розгорнуті композиції, що складаються з декількох сцен (кінський налобник з Бердянського кургану, пектораль і піхви меча з Товстої Могили, горит з Мелітопольського кургану, піхви меча з кургану № 30 поблизу с. Велика Білозерка), так і окремі зображення. Гонитву собакою зайця відтворено на верхньому фризі золоті оббивки гориту з Мелітопольського кургану та на пекторалі з Товстої Могили.

Тільки для комплексів V ст. до н. е. були властиві окуття чаш із зображенням **орла, що тримає рибу** (Галущино, курган № 2; Перша Завадська Могила; Чортотлик-III, курган № 35; з колекції Кіровоградського обласного краєзнавчого музею).

Інколи зустрічаються сцени **боротьби хижаків**. Це, зокрема, сцени шматування фантастичними хижаками (грифонами або драконом) пантери (горит з Мелітопольського кургану; пластина з «Нікопольських курганів» з колекції Б. І. та В. Н. Ханенків). За допомогою одного штампа було зроблено нашивні срібні пластини з поховання № 2 кургану № 21 поблизу с. Кам'янка (Клочко, Гребенников 1982, рис. 5) і такі самі, тільки золоті, пластини з Південної гробниці № 4 Гайманової Могили (Бидзиля, Полин 2012, рис. 743), на яких зображено сцену боротьби лева і левиці.

В низці випадків на довгих пластинах, що прикрашали жіночі головні убори, зображено **сцени протистояння** різних істот: лева і пантери (Мелітопольський курган), лева і левиці (Перший Трибратній курган), лева і крилатого кабана (Товста Могила), грифона і сфінкса (Товста Могила; Вільна Україна, курган № 22, поховання №№ 1 і 2).

Зустрічаються і різноманітні зображення **взаємодії антропоморфного персонажа і тварини**. Це сцени полювання на хижака (Огуз) або оленя (Гюнівка, курган № 11), сцени боротьби персонажа з левом (Огуз; Жовтокам'янка; Бердянський курган), грифоном (Новосілка, курган № 4) або двоголовим чудовиськом (Вовківці, курган № 1/1897–1898). З трьох комплексів (Товста Могила; Велика Знам'янка, курган № 10, поховання № 3; Любимівка, курган № 2, поховання № 6) походять сережки (підвіски) із зображенням богині, що сидить на левах («левиному троні»), а з Північної кінської могили Товстої Могили — кінський налобник із зображенням богині, яка тримає за роги двох зміїв-драконів, що «виходять» із неї (Мозолевський 1979, с. 38, рис. 23; Білан, Іваненко 2017). До оригінальних відносяться сцени: вершник на крилатому коні (Велика Білозерка, курган № 2, поховання № 3), дівчинка верхи на птахові (Товста Могила), людина, яка напуває (?) лева (Носаки, курган № 4, поховання № 3). Найбільш масовими є зображення на нашивних пластинках, на яких стикуються направлені урізнобіч обличчя безбородого персонажа (ліворуч) і морда лева (праворуч) («Афіна у лев'ячому шоломі») (Огуз, з колекції Б. І. та В. Н. Ханенків; Мелітопольський курган; Вільна Україна, курган № 29, поховання № 2).

Представлені зооморфні образи прикрашали жіноче та чоловіче вбрання (одяг і головні убори), особисті прикраси, посуд, предмети зброї, інсигнії влади, кінську вузду тощо.

Безумовно, колекція МКУ не є достатньою репрезентативною вибіркою, за допомогою якої можна було б скласти повне уявлення про зооморфне мистецтво Північного Причорномор'я скіфського часу. Проте в силу великої кількості представлених зображень вона є ґрунтовною базою для його вивчення. У співпраці з ІА НАНУ проводиться робота по підготовці повного музейного каталогу.

ЛІТЕРАТУРА

- Бабенко, Л. И. 2016. Периферийные персонажи пекторали из Толстой Могилы. *Древности*, 14, с. 90-104.
- Безсонова, С. С. 1977. Образ собако-птаха у мистецтві Північного Причорномор'я скіфської епохи. *Археологія*, 23, с. 11-24.
- Березовець, Д. М. 1960. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в селі Кут. *Археологічні пам'ятки Української РСР*, IX, с.39-87.
- Бессонова, С. С. 1994. Курганы лесостепного Побужья. В: Черненко, Е. В. (отв. ред.). *Древности скифов*. Киев: Институт археологи Национальной академии наук Украины, с. 3-33.
- Бессонова, С. С. 2004. Крылатый конь — гиппокамп — морской конек и скифский Посейдон. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XI, с. 25-30.
- Бидзиля, В. И., Болтрик, Ю. В., Мозолевский, Б. Н., Савовский, И. П. 1977. *Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки*. Киев: Наук. думка
- Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.
- Білан, Ю. О., Іваненко, А. О. 2017. Досвід реставрації та реконструкції одного з вуздечкових наборів з кургану Товста Могила. *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — крізь віки» 2016 р.*, с. 48-64.
- Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные находки близ местечка Смелы*, 3. Санкт-Петербург: Главное Управление Уделов.
- Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е., Чередниченко Н. Н. 1994. Бердянский курган. *Российская археология*, 3, с. 140-156.
- Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2007. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XIV, с. 51-93.
- Бунятян, К. П., Фіалко, О. Є. 2009. Скіфський курган з розмальованим саркофагом. *Археологія*, 3, с. 55-69 + 2 кольорові вклейки.
- Величко, Е. А., Полідович, Ю. Б. 2018. Золотые находки из «Никопольских курганов» в коллекции Б. И. и В. Н. Ханенко. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 138-154.
- Грибкова, А. А., Полідович, Ю. Б. 2013. Фигурка быка скифского времени из собрания Б. И. и В. Н. Ханенко. *Археологический альманах*, 30, с. 259-277.
- Евдокимов, Г. Л., Фридман, М. И. 1987. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине. В: Черненко, Е. В. (отв. ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 85-115.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.
- Канторович, А. Р. 1992. «Петушки» — один из образов звериного стиля степной Скифии. В: Шапова, Ю. Л., Яценко, И. В. (отв. ред.). *Граковские чтения на кафедре археологи МГУ 1989 — 1990 гг.* Москва: Московский государственный университет, с. 30-39.
- Канторович, А. Р., Грибкова, А. А. 2011. Золотая пластина из коллекции Музея исторических драгоценностей Украины и сюжет лежащего кабана в скифском зверином стиле. *Вестник древней истории*, 4, с. 132-145.
- Клочко, Л. С. 2010. Образ водоплавающего птаха на декоративных элементах скіфського костюма. *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — крізь віки» 2009 р.*, с. 55-73.
- Клочко, Л. С., Гребенников, Ю. С. 1982. Скифский калаф IV в. до н. э. В: Телегин, Д. Я. (отв. ред.). *Материалы по хронологи археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 86-96.
- Ковалёв, Н. В., Полин, С. В. 1991. Скифские курганы у с. Корнеевка в Запорожской области. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (отв. ред.). *Курганы степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 39-59.
- Ковалёва, И. Ф., Мухопад, С. Е. 1982. Скифское погребение конца VI — V вв. до н. э. у с. Александровка. В: Тереножкин, А. И. (отв. ред.). *Древности степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 91-102.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1994. Новые погребения раннего железного века в Поросье. В: Черненко, Е. В. (отв. ред.). *Древности скифов*. Киев: Институт археологи Национальной академии наук Украины, с. 41-63.
- Лесков, А. М. 1968. Богатое скифское погребение из Восточного Крыма. *Советская археология*, 1, с. 158-165.
- Лесков, А. М. 1981. *Курганы: находки, проблемы*. Ленинград: Наука.
- Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине. В: Тереножкин, А. И. (отв. ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 187-234.

Мозолевский, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972–1975 гг.). В: Тереножкин, А. И. (отв. ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 70-155.

Мозолевский, Б. Н. 1987. Малый Чертомлык. В: Черненко, Е. В. (отв. ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 63-73.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Мурзин, В. Ю., Белан, Ю. А., Подвысоцкая, Е. П. 2017. *Бердянский курган (погребальный комплекс скифского аристократа IV в. до н. э.)*. Киев: Центр учебной литературы.

Отрощенко, В. В. 1984. Парадный меч из кургана у с. Великая Белозерка. В: Черненко, Е. В. (отв. ред.). *Вооружение скифов и сарматов*, Киев: Наукова думка, с. 122-126.

Отрощенко, В. В., Рассемакин, Ю. Я. 1986. Раскопки скифского кургана у с. Великая Знаменка. *Археологические открытия за 1984 год*, с. 285-286.

Отрощенко, В. В., Рассемакин, Ю. Я. 1984. Скарби тринадцятого кургану. *Наука і суспільство*, 12, с. 240-246.

Полидович, Ю. Б. 2017. Изображение противостояния героя с чудовищем на налобнике из Волковцев и некоторые особенности декора конской узды скифского времени. *Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея*, III, с. 179-183.

Скорий, С. А. 1990. *Курган Перен'ятиха. До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепового Правобережжя*. Київ: Наукова думка.

Скорый, С. А. 1997. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев: Институт археологии Национальной академии наук Украины.

Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.

Трейстер, М. Ю. (ред.) 2008. *Трёхбратние курганы: Курганная группа второй половины IV – III вв. до н. э. в Восточном Крыму*. Симферополь; Бонн: Универсум.

Фіалко, О. Є. 2001. Золоті аплікації з Бердянського кургану. *Вісник Київського університету «Слов'янський університет»*, 11, с. 292-301.

Фялко, Е. Е. 1995. Фракийская узда из кургана Огуз. *Российская археология*, 1, с. 133-147.

Фялко, Е. Е., 1998. Символика образа птицы на скифских деревянных чашах. В: *Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь*. Международная научная конференция к 100-летию со дня рождения М. И. Артамонова. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 82-83.

Фялко, Е. Е. 2003. Золотые бляшки с кургана Огуз. *Российская археология*, 1, с. 124-133.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1899. *Древности Приднепровья*, II. Киев: С. В. Кульженко.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1900. *Древности Приднепровья*, III. Киев: С. В. Кульженко.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1907. *Древности Приднепровья и побережья Чёрного моря*, VI. Киев: С. В. Кульженко.

Чередниченко, Н. Н., Фялко, Е. Е. 1988. Погребение жрицы из Бердянского кургана. *Советская археология*, 2, с. 149-166.

REFERENCES

Babenco, L. I. 2016. Periferijnye personazhi pektoralni iz Tolstoj Mogily. *Drevnosti*, 14, s. 90-104.

Bezsonova, S. S. 1977. Obraz sobako-ptaha u mistectvi Pivnichnogo Prichornomor'ya skifskoyi epohi. *Arheologiya*, 23, s. 11-24.

Berezovec, D. M. 1960. Rozkopki kurgannogo mogilnika epohi bronzi ta skifskogo chasu v seli Kut. *Arheologichni pam'yatki Ukrayinskoyi RSR*, IX, s.39-87.

Bessonova, S. S. 1994. Kurgany lesostepnogo Pobuzhya. V: Chernenko, E.V. (otv. red.). *Drevnosti skifov*. Kiev: Institut arheologii Nacionalnoj akademii nauk Ukrainy, s. 3-33.

Bessonova, S. S. 2004. Krylatyj kon — gippokamp — morskoy konek i skifskij Posejdon. *Starozhitnosti Stepovogo Prichornomor'ya i Krymu*, XI, s. 25-30.

Bidzilya, V. I., Boltrik, Yu. V., Mozolevskij, B. N., Savovskij, I. P. 1977. *Kurgannye mogilniki Rjasnye Mogily i Nosaki*. Kiev: Nauk. dumka

Bidzilya, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskij tsarskij kurgan Gajmanova Mogila*. Kiev: Skif.

Bilan, Yu. O., Ivanenko, A. O. 2017. Dosvid restavracij i ta rekonstrukcij odnogo z vuzdech-kovih naboriv z kurganu Tovsta Mogila. *Muzejni chitannya*. Materialy naukovoi konferencii «Yuvelirne mystectvo — kriz viky» 2016 r., s. 48-64.

Bobrinskij, A. A. 1901. *Kurgany i sluchajnye nahodki bliz mestechka Smely*, 3. Sankt-Peterburg: Glavnoe Upravlenie Udelov.

Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E. 2007. Ukrasheniya iz skifskih pogrebalnyh kompleksov Rogachikskogo kurgannogo polya. *Starozhitnosti Stepovogo Prichornomor'ya i Krymu*, XIV, s. 51-93.

Bunyatyan, K. P., Fialko, O. Ye. 2009. Skifskij kurgan z rozmalovanim sarkofagom. *Arheologiya*, 3, s. 55-69 + 2 kolorovi vklejki.

- Velichko, E. A., Polidovich, Yu. B. 2018. Zolotye nahodki iz «Nikopolskih kurganov» v kolleksii B. I. i V. N. Hanenko. *Arheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 2 (27), s. 138-154.
- Gribkova, A. A., Polidovich, Yu. B. 2013. Figurka byka skifskogo vremeni iz sobraniya B. I. i V. N. Khanenko. *Arheologicheskij almanah*, 30, s. 259-277.
- Evdokimov, G. L., Fridman, M. I. 1987. Skifskie kurgany u s. Pervomaevka na Khersonshine. V: Chernenko, E. V. (otv. red.). *Skify Severnogo Prichernomor'ya*. Kiev: Naukova dumka, s. 85-115.
- Ilinskaya, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo lesostepnogo Levoberezh'ya*. Kiev: Naukova dumka.
- Kantorovich, A. R. 1992. «Petushki» — odin iz obrazov zverinogo stilya stepnoj Skifii. V: Shapova, Yu. L., Yacenko, I. V. (ed.). *Grakovskie chteniya na kafedre arheologii MGU 1989 – 1990 gg.* Moskva: Moskovskij gosudarstvennyj universitet, s. 30-39.
- Kantorovich, A. R., Gribkova, A. A. 2011. Zolotaya plastina iz kolleksii Muzeya istoricheskikh dragocennostej Ukrainy i syuzhet lezhashego kabana v skifskom zverinom stile. *Vestnik drevnej istorii*, 4, s. 132-145.
- Klochko, L. S. 2010. Obraz vodoplavnogo ptaha na dekorativnih elementah skifskogo kostyuma. *Muzejni chitannya*. Materialy naukovoi konferencii «Yuvelirne mystectvo — kriz viky» 2009 r., s. 55-73.
- Klochko, L. S., Grebennikov, Yu. S. 1982. Skifskij kalaf IV v. do n. e. V: Telegin, D. Ya. (otv. red.). *Materialy po hronologii arheologicheskikh pamyatnikov Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 86-96.
- Kovalyov, N. V., Polin, S. V. 1991. Skifskie kurgany u s. Korneevka v Zaporozhskoj oblasti. V: Boltrik, Yu. V., Bunyatyan, E. P. (otv. red.). *Kurgany stepnoj Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 39-59.
- Kovalyova, I. F., Muhopad, S. E. 1982. Skifskoe pogrebenie konca VI — V vv. do n. e. u s. Aleksandrovka. V: Terenozhkin, A. I. (otv. red.). *Drevnosti stepnoj Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 91-102.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryj, S. A. 1994. Novye pogrebeniya rannego zheleznoho veka v Porose. V: Chernenko, E. V. (otv. red.). *Drevnosti skifov*. Kiev: Institut arheologii Nacionalnoj akademii nauk Ukrainy, s. 41-63.
- Leskov, A. M. 1968. Bogatoe skifskoe pogrebenie iz Vostochnogo Kryma. *Sovetskaya arheologiya*, 1, s. 158-165.
- Leskov, A. M. 1981. *Kurgany: nahodki, problemy*. Leningrad: Nauka.
- Mozolevskij, B. N. 1973. Skifskie pogrebeniya u s. Nagornoe bliz g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshine. V: Terenozhkin, A. I. (otv. red.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 187-234.
- Mozolevskij, B. N. 1980. Skifskie kurgany v okrestnostyah g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshine (raskopki 1972—1975 gg.). V: Terenozhkin, A. I. (otv. red.). *Skifiya i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 70-155.
- Mozolevskij, B. N. 1987. Malyj Chertomlyk. V: Chernenko, E. V. (otv. red.). *Skify Severnogo Prichernomor'ya*. Kiev: Naukova dumka, s. 63-73.
- Mozolevskij, B. M. 1979. *Tovsta Mogila*. Kyiv: Naukova dumka.
- Murzin, V. Yu., Belan, Yu. A., Podvysockaya, E. P. 2017. *Berdyanskij kurgan (pogrebalnyj kompleks skifskogo aristokrata IV v. do n. e.)*. Kiev: Centr uchebnoj literatury.
- Otroshenko, V. V. 1984. Paradnyj mech iz kurgana u s. Velikaya Belozerka. V: Chernenko, E. V. (otv. red.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*, Kiev: Naukova dumka, s. 122-126.
- Otroshenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya. 1986. Raskopki skifskogo kurgana u s. Velikaya Znamenka. *Arheologicheskie otkrytiya za 1984 god*, s. 285-286.
- Otroshenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya. 1984. Skarbi trinadcyatogo kurganu. *Nauka i suspilstvo*, 12, s. 240-246.
- Polidovich, Yu. B. 2017. Izobrazhenie protivostoyaniya geroya s chudovishem na nalobnike iz Volkovcev i nekotorye osobennosti dekora konskoj uzdy skifskogo vremeni. *Zapiski otdela numizmatiki i toreviki Odesskogo arheologicheskogo muzeya*, III, s. 179-183.
- Skoryj, S. A. 1990. *Kurgan Perep'yatiha. Do etnokulturnoi istorii Dniprovskogo Lisostepovogo Pravoberezhz'ya*. Kyiv: Naukova dumka.
- Skoryj, S. A. 1997. *Steblev: skifskij mogilnik v Porose*. Kiev: Institut arheologii Nacionalnoj akademii nauk Ukrainy.
- Terenozhkin, A. I., Mozolevskij, B. N. 1988. *Melitopolskij kurgan*. Kiev: Naukova dumka.
- Trejster, M. Yu. (red.) 2008. *Tryohbratnie kurgany: Kurgannaya gruppa vtoroj poloviny IV — III vv. do n. e. v Vostochnom Krymu*. Simferopol; Bonn: Universum.
- Fialko, O. Ye. 2001. Zoloti aplikaciyi z Berdyanskogo kurganu. *Visnik Kyivskogo universytetu "Slov'yanskij universitet"*, 11, s. 292-301.
- Fialko, E. E. 1995. Frakijskaya uzda iz kurgana Oguz. *Rossijskaya arheologiya*, 1, s. 133-147.
- Fialko, E. E., 1998. Simvolika obraza pticy na skifskih derevyannyh chashah. V: *Skify. Hazarye Slavyane. Drevnyaya Rus*. Mezhdunarodnaya nauchnaya konferenciya k 100-letiyu so dnya rozhdeniya M. I. Artamonova. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyj Ermitazh, s. 82-83.
- Fialko, E. E. 2003. Zolotye blyashki s kurgana Oguz. *Rossijskaya arheologiya*, 1, s. 124-133.

Hanenko, B. I., Hanenko, V. N. 1899. *Drevnosti Pridneprovya*, II. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Hanenko, B. I., Hanenko, V. N. 1900. *Drevnosti Pridneprovya*, III. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Hanenko, B. I., Hanenko, V. N. 1907. *Drevnosti Pridneprovya i poberezhya Chyornogo morya*, VI. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Cherednichenko, N. N., Fialko, E. E. 1988. Pogrebenie zhricy iz Berdyanskogo kurgana. *Sovetskaya arheologiya*, 2, s. 149-166.

Yu. B. Polidovych, Eu. O. Velychko, Yu. O. Bilan

ARTICLES OF THE SCYTHIAN ZOOMORPHIC ART IN THE COLLECTION OF THE MUSEUM OF HISTORICAL TREASURES OF UKRAINE: A GENERAL OVERVIEW

The Museum of Historical Treasures of Ukraine, a branch of the National Historical Museum of Ukraine, stores and exhibits the world's largest collection of the Scythian jewelries. It took shape over many decades. The basis of the collection are items from the collection of Kiev University, the collection of Bogdan and Varvara Khanenko, funds of the Museum of Antiquities and Arts. Excavations of the Melitopol mound in 1954 became a catalyst for the creation of the Museum of Historical Treasures, founded in 1963. The stock meeting was formed thanks to receipts from various museums and universities of Ukraine, the largest contribution was made by the Archeology Institute of the Sciences Academy of the Ukrainian SSR. One of the important components of the Scythian collection of the museum is zoomorphic art. These are objects of the 7th–5th centuries BC, made in the Scythian "animal style", and numerous Scythian-antique products of the 5th–4th centuries BC. The total number of such items is 2624, representing 372 original plots, while others are their repetition. The composition of the images is well known in Scythian art: predators (including lions, leopards, wolves, dogs), deer, moose, wild goats, rams, wild boars, bulls, hares, birds, aquatic creatures, snakes, insects, fantastic creatures (griffins, horned and winged predators, winged ungulates, dragons, etc.). These are single images of animals and scenes of struggle and torment. The presented zoomorphic images adorned female and male clothes, jewelry, dishes, armaments, regalia of power, and horse bridles.

Keywords: Scythians, Dnieper, animal style, Scythian antique art, griffin, dragon, deer, sword, ritual bowl, pectoral.

І. В. Сапожников, О. С. Сінельніков

АМФОРИ АКВАТОРІЇ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ЧАСТИНИ ЧОРНОГО МОРЯ

*Всему на свете истинную цену
Отменно знает время – лишь оно
Сметает шелуху, сдувает пену
И сцеживает в амфоры вино.*

Игорь Губерман

Стаття присвячена публікації матеріалів, досліджених у 2018 році в двох районних краєзнавчих музеях Одеської області – Овідіопольському та Татарбунарському. Обидві збірки складаються зі знахідок археологічно цілих амфор та їх великих частин, знайдених в північно-західній частині Чорного моря рибалками та підводниками-аматорами. Опис колекцій подано нарізно через їхню неоднорідність в плані морфологічних ознак і хронологічної приналежності, хоча в обох збірках присутні посудини античної доби та візантійського періоду. Зазначимо, що серед досліджених транспортних амфор виділені доволі рідкісні типи римської тари. Окрім введення до наукового обігу нових матеріалів, в роботі зроблений огляд історії підводної археології регіону та проаналізовані вже існуючі публікації амфор, що походять з дна акваторії того ж регіону.

Аналіз матеріалів нових та старих місцезнаходжень амфор показав, що, окрім поодиноких знахідок, вони є рештками суден («Зміїний Патрокл» та Кінбурнська коса), районами кількох корабельних троць («амфорний схил» о. Зміїний та Тузловські лимани), або загибелі одного судна (біля Дністровського лиману, Кінбурнської фортеці та о. Тендра). Ще один тип – якірні стоянки («амфорне поле» о. Зміїного і, можливо, в Одеській затоці та біля о. Березань).

Слід зазначити, що саме повз о. Зміїний, прилеглу акваторію і далі на північ проходив один з головних шляхів поставок імпоротної продукції в амфорній тарі до Ольвії та інших колоній як з південнопонтійських міст-держав, так і з Середземномор'я. Саме тому ми сподіваємось, що репрезентована стаття додасть нові факти до вивчення стародавньої морської імпоротної торгівлі, її відправних точок та структури, а також продемонструє масові й рідкісні типи амфор, які використовувались у Північно-Західному Причорномор'ї.

Ключові слова: акваторія Північно-Західної частини Чорного моря, острів Зміїний, місця підводних знахідок амфор, типологія та датування транспортних амфор, грецький, римський та візантійський імпорт.

Вступ

Природні особливості північно-західної частини Чорного моря – панівні північні та північно-східні вітри, прибережні течії, спрямовані по колу проти годинникової стрілки, мілини біля Дунайських гирл, що існували ще за античних часів, та інші причини обумовили виняткове значення острова Зміїного для стародавнього мореплавства в цьому регіоні (Охотников Островерхов 2002, с. 122). Саме тому знахідки античних матеріалів біля острова і в акваторії, що прилягає до морського узбережжя від Дунаю до Дніпра, на якому зосереджені античні міста та поселення, є важливими для досліджень низки періодів історії Північного Причорномор'я.

Робота присвячена публікації нових та раніше невідомих артефактів, що походять з одного району між о. Зміїний та піщаними пересипами Тузловських лиманів. Вони зберігаються в двох районних краєзнавчих музеях – Татарбунарському та Овідіопольському (Сапожников, Сінельніков 2018). Перед тим як перейти до інтерпретації досліджених нами транспортних амфор, коротко торкнемось історії гідроархеологічних робіт в регіоні та охарактеризуємо опубліковані раніше матеріали.

Історія дослідження та джерельна база

Перші наукові археологічні дослідження о. Зміїний виконав загін Державного історичного музею (м. Москва) на чолі з Н.В. Пядишевою у 1964 р. Тоді, окрім наземних розкопок, мали місце й підводні роботи, спрямовані на пошуки затоплених карстових печер, в яких, як вважалося, «при наближенні морських піратів

жерці ховали статуї богів та коштовності». Однак геологічна будова острова виключає наявність на ньому утворень такого роду, що ці роботи їй показали (Охотников, Островерхов 2002, с. 123-124). У 1968 р. відбулась експедиція ОАМ АН УРСР (нач. С. А. Булатович). Її підсумки були невтішними: на думку учасників, кам'янисте дно поблизу острова не залишало надій на знахідки на ньому незруйнованих об'єктів (Охотников, Островерхов 2002, с. 124; Охотников 2008, с. 30).

У 1970-х рр. цікавість до старожитностей Зміїного зроста, але стосувалася насамперед перевидання старих матеріалів та популяризації відомостей античних авторів. Комплексні археологічні дослідження (включно з гідроархеологічними) поновилися тут у 1988 р. ОАМ АН УРСР (нач. С. Б. Охотников). В них брали участь дослідницькі клуби «Понт Евксинський», «Archeoclubo d'Italia», «Наварекс» та «Філоксія». Основні знахідки під водою дала тоді Північна бухта на глибинах від 9 до 12 м (Охотников, Островерхов 2002, с. 124).

Фрагменти керамічних виробів (амфор та черепиці) знайдені там у вигляді окремих уламків та скупчень кераміки різних розмірів та типів, в тому числі й цілі амфори, на «амфорному полі». Воно знаходилось в центрі бухти на площі до 200 м² (Островерхов, Охотников 2008, с. 32). Наявність цілих посудин свідчила, що артефакти потрапили на дно не з берега острова, а з кораблів. Однією з причин цьому називалися можливі жертви богу Ахіллу в вигляді скинутих в воду амфор та інших артефактів. Там само знайдено чимало деталей античних якорів, що свідчить про тривалу наявність в Північній бухті якорної стоянки (Охотников, Островерхов 2002, с. 124). Додаткову інформацію про цей об'єкт навів О. І. Терещенко. Він зауважив, що зона «амфорного поля» (або «поляни»), знаходилась лише в 100 м на північ від берега, на межі кам'яної гряди та піщаного дна, а під час розвідувального зондажу цього району за допомогою помпи матеріали в ґрунті не були виявлені (Терещенко 2008, с. 96-98, 109-110, рис. 3: 1).

Чималої уваги заслуговують численні нароби С. Б. Охотникова та А. С. Островерхова, присвячені різним аспектам історії та археології о. Зміїного. У 1993 р. вчені опублікували значну частину зартефактів (Охотников, Островерхов 1993). Їхні головні тези стосовно амфор такі. Датування та типологія тарного посуду в цілому відповідає картині, відомій за розкопкам античних міст Північного Причорномор'я. Вони датуються від кінця VII – поч. VI ст. до н.е. і відображають тисячолітню історію святилища Ахілла. Значна частина кераміки походить з морського дна. Пізніше С. Б. Охотников відмітив: горловину хіоської поч. V ст. до н. е., верхню частину коської, цілу фасоську. Назвав і центри їх виробництва: Клазомени, Аттику, Синопу, Гераклею, Лесбос, Самос, Пепарет, Херсонес, Кос, Родос та ін. та дати – IV-II ст. до н.е. Про амфори I-IV ст. н. е. зазначено, що ті «представлені відомими типами». Однак автор ніде не вказав прямо, звідки походить ця кераміка – з берега чи з морського дна (Охотников 2008, с. 48 та ін.).

Окремо скажемо про унікальну в своєму роді статтю 1984 р., присвячену публікації 10 амфор з дна Чорного моря. Протягом тривалого часу вона була єдиною, в якій описувались знахідки з різних районів означеної акваторії (в наступних, аж до 2010-х років йшлося про знахідки біля о. Зміїний). Дякуючи екіпажам рибальських суден, які зафіксували координати, місця знахідок локалізовані. На карті-схемі видно три райони їхнього скупчення, (за авторами аналізованої статті): 1 – біля о. Зміїний; 2 – на південний схід від Дністровського лиману; 3 – біля лиманів Хаджибейського та Тилігульського (Рис. 1: 1-10)¹. Ці амфори знаходяться в фондах ОАМ НАН України, де на початку 1980-х рр. зберігалось понад 20 аналогічних предметів (Охотников, Пасхина 1984). Наведемо характеристику транспортної тари з цієї статті.

З акваторії о. Зміїного походить ціла червоноглиняна амфора із горлом у вигляді конуса, що розширюється до низу, із високим виступом-комірцем під плоским підпрямокутним вінцем, широким тулубом та вузькою довгою конічною ніжкою із невеликою ямкою (Охотников, Пасхина 1984, с. 97-98, рис. 2: 1). Автори від-

¹ За координатами з цієї роботи автори нанесли місця знахідок на сучасну топооснову.

несли її до типу із склянкоподібним дном (Зеест 1960, с. 139, табл. III: 9). Ця посудина потрапила до класифікації С. Ю. Монахова як архаїчна лесбоська (типу I, варіанту I-A третьої чверті VI ст. до н.е.; Монахов 2003, с. 48, 260 табл. 30: 3). Знаходить аналогії в матеріалах Березані та Ольвії (Буйських 2014, с. 89-90, рис. 1: 6-8).

Неподалік від лівого берега гирла Тилігульського лиману в 1963 р. підняли амфору без нижньої частини дна (Охотников, Пасхина 1984, с. 100, рис. 3: 3). Посудина має масивне, плоско зрізане зверху вінце. Пряме, доволі високе горло розширюється до низу і плавно переходить в округлі плечі; корпус конусоподібний. Автори вважають амфору фасоською кінця V – поч. IV ст. до н.е. Вірогідно (через відсутність ніжки) її можна віднести до фанагорійського варіанту конічно-біконічного типу II амфор Фасоса, середньої (II-A-2) або протобіконічної (II-A-3) серій, які датуються кінцем 2-ї чверті – кінцем V ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 65-66, 269-270, табл. 39, 40).

Ще одна фасоська амфора має біконічний корпус, горло дещо витягнуте зі сплющеним вінцем; відбиті ніжку та ручку (Охотников, Пасхина 1984, с. 98, рис. 2: 2). Її можна віднести до конічно-біконічного типу II, біконічного варіанту, вірогідно, пізньобіконічної серії (II-B-3) першої пол. 30-х – кінця 20-х рр. IV ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 70; с. 276, табл. 46).

Там же знайдено археологічно цілу амфору, з овальним продовгуватим корпусом, що звужується, та слабо виділеною ніжкою. На поверхні є сліди профілювання; ручка на внутрішньому боці має поглиблення по всій довжині (Охотников, Пасхина 1984, с. 98, с. 100, рис. 2: 3) Вона віднесена до амфор з дзьобоподібними вінцями та ручками типу мірмекійських II-III ст. за І. Б. Зеест (1960, с. 166, табл. XXX: 73). За розробками С. В. Діденко, цю амфору слід віднести до типу 3 північнопонтійського класу з жолобчастими ручками 320-х – 360-х рр. Центрами його виробництва були Пантикапей та Мірмекій, але в другій пол. III ст. такі посудини могли виробляти Херсонес та інші міста Таврики (Діденко 2018, с. 86-96, 389-390, табл. 95-96).

Наступну амфору знайшли в 60-ти милях на південний схід від о. Зміїний на глибині 62 м. Вона має закруглений конусоподібний корпус висотою 70 см та діаметром 28 см. Вінце діаметром 5 см відділене від горла валиком. Горло розширюється до низу та профільоване по всій висоті. Ручки у зрізі овальні, по зовнішній стороні мають два паралельних ребра. Ніжка виконана у вигляді циліндра. Датована III ст. (Охотников, Пасхина 1984, с. 99, рис. 2: 4). Сьогодні амфору, вірогідно, слід віднести до типу Форлімпополі. Подібні амфори датуються з останньої чверті I до перших десятиліть IV ст. включно, але цей екземпляр, належить до пізніх варіантів (Діденко 2016, с. 116; 2018, с. 113-119, с. 412-414, рис. 118-120).

Окрім названих, зі скупчення 2 та з околиць о. Зміїний походять дві візантійські амфори XII-XIII ст. (Охотников, Пасхина 1984, с. 99-100, рис. 3: 1-2), визначення та датування яких не викликають сумнівів.

У 2008 р. в рамках проекту ОНУ «Острів Зміїний» здійснено видання 5 томів, один з яких присвячений археології та історії. Нас цікавить його розділ 3, де підбиті підсумки підводних робіт клубу «Наварекс» (Терещенко 2008). Не вдаючись в деталі цієї роботи, обмежимося описом об'єктів, які дали значну кількість амфор, опублікованих в тому чи іншому вигляді.

«Амфорний схил» розташований за 0,8-1,0 км на південний захід від острова, де глибини сягають 29-33,5 м. В ході пошуків 2001-2003 рр. там підняли до 180 уламків амфор. Автори робіт припустили, що «амфорний схил» сформувався внаслідок загибелі декількох кораблів (Терещенко 2008, с. 112-123, рис. 3, 4). Головним недоліком «публікації» матеріалів є відсутність описів і малюнків кераміки з профілями. Незважаючи на це, ми проаналізували фотознімки знахідок з таблиці «Перелік археологічного матеріалу...», 11 сторінок якого (по 16 фотознімків на кожній) навіть не пронумеровані (Терещенко 2008, табл., фото 8). В підсумку вдалося, з долею вірогідності ідентифікувати частину знахідок, представлених переважно фрагментами верхніх та нижніх частин амфор. Серед них виокремлені давньогрецькі та

римські типи, а також одна візантійська. Грецькі амфори представлені продукцією Лесбоса, Хіоса, Фасоса, Пепарету, Кніду та Менде².

Серед лесбоських амфор (№№ZA00/02, 07/05, 11/11, 16/09) присутні червоноглиняні архаїчного типу I, варіантів I-B та, імовірно, I-C. Вони датуються 1-ю пол. – поч. 3-ї чверті VI ст. до н.е. та 2-ю пол. – останньою чвертю VI ст. до н.е. відповідно (Монахов 2003, с. 47-48, с. 261, табл. 31).

Один з фрагментів (№ZA16/10) віднесений до «протофасоських» амфор на складнопрофільованій ніжці, центр виробництва яких не встановлений. Ця знахідка є амфорою другої або третьої серії 3-ї чверті VI – рубежу VI-V ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 38-39, с. 253-254, табл. 23-24).

Амфори Хіоса представлені ширше. Найранішими є посудини (№№ZA05/02, 10/12) типу II (з ліхчастим горлом) 3-ї чверті VI – поч. V ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 15-16, с. 233, табл. 3) та є пухлогорла амфора (№ZA11/07) варіанту III-A (Монахов 2003, с. 16-17, с. 233-234, табл. 3-4). Пізнішими є кілька амфор (№№ZA09/10, 12/03, 16/08, можливо, 07/08) «пухлогорлого» варіанту III-B, який є наступним етапом еволюції цього типу тари 80-70-х рр. – кінця 2-ї чверті V ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 17-18, с. 235-236, табл. 5-6). Низка посудин (№№ZA 03/03, 10/19, 11/12, 15/01, 15/02, 16/03, 16/11), вірогідно, відноситься до варіанту «пізнього пухлогорлого» III-C сер. – 30-20-х рр. V ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 18-19, с. 237, табл. 7).

Частину хіоської кераміки складають амфори з конічним тулубом, серед яких є посудини з ковпачковою ніжкою (№№ZA00/04, 03/01, 05/05, 05/08, 06/04, 07/02-04, 10/08, 10/11, 10/16, 10/26, 12/01, 13/03, 13/17, 16/02, ZAL/02, ZF01/01) варіанту V-B рубежу V-IV – кінця IV ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 21-22, с. 241-242, табл. 11-12) Дві посудини (№№ZA01/03, 17/05) віднесені до того ж типу, але варіанту V-C (з гострим дном без виділеної ніжки), кінця IV – III ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 23, с. 243, табл. 13).

Розглянемо фасоську тару, більш ранньою з яких є амфора (№ZA17/04) піфодного типу варіанту I-A серії джонсон (I-A-1) або знаменського типу (I-A-3) кінця VI – поч. V ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 60-61, с. 264, табл. 34, с. 266, табл. 36). Дві амфори (№ ZA15/12 і 17/07) віднесені до «кола Фасоса», імовірно, до типу з роздутим горлом одного з полісів Геллеспонту або Егейського Фракії 2-ї чверті – кінця V ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 77-79, с. 282-284, табл. 52-54). Ширше представлені фасоські амфори конічно-біконічного типу. Ранньою є амфора (№ ZA05/01) фанагорійського варіанту середньої серії II-A-2 50-30-х рр. V ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 65, с. 270, табл. 40). Присутні також знахідки біконічного варіанту ранньої серії II-B-1 (№№ZA04/04, 15/09 – ?) 420-х рр. – 1 пол. 70-х рр. IV ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 66-67 с. 271, табл. 41). Серед амфор цього типу, більшість (№№ZA09/04, 10/01, 10/10, 10/24, 10/27, 13/06-07, 13/16, 14/09, 15/03, 15/10) відноситься до біконічного варіанту серії II-B-2 2 пол. 70-х – 2 пол. 30-х рр. IV ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 67-70, с. 274, табл. 44). Присутній також фрагмент посудини (№ZA07/10) пізньобіконічного варіанту II-B-3, сер. 30-х – кінця 20-х рр. IV ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 70-71, с. 276, табл. 46).

Частина знахідок є імпортом з о. Пепарет. Найранішою є посудина (№ZA16/06) варіанту Солоха I-A першої пол. 70-х рр. IV ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 97-98, с. 297, табл. 67). Інші амфори (№№ZA04/01, 04/05, 14/02, 14/11) віднесені до другої групи сер. – 3 чвертю IV ст. до н.е. (Монахов 1999, с. 411-412, табл. 184; Монахов, Кузнецова 2009, с. 155, табл. 6).

Сім амфор походять з м. Кніду. Вони відносяться до типу з високим циліндричним горлом та грибоподібним вінцем і поділяються на варіації. Для чотирьох знахідок (№№ZA10/20, 11/01, 12/06, 16/01) встановити варіації не вдалось. Ранньою є знахідка (№ZA01/01) елизаветівського варіанту (I-A) 1-2 чверті IV ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 102, с. 301, табл. 71). До варіанту I-B (геленджицького) віднесено одну амфору (№ZA16/05) сер. – 3 чверті IV ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 102-103, с. 301, Табл. 71). Найбільш пізньою варіацією посуду цього типу є херсонеський (№ZA10/15) 3 чверті IV ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 103, с. 302, табл. 72).

² Опис матеріалів поданий нижче із зазначенням шифрів, вказаних в «Таблиці».

П'ять амфор (№№ZA10/01, 10/17, 10/29, 12/05, 12/07) Менде віднесені до типу II (на чаркоподібній ніжці), а остання, вірогідно, є мелітопольським варіантом, які сукупно датуються останньою чвертю V – IV ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 90-94, с. 295, табл. 65).

Значний масив матеріалів є римським, але визначена лише його частина. Кілька фрагментів (№№ZA01/02, 05/06, 07/01, 07/06, 05/10, 09/07-09, 14/13 – ?) віднесені до амфор північнопонтійського класу з жолобчастими ручками (Діденко 2018, с. 86-97, с. 98-101, рис. 392-395), або типу 72 (мірмекійського) кінця II – сер. III ст. за І. Б. Зеест (1960, с. 111-112, с. 166, табл. XXX: 72). Два уламки (№№ZA01/05, 15/06) відносяться до типу СII світлоглиняних «псевдородоських» амфор гераклейського або синопського виробництва кінця I ст. до н.е. – поч. II ст. н.е. (Внуков 2003, с. 96-102, с. 97, рис. 34).

Ще два уламки (№№ZA14/05, ZNN1/01) є світлоглиняними амфорами з лійчастим горлом типу 90 за І. Б. Зеест (1960, с. 173, табл. XXXVII), або MRA 18 Benghazi (Діденко 2018, с. 409, рис. 115), чи типу CV за С. Ю. Внуковим, який виключає існування цього типу пізньогераклейської тари раніше III ст. (Внуков 2003, с. 128-129, рис. 50), а інші відносять її до 2-ї пол. III ст. (Діденко 2018, с. 108-110). Горловину наступної амфори (№ZA10/07) слід віднести до типу 83 II – III ст. за І. Б. Зеест (1960, с. 170, табл. XXXIV).

Одна амфора візантійська (№ZA09/05), скоріше за все, типу Günsenin III або варіанту Günsenin II-III. Тип III датується XIII ст. з вірогідністю існування наприкінці XII ст. Перехідний тип II-III має дати від рубежу X-XI до кінця XI ст. (Günsenin 1990, fig. 3; 2018, p. 99-102, fig. 8-9).

Залишки античного судна «Зміїний-Патрокл» (назва умовна) знайшла експедиція «Наварекс» ОНУ (нач. О. І. Терещенко) у 2011 р. Корабель розмірами 22,0 x 6,0 м знаходиться за 650 м на північний захід від о. Зміїний на глибині 34 м. На місці троці лежить велика кількість матеріалів: столовий та кухонний посуд екіпажу, імпортна чорнолакова кераміка та основний вантаж – амфори з о. Пепарету. Повностандартні амфори (близько 3 тис.) завантажені за «чотирикутною схемою» в чотири шари. Між амфорами верхнього шару були довантажені фракційні амфори в кількості 77 і 42 одиниці типу Пепарет I та Пепарет II. В них був запакований чорнолаковий посуд. Загальне датування судна сер. – третя чверть IV ст. до н.е. В верхньому шарі знайшли римську світлоглиняну амфору II-III ст. типу D за Д. Б. Шеловим (Терещенко 2013а, рис. 1, с. 65; 2013б, с. 81, с. 82, рис. 10).

Дослідження північної частини акваторії регіону. В 2012 р., після того як в ході досліджень підводно-археологічної експедиції «Берег богів» неподалік від берега в районі колишньої Кінбурнської фортеці знайшли дві фасоські амфори V ст. до н.е. (рис. 1, 12), монополія о. Зміїного на такі знахідки в регіоні була скасована. За два роки досліджень тут з площі близько 120 x 30 м підняли цілі амфори та їхні уламки (понад 10 фасоських та одну гераклейську), які досі не опубліковані³.

Ситуація змінилась ще більше зі створенням в ІА НАН України Чорноморської підводної експедиції (нач. В. Є. Герасімов). У 2017 р. в акваторії північно-західної частини Тендрівської Коси було знайдено місце корабельної троці I-II ст. (Рис. 1: 13), де знаходились одночасні матеріали (переважно уламки амфор), датовані першими ст. н.е. (Герасімов, Рейда 2019). Вже наступного року експедиції вдалося виявити неподалік від стрілки Кінбурнської коси античне судно кінця IV – поч. III ст. до н. е. (Рис. 1: 11). Його залишки представлені частиною корпусу довжиною в 9,45 м зі свинцевою обшивкою, а також баластним камінням та вантажем у вигляді тарних амфор Сінопи, Колхіди та Косу (Герасімов, Рейда, Смирнов 2018, с. 110).

Підсумовуючи огляд підводних досліджень акваторії північно-західної частини Чорного моря, зазначимо, що він не є вичерпним, оскільки ми зосередились на роботах, в яких опубліковані тарні амфори.

Нові збірки транспортних амфор

Тепер опишемо дві збірки амфор районних музеїв. Перша зберігається в Овідіопольському історико-краєзнавчому музеї та складається з шести посудин,

³ Інформація від О.І. Смирнова та відкритих джерел.

п'ять з яких археологічно цілі. Більшість з них передав Л. Г. Кичинський та повідомив, що вони вилонені у 1980-х рр. на північ – північний схід від о. Зміїного на глибинах до 30 м суднами рибгоспу «Росія». Колишній рибак виступив проти версії, що «амфорне поле» є результатом очистки тралів сейнерів. За його словами, ховаючись від штормів на стоянці в Північній бухті о. Зміїний, екіпажі суден нічим подібним не займались.

Найбільш ранньою є частина хіоської амфори висотою 58 см (рис. 2). Стінки плавно звужуються до низу і доволі різко переходять у ніжку-ковпачок з ямкою на дні. Діаметр у найвужчій частині дорівнює 4,8 см; діаметр ковпачка 5,7 см, його висота 3,5 см; глибина ямки 0,9 см. Віднесена до типу V (з протоковпачковою ніжкою), а саме до варіанту V-A кінця V – рубежу V-IV ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 20-21, с. 240-241, табл. 10-11).

Решта амфор римські. Серед них є археологічно ціла червоноглиняна висотою 81,8 см (рис. 3а, 3б). Вінце, виділене доволі широким сплюснутим зверху валиком, різко переходить у горло, що розширюється до низу і переходить в покаті плечі. Ручки овальні, профільовані, закріплені дещо нижче вінця та на плечиках. Стінки тулуба плавно закруглюються до низу і переходять в конічну щільну ніжку. Діаметр вінця 15,7 см. Діаметр верхньої частини горла 14,5 см, нижньої 24,3 см. Ширина ручок у перерізі 4,8 см. Діаметр амфори в найширшій частині 45 см. Діаметр ніжки 2,6 см. Наразі можна припустити її приналежність до амфор типу 76, II – III ст. за І. Б. Зеест (1960, с. 113, с. 168, табл. XXXII: 76).

Ще одна римська амфора збереглась цілою (рис. 4а, 4б). Глина світло-рожева, рожево-жовта. Висота 96 см, вінце діаметром 12,2 см має вигляд сплюснутого валика, покате, трохи нависає над горловиною. Горло широке, розширюється до низу і переходить в покаті плечі. Діаметр в верхній частині 12 см, в нижній 28 см. Тулуб яйцеподібний. Ручки у перерізі овальні, закріплені дещо нижче вінця та в місці переходу від горла до плечиків. Їхні розміри в перерізі 4,3 x 2 см. Діаметр амфори в найбільш широкій частині 51,2 см. На горловині присутні три прокреслені лінії. Морфологія посудини збігається з описом амфор європейського Боспору, типу 84, II – III ст. за І. Б. Зеест (1960, с. 116, с. 171, табл. XXXV: 84).

Наступна амфора має світлий колір (рис. 5а, 5б). Вінце діаметром 13 см у вигляді сплюснутого покатоного валика нависає над горлом. Горло широке, розширюється до низу і переходить в покаті плечі. Діаметр верхньої частини горла 12 см, нижньої 32 см. Тулуб конічний з трохи покатыми стінками, звужується до низу і переходить у невисоку конічну ніжку. Овальні, доволі масивні з невеликим виступом зовні ручки закріплені дещо нижче вінця та на плечах посудини. Їхні розміри в перерізі 4,5 x 3,5 см. Діаметр ніжки в нижній частині 3,2 см. Амфора має рифлення по поверхні тулуба. Інтерпретація цієї посудини не є однозначною. Профіль її вінця збігається з типами 76, 82, 84 та 85 II-III ст. (Зеест 1960, с. 171, табл. XXXV), однак профілі ручок та форма нижньої частини не співпадають.

Ще дві амфори середньовічні. Перша з високо піднятими (на 6,8 см) над вінцем ручками має висоту 62 см (рис. 6а, 6б); вінце у вигляді невисокого і неширокого валика, що виступає над вузьким конічним горлом, яке розширюється до низу. Діаметр вінця 5,2 см; горла у верхній частині 4 см, в нижній 12,8 см. Горло переходить у покаті плечі, ширина яких є найбільшим діаметром амфори – 32 см. Ручки петлеподібні, овальні, закріплені на вінці та нижче нього, їхні розміри у перерізі 5,6 x 2,4 см. Тулуб конічний із перегином в місці переходу до придонної частини. Дно закруглене, без ніжки. Амфора має рифлену поверхню нижче горла і до придонної частини. Знахідку віднесено до візантійського виробництва типу Günsenin III, що датується XIII ст., а можливо і кінцем XII ст. (Günsenin 1990, fig. 3; Günsenin 2018, p. 99-102, fig. 9).

Друга амфора світло-червоного кольору висотою 50,2 см має ручки, які виступають на 4 см над вінцем (рис. 7а, 7б). Вінце не виділене, край трохи розширюється по відношенню до вузького невисокого горла. Діаметр горла у нижній частині дорівнює 8 см. Горло також дещо розширюється до низу і переходить у широкий бі-

конічний тулуб. Найбільший діаметр 46 см. Тулуб закруглюється до низу і має рифлену поверхню по всій висоті. Придонна частина закруглена. Ручки амфори закріплені на горлі та плечах посудини, в найбільш широкій частині і профільовані. У перерізі мають розміри 4,4 x 2,4 см. Посудина віднесена до візантійських амфор типу Günsenin IVd, хоча за параметрами вона співпадає і з типом Günsenin IVe. Тип IV з варіаціями, відомий з XII ст. і існував до XV ст. (Günsenin 1990, Fig. 3; Günsenin 2018, p. 103-106, p. 106, Fig. 13-14).

Другу збірку передав до Татарбунарського музею у 2018 р. мешканець с. Приморське. Він збирав її протягом 4-5 років у прибережній зоні, прилеглий до лиманів Сасик і Шагани, на глибинах 4 – 10-12 м, на поверхні кам'янистої гряди. Складається зі 170 фрагментів. З них виокремлені уламки профільних частин посудин, але майже всі вони мають сліди діяльності хвиль. Не зважаючи на окатаність, частину амфор вдалось визначити.

Найранішою є нижня частина хіоської амфори висотою 37 см (рис. 8а, 8б). На висоті 28 см діаметр 27 см. Тулуб конічний, звужується до низу і переходить в дещо розширену відносно місця перегину ніжку. Невисока ніжка у вигляді кільцевого піддону без вираженого ребра, має плавні заруглені форми. Її діаметр в місці переходу 5 см, діаметр ніжки 6 см, висота 2,8 см, глибина ямки 1,2 см. Віднесена до пухлогорлих амфор, а саме до раннього варіанту III-A 3-ї чверті VI – поч. V ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 16-17, с. 234, табл. 4).

Фрагмент верхньої частини наступної амфори (рис. 9: 1, 10: 1) має вінце у вигляді округлого валика та розширені стінки горла. Він також віднесений до хіоських пухлогорлих амфор раннього (III-A) або розвинутого (III-B) варіантів (Монахов 2003, с. 234-235, табл. 4-5).

Ще одна хіоська амфора представлена сильно окатаним уламком висотою 20 см, ручка відбита (рис. 9: 2). Циліндричне горло діаметром 8 см розширюється до низу і плавно з'єднується з покатыми плечами. Ручка овальна, закріплена на плечах амфори. За профілем горла та плеча вдалося, з долею вірогідності, віднести її до типу V з конічним тулубом та ковпачковою ніжкою кінця V – III ст. до н.е. (Монахов 2003, с. 240-243, табл. 10-13).

Цікавим є фрагмент верхньої частини червоноглиняної амфори з двоствольними ручками висотою 20,4 см. (рис. 9: 3; 10: 2). Вінце у вигляді сплющеного гострого валика виступає над горлом. Горло циліндричне з незначною припухлістю. Ручка з рівномірними округлими стволами та доволі різким перегином, що дорівнює менше 90°. Закріплена вона нижче вінця та на плечах посудини. Діаметр середньої частини горла 12,4 см; діаметр одного ствола ручки 2 см. За морфологією горла та перерізом ручки вона співвідноситься з пізньогераклейськими та синопськими амфорами типів С 1 та Син III (Внуков 2003, с. 52, рис. 13-14, с. 51, рис. 12, с. 144, рис. 58), хоча не співпадають колір глини та форма вінця. Автори зазначають, що червоноглиняні пізньогераклейські (псевдокоські) амфори з двоствольними ручками повторюють морфологію світлоглиняних, але їхня типологія не розроблена (Голофаст 2010, с. 87). Датуються такі амфори I ст. до н.е. – 1-ю пол. I ст. н.е. Найближчою аналогією уламку є амфора типу 33 (усть-лабінського) IV – III ст. до н.е., схожого на коський посуд (Зеест 1960, с. 92-94, с. 152, табл. XVI: 33а). Тут відмінності з нашою амфорою проявились у морфології горла та ручок.

Частина матеріалів є римськими. Серед них нижня частина амфори висотою 20 см (рис. 9: 4; 10: 3): широким конусом звужена до низу, з прямими стінками; замість ніжки має різке закруглення дна. На висоті 20 см діаметр 29,6 см. Віднесена до коричневоглиняних (колхідських) амфор варіанту Kx IC 2 пол. I ст. Встановлено, що фрагмент належить до підваріанту Kx 1Ag (Внуков 2003, с. 172-173, 186-189, рис. 74).

Ще один фрагмент верхньої частини широкогорлої червоноглиняної амфори сильно окатаний, хоча основні морфологічні ознаки збереглись (рис. 9: 5; 10: 4). Вінце підтрикутної форми виступає над горлом. Під ним є два вдавнені горизон-

тальні жолоби. Фрагмент віднесений до типу 80 з жолобчатыми вінцями (Зеест 1960, с. 114-115, с. 169, табл. XXXIII).

Фрагмент частини ручки амфори з темним (червоно-коричневим) покриттям довжиною 10 см (рис. 9: 6; 10: 5). Має складний профіль з двома виступами та ямкою між ними по верхній частині та одну глибоку несиметричну виїмку з нижньої. Віднесений до червоноглиняних амфор зі складнопрофільованими ручками типу 75 (Зеест 1960, с. 113, с. 167, табл. XXXI: 75), який датується кінцем II – 1 пол. III ст. (Діденко 2018, с. 96-97).

Обговорення та висновки

Однією зі складових цієї статті є аналіз ступеню виченості Північно-Західної частини Чорного моря з точки зору охоплення гідроархеологічними роботами та інтерпретації виявлених матеріалів. Його основним висновком є констатація наявності малої кількості публікацій наймасовіших археологічних знахідок – транспортних амфор, знайдених головним чином в акваторії острова Зміїний та в інших районах регіону. Як було показано, більша частина акваторії регіону поки що є недослідженою (Рис. 1).

В існуючих роботах наявні не повні або побіжні описи транспортних амфор, але сьогодні, у світлі сучасних розробок, є можливість уточнення інтерпретацій вже опублікованих матеріалів. Нам вдалося визначити значну частину таких амфор, що розширило знання про склад імпорту до Північно-Західного Причорномор'я в різні періоди історії, а також дало можливість для повноцінного використання цих даних та їх залучення до нових досліджень в якості аналогій. В обох представлених збірках є амфори пізньоархаїчного, класичного та елліністичного періодів, римської і пізньоантичної доби та середніх віків. Виявлені розповсюджені типи посуду і доволі рідкісні екземпляри, що в першу чергу відносяться до пізніх періодів. Подібний висновок стосується й опублікованих матеріалів, серед яких представлена продукція Лесбоса, Хіоса, Фасоса, Пепарету, Кніду, Менде.

Цей перелік не повністю співпадає з номенклатурою амфор з городищ та поселень регіону. В першу чергу привертає увагу майже повна відсутність гераклейських амфор, особливо античного періоду. Лише одна така нібито знайдена біля Кінбурнської фортеці. Ці факти можна пояснити тим, що маршрут суден з Гераклеї до гирл Дніпра, Буга та Дністра йшов не повз о. Зміїний, а до Херсонеса і вздовж кримських берегів. Такі спостереження стосуються й амфор інших центрів. Отже, Хоча перелік визначених знахідок з моря не є вичерпним, його склад та відсутність певних типів амфор може відображати шляхи поставок до Північного Причорномор'я. Загалом ця тема виходить за рамки статті та вимагає спеціального дослідження.

Діапазон датування виявлених під водою амфор перша пол. VI – кінець IV ст. до н.е. З досліджених амфор римського та пізньоантичного періодів I ст. до н.е. – IV ст. н.е. відомими є посудини з жолобчастими ручками північнопонтійського класу (типу 72 за І. Б. Зеест); псевдородоські (пізньоераклейські) світлоглиняні амфори типу СII та колхідські коричневоглиняні типу Кх ІС за С. Ю. Внуковим; типів 75, 76, 80 та 90 за І. Б. Зеест; вузькогорлі світлоглиняні типу D за Д. Б. Шеловим. Розповсюдженими є і візантійські амфори XI-XIII ст. Окремо згадаємо рідкісну амфору типу Форлімпополі північноіталійського походження кінця I – поч. IV ст. н.е. Датування та інтерпретація кількох транспортних амфор, особливо римського часу з районних музеїв залишаються дискусійними.

Картографування відомих на сьогодні місць знахідок транспортних амфор в акваторії північно-західної частини Чорного моря демонструє таку картину. Найбагатшим є регіон навколо о. Зміїний, де відомі два місцезнаходження і залишки вантажного судна (рис. 1:II). Рештки ще одного корабля досліджуються ІА НАНУ біля стрілки Кінбурнської коси (рис. 1:11). Чимало знахідок зроблено в прибережному районі біля Тузловських лиманів, але вони походять з великої акваторії з не встановленими кордонами (рис. 1:I). Менші скупчення зафіксовані в районі Одеси (рис. 1:7-9), на південний схід від гирла Дністровського лиману (рис. 1:2-3, 5),

неподалік від місця колишньої Кінбурнської фортеці (рис. 1:12) та біля о. Тендра (рис. 1:13). Поодинокі амфори підняті біля гирла Тилігульського лиману (рис. 1:10) та на південний схід від о. Зміїний на значній глибині далеко від берега (Рис. 1:4).

Ступінь збереженості знахідок в таких місцях прямо залежить від глибини їх залягання та локалізації. Встановленим фактом є існування евстатичних змін рівня поверхні Чорного моря, які найбільш суттєво торкнулись античного періоду. Цей фактор, разом зі штормами, міг сприяти загибелі кораблів через викидання на мілини, особливо в районі Тузловських лиманів, Кінбурнської коси та о. Тендра. Сказане підтверджується фрагментарністю матеріалів, знайдених в першому з названих районів. Керамічні фрагменти піддалися тут сильній дії прибійних хвиль, на відміну від районів, де глибини перевищують 10-15 м.

Якщо, за присутності явних ознак решток суден («Зміїний Патрокл» та Кінбурнська коса), проблеми з визначенням не виникають, а поодинокі знахідки однозначній інтерпретації не піддаються, низку місцезнаходжень слід розглядати як місця декількох різночасних корабельних трощ («амфорок» о. Зміїний та вздовж Тузловських лиманів) або загибелі одного судна (Дністровський лиман, Кінбурнська фортеця, Тендра).

Вище ми поставили під сумнів одну з тез про причини виникнення «амфорного поля» у Північній бухті о. Зміїного (про очистку тралів сейнерів сучасними рибалками). Більш вірогідною причиною формування подібних скупчень амфор є якірні стоянки⁴. Крім того, ще ніхто не спростував гіпотезу про те, що різні артефакти, а саме амфори з певним вмістом та інші цінні речі могли скидатись в море навколо острова в якості присвяти богу Ахіллу.

Таким чином, вирішення цих та багатьох інших проблем, пов'язаних з вивченням амфорної тари, знайденої на дні Чорного моря, можливе лише при поглиблених обстеженнях акваторії й повноцінній публікації знахідок з використанням сучасних типологічних розробок та аналізу керамічної маси.

Подяки: За консультації під час дослідження амфорної тари автори дякують А. В. Буйських, а також В. Є. Герасімова та О. І. Смирнова за неопубліковану інформацію. Окрему подяку виказуємо співробітникам Овідіопольського та Татарбунарського історико-краєзнавчих музеїв.

Список скорочень

ОНУ – Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України

ОАМ – Одеський археологічний музей

ЛІТЕРАТУРА

Буйських, А. В. 2014. Амфори конца VII – первой половины V в. до н.э. из Борисфена. *Археология і давня історія України*, 1 (12), с. 88-100.

Внуков, С. Ю. 2003. *Причерноморские амфоры I в. до н.э. – II в. н.э. (морфология)*. Москва: Институт археологии РАН.

Герасімов, В., Рейда, Р. 2019. Дослідження Чорноморської міжнародної підводної археологічної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* Київ: ІА НАНУ, с. 280.

Герасімов, В., Рейда, Р., Смирнов, О. 2018. Розвідки Чорноморської міжнародної підводної археологічної експедиції ІА НАНУ в акваторії Кінбурнської коси та о. Тендрівська коса у 2018 р. *І-й Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей*. Київ: Стародавній світ, с. 109-110.

Голофаст, Л. А. 2010. Амфорная тара из раскопок зольника римского времени у подножия горы Митридат в Керчи. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XVI. Симферополь, с. 82-139.

Діденко, С. В. 2018. *Античний керамічний імпорт у черняхівській культурі на території України*. Дисертація к.і.н. (доктора філософії). Інститут археології НАН України. Київ. Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Didenko_Serhii/Antychnyi_keramichniy_import_u_cherniakhivskii_kulturi_na_terytorii_Ukrainy/

Зеест, И. Б. 1960. Керамическая тара Боспора. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 83. Москва: Издательство Академии наук СССР.

⁴ За усним повідомленням В. Є. Герасімова, такий об'єкт вже розвіданий біля о. Березань.

Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII – II веков до н.э.* Саратов: Изд-во Саратовского университета.

Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. (Каталог-определитель).* Москва: «Керамида», Саратов: Изд-во Саратовского университета.

Монахов, С. Ю., Кузнецова, Е. В. 2009. Об одной серии амфор неустановленного дорийского центра IV века до н.э. (бывшие «боспорские» или «раннехерсонесские»). *Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время.* Ростов-на-Дону: Медиа-Полис, с. 148-161.

Островецьких, А. С., Охотников, С. Б. 2008. Острів Ахілла у Гостинному морі. *Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.), 1.* Київ: Інститут історії України НАН України, с. 26-59.

Охотников, С. Б. 2008. Острів Зміїний: віхи античної і середньовічної історії та культури. В: Смингина, В. А. (ред.). *Острів Зміїний. Науковий проект. Т. 2: Історія та археологія*, р. 2. Одеса: Астропринт, с. 26-93.

Охотников, С. Б., Пасхина, Е. П. 1984. Находки амфор в Черном море. *Новые археологические исследования на Одессине.* Киев: Наукова думка, с. 97-101.

Охотников С. Б., Островецьких А. С. 1993. *Святылище Ахилла на острове Левке (Змеином).* Киев: Наукова думка.

Охотников, С. Б., Островецьких, А. С. 2002. Якірна стоянка святилища Ахілла на острові Левке (Зміїному). *Археологія*, 2, с. 123-131.

Сапожников, І., Сінельников О. 2018. Знахідки амфор в Чорному морі біля дунайських гірл. *1-й Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей.* Київ: Стародавній світ, с. 125.

Терещенко, О. І. 2008. Підводні археологічні дослідження акваторії острова Зміїного. В: Смингина, В. А. (ред.). *Острів Зміїний. Науковий проект. Т. 2: Історія та археологія*, р. 3. Одеса: Астропринт, с. 94-123.

Терещенко, О. І. 2013а. Підводно-археологічне дослідження античного торговельного судна поблизу о. Зміїний у Чорному морі (польовий сезон 2011 р.). *Археологія*, 2, с. 64-77

Терещенко, О. І. 2013б. Античне торговельне судно «Зміїний-Патрокл» (склад продукції). *Археологія*, 3, с. 69-85.

Günsenin, N. 1990. *Les amphores byzantines (X-e-XIII-e siècles): typologie, production, circulation, d'après les collections Turques.* Doctoral thesis. Universite Paris I (Pantheon-Sorbonne). Paris.

Günsenin, N. 1995. Ganos: Resultats des campagnes de 1992 et 1993. *Anatolia Antiqua. Eski Anadolu*, III. Paris, p. 165-178.

Günsenin, N. 2018. La typologie des amphores Günsenin. Une mise au point nouvelle. *Anatolia Antiqua. Eski Anadolu*, XXVI, p. 89-125.

REFERENCES

Buiskikh, A. V. 2014. Amfory kontsa VII – pervoi poloviny V v. do n.e. iz Borisfena. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (12), s. 88-100.

Vnukov, S. Iu. 2003 *Prichernomorskie. amfory I v. do n.e. – II v. n.e. (morfologiia).* Moskva: Institut arkheologii RAN, 235 s.

Gerasimov, V., Reida, R. 2019. Doslidzhennia Chornomorskoj mizhnarodnoj pidvodnoj arkheolohichnoj ekspedytsii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.* Kyiv: IA NANU, s. 280.

Gerasimov, V., Reida, R., Smyrnov, O. 2018. Rozvidky Chornomorskoj mizhnarodnoj pidvodnoj arkheolohichnoj ekspedytsii IA NANU v akvatorii Kinburnskoi kosy ta o. Tendrivska kosa u 2018 r. *I-i Vseukrainskyi arkheolohichni z'їzd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei.* Kyiv: Starodavnii svit, s. 109-110.

Golofast, L. A. 2010. Amfornaia tara iz raskopok zolnika rimskogo vremeni u podnozhii gory Mitridat v Kerchi. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XVI. Simferopol, s. 82-139.

Didenko, S. V. 2018. *Antychnyi keramichniy import u cherniakhivskii kulturi na terytorii Ukrainy. Dysertatsiia k.i.n. (doktora filosofii).* Instytut arkheolohii NAN Ukrainy. Kyiv. Rezhym dostupu: http://chtyvo.org.ua/authors/Didenko_Serhii/Antychnyi_keramichniy_import_u_cherniakhivskii_kulturi_na_terytorii_Ukrainy/

Zeest, I. B. 1960. Keramicheskaja tara Bospora. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 83. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.

Monakhov, S. Iu. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomorie. Kompleksy keramicheskoi* Monakhov, S. Iu. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomorie. Tipologiia amfor vedushchikh tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoi tare. (Katalog-opredelitel).* Moskva: «Keramida», Saratov: Izd-vo Saratovskogo universiteta.

Monakhov, S. Iu. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomorie. Kompleksy keramicheskoi tary VII – II vekov do n.e.* Saratov: Izd-vo Saratovskogo universiteta.

Monakhov, S. Iu., Kuznetsova, E.V. 2009. Ob odnoi serii amfor neustanovlennogo doriiskogo tsentra IV veka do n.e. (byvshie «bosporskie» ili «rannekhersonesskie»). *Mezhdunarodnye otno-*

sheniia v basseine Chernogo moria v skifo-antichnoe i khazarskoe vremia. Rostov-na-Donu: Media-Polis, s. 148-161.

Ostroverkhov, A. S., Okhotnikov, S. B. 2008. Ostriv Akhilla u Hostynnomu mori. *Nadhornomoria: studii z istorii ta arkheolohii (z IX st. do n.e. po XIX st. n.e.)*, 1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 26-59.

Okhotnykov, S. B. 2008. Ostriv Zmiinyi: vikhy antychnoi i serednovichnoi istorii ta kultury. V: Smyntyna, V. A. (red.). *Ostriv Zmiinyi. Naukovyi proekt*. T. 2. Istorii ta arkheolohiia, r. 2. Odesa: Astroprynt, s. 26-93.

Okhotnikov, S. B., Ostroverkhov, A. S. 1993. Sviatilishche Akhilla na ostrove Levke (Zmeinom). Kiev: Naukova dumka, 140 s.

Okhotnikov, S. B., Paskhina, E.P. 1984. Nakhodki amfor v Chernom more. *Novye arkheologicheskie issledovaniia na Odeschine*. Kiev: Naukova dumka, s. 97-101.

Okhotnykov, S. B., Ostroverkhov, A.S. 2002. Yakirna stoianka sviatylyshcha Akhilla na ostrovi Levke (Zmiinomu). *Arkheolohiia*, 2, s. 123-131.

Sapozhnykov, I., Sinelnikov O. 2018. Znakhidky amfor v Chornomu mori bilia Dunaiskykh hyrl. *I-i Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei*. Kyiv: Starodavnnii svit, s. 125.

Tereshchenko, O. I. 2008. Pidvodni arkheolohichni doslidzhennia akvatorii ostrova Zmiinoho. In: Smyntyna, V. A. (ed.). *Ostriv Zmiinyi. Naukovyi proekt*. T. 2. Istorii ta arkheolohiia, r. 3. Odesa: Astroprynt, s. 94-123.

Tereshchenko, O. I. 2013a. Pidvodno-arkheolohichne doslidzhennia antychnoho torhovelnoho sudna poblyzu o. Zmiinyi u Chornomu mori (polovyi sezon 2011 r.). *Arkheolohiia*, 2, s. 64-77

Tereshchenko, O. I. 2013b. Antychne torhivelne sudno «Zmiinyi-Patrokl» (sklad produktsii). *Arkheolohiia*, 3, s. 69-85.

Günsenin, N. 1990. *Les amphores byzantines (X-e-XIII-e siècles): typologie, production, circulation, d'après les collections Turques*. Doctoral thesis. Universite Paris I (Pantheon-Sorbonne). Paris.

Günsenin, N. 1995. Ganos: Resultats des campagnes de 1992 et 1993. *Anatolia Antiqua. Eski Anadolu*, III. Paris, p. 165-178.

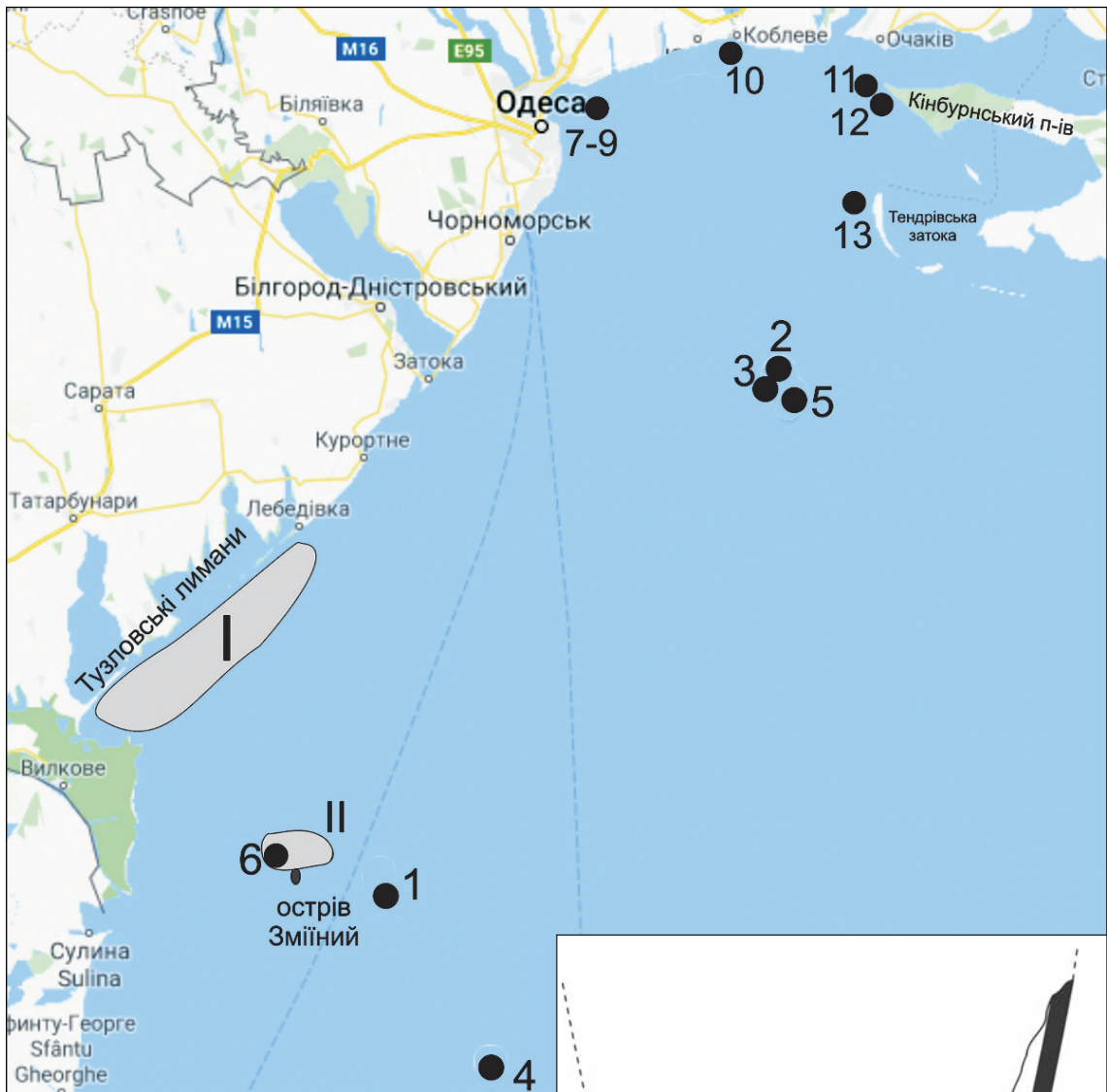
Günsenin, N. 2018. La typologie des amphores Günsenin. Une mise au point nouvelle. *Anatolia Antiqua. Eski Anadolu*, XXVI, p. 89-125.

I. V. Sapozhnykov, O. S. Sinel'nikov

THE AMPHORAS OF THE BLACK SEA NORTHWEST WATER AREA

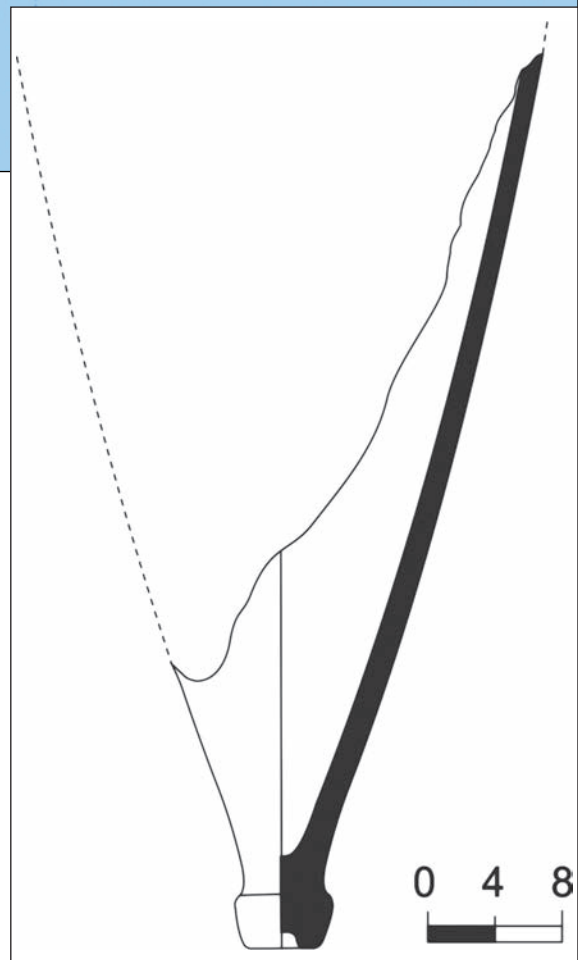
The article is devoted to the publication of materials researched in 2018 in two regional museums of Odessa region – in Ovidiopol and Tatarbunar. Both collections consist of the findings of archaeologically intact amphorae and large portions of them found in the northwestern Black Sea by amateur fishermen and submariners. The descriptions of the collections are presented separately because of their heterogeneity in terms of morphological features and chronological affiliation, although both collections contain vessels of ancient times and the Byzantine period. It should be noted that among the studied transport amphorae are quite rare types of Roman containers. In addition to introducing new materials to the scientific circulation, the paper reviews the history of the underwater archeology of the region and analyzes existing publications of amphorae originating from the bottom of the area of the same region. An analysis of the materials of new and old amphorae sites revealed that, apart from single finds, they are the remains of ships («Zmiinyi Patroclus» and Kinburn Spit), areas of several shipwrecks (the «amphorae slope» of Zmiinyi Island and Tuzly estuaries), or the death of one (near the Dniester Estuary, Kinburn Fortress and Tendra Island). Another type is anchorages (the «amphora field» of Zmiinyi Island and possibly near Berezan Island and in the Odessa Gulf). It should be noted that just past Zmiinyi, adjacent to the water area and further north, one of the main routes of supply of imported products in amphorae packaging came from both the Southern Pontian cities and the Mediterranean. That is why we hope that the article presented will add new facts to the study of ancient maritime import trade, its starting points and structure, as well as demonstrate the massive and rare types of amphorae used in the Northwest Black Sea.

Keywords: Northwestern Black Sea water area, Zmiinyi island, amphorae sites, typology and dating of transport amphorae, Greek, Roman and Byzantine imports.

▲
Рис. 1. Карта-схема знахідок амфор в акваторії Одеської затоки: 1-10 - за координатами С. Б. Охотникова та Е. П. Пасіної (1984); 11 - рештки античного судна біля Кінбурнської коси; 12 - пункт знахідок біля Кінбурнської фортеці; 13 - місцезнаходження біля о. Тендра; I - місцезнаходження вздовж Тузловських лиманів; II - акваторія

382

►
Рис. 2. Хіоська амфора з протоковпачковою ніжкою (Овідіопольський краєзнавчий музей - ОКМ)

Рис. 3. а-б: Амфора типу Зеест 76 (ОКМ)

Рис. 4. а-б: Амфора типу Зеест 84 (ОКМ)

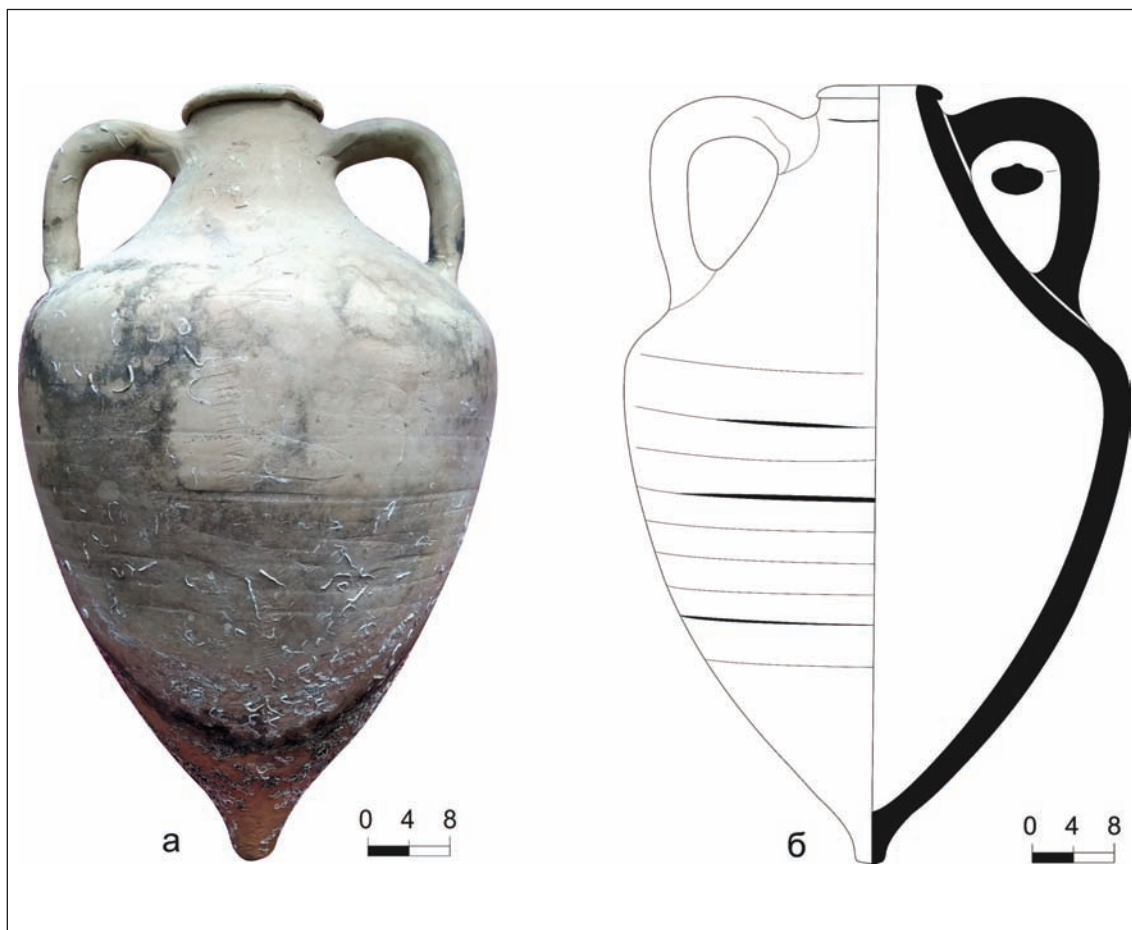

Рис. 5. а-б: Транспортна амфора римського часу (ОКМ)

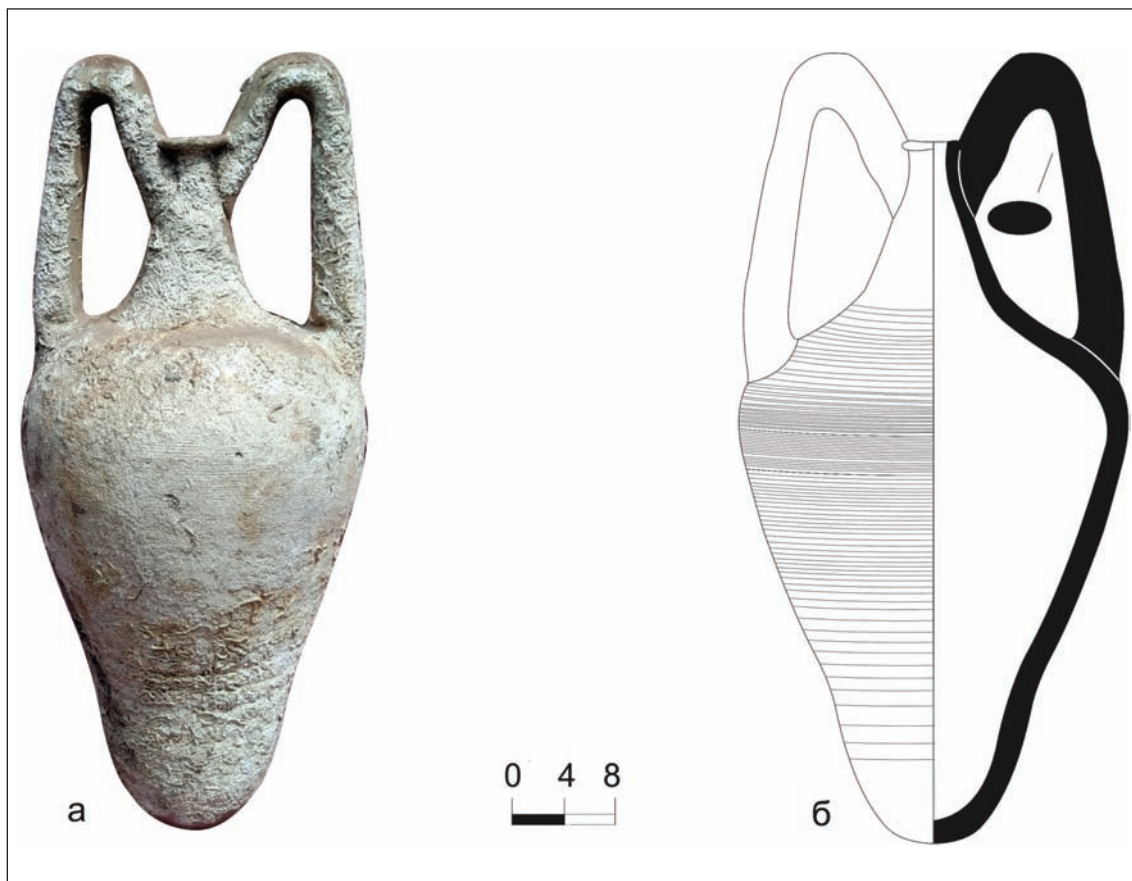

Рис. 6. а-б: Візантійська амфора типу Günsenin III (ОКМ)

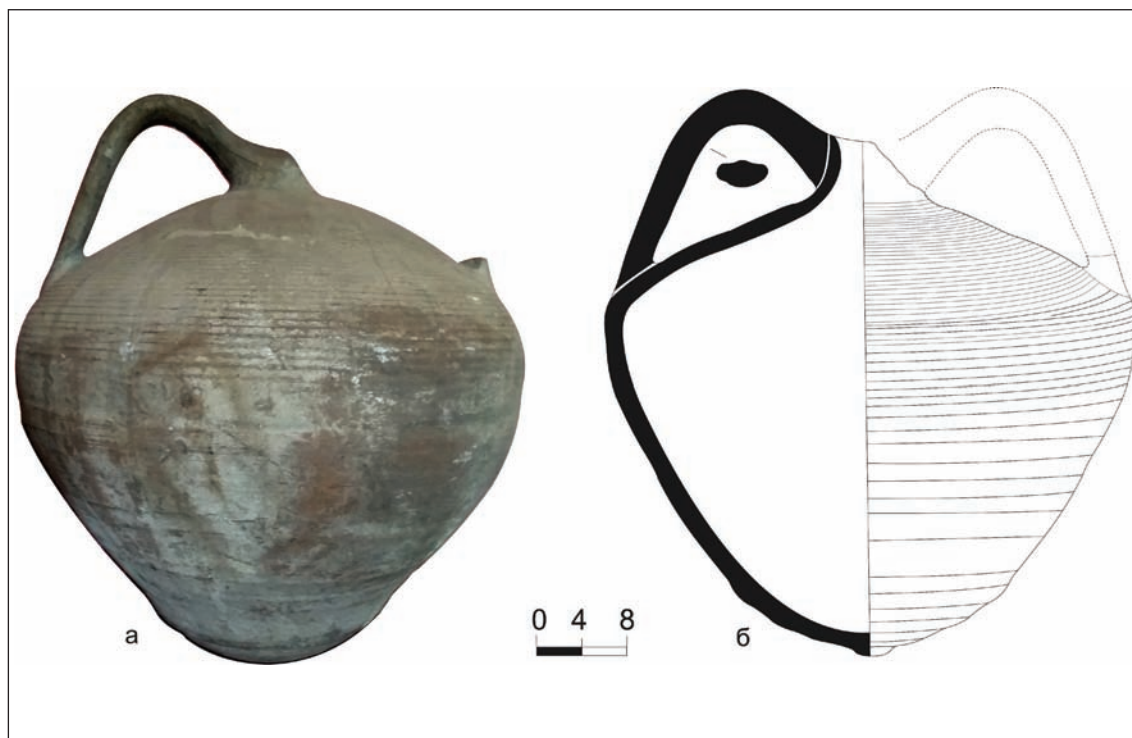

Рис. 7. а-б: Візантійська амфора типу Günsenin IV (ОКМ)

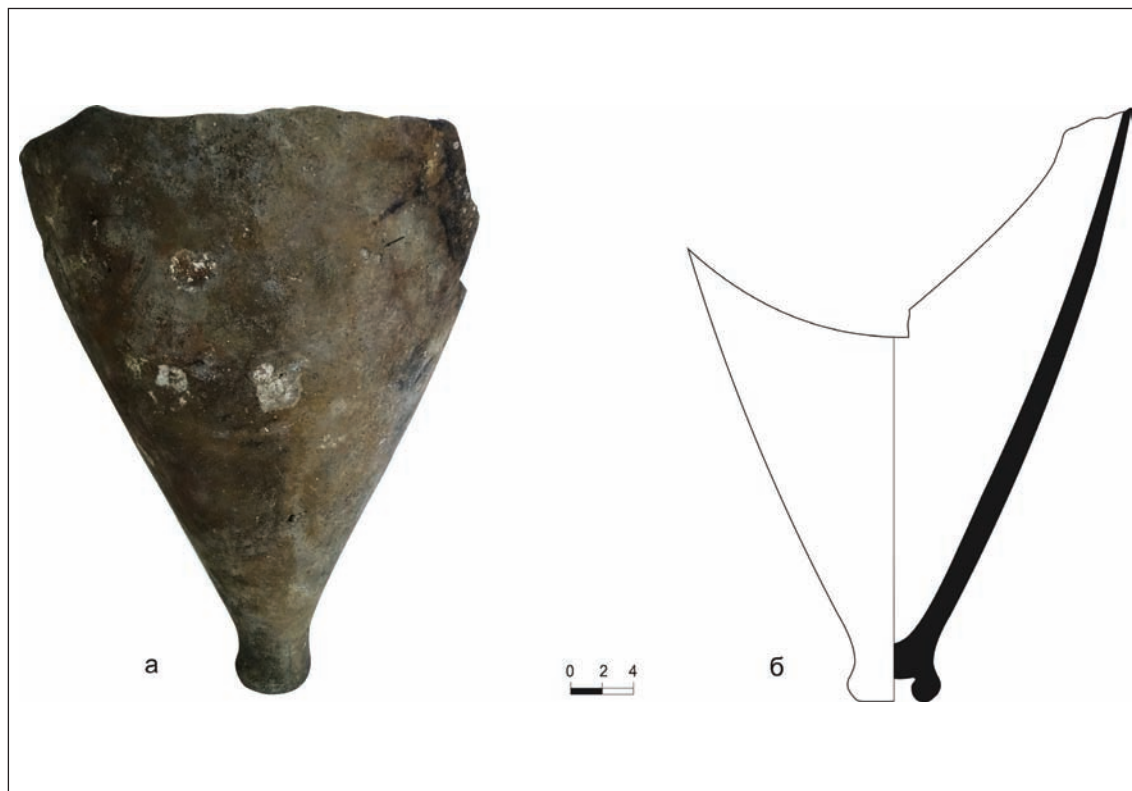

Рис. 8. а-б: Хіоська пухлогорла амфора (варіанту III-A за С. Ю. Монаховим; Татарбунарський краєзнавчий музей – ТКМ)

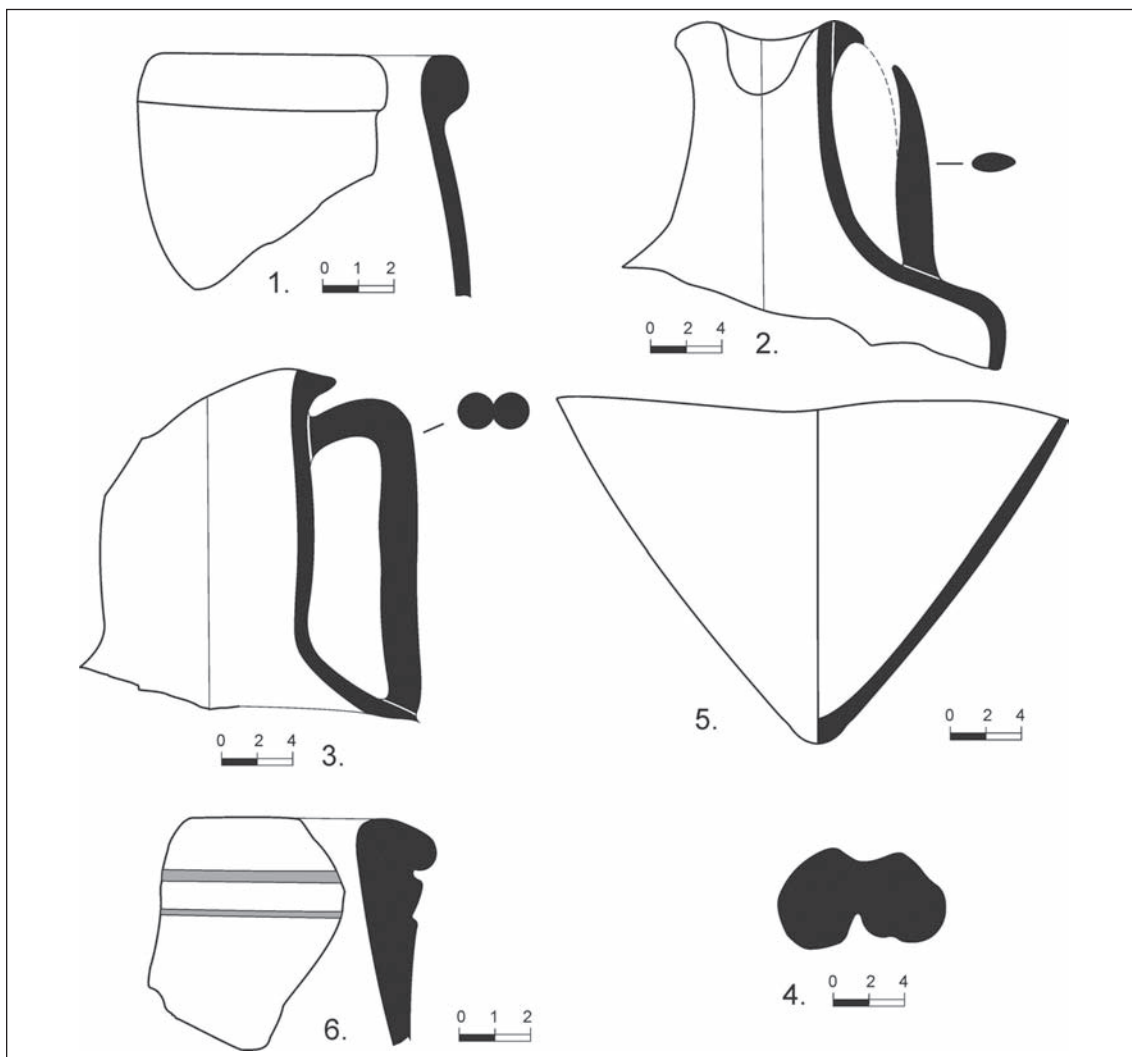

Рис. 9. Фрагменти грецьких та римських амфор: 1 – хіоської пухлогорлої амфори раннього варіанту (Ш-А за С. Ю. Монаховим); 2 – хіоської, з конічним тулубом та ковпачковою ніжкою (тип V за С. Ю. Монаховим); 3 – амфори з двоствольними ручками; 4 – колхідської (варіанту Кх ІС за С. Ю. Внуковим); 5 – амфори типу Зеєст 80; 6 – типу Зеєст 75 (ТКМ)

Рис. 10. Фрагменти грецьких та римських амфор: 1 – хіоської пухлогорлої амфори раннього варіанту (Ш-А за С. Ю. Монаховим); 2 – амфори з двоствольними ручками; 3 – колхідської (варіанту Кх ІС за С. Ю. Внуковим); 4 – амфори типу Зеєст 80; 5 – типу Зеєст 75 (ТКМ)

А. А. Семенова

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИРОБІВ ІЗ КІСТКИ, РОГУ ТА СЛОНОВОЇ КІСТКИ З ОЛЬВІЇ

В статті подається огляд історії дослідження продуктів косторізного ремесла з Ольвії. Розглядаються основні праці так чи інакше присвячені цій тематиці. Виділено основні етапи дослідження.

Ключові слова: Ольвія Понтійська, косторізне ремесло, вироби з кістки, рогу та бивня, історія дослідження

Під час багаторічних археологічних досліджень Ольвійського полісу, які систематично проводяться вже більше ста років, знайдено велику кількість виробів із кістки та рогу, а також – відходів їх виробництва. Це свідчить про значне поширення місцевого косторізного ремесла в античний час. Закономірно, що накопичений за ці роки матеріал хоч і не став предметом спеціального узагальнюючого дослідження, на яке він безперечно заслуговує, разом з тим і не залишився без уваги дослідників.

Перші розкопки некрополю і території міста Ольвії і звіти, опубліковані Б. Ф. Фармаковським по їх результатам, містять інформацію про вироби з кісток та короткі відомості про деякі з них.

Спеціальна публікація, присвячена кістяним виробам Ольвії, побачила світ у 1940 р. в першому томі збірника «Ольвія» (який залишився єдиним). М. А. Налівкіна опублікувала частину колекції виробів з кістки та рогу, що походять з ділянок «И», «НГ» та «ИН» досліджених у 1935 та 1936 рр. (Наливкина, 1940, с. 187–201).

Слід відзначити, що це дослідження якісно відрізняється від попередніх публікацій і саме з нього слід починати відлік історії вивчення косторізного ремесла Ольвії.

Авторка не тільки приводить докладний опис артефактів, вказуючи, по можливості, конкретну сировину, з якої вони були виготовлені, їхнє місце в культурному шарі, датування на основі супутнього матеріалу та функціональне призначення, але і додає власні спостереження і припущення щодо процесу виготовлення виробів або ж їх можливе функціональне призначення в тих випадках, коли це не можна встановити зі стовідсотковою впевненістю.

Вся колекція була розділена для зручності викладу на групи згідно їх «виробничо-побутовому та художньому призначенню»: голки, проколки та шила (в цю групу також включено стилі), руків'я ножів, ложки, предмети домашнього вжитку та ремесла, предмети для гри, прикраси, ріг зі слідами обробки та астрагали. Як визнає сама авторка, цей поділ є абсолютно умовним. Справедливим є спостереження М. А. Налівкіної про складнощі, які виникають при класифікації виробів з кістки, через неможливість точного визначення їх функціонального призначення. Цей фактор очевидно є причиною такого нелогічного розподілу. Дослідниця чомусь виділяє голки, проколки та ножі в окремі групи, а не включає їх в категорії «предмети домашнього вжитку та ремесла», куди вона віднесла пряслиця і близькі за формою вироби. Так само, не зовсім логічно виглядає об'єднання в одну групу відпиляних та оброблених рогів разом з обробленими астрагалами, адже перші є заготовками чи відходами виробництва, а другі – готовими виробами.

Окрім цього, звертає на себе увагу велика кількість виробів господарського призначення, які дослідниця позначає як артефакти, виготовлені з бивня слона. Це визначення виглядає малоімовірним: іншими дослідниками античних колоній Північного Причорномор'я факт настільки широкого використання цього матеріалу не фіксується, очевидно – через велику ціну «слонової кістки» (насправді – бивню), яку на цю територію імпортували.

Публікації 1950–1970-х рр. стосуються окремих речей з кістки та рогу або їх категорій. Так, С. І. Капошина досліджувала артефакти, віднайдені на розкопках

Ольвії, що належать до так званого “скіфського звіриного стилю”. В статті авторка зосереджується на окремих яскравих артефактах, які мають аналогії зі знахідками скіфських пам'яток, аналізі художніх прийомів та мотивів у контексті вивчення взаємодії грецької культури з місцевою скіфською (Капошина 1958, с. 98–112).

М. І. Максимова присвятила окрему публікацію фрагменту персня з кістки. В ній подано інформацію про сировину, етапи та техніку його виготовлення, яку в якості консультації їй надав С.А. Семенов. Окремо дослідниця аналізує форму щитка персня та сюжет, зображений на ньому, встановлюючи його датування елліністичним часом, а також висловлює припущення про його місцеве походження (Максимова 1958, с. 248–255).

С. А. Семенов, один з засновників експериментально-трасологічної школи на теренах бувшого СРСР, в своїх дослідженнях багато уваги приділяв технології виготовлення та використання артефактів з кістки та рогу. Хоча більша частина його роботи стосувалася найдавніших періодів людства – кам'яної доби, він консультував своїх колег-фахівців із різних археологічних епох з окремих питань (про що йшлося вище) та зацікавився однією з найбільш масових категорій кістяного матеріалу Ольвії, які дослідник визначив як шліфувальні знаряддя праці. Щоб довести це твердження, проведено експеримент, який підтвердив його гіпотезу (Семенов 1958, с. 92–97).

В узагальнюючих монографіях, присвячених некрополям різних періодів дослідниці детально не зупиняються на характеристичі виробів з кісток та рогу, а, як правило, лише перераховують або коротко описують їх (Козуб, 1974; Парович-Пешикан, 1974; Скуднова, 1988).

А. С. Русяєва, досліджуючи релігійні аспекти життя давніх еллінів, в своїй монографії, серед інших предметів культового значення докладно аналізує кістяні пластинки з графіті, які вона пов'язує з культом Діоніса (Русяєва 1979, с. 74–75).

Не зважаючи на досить скромну вибірку, особливе значення для вивчення косторізної справи всіх міст Північного Причорномор'я і Ольвії зокрема, має монографія Б. Г. Петерса «Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья» (1986). Автор зібрав і дослідив трохи більше 500 виробів з кістки та рогу різних міст Північного Причорномор'я, доповнив археологічні джерела писемними (свідченнями античних авторів). Окремі розділи монографії присвячені дослідженню сировинної бази, техніці обробки і використанню кістяних виробів та власне класифікації артефактів. Б. Г. Петерс не виділяє окремих широких функціональних груп, а подає матеріал в загальному розділі “кістяні знаряддя праці та культурної діяльності”, виділяючи його категорії – загалом 14. Серед них – 1) “рашпілі”, “ковзани”, “гладки”; 2) кістки тварин з слідами сточеності та обробки; 3) пластинки в формі трапецій; 4) кістяні та рогові знаряддя праці зі слідами затертості на робочій частині, моти́га; 5) намотки, крючки, голки; 6) шила; 7) стержні; 8) рогові знаряддя для обробки хутра, кістяний чесальний гребінь, кістяні веретена та пряслиця; 9) стилі, календарні зарубки та графіті на кістках; 10) гребені; 11) пексіди; 12) музичні інструменти; 13) трубочки з боковим отвором або без нього; 14) гральні кісті.

Таким чином, пропонований поділ на категорії є знову-таки штучним, адже в окремих випадках дослідник враховує функціональне призначення, в інших – сировину або морфологічні особливості виробу. Відсутні єдині критерії класифікації, які були б справедливими для будь якого артефакту.

Важливо що в рамках цих груп, Б. Г. Петерс виділяє, там де це доцільно, різні типи та підтипи одних номенклатурних одиниць, наприклад астрагалів.

Основний текст доповнюють каталог з перерахуванням всіх артефактів з короткими відомостями про них. Зазначено місце знахідки та місце зберігання, а по можливості – функціональне призначення, матеріал та датування, короткі описи та посилання на публікації.

В 1993 р. друком вийшла праця В. В. Крапівіної, присвячена Ольвії I–IV ст. н. е., де окрім інших категорій матеріалу, дослідниця подає коротку характеристику кістяного та рогового інвентарю, знайденого в шарах, що відносяться до цього

часу. Вироби розділені на кілька великих груп за функціональним призначенням: 1) знаряддя праці («рашпілі», «гладильники», кістяні ножі, руків'я ножів та кинджалів, проколки, голки); 2) побутові предмети (ложки, пексіди, гральні кубики та астрагали, гральні шашки та накладки); 3) прикраси (шпильки, гребені) (Крапивина 1993, с. 136–137, рис. 87: 13–40). Окрім того, в тексті авторка згадує велику кількість відходів і заготовок, які не увійшли до класифікації, але свідчать про значний розвиток косторізної справи в Ольвії.

Протягом останніх десятиліть колекції виробів із кістки та рогу з окремих ділянок Ольвії були опубліковані у відповідних розділах комплексних монографій М. В. Скрижинською (2006, с. 205–206) – з Західного теменосу (2006, с. 205–206), В. В. Крутіловим (2010, с. 483–486). – з ділянки НГС, О. Г. Кузьміщевим (2014, с. 537–548) – із Центрального кварталу.

В. А. Папанова опублікувала колекцію кістяних виробів, що походять з двох приміських садиб Ольвії класичного й елліністичного часу, розкопаних у 2003–2016 рр. (Папанова, Ляшко, 2016, с. 178–188).

Всі ці дослідники (окрім М. В. Скрижинської), слідом за В. В. Крапівіною, розподіляють артефакти на групи за функціональним призначенням (знаряддя праці, побутові предмети, прикраси). Окрім того, В. В. Крутілов та О. Г. Кузьміщев окремо виділили заготовки виробів та відходи виробництва.

Співробітниця Національного історичного музею України М. О. Стрельник та М. А. Хомчик підготували дві публікації деяких артефактів із Ольвії з фондової збірки музею. Перша стосується античних веретен з території Північного Причорномор'я, одне з яких походить з Ольвії. Дослідниці не тільки описують знахідки та їх типологічну приналежність, але й торкаються тем відповідності морфологічних особливостей виробів для певних функцій, та описують як міг відбуватись сам процес прядіння за допомогою означених артефактів (Стрельник, Хомчик 2005, с. 80–87)

Друга, написана тими ж дослідницями у співавторстві з С. А. Сорокіною, стосувалася предметів, пов'язаних з гральними практиками, а саме астрагалами. Вони описують їх за розробленою типологією Б. Г. Петерса, окрім цього подають різні варіанти гри з використанням цих предметів, відомі за зображальними, писемними та етнографічними даними (Стрельник, Хомчик, Сорокіна 2009, с. 34–49).

Тему геометричного орнаменту на кістяних виробках окремо розробляв О. Г. Кузьміщев. Автор подає загальну інформацію про його розвиток та на основі ольвійського матеріалу виділяє радіально-геометричний, лінійно-геометричний орнамент, меандр та його варіант «алагрек».

І. С. Вітрик у співавторстві з О. Г. Кузьміщевим опублікували два гральні набори з таранних та фалангових кісток тварин. На основі положення знахідок у культурному шарі автори висловлюють думку, що для гри використовували не тільки таранні кістки (власне астрагали) а і фалангові. Свої висновки вони підкріплюють даними етнографії та зображальними джерелами пізніших епох (Вітрик, Кузьміщев, 2019, с. 83–92).

Таким чином можна виділити кілька етапів в дослідженні обробки кістки та рогу:

- Перший етап (від початку ХХ ст. до 1940-х рр.): спорадичні публікації та відсутність спеціальних робіт з тематики. Дослідників цікавили в основному найбільш атрактивні речі здебільшого художнього характеру, а рядові речі в кращому випадку перераховані;
- Другий етап (1940–1980-ті рр.): на цьому етапі з'являються спеціальні дослідження які включають в себе як докладну інформацію про знахідки, так і перші спроби створення типологій. Окрім цього ряд дослідників вивчають питання та групи категорій виробів пов'язаних з косторізним ремеслом;
- Третій етап (1980-ті рр. – наш час): Побачила світ монографія Б. Г. Петерса, яка до досі залишається найбільшою повною аналітичною працею з даного питання. В цей час у науковців з'являється розуміння, що для дослідження косторізного ремесла та його продуктів важливо враховувати цілий ряд факторів, таких як си-

ровина, техніка обробки, функціональне призначення, положення в культурному шарі та датування.

Станом на сьогодні, при комплексному дослідженні виробів з органічних матеріалів постає необхідність створення класифікаційних схем з урахуванням типологічних, технологічних та функціональних особливостей, що відповідають рівню сучасних наукових знань. Такий підхід дасть змогу проводити порівняльні аналізи з колекціями різних пам'яток, оскільки матеріали Ольвійського полісу цілком застосовують вважатися еталонними серед інших подібних колекцій в межах всього Причорноморського регіону.

ЛІТЕРАТУРА

- Вітрик, І. С., Кузьміщев, О. Г. 2019. Два кістяні гральні набори з Ольвії. *ЕМІНАК*, 1 (25), с. 83–92.
- Капошина, С. І. 1958. Пам'ятки скіфського звіриноного стилю, знайдені в Ольвії. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 7, с. 98–112.
- Козуб, Ю. І. 1974. *Некрополь Ольвії V – IV ст. до н. е.* Київ: Наукова думка.
- Крапивина, В. В. 1993. *Ольвия. Материальная культура I–IV вв. н. э.* Киев: Наукова Думка.
- Кузьміщев, А. Г. 2014. Костяные изделия. В: Крыжицкий, С.Д. (ред.). Жилые дома Центрального квартала Ольвии. *Материалы по археологии истории и этнографии Тавриды*, 13, с. 537–548.
- Кузьміщев, О. Г. 2015. Геометричний орнамент на кістяних виробах з Ольвії. *IV французько-українська археологічна конференція. «Геометричне мистецтво від преісторії до сучасності».* Київ, квітень 2015. Режим доступу: <https://institutfrancais-ukraine.com/programmation/colloque-archeologie/geometric-ornamentation-and-sign-in-the-arts-of-timber-grave-community-otroshenko>
- Максимова, М. І. 1958. Фрагмент костяного перстня из Ольвии. *Советская археология*. XXVIII, с. 248–255.
- Наливкина, М. А. 1940. Костяные изделия из раскопок Ольвии в 1935–1936. *Ольвия*, 1, с. 187–201.
- Папанова, В. А., Ляшко, С. Н. 2016. Костяные изделия из пригородных усадеб Ольвии. *ЕМІНАК*, 4, с. 178–188.
- Парович-Пешикан, М. Б. 1974 *Некрополь Ольвии эллинистического времени.* Киев: Наукова Думка.
- Петерс, Б. Г. 1986. *Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья.* Москва: Наука.
- Русяева, А. С. 1979. *Земледельческие культы в Ольвии догетского времени* Киев: Наукова думка.
- Семенов, С. А. 1958. Шліфувальні кістяні знаряддя з Ольвії. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 7, с. 92–97.
- Скрыжинская, М. В. 2006. Костяные изделия. В: Айбабин, А.И. (ред.). Древнейший теменис Ольвии Понтийской. *Материалы по археологии истории и этнографии Тавриды*, 2, с. 205–206.
- Скуднова, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии.* Публикация одной коллекции. Ленинград: Искусство.
- Стрельник, М. А., Хомчик, М. А. 2005. Античные веретена из Северного Причерноморья (по материалам Национального музея истории Украины). *Археологические вести*, 12, с. 80–87.
- Стрельник, М. О., Хомчик, М. А., Сорокіна, С. А. 2009. Гральні кістки (II тис. до н.е. – XVII ст. н.е.) з колекції національного музею історії України. *Археологія*, 2, с. 34–49.
- Krutilov, V. V. 2010. Bone objects. The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD. *Black Sea Studies*, 13, p. 483–486.

REFERENCES

- Kaposhyna, S. I. 1958. Pam'iatky skifskoho zvirynoho styliu, znaideni v Olvii. *Arkheolohichni pam'iatky ŪRSR*, 7, p. 98–112.
- Kozub, Yu. I. 1974. *Nekropol Olvii V – IV st. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Krapivina, V. V. 1993. *Olviya. Materialnaya kultura I–IV vv. n. e.* Kiyev: Naukova Dumka.
- Krutilov, V. V. 2010. Bone objects. The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD. *Black Sea Studies*, 13, p. 483–486.
- Kuzmishchev, A. G. 2014. Kostyanyye izdeliya. V: Kryzhitskiy, S.D. (red.). Zhylyye doma Tsentralnogo kvartala Olvii. *Materialy po arkheologii istorii i etnografii Tavriidy*, 13, p. 537–548.
- Kuzmishchev, O. N. 2015. Heometrychnyi ornament na kistianykh vyrobakh z Olvii.

IV frantsuzsko-ukrainska arkheolohichna konferentsiia. «Heometrychnne mystetstvo vid preistorii do suchasnosti». Kyiv, kviten 2015. Access mode: <https://institutfrançais-ukraine.com/programmation/colloque-archeologie/geometric-ornamentation-and-sign-in-the-arts-of-timber-grave-community-otroshenko>

Maksimova, M. I. 1958. Fragment kostyanogo perstnya iz Olvii. *Sovetskaya arkheologiya*, XXVIII, p. 248–255.

Nalivkina, M. A. 1940. Kostyanyye izdeliya iz raskopok Olvii v 1935–1936. *Olviya*, 1, p. 187–201.

Papanova, V. A. Lyashko, S. N. 2016. Kostyanyye izdeliya iz prigorodnykh usadeb Olvii. *EMINAK*, 4, p. 178–188.

Parovich-Peshikan, M. B. 1974 *Nekropol Olvii elinisticheskogo vremeni*. Kiyev: Naukova Dumka.

Peters, B. G. 1986. *Kostoreznoye delo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka.

Rusiaeva, A. S. 1979. *Zemledelcheskye kultu v Olvyy dohetskoho vremeny*. Kyev: Naukova dumka.

Semenov, S. A. 1958. Shlifuvalni kistiani znariaddia z Olvii. *Arkheolohichni pam'iatky URSSR*, 7, p. 92–97.

Skryzhinskaya, M. V. 2006. Kostyanyye izdeliya. V: Aybabin. A.I. (red.). *Drevneyshiy temenos Olvii Pontiyskoy. Materialy po arkheologii istorii i etnografii Tavriidy*, 2, p. 205–206.

Skudnova, V. M. 1988. *Arkhaicheskyy nekropol Olvii. Publikatsiya odnoy kolleksii*. Leningrad: Iskusstvo

Strelnik, M. A., Khomchik, M. A. 2005. Antichnyye veretena iz Severnogo Prichernomoria (po materialam Natsionalnogo muzeya istorii Ukrainy). *Arkheologicheskyye vesti*, 12, p. 80–87.

Strelnyk, M. O., Khomchik, M. A., Sorokina, S. A. 2009. Hralni kosti (II tys. do n.e. – XVII st. n.e.) z koleksii natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. *Arkheolohiia*, 2, p. 34–49.

Vitryk, I. S., Kuzmishchev, O. H. 2019. Dva kistiani hralni nabory z Olvii. *EMINAK*, 1(25), p. 83–92.

A. A. Semenova

THE HISTORY OF RESEARCH OF BONE, HORN AND IVORY ARTIFACTS FROM OLBIA

The aim of the present article is to give an overview history of the study of bone-carved artifacts from the ancient Greek colony Olbia. A bone object has been an important part of ancient Greek production due to availability and cheapness of production materials. These artifacts are one of the important components of Olbia's material culture as well as an essential basis for studying the economics of this ancient polis.

During the many years of archaeological excavations of the Olbia polis, a large number of bone, horn and ivory objects were found. This testifies to the significant development of local bone carving in ancient Olbia. Accumulated over the years, the findings were not ignored by the researchers.

At the beginning of the 20th, researchers were mostly interested in the most attractive things of a mostly artistic. Ordinary things are only listed in the publications.

In the 1940s, there were special investigations into the subject and the first attempts to create typologies. Also, scientists are researching specific issues related to bone-carved artifacts. In the 1980s, it emerged that it was important to consider a number of factors, such as raw materials, processing techniques, functional purpose and dating, to explore this issue. And most researchers take this into account in their work.

Today, with a comprehensive study of bone, horn and ivory artifacts, there is a need to create classification schemes taking into account typological, technological and functional features.

This approach will allow comparative analyzes with collections of different archaeological site, since the Olbia Polis materials are well deserved to be considered as standard among other similar collections throughout the Black Sea region.

Keywords: Pontic Olbia, bone carving, bone, horn and ivory artifacts, history of research.

О. Є. Фіалко

ЗБРОЯ В ПОХОВАННЯХ СКІФСЬКИХ ЖІНОК: МІСЦЕ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ

У статті розглядаються варіанти місцезнаходження зброї в могилах скіф'янок та кілька версій тлумачення призначення цього елемента речового супроводу. Зважаючи на характерні риси поховального обряду, стверджується, що зброя в могилі жінки є особистим атрибутом, притаманним воїну.

Ключові слова: амазонка, зброя, поховання, скіфи, Європейська Скіфія.

Тема амазонок є дуже привабливою і цікавою вже понад три століття. Стосовно сприйняття скіфських амазонок існує по суті два питання, що періодично з'являються чи виринають в науковій літературі. *Перше* – чи дійсно у скіфському середовищі існували жінки-воїни? І *друге* – чи дійсно певні предмети озброєння, покладені в жіночі могили, маркували воїна?

І якщо перше питання завдяки в тому числі і моїм багаторічним зусиллям (Фіалко 2018, с. 177-181), сподіваюся, таки отримало позитивну відповідь, друге питання, як виявилось, наразі постало знову (Клочко 2018).

Почну з того, що на теренах Європейської Скіфії мені відомо **302 поховання** жінок зі зброєю. Територіально вони розподіляються на п'ять груп таким чином: *Український Степ* – **162** могили; *Передгірний Крим* – **18** могил, *Придністров'я (або Дунай-Дністровський степ)* – **54** могили; *Подоння* – **41** могила і *Лісостепове Придніпров'я* – **27** могил. Таке доволі нерівномірне кількісне співвідношення могил амазонок пояснюється, насамперед, різним ступенем вивченості цих територій, утім на сьогодні це виглядає саме так.

При вирішенні поставлених питань на заваді стають два досить важливих і болючих для нас моменти. Це *незадовільний стан збереженості скіфських комплексів* через масштабні давні пограбування могил загалом (а не лише жіночих), до яких тепер додаються і сучасні «чорні руйнування», і відносно *малий відсоток антропологічних визначень* через брак спеціалістів-антропологів у складі експедицій (найбільше це відчутно стосовно ранніх розкопок). Проте, останні підрахунки показали, що стан джерела виявляється не таким вже і сумним, як ми звикли вважати. Це наочно репрезентує таблиця № 1.

Таблиця 1. Дані про поховання жінок зі зброєю по територіальних групах

Група	Регіон	Кількість комплексів	Не пограбовані	З антропологічними визначеннями
I	Український Степ	162	83 / 51,2%	93 / 57 %
II	Крим	18	11 / 61 %	9 / 50 %
III	Подністров'я	54	48 / 89 %	39 / 72 %
IV	Лісостепове Придніпров'я	27	10 / 37 %	7 / 26 %
V	Подоння	41	13 / 32%	15 / 37 %
	Всього	302	165 / 55 %	163 / 54 %

Отже, з загального масиву (**302**) поховань **165** (або **55 %**) виявились *не пограбованими* і **163** (або **54 %**) мають *антропологічні визначення*. Відтак більше половини комплексів збереглися у такому стані, який дозволяє робити узагальнюючі висновки.

Літературні джерела та твори образотворчого мистецтва репрезентують вояволиць верхи чи пішими і зазвичай із зброєю (рис. 1). За спостереженнями ста-

родавніх авторів, наступальну зброю амазонок становили луки зі стрілами, сокири, дротики та списи (Pind. N. III, 38; Strabo XI, V. 1)¹. До речі, Каллісфен особливо відзначав, що сокири у амазонок були срібними (Kall. III, 27). Крім того, як розповідав Помпоній Мела, жінки і в бою, і на полюванні спиритно управлялися арканом (чи пращею) - довгою мотузкою з петлею на кінці (Mela I, 19. 114).

Тож виникає питання – чи відповідають археологічні реалії такому баченню цих яскравих персонажів, що були залишені нам давніми авторами? Або ж іншими словами - *наскільки коректним виявляється таке співставлення із археологічними реаліями?* В поховальному супроводі деяких скіф'янок, поряд з притаманними жінкам речами – прикрасами (набірними намистами та браслетами, сережками з привісками), люстрами, веретенами та прясельцями, голками, кам'яними блюдами чи плитками з дерев'яними розтиральниками та залишками косметичних речовин нерідко присутня зброя (рис. 2). Саме поєднання складових цих двох груп речового супроводу і стало ознакою поховання амазонки.

Розгляд наборів речового супроводу амазонок засвідчив, що в них наявна зброя *дальнього бою* – лук із стрілами, списи, дротики та праща, та зброя *ближнього бою* – мечі, кинджали і бойові сокири. Кількість певних типів зброї в різних похованнях засвідчує, що войовниці явно надавали перевагу безконтактному бою. Зрідка в могилах амазонок зустрічається захисний обладунок. Його представлено поодинокими знахідками шкіряних поясів і панцирів з лускатим металевим покриттям, і єдиною знахідкою решток щита (Фиалко 2011, с. 267-268).

Не зупиняючись спеціально на кількісних показниках, зауважу лише, що в похованнях амазонок переважають стріли з металевими, зазвичай бронзовими, вістрями. Фіксується від однієї-двох до 135 стріл (Любимівка к.38 п.3) в одному похованні (Фиалко 2011, с. 269). Тут варто зазначити, що норми «боекомплекту» стріл у амазонок не існувало. Така ситуація спостерігається для всіх сагайдачних наборів скіфів, незалежно від статі та соціального рангу їх власника (Грицюк 2009, с. 63). Якихось чітких норм комплектації набору озброєння жінок в залежності, приміром, від віку чи то соціального стану не простежується. Іноді цими обставинами ніби то обумовлена кількість зброї в окремому комплексі.

Отже, зброю в поховання жінок клали в різній кількості і комбінаціях. Virізняється принаймні три характерних варіанти покладання (чи скоріше потрапляння) предметів озброєння до могил амазонок (які, до речі, відповідають і притаманному чоловікам обрядові):

1 – в наборі чи як окремі екземпляри зброї серед іншого традиційного *особистого реманенту* небіжчиці (стріли зазвичай вздовж стегна / руки = на пояс; за головою чи в ногах; є й інші локації; списи та дротики зазвичай вздовж довгої стінки чи перед входом до камери, іноді по діагоналі);

2 – одиничні знахідки (зазвичай йдеться про вістря стріл), що стали причиною поранення і в подальшому смерті (в / між кісток, під кістяком);

3 – поодинокі вістря стріл в наборі амулетів (зазвичай біля руки чи в мішечку на поясі).

З наведених випадків потрапляння зброї до поховань скіфських войовниць *перший варіант* – тобто *в складі звичних особистих речей* небіжчиці – є найбільш характерним. В якості прикладів можна навести кілька поховальних комплексів, де зброю розміщено в різних місцях могили відносно небіжчиці: набори стріл біля руки – с. *Гюновка курган 21 поховання 1* (рис. 3: 1); могильник *Скельки поховання 44* (рис. 3: 2), за головою – с. *Капуловка курган 13 поховання 1* (рис. 3: 4) чи на рівні голови – с. *Львово курган 18 поховання 1*; в ногах – с. *Первомайівка курган 4 поховання 1* (рис. 3: 3); с. *Носаки курган 14 поховання 2*; списи та дротики вздовж довгої торцевої стіни – с. *Львово курган 18 поховання 1*, або перед входом – с. *Капуловка курган 13 поховання 1* (рис. 3: 4).

¹ Тут і далі цитується за: Латышев 1947; 1949.

Другий варіант – зброя як причина поранення – зафіксований серед могил не лише скіф'янок, а й представниць інших етносів. До речі, вирізняється *три види травм* у скіфських воївниць: I – пошкодження від стріл; II – втрата чи перелом кінцівок; III – рубані рани на черепі та кінцівках (Фіалко 2015b, с. 52-53). Переважають травми першого виду.

Не зупиняючись спеціально на пораненнях амазонок, наведу лише кілька прикладів. В єдиному похованні кургану поблизу м. Тирасполя, окрім сагайдачного набору із 13 стріл з бронзовими вістрями біля правого плеча, окремо в лівій частині грудної клітини зафіксоване трилопатеве бронзове вістря стріли (рис. 4: 1). В похованні одного з курганів групи Чортомлика бронзове вістря стріли застрягло в бічному поперечному відростку п'ятого поперекового хребця скелета амазонки. В похованні 2 кургану 16 групи Аккермень – 1 на черепі збереглися сліди поранень від рублячої та колючої зброї, і в колінному суглобі застрягло бронзове вістря стріли (рис. 4: 2). В похованні 44 могильника Скельки, окрім сагайдачного набору із 40 стріл з бронзовими вістрями біля руки, окремо під спиною (в м'яких тканинах) зафіксовано ще одне бронзове вістря (Синика, Четвериков, Тельнов 2014, с. 211-214; Вязьмітіна та ін. 1960, с. 63; Фіалко 2015а, с. 449, 452; Фіалко 2015b с. 53).

Третій варіант – як амулет в наборі – в похованнях скіфів представлений одиничними випадками. Приміром, в ґрунтовому склепі № 736 1-2 ст. до н.е. Усть-Альмінського некрополя серед начиння дерев'яної скриньки (разом з намистом) зафіксовано залізне трилопатеве черешкове вістря стріли. На одній з його лопатей збереглася низка з 12 бісерин. Контекст цієї знахідки дозволив припустити, що це є апотропей (оберіг) (Пуздровский, Соломоненко 2007, с. 210). Підсилюють цю гіпотезу і наявні в скриньці три астрагали, що могли нести додаткове магічне навантаження, тобто їх могли використовувати під час ворожіння (Петерс 1986, с. 78-84; Высоцкая 1994, с. 131). Поодинокі вістря стріл архаїчних типів, що ймовірно, виконували роль амулетів, відомі в могилах Усть-Альми, Неаполя, Бітака пізньо-скіфського часу (Колтухов, Пуздровский 1983; Пуздровский 2001; Зайцев, Мордвинцева 2004; Пуздровский, Соломоненко 2007, с. 211). Проте, на відміну від скіфських пам'яток, де такі знахідки є скоріш винятковими, для сарматських могил вони є характерними (Яценко 1993, с. 76, 77; Гущина, Засецкая 1994, с. 10). За спостереженнями О. Б. Шевченко, найбільш поширеним (20 %) такий звичай був в жіночих похованнях південного Приуралля 2-1 ст. до н.е. Дослідниця зауважила, що в могилах ранньосарматського часу зазвичай стріли-амулету типологічно жодним чином не відрізнялись від тогочасного озброєння, тоді як в могилах середньосарматської культури це були архаїчні екземпляри, які, імовірно, наділялись магічними властивостями (Шевченко О. 2018, с. 79-81). Подібна знахідка зафіксована і в сарматському похованні Соколової могили 1 ст. н.е., де до набору з 42 різноманітних амулетів, які лежали в окремій торбинці, входило і бронзове трилопатеве вістря стріли з шипом на довгій втулці (Ковпаненко 1986, с. 23; рис. 18, 10: 6; 101: 7). Зауважу, що у похованнях воївниць набори амулетів не відомі. Отже, можна припустити, що такі комплекти амулетів, в тому числі і з вістрями стріл, супроводжували в похованнях осіб, наділених жрецькими функціями.

Стосовно **призначення зброї** в жіночих похованнях існує *кілька версій*². Зброя знаходилась в могилах жінок:

1. як звична для їх повсякдення особиста річ (Граков 1962);
2. як причина поранення (Фіалко 2015 b);
3. як оберіг для небіжчиці в потойбічному світі (чи то по дорозі у потойбіччя) або ж захист від неї живих (Потапов 1934; Пшеничнюк 1983, с. 94; Захаров 2000. с. 38; Шевченко О. 2018);
4. як соціальний маркер (Шевченко Ю. 1999, с. 9);
5. як вотивні (жертвні) предмети (Раевский 1978, с. 125; Бессонова 1990, с. 26; Андреев, Саенко 1992, с. 158);

² Кілька версій, існуючих в літературі, згадується в монографії Т. В. Богаченко (2011, с. 185-186).

6. для передачі в потойбічному світі чоловікові (Богаченко 2011, с. 186);
7. в певному місці могили як символ незайманої дівчини (Шевченко О. 2018).

Задля того, щоби пристати до якоїсь з цих версій, коротко їх розглянемо.

Стосовно *першої версії – зброя як особиста річ*, зауважу на двох моментах. *Перше* – посмертний супровід зазвичай складався з повсякденних речей небіжчика (це сприймається як усталений факт = аксіома) і лише померлому царю клали дари підлегли (Herod, IV, 71-73). *Друге* – свого часу Б. М. Граков, розглядаючи матеріали Нікопольського курганного поля, вивів незаперечну на довгі роки «формулу» – наявність зброї в могилі є ознакою поховання чоловіка – воїна (Граков 1962, с. 86). Тобто зброя є атрибутом воїна. При цьому сам же Борис Миколайович зауважив, що і в одному з курганів (№ 21) другої групи цього могильника є поховання озброєної жінки (Граков 1962, с. 86). Як це не дивно, часто і сьогодні ця дефініція зберігається, тобто наявна в могилі зброя автоматично «визначає» небіжчика як чоловіка.

Стосовно *другої версії – причина поранення*, яка могла привести до смерті – вона є цілком правдоподібною. Переважно йдеться про одиничну «відокремлену» знахідку стріли (про це вже йшлося вище). При цьому наявність в похованні іншої зброї вкупі з пораненнями підтверджує участь цих жінок у бойових сутичках (Фіалко 2015 б).

Третя версія – оберег чи то для небіжчиці у потойбіччі, чи то для захисту живих від небезпечної (надто агресивної) небіжчиці. Погодитися з першим варіантом цієї версії доволі важко, оскільки не зрозумілим залишається за якими ж критеріями (кому саме) надається такий захист, чому його немає у інших / всіх жінок і, тим більше, у беззахисних дітей?

Щодо захисту живих від небіжчиці, доречно згадати, що у поховальних пам'ятках скіфів неодноразово простежені прояви обряду знешкодження агресивних або небезпечних мерців через навмисне псування їх речей, і насамперед, зброї і кінського спорядження, а також люстер. Так, приміром, в похованні 2 кургану № 16 біля с. Виноградне (рис. 5: 2), серед різноманітного речового супроводу, в тому числі і прикрас із дорогоцінних металів, зверху на тіло небіжчиці був покладений зігнутий навпіл залізний меч, на ноги впоперек – спис із зламанним надвоє ратищем, а 51 стрілу розкидали по могилі (Фіалко 2012 б, с. 221-229). В похованні 2 кургану № 40 могильника Мамай Гора (рис. 5: 1) стріли (дві з залізними вістрями і три з бронзовими) розкидали біля ніг (Фіалко 2010 а, с. 191). Проте тут важливо, що йдеться саме про зламану зброю.

Четверта версія – соціальний маркер. У зв'язку з таким тлумаченням нагадаю кілька важливих, на мій погляд, моментів. *По-перше*, скіфські войовниці є представницями так званого середнього класу, при цьому в їхньому середовищі виділяється кілька соціальних груп: рядові дружинники; середня ланка (чи успішні воїни); високородні (багаті) амазонки; командири (чи лідери); охоронниці з почту (Фіалко 2012 а). *По-друге*, ординарна (без декору і дорогоцінних металів) зброя в скіфських чоловічих могилах ніколи не розцінювалася як статусна річ. *По-третє*, мірилами статусу в скіфському поховальному обряді (і це вже теж стало аксіомою) є рівень трудовитрат, якість заупокійного речового набору (наявність статусних маркерів), залежні особи. Отже, підстав для надання такого смислового навантаження зброї немає.

П'ята версія – вотивні (жертвні) предмети. Діодор Сицилійський у праці «Історична бібліотека» повідомляє, що амазонки поклоняються богові війни Аресу і богині полювання Артеміді Таврополе (Diod. II, 46). В культурі Ареса головним є вшанування меча як покровителя воїнів. При цьому його уособлював давній меч, встановлений на пагорбі-святилищі, якому за свідченнями Геродота приносилися криваві жертви (Herod. IV, 62). Будь-якої інформації про жертвні предмети в поховальному обряді скіфів не збереглося. До того ж зауважу, що зброя в чоловічих могилах зазвичай не сприймається як вотив.

Шоста версія – зброя для передачі чоловікові в потойбічному світі. Ситуація, яку було простежено в кількох поховальних комплексах, ясно демонструє, що скіфські амазонки посідали рівне з чоловіками і, очевидно, незалежне становище в суспільстві. Найбільш репрезентативними, на мій погляд, є поховальні комплекси кургану № 2 поховання 3 біля с. Зелене Херсонської обл. (рис. 6: 1) і другого Трьохбратнього кургану в Криму (рис. 6: 2). Однакове облаштування могил, розташування небіжчиків і склад супроводу вочевидь спростовують цю версію (Бессонова 2008; Фіалко 2010 в, с. 204-205; Фіалко 2012 с). До контраргументів можна додати і те, що багато жіночих могил зі зброєю є основними, а часто і єдиними в кургані, що підкреслює їх неординарний статус в суспільстві.

Сьома версія – зброя як символ непорочності (чи «символ чоловічого початку»). Зазвичай йдеться про вістря стріли або уламок вістря клинкової зброї (меча), який був локалізований в могилі в області між стегнами небіжчиці. Ця версія базується на кількох випадках, зафіксованих в сарматських пам'ятках (Шевченко 2018, с. 227-228). В похованнях скіфських амазонок подібні знахідки не відомі. Відповідно, ця версія, не маючи жодного підтвердження, для скіфських пам'яток не актуальна.

Висновки

Розглянувши наявні версії тлумачення смислового навантаження зброї в могилах скіфських войовниць і співставивши їх із матеріалами з поховальних комплексів чоловіків, можна зробити такі висновки.

1. Номенклатура і типи зброї скіфських войовниць, знайденої в поховальних комплексах, цілком відповідала не лише літературній традиції, а й характеру озброєння скіфського війська.

2. Варіанти розміщення різних типів зброї в жіночих могилах зазвичай відповідають загальноскіфським традиціям облаштування поховальних комплексів.

3. Зважаючи на те, що значна кількість могил амазонок є основними (а часто і єдиними) в курганах, що певна їх серія супроводжується залежними особами, має серед іншого реманенту такі символічні речі-маркери як казан, гривна, золоті прикраси та інші престижні атрибути, а також зважаючи на роль зброї та інших речей в чоловічих похованнях, беру на себе сміливість стверджувати, що **зброя в могилі є особистим атрибутом скіфського воїна незалежно від гендерної приналежності небіжчика.**

ЛІТЕРАТУРА

Андреев, В. Н., Саенко, В. Н. 1992. О семантике стрел в скифском погребальном обряде. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, III, с. 157-162.

Бессонова, С. С. 1990. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений. В: Зубарь, В. В. (ред.). *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев: Наукова думка, с. 17-40.

Бессонова, С. С. 2008. Погребение № 3 из Среднего Трехбратнего кургана. В: Трейслер, М. (ред.). *Трехбратние курганы. Курганная группа второй половины IV–III вв. до н.э. в Восточном Крыму*. Симферополь, Бонн: Универсум, с. 61-68.

Богаченко, Т. В. 2011. *Женщины-воительницы южнорусских степей: Исторические основы сказаний*. Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing GmbH & Co.

Высоцкая, Т. Н. 1994. *Усть-Альминское городище и некрополь*. Киев: Академия Евробизнеса.

Вязьмитіна, М. І., Іллінська, В. А., Покровська, Є. Ф., Тереножкін, О. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень». *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 22-135.

Граков, Б. Н. 1962. Скифские погребения на Никопольском курганном поле. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 115, с. 56-113.

Грицюк, В. М. 2009. *Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво)*. Київ, Чернівці: Місто.

Гущина, И. И., Засецкая, И. П. 1994. «Золотое кладбище» римской эпохи в Прикубанье. Санкт-Петербург: Фарн.

Зайцев, Ю. П., Мордвинцева, В. И. 2004. Варварские погребения Крыма 2 в. до н.э. – 1 в. н.э. В: Раев, Б. А. (ред.). *Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии*. Краснодар: Фирма НСС, с. 174-204.

Захаров, А. В. 2000. Сарматское погребение в кургане «Крестовый» Сарматы и их соседи на Дону (Материалы и исследования по археологии Дона), I. Ростов-на-Дону: Терра, с. 27-45.

Клочко, Л. С. 2018. Поховання скіф'янок з мечами. В: Сминтина, О. В. (ред.). *Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи: збірка наукових робіт, присвячена 25-річчю кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*. Одеса: ОНУ, с. 183-190.

Ковпаненко, Г. Т. 1986. *Сарматское погребение 1 в. до н.э.* Киев: Наукова думка.

Колтухов, С. Г., Пуздровский, А. Е. 1983. Грунтовый склеп из окрестностей Неаполя Скифского. В: Высотская, Т. Н. (ред.). *Население и культура Крыма в первые века н. э.* Киев: Наукова думка, с. 149-153.

Латышев, В. В. 1947. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. *Вестник Древней Истории*, 2 (20), с. 247-332.

Латышев, В. В. 1949. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. *Вестник Древней Истории*, 1 (27), с. 185-293.

Петерс, Б. Г. 1986. *Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва: Наука.

Потапов, Л. П. 1934. Лук и стрела в шаманстве у алтайцев. *Советская Этнография*, 3, с. 64-76.

Пуздровский, А. Е. 2001. Погребения первых вв. н.э. Битакского могильника с оружием и конской уздой. *Поздние скифы Крыма. Труды ГИМ*, 118, с. 122-140.

Пуздровский, А. Е., Соломоненко, А. Е. 2007. Грунтовый склеп 1-2 вв. н.э. с предметами из дерева из Усть-Альминского некрополя. В: Зайцев, Ю. П., Мордвинцева, В. И. (ред.) *Древняя Таврика*. Симферополь: Универсум, с. 207-228.

Пшеничнюк, А. Х. 1983. *Культура ранних кочевников Южного Урала*. Москва: Наука.

Раевский, Д. С. 1978. Из области скифской космологии (опыт семантической интерпретации пекторали из Толстой могилы). *Вестник Древней Истории*, 3, с. 115-132.

Синика, В. С., Четвериков, И. А., Тельнов, Н. П. 2014. Материалы из разрушенных скифских погребальных комплексов IV-II вв. до н.э. на левобережье Нижнего Днестра. *Revista Arheologică, serie nouă*, X, 1-2, с. 210-217.

Фиалко, Е. Е. 2010 а. Погребения амазонок из могильника Мамай-Гора. *Stratum plus*, 3, с. 187-196.

Фиалко, Е. Е. 2011. Панополия скифских воительниц. *Tyragetia*, V (XX), 1, с. 265-278.

Фиалко, Е. Е. 2012 а. Вооруженные женщины раннего железного века в Северном Причерноморье: социальный аспект. *Tyragetia. Arheologie. Istorie. Antică*, VI (XXI), 1, с. 27-44.

Фиалко, Е. Е. 2012 б. Курган с погребением скифской амазонки у села Виноградное. *Stratum plus*, 3, с. 217-230.

Фиалко, Е. Е. 2012 с. Скифский курган с античными импортами у с. Зеленое. *Боспорские исследования*, XXVI, с. 218-254.

Фиалко, Е. Е. 2015 а. Скифские амазонки – участницы военных конфликтов. *Труды Государственного Эрмитажа*, 77, с. 440-456.

Фиалко, Е. Е. 2018. Скифские амазонки; состояние изученности. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 172-192.

Фиалко, О. Є. 2010 б. Скіфський курганний могильник біля с. Зелене на Херсонщині. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 201-221.

Фиалко, О. Є. 2015 б. Чи воювали скіфські амазонки? *Магістеріум*, 60, с. 51-55.

Шевченко, О. Б. 2018. Захисні амулети з наконечників стріл у жіночих похованнях сарматів. В: Бруяко, И. В., Главенчук, А. В. (ред.) *Античний Никоний і мир племен Северо-Западного Причерноморья. Материалы «круглого стола», посвященного юбилею Н. М. Секерской и 60 летию начала раскопок Никония* (Одесса, 18 мая 2017 г.). Одеса: Ирбис, 2018, с. 77-86.

Шевченко, Ю. Ю. 1999. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могилы. В: Берштам, Т. А. (ред.). *Женщина и вещественный мир культуры у народов Европы и России*. Санкт-Петербург: Музей Антропологии и Этнографии, с. 9-22.

Яценко, С. А. 1993. Центральноазиатские и среднеазиатские тенденции в искусстве Сарматии. В: Раев, Б. А. (ред.). *Античная цивилизация и варварский мир*, 2. Новочеркасск: Музей истории донского казачества, КемГУ, с. 75-84.

REFERENCES

Andreyev, V. N., Sayenko, V. N. 1992. O semantike strel v skifskom pogrebalnom obryade. *Drevnosti Stepnogo Prichernomoria i Kryma*, III, s. 157-162.

Bessonova, S. S. 1990. Skifskiye pogrebalnyye komplekxy kak istochnik rekonstruktsii ideologicheskikh predstavleniy. V: Zubar, V. M. (red.). *Obryady i verovaniya drevnego naseleniya Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 17-40.

- Bessonova, S. S. 2008. Pogrebeniye № 3 iz Srednego Trekhbratnego kurgana. V: Treysler, M. (red.). *Trekhbratniye kurgany. Kurgannaya grupa vtoroy poloviny IV–III vv. do n.e. v Vostochnom Krymu*. Simferopol, Bonn: Universum, s. 61-68.
- Bogachenko, T. V. 2011. *The Woman-Warriors of the South Russian Steppes: The Historical Base of the Legends*. Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing GmbH & Co.
- Vysotskaya, T. N. 1994. *Ust-Alminskoye gorodishche i nekropol*. Kiyev: Akademiya Evrobiznesa.
- Viazmitina, M. I., Illinska, V. A., Pokrovska, Ye. F., Terenozhkin, O. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novo-Pylypivky i radhospu «Akkermen». *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VIII, s. 22-135.
- Grakov, B. N. 1962. Skifskiye pogrebeniya na Nikopolskom kurgannom pole. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 115, s. 56-113.
- Hrytsiuk, V. M. 2009. *Viisko skifiv (ozbroiennia, orhanizatsiia, viiny ta voienne mystetstvo)*. Kyiv, Chernivtsi: Misto.
- Gushchina, I. I., Zasetskaya, I. P. 1994. «Zolotoye kladbishche» rimskoy epokhi v Prikubanye. Sankt-Peterburg: Farn.
- Zaytsev, Yu. P., Mordvintseva, V. I. 2004. Varvarskiye pogrebeniya Kryma 2 v. do n.e. – 1 v. n.e. In: Rayev, B. A. (ed.). *Sarmatskiye kultury Evrazii: problemy regionalnoy khronologii*. Krasnodar: Firma NSS, s. 174-204.
- Zakharov, A. V. 2000. Sarmatskoye pogrebeniye v kurgane «Krestovyy» *Sarmaty i ikh sosedi na Donu (Materialy i issledovaniya po arkheologii Dona)*, I. Rostov-na-Donu: Terra, s. 27-45.
- Klochko, L. S. 2018. Pokhovannia skif'ianok z mechamy. In: Smyntyna, O. V. (ed.). *Arkheolohiia, etnolohiia ta okhorona kulturnoi spadshchyny Pivdenno-Skhidnoi Yevropy: zbirka naukovykh robot, prysviachena 25-richchiiu kafedry arkheolohii ta etnolohii Ukrainy Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I.I. Mechnykova*. Odesa: ONU, s. 183-190.
- Kovpanenko, G. T. 1986. *Sarmatskoye pogrebeniye 1 v. do n.e.* Kiyev: Naukova dumka.
- Koltukhov, S. G., Puzdrovskiy, A. E. 1983. Gruntovyy sklep iz okrestnostey Neapolya Skifskogo. V: Vysotskaya, T. N. (red.). *Naseleniye i kultura Kryma v pervyye veka n. e.* Kiyev: Naukova dumka, s. 149-153.
- Latyshev, V. V. 1947. Izvestiya drevnikh pisateley grecheskikh i latinskikh o Skifii i Kavkaze. *Vestnik Drevney Istorii*, 2 (20), s. 247-332.
- Latyshev, V. V. 1949. Izvestiya drevnikh pisateley grecheskikh i latinskikh o Skifii i Kavkaze. *Vestnik Drevney Istorii*, 1 (27), s. 185-293.
- Peters, B. G. 1986. *Kostoreznoye delo v antichnikh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka.
- Potapov, L. P. 1934. Luk i strela v shamanstve u altaytsev. *Sovetskaya Etnografiya*, 3, s. 64-76.
- Puzdrovskiy, A. E. 2001. Pogrebeniya pervykh vv. n.e. Bitakskogo mogilnika s oruzhiem i konskoy uzдой. *Pozdniye skify Kryma. Trudy GIM*, 118, s. 122-140.
- Puzdrovskiy, A. E., Solomonenko, A. E. 2007. Gruntovyy sklep 1-2 vv. n.e. s predmetami iz dereva iz Ust-Alminskogo nekropolya. V: Zaytsev, Yu. P., Mordvintseva, V. I. (red.) *Drevnyaya Tavrika*. Simferopol: Universum, s. 207-228.
- Pshenichnyuk, A. Kh. 1983. *Kultura rannikh kochevnikov Yuzhnogo Urala*. Moskva: Nauka.
- Rayevskiy, D. S. 1978. Iz oblasti skifskoy kosmologii (opyt semanticheskoy interpretatsii pektorali iz Tolstoy mogily). *Vestnik Drevney Istorii*, 3, s. 115-132.
- Sinika, V. S., Chetverikov, I. A., Telnov, N. P. 2014. Materialy iz razrushennykh skifskikh pogrebalnykh kompleksov IV II vv. do n.e. na levoberezh'ye Nizhnego Dnestra. *Revista Arheologica*, serie nouă, X, 1-2, s. 210-217.
- Fialko, E. E. 2010 a. Pogrebeniya amazonok iz mogilnika Mamay-Gora. *Stratum plus*, 3, s. 187-196.
- Fialko, E. E. 2011. Panopliya skifskikh voitelnits. *Tyragetia*, V (XX), 1, s. 265-278.
- Fialko, E. E. 2012 a. Vooruzhennyye zhenshchiny rannego zheleznogo veka v Severnom Prichernomor'ye: sotsialnyy aspekt. *Tyragetia. Arheologie. Istorie. Antica*, VI (XXI), 1, s. 27-44.
- Fialko, E. E. 2012 b. Kurgan s pogrebeniyem skifskoy amazonki u sela Vinogradnoye. *Stratum plus*, 3, s. 217-230.
- Fialko, E. E. 2012 c. Skifskiy kurgan s antichnymi importami u s. Zelenoye. *Bosporskiye issledovaniya*, XXVI, s. 218-254.
- Fialko, E. E. 2015 a. Skifskiye amazonki uchastnitsy voyennykh konfliktov. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 77, s. 440-456.
- Fialko, E. E. 2018. Skifskiye amazonki; sostoyaniye izuchennosti. *Arkheologiya i davnaya istoriya Ukrainy*, 2 (27), s. 172-192.
- Fialko, O. Ye. 2010 b. Skifskiy kurhannyi mohyl'nyk bilia s. Zelene na Khersonshchyni. *Arkheolohiia i davnaya istoriia Ukrainy*, 4, s. 201-221.
- Fialko, O. Ye. 2015 b. Chy voiuvaly skifski amazonky? *Mahisterium*, 60, s. 51-55.

Shevchenko, O. B. 2018. Zakhysni amulety z nakonechnykyv stril u zhinochykh pokhovaniakh sarmativ. V: Bruiako, Y. V., Hlavenchuk, A. V. (red.) *Antychnyi Nykonyi y myr plemen Severo-Zapadnoho Prychernomoria. Materyaly «kruhloho stola», posviashchenoho yubyleiu N. M. Sekerskoi y 60 letyiu nachala raskopok Nykonyia (Odessa, 18 maia 2017 h.)*. Odesa: Yrbys, 2018, s. 77-86.

Shevchenko, Yu. Yu. 1999. Knyazhna-amazonka v parnom pogrebenii Chernoy mogily. In: Bershtam, T. A. (ed.) *Zhenshchina i veshchestvennyy mir kultury u narodov Evropy i Rossii*. Sankt-Peterburg: Muzei Antropologii i Etnografii, s. 9-22.

Yatsenko, S. A. 1993. Tsentralnoaziatskiye i sredneaziatskiye tendentsii v iskusstve Sarmatii. In: Rayev, B. A. (ed.) *Antichnaya tsivilizatsiya i varvarskiy mir, 2*. Novocherkassk: Muzei istorii donskogo kazachestva, KemGU, s. 75-84.

O. E. Fialko

WEAPONS IN THE GRAVES OF SCYTHIAN WOMEN: PLACE AND PURPOSE

For more than three centuries, there are two questions that are raised about the Amazons from time to time: 1. did women warriors really exist in the Scythian environment? and 2. did the weapon which was put in the female grave mark her as a warrior?

In the territory of European Scythia, I am aware of 302 graves of women with weapons. According to modern estimates, 55% of these complexes are not robbed and 54% have anthropological definitions. It seems that this allows us to draw general conclusions.

The works of art represent the Amazons as armed horseriders. Accordingly, another question arises: how correct is their comparison with archaeological realities?

In the funeral accompaniment of Scythian women, along with the usual female items, weapons are often present. First of all, it's ranged weapon – a bow with arrows, spears and darts, a sling, there is also a melee weapon swords and battle axes. The female warriors clearly preferred contactless combat.

There are three options for the presence of weapons in the graves of women: 1 – in a set or as separate weapon items among personal belongings (usually along the hip or arm, could also be at the waist, behind the head or legs, other placements are also possible); 2 – single finds (usually arrowheads) that caused injuries and further death (in or between the bones); 3 – single arrowheads in a set of amulets (near the hand, in a sack at the waist or in a jewellery box). Of the listed options of weapon appearance in the Scythian female warriors' graves, the first is most characteristic. The second option is recorded among the graves of not only Scythians, but also representatives of other ethnic groups. The third option is more typical for burials of Sarmatian women.

There are several versions regarding the appointment of weapons in women's graves: 1 - as an ordinary personal thing; 2 - as a cause of injury; 3 - as a talisman for (or from) the deceased; 4 - as a social marker; 5 - as votive (sacrificial) subjects; 6 - for transmission to the man in the other world; 7 - as a symbol of virginity.

Having reviewed each version, we must consider a number of important factors. Among them is the fact that a significant number of Amazon graves are the main ones (and often the only ones in the kurgan); that some are accompanied by dependent persons. Amid other things in the inventory, some graves contain such symbolic marker-items as a cauldron, a hryvnia, gold jewelry and other attributes, as well as the role of weapons and other things in men's graves, namely, the role of weapons and other things in men's graves. It allows us to consider that the weapon in the grave is a personal attribute of the Scythian warrior, regardless of the gender of the deceased.

Keywords: Amazon, weapon, grave, Scythians, European Scythia.

Рис. 1. Зображення амазонок зі зброєю на витворах образотворчого мистецтва

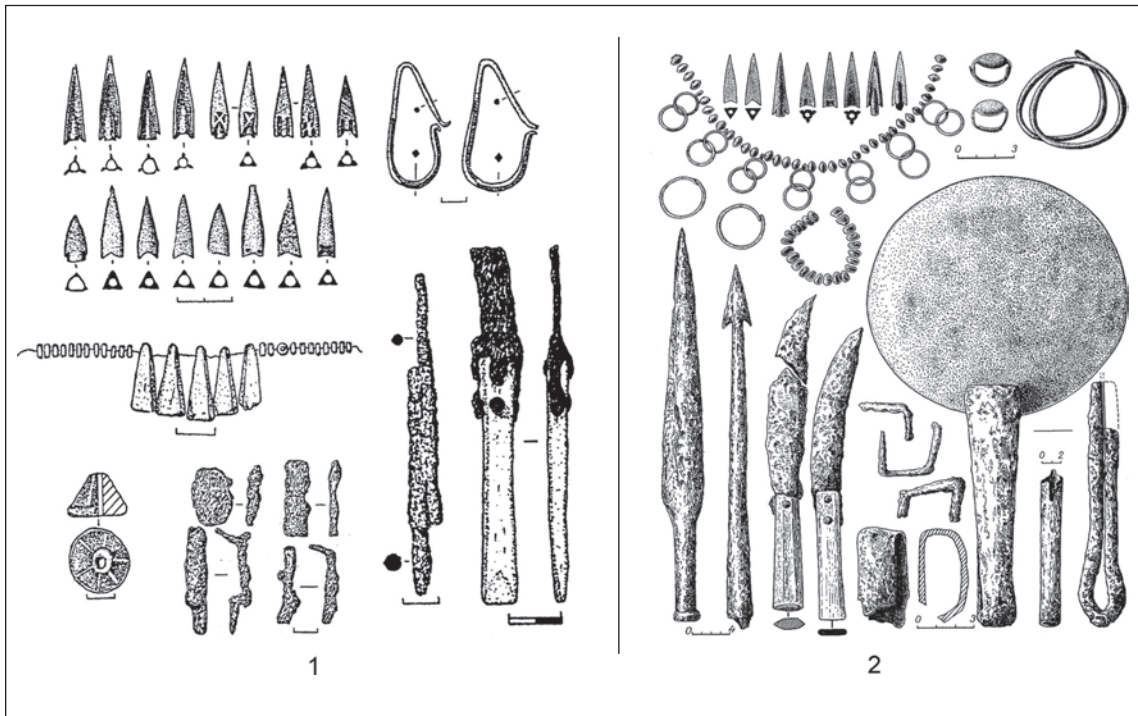

Рис. 2. Типові набори речового супроводу з поховань скіфських амазонок: 1 - с. Капулівка курган 13 поховання 1; 2 - могильник Мамай Гора курган 139, поховання 6

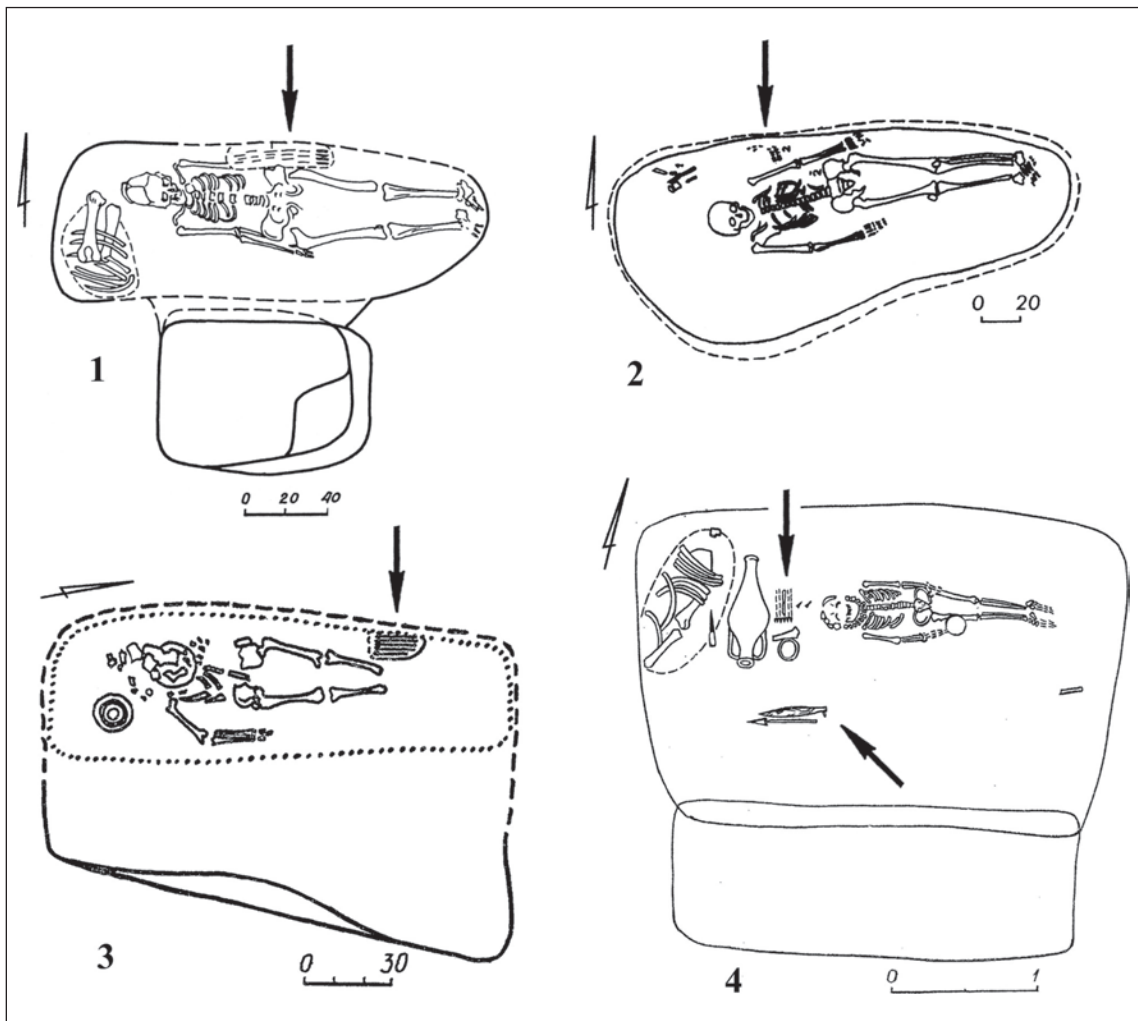

Рис. 3. Перший варіант локалізації зброї - в складі особистих речей: 1 - с. Гюновка курган 21 поховання 1; 2 - могильник Скельки поховання 44; 3 - с. Первомаївка курган 4 поховання 1; 4 - с. Капулівка курган 13 поховання 1

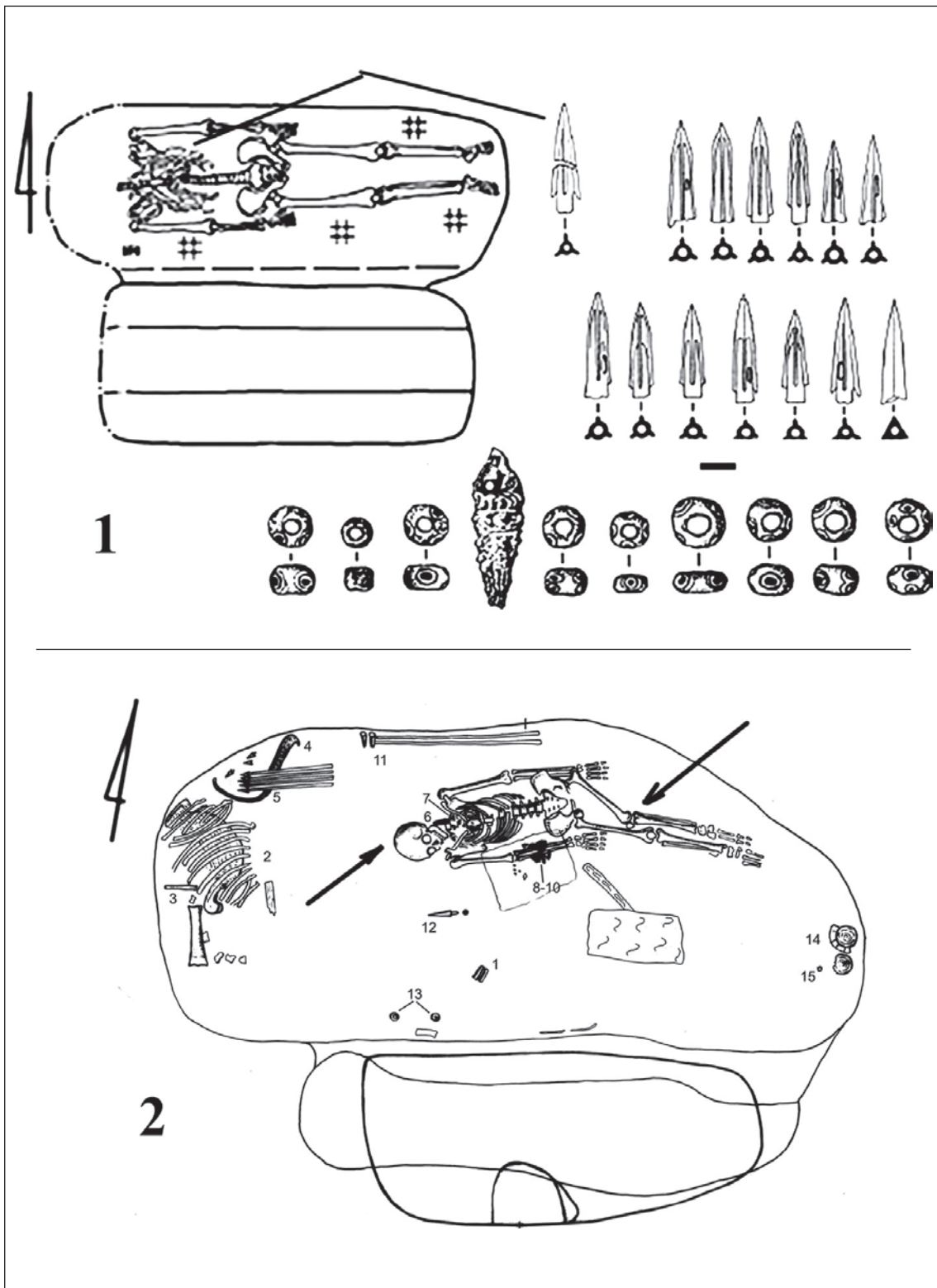

Рис. 4. Другий варіант локалізації зброї - через поранення: 1 - м. Тирасполь; 2 - с. Новопилипівка (група Аккермень - 1) курган 16 поховання 2

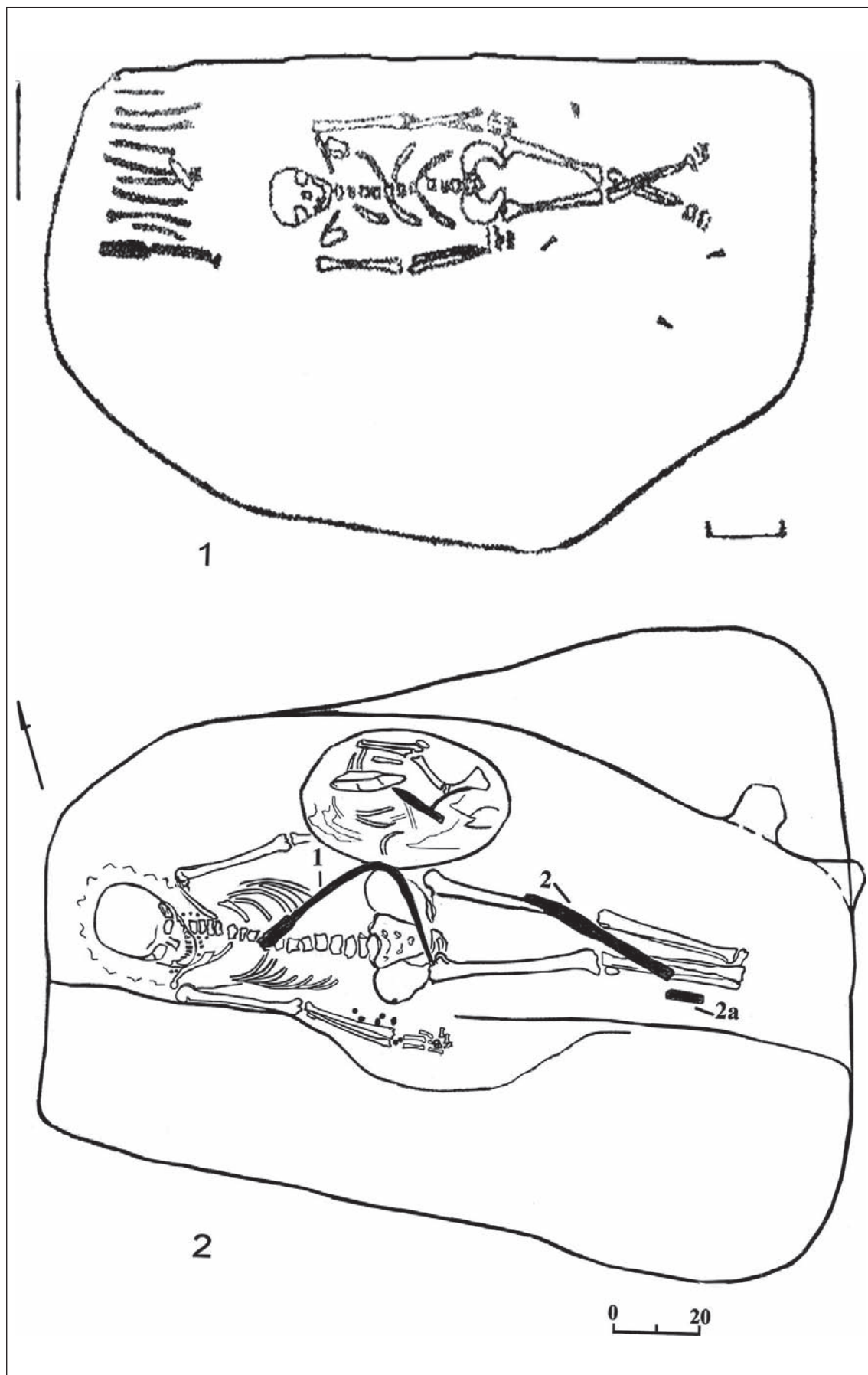

Рис. 5. Прояви обряду знешкодження небезпечної небіжчиці: 1 – могильник Мамай Гора курган 40 поховання 2; 2 – с. Виноградне курган 22 поховання 2

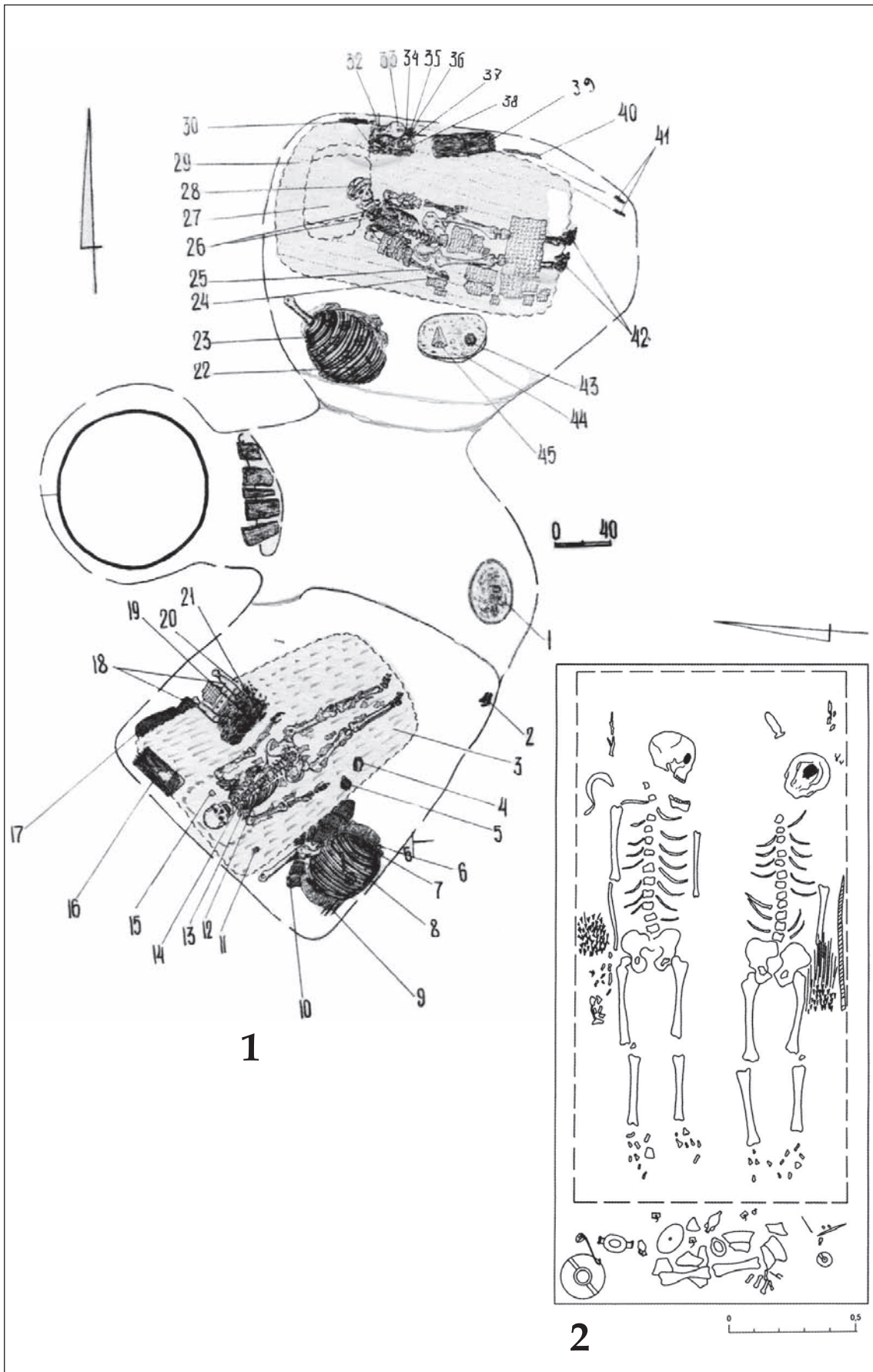

Рис. 6. Парні поховання зі зброєю: 1 - с. Зелене курган 2 поховання 3; 2 - Другий Трьохбратній курган поховання 3

І. О. Чечуліна

ДО ДЕЯКИХ ПИТАНЬ ТИПОЛОГІЇ АТТИЧНОГО ЧОРНОЛАКОВОГО ПОСУДУ ЗАКРИТОГО ТИПУ

Аттична чорнолакова кераміка з регіону Північного Причорномор'я посідає важливе місце серед численних знахідок цього регіону. Знання відмінностей морфології форм цього виду посуду та особливостей декорування надає змогу визначити детальне датування не лише цього посуду, а й дотичних матеріалів із закритих комплексів.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, аттична чорнолакова кераміка, чорний лак, штампований орнамент, типологія.

Аттичний чорнолаковий посуд складає значний відсоток серед всього загалу матеріалу на античних пам'ятках. Як одну з важливих категорій імпорту з Аттики до Північного Причорномор'я, чорнолакову кераміку можна вважати масовим матеріалом, що показує динаміку розвитку торгівлі Афін з містами Північного Причорномор'я. Саме тому детальне вивчення чорнолакової кераміки та її датування за штампами не обходить жодну з публікацій, присвячену дослідженню поселенських пам'яток та некрополів Північного Причорномор'я (див. наприклад: Стоянов 2005, 2007; Рогов, Тункина 1985, Рогов 2011; Егорова 2009, Русяева, Назарчук 2006; Егорова 2009). Розроблена детальна типологія форм чорнолакового посуду за матеріалами Афінської агори дозволяє чітко проаналізувати та надати датування колекції чорнолакового посуду з міст Північного Причорномор'я (Sparkes, Talcott 1970).

Порівнюючи з «посудом відкритого типу», кераміка закритого типу зустрічається значно менше. Проте, це не стосується матеріалів з некрополів, що пов'язано у свою чергу з ритуальним використанням чорнолакових лекіфів, асків та інших категорії посуду, серед поховального інвентарю (див. Скуднова 1980, Парович-Пешикан 1974, Папанова 2000). Отже, знахідки цього підтипу посуду доволі рідкі, саме тому слід звернути особливу увагу на відмінності різних форм та особливості їх декорування.

Слід зауважити, що посуд закритого типу представлений різноманітними посудинами для зберігання води, вина та олії – амфори, гідрії, пеліки, лекіфи, амфориски та аски.

Тож, першу групу складає кераміка для зберігання та подачі вина та води – амфори, пеліки, ойнохої, гідрії.

Амфори у чорнолаковій техніці – досить рідкі знахідки, проте вони існують. Маються на увазі столові амфори, найбільша висота яких становить 0,35 м. Внутрішня частина завжди не покрита лаком, окрім горла. Чорнолакові амфори можна розділити на три типи: з виділеною горловою частиною («neck-amphora»), цільні амфори («one-piece amphora») та амфори з кришкою («lid») (Sparkes, Talcott 1970, p. 47–48).

Амфори з виділеною горловою частиною були поширені в другій чверті VI ст. до н.е. й продовжували існувати до того часу, коли їх замінили варіанти з широкими плечиками та короткою шийкою (Handberg 2010, p. 226).

«Цільні амфори» були всі однакової форми, з вузьким тілом, опуклим горлом та ехиноподібною ніжкою, що розширюється донизу. Форма вперше з'явилась в середині VI ст. до н.е., в чорнолаковій техніці виготовлялась впродовж 520 – 480 рр. до н.е. Вважається, що саме цей тип вплинув на розвиток чорнолакових пелік. Деінде чорнолакові амфори знаходять з кришками (Sparkes, Talcott 1970, p. 47–48).

Пеліки дуже схожі на амфори, як по своєму оздобленню, так і за формою. Пеліка, як форма посуду з'явилась як варіація амфори типу С. Основне призна-

чення пелік – зберігання олії, це, зокрема, доводять різні сцени з використання олії та пелік на вазах. Пеліки можуть бути з кришкою («lidded pelike») чи без неї («lidless pelike»), з відокремленою шиєю («neck-pelike»), з орнаментациєю по тулубу чорнолаковою стрічкою («banded») (Sparkes, Talcott 1970, p. 49–51).

У чорнолаковій техніці виготовляли й психтери. Форму, яку ми знаємо як «психтер» виготовляли з останньої чверті VI ст. до н.е. до середини V ст. до н.е., використовували в якості посудини для охолодження вина. Психтер ставили всередину кратера, у який наливали холодну воду або клали сніг. Психтери були двох типів: з кришками та спеціальними ручками, щоб було зручно переносити посудину з місця на місце та тип без ручок та кришки для стаціонарного використання (Sparkes, Talcott 1970, p. 52).

Частіше зустрічаються чорнолакові гідрії – глеки для води з двома горизонтальними ручками для того, щоб підіймати посудину та з однією вертикальною для того, щоб було зручно носити гідрію порожньою. До кінця V ст. до н.е., чорнолакові гідрії зустрічаються дуже рідко, хоча загалом їх кількість досить значна у різних варіантах та розмірах. В основному чорнолакові гідрії виготовлялись в IV ст. до н.е., форма протягом століття трансформувалась у класичну – з ретельно зробленою ніжкою та горлом, часто з канелюрами та позолоченим орнаментом на шії. Особливого сенсу виготовляти гідрію у чорнолаковій техніці не було, так як це була досить звичайна форма для повсякденного домашнього вжитку (Sparkes, Talcott 1970, p. 53; Rotroff 2006; Егорова 2017, с. 66).

Великі посудини для змішування та зберігання вина – кратери – також іноді виготовлялись у чорному лаці, проте їх знахідки поодинокі (Sparkes, Talcott 1970, p. 54).

Дуже поширеною закритою формою для зберігання вина була ойнохоя – глек з трьома зливами. Ойнохої могли бути декількох типів: з «комірцем» на шії («ring-collar»); зі зміщеною шиєю та трьома зливами («offset neck and trefoil mouth»); з плечиками («shoulder»); хус («chous»); ойнохої з чорнолаковою стрічкою на тулубі та їх чорнолакові аналоги («banded round-mouth»), з горловиною округлої форми («round-mouth») (Егорова 2017, с.61–62).

Ойнохої з округлим «комірцем» на шії мають тулуб, що формою нагадує за формою цибулю, ніжку, що розширюється донизу та горловину з трьома зливами. Іноді «комірець» декорують червоною фарбою. Наявність такої деталі пояснюється бажанням підкреслити місце з'єднання шії та тулуба, вона ж маскує технологічні сліди від поєднання двох елементів при формуванні посудини. Ойнохоя покрита лаком повністю як зсередини, так і ззовні, окрім дна. В ранніх екземплярах ніжка масивна та висока. Ця форма з'являється у фігурних техніках в Афінах та Коринфі приблизно в однакових час – більшість з них належать до другої та третьої чверті VI ст. до н.е.

Ойнохої зі зміщеним краєм та трьома зливами на горлі почали виготовлятися в чорнолаковій техніці в кінці V ст. до н.е., мала досить стрункий тулуб, високо підняту над горлом ручку та елегантно вигнуту ніжку.

Ойнохої з плечиками мають низьку ніжку з плоским дном, достатньо струнке тіло, що підіймається до крутих плечків, шия коротка, горло має три зливи, ручка низька. Внутрішня частина горла та вся посудина покрита лаком, окрім дна.

Третя форма ойнохої («chous») найбільш поширена серед чорнолакових ойнохой. Це приземкуватий глек з низькою ніжкою, нижня частина якої не покрита лаком; внутрішня частина горловини та все тіло покрите лаком.

Ойнохої зі стрічкою по тулубу характерні для 600–450 рр. до н.е., ймовірно, були адаптациєю коринфських ойнохой; пізніше форму стали повністю покривати лаком.

Форма ойнохої з округлим горлом характерна для Vст. до н.е. і складається з глибокого широкого тулуба, низької ніжки, округлої горловини та високої ручки; лак покриває все тіло посудини окрім нижньої частини ніжки. Форма виготовля-

лась як в глині, так і в бронзі, можливо останній був оригінальним матеріалом для цього типу ойнохої (Sparkes, Talcott 1970, р. 58–69).

Досить популярними були різноманітні чорнолакові чашки – вони могли бути з однією чи двома ручками, з плоскими стінками, з канелюрами. В кінці VI ст. до н.е. почали виготовлятися чорнолакові кружки з плоскими стінками та однією ручкою, проте вони не були досить популярними. Дуже рідкими знахідками можна вважати кружки з горизонтальними канелюрами по тулубу, більш часто можна було зустріти вертикальні канелюри. Зазвичай кружки були приземкуваті, невеликі, пізніші мали по дві ручки округлої форми по боках посудини (Sparkes, Talcott 1970, р. 70; Егорова 2017, с. 50).

З VI ст. до н.е. виготовляли чорнолакові ольпи. Їх можна розділити на дві великі групи: ольпи VI ст. до н.е. – з трьома зливами, як ойнохої, з округлим горлом, високою чи низькою ручкою, потовщеним краєм та низькою ручкою та маленькі ольпи – зі стрічкою по тулубу, чорнолакові без ніжки, чорнолакові з ніжкою (Sparkes, Talcott 1970, р. 76; Егорова 2017, с. 67; Alexandrescu 1966).

Для зберігання різних косметичних олій використовували лекіфи, аски та амфориски.

Лекіфи – найбільш поширений тип посуду для зберігання олії. Ця форма, загалом, асоціюється з поховальним обрядом.

За типами чорнолакові лекіфи поділяють на наступні типи: з витягнутим тулубом («black Deianeira, elongated body»), зі сферичним тулубом («black Deianeira, Globular body»), лекіфи з сильно вираженими плечками («Shoulder»), лекіфи з чорнолаковим тулубом («Black-bodied») та низькі («Squat») (Sparkes, Talcott 1970, р. 150–155).

В VI ст. були поширені два основні типи лекіфів – з витягнутим овальним тілом та з плечиками підтрикутної форми. Лекіфи витягнутої форми – рання форма аттичних лекіфів, вірогідно, похідна від коринфських алабастрів. Інша форма – округла та без плечиків – похідна від коринфських арибалів (Егорова 2017, с. 96).

В чорнолаковій техніці округлі лекіфи без чітко виражених плечиків були більш поширені.

Чорнолакові лекіфи з витягнутим тілом мають низьку розширену донизу кільцеву ніжку, одну вертикальну ручку та валик по зовнішній частині. Форма може частково варіюватися за розмірами.

Лакове покриття, зазвичай, не дуже якісне, покриває всю поверхню, окрім площі під ніжкою; внутрішня частина горла також покрита лаком. Іноді у якості декоративного елемента додають червону стрічку по тілу посудини чи просто вільні від лаку полоси. Додавання червоної фарби характерно поверх чорного лаку характерно для VI ст. до н.е. (рідше фарба наносилася поверх незафарбованої частини). Слід зазначити, що форма не була дуже поширена в чорнолаковій техніці та рідко зустрічалася з середини VI ст. до н.е. (Sparkes, Talcott 1970, р. 150–155).

Тип з округлим тулубом не має, як у високих лекіфах перерви у виробництві близько 550 р. до н.е.; вони продовжують виготовлятися до кінця IV ст. до н.е.

Отже, близько 600 р. до н.е. лекіфи мають округлий тулуб, низьку ніжку, що розширюється, опукле горло та звичайну вертикальну ручку. Розвиток форми відбувався наступним чином: поступово розширюється від плічків тулуб, випрямляючись до нижньої частини; товста кільцева ніжка замінює попередню, яка розширювалась донизу.

Лакове покриття, як і раніше покриває весь лекіф, включно з внутрішньою частиною; винятком є лише нижня частина ніжки.

Існують лекіфи маленьких розмірів – зменшена копія попередніх типів, що були поширені в другій та третій чверті V ст. до н.е. Різниця між маленькими та великими лекіфами в тому, що перші мають дископодібну ніжку та стрічкоподібну ручку; великі мають ручку опуклої форми та валик у місці з'єднання горлови-

ни та тулуба. Низьке горло та вигнута ручка – індикатор раннього часу виготовлення лекіфу – не пізніше першої чверті V ст. до н.е.

Наступний тип характеризується чітко вираженими плічками. Він не був особливо популярним у чорнолаковій техніці. З'являється в другій чверті VI ст. до н.е., був однією зі стандартних форм для чорнофігурних лекіфів.

Лекіфи з чорнолаковим тулубом також мають назву «чорнолакових лекіфів з маленькими левами», тому що часто бували декоровані фігурками левів на плічках (Sparkes, Talcott 1970, p. 150–155).

Тонка дископодібна ніжка з непокритим лаком краєм має маленьке заглиблення на нижній частині. Тіло лекіфа увігнуте, плечики майже пласкі, шия довга та тонка, горло розширюється.

Тож, саме тіло посудини повністю покрите лаком, плічки та шия незафарбовані, іноді можуть декоруватися чорними пелюстками та білими лініями.

Ця форма трансформувалась в іншу – з дископодібною ніжкою, опуклими низькими стінками, вузькими плічками, короткою шиєю та масивним горлом. Декор також змінюється у сторону більш схематичного, додається червоний – зазвичай у верхній частині стінок. Вся серія лекіфів цього типу непостійна у розмірах. Ранні екземпляри датуються кінцем VI ст. до н.е., найбільш пізні – другою чвертю V ст. до н.е.

Маленькі та широкі лекіфи мають плаский опуклий тулуб та широку ніжку. Тип був поширений від пізньої архаїки до другої половини V ст. до н.е. (450 р. до н.е.). В свою чергу цей тип має чотири підтипи: рівні та пласкі (black plain), узорчасті (patterned), з вертикальними ребрами (vertical ribs), маленькі та пізні (small, late).

Пласкі лекіфи належать до третьої чверті V ст. до н.е., вони повністю покриті лаком. Форма при всій можливій її варіації, завжди має великий вигин покатих плечиків. Висока шия, горло якої має ехіноподібну форму, має спеціальний вигин зсередини для фіксації олії. Ручка округла, виходить від плечків до шиї; форма добре підходить для рельєфного декорування. Особливо зручно було використання форми для зберігання духмяних олій, що додавало особливої елегантності звичайній хатній посудині (Sparkes, Talcott 1970, p. 150–155).

Більш поширеним типом були узорчасті лекіфи. Проте, майстри надавали меншій ретельності у їх виготовленні. Декор цього типу лекіфу складається з двох горизонтальних ліній, між якими вільний від лаку простір, що може заповнюватися іншими елементами, наприклад такими як хвиляста лінія. Від попереднього типу це відрізняється тим, що тулуб менш округлий, вища шия та горловина, менш охайно зроблена ніжка, більш пласка ручка. Відмінності з'являються з останньої третини століття. Тулуб має повнувату гарбузоподібну форму, що до третьої чверті століття витягується та стає більш прямою до кінця століття. Ручка втрачає свій вигин у формі арки. Змінюється також і плечики – стають ніби гострішими. Внутрішній виступ для дозування олії зроблений менш охайно.

Варіант з вертикальними ребрами на тулубі належить до останньої чверті V ст. до н.е. Маленькі та пухкі, зі зміщеним краєм, мають вертикальні жолобки по тілу, зроблені перед покриттям посуду лаком. Серед декорування цього типу нерідко трапляється штампований орнамент. Вважають, що лекіфи цього типу були більше поширені серед поховального інвентарю, аніж серед посуду домашнього вжитку.

Маленькі пізні чорнолакові лекіфи характерні для IV ст. до н.е. й були досить популярною формою в цей час (Sparkes, Talcott 1970, p. 150–155).

Для зберігання олії використовували й амфориски – маленькі амфори, що повністю імітували форму великих амфор в мініатюрі, були представлені й в чорнолаковій техніці. Існує дві фази їх виготовлення – рання VI ст. до н.е. та пізня – друга частина V ст. до н.е. зі штампованим орнаментом.

Амфориски першої половини VI ст. до н.е. по суті копіюють великі глечики для олії – тулуб широкоплечий, має маленьку ніжку; дві вертикальні ручки вихо-

дять від плечиків до шиї, горло опукле. Ши́я не покрита лаком, посудина має особливий декор – на плічках стрічка без лаку з лініями розбавленого чорного лаку, що також є характерною ознакою великих глечиків для олії. Форма є досить консервативною – повністю наслідує попередню форму VII ст. до н.е. – елегантні широкоплечі посудини на великій ніжці.

Амфориски V ст. до н.е. зі штампованим орнаментом є адаптацією великих глеків для зберігання вина. Чорнолакові амфориски були дуже популярні й завжди мали досить стандартну форму, що має наступні елементи: яйцеподібний тулуб, ретельно виготовлена профільована ніжка, що потребує спеціальної підставки для стабільності, вузька шия з «комірцем» у місці з'єднання плечиків та шиї, дві стрункі вертикальні ручки від плечиків до шиї та опукле горло з виступаючими губами, які зверху пласкі та мають виступ зсередини. Горло достатньо мале для того щоб закрити його шматком корки чи губки (Егорова 2017, с. 99).

Штампований орнамент достатньо уніфікований, хоча різниться в деталях. Поширеними були наступні види декору. Тіло амфориску розділено на дві частини стрічкою з меандру таким чином, що утворюється два поля, що прикрашались багатьма варіантами декору зазвичай у дзеркальному порядку. Пізні екземпляри мають замість меандру три борозенки по центру тулуба. На плечиках – кола з ов, що копіюють орнаменти червонофігурних амфорисків. Рідко зустрічаються унікальні елементи, такі як намисто з пальметок на «діамантів» (Sparkes, Talcott 1970, p. 155–157).

Амфориски, як туалетні посудини, широко використовували в V–IV ст. до н.е. Амфориски є досить рідкими знахідками, цілі посудини відносяться до знахідок з некрополю класичного часу; це ж стосується амфорисків зі штампованим орнаментом у вигляді пальметок, ов, меандру та інших мотивів (Козуб 1974, с.79).

Ще однією формою для зберігання олій є аски. Аттичні аски маленькі, дрібні, з округлим тулубом та куполоподібною вершиною. Короткий ріжок йде під кутом з одного боку тулуба; ручка має форму арки. Ширина тулуба не більше ніж 9 см. Тулуб добре адаптовано для дозування олії по краплині, вважається, що деякі модифікації асків могли використовуватись для парфумів чи меду (Егорова 2017, с.100). Можливо аски були вмістищем й для оцту й використовувались за столом разом з лекіфами. Ще одним варіантом застосування є заповнення ламп олією та возлиття вина при тризнах. Ранні аски виготовлялись в Аттиці у червонофігурній техніці з початку Vст. до н.е. (Sparkes, Talcott 1970, p. 157–160).

Аски досить цікаві у виготовленні – тіло складається з трьох частин. Спершу робилось пласке дно, окремо виготовлявся куполоподібний верх та носик з короткою шиєю та горлом, що розширюється (Schreiber 1999, p. 93).

Аски з прямим верхом характеризуються досить високою якістю й належать до витонченої лінії посуду кінця V ст. до н.е. Існують наступні типи асків: глибокі (deep), дрібні (shallow), з рельєфною верхньою частиною (relief top), з прямою верхньою частиною (strainer top), з кришкою (lidded), гутуси (guttus) (Sparkes, Talcott 1970, p. 157–160).

Глибокі аски складаються з дископодібної ніжки, глибокого але плаского тулубу з вертикальними стінками, верхня частина закрита зверху, з однією сторони маленький вертикальний ріжок, від якого йде аркоподібна ручка до іншої сторони посудини. В більшості випадків крізь тіло йде порожня трубка. Аски покриті як ззовні, так і зсередини лаком, не покрита лише нижня частина ніжки. В середину посудину лак потрапляв через ріжок, якість фарбування залежала від ширини дірки в ріжку. Ранні екземпляри мали вертикальну шию, в пізніх вона йшла під кутом, до того ж ручка йшла вище, а горло більше розширювалось. Інші ознаки пізніх асків наступні: вище тіло, вузька ніжка. Чорнолакові аски цього типу були поширені з другої чверті Vст. до н.е. та до кінця століття; не раніше ніж 480 р. до н.е. їх почали витісняти червонофігурні аски. Дуже рідко чорнолакові аски декорувались, проте траплялись одинокі випадки декорування двома кольоровими оливковими гілочками зверху (Sparkes, Talcott 1970, p. 157–160).

Форма «дрібних» асків складається з дископодібної ніжки, слабо відокремленої від тонких стінок, куполоподібної верхньої частини, маленький носик, що розширюється та аркоподібна ручка від носика до іншої сторони посудини. Вперше ця форма була вироблена в Аттиці, одночасно з глибокими асками. Дрібні аски не були популярними до останнього тридцятиліття століття, коли стався «бум» у виготовленні цього типу – як в чорнолаковій, так і фігурній техніках.

Одним з варіантів глибоких асків з високою ніжкою та носиком, що розширюється є аски з рельєфами по верхній частині. Вони вироблялись окремо та наліплювались вручну. Фрагменти з Афінської агори датуються кінцем V – початком IVст. до н.е. Зверху посудини може бути зображена голова медузи Горгони, чи щит із зображенням на неї бородатим обличчям, також трапляється зображення руки, що вхопила іншу за зап'ясток чи лик Аполлона.

Наприкінці Vст. до н.е. були винайдені аски з прямою верхньою частиною. Цей тип наслідую за формою «дрібні» аски, проте не має аркоподібної ручки, замість неї форма має маленьке кільце, що прикріплене під прямим кутом до ріжка. Разом з тим змінюється й тулуб – з'являється прогин в центрі тулубу, оточений бортиком, всередині нанесені отвори. Верхня частина іноді декорується схематичними стрічками з лаку або навіть штампованим орнаментом – колом з ов. Також наприкінці V ст. до н.е. посудина декорується головою лева, що навіть може замінити шию та горло аску. Цей тип продовжує використовуватись у IV ст. до н.е., коли стає вкрай популярною, хоча червонофігурне декорування поступово зникає.

Отже, з розвитком форми постала потреба закрити верхню частину аску, що тепер вже мала отвори. Тож виникає тип асків з кришками. Ріжок може бути у формі голови лева, деякі у формі трубочки. Характерною рисою є кришечка, яка має з внутрішньої частини два напівкруги один навпроти іншого для того щоб при повороті не пролилося жодної краплини. Аск повністю покритий лаком. Ймовірно цей тип відноситься до першої половини IVст. до н.е. (Sparkes, Talcott 1970, p. 157-160).

При дослідженні керамічних колекцій, в нашому випадку з Ольвії, дуже часто виникає ряд питань, пов'язаних з виділенням того, чи іншого типу посуду серед великої кількості маленьких фрагментів вінець, стінок чи денець чорнолакових посудин. Окрім того, посуд закритого типу виготовляли в чорнолаковій техніці дуже рідко, порівнюючи з відкритими типами посуду.

Переважну більшість знахідок археологічно цілих посудин звісно ж знаходили на території некрополей різного часу.

Тип асків під назвою «гутус» відрізняється положенням ріжка. Він знаходиться на вершині довгої вертикальної шийі; тіло цибулеподібної форми, стоїть на низькій ніжці, ручка кільцева. Порівнюючи з іншими типами асків, він зустрічається доволі часто (Егорова 2017, с.106).

Ранні екземпляри цього типу, що відноситься до початку IV ст. до н.е. мають широку ніжку, нижня частина якої не покрита лаком. З розвитком форми, ніжка стає вищою та меншою, тіло стає вище та вузьким, шия видовжується та горло розширюється ще більше. Деякі екземпляри мають кут при переході стінок до ручки, проте ця відмінність поки не має чіткої прив'язки до часу. Іноді тіло прикрашають вертикальними канелюрами (Sparkes, Talcott 1970, p. 157-160).

Наступний тип чорнолакового посуду, ймовірно, можна назвати аналогом сучасного дитячого ріжку (feeder). У вітчизняній літературі цю форму називають «гутус», проте в у наведеній нами типології так називають спеціальний тип асків. Призначення посудини для годівлі дітей доводить як її зручна форма, так і деякі зображення маленьких дітей на цих посудинах.

Тож, давні майстри виготовляли й дитячий посуд у чорнолаковій техніці. «Ріжок» почали виготовляти в IV ст. до н.е., він представляє собою закриту посудину з більш-менш закритою верхньою частиною та тонким трубкоподібним носиком з одного боку. Можуть бути деякі варіації – наприклад наявність вертикальної

ручки та пласкої верхньої частини; відкрите вмістище зверху або закрите з отвором посередині. Варіант з вертикальною ручкою та відкритим верхом дуже часто має штампований орнамент.

Деякі посудини мають сліди від зубів на носику, за їх характером можна припустити, що ці посудини використовували діти віком від дев'яти місяців або інваліди. Подібність форми до деяких типів асків наводить на думку про подібне використання посуду – для зберігання олії, наповнення ламп. Часто ці посудини знаходяться серед поховального інвентарю (Sparkes, Talcott 1970, p.161).

Досить незвичною варіацією посудин для олії є глечики для олії («parfume-pot»). Головною особливістю цієї форми є дуже широке горло, що нагадує воронку, при дуже вузькій шийці (Sparkes, Talcott 1970, p. 162).

Що стосується орнаментування закритих форм чорнолакового посуду, то штампований орнамент на них зустрічається значно рідше, ніж на відкритих формах.

Для закритих типів посуду характерні орнаменти, що наносилися по зовнішній стороні. На лекіфах та гутусах 425–400 рр. до н.е. – IV ст. до н.е. бачимо різноманіття елементів: листя плюща, симетричні ряди маленьких та великих однакових об'ємних куль, пальметки різних розмірів, язички, ови біля шийок, унікальним для цього типу посуду є зображення «діамантів» – у формі маленьких ромбів, ніби підвіски. Меандр є характерним елементом орнаментативної лекіфів та амфорісків (Sparkes, Talcott 1970, p.26; Чечуліна 2016). Штампованими орнаментами прикрашали й чорнолакові ойнохої – з'єднаними між собою пальметками на плічках, або ж колами з ов на самому тулові (Gill 1990, p.369). Цей тип посуду прикрашали штампованим орнаментом з VI ст. до н.е. (Talcott 1935, p.489).

Посуд закритого типу теж нерідко прикрашався ззовні. Для чаш 450–425 рр. до н.е. спостерігаємо наступні: поєднання зображень плюща та пальметок (по дві одиниці), зображення пальметок між рельєфними канелюрами, відокремлені лініями, вертикальні язички різних розмірів, зображення лотоса, з'єднані між собою лініями (Чечуліна 2019; Буйских, Форнасьє 2016, с. 51–52).

Таким чином, проаналізовано сучасну типологію аттичної чорнолакової кераміки закритого типу, яка досі не втрачає своєї актуальності. Майже усі типи були знайдені й на полісах Північного Причорномор'я, в тому числі й Ольвії, що підтверджує активні економічні зв'язки полісу з Афінами та Аттичним регіоном загалом. Слід зауважити, що при подальшому дослідженні матеріалів з міст Північного Причорномор'я, слід керуватись даною типологією при визначенні типів, підтипів та надання датування подібному виду посуду. Проте слід пам'ятати, що через фрагментарність даного матеріалу, не завжди можна визначити тип посуду. Саме тому, велика кількість кераміки досі не атрибутовано, чи атрибутовано невірно, що відкриває нові можливості до вивчення вже відомого матеріалу та виправлення вже встановлених датуваль.

ЛІТЕРАТУРА

Буйских, А. В., Форнасьє, Й., Кузьмищев, А. Г. 2016. Предместье Ольвии в свете новых украинско-германских исследований. *Записки Института истории материальной культуры РАН*, 14, с. 46–58.

Егорова, Т. Е. 2017. *Античная чернолаковая керамика из собрания Государственного музея изобразительных искусств имени А.С. Пушкина*. Москва: МГУ имени М. В. Ломоносова.

Егорова, Т. Е. 2009. *Чернолаковая керамика IV–II вв. до н.э. с памятников Северо-Западного Крыма*. Москва: МГУ имени М.В. Ломоносова.

Папанова, В. А. 2000. Чернолаковая керамика из семейно-родового участка некрополя Ольвии. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, вип. VIII, с. 194–16.

Парович-Пешикан, М. 1974. *Некрополь Ольвии эллинистического времени*. К: Наукова думка.

Рогов, Е. Я. 2011. *Некрополь Панское – 1 в Северо-Западном Крыму*. Симферополь: БФ «Деметра».

Рогов, Е. Я., Тункина, И. В. 1985. Расписная и чернолаковая керамика из некрополя Панское-1. *Археологические вести, вып.5.*, с. 159–175.

Русяева, А. С., Назарчук, В. И. 2006. Аттическая керамика. В: В.Н. Зинько (ред.). Древнейший теменос Ольвии Понтийской, МАИЭТ, Suppl. 2. Симферополь: Институт востоковедения им. А.Е.Крымского НАНУ, с. 169–177.

Скуднова, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии*. Л: Искусство.

Стоянов, Р. В. 2005. Расписная и чернолаковая столовая керамика из некрополя Херсонеса Таврического V–I вв. до н.э. *БИ*, вып 8, с. 39–52.

Стоянов, Р. В. 2007. Комплекс керамики второй четверти IV – середины III вв. до н. э. из северо-восточного района Херсонеса Таврического. *Hyperboreus*, Vol. XIII, Fasc. 1/2., с. 245–282.

Чечуліна, І. О. 2016. Штампований орнамент на аттичній чорнолаковій кераміці з Ольвії. *Археологія*, № 2, с. 29–38.

Чечуліна, І. О. 2019. Зовнішній штампований орнамент на аттичній чорнолаковій кераміці з Ольвії. *ЕМІНАК*, 1 (25), с. 126–136.

Alexandrescu, P. 1966. La necropole tumulaire (Fouilles 1955–1961). *Histria*, II. Bucuresti.

Gill, David W. J. 1990. Stamped palmettes and an attic black-glazed oinochoe. *Oxford Journal of Archaeology*, Vol.9, issue 3, p. 369–372.

Handberg, S., Peterson J. H. 2010. Black-glossed pottery. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century A.D.* Aarhus, p.187–196.

Rotroff, S. I. 2006. Hellenistic Pottery. The plain wares. *The Athenian Agora*, Vol. XXXIII. NJ. Princeton.

Sparkes, Brian A., Talcott, Lucy, Richter, Gisela M. A. 1970. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. Part 1. *The Athenian Agora*, Vol. 12, Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Talcott, L. 1935. Attic Black-Glazed Stamped Ware and Other Pottery from a Fifth Century Well. *Hesperia*, vol. 4. 3. p. 476–523.

REFERENCES

Buisykh, A. V., Fornase, Y., Kuzmyshchev, A. H. 2016. Predmeste Olvyy v svete novikh ukraynsko-hermanskykh yssledovanyi Olbian suburb in the light of new Ukrainian-German studies. *Zapysky Ynstytuta ystoryy materalnoi kulturi RAN*, 14. 46–57. [in Russian].

Egorova, T. E. 2017. *Antichnaya chernolakovaya keramika iz sobraniya Gosudarsvtennogo muzeya izobrazitelnykh iskusstvo imeni A.S. Pushkina*. Moskva: MGU imeni M. V. Lomonosova.

Egorova, T. E. 2009. *Chernolakovaya keramika IV–II vv. do n.e. s pamyatnikov Severo-Zapadnogo Kryma*. Moskva: MGU imeni M.V. Lomonosova.

Papanova, V. A. 2000. Chernolakovaya keramika iz semeyno-rodovogo uchastka nekropolya Olvii. *Starozhitnosti Stepovogo Prichornomor'ya i Krimu*. vip. VIII. s. 194–16.

Parovich-Peshikan, M. 1974. *Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni*. K: Naukova dumka.

Rogov, E. Ya. 2011. *Nekropol Panskoye – 1 v Severo-Zapadnom Krymu*. Simferopol: BF «Demetra».

Rogov, E. Ya., Tunkina, I. V. 1985. Raspisnaya i chernolakovaya keramika iz nekropolya Panskoye–1. *Arkheologicheskiye vesti*, vyp.5.. s.159–175.

Rusyayeva, A. S., Nazarchuk, V. I. 2006. Atticheskaya keramika. In: V.N. Zinko (ed.). *Drevneyshiy temenos Olvii Pontiysskoy*. MAIET. Suppl. 2. Simferopol: Institut vostokovedeniya im. A. E. Krymskogo NANU. s. 169–177.

Skudnova, V. M. 1988. *Arkhaicheskiy nekropol Olvii*. L: Iskuststvo.

Stoyanov, R. V. 2005. *Raspisnaya i chernolakovaya stolovaya keramika iz nekropolya Khersonesa Tavrisheskogo V–I vv. do n.e.* BI. vyp 8. s. 39–52. Stoyanov, R. V. 2007. Kompleks keramiki vtoroy chetverti IV – serediny III vv. do n. e. iz severo-vostochnogo rayona Khersonesa Tavrisheskogo. *Hyperboreus*. Vol. XIII. Fasc. 1/2., s. 245–282.

Chechulina, I. O. 2019. Zovnishnii shtampovanyi ornament na attychnii chornolakovii keramitsi z Olvii. *EMINAK*, 1 (25), s.126–136.

Chechulina, I. O. 2016. Shtampovanyi ornament na attychnii chornolakovii keramitsi z Olvii. *Arkheolohiia*, 2, s. 29–38.

Alexandrescu, P. 1966. La necropole tumulaire (Fouilles 1955–1961). *Histria*, II. Bucuresti.

Gill, David W. J. 1990. Stamped palmettes and an attic black-glazed oinochoe. *Oxford Journal of Archaeology*, Vol.9, issue 3, p.369–372.

Handberg, S., Peterson, J. H. 2010. Black-glossed pottery. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century A.D.* Aarhus, p.187–196.

Rotroff, S. I. 2006. Hellenistic Pottery. The plain wares. *The Athenian Agora*, Vol. XXXIII. NJ. Princeton.

Sparkes, Brian A., Talcott, Lucy, Richter, Gisela M. A. 1970. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. Part 1. *The Athenian Agora*, Vol. 12, Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Talcott, L. 1935. Attic Black-Glazed Stamped Ware and Other Pottery from a Fifth Century Well. *Hesperia*, vol. 4. 3. p. 476–523.

I. O. Chechulina

TO THE TYPOLOGY OF "CLOSED FORMS" OF ATTIC BLACK-GLAZED POTTERY

Studies devoted to the comprehensive analysis of attic black-glazed pottery, which occupy a very prominent place in the world of antic archaeology. Attic black-glazed pottery have always impressed the researchers with their refinement, color quality and variety of shapes. However, this kind of attention to this pottery is due to those dating opportunities that opens the study of them. After all, according to the morphological features and the type of stamp, black-glazed pottery can be a very narrow chronological indicator, which helps to date the whole archaeological complexes.

Finds of Attic tableware and ceremonial ware in the North Black Sea region are mass, and that is why they are so important since they provide information for detailed chronology of ancient material. The black-glazed ware with stamps can be particularly distinguished in this vast number of finds, because stamps together with the morphology of forms allow determining the most correct dating of the ware and identifying the type of this ware.

The dating of certain types of dishes, together with studies of stratigraphy of monuments, enables us to study the composition of attic pottery. This, in turn, contributes to the study of a much broader range of issues related to the development of trade and economic relations between a certain center and the region in general with the ancient Mediterranean.

Incised and stamped patterns are the most popular decoration techniques of black-glazed pottery. This technique of decoration is considered to evolve in the Attic workshops in the middle of the 5th century BC. It was commonly used for ornamentation of «open vases» (type of drinking cups), especially inside on the bottom of the vase. Stamps are also known to be found on the outside of «close vases» (oil flasks). Because stamped ornaments changed over time, they serve as the best dating markers not only for this type of pottery, but also for another material that was found along with the black-glazed ware.

The specificity of Attic black-glazed pottery for the monuments of the region of the Northern Black Sea, in particular – Olbia, and determines the relevance of the proposed study. So, the topic of the thesis is actual and relevant in the context of ancient Greek history, especially history of Great Greek colonization of North cost of Black sea.

Keywords: Northern Black Sea region, Attic black-glazed pottery, stamped ornament, typology.

Т. М. Шевченко

КОРИНФСЬКІ ТЕРАКОТИ В ОЛЬВІЇ: ВИКОРИСТАННЯ ТА МІСЦЕВІ ІМІТАЦІЇ

Розглядаються підвісні фігурки з рухомими кінцівками, які виготовлялися у Коринфі в пізньоархаїчному та класичному періодах. Ці теракоти відображають звичай використання у Північному Причорномор'ї зображень богів або учасників культу підвішеними. Для цього їх імпортували або виготовляли подібні фігурки за коринфським зразком. Цікаво розглянути питання, в яких культурах і в який спосіб використовувалися такі зображення.
Ключові слова: античні теракоти, Ольвія, Коринф, пізньоархаїчний і класичний періоди.

Теракотові фігурки з підвісними кінцівками пізньоархаїчного і класичного періодів, які виготовляли в Коринфі і використовували в різних частинах Еллади, мали доволі стандартний і однотипний вигляд. Це зображення жінок з хвилястим волоссям до пліч, в високих розширених вгорі головних уборах та в хітонах, зображення яких видно лише до поясу. Загалом, фігурка являла собою лише голову з тулубом, до якого кріпилися недбало виготовлені вручну кінцівки. Варіації в цих зображеннях незначні. Зокрема, зразки початку V ст. до н.е. виділяються витягнутими пропорціями і слабкою деталізацією хітонів (Силантьєва 1972, с. 36–37), а класичного періоду – рельєфно показаними або складками одягу, або мускулатурою живота (Скуднова, Славин, Клейман 1970, № 25, табл. 29,3; Силантьєва 1972, с. 40; Силантьєва 1974, с. 17, № 18, 19, табл. 4, 1,3; Bilde 2010, p. 252, pl. 133 та ін.).

Обидва варіанти цього типу теракот відомі в Ольвії. Прикладом є колекція таких зображень, що зберігається в наукових фондах Інституту археології НАН України. Фігурки походять з розкопок різних років в Ольвії, а також на її хорі. Більшість із них опубліковані (Козуб 1971, с. 173–174; Буйских, Бураков 1984, с. 246; Крыжицкий и др. 1989, с. 86–88; Шевченко Т. 2010, с. 100–102, рис. 7,3, 8), ширше розглянути їх спонукає виявлення місцевих імітацій та поява нових інтерпретацій їх культового використання.

До найбільш ранніх, архаїчних, належить добре збережена фігурка з розкопок С. Б. Буйских і А. В. Буракова на хорі Ольвії (ОЭ-82.Адж-1.24/124). Знайдено її в напівземлянці поселення Аджигол 1 (Буйских, Бураков 1984, с. 246; Крыжицкий и др. 1989, с. 86–88, рис. 33, 4). Зображення відрізняється доволі великим обличчям (рис. 1,2). Риси показані чітко, як і хвилясте волосся, що обрамлює його. З розкопок в Ольвії на чолі з Л. М. Славиним походить ще одна подібна фігурка, інв. № О-68/2913 (рис. 1,1). Знайдена вона в землянці на західній околиці міста, яку досліджувала Ю. І. Козуб (Славин 1968, інв. опис; Козуб 1971, с. 173–174). Отвір в калафі має діаметр 0,3 см. Для підвішування рук пророблено виступи і отвори в них. В обох статуетках діаметр отворів для кріплення рук дорівнює 0,25 см. В обох з трикутних виступів для підвішування ніг збереглися лише центральний і половина лівого. Діаметр отворів для кріплення ніг теж однаковий: 0,2 см. Його робили в кожному виступі окремо. Зворотна сторона пласка і ледь увігнута. Статуетки можна віднести до другого варіанта першого типу коринфських підвісних фігурок з плечима-виступами, який відносять до початку V ст. до н. е. (Силантьєва 1972, с. 37; Higgins 1954, p. 249. pl. 132).

Вочевидь, цим же часом слід датувати фрагмент від аналогічної статуетки із зображенням тулуба (рис. 1,3), знайдений на ділянці НГС у 1999 р. (Bilde 2010, p. 457, P-160, pl. 343). Фрагмент теракоти з інв. № О-62/1629 є зображенням голови (рис. 1,4). Він знайдений в будинку північної частини ольвійської агори. З того ж житла походить свинцева сокира і ливарна форма для її виготовлення, а також фрагменти ще двох теракот (Славин 1962, інв. опис). Тобто можна казати про культовий комплекс, пов'язаний з вшануванням божеств у колі мешканців ойкоса. Поверхня головного убору і обличчя сильно згладжена, деталі його ледь проглядаються. Очевидно, теракота була виготовлена в стергій формі. Однак, сумарно по-

казане волосся і полос схиляють до висновку про те, що статуетка належала до раннього типу і може датуватися початком V ст. до н.е. Головний убір майже циліндричний, краї заокруглені і дещо увігнуті. На його горизонтальній поверхні по центру зроблено отвір з діаметром 3,5 мм. На рівні відбитої шиї діаметр його сягає 1 мм.

До більш пізнього варіанту коринфських теракот, де чітко позначено груди і складки одягу по боках на ділянці талії (Силантьєва 1972, с. 36–44), належать фігурки з інв. № О-63/1555 і О-68/3654. Вони містять зображення тулуба, голови обох не збереглися (рис. 2). Перший знайдено в будинку центрального кварталу (Борисов 1963, польовий опис). Внизу обох теракот одним проколюванням через усі три виступи зроблено отвори завтовшки 1,5 мм. На рівні пліч крізь тулуб зроблено отвір для кріплення верхніх кінцівок також однакових розмірів: діам. 2 мм. На ділянці сколу лівого плеча однієї з теракот цей отвір розширюється до 3 мм. Відрізняються ці фігурки лише відтінком глини. Одна з них більш бліда, інша має рожевуватий колір.

Окремо знайдені також кінцівки підвісних фігурок. При розкопках цитаделі виявлена нога, оббита вгорі на рівні отвору для підвішування (інв. № О-67/1177) (Славин 1967, інв. опис). Він був зроблений в диску, утвореному стисканням верхівки деталі (рис. 2, 4). Стопа знаходиться під тупим кутом до гомілки. Від іншої підвісної кінцівки вціліла верхня частина (інв. № О-64/763; рис. 2,3). Знайдено її на ділянці Е6, яку займали житлові будинки в районі агори (Славин 1964, польовий опис). Діаметр круглих отворів для підвішування однаковий і становить 0,2 см. Фрагменти без сумніву належали коринфським підвісним теракотам, про що свідчить якість глини, розміри і форма. Це були різні фігурки, адже глина цих кінцівок відрізняється, одна дещо блідіша, інша на деяких ділянках має плями рожевуватого кольору.

На ділянці теменоса розкопками Е.І. Леві у 1959 р. (28) було знайдено фрагмент торсу (О-59/6574). Розміри: вис. 3,5 см, шир. 2,0 см, товщ. 1,7 см. Фрагмент оббитий з усіх сторін, містить праву частину торсу фігурки з отвором для підвішування правої руки (рис. 2, 5).

Теракота виготовлена у формі, але не з зовсім суцільної глини, як аналогічні фігурки, імпортовані з Коринфу. На ділянці торсу вона була пустотіла, хоча порожнина – невелика, сильно звужена до правого краю. Для прикріплення рук по сирій глині було зроблено наскрізний круглий отвір (діам. 0,5 см, найб. вціліла глиб. 1,2 см). Зображення було не деталізоване, як і на аналогічних ранніх коринфських підвісних фігурках в полосах на голові (Higgins 1954, pl. 131–132, Nr. 909–913). На фігурці немає спеціальних виступів для отворів, у які мали кріпитися рухомі руки, як на деяких зразках, тож торс виглядає природно, з плавними переходами від плечей до талії. Такою самою є повністю вціліла фігурка з Британського музею (Higgins 1954, pl. 132, Nr. 909). Груди не виділені рельєфно, що теж властиво для ранніх із цих фігурок, датованих початком V ст. до н.е. Глина світло-коричнева, з незначними дрібними домішками вапняку.

Поверхня фрагмента рясно вкрита червоною фарбою. Таке розмалювання відрізняє цей екземпляр від усіх інших, відомих в Ольвії та поза її межами. Випадки, коли на цих фігурках вціліла фарба загалом рідкісні. Причому, зазвичай фарбою на тулубі малювали орнаменти. Тут же вся поверхня вкрита густим шаром пігменту.

Від фігурок, виготовлених у Коринфі, цей фрагмент відрізняє і характер глини, і спосіб виготовлення, і особливості декору. Фігурка, скоріш за все, є імітацією коринфських теракот, зробленою в іншому античному центрі. Тут чітко показано, що персонаж був одягнений в червоне. Цей колір вбрання був показником урочистості, що відповідає зображенням божества і проведенню культів.

Зі всіх фігурок і їх вцілілих частин виділяється також фрагмент з інв. № О-63/1294 (рис. 1,5), що містить нижню частину тулуба. Він цікавий, перш за все, матеріалом, з якого його виготовлено. Якщо глина всіх коринфських виробів світло-коричнева, іноді з відтінками блідо-рожевого, добре відмулена, доволі тверда і якісна, то тут

бачимо зовсім іншу картину. У нашому випадку глина темно-червоного кольору, пориста, з білими вкрапленнями кварцу. Крім того, саме зображення відрізняється низькою якістю. Пропорції фігурки змінено, вона вужча, ніж її коринфські аналоги.

Фрагмент знайдено в будинку центрального кварталу Ольвії, на тій самій ділянці, що й теракоти класичного періоду (Борисов 1963, польовий опис). Оббита верхня частина фігурки, виступи для підвішування нижніх кінцівок сколоті на рівні отвору діаметром 1,5 мм. Чітко видно, що отвір було зроблено разом через всі три виступи. Не дивлячись на фрагментарність, можна визначити датування. Виступи для кріплення ніг, що йдуть прямо з нижнього краю хітона, характерні для раннього, пізньоархаїчного, типу підвісних статуєток, на відміну від більш пізніх, де для цих виступів подовжено нижню частину фігурки. Є всі підстави припускати, що теракота виготовлена в місцевій майстерні одного з південнопричорноморських полісів. Очевидно, використовувалася привізна форма, при чому вже дуже стерта, адже обриси зображення вже зовсім нечіткі.

У літературі вже зазначалося, що в порівнянні з іншими центрами імпорту короластики, коринфських теракот в Ольвії мало (Русяєва 1982, с. 37). Знахідки підвісних фігурок трапляються, крім Коринфа (Davidson 1952, р. 33. № 130. pl. 9), в багатьох античних поселеннях Греції (Higgins 1954, р. 252 – 253, № 909 – 911, 924 – 928, pl. 131, 133; Mollard-Besques 1954, № C93, C159, C215, C566, C567 pl. LXXI, LXXIX, LXXXIV, XCIX). Зокрема, у Північному Причорномор'ї ці фігурки відомі на Боспорі, в Херсонесі і в Нижньому Побужжі (Гриневич 1930, с. 114; Кастанаян 1970, с. 118, № 2, табл. 57,2; Силантьєва 1972, с. 36; Силантьєва 1974, с. 8, № 18, 19; Русяєва 1982, с. 112 – 113; Шевченко А. 1998, с. 63).

Різнманітні жіночі фігурки з підвісними кінцівками в Греції відомі з часів геометричного стилю (Neils, Oakley 2003, р. 267 – 268; пор.: Качури 1963, с. 145). Однак, відмінні між собою типи зображень можуть відповідати культурам різних божеств. В аналізованих коринфських теракот пласка добре заглажена зворотна сторона. Це відрізняє їх як від згаданих ранніх підвісних фігурок, так і від аттичних теракот класичного періоду. Зворот останніх теж не пророблявся в деталях, але хоча б окреслено силует и схематично показані загальні риси.

Тож фігурки коринфських майстерень безсумнівно призначались для огляду виключно з фронтальної сторони. При виготовленні заготовка зрізалася вздовж контурів країв форми, таким чином отримували рівну пласку поверхню. Іншими словами, вже при виготовленні враховувалося функціональне призначення теракот; а саме, використання їх в підвішеному вигляді, при чому зворотною стороною прикладеною до вертикальної площини.

Форма культових зображень була зумовлена способами їх використання в тих чи інших ритуалах. Різні групи теракот мали своє вузьке призначення. Сама наявність отворів для підвішування для деяких дослідників слугує аргументом при визначенні теракот як вотивів (Burr Thompson 1954, р. 78; Neils, Oakley 2003, р. 267 – 268). Втім, в дарунок богам приносились і теракоти, які ставили на жертвні столи чи інші горизонтальні поверхні.

Отвори робили безпосередньо при виготовленні в теракотах різних типів. Це відомі з архаїки фігурки птахів (Белов 1970, № 50; Кобылина 1970а, с. 10; Силантьєва 1974, № 16), в одиничних випадках – інших тварин (Дашевская 1970, с. 65), мініатюрні маски, що зображають діонісійських героїв, іноді одягнених в площинний вінок (Белов 1970, № 15 – 17; Леви 1970, № 43; Пругло 1970б, № 24; Скуднова, Славин, Клейман 1970, № 37; Силантьєва 1974, № 55, 182, 184 – 187; Масленников 2007, с. 25, 118). З отворами також виготовлялись деякі зображення богинь в вигляді протомпівфігур (Белов 1970, № 3; Кобылина 1970б, № 1,6; Леви, Славин 1970, № 2; Петерс 1970, № 1; Скуднова 1970, № 11 – 14, 18 – 20, 22; Скуднова, Славин, Клейман 1970, № 2, 4, 40; Яценко 1970, № 1; Силантьєва 1974, № 30; Скуднова 1988, с. 146; Шевченко А. 1998, с. 63). Переважно підвісні в Північному Причорномор'ї – елліністичні односторонні фігурки Ерота-Танатоса (Белов 1970, № 12, 26; Клейман

1970, № 9; Леви 1970, № 36, 37; Наливкина 1970, № 11). І нарешті, підвішувались теракоти з рухомими кінцівками. До них належать аналізовані жіночі зображення пізньоархаїчного і класичного періодів (Кастанаян 1970, № 2; Кобылина 1970б, № 10; Силантьєва 1974, № 18, 19; Скуднова, Славин, Клейман 1970, № 25) і чоловічі – перших століть нашої ери, які зображають або містів, боспорського виготовлення (Пругло 1970а, № 4; Пругло 1970б, № 31, 32; Марченко 1974, с. 38–46), або римських воїнів, поширених в Малій Азії і Причорномор'ї (Савельєва, Савельєв 2012, с. 42–47).

Більш масивні односторонні теракоти, зокрема протоми, підвішували на стіну. Отвори в них зроблені на звороті, причому способи кріплення різні в архаїчних або, наприклад, елліністичних теракот. У цьому значенні розглянуті коринфські фігурки тяжіють до архаїчних підвісних теракот, отвори в яких розташовували безпосередньо в зображенні (Шевченко Т. 2010, с. 102). Для кріплення більш пізніх фігурок виготовляли спеціальний валик, що слугував для виготовлення отвору (Ильина 2007, с. 337–353). Враховуючи незначні розміри більшості підвісних теракот і знахідки їх в житлах, можна припустити, що вони призначалися для культів, які відбувалися в домашніх святилищах. В рідкісних випадках, коли автори розкопок фіксують просторове розташування теракот в межах житла, ми дізнаємося про їх знахідку біля стіни чи в кутку приміщення (Масленников 2007, с. 17). Невеличкі маски найчастіше використовували як *oscilla*: для прикрашання ними гілок дерев під час свят і культових дійств (Bedello 1990, р. 3). Фігурки птахів, а саме, голубів, підвішувалися до стелі, як це підтверджують знахідки зі святилищ на честь Афродіти (Наливкина 1952, с. 336; Ильина, Муратова 2002, 115–121). Кріплення для цього фіксувалося в отворі на рівні зображення спини фігурки. Точно так само, отвір для підвішування коринфських фігурок з рухомими кінцівками проходить по вертикальній осі. Але, на відміну від птахів, для огляду не підготований зворот жіночих зображень. А отже, підвішувалися вони, як вже вказувалося, до вертикальної площини.

Такі теракоти могли навішувати на себе або чіпляти на одяг під час виконання культових дій. В Геродота Анахарсіс влаштував святкування на честь Матері богів на зразок того, який бачив в Кізіку, «тримаючи в руках тімпан і обвісившись священними зображеннями» (τύμπανον τε ἔχων καὶ ἐκδησάμενος ἀγάλματα) (Herod. IV. 76.). На цей пасаж уже зверталася увага в трактуванні зображень медальйонів на фігурках Матері богів на троні (Денисова 1981, с. 52). З підвішеним на стрічці горгонейоном зображали не тільки Матір богів, а й Афіну, інших богинь, яких представляли стоячи (Winter 1903, S. 127b № 1; Muratova, Pyina 2012, р. 224). Серед підвісних теракот Ольвії відомі маски медузи-горгони, однак вони мініатюрні (Леви 1970, № 48) і не відповідають масивним горгонейонам на грудях богинь. Висувалися припущення про те, що так само підвішувалися зображення Матері богів і Аттіса (див. Денисова 1981, прим. на с. 70 з літ.). Можливо, ритуал обвішування священними зображеннями існував і в інших культурах. Підвішені глиняні фігурки або їхні кінцівки погойдувалися і дзенькали при рухах зодягненого в культовий стрій. Це могло додавати ефекту урочистості ритуалам. Вчасно також згадати гіпотезу про існування вірувань, за якими передзвін відганяв злих духів, на зразок *παύνη καμπεσίνη*, згадуваних в орфічних поемах (Kern, fr. 34) (Burr Thompson 1963, р. 121; Зубарь 1990, с. 74).

Саме тому теракоти з рухомими кінцівками трапляються і в похованнях, адже такі фігурки потрапляли в могилу з шатами померлого, учасника чи жерця відповідних культів. Можливо, їх клали в могилу посвяченого в містерії, що продовжував святкування і на тому світі. Знахідки теракот в похованнях можуть відображати уявлення про життя після смерті. Таким приношенням небіжчику могли позначати його наближеність до того чи іншого божества, в культі якого використовували той чи інший тип фігурок. Важко погодитися з думкою, обґрунтовано розкритикованою ще в ХІХ ст., але й досі повторюваною в літературі, згідно з якою теракоти в могилі були прикрасою посмертного житла або улюбленими речами по-

мерлого (щодо дискусії див.: Кондаков 1879, с. 110–117; Деревицкий 1895, 216–220 з літ.; Higgins 1967, р. 98 with lit.). Скоріш за все, теракоти відображали уявлення родичів про його життя в іншому світі. Поховання, таким чином, ставало ілюстрацією уявлень про життя після смерті, зокрема, набутих в містеріальних культурах. В домашніх святилищах підвішені теракотові крилаті ероти, водоплавні та інші птахи, тощо, вважалися ніби реально присутніми при звершенні релігійних обрядів. У сценах, що зображають епізоди з ритуальної практики, вони літають навколо адорантів, підносять предмети культу або спокійно сидять поряд з ними (зразки живопису див.: Древности... 1854, табл. LII, 1,2; LIII; LIV, 4; LVII; LXII; Smith 1976, fig. 3b, 13, 14, 21; Шталь 2000, табл. 33а, 163а, 170а, 171а; Йорданова-Алексиева 2004, рис. 3, 19, 29, etc.).

На сьогодні культове значення коринфських підвісних фігурок не піддається сумніву, хоча єдності інтерпретації цих фігурок поки нема. Очевидно, слід відмовитися від їх трактування як маріонеток. Суто технологічно неможливо було керувати кінцівками цих фігурок. Це Р. А. Гігінс відкинув припущення, що отвори для підвішування самої фігурки та її кінцівок з'єднувалися (Higgins 1954, р. 248). На фрагментарних теракотах чітко видно, що глибина отвору в полосі доходила не далі, ніж до рівня середини обличчя зображення. В цей отвір вставлявся гачок, в який проселяли мотузку для підвішування або ж саму мотузку. Скоріш за все, це був саме гачок, оскільки на відміну від підвісних архаїчних протом, отвір для їх підвішування робили не наскрізь, а вздовж вертикальної осі фігурки по центру головного убору.

Дослідники єдині в тому, що статуетки були вотивними і зображали жінок в ритуальному танці (Higgins 1954, р. 248, 253), дискутується лише питання, якому саме божеству вони посвячувались. Танці використовувались в культурах багатьох богів, але пам'ятки образотворчого мистецтва доносять до нас свідчення переважно про танці на святах на честь Діоніса або Аполлона. В літературних джерелах нерідко описуються ритуальні танки під час весільних церемоній (Арсентьева 2008, с. 72–75). На жаль, жінки, що танцюють у високих головних уборах, в жодних джерелах не згадані.

Існує кілька версій атрибуції цих фігурок. І. Девідсон вважала їх типовими архаїчними зображеннями Кор (Davidson 1952, р. 33, № 130). Деякі дослідники зараховували їх до контексту культів Артеміди, Гери або Афродіти (Борисковская 1966, с. 39–46; Силантьева 1972, с. 43–44). Також висувалося припущення, згідно з яким фігурки використовувались в межах культу Матері богів (Кобылина 1978, с. 13). Пізніше з'явилася гіпотеза про зв'язок коринфських танцюристок з елевсинським культом на честь Деметри і Кори-Персефони (Зубарь 1990, с. 376–377; Русяева 1982, с. 112–113). Дійсно, в цих культурах відомі ритуальні танці, виконавиць яких нагадують аналізовані теракоти (Силантьева 1972, с. 44; Шевченко А. 1998, с. 63). Цікаве трактування їх як зображень містів (Кобылина 1978, с. 21; пор.: Алексеева 1986, с. 43, № 4). Однак, більше близькі до такого значення боспорські фігурки перших століть нашої ери з чоловічими ітіфалічними образами і предметами-приношеннями для богів або музичними інструментами в руках (Марченко 1974, с. 38–46; Сазанов 1985, с. 18–22). У порівнянні з ними, жіночі фігурки в полосах здаються однотипними, невиразними, спрощеними копіями якогось зразка.

Варто погодитися з підходом, який обрали деякі автори: в атрибуції цього типу теракот слід враховувати перш за все головний убір. Адже саме він відрізняє ці зображення від фігур в танці, представлених у вазописі. Останніх нагадують більш пізні, класичні, фігурки з підвісними кінцівками, найбільш популярні в Аттиці. Цей тип теракотових зображень танцюристок відрізняє відсутність головного убору і зачіска.

Сам по собі полос на голові богині чи її адорантки надає культового значення зображенню. Походження полоса пов'язують з головним убором хеттської богині міста, а ритуальне використання – з весільним строєм нареченої (Merker 2000, р. 182, 271 with lit.). Висловлювалося також припущення щодо його хтонічного значення (Кобылина 1978, с. 10). Досі в літературі не зверталось уваги, що такої форми

полоси – на більшості типів та образів коринфської короластики класичного періоду: богиня стоячи з приношенням в руці, богиня сидячи, у вигляді протоми, фігурки з рухомими кінцівками, чоловіки-симпозіасты, сфінкси, аж ніяк не весільні, а поховальні персонажі. Тож можна резюмувати, що полос був головним убором, пов'язаним з певним ритуальним дійством.

Головний убір найближчої форми увінчує голови деяких жіночих образів сидячи та стоячи (Winter 1903, S. 56. № 6. S. 57. № 2, 3; Higgins 1967, pl. 35, D-E). Ототожнити ці фігурки з культом того чи іншого божества складно, оскільки атрибути здебільшого відсутні. Найчастіше додатковими деталями наділені статуарні зображення. Однак, їх можна пов'язувати з різними культурами.

Можливо зразком для створення аналізованого типу теракот слугувала статуя богині. Учасниці культу вподоблялися їй, зодягаючись в такі самі шати і головний убір. Щоб показати їх рухливість, очевидно в танці, вимагалось щось більше, ніж звичні для того періоду прийоми передачі руху в пластиці. Адже архаїчним образом більш характерна статичність. З цією метою виготовлялися підвісні кінцівки, до речі, грубі і незграбні, у порівнянні з виготовленою в формі основою статуетки. На розглянутих пізньоархаїчних фігурках чітко промодельовані риси обличчя і пасма волосся контрастують не лише з кінцівками, деталі одягу тут теж не показані (рис. 1,1,2). На аналогічних теракотах класичного періоду естетично пророблена верхня частина до пояса, видно навіть делікатні складки одягу, особливо в другому варіанті більш пізніх фігурок (рис. 2). Низ – ліплені від руки ніжки, що кріпляться до трьох виступів і своїм виглядом просто відлякують. Виникає питання, чи були усі деталі фігурок видимими, тобто відкритими глядачеві. Можливо, слід придивитися до припущення Д. Бурр-Томпсон, висловленого щодо іншого типу елліністичних фігурок, які зображали служниць культу Афродіти (Burr Thompson 1963, p. 90–91). На її думку, такі теракоти набували остаточного вигляду після того, як їх одягали в святкові шати, виготовлені з тканини.

Такий процес підготовки теракот до ритуального дійства відповідав підготовці статуй богів перед звершенням культу. В нашому випадку цей одяг міг виготовлятися як плечовим, так і поясным. Тулуб пізньоархаїчних фігурок не пророблений і нічим не прикрашений, тоді як на пізніших теракотах обриси верхньої частини вбрання чітко показані в формі. На деяких фігурках класичного періоду відліли яскраві орнаменти, на ольвійському фрагменті – суцільно червоний верх (Neils, Oakley 2003, p. 267-268). Вочевидь, грубі ліпні ноги і руки теж закривалися яскраво розмальованими прикрашеними хітонами. Ранні фігурки могли повністю «одягати», закриваючи і тулуб, і кінцівки.

Тобто загальноприйняте визначення про те, що такі фігурки зодягнені в короткі хітони не зовсім правильне. Адже показана в глині лише частина вбрання до пояса. Ми не знаємо, яким був одяг з тканини, в який вбирали готові фігурки. Це могли бути короткі хітони, а можливо й довгі, які закривали б незграбні ліплені вручну ноги.

У такому випадку аналізовані фігурки стають дуже близькими до інших типів зображень жінок в широких полосах, які виготовляли Коринфі з кінця VI – початку V ст. до н.е. А саме, у вигляді погрудь (Davidson 1952, № 113, pl. 7; Mollard-Besques 1954, № B95, pl. XII; Силантьєва 1972, с. 34–35, рис. 3) і у вигляді статуеток Кор, зображених стоячи в довгому одязі (Winter 1903, S. 56. № 6. S. 57. № 2, 3; Higgins 1967, pl. 35, D-E). Невеликі погруддя теж використовували підвішеними, про що свідчать отвори над зображенням лоба безпосередньо на рівні головного убору (рис. 3). Обличчя їх дещо більші за розмірами, ніж в теракот з підвісними кінцівками. Зображення, що нижче від шиї, не пророблялося. Складається враження, що плечі, витягнуті але невиразні, слугували просто для фіксування на них одягу з тканини. Оскільки погруддя підвішувалися, то зодягнена в хітон, така теракота виконувала ті самі функції, що й теракоти, розглянуті у статті. Втім, теракоти з рухомими кінцівками – більш численні знахідки. Очевидно, завдяки додатковим властивостям – підвісним кінцівкам, що створюють звук і під хітонами краще, ніж

сама тканина, імітують рухи тіла в танці, вони стали більш популярні, у порівнянні з погруддями. Тому їх виготовлення тривало набагато довше.

Завдяки таким аналогам, можна по-іншому підійти до питання, в культурі якого божества використовувалися вказані фігурки. Погруддя, зважаючи на вибірковість зображення, позбавлені атрибутів. Більш інформативні фігурки стоячі. В їхніх руках нерідко зображали голуба, хоча також вінка, квітки або гранатового плода, в більш пізніх – зайця або ліри. У зв'язку з цим в літературі застосовується узагальнене визначення цього образу, а саме – Кора (Davidson 1952, р. 16. № 97 – 102). Як відомо, перелічені атрибути зображень близьких до підвісних фігурок належать культурам землеробських богів. З голубом найчастіше виступає Афродіта; квіти були в руках дівчат, що гуляли з Корою-Персефоною, коли її викрав Аїд, а гранатовий плід – не двозначний натяк на зв'язок з потойбічним світом, особливо Персефони, що перебуває під землею більшу частину року.

Тож фігурки з підвісними кінцівками, як і їхні статуарні аналоги того ж часу, зображали не головних персонажів культу. Це були або другорядні божества, або учасниці культу, які вподоблялися богині. Саме тому вони рідко бувають єдиними культовими знахідками на об'єкті. Зазвичай, ці фігурки знаходять поряд з іншими культовими зображеннями. Зокрема, фрагменти коринфських фігурок з Ольвії та її хори, які зберігаються в Наукових фондах ІА НАНУ, походять з жител. Одного з них виявлено поряд з теракотовим зображенням богині. Також з п'яти херсонеських фігурок лише одну знайдено на некрополі, інші – в районі житлових кварталів. Дві з них зафіксовано разом зі статуеткою Афродіти, одну – з протомою богині без атрибутів (Гриневиц 1930, с. 114 – 115; Шевченко А. 1998, 64, 66).

В Ольвії в період побутування цього типу фігурок існував громадський культ Афродіти (Русяева 1982, с. 65 – 75). Зважаючи на це, а також на наведені аналоги, видається найпростішим приєднатися до думки, що фігурки з підвісними кінцівками використалися в культурі Афродіти. Втім, цьому заважає той факт, що більшість з них знайдено в домашніх святилищах, де вшановували різних богів. Цікава в цьому значенні знахідка такої фігурки і в фіванському Кабіріоні (Winter 1903, S. 169. № 1, i). Такі статуетки надто малі для прикраси полісного храму. Вони могли бути складовою культового реманенту або ритуального одягу і зберігатися у святилищі до початку святкувань.

Очевидно, обмеженість в часі побутування коринфських теракот не свідчить про занепад культу, в якому їх використовували, а відповідає зміні складових ритуалу. Тобто, при відправленні певного культу в сімейному колі можна було обійтись без ритуальних танців і/або без обвішування, чи просто подзенькування, глиняними фігурками. Однак, відбулося це не відразу, оскільки навіть після припинення їх імпорту з Коринфу, потреба в них в Ольвії не зникла. Про це свідчать фрагменти фігурок, виготовленої вже в Причорномор'ї за привізним зразком.

Таким чином, розглянуті пізньоархаїчні та класичні коринфські теракоти з рухомими кінцівками відображають звичай використання у Північному Причорномор'ї зображень богів або учасників культу підвішеними. Незалежно від того, чи приносили їх в жертву божеству, чи клали в могилу померлого, посвяченого в містерії, вони призначалися для підвішування, оскільки отвір для цього робили при виготовленні. Зважаючи на те, що розміри цих фігурок замалі для їх ефективного використання в оздобленні стін храмів чи домашніх святилищ, можливо, найчастіше вони розташовувалися на грудях жерців або інших учасників культів. Фрагменти коринфських теракот на території ольвійського поліса знайдено в житлових приміщеннях. Це дозволяє вважати, що тут вони використовувалися в родинних культурах. Зважаючи на особливості зображення, є підстави припустити, що остаточного вигляду ці теракоти набували після того, як їх споряджали в одяг з тканини. Тоді закривалися їхні неприглядні ліпні кінцівки, роль яких зводилася до подзенькування для відлякування злих духів та імітування танцю. Ці статуетки зображали не основних героїнь культу, а Кор, що супроводжували богиню, або адорантів під час звершення ритуалів.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеева, Е. М. 1986. Культы Горгиипии. *Советская археология*, 4, с. 34-52.
- Арсентьева, Е. И. 2008. Лекана с изображением хоровода и некоторые вопросы изучения древнегреческого танца. *Труды Государственного Эрмитажа*. ХLI. Античный мир. Искусство и археология. Санкт-Петербург.
- Белов, Г. Д. 1970. Терракоты из Херсонеса. *Свод археологических источников*, вып. Г1-11, с. 70-77.
- Борисковская, С. П. 1966. К вопросу о культе Артемиды в архаическом Коринфе. *КАМ*, Москва, с. 39-46.
- Борисов, Б. В., Василенко, Б. И. 1963. Участок Ю-З дома Центрального квартала. *Дневник. Слабин Л.М. Отчет о работе Ольвийской экспедиции за 1963 г.* Научовий архів Інституту археології НАНУ, ф. е., 1963/9.
- Буйских, С. Б., Бураков, А. В. 1984. Работы на ольвийской периферии. *Археологические открытия* 1982 г.
- Гриневиц, К. Э. 1930. Северо-восточные кварталы Херсонеса Таврического (неизданные материалы раскопок Р.Х. Лепера 1908-13 гг.). *Херсонесский сборник*, вып. III, с. 5-140.
- Дашевская, О. Д. 1970. Теракота из городища Южно-Донузлавское. *Свод археологических источников*, вып. Г1-11, с. 65.
- Денисова, В. И. 1981. *Коропластика Боспора (по материалам Тиритаки, Мирмекия, Илурата и сельской усадьбы)*. Ленинград: Наука.
- Деревицкий, А. Н. 1895. Несколько греческих статуэток из собрания Одесского Общества Истории и Древностей и А.И. Немедова. *Записки Одесского общества истории и древностей*, XVIII, с. 203-250.
- Древности Боспора Киммерийского, хранящиеся в музее Эрмитаже*. Т. 1, 2. Санкт-Петербург, 1854.
- Зубарь, В. М. 1990. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период. *Обряды и верования древнего населения Украины: Сборник научных трудов*. Київ: Наукова думка, с. 61-84.
- Зубарь, В. М. 2005. Религиозное мировоззрение. *Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н.э.* Київ: Стилюс, с. 345-470.
- Ильина, Т. А. 2007. Односторонние терракотовые изображения божеств с городища «Чайка». *Материалы исследований городища «Чайка» в Северо-Западном Крыму: Сборник научных трудов*. Москва, с. 337-353.
- Ильина, Т. А., Муратова М. Б. 2002. Вотивные терракоты из храма на акрополе Пантикапея. *Боспор Киммерийский, Понт и варварский мир в период античности и средневековья*. Керчь, с. 115-121.
- Йорданова-Алексиева, М. 2004. Елински орфически свидетелства. София: ЛИК.
- Кастанаян, Е. Г. 1970. Терракоты из Порфмия. *Свод археологических источников*, вып. Г1-11, с. 118-119.
- Качури, К. А. 1963. О позднеэлладских женских глиняных статуэтках. *Советская археология*, № 2, с. 139-150.
- Клейман, И. Б. 1970. Статуэтки из Роксолан (Никония). *Свод археологических источников*, вып. Г1-11, с. 27-29.
- Кобылина, М. М. 1970а. Терракотовые статуэтки Северного Причерноморья. *Свод археологических источников*, вып. Г1-11, с. 6-22.
- Кобылина, М. М. 1970б. Терракоты из Феодосии. *Свод археологических источников*, вып. Г1-11, с. 78-82.
- Кобылина, М. М. 1978. *Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н.э.* Москва.
- Козуб, Ю. И. 1971. Раскопки западной окрестности Ольвии. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.* Київ.
- Кондаков, Н. 1879. Греческие терракотовые статуэтки в их отношении к искусству, религии и быту. *Записки Одесского общества истории и древностей*, т. XI, с. 75-179.
- Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Бураков, А. В., Отрешко, В. М. 1989. Сельская округа Ольвии. Київ: Наукова думка.
- Леви, Е. И. 1970. Описание терракот теменоса. *Свод археологических источников*, вып. Г1-11, с. 42-49.
- Леви, Е. И., Карасев, А.Н. 1959. Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1959 г. *Научовий архів ІА НАНУ*, ф. е., 1959/11б.
- Леви, Е. И., Славиц, Л. М. 1970. Описание терракот ольвийской агоры. *Свод археологических источников*, вып. Г1-11, с. 38-42.
- Марченко, И. Д. 1974. Марионетки и культовые статуэтки Пантикапея. *Свод археологических источников*, вып. Г1-11, ч. III, с. 38-46.

- Масленников, А. А. 2007. *Сельские святилища Европейского Боспора*. Тула.
- Наливкина, М. А. 1952. Терракоты Мирмекия и Гиритаки. *Боспорские города. I. Материалы и исследования по археологии СССР*, вып. 25.
- Наливкина, М. А. 1970. Статуэтки из Керкинитиды *Свод археологических источников*, вып. Г1-11, с. 66-68.
- Петерс, Б. Г. 1970. Терракоты из городища у с. Михайловка. *Свод археологических источников*, вып. Г1-11, с. 112-114.
- Пруглю, В. И. 1970а. Статуэтки из Илурата. *Свод археологических источников*, вып. Г1-11, с. 114-118.
- Пруглю, В. И. 1970б. Статуэтки из Мирмекия. *Свод археологических источников*, вып. Г1-11, с. 94-100.
- Русяева, А. С. 1982. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI-I вв. до н.э.). Київ: Наукова думка.
- Савельева, К. С., Савельев, О. К. 2012. Терракотовые статуэтки римских воинов з Північно-Західного Причорномор'я. *Археологія*, № 1, с. 42-47.
- Сазанов, А. В. 1985. Происхождение одной группы боспорских ритуальных терракот. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР* вып. 182, с. 18-22.
- Силантьева, П. Ф. 1972. Коринфские терракотовые статуэтки из Пантикапея. *Труды Государственного Эрмитажа*, т. XIII, с. 30-55.
- Силантьева, П.Ф. 1974. Терракоты Пантикапея. *Свод археологических источников*, вып. Г1-11, с. 5-37.
- Скуднова, В. М. 1970. Терракоты из Нимфея. *Свод археологических источников*, вып. Г1-11, с. 83-89.
- Скуднова, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии*. Ленинград: Искусство.
- Скуднова, В. М., Славин, Л. М., Клейман, И. Б. 1970. Описание терракот из Ольвии (города и некрополя). *Свод археологических источников*, вып. Г1-11, с. 49-56.
- Славин, Л. М. 1962. Отчет о раскопках в Ольвии. *Научовий архів Інституту археології НАНУ*, ф. е., 1962/6.
- Славин, Л. М. 1964. Отчет о работе Ольвийской археологической экспедиции 1964 года. Полевая опись. *Научовий архів Інституту археології НАНУ*, ф. е., 1964/12.
- Славин, Л. М. 1967. Отчет о работе Ольвийской экспедиции за 1967 г. *Научовий архів Інституту археології НАНУ*, ф. е., 1967/7.
- Славин, Л. М. 1968. Отчет о работе Ольвийской экспедиции 1968 г. *Научовий архів Інституту археології НАНУ*, ф. е., 1968/12.
- Шевченко, А. В. 1998. Культурные терракоты раннего Херсонеса. *Вестник древней истории*, № 3, с. 53-68.
- Шевченко, Т. М. 2010. Підвісні теракоти з Ольвії та їх використання в культовій практиці. *Археологія і давня історія України*, вип. 3, с. 94-104.
- Шталь, И. В. 2000. *Свод мифо-эпических сюжетов античной вазовой росписи по музеям Российской Федерации и стран СНГ (пелики, IV в. до н. э., керченский стиль)*. Москва: Олма-пресс.
- Яценко, И. В. 1970. Терракоты из городища у санатория «Чайка» в Евпатории. *Свод археологических источников*, вып. Г1-11, с. 68-69.
- Bedello, T. M. 1990. Oscilla, Thymiateria, arulae. Terrecotte votive. In: *Catalogo del Museo provincial Catrpano*, Vol. IV. L.S. Olschki (Ed.) Città di Castello, p. 1–104.
- Bilde, P. G. 2010. Terracottas. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD. Black Sea Studies*, 13, p. 439-463, pl. 327-348.
- Burr Thompson, D. 1954. Three Centuries of Hellenistic Terracottas. Part I: The Late Fourth Century BC. *Hesperia*, vol. XXIII, N. 1, p. 72-107.
- Burr Thompson, D. 1963. *The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*. Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932–1938. Supplementary Monograph 3. Princeton: Princeton University Press.
- Davidson, G. R. *The Minor Objects*. Corinth. Vol. XII. Princeton, 1952.
- Higgins, R. A. 1954. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities*. British Museum. London, vol. I.
- Higgins R. A. 1967. *Greek Terracottas*. London: Methuen.
- Merker, G. S. 2000. The Sanctuary of Demeter and Kore. Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic and Roman Period (Corinth, vol. XVIII, part IV). Princeton; New Jersey.
- Mollard-Besques, S. 1954. *Catalogue Raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains*. I. Epoque préhellénique, géométrique, archaïque et classique. Paris.
- Muratova M., Ilyina T. 2012. "Goddess on a Throne": Changeable Attributes and Changing Attributions. *Archaeology and Linguistics in the Modern World. Exchange of Knowledge in the History of Mankind*. Simferopol; Yalta.

- Neils J., Oakley J. 2003. *Coming of Age in Ancient Greece*. London.
- Smith, H. R. W. 1976. *Funerary Symbolism in Apulian Vase-Painting* (ed. by J.K. Anderson). Berkeley-Los Angeles.
- Winter F. 1903. Die Typen der figurlichen Terrakotten. T. I, II. Berlin; Stuttgart.

REFERENCES

- Alekseeva, E. M. 1986. Kulty Gorgippii. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, p. 34-52.
- Arsenieva, E. I. 2008. Lekana s izobrazheniem khorovoda i nekotorye voprosy izucheniia drevnegrecheskogo tantsa. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*. XLI. Antichnyi mir. Isskustvo i arkheologiya. Sankt-Peterburg.
- Belov, G. D. 1970. Terrakoty iz Khersonesa. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part II, pp. 70-77.
- Boriskovskaia, S. P. 1966. K voprosu o kulte Artemidy v arkhaiskom Koringe. *KAM*, Moskva, p. 39-46.
- Borisov, B. V., Vasilenko, B. I. 1963. Uchastok Ю-3 doma Tsentralnogo kvartala. *Dnevnik*. In: Slavin L. M. Otchet o rabote Olviiskoi ekspeditsii za 1963 g. *Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NASU, f. e., 1963/9*.
- Buiskikh, S. B., Burakov, A. V. 1984. Raboty na olviiskoi periferii. *Arkheologicheskie otkrytiia 1982 g.*
- Grinevich, K. E. 1930. Severo-vostochnnye kvartaly Khersonesa Tavricheskogo (neizdannye materialy raskopok R.Kh. Lepera 1908-13 gg.). *Khersonesskii sbornik*, vol. III, p. 5-140.
- Dashevskaiia, O. D. 1970. Terrakota iz gorodishcha Yuzhno-Donuzlavskoe. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, p. 65.
- Denisova, V. I. 1981. *Koroplastika Bospora (po materialam Tiritaki, Mirmekiia, Ilurata i selskoi usadby)*. Leningrad: Nauka.
- Derevitskii, A. N. 1895. Neskolko grecheskikh statuetok iz sobraniia Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei i A.I. Nemedova. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, vol. XVIII, p. 203-250.
- Drevnosti Bospora Kimmeriiskogo, khраниashchiesia v muzee Ermitazhe*. Vol. 1, 2. Sankt-Peterburg, 1854.
- Zubar, V. M. 1990. O nekotorykh aspektakh ideologicheskoi zhizni naseleniia Khersonesa Tavricheskogo v pozdneantichnyi period. *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 61-84.
- Zubar, V. M. 2005. Religioznoe mirovozzrenie. *Khersones Tavricheskii v tretei chetverni VI – seredine I vv. do n.e.* Kyiv: Stylos, p. 345-470.
- Iliina, T. A. 2007. Odnostoronnie terrakotovye izobrazheniia bozhestv s gorodishcha "Chaika". *Materialy issledovaniia gorodishcha "Chaika" v Severo-Zapadnom Krymu: Sbornik nauchnykh trudov*. Moskva, p. 337-353.
- Iliina, T. A. Muratova, M.B. 2002. Votivnye terrakoty iz khrama na akropole Pantikapeia. *Bospor Kimmeriiskii, Pont i varvarskii mir v period antichnosti i sredneverovia*. Kerch, p. 115-121.
- Yordanova-Aleksieva, M. 2004. *Elinski orficheski svidetelstva*. Sofia: LIK.
- Kastanaian, E. G. 1970 Terrakoty iz Porfmiiia. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part II, pp. 118-119.
- Kachuri, K. A. 1963. O pozdneelladskikh zhenskikh glinianykh statuetkakh. *Sovetskaia arkheologiya*, no. 2, p. 139-150.
- Kleiman, I. B. 1970. Statuetki iz Roksolan (Nikoniiia). *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part I, pp. 27-29.
- Kobyliina, M. M. 1970a. Terrakotovue statuetki Severnogo Prichernomoria. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, pp. 6-22.
- Kobyliina, M. M. 1970b. Terrakoty iz g. Feodosii. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part II, pp. 78-81.
- Kobyliina, M. M. 1978. *Izobrazheniia vostochnnykh bozhestv v Severnom Prichernomir'e v peroye veka n.e.* Moskva.
- Kozub, Yu. I. 1971. Raskopki zapadnoi okrestnosti Olvii. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1968 g.* Kyiv.
- Kondakov, N. 1879. Grecheskie terrakotovye statuetki v ikh otnoshenii k isskustvu, religii i bytu. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, vol. XI, pp. 75-179.
- Kryzhytskii, S. D., Buiskikh, S. B., Burakov, A. V., Otreshko, V. M. 1989. *Selskaia okruha Olvii*. Kyiv: Naukova dumka.
- Levi, E. I. 1970. Opisanie terrakot temenosa. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part I, pp. 42 – 49.
- Levi, E.I., Karasev, A. N. 1959. Otchet o rabote Olviiskoi ekspeditsii LOIA AN SSSR v 1959 g. *Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NASU, f. 1959/115*.

- Levi, E. I., Slavin, L. M. 1970. Opisanie terrakot olviiskoi agory. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part I, pp. 38-42.
- Marchenko, I. D. 1974. Marionetki i kultovye statuetki Pantikapeia. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part III, pp. 38-46.
- Maslennikov, A. A. 2007. *Selskie sviatilishcha Evropeiskogo Bospora*. Tula.
- Nalivkina, M. A. 1952. Terrakoty Mirmekiia i Tiritaki. *Bosporskie goroda. I. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, vol. 25.
- Nalivkina, M. A. 1970. Statuetki iz Kerkinitidy. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part II, pp. 66-68.
- Peters, B. G. 1970. Terraloty iz grodishcha u s. Mikhailovka. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part II, pp. 94-100.
- Pruglo, V. I. 1970a. Statuetki iz Ilurata. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part II, pp. 114-118.
- Pruglo, V. I. 1970b. Statuetki iz Mirmekiia. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part II, pp. 94-100.
- Rusiaieva, A. S. 1982. *Antichnye terrakoty Severo-Zapadnogo Prichernomoria (VI-I vv. do n.e.)*. Kyiv.
- Savelieva, K. S., Saveliev, O. K. 2012. Terakotovi statuetku rymsskykh voyniv z Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomoria. *Arkheolohia*, no. 1, p. 42-47.
- Sazanov, A. V. 1985. Proiskhozhdenie odnoi grupy bosporskikh ritualnykh terrakot. *Kratrie soobshchenia Instituta arkheologii AN SSSR*, vol. 182, p. 18-22.
- Silantieva, P. F. 1972. Korinfskie terrakotovyie statuetki iz Pantikapeia. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, vol. XIII, p. 30-55.
- Silanteva, N. F. 1974. Terrakoty Pantikapeia. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part III, pp. 5-47.
- Shevchenko, A. V. 1998. Kultovye terrakoty rannego Khersonesa. *Vestnik drevnei istorii*, no. 3, p. 53-68.
- Shevchenko, T. M. 2010. Pidvisni terakoty z Olvii ta ikh vykorystannia v kultovii praktytsi. *Arkheolohiia i daunia istoriia Ukrainy*, vol. 3, pp. 94-104.
- Shtal, I. V. 2000. *Svod mifo-epicheskikh siuzhetov antichnoi vazovoi rospisi po muzeiam Rossiiskoi Federatsii i stran SNG (peliki, IV v. do n.e., kerchenskii stil)*. Moskva: Olma-press.
- Yatsenko, I. V. 1970. Terrakoty iz gorodishcha u sanatoriia "Chaika" v Evpatorii. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part I, pp. 68-69.
- Bedello, T. M. 1990. Oscilla, Thymiateria, arulae. Terrecotte votive. In: *Catalogo del Museo provincial Campano*, Vol. IV. L.S. Olschki (Ed.) Città di Castello, p. 1 – 104.
- Bilde, P. G. 2010. Terracottas. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD. Black Sea Studies*, 13, p. 439-463, pl. 327-348.
- Burr Thompson, D. 1954. Three Centuries of Hellenistic Terracottas. Part I: The Late Fourth Century BC. *Hesperia*, vol. XXIII, N. 1, p. 72-107.
- Burr Thompson, D. 1963. *The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*. Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932 – 1938. Supplementary Monograph 3. Princeton: Princeton University Press.
- Davidson, G. R. *The Minor Objects*. Corinth. Vol. XII. Princeton, 1952.
- Higgins, R. A. 1954. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities*. British Museum. London, vol. I.
- Higgins R. A. 1967. *Greek Terracottas*. London: Methuen.
- Merker, G. S. 2000. The Sanctuary of Demeter and Kore. Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic and Roman Period (Corinth, vol. XVIII, part IV). Princeton; New Jersey.
- Mollard-Besques, S. 1954. *Catalogue Raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains*. I. Epoques préhellénique, géométrique, archaïque et classique. Paris.
- Muratova M., Ilyina T. 2012. "Goddess on a Throne": Changeable Attributes and Changing Attributions. *Archaeology and Linguistics in the Modern World. Exchange of Knowledge in the History of Mankind*. Simferopol; Yalta.
- Neils J., Oakley J. 2003. *Coming of Age in Ancient Greece*. London.
- Smith, H. R. W. 1976. *Funerary Symbolism in Apulian Vase-Painting* (ed. by J.K. Anderson). Berkeley-Los Angeles.
- Winter F. 1903. Die Typen der figurlichen Terrakotten. T. I, II. Berlin; Stuttgart.

T. M. Shevchenko

CORINTHIAN TERRACOTTAS IN OLBIA:
THEIR USAGE AND LOCAL IMITATIONS

Late Archaic and Classical terracottas with articulated limbs made in Corinth are analyzed in the article. The set includes finds from Olbia and its chora kept in the Scientific Repository of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences, Ukraine. The analysis of archaeological and literature sources and of fine arts data allows the author to presume that such figurines could have been worn by participants of the cults in the way mentioned by Herodotus. Namely, the members of cultic practices were hanging them on their neck or were attaching them to their clothes during the rituals. Such one-sided terracottas were put into tombs with these clothes. Found in dwellings, they were apparently used mainly in family cults. There is a reason to presume that these figurines obtained their final appearance after being dressed in clothes made of textile. It covered their unrepresentative handmade arms and legs, which role came to tingling for frightening away the evil ghosts and to imitating the dances. These statuettes represented not the main heroes of the cult, but Korai accompanying the goddess, or adherents during the rituals. Because of lack of import of these products from Corinth some of them were produced locally after their Classical types.

Keywords: Ancient Greek terracottas, Olbia, Corinth, Late Archaic and Classical periods.

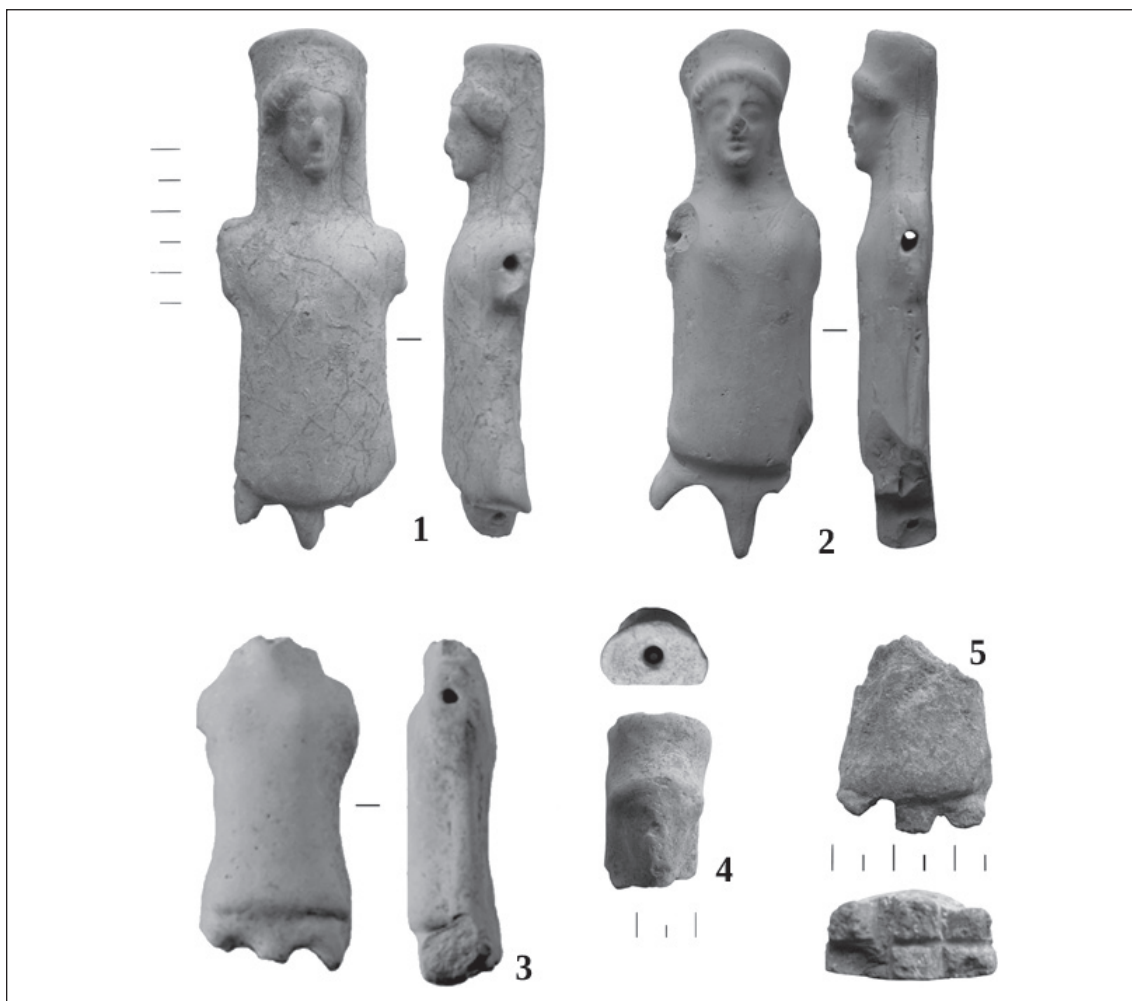
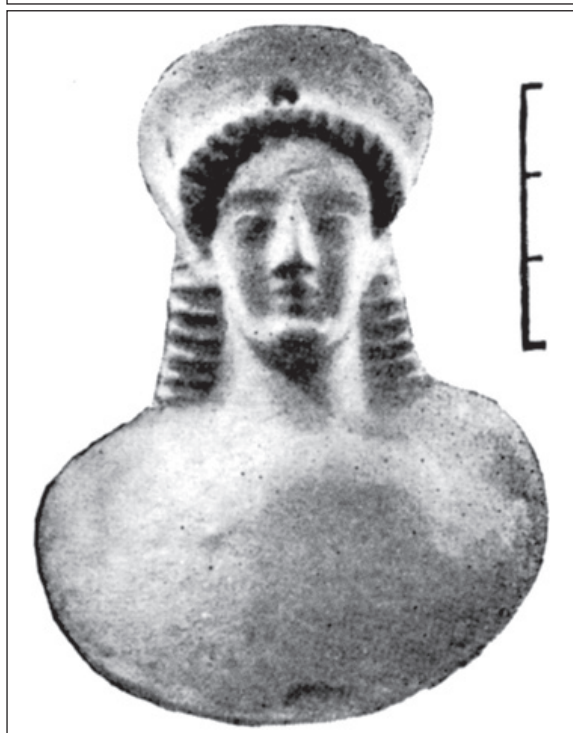

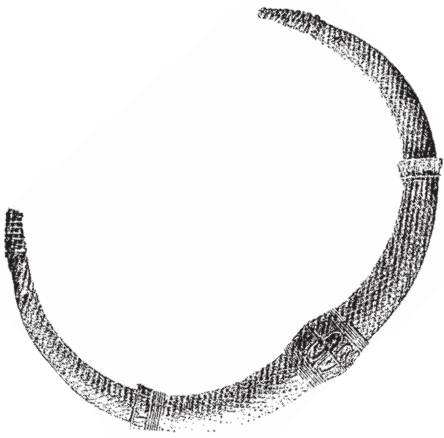
Рис. 1. Підвісні теракоти та їх фрагменти, пізньоархаїчний період, 1–4 виготовлені в Коринфі, 5 – у причорноморському центрі, 1, 3–5 – знайдені в Ольвії, 2 – на хорі: 1) основна частина фігурки, інв. № О-68/2913, за Ю.І. Козуб; 2) основна частина фігурки, ОЭ-82.Адж-1.24/124, за С.Б. Буйських; 3) тулуб фігурки, інв. № О-99/645, за П.І. Більде; 4) голова фігурки, інв. № О-62/1629; 5) нижня частина тулуба, інв. № О-63/1294

▲ **Рис. 2.** Фрагменти підвісних фігурок, 1,2 – виготовлення у формі, 3,4 – ліпні, класичний період: 1) тулуб фігурки, інв. № О-63/1555; 2) тулуб фігурки, інв. № О-68/3654. 3) фрагмент підвісної кінцівки, інв. № О-64/763; 4) фрагментована нижня кінцівка, інв. № О-67/1177

▲ **Рис. 3.** Коринфська підвісна теракота у вигляді погруддя, знайдена у Пантікапеї, за П. Ф. Силантьєвою

Секція:

СЛОВ'ЯНИ ТА
СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ

Д. В. Бібіков

КРИТЕРІЇ ВИДІЛЕННЯ КАМЕРНИХ ПОХОВАНЬ ЕПОХИ ВІКІНГІВ У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І: СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ

У статті аналізуються основні точки зору фахівців на проблему дефініції камерних поховань давньоруської еліти X ст. Сформульовано головні критерії виділення цих пам'яток. Також виокремлено низку більш пізніх обрядових форм, споріднених із поховальними камерами, що відображають вплив християнської ідеології.

Ключові слова: Давня Русь, поховальний обряд, камерні поховання, критерії.

Загально визнано, що матеріали камерних поховань – в числі найбільш інформативних джерел для вивчення широкого кола питань, пов'язаних із становленням Давньоруської держави. Одна з перших проблем, із якими стикається дослідник при розгляді цієї категорії захоронень, полягає у відсутності єдиних і чітких критеріїв їх виділення. За винятком еталонних комплексів, що містили решки вбитих рабинь чи верхових коней, комплекти зброї тощо, науковці об'єднують під цим терміном щоразу різні групи поховальних пам'яток.

Вже перші камерні гробниці, виявлені під час будівельних робіт у Києві в останній чверті XIX ст., привернули увагу любителів старовини незвичністю свого влаштування та багатством поховального інвентарю. Розкопавши одне з них, І. А. Хойновський охарактеризував його як «поховання в дерев'яному зрубі» (Хойновський 1893, с. 40-41). Д. Я. Самоквасов, систематизуючи поховальні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя, окрім «курганів із кострищами», «курганів з поховальними урнами» та «курганів з простими ямами», в окрему групу виділив «зрубні гробниці». До неї ввійшли п'ять поховань, розкопаних самим дослідником: по два – у Седневі та в Левінці, біля Стародуба, та один у Гущині під Черніговом (Самоквасов 1916, с. 77-87).

Т. Арне, ознайомившись із результатами розкопок П. І. Смолічева багатих парних могил у Шестовиці, впевнено пов'язав їх із камерними похованнями, відомими в торгових містах Північної Європи (Arne 1931).

Поховальні пам'ятки Чернігівщини розглядав Б. О. Рыбаков. Окрім комплексів, свого часу перерахованих Д. Я. Самоквасовим, майбутній академік відніс до категорії зрубних гробниць вищезгадані шестовицькі могили, два поховання на Болдіних горах у Чернігові з розкопок самого Д. Я. Самоквасова (у тому числі – не докопане), а також – поховання з конем на Халявчинському шляху на північ від міста, розкопане П. М. Добровольським (Рыбаков 1949, с. 22). На жаль, про останнє залишилася лише коротка згадка (Верзилів 1928, с. 69). Також Б. О. Рыбаков одним із перших пов'язав зрубні гробниці Чернігівщини (довгий час вони вважалися одним із типів місцевих, сіверянських поховань (Самоквасов 1908, с. 16; Смолічев 1925, с. 56, 64)), з аналогічними пам'ятками Києва (Рыбаков 1949, с. 22).

Накопичені за майже сім десятиліть матеріали київських некрополів були систематизовані Л. А. Голубевою. Керуючись морфологічними ознаками (власне, наявністю конструкцій із дерева в могильних ямах), вона виділила шість поховань у зрубних гробницях: №№ 105, 110, 112–114 та 123¹. Ще чотири захоронення, випадково знайдені під час дореволюційних земляних робіт (№№ 103, 108, 117, 118), дослідниця цілком слушно об'єднала з попередньою групою з огляду на спільність обрядових рис та набору інвентарю, хоча прямих вказівок на наявність дерев'яних конструкцій зі зрозумілих причин не залишилося (Голубева 1949, с. 112-114).

Використовуючи матеріали Л. А. Голубевої, Д. І. Бліфельд присвятив окрему працю воїнським похованням у «зрубних гробницях» Середнього Подніпров'я.

¹ Нумерацію київських поховань тут і далі подаємо за каталогом М. К. Каргера [Каргер 1958], поховань чернігівського «Старого кладовища в Берізках» та Шестовиці – за Д. І. Бліфельдом [Бліфельд 1965; Бліфельд, 1977], поховань на Болдіних горах у Чернігові та в Левінці – за Д. Я. Самоквасовим [Самоквасов 1916, с. 85-86].

Загалом таких було нараховано 20: 10 – у Києві, 4 – в Шестовиці, 2 – у Чернігові, 2 – у Левінці, 1 – в Седневі та 1 – у Гущині² (Бліфельд 1954, с. 151-156). Розглядаючи «зрубні гробниці» як різновид дружинних поховань, Д. І. Бліфельд, очевидно, зараховував до перших лише комплекси, котрі містили предмети зброї. Тому він, на відміну від попередниці, не включив до власної вибірки, наприклад, київське захоронення №118. Натомість до цієї вибірки увійшли два поховання з розкопок І. А. Хойновського 1892 р. (№№ 106 і 107) (Бліфельд 1954, с. 153-154), в яких конструкцій поховальних споруд простежено не було, проте знайдено, з-поміж інших предметів, по одному вістрю стріли (Хойновский 1893, с. 24, 28-29). Те саме стосується поховання воїна та жінки №111, здійсненого в ґрунтовій могилі. Наприкінці огляду, суперечачи сам собі, дослідник наводить три приклади жіночих і дитячих поховань у «зрубних гробницях» із Києва та Седнева³ і зрештою доходить висновку щодо належності цієї категорії пам'яток не власне воїнам-професіоналам, а панівній верстві давньоруського суспільства загалом (Бліфельд 1954, с. 156).

Схожий підхід при аналізі київських некрополів використав М. К. Каргер. Дослідник практично ставить знак рівності між «похованнями в підземних дерев'яних зрубках» і інгумаційними «похованнями знатних дружинників», виділивши лише одне жіноче поховання у зрубі – №123. М. К. Каргер усвідомлював, що значна частина подібних пам'яток була виявлена під час дореволюційних розкопок і будівельних робіт, або пограбована ще в Середньовіччі, що дуже суттєво вплинуло на інформативність цих пам'яток. Тому з огляду на виняткове значення поховань цієї групи намагався максимально розширити їх вибірку (Каргер 1958, с. 166). В результаті, до неї увійшло 16 комплексів, а саме: всі, перераховані Л. А. Голубевою та Д. І. Бліфельдом (№№ 103, 105-108, 110-114, 117, 118); могили, в яких про влаштування поховальних споруд нічого не відомо (№№ 104, 116); зрубна конструкція без решток небіжчика (№109); поховання коня (№115) (Каргер 1958, с. 166-194).

О. П. Моця вказав на умовність терміну «зрубні гробниці», адже наряду зі зрубною конструкцією широко використовувалась каркасно-стовпова. При виділенні цих пам'яток дослідник керувався лише однією морфологічною ознакою: наявністю дерев'яних обкладок могильних ям, від самого початку вважаючи її результатом генези місцевого східнослов'янського обряду. У підсумку до числа зрубних гробниць він відніс 60 поховань, досліджених на 24 південно-руських некрополях⁴ (Моця 1990b, с. 99-100).

Ф. О. Андрощук і Р. М. Осадчий першими з українських археологів почали застосовувати загальноприйнятий для цієї групи пам'яток термін «камерні поховання». Наряду з «дерев'яними» вони виділили, слідом за Г. С. Лебедевим і Ю. Е. Жарновим, групу «земляних» камер, не даючи при цьому конкретного визначення цьому поняттю. Чітко диференціювати низку захоронень між цими двома групами, на думку Ф. О. Андрощука та Р. М. Осадчого, не дозволяє погана збереженість дерева. Прагнучи з'ясувати «конструктивно-ритуальні особливості» камерних поховань Південної Русі, автори свідомо не намагалися зробити їх вибірку вичерпною, залучаючи до неї лише надійно, на їх погляд, атрибутовані комплекси. Всього таких комплексів вказано 27: 15 – у Києві, 9 – в Шестовиці, 2 – у Чернігові та у 1 Гущині⁵ (Андрощук, Осадчий 1994). Пізніше Ф. О. Андрощук звернув основну увагу на іншу формальну ознаку – метричні критерії могильних ям. Камерними по-

² Київ – поховання №№ 103, 105-108, 111-114, 117; Шестовиця – кургани 36, 42, 98, 110; Чернігів – курган №XI на Болдиних горах та поховання №17 «Старого кладовища в Берізках»; Левінка – кургани №№ 1, 2; Седнів – курган з лівої сторони дороги на Городню з розкопок Д.Я. Самоквасова; Гушин – великий курган з розкопок Д.Я. Самоквасова.

³ Київ – поховання №№ 110 і 123; Седнів – курган при виїзді до Чернігова з розкопок Д.Я. Самоквасова.

⁴ Крім пунктів, перерахованих Д. І. Бліфельдом, О. П. Моця вказує: Городище під Луцьком, Пересопниця, Білів, Старожуків і Понебель (під Рівним), Судова Вишня, Коростень, Ставки під Радомишлем, Ягнятин на півдні Житомирщини, Вишгород, Совки, Жуляни та Китаїв (під Києвом), Клони, Товстоліс, Табаївка (Чернігівщина), Кветунь на півдні Брянщини.

⁵ Київ – поховання №№ 105, 107, 110-115, 117, 118, 123, поховання №№ 1, 2/1982 по вул. В. Житомирській, 2 і поховання на Михайлівській пл. (1984 р.); Чернігів і Гушин – ті ж, що у Д.І. Бліфельда; Шестовиця – кургани №№ 21, 36, 42, 61, 78, 98, 110, 120, 145.

хованнями він вважав усі комплекси із ямами шириною понад 1,2 м і довжиною не менше 2 м. Таким чином, до числа камерних було віднесено 34 із 39 відомих на той час інгумаційних захоронень Шестовицького могильника⁶ (Андрощук 1999, с. 40-41).

Знову ж таки нарікаючи на погану збереженість дерева та взявши за відправну точку самі-лише розміри підкурганних ям, Є. О. Шинаков і В. М. Гур'янов говорять про наявність камерних поховань в чотирьох пунктах Середнього Подесення. Це – Левінка та Алефіно під Стародубом, Кветунь під Трубчевськом і Антонівка біля Брянську (загалом – 18 комплексів із ямами завширшки понад 1,5 м і співвідношенням ширини до довжини в межах 0,5–0,7) (Шинаков, Гур'янов, Чубур 2011, с. 35-36), а крім того – у Ліпльовому на Канівщині (Шинаков 2009, с. 260). Утім, усвідомлюючи відмінність кветунських поховань від «класичних» камер Х ст., автори зрештою називають їх «камерами-наслідуваннями» (Шинаков, Гур'янов, Чубур 2011, с. 37).

Куди більш критичний підхід до цієї проблеми застосовано в узагальнюючій монографії К. О. Михайлова. Залучивши широке коло північноєвропейських аналогій, він виокремив 81 давньоруське камерне поховання. До цього переліку ввійшли 34 комплекси Середнього Подніпров'я: 16 – у Києві, 13 – в Шестовиці та 5 – у Чернігові (сюди ж віднесено великий курган у Гущині)⁷: В окрему групу автор виділив низку поховальних камер із недостатньою інформацією про захоронення, в тому числі: 7 – у Києві, 4 – в Чернігові, по 2 – у Седневі та Левінці, по 1 – у Шестовиці, Табаївці та Клонові на Чернігівщині⁸ (Михайлов 2016, с. 203-256).

В цілому погодився з К. О. Михайловим В. Г. Івакін, також включивши до свого каталогу камерних гробниць Києва 16 поховальних комплексів (замість поховання №12/1997 було враховано поховання №117) (Івакін 2011, с. 32-35). Дев'ять комплексів віднесено до числа елітних поховань із невизначеною конструкцією⁹. Пізніше археолог також визнав частину з них камерними, розширивши список останніх до 22 позицій (Івакін 2012).

Як бачимо, відсутність єдиних критеріїв виділення камерних поховань радикально відобразилась на їх вибірках. Одні й ті самі, добре відомі в літературі, комплекси відносили то до однієї категорії поховальних пам'яток, то до іншої.

В сучасних роботах північноєвропейських археологів при дефініції камерних поховань в основному користуються критеріями, запропонованими Й. П. Ламмом чи А.-С. Греслунд. Перший із дослідників виходив із намагання пояснити суть обряду (Lamm 1973, р. 84; Eisenschmidt 1994, р. 17-18), друга ж акцентувала більшу увагу на його формальних проявах: метричних показниках могильних ям і наборі інвентарю (Gräslund 1980, р. 7, 12). В радянській літературі тема зрубних гробниць після виходу праць 1940–1950-х рр. лишалася певним чином «табуйованою». Вочевидь, більшість дослідників, намагаючись не відходити від генеральної концепції слов'янського походження камер, продовжували виокремлювати поховання цієї категорії згідно критеріїв, запропонованих Д. І. Бліфельдом (Бліфельд 1954, с. 148, 151). Лише від початку 1990-х рр. виразно проявляється нова хвиля наукового інтересу до даної проблематики. Спираючись на досвід зарубіжних колег, російські, українські та польські дослідники активно дискутують стосовно сутності камер-

⁶ Кургани №№ 2, 4, 7, 8, 12/1,2, 17, 21, 22, 36, 38/1,2, 41, 61 /1,3, 67/2, 78, 96, 98, 100, 107, 110, 117-121/1,2, 123, 124, 126, 127/1,2, 145.

⁷ Київ – поховання №№ 105, 109, 110, 112-114, 123, поховання №№ 1,2/1982 та 2002 р. по вул. В. Житомирській, 2, поховання з конем по вул. Десятинній, 2/1972 р., поховання 1984 р., а також №№ 30, 49/1999 та № 12/1997 на Михайлівській пл., поховання 1998 р. на Софійській пл.; Шестовиця – кургани №№ 21, 36, 41, 42, 61/1,4, 78, 98, 110, 119, 120, 145 і 2/2002; Чернігів – курган XI на Болдиних горах та поховання №17 «Старого кладовища в Берізках», поховання по вул. Фрунзе (Мстиславській), 24-А (1997–1998 рр.), поховання №29/1989 по вул. Коцюбинського, 52; Гушин – великий курган з розкопок Д.Я. Самоквасова.

⁸ Київ – поховання №№ 106-108, 115, 118, поховання між вул. Рейтарською, 4 і Великою Житомирською, 20, поховання по вул. Великій Житомирській, 2; Чернігів – курган №1/1995 по вул. Комсомольській, 28; курган №2 по вул. Коцюбинського, 81, два поховання біля Театру ім. Т. Шевченка; Левінка – кургани №№ 1, 2; Седнів – курган з лівої сторони дороги на Городню та курган на виїзді до Чернігова з розкопок Д.Я. Самоквасова; Шестовиця – курган №100; Табаївка – курган №10/1985; Клонів – курган №16/1985.

⁹ Поховання №№ 103, 106-108, 115, 116, 118, 124, 125.

них поховань та критеріїв їх виділення (Авдусін, Пушкіна 1989, с. 192; Моця 1990b, с. 99; Жарнов 1991, с. 207-208; Жарнов 1998, с. 96; Дубов, Седых 1993, с. 143, 150; Андрощук, Осадчий 1994, с. 100; Андрощук 1999, с. 40-41; Шинаков, Гурьянов, Чубур 2011, с. 35; Ивакин 2011, с. 11-12; Івакін 2012, с. 122; Janowski 2015, s. 15; Михайлов 2016, с. 35). Наразі фахівці визначають такі основні ознаки поховальних камер:

- Наявність під курганним насипом лише однієї могильної ями (Д. А. Авдусін, Т. А. Пушкіна);
- Могильна яма великих розмірів (Д. І. Бліфельд, Д. А. Авдусін, Т. А. Пушкіна, С. Айзеншмідт, Ф. О. Андрощук, А. Яновські);
- Ширина дна могильної ями та співвідношення ширини до довжини (від 0,6 до 1) (А.-С. Греслунд, Ю. Е. Жарнов, Ф. О. Андрощук, Р. М. Осадчий, Є. О. Шинаков, В. М. Гур'янов, В. Г. Івакін);
- Призначення камери для зберігання тіла померлого та поховального інвентарю (Й. П. Ламм, С. Айзеншмідт);
- Наявність дерев'яних конструкцій (обкладок стін могильної ями) чи її слідів (Д. І. Бліфельд, Д. А. Авдусін, Т. А. Пушкіна, О. П. Моця; І. В. Дубов, В. Н. Седих, С. Айзеншмідт, А. Яновські);
- Спорудження конструкцій безпосередньо на місці поховання (на відміну рухомих гробовищ) (Й. П. Ламм, А.-С. Греслунд, С. Айзеншмідт, В. Г. Івакін);
- Наявність перекриття, котре б забезпечувало вільний, не засипаний, простір всередині камери (Д. І. Бліфельд, Ю. Е. Жарнов, К. О. Михайлов; характерною, проте не обов'язковою рисою камерних поховань вважали наявність дерев'яного накату вважали також Д. А. Авдусін і Т. А. Пушкіна).

Низка сучасних науковців схильні виділяти подібні поховання не за конкретними стійкими критеріями, а за певною сукупністю ознак. Відмічають ряд обрядових рис, притаманних, але не обов'язкових для камерних гробниць:

- Сидячі або скорчені пози похованих (Ю. Е. Жарнов, Д. А. Авдусін, Т. А. Пушкіна, К. О. Михайлов);
- Парне поховання; поховання вбитої рабині, що супроводжує основне захоронення (Д. І. Бліфельд, К. О. Михайлов, І. В. Дубов, В. Н. Седих, В. Г. Івакін);
- Поховання коня, що супроводжує основне воїнське захоронення (Д. І. Бліфельд, А.-С. Греслунд, Д. А. Авдусін, Т. А. Пушкіна, К. О. Михайлов, І. В. Дубов, В. Н. Седих; В. Г. Івакін);
- Наявність зброї (Д. І. Бліфельд, Д. А. Авдусін, Т. А. Пушкіна, І. В. Дубов, В. Н. Седих);
- «Різноманітний і громіздкий» поховальний інвентар – зброя, відра, скрині (А.-С. Греслунд, Ф. О. Андрощук, Р. М. Осадчий); «багатство» поховального інвентарю, котре свідчить про високий соціальний статус померлого (І. В. Дубов, В. Н. Седих, В. Г. Івакін);
- Наявність імпортованих прикрас (К. О. Михайлов).

За одностайними висновками фахівців, семантично камера символізувала житло, в якому померлий «оселявся» у потойбічному світі. Не залишають сумнівів у справедливості таких висновків і писемні згадки про камерний обряд («Книга дорогоцінних скарбів» Ібн-Русте, ісландські «Сага про Егіля Однорукого і Асмунда Вбивцю берсерків», «Сага про Греттіра» тощо). Як і синхронні житлові споруди, поховальні камери мали або зрубну, або каркасно-стовпovu конструкцію.

Поза сумнівом, основним критерієм при виділенні камерних гробниць залишається наявність дерев'яних конструкцій – стін і перекриттів. За вагомих уточнень Й. П. Ламма, поховальні камери вирізняє стаціонарність конструкцій, споруджених безпосередньо в могильній ямі (Lamm 1973, p. 84). Довгий час радянські археологи, буквально розуміючи термін «зрубні гробниці», при їх дефініції керувалися виключно наявністю дерев'яних споруд.

Однак, на відміну від могильників Північної Русі (Гньоздово, Псков, Тімерьово тощо), наприклад, на Дніпровському Лівобережжі через особливості ґрунтів

дерев'яні конструкції зберігаються лише в деяких поховальних камерах, як правило – більш глибоких. Так, серед камер Чернігова їх залишки зафіксовані лише в одній, найглибшій (курган №17 «Старого кладовища в Берізках») (Бліфельд 1965, с. 127-128). Якщо безпомилково встановити початкову наявність обкладок стін у камерах каркасно-стовпової конструкції можна за розташуванням у їх кутах стовпових ям, то для більш численних зрубних гробниць за відсутності дерева це можливо лише в деяких випадках. В чернігівському похованні №29/1989 по вул. Коцюбинського на існування дерев'яних стін вказують врізки в материковому ґрунті (Михайлов 2016, с. 212). В курганах №21 і №42 Шестовицького некрополя сліди зотлілої обкладки стін ями вдалося зафіксувати за різницею ґрунту в заповненні могильної ями (Бліфельд 1977, с. 121-122, 138).

Як правило, поховальні ями, в яких зводились камери, відзначаються досить великими розмірами та сталим співвідношенням довжини та ширини. Такі знані дослідники, як Д. І. Бліфельд, А.-С. Грьослунд, Д. А. Авдусін і Т. А. Пушкіна, Ю. Е. Жарнов, Ф. О. Андрощук, Є. О. Шинаков, В. М. Гур'янов тощо вважали дані показники одними з визначальних при виділенні цієї категорії пам'яток. Проте, як справедливо зазначає К. О. Михайлов, відомо ряд виключень, котрі не дозволяють вивести «універсальні» параметри камер (Михайлов 2016, с. 34-35). Найкраще ілюструє дану тезу київське поховання №123. За всіма ознаками воно належить до категорії камерних, проте від їх основної маси дане захоронення відрізняється значно меншими розмірами поховальної споруди – 2,5×1 м (Каргер 1958, с. 2016-217). Відрізняється цей комплекс і технічними прийомами: це єдина київська камера, рублена «в лапу» (Івакін 2012, с. 126). Надійно датуючись 970-980-и рр. (нижня дата визначена за дирхемом саманідського еміра Мансура I 961-976 рр., верхня відповідає початку будівництва Десятинної церкви у 889 р. (Андрощук, Панченко, Ковалюх 1996, с. 43), поховання №123 є однією з найпізніших камер некрополю I. Цілком імовірно, що зменшення параметрів поховальних споруд стало одним із проявів спрощення камерного обряду на фінальному етапі його існування.

З іншого боку, нерідко звичайні інгумаційні поховання X–XI ст. здійснено в ґрунтових ямах досить великого розміру, проте ознак дерев'яних обкладок не простежується. Частина археологів (Г. С. Лебедев, Ю. Е. Жарнов, Ф. О. Андрощук, Р. М. Осадчий, С. С. Зозуля, К. О. Михайлов) до числа камерних гробниць зараховує так звані «земляні» камери. На теренах Середнього Подніпров'я К. О. Михайлов виділив три подібні комплекси: поховання №113 з Києва, шестовицьке поховання №61/1 та чернігівське поховання №29/1989, хоча в останньому випадку, як було сказано вище, дерев'яні конструкції просто не збереглися (сюди ж можемо зарахувати курган №41 з Шестовиці (Бліфельд 1977, с. 137). Дослідник, слідом за Ю. Е. Жарновим, характеризує «земляні камери» як такі, що позбавлені дерев'яних стін і настилів підлоги (Жарнов 1998, с. 96; Михайлов 2016, с. 60-61). Виходячи з таких позицій, основним конструктивним елементом і єдиним неодмінним матеріальним атрибутом камерних поховань є наявність над могильною ямою дерев'яного перекриття. Завдяки йому внутрішній простір могили залишався не засипаним землею. Натомість, Д. А. Авдусін і Т. А. Пушкіна наявність перекриття-накату вважали характерним, проте не обов'язковим елементом камерних поховань (Авдусин, Пушкіна 1989, с. 192). Усі три земляні камери Середнього Подніпров'я яскраво демонструють вплив християнства: небіжчиків покладено до гробовищ, в шестовицькому кургані №61/1 знайдено візантійський перстень-печатку з зображенням Христа (Бліфельд 1977, с. 150-151). Земляні камери Північної Русі, як правило, пізніші від класичних. С. С. Зозуля датує подібне поховання з кургану №348 Тимєрьовського могильника 990–1010-ті рр., а поховання №100 має близьке датування за молодшою монетою 977 р. (Зозуля 2012, с. 97; Зозуля, 2014, с. 235).

Ф. О. Андрощук, очевидно – як і Є. О. Шинаков із В. М. Гур'яновим, під поняттям «земляні камери», як уже зазначалось, розуміють всі інгумаційні поховання, здійснені в могильних ямах великого та навіть середнього розміру (Андрощук 1999, с. 41, 42, табл. 7; Шинаков, Гур'янов, Чубур 2011, с. 35-36). Проте, більшість

науковців сприймають подібні висновки скептично. Запропонована А.-С. Греслунд схема метричних розрахунків для вицленування камерних поховань в давньоруських археологічних реаліях виявилась не дієвою. В. Г. Івакін виділяє чотири «поховання у великих могильних ямах» в окрему групу київських захоронень¹⁰, хоча й визнає певну їх спорідненість із камерними гробницями (Івакін 2011, с. 16).

Поховання у великих ямах також є хронологічно пізнішою по відношенню до камерних гробниць формою поховального обряду. Так, на Брянщині їх побутування датується в межах XI ст. (Шинаков, Гурьянов, Чубур 2011, с. 37). На півночі Русі цей тип поховань, відомий під назвою «квазікамери», доживає до XII ст. (Лесман 1997, с. 180-185). Поза сумнівом, споруджуючи їх, люди намагалися наслідувати камерний обряд, адже як мінімум у Києві та Чернігові були широко розповсюджені абсолютно синхронні захоронення у звичайних («вузьких») ґрунтових ямах із мінімальним набором інвентарю чи взагалі без нього. Ю. М. Ситий відзначав, що великі могили Чернігова XI ст. продовжували традиції камерних поховань (Ситий 2012). Д. А. Авдусін і Т. А. Пушкіна виокремлювали деякі гньоздівські поховання, котрі за параметрами були близькими до камерних, проте не містили дерев'яних конструкцій, в особливу «проміжну» групу (Авдусін, Пушкіна 1989, с. 192). На близькість обох типів захоронень вказує багатий поховальний інвентар «великих ям» у порівнянні зі звичайними християнськими похованнями. Так, у Києві він включав у себе прикраси з золота і срібла (Івакін 2011, с. 16). Серед усіх ґрунтових могил Шестовицького могильника предмети озброєння зустрічались лише в тих, де ширина ями становила від 1,5 до 1,7 м (№№ 2, 4, 41, 61/1, 121/1) (Бліфельд 1977, с. 114-115, 137-138, 150-151, 181). Воїнам належали два поховання у великих ямах із Кветуні (Шинаков, Гурьянов, Чубур 2011, с. 37). Люди, поховані в подібних захороненнях і в камерних гробницях були близькими не лише в соціальному, але і в етнічному відношенні. У великих могильних ямах Шестовицького некрополя знайдено речі скандинавського походження: ланцетовидне вістря спису (курган №41), срібну біконічну намистину (курган №100) та ніж, виготовлений у техніці тришарового пакетування (курган №121/1) (Андрощук, Зоценко 2012, с. 205, 263-264, 273). У Верхньому Поволжі відомі сидячі поховання у великих ямах (Лесман 1997, с. 180-185).

Типологічно пов'язаною з земляними є група камер, де тіло небіжчика клали до «рухомого» дерев'яного гробовища. Можемо виділити принаймні вісім таких комплексів із некрополів Шестовиці, Києва, Левінки, Седнева та Клонова¹¹. Власне, у трьох випадках труну було вміщено у земляну камеру. Вочевидь, цей обряд також є хронологічно більш пізнім і виник уже на території Середнього Подніпров'я: як відмічає А.-С. Грьослунд, поєднання дерев'яних обшивок могильних ям і гробовищ не зустрічається серед поховань Бірки (Gräslund 1980, с. 40-41). Беручи до уваги твердження про семантичну тотожність камери з потойбічним житлом небіжчика, слід зазначити, що така ритуальна ознака, як труна рішуче суперечить усій логіці поховального обряду. Сама по собі її наявність є індикатором християнського поховального обряду (чи, принаймні, його впливу (Івакін 2011, с. 13, 16, 37-41; Сытый 2012, с. 100-101). Як і земляні камери та великі могильні ями, камери з гробовищами відзначаються значно біднішим за класичні камерні гробниці (хоча й багатшим за рядові могили) складом інвентарю. У шестовицькому кургані №119 взагалі знайдено лише залізний ніж (Бліфельд 1977, с. 179-180).

Всі вищеперераховані спрощені форми поховальних камер (камери з гробовищем, земляні камери, великі могильні ями) є типологічно близькими, відрізняючись між собою наявністю лише одного конструктивного елементу – перекриття чи труни. До групи «камер-наслідувань» можемо віднести принаймні більшість

¹⁰ Поховання 12/1997 з розкопок Михайлівського Золотоверхого монастиря; поховання з розкопок 1999 р. по вул. Володимирській, 8; поховання 2001 р. по вул. Рейтарській, 4; поховання 2002 р. по вул. Великій Житомирській, 2.

¹¹ Київ – поховання 1986 р. та №12/1997 на Михайлівській пл.; Шестовиця – кургани №№ 41, 61/1, 119. Три з них являються земляними камерами; Левінка – курган №2; Седнів – курган на виїзді в Чернігів, Клонів – курган №16.

подібних поховань Польського Помор'я (Janowski 2015). Спокусливо було б реконструювати один зі шляхів еволюції давньоруського поховального обряду X–XI ст. за такою схемою: класичні камери → камери з гробовищами → земляні камери → великі могильні ями. Проте, наразі підстав для подібних висновків замало. Всі ці обряди відзначаються відсутністю цілої низки соціально значущих ознак камерних гробниць: кістяків рабинь чи коней, клинкової зброї. Проте головна відмінність полягає у самій суті поховального обряду: усі «камери-наслідування» не несуть в собі ідею будинку померлих. Отже, наявні матеріали дозволяють розглядати їх як окрему категорію поховальних пам'яток, хоча і споріднену з класичними камерами.

Те саме можна сказати і про волинські поховання, що супроводжувалися зведенням дерев'яних «склепів» (за термінологією К.М. Мельник). Оскільки ці конструкції зведено на рівні денної поверхні, О. П. Моця відніс їх до пов'язаної зі зрубними гробницями, проте осібною групи пам'яток (Моця 1990а, с. 100).

Як вже було сказано, крім самої поховальної споруди науковцями виділено низку обрядових рис, у тій чи іншій мірі характерних для камерних поховань. Деякі з пропонуванних тверджень потребують перегляду та уточнення.

Яскравою ознакою «дружинних» поховань, як камерних, так і кремаційних, є супровідне поховання рабині (у рідкісних випадках, наприклад – камері з кургану №17 чернігівського «Старого кладовища в Берізках» – раба). Проте, археологічно простежити ознаки насильницької смерті похованої жінки, а якщо навіть так – пов'язати її смерть із ритуальними потребами, звісна річ, доволі складно. В усіх випадках, коли вдавалося простежити взаємне положення тіл у парних похованнях Середнього Подніпров'я (Шестовиця – кургани №№ 36, 42, 98, 110; Київ – поховання №114), жіночий кістяк лежав зліва від чоловічого, двічі чоловік лівою рукою обіймав жінку (кургани №№ 36 і 42 з Шестовиці). Тут виразно простежується намагання продемонструвати панівне становище небіжчика. В шестовицькому кургані №42 чоловіка поховано в сидячій – домінуючій – позі, жінку – лежачи. У згаданому чернігівському похованні тіло раба-конюха (?) було покладено в могильній ямі за межами дерев'яної камери, а на нього звалено двох убитих коней (Бліфельд 1965, с. 127-131).

Поховання в сидячому положенні, крім камерних поховань Шестовиці і Києва, в розглядуваному регіоні відомі в Середньому Подесенні (Кветунь, Воронеж) (Моця 1990b, с. 28). Стосовно деяких комплексів, таких як київське поховання №111, реконструйована поза небіжчиків (Лесман 1981, с. 52) викликає сумніви. Беззаперечним є скандинавське походження цієї обрядової риси (Кольчатов 1971); разом із тим, є всі підстави говорити про поступове її проникнення до східнослов'янського середовища. Два таких поховання, здійснені на рівні горизонту, було розкопано в Олександрівці на Курському Посейм'ї. Ще чотири кургани тієї ж групи містили характерні для роменської культури поховальні урни, решта виявилися розораними (Самоквасов 1908, с. 212). Сидячі поховання в наземних дерев'яних зрубках із типовим для радимичів поховальним інвентарем є досить поширеними в Могильовському Подніпров'ї та Посожжі в XI ст. (Авласович 2015, с. 56, 59). За висновками Ю. М. Лесмана традиція захоронення в сидячому положенні потрапила на терени Східної Європи разом із скандинавами і серед місцевої слов'янської еліти могла вважатися ознакою домінуючого положення в суспільстві (Лесман 1997, с. 180-183; Лесман 2014, с. 80).

Внаслідок ретельних спостережень за положенням кісток у поховальних камерах, К. О. Михайлову для багатьох комплексів (у неочевидних випадках) вдалося встановити початкове сидяче положення небіжчиків (Михайлов 2016, с. 73-76). Виявилось, що «скорчену» позу, котра довгий час вважалась однією з характерних рис камерного обряду, кістяки в низці випадків набували внаслідок поступового розкладання м'яких тканин за умов сидячого положення та незасипаного внутрішнього простору камери. Єдиним достовірно скорченим, за К. О. Михайловим, є поховання в шестовицькому кургані №41, однак і його, за нашим переконанням,

радше можна охарактеризувати як земляну камеру з гробовищем (Бліфельд 1977, с. 137-138). Загалом дана обрядова риса нам видається куди більш характерною для південноруських трупопокладень у ґрунтових могилах та на рівні горизонту, більшість із яких датується в межах XI ст. О. П. Моця виділяє в межах регіону щонайменше 16 поховань у скорченому стані (Моця 1981, с. 102, 104; Моця 1990b, с. 27-28).

Не рідкістю для південно-руських християнських захоронень X–XI ст. є і наявність предметів озброєння, в деяких випадках – навіть їх комплектів (Моця 1990b, с. 46, Табл. 2). Проте, наскільки нам відомо, виключно з камерних могил і багатих кремацій, походять знахідки зброї клинкової– мечів, а також – скрамасаксів і шаблі з Шестовиці. Єдиним виключенням є нечисленна група комплексів із похованнями кочовиків та представників інших іноетнічних угруповань. Наприклад, поховання XI–XII ст. воїна з мечем із Грудека Надбужного було здійснене в звичайній дерев'яній труні; за висновками антропологів небіжчик мав фіно-угорське походження¹² (Ляска 2013, с. 183-184; Kozak-Zychman, Gurba 1988, s. 62-63).

Досить характерною категорією інвентарю камерних поховань є прикраси та інші вироби скандинавського походження. Проте, подекуди вони траплялись і в звичайних ґрунтових могилах: наприклад, у київських похованнях №24 (складний гребінь у футлярі, різьблений гостроконечник), №25 (різьблений гостроконечник) №122 (кругла фібула, перетворена на підвіску) та №1/1984 по вул. Золотоворітській, 2 (пластинчатий широкосерединний перстень), шестовицькому кургані № 38 (поховання 1, 2 і 6) (ремінний розподілювач із чотирма «шишечками», ланцетовидно вістря стріли, бронзовий гольник, залізна ручка скрині) (Андрощук, Зощенко 2012, с. 59-61, 69, 99-100, 195, 197, 199-200).

Загалом «багатство» камерних гробниць є характеристикою досить умовною. За підрахунками К. О. Михайлова, у 24 давньоруських камерах (щоправда, включаючи розграбовані) знаходили лише від одного до п'яти предметів інвентарю (Михайлов 2016, с. 97).

Так чи інакше, перераховані ознаки (сидяча чи скорчена поза померлого, парні поховання, знахідки елементів озброєння та іншого багатого інвентарю) дозволяють зарахувати комплекси, в яких вони виявлені, до числа камерних поховань лише за умови поєднання цих ознак із дерев'яними конструкціями, зведеними в могильній ямі та не заповненими землею.

Натомість, явною ознакою багатих камерних поховань є наявність кістяка коня та верхового спорядження. Даний обрядовий елемент зовсім не зустрічається в середньовічних християнських похованнях Південної Русі. Крім поховальних камер і синхронних «дружинних» кремацій, він є характерним для захоронень кочовиків. Проте, іноді той чи інший поховальний комплекс з кінськими рештками можна віднести до числа камерних навіть попри брак інформації про нього. Таким є великий, частково пограбований, курган, розкопаний М. Є. Бранденбургом біля с. Великий Листвин у верхів'ях р. Білоус. У ямі розмірами 4,2×3 м, глибиною 0,7 м, зафіксовано перемішані кістки людини та коня, залізнi вудила та обручі від відер, бронзову пряжку та фрагменти глиняного посуду. В сусідньому кургані, також розграбованому, виявлено дерев'яні конструкції (Бранденбург 1908, с. 199). Так само можна зарахувати до категорії камерних інгумаційні поховання з конем, виявлені в Києві під час будівельних робіт другої половині XIX – початку XX ст. – №№ 106, 108, 116, 117 і, можливо, №103. Характерно, що у трьох із них було знайдено і мечі. Куди менше підстав вважати камерним поховання з конем на Халявинському шляху в Чернігові з розкопок П. М. Добровольського.

Іноді в поховальних камерах Середнього Подніпров'я знаходять кістяк коня в бойовому спорядженні, проте без слідів людського захоронення. Такі факти фіксу-

¹² Ще один розташований неподалік комплекс, котрий О. П. Моця вважає «дружинним» захороненням [Моця 1990b, с. 46, Табл. 2], на нашу думку є рештками непохованого воїна, що затонув разом із озброєнням: на переправі через р. Західний Буг в с. Вигаданка (нині – с. Амбуків Володимир-Волинського району) селянами було знайдено меч XI ст., шолом із черепом всередині та фібулу [Цинкаловський 1937, с. 219; Пастернак 1937, с. 261].

ються й на суміжних територіях, наприклад – у Гньоздові (Авдусин, Пушкіна, 1989, с. 192). В пошкоджених грабіжниками комплексах (3 випадки¹³) початкову наявність останніх можна досить впевнено реконструювати по набору поховального інвентарю, взаємному положенню інвентарю та кінського скелету або знахідках окремих перевідкладених кісток людини. В іще двох випадках можна говорити про меморативний характер захоронення. Так, у київському похованні №115, окрім кінських решток із багато прикрашеним бойовим спорядженням, було виявлене набір озброєння (спис, колчан, лук, стріли) та численні побутові предмети (Каргер 1958, с. 187-188). В кургані №120 шестовицького могильника поруч із конем знайдене лише верхове спорядження (предмет, котрий К. О. Михайлов гіпотетично трактував як фібулу (Михайлов 2016, с. 121), радше є залишками руків'я нагайки (Бліфельд 1977, с. 181, с. 223, табл. XXXIV, 5). На меморативність кургану №120 може вказувати нестандартне розміщення могильної ями: не по центру курганного насипу, а в стороні від нього (Бліфельд 1977, с. 180, рис. 46). Питання наявності кенотафів серед давньоруських камерних поховань залишається слабо дослідженим.

Підсумовуючи все сказане, вважаємо за потрібне вважати камерними лише інгумаційні поховання, котрі здійснено в дерев'яних імітаціях житлових будинків, споруджених безпосередньо в могильних ямах. За відсутності ознак дерев'яних конструкцій, метричні показники могильних ям можуть слугувати додатковим, проте в жодному разі не основним аргументом при вичленуванні камерних гробниць.

Принаймні в останній чверті X ст. з'являється низка різновидів морфологічно подібних поховальних споруд: 1) камери з гробовищем; 2) земляні камери; 3) великі могильні ями; 4) дерев'яні склепи на рівні горизонту. Їх можна об'єднати під терміном «квазікамери» чи «камери-наслідування». Між камерними гробницями та їх наслідуванням спостерігається спадкоємність, проте докорінні відмінності в суті обряду змушують розглядати обидві групи пам'яток як окремі явища. Очевидно, в умовах християнської доктрини панівні кола давньоруського суспільства прагнули поєднати традиційні звичаї елітарних поховань із новими канонами. Подібна картина є характерною і для північноєвропейських могильників.

Аналіз обрядових рис дозволяє конкретизувати набір елементів поховального обряду, не притаманний іншим ранньосередньовічним інгумаційним похованням Східної Європи, крім камерних гробниць. Оскільки надзвичайно важливим є якомога повніше картографування останніх, вважаємо за потрібне розширити їх вибірку за рахунок: 1) комплексів із супутніми похованнями (як правило – жіночими) зі слідами насильницької смерті; 2) комплексів, що містять, крім людських, кістки коней (як правило – зі спорядженням вершника); 3) поховань зі знахідками клинкової зброї (стосовно останніх двох пунктів не беремо до уваги поховання кошовиків і представників деяких інших іноетнічних угруповань).

Запропоновані інтерпретації та формулювання можуть бути уточнені завдяки новим археологічним дослідженням. Найближчим часом плануємо публікацію повного каталогу камерних поховань Середнього Подніпров'я.

¹³ Поховання 1972 р. по вул. Десятинній, 2 у Києві, чернігівські поховання 1997 р. по вул. Фрунзе (Мстиславській), 24-А та №29/1989 по вул. Коцюбинського, 52.

ЛІТЕРАТУРА

Авдусин, Д. А., Пушкина, Т. А. 1989. Три погребальные камеры из Гнёздова. В: Кобрин, В. Б. (ред.). *История и культура древнерусского города*. Москва: Издательство МГУ, с. 190-205.

Авласович, А. М. 2015. Исследование сидячего погребения радимичанки в курганном некрополе у д. Студёнка Быховского района. В: *Быховские краеведческие чтения. IV научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня начала Первой мировой войны, 30 декабря 2014 г., г. Быхов*. Быхов: [б. и.]. с. 54-60.

Андрощук, Ф. А. 1999. *Нормани і слов'яни у Подесенні*. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка.

Андрощук, Ф., Зоценко, В. 2012. *Скандинавські старожитності Південної Русі: каталог*. Париж: ІА НАНУ.

Андрощук, Ф. А., Осадчий, Р. М. 1994. Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань Південної Русі (за матеріалами Києва та Чернігова). *Археологія*, 3, с. 99-106.

Андрощук, Ф., Панченко, М., Ковалюх, М. 1996. До предісторії спорудження Десятинної церкви (Хронологічний аналіз поховальних комплексів). В: Толочко, П. (ред.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ: АртЕк, с. 43-46.

Блифельд, Д. И. 1954. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX-X вв. *Советская археология*, 20, с. 148-162.

Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка.

Бранденбург, Н. Е. 1908. *Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888-1902 гг.* Санкт-Петербург: Товарищество Р. Голике и А. Вильборг.

Верзилів, А. 1928. Найдавніший побут Чернігівської околиці. В: Грушевський, М. (ред.). *Чернігів і північне Лівобережжя*. Київ: Державне видавництво України, с. 62-79.

Голубева, Л. А. 1949. Киевский некрополь. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 11, с. 103-118.

Дубов, И. В., Седых, В. Н. 1993. Камерные и срубные гробницы Ярославского Поволжья. *Историческая этнография*, 4, с. 143-152.

Жарнов, Ю. Э. 1991. Женские скандинавские погребения в Гнёздове. В: Авдусин, Д. А. (ред.). *Смоленск и Гнёздово*. Москва: Издательство МГУ, с. 200-225.

Зозуля, С. С. 2012. Датировка камерного погребения в кургане 348 Тимеревского могильника. *Российская археология*, 4, с. 90-98.

Зозуля, С. С. 2014. К вопросу об особенностях камерного обряда погребения в Ярославском Поволжье. Погребения в курганах 100 и 459. В: Шустрова И. Ю., Салова, В. Г. (ред.). Тимерёвского археологического комплекса. *XIV Тихомировские краеведческие чтения: Материалы научной конференции*. Ярославль: ЯГИАХМЗ, с. 233-243.

Ивакин, В. Г. 2011. Киевские погребения X века. *Stratum plus*, №5, с. 1-44.

Івакін, В. Г. 2012. Київські поховальні камери. В: Толочко П. П. (ред.). *Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка (Чернігів – Шестовиця, 16-19 липня 2009 р.)*. Київ-Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, с. 122-130.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев*. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, I.

Кольчатова, В. А. 1971. Камерные гробницы Шестовицкого могильника. В: Мосберг, Х. И. (ред.). *Тезисы докладов V всесоюзной конференции по изучению скандинавских стран и Финляндии*. Москва: Институт истории СССР, 1, с. 18-21.

Лесман, Ю. М. 1981. О сидячих погребениях в древнерусских могильниках. *Краткие сообщения Института археологии*, 164, с. 52-58.

Лесман, Ю. М. 1997. Квазикамерное погребение в могильнике Струйское на Верхней Волге и проблема происхождения древнерусских сидячих погребений. *XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии*. Петрозаводск: Институт истории СССР, с. 180-185.

Лесман, Ю. М. 2014. Скандинавский компонент древнерусской культуры. *Stratum plus*, 5, с. 43-93.

Ляска, В. 2013. Поховальні комплекси княжої доби у верхів'ях Західного Бугу. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 17, с. 169-192.

Михайлов, К. А. 2016. *Элитарный погребальный обряд Древней Руси*. Санкт-Петербург: Бранко.

Моця, А. П. 1981. Скорченные захоронения древнерусских некрополей. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Древности Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка, с. 101-105.

Моця, А. П. 1990а. *Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв.* Киев: Наукова думка.

Моця, А. П. 1990б. Срубные гробницы Южной Руси. В: Толочко П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси*. Киев: Наукова думка, с. 99-107.

Пастернак, Я. 1937. Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933-1936 р. *Записки наукового товариства імені Шевченка*, CLIV. Праці історико-філософської секції, с. 241-268.

Рыбаков, Б. А. 1949. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 11. с. 7-93.

Самоковасов, Д. Я. 1908. Могилы Русской земли. *Труды Московского комитета по устройству Черниговского археологического съезда*. Москва: Синодальная Типография.

Самоковасов, Д. Я. 2016. *Могильные древности северянской Черниговщины*. Москва: Синодальная типография.

Ситий, Ю. М. 2012. Поховальна обрядовість християн Чернігова Х-ХІ ст. *Труди Київської духовної академії. Богословсько-історичний збірник*, 9, с. 83-87.

Сыгый, Ю. Н. 2011. Могилы христиан Чернигова X века (к постановке проблемы) В: Толочко П. П. (ред.). *Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років*. *Матеріали міжнародної наукової конференції, 19-20 листопада 2010 р. Чернігів-Луцьк: Вера и жизнь-Терен*, с. 98-110.

Смолічев, П. И. 1931. Подвійні поховання Х ст. около Шестовиці на Чернігівщині. *Записки Чернігівського наукового товариства*, I, с. 56-64.

Хойновский, И. А. 1893. *Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 г.* Киев: Типография С. В. Кульженко.

Цинкаловський, О. 1937. Матеріяли до археології Володимирського повіту. *Записки наукового товариства імені Шевченка*, CLIV. Праці історико-філософської секції, с. 183-240.

Шинаков, Е. А. 2009. *Образование Древнерусского государства: сравнительно-исторический аспект*. Москва: Восточная литература.

Шинаков, Е. А., Гурьянов, В.Н., Чубур, А.А. 2011. *Погребальный обряд в Среднем Подесенье как источник для исторической реконструкции*. Брянск: Курсив.

Arne, T. 1931. *Scandinawische Holzkammergrabber aus der Wikingerzeit in der Ukraine*. *Acta Archaeologica*, II, 3, s. 285-302.

Eisenschmidt, S. 1994. *Kammergräber der Wikingerzeit in Altdanemark*. *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, 25. Bonn : R. Habelt.

Gräslund, A.-S. 1980. *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Bjorko*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Janowski, A. 2015. *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*. Szczecin: IAE PAN.

Kozak-Zychman, W., Gurba, J. 2003. *Pochówek dziecka ze szczątkami stroju z cmentarzyska przy podgrodziu w Czermnie Kolonii, pow. Tomaszowski*. W: M. Dulnicz (red). *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*. Lublin-Warszawa: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, s. 245-248.

Lamm, J. P. 1973. *En folkvandringstida kammargrav vid Torsatra*. *Fornvännen*, 68. s. 81-89.

REFERENCES

Avdusin, D. A., Pushkina, T. A. 1989. *Tri pogrebal'ny`e kamery` iz Gnyozdova*. V: Kobrin V. B. (red.). *Istoriya i kul'tura drenerusskogo goroda*. Moskva: Izdatel'stvo MGU, s. 190-205.

Avlasovich, A. M. 2015. *Issledovanie sidyachego pogrebeniya radimichanki v kurgannom nekropole u d. Studyonka By`xovskogo rajona*. V: *By`xovskie kraevedcheskie chteniya. IV nauchno-prakticheskaya konferenciya, posvyashhennaya 100-letiyu so dnya nachala Pervoj mirovoj vojny`*, 30 dekabrya 2014 g., g. By`xov. By`xov: [b. i.]. s. 54-60.

Androshchuk, F. A. 1999. *Normany i slov'iany u Podesenni*. Kyiv: KNU imeni Tarasa Shevchenka.

Androshchuk, F., Zotsenko, V. 2012. *Skandynavski starozhytnosti Pivdennoi Rusi: katalog*. Paryzh: IA NANU.

Androshchuk, F. A., Osadchyi, R. M. 1994. *Pro kulturnyi typ ta konstruktyvno-rytualni osoblyvosti kamernykh pokhovan Pivdennoi Rusi (za materialamy Kyeva ta Chernihova)*. *Arkheolohiia*, 3, s. 99-106.

Androshchuk, F., Panchenko, M., Kovaliukh, M. 1996. *Do predistorii sporudzhennia Desiatynnoi tserkvy (Khronolohichniy analiz pokhovalnykh kompleksiv)*. In: Tolochko, P. (red.). *Tserkva Bohorodytsi Desiatynna v Kyevi. Do 1000-littia osv'iachennia*. Kyev: ArtEk, s. 43-46.

Blifeld, D. I. 1954. *K istoricheskoy oczenke druzhinny`x pogrebenij v sрубny`x grobnicax Srednego Podneprov`ya IX-X vv.* *Sovetskaya arxeologiya*, 20, s. 148-162.

Blifeld, D. I. 1977. *Davnoruski pam'iatky Shestovytsi*. Kyev: Naukova dumka.

Brandenburg, N. E. 1908. *Zhurnal raskopok N. E. Brandenbura 1888-1902 gg.* Sankt-Peterburg: Tovarishhestvo R. Golike i A. Vil'borg.

Verzyliv, A. 1928. Naidavnishyi pobut Chernihivskoi okolytsi. V: Hrushevskiy M. (red.). *Chernyhi i pionichne Livoberezhzhia*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, s. 62-79.

Golubeva, L. A. 1949. Kievskij nekropol'. *Materialy i issledovaniya po arxeologii SSSR*, 11, s. 103-118.

Dubov, I. V., Sedy, V. N. 1993. Kamerny`e i srubny`e grobniczy` Yaroslavskogo Povolzh`ya. *Istoricheskaya e`tnografiya*, 4, s. 143-152.

Zharnov, Yu. E. 1991. Zhenskie skandinavskie pogrebeniya v Gnyozdove. V: Avdusin, D. A. (red.). *Smolensk i Gnyozdovo*. Moskva: Izdatel'stvo MGU, s. 200-225

Zozulya, S. S. 2012. Datirovka kamernogo pogrebeniya v kurgane 348 Timerevskogo mogil'nika. *Rossiyskaya arxeologiya*, 4, s. 90-98.

Zozulya, S. S. 2014. K voprosu ob osobennostyax kamernogo obryada pogrebeniya v Yaroslavskom Povolzh`e. Pogrebeniya v kurganax 100 i 459 Timeryovskogo arxeologicheskogo kompleksa. In: Shustrova, I. Yu., Salova, V. G. (red.). *XIV Tixomirovskie kraevedcheskie chteniya: Materialy nauchnoj konferenczii*. Yaroslavl, s. 233-243.

Ivakin, V. G. 2011. Kievskie pogrebeniya X veka. *Stratum plus*, №5, s. 1-44.

Ivakin, V. H. 2012. Kyivski pokhvalni kamery. In: Tolochko, P. P. (red.). *Materialna ta dukhovna kultura Piddennoi Rusi. Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, prysviachenoho 100-littiu vid dnia narodzhennia V. Y. Dovzhenka (Chernihiv – Shestovytsia, 16–19 lypnia 2009 r.)*. Kyiv–Chernihiv: ChNPU imeni T. H. Shevchenka, s. 122-130.

Karger, M. K. 1958. *Drevnij Kiev*. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, I.

Kol'chatov, V. A. 1971. Kamerny`e grobniczy` Shestoviczkogo mogil'nika. In: Mosberg, X. I. (red.). *Tezisy dokladov V vsesoyuznoj konferenczii po izucheniyu skandinavskix stran i Finlyandii*. Moskva: Institut istorii SSSR, 1, s. 18-21.

Lesman, Yu. M. 1981. O sidyachix pogrebeniyax v drevnerusskix mogil'nikax. *Kratkie soobshheniya Instituta arxeologii*, 164, s. 52-58.

Lesman, Yu. M. 1997. Kvazikamernoe pogrebenie v mogil'nike Strujskoe na Verxnej Volge i problema proisxozhdeniya drevnerusskix sidyachix pogrebenij. *XIII konferencziya po izucheniyu istorii, e`konomiki, literatury i yazyka skandinavskix stran i Finlyandii*. Petrozavodsk: Institut istorii SSSR, s. 180-185.

Lesman, Yu. M. 2014. Skandinavskij komponent drevnerusskoj kul'tury. *Stratum plus*, 5, s. 43-93.

Liaska, V. 2013. Pokhvalni komplekxy kniazhoi doby u verkhiv'iakh Zakhidnoho Buhu. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 17, s. 169-192.

Mixajlov K. A. 2016. *E`litarny`j pogrebal`ny`j obryad Drevnej Rusi*. Sankt-Peterburg: Branko.

Moczya, A. P. 1981. Skorchenny`e zaxoroneniya drevnerusskix nekropolej. V: Artemenko, I. I. (red.). *Drevnosti Srednego Podneprov`ya*. Kiev: Naukova dumka, s. 101-105.

Moczya, A. P. 1990a. *Pogrebal`ny`e pamyatniki yuzhnorusskix zemel' IX–XIII vv.* Kiev: Naukova dumka.

Moczya, A. P. 1990b. Srubny`e grobniczy` Yuzhnoj Rusi. V: Tolochko P. P. (red.). *Problemy` arxeologii Yuzhnoj Rusi*. Kiev: Naukova dumka, s. 99-107.

Pasternak, Ya. 1937. Novi arkheolohichni nabutky Muzeiu Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka u Lvovi za chas vid 1933-1936 r. *Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CLIV. Pratsi istoryko-filosofichnoi sektsii, s. 241-268.

Ry`bakov, B. A. 1949. Drevnosti Chernigova. *Materialy i issledovaniya po arxeologii SSSR*, № 11, s. 7-93.

Samokvasov, D. Ya. 1908. Mogily` Russkoj zemli. *Trudy` Moskovskogo komiteta po ustrojstvu Chernigovskogo arxeologicheskogo s`ezda*. Moskva: Sinodal'naya Tipografiya.

Samokvasov, D. Ya. 2016. *Mogil`ny`e drevnosti severjanskoj Chernigovshhiny`*. Moskva: Sinodal'naya tipografiya.

Sy`ty`j, Yu. N. 2011. Mogily` xristian Chernigova X veka (k postanovke problemy`). In: Tolochko, P. P. (red.). *Xristijanizacijni vplivi v Kiivs`kij Rusi za chasiv knyazya Oskol`da: 1150 rokiv. Materiali mizhnarodnoi naukovoï konferenczii, 19–20 listopada 2010 r.* Chernigiv–Lucz`k: Vera i zhizn`–Teren, s. 98-110.

Sytyi, Yu. M. 2012. Pokhvalna obriadovist khrystyian Chernihova X–XI st. *Trudy Kyivskoi dukhovnoi akademii. Bohoslovsko-istorychnyi zbirnyk*, 9, s. 83-87.

Smolichev, P. Y. 1931. Podviini pokhovannia X st. okolo Shestovytsi na Chernihivshchyni. *Zapysky Chernihivskoho naukovoho tovarystva*, I, s. 56-64.

Xojnovskij, I. A. 1893. *Raskopki velikoknyazheskogo dvora drevnego grada Kieva, proizvedenny`e vesnoyu 1892 g.* Kiev: Tipografiya S. V. Kul`zhenko.

Tsynkalovskiy, O. 1937. Materiialy do arkheolohii Volodymyrskoho povitu. *Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CLIV. Pratsi istoryko-filosofichnoi sektsii, s. 183-240.

Shinakov, E. A. 2009. *Obrazovanie Drevnerusskogo gosudarstva: sravnitel`no-istoricheskij aspekt*. Moskva: Vostochnaya literatura.

Shinakov, E. A., Gur`yanov, V N., Chubur, A. A. 2011. *Pogrebal`ny`j obryad v Srednem Podesen`e kak istochnik dlya istoricheskoy rekonstrukcii*. Bryansk: Kursiv.

Arne T. 1931. Scandinawische Holzkammergrabber aus der Wikingerzeit in der Ukraine. *Acta Archaeologica*, II, 3, s. 285-302.

Eisenschmidt, S. 1994. Kammergräber der Wikingerzeit in Altdanemark. *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, 25. Bonn : R. Habelt.

Gräslund, A.-S. 1980. *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Bjorko*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Janowski, A. 2015. *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*. Szczecin: IAE PAN.

Kozak-Zychman, W., Gurba, J. 2003. Pochówek dziecka ze szczątkami stroju z cmentarzyska przy podgrodziu w Czermnie Kolonii, pow. Tomaszowski. W: M. Dulinicz (red). *Słowiane i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*. Lublin–Warszawa: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, s. 245-248.

Lamm, J. P. 1973. En folkvandringstida kammargrav vid Torsatra. *Fornvännen*, 68. s. 81-89.

D. V. Bibikov

CRITERIA FOR THE SELECTION OF THE CHAMBER BURIALS OF THE VIKING AGE IN THE MIDDLE DNEIPER REGION: THE CURRENT STATE OF THE PROBLEM

The absence of uniform criterions for the selection of chamber burials of the ancient Rus elite leads to the radically different perceptions of state-making, social and ethno-cultural processes in the Middle Dnieper region of the 10th century. The main points of view of scientists on the definition of this group of burials are considered in the article. For the purpose of understanding the specifics of this group as much as possible, the materials of the necropolises of other Eastern and Northern European regions and subsequent chronological stages are used as analogies. After analyzing the currently known burial monuments of the Viking age on the territory under consideration, the author came to the conclusion that only those graves that contain wooden structures in the grave's pit, which imitate a residential building, should be considered as classical chamber burials. These burials are characterized by a steady set of constructive-ceremonial features and inventory. In cases where the wood is not stored, the undoubted features of such burials monuments may be the accompanying burial of slaves and horses, the presence of blade weapons. The seated position of the dead, Scandinavian jewelry and other rich inventory are typical to burial chambers, but sometimes occur in ordinary inhumation burials. The scheme of the metric calculations for the selection of chamber burials, which was proposed by A.-S. Grislund, was not effective in ancient Rus realities; these metrics can be used only like an additional argument. The appearance of large number of the Ancient Rus burials with various features of the chamber tombs, but different in structural and ceremonial features, should be regarded as the influence of the Christian ideology. The so-called «earthen» chambers, burial grounds in large burial pits, horizon level wooden crypts, and chambers with an additional structural element – the coffin, are also features of the burials with the influence of the Christian ideology. All of them do not correspond to the basic semantic idea of the burial chamber, which was supposed to symbolize the afterlife dwelling of the dead.

Keywords: Ancient Rus, burial rite, chamber burials, criteria.

С. О. Біляєва, К. С. Гуленко, О. В. Грабовська,
М. М. Ієвлев, О. В. Манігда, О. Є. Фіалко, О. В. Чубенко

ФОРТЕЦЯ ТЯГИН У СИСТЕМІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМИН ВІД БАЛТІЇ ДО ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: РЕЗУЛЬТАТИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Статтю присвячено результатам дослідження пам'ятки національного значення – фортеці Тягин (с.Тягинка Бериславського району Херсонської області) у 2016–18рр. Південною Середньовічною експедицією Інституту археології НАНУ із використанням комплексу методів природничих наук.

Ключові слова: фортеця Тягин, переправа, митниця, Велике князівство Литовське і Руське, топографічний план, батиметричні дослідження.

Вступ

Історія України XIV–XV ст. пов'язана спільним минулим із Великим князівством Литовським та Руським, до якого входили руські князівства. Після перемоги при Синіх Водах 1362р. територія держави доходила до Чорного моря, її перетинали важливі торгові шляхи, які йшли із Сходу на Захід. Литовські князі створюють систему фортифікації на південному кордоні для захисту держави, забезпечують функціонування митниць на переправах. Частиною такої системи був комплекс споруд на півдні сучасної Херсонщини, до якого входила і фортеця Тягин, розташована на важливій ділянці Нижнього Дніпра.

Перші розкопки на городищі та фортеці були здійснені ще у 1914р. відомим Херсонським археологом В. І. Гошкевичем, який визначив пам'ятку як фортецю, побудовану князем Вітовтом наприкінці XIV ст., а її існування розглядав в межах XIV–XVI ст. (Гошкевич 1916). Розвідки та стаціонарні роботи на городищі та фортеці проводили М. П. Оленковська (Абікулова) та М. П. Оленковський, С. В. Бахматов та В. Є. Ільїнський, Д. Р.Кобалія, Д. М.Сикоца, але переважна частина і городища і фортеці не були досліджені.

Хід досліджень та об'єкти

У 2016–2017 рр. Південною Середньовічною експедицією Інституту археології НАН України було здійснене обстеження городища та проведені невеликі розкопки, а у 2018 р. розпочаті розкопки на пам'ятці національного значення фортеці Тягин Бериславського району Херсонської області (рис. 1).

Розкопками на південно-західному краю плато, де розташована територія городища, підтверджена наявність великого золотоординського міста другої половини XIII – середини XIVст. Про це свідчать відкриті будівельні залишки, конструктивні деталі водогону та уламки глиняних труб, комплекс різноманітних артефактів, які мають аналогії серед золотоординських пам'яток на широкому просторі Причорномор'я та інших районах побутування культури Золотої Орди.

Дослідження засвідчили продовження існування поселенської структури, функціонування переправи на торговельному шляху, що підтверджується знахідками предметів матеріальної культури, зокрема кераміки, польської та золотоординських монет кінця XIV– першої половини XV ст.

Особливе значення мають вперше знайдені на території України металеві аксесуари литовського походження – хрестоподібні накладки на шкіряні гаманці (рис.2). Аналогії ним відомі на пам'ятках Литви XIV–XVI ст., зокрема у похованнях могильників Діктарай та Кармелаві (Urbanaviciene 1995, s.184, pav.35, 1; Rickevičiūtė 1995, s.73–103, pav.23). Вони є свідченням безпосереднього перебування литовців на території Тягиня, можливо у якості митників.

Першочерговим завданням досліджень 2018р. було проведення геодезичних робіт з метою створення топографічного плану городища та фортеці, побудованої

князем Великого князівства Литовського і Руського Вітовтом наприкінці XIV ст. на захист кордону із Золотою Ордою, встановлення планувальної структури фортифікації.

Аерофотозйомка, здійснена О. В. Чубенко та М. М. Ієвлевим, дозволила отримати орто фотоплан фортеці Тягин (рис.3). З'ясовано, що В. Гошкевичем була відкрита лише частина фортеці – донжон та частина території у вигляді рівнобедреного трикутника у плані. Як свідчать результати аерофотозйомки на невеликій висоті, фортеця за формою нагадує трапецію. А її площа вдвічі більша за первинно відкрити В. Гошкевичем.

Завдяки створенню топографічного плану городища (О. В. Манігда та О. В. Грабовська) встановлені особливості розташування укріплень. Простежено ширину, глибину та конфігурацію укріплень. У середньому, ширина ровів сягає 4м, глибина 0,5–1 м. ровів. Загальна площа фортеці дорівнювала 0,73 га, тоді як загальна площа городища до початку схилів складає 17,55 га, а разом із схилами 21,89 га. За планувальною структурою фортеця поділяється на окремі частини (рис. 4).

Перша частина фортеці майже квадратна за формою із довгим входом-виходом. Квадратна вежа (донжон) розкопана В. Гошкевичем. Кожна стіна вежі дорівнює 9м, загальна площа 81кв.м. Відстань до центру від північної стіни фортеці складає 20,5м. Вежа знаходиться на площадці прямокутної форми, по обр'їю якої проглядаються залишки кам'яної кладки стін, або їх розвалів, оточених ровом.

Друга частина, яка являє собою трапецію, вершина якій складає 32,3 м (Північна стіна), а основа дорівнює 109,4м. Західна стінка – 72,3 м, а східна – 66,1м. Трапеція поділяється на дві частини, які перетинаються стінкою довжиною 70,4м.

Крім того, на площі фортеці помітна **структура трапецієподібна за формою у плані**, яка перетинала південну частину фортеці і таким чином відносилась до наступного будівельного періоду. Швидше за все, це **фортеця** часів Менглі Гірея, що підтверджується монетними знахідками останньої чверті XVст.

Наступним важливим завданням цього року було встановити місце розташування та ступінь збереження зовнішньої стіни фортеці вздовж річки Тягинка. Дослідження береговий частини засвідчило наявність залишків зовнішньої стіни фортеці (рис.5), але збереженість була різною: від одного до 6 рядків кладки з частково оброблених вапняків на вапняковому розчині (рис. 6). Зафіксовано також підпорні стіни, які були розташовані перпендикулярно зовнішньої стіни фортеці з інтервалом до 10м. Одна з таких підпорних стін (контрфорсів) вціліла на висоту до 1м, довжиною до 2,5м (рис. 7). Під час розчистки стін виявлені згорілі або зотлілі дерев'яні конструкції, які, можливо, подібно давньоруським фортецям та укріпленням Молдавського князівства, до складу яких входив земляний вал та частокіл. Загальна площа розкопів цього року складає понад 200кв.м., глибина розкопу у різних частинах 0,5–1,75м.

У внутрішньому просторі фортеці зафіксовані розвали будівель, зокрема, можливо і від будинку митниці, про що свідчить характер будівельних деталей: фрагменти підвіконня, входу, каміння із рельєфним декором. На декоровані частини будівель, відкриті під час його власних досліджень звертав увагу В. І Гошкевич.

Обробка даних аерофотозйомки та матеріали В. І. Гошкевича засвідчили, що на території фортеці існувало 6 окремих дворів, які були розділені між собою мурами (М. М. Ієвлев). При подальшому дослідженні фортеці кількість дворів на її території може бути уточнена. На думку М. М. Ієвлева, за типом побудови мурів, планування зовнішнього простору Тягинська фортеця дещо схожа з Тракайським замком, а деякі елементи в плануванні системи мурів мають аналогії в генуезьких фортецях Північного Причорномор'я того ж хронологічного періоду, зокрема Судакської. На основі порівняння планувальних структур Тягинської та вищезгаданих фортець, М. М. Ієвлевим був запропонований перший варіант історичної реконструкції фортеці Тягин.

Фортеця та городище Тягин розташовувалися в дуже зручному стратегічному місці, яке дозволяло здійснювати контроль як за водним торговельним шляхом, який проходив по р. Дніпро, так і за сухопутним шляхом між Європою та Кримом. В результаті проведення батиметричної зйомки (О. В. Чубенко, М. М. Ієвлев) в акваторіях р. Дніпро та р. Тягинка вдалося знайти місця розташування двох пристаней, місце знаходження переправи через р. Дніпро та вежі біля неї, а також місце розташування моста через старе русло р. Дніпро (рис. 8: 1,2). Фортеця, розташована на переправі, виконувала функцію митниці важливого транснаціонального торговельного шляху європейського напрямку, що йшов на Київ, Львів, Краків і далі, про що свідчать знахідки татарських, зокрема татарських монет із генуезькою контрамаркою та польських монет кінця XIV – першої половини XV ст.

Після завершення польового етапу дослідження фортеці 2018р. проведений комплекс консерваційних робіт за методикою к.і.н. О.С.Біляєва, а здійснена засипка стін та площі розкопу шаром річкового піску.

РЕЧОВІ ЗНАХІДКИ. У процесі розкопок 2018р. знайдено і занесено у Польовий опис 1306 артефактів, в тому числі на інвентар взято 282 знахідки.

Найбільшу групу знахідок (190 од.) складають **вироби з глини**, які представлені тарним, кухонним та столовим посудом.

Тарний посуд нечисельний – уламки червоноглиняних товстостінних посудин, які мають певні близькі риси із причорноморськими амфорами V–VIII типів та Північно–Східною групою тарної кераміки Криму та Приазов'я інколи із прокресленим стрічковим орнаментом (Коваль 2010, с. 166–168; Масловский 2006, с. 355–356).

Кухонний посуд – горщики без поливи та з поливою на внутрішньому боці, глеки різних розмірів з ручками та без ручок групи ПСК.

Основна маса посуду належить *столовому сервізу*, до якого входять глеки, миски, піали, тарілки. Це посуд з монохромною та поліхромною поливою, посуд сграфіто.

Перша група – червоноглиняний посуд, із використанням ангобу та монохромної поливи із переважанням зеленого кольору різних відтінків. Саме зеленою поливою по білому ангобу прикрашена піала діаметром 22 см (рис. 9: 1), має аналогії серед виробів групи Південно – Східний Крим. Дещо близький за декоруванням одноручний глек із фігурним зливом, поверхня ззовні вкрита ангобом, по якому йде зелена полива. Висота глека 24см. Горловина прикрашена рядками лінійного орнаменту (рис. 9: 2). Майже тотожній глек, знайдений в Алушті, відноситься до групи причорноморської кераміки та датується XV ст. (Коваль 2010, іл. 39: 8). Горщики з поливою на внутрішньому боці та ін. Аналогії посуду є серед кераміки різних регіонів Золотої Орди, і зокрема в Криму.

Друга група – посуд з поліхромною поливою. Окремо слід відмітити знахідку дрібного уламка тонкостінної червоноглиняної посудини вкритої з обох боків *матовим білим покриттям* та блакитним рослинним розписом, яка нагадує зразки італійській порцеляни.

Третя група (миски, чаші, тарілки) – кераміка сграфіто різної кольорової гамми, яка має чисельні аналогії у візантійсько–чорноморських пам'ятках, зокрема у Криму, Аккермані та інших центрах виробництва та розповсюдження кераміки сграфіто (рис. 10) Цікавою знахідкою є фрагмент сграфіто із прокресленими літерами, вкритими золоченням, аналогії якому поки що не знайдені. Схожий фрагмент (з двох частин) має сліди перебування в огню.

Вироби з металу (132 знахідки) представлені артефактами з заліза, бронзи, свинцю та срібла. Найбільшу частину складають артефакти з чорного металу. Переважають предмети будівельно – кріпильного призначення: ковані цвяхи (59 одиниць) різного гатунку: будівельні, корабельні, можливо для шкіряних виробів тощо (рис. 11).

Чисельну групу складають предмети озброєння. *Наконечники арбалетних болтів* та їх фрагменти (12 одиниць) втулкові, довжиною 6,0–8,0 см, пірамідальні із

ромбовидною голівкою (рис 12), які мають повні аналогії серед знахідок на городищах Литви та Замковій горі у Вільносі XIV ст. (Виткунас, Забела 2017, с. 75).

Наконечники стріл (6 од.) мають аналогії у пам'ятках широкого простору, зокрема золотоординських, XIV–XV ст.

Зустрічаються і інші речі побутового призначення: фрагменти чавунних казанів, а також кресало (рис. 13), язичок пряжки та інші. Повна аналогія кресалу є, зокрема, на пам'ятках Литви XIV–початку XVI ст., наприклад у похованнях цього часу могильника Якштайчяй (Urbanavicius 1979, pav. 11: 5). Язичок пряжки за формою і вигином нагадує язички литовських округлих пряжок XIV–XV ст.

Вироби з бронзи представлені фігурною накладкою, фрагментами поясних пряжок, гудзиком та уламками дрібних виробів. Фрагмент маленькій пряжки із фестончатим краєм, близький формам, відомим в археологічних пам'ятках Литви.

Знайдені **монети XV–XVII ст. із срібла** (8 од.). (рис. 14: 1, 2.). За визначенням Г. А. Козубовського, знахідки монет мають такі формальні ознаки:

Монети з підйомного матеріалу:

Монета татарська (інв. № 2) овальна, добре помітна рельєфна тамга, розміром 1,6 x 1,4 см, товщина – 0,1 см. Кримське ханство, швидше за все II половина XVII ст. Монета польська (інв. № 3) із перфорацією для вторинного використання, округла, напис Сигизмунд III (1587–1632р.) діаметр – 1,8 x 1,9 см, товщ. – 0,05 см. гріш коронний, 1621р (?).

Монети з культурного шару фортеці.

Монета татарська, овальна (інв. № 30), добре помітна тамга та напис, розміри: 1,4 x 1,2 см, товщина 0,1 см., кв.5 (12), гл. 0,1 м, Кримське ханство, Менглі-Гірей (1468–1515), акче 1486/1487 рр.

Монета татарська, овальна, (інв. № 68), тамга, розміром 1,1 x 1,5 см, товщ. 0,1 см (рис.). Кв.3, гл. 0,2–0,4м. акче 1482–1491 рр.

Монета татарська, округла (інв. № 69), діаметр 1,5см, товщина – 0,2см, кв. , гл.0,2–0,4, Золота Орда.

Монета татарська, округла (інв. № 70), діаметр 1,6 см, товщина–0,1 см, кв. 5., гл. 0,2–0,4 м; Золота Орда, Кафа (?), XV ст. від 1420–1480рр. Крапка с характерною саме для генуезько – татарських монет 1420–1440 рр.

Монета татарська, овальна (інв. № 154), розміром 1,4 x 1,3 см, товщина – 0,15 см, кв. 12, Кримське ханство, Менглі Гірей, акче 1482–1491 рр.

Монета татарська (інв. №2 32) збереглася частково у вигляді сегмента з тамгою, розмір частини, що зберіглася 1,5 x 0,8см, кв. 19, гл. 0,6–0,8 м. Акче, Кримське ханство (?), XV–XVI ст.

Таким чином монети з культурного шару фортеці поділяються на дві групи: **монети Золотої Орди та Кримського ханства першої половини XVст. та монети Кримського ханства останньої чверті XVст.**

Вироби зі скла нечисельні (6 од.). Це фрагменти стінок та денця посудин з прозорого та напівпрозорого скла, можливо західний, італійський імпорт. *Знахідки з каменю, кістки* (12 од.). Це фрагменти архітектурно–будівельних конструкцій із слідами обробки та рельєфного декору. Особливий інтерес привертає архітектурна деталь з мармуру із плоскою поверхнею, яка прикрашена різним орнаментом у вигляді кола, оточеного фігурною рамкою. Крім того, знайдені кам'яні гарматні ядра. *Кістяні вироби* (2) представлені уламком лощика із перфорацією та фрагментом заготовки кістяного виробу. Крім того знайдена мушля каури.

Висновки.

Археологічні матеріали являють значний інтерес у вивченні культур цивілізаційних осередків регіону: Великого князівства литовського та Руського, Золотої Орди, Кримського ханства, торгівельної діяльності італійських міст – Генуї та Венеції на Чорному морі, контактів Османської імперії та українського козацтва.

Комплексні дослідження видатної пам'ятки історії та культури дозволяють конкретизувати сторінки історії Великого князівства Литовського та Руського, до якого входило Київське князівство – одне з головних наступників спадщини Київської Русі, засвідчити історичну місію стратегії та практики фортифікаційної діяльності Великого князя Вітовта із захисту кордонів українських земель, становленні нових відносин у різному конфесійному та багатоетнічному середовищі Півдня, синкретичному культурному ареалі, що мало надзвичайного значення для подальшого цивілізаційного розвитку України, створення об'єктивних умов формування державотворчих тенденцій.

Фортеця та її оточення входять до південної смуги збереження християнства часів Литовського князівства, Золотої Орди, Кримського ханства і Османської імперії. Ця територія охоплює велику протяжність із Заходу на Схід, має спадкоємність скрізь століття, що засвідчується археологічними матеріалами, та писемними джерелами від Білгороду – Аккерману до Тягині тощо. У якості прикладу нагадаємо значний відсоток поховань із християнськими ознаками у могильнику Мамай–Сурка кінця XIII – початку XV століття (Ельников 2006), чисельні знахідки української кераміки XVII–XVIII ст. у Білгороді та Очакові. Надзвичайно важливою обставиною, є функціонування Браїльської митрополії Константинопольського патріархату, яка існувала з 1580 по 1840 р. і об'єднувала православні приходи, до яких входило християнське населення від Кілії та Аккерману до Тягині включно (Серєда 2015, с. 203–205).

Відкриття залишків фортеці з таким станом збереження оборонних структур є унікальним явищем Південно–Східної частини Пониззя Дніпра, перлиною середньовічної археології Херсонщини. Вони свідчать про необхідність продовження археологічних досліджень, консервацію та музеєфікацію пам'ятки. Стан збереження укріплень фортеці дозволяє реставрувати та музеєфікувати оборонні споруди, використати їх у розвитку туристичної діяльності, пропаганді історичного минулого Херсонщини. Тому необхідно вирішити питання щодо охорони залишків фортеці, створення музею «Тягинська фортеця», як основи майбутнього історико–археологічного заповідника.

Беручи до уваги значення фортеці Тягин в історії України та Литви, пам'ятка набуває не лише національного, а й міжнародного значення. Це місце переплетіння історичних шляхів цивілізацій тюркських народів, Балтії та України. Розкопки городища та фортеці Тягин відкривають невідомі сторінки маловивченого періоду історії України та Литви і засвідчують надзвичайну актуальність продовження досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- Гошкевич, В. І. 1916. Раскопки на острове против м.Тягинки. *Летопись музея за 1914 год.* Херсон, 6, 48 с.
- Виткунас, М., Забєла, Г. 2017. *Городища балтов: неизвестное наследие.* Швобене Ж. (літ.ред.). Вільнюс, 88 с.
- Ельников, М. В. 2006. *Средневековый могильник Мамай–Сурка.* Запорожье, т.2, 356 с.
- Коваль, В. Ю. 2010. *Керамика Востока на Руси IX–XVIII века.* Бєляєв Л.А.(ред.). Москва: Наука, 269 с.
- Масловский, А. Н. 2006. Керамический комплекс Азака. Краткая характеристика. Кияшко В. Я. (отв.ред.). *Историко – археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону*, 21, с. 308–473.
- Серєда, О. Г. 2015. *Османсько–українське степове Порубїжжя.* Одєса: Астропринт, 311 с.
- Rickevičiūtė, K. 1995. Karmelavos kapininas. *Lietuvus archeologija*, т 11, s. 73–103.
- Urbanavicius, V. 1979. Jakštaičių senkapis. *Lietuvus archeologija*, т.1, s. 1–122.
- Urbanaviciene, S. 1995. Dictaru kapininas. *Lietuvus atchaeologiya*. т.11, s. 169–206.

REFERENCES

- Goshkevich, V. I. 1916. Rozkopki na ostrovi protiv m. Tyaginki. *Letopis muzeja za 1914 god.* Kherson, 6, 48s.
- Vitkunas, M., Zabela, G. 2017. *Gorodischa baltov: neizvestnoye nasledie.* Shvobene Zh.(ed.). Vilnius, 88 s.

- Elnikov, M. V. 2006. *Srednevekovi mogilnik Mamay–Surka*. т. 2. Zaporozhzhye, 356 s.
- Koval, V. Yu. 2010. *Keramika Vostoka na Rusi IX–XVIII veka*. Belyayev L. A. (ed.). Moskva: Nauka, 269 s.
- Maslovsky, A. N. 2006. *Keramicheskiy kompleks Azaka. Lratlaya harakteristika*. Kiyashko V. Ya. (ed.). *Istoriko–arheologicheskiye issledovaniya v Azove I Nizhnem Donu*, 21, s. 308–473.
- Rickevičiūtė, K. 1995. *Karmelavos kapininas*. *Lietuvos archeologija*, т. 11, s. 73–103.
- Sereda, O. G. 2015. *Osmansko–Ukrainske stepove porubizhzhya*. Odesa: Astroprint, 311 s.
- Urbanavicius, V. 1979. *Jakštaičiu senkapis*. *Lietuvos archeologija*, т. I, s. 1–122.
- Urbanaviciene, S. 1995. *Dictaru kapininas*. *Lietuvos atchaeologija*. т. 11, s. 169–206.
-

**S. O. Biliaieva, K. S. Gulenko, O. V. Grabovska,
M. M. Ievlev, O. V. Manigda, O. E. Fialko, O. V. Chubenko**

**THE FORTRESS TYAGIN IN THE SYSTEM
OF HISTORICAL AND CULTURAL RELATIONS
FROM BALTIC TO THE NORTH BLACK SEA AREA:
THE RESULTS AND PERSPECTIVES OF INVESTIGATIONS**

Ukrainian lands take an important place in the history of the Great Principality Lithuanian and Russ. In addition, the material culture of the south part of the federative state continue to be almost unknown. That is way, the excavation of the fortress of Tyagyn, as the part of the fortification, created by Lithuanian Great Prince Vitautas in 1398y., is the actual project of the study of the historical and cultural past of the large space of the East Europe. In the course of the investigation in 2016–2017 yy. the excavation conducted the settlement, the territory of former Golden Horde city. In 2018 y. our works concentrated on the fortress, its topography, planning structure and measures were established. The part of outer walls and interior structure discovered. The collection of artifacts includes various tools, weapons, adornments, ceramics, coins of the end of the XIV–XVI centuries were obtained, which confirmed the conception of trade and defend function of Tyagyn on the south border of the Lithuanian–Ukrainian state and the World of East.

Keywords: Tyagyn fortress, ferriage, custom house, the Lithuanian–Ukrainian state, topographic plan, bathymetric studies.

Рис. 1. Тягин, городище

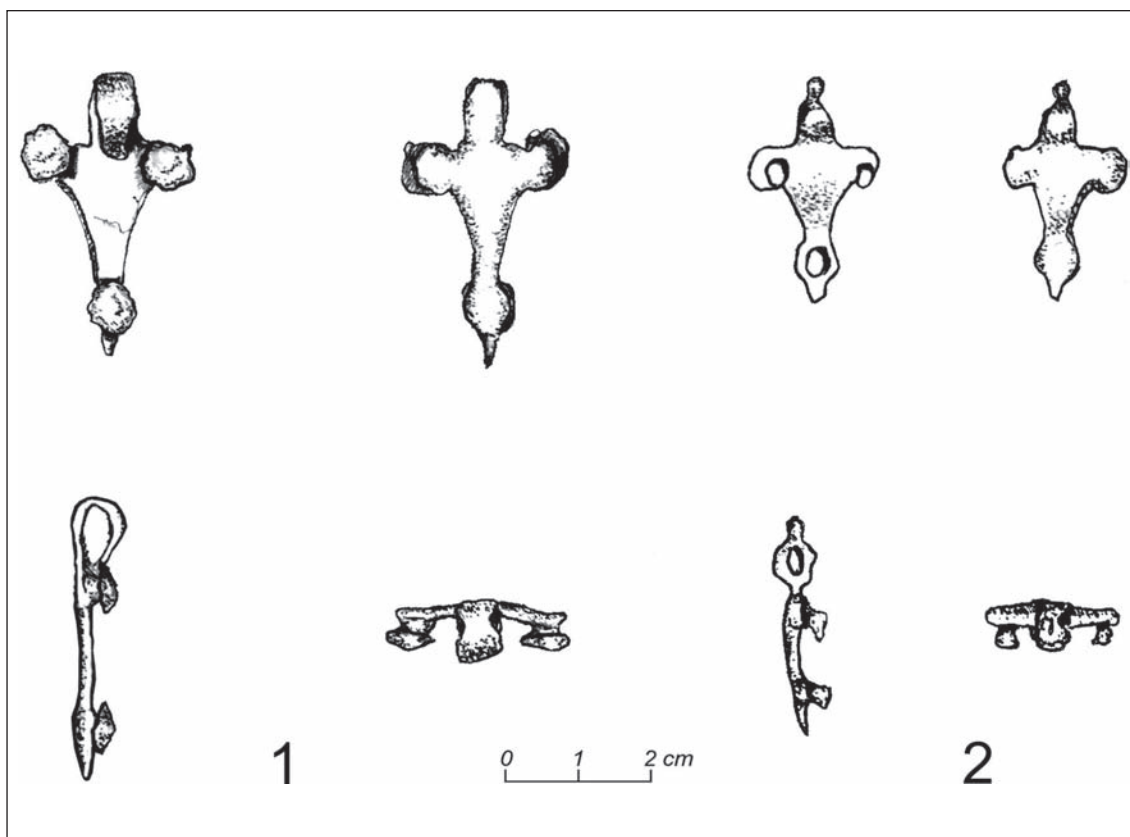

Рис. 2. Накладки на шкіряні гаманці

Рис. 3. План фортеці Тягин за результатами аерофотозйомки

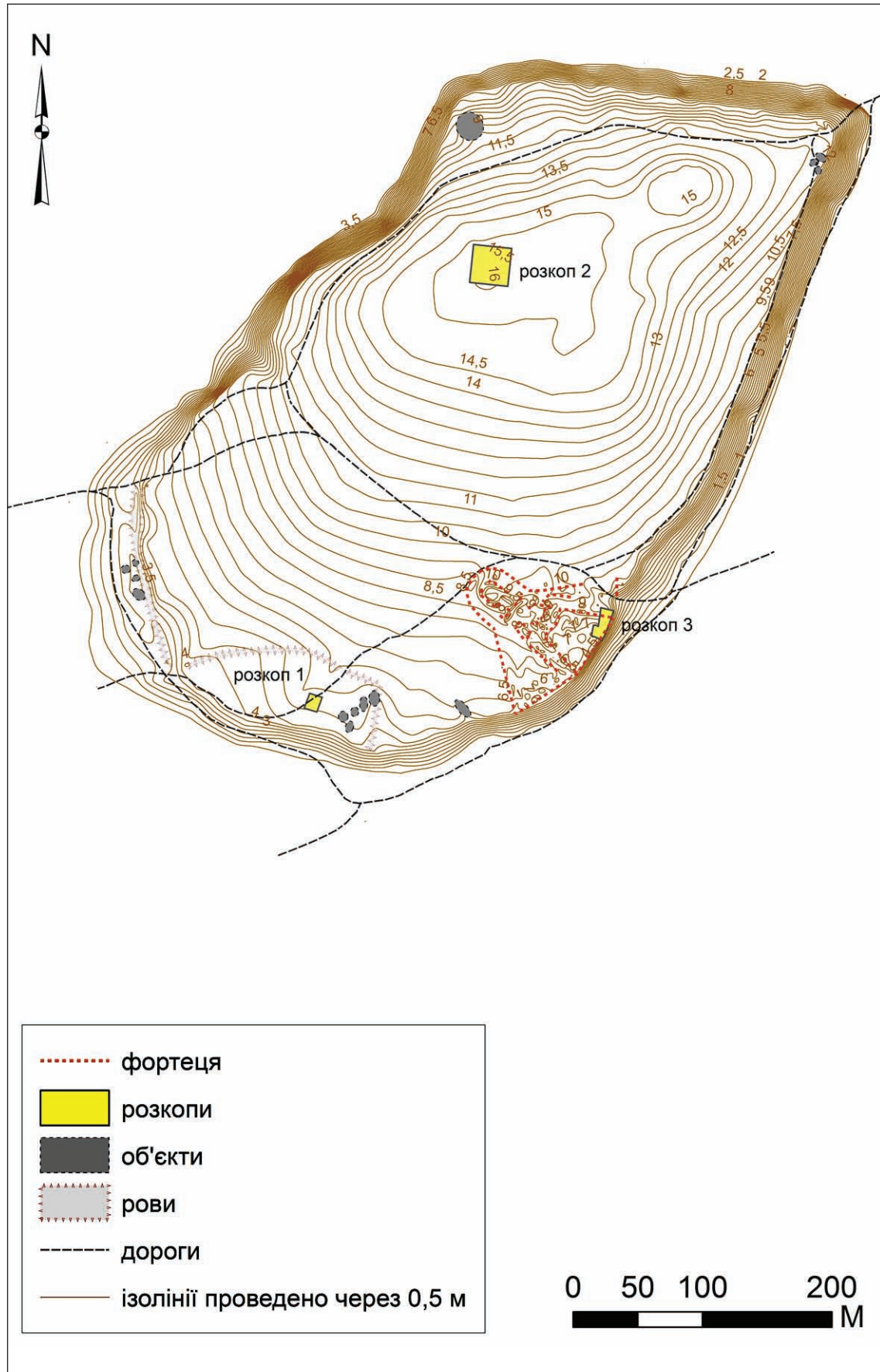

Рис. 4. План археологічного комплексу «фортеця Тягин» на основі створення моделі рельєфу

Рис. 5. Залишки частини зовнішньої стіни фортеці

Рис. 6. Фрагмент законсервованої стіни

Рис. 7. Контрфорс

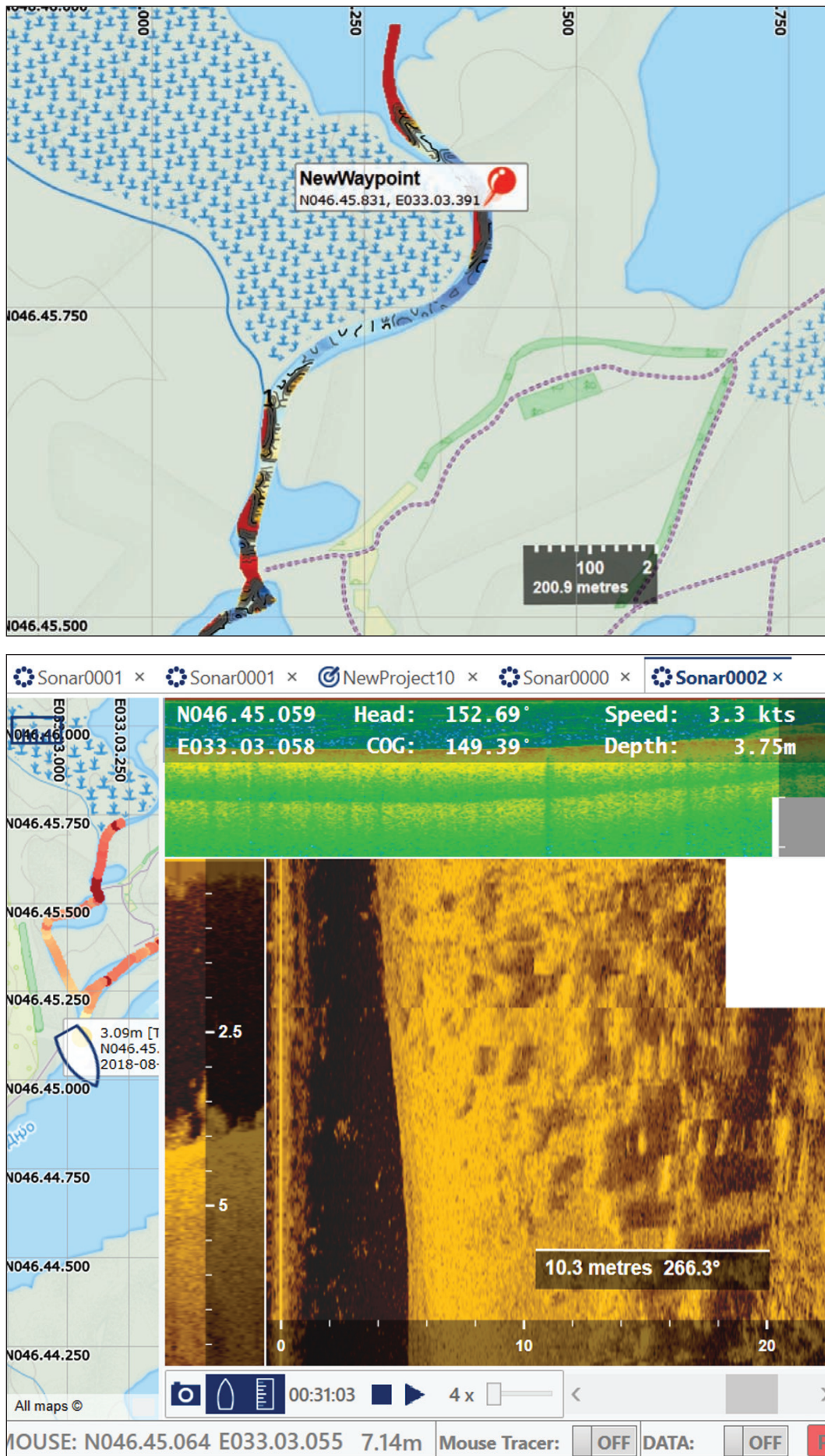

Рис. 8. Місцезнаходження пристані та залишків вежі за результатами батиметричних досліджень

▲
◀ Рис. 9. Кераміка з зеленою поливою: глек (1) та миска (2)

▼
Рис. 10. Фрагменти кераміки: полив'яної (1) та з графіто (2)

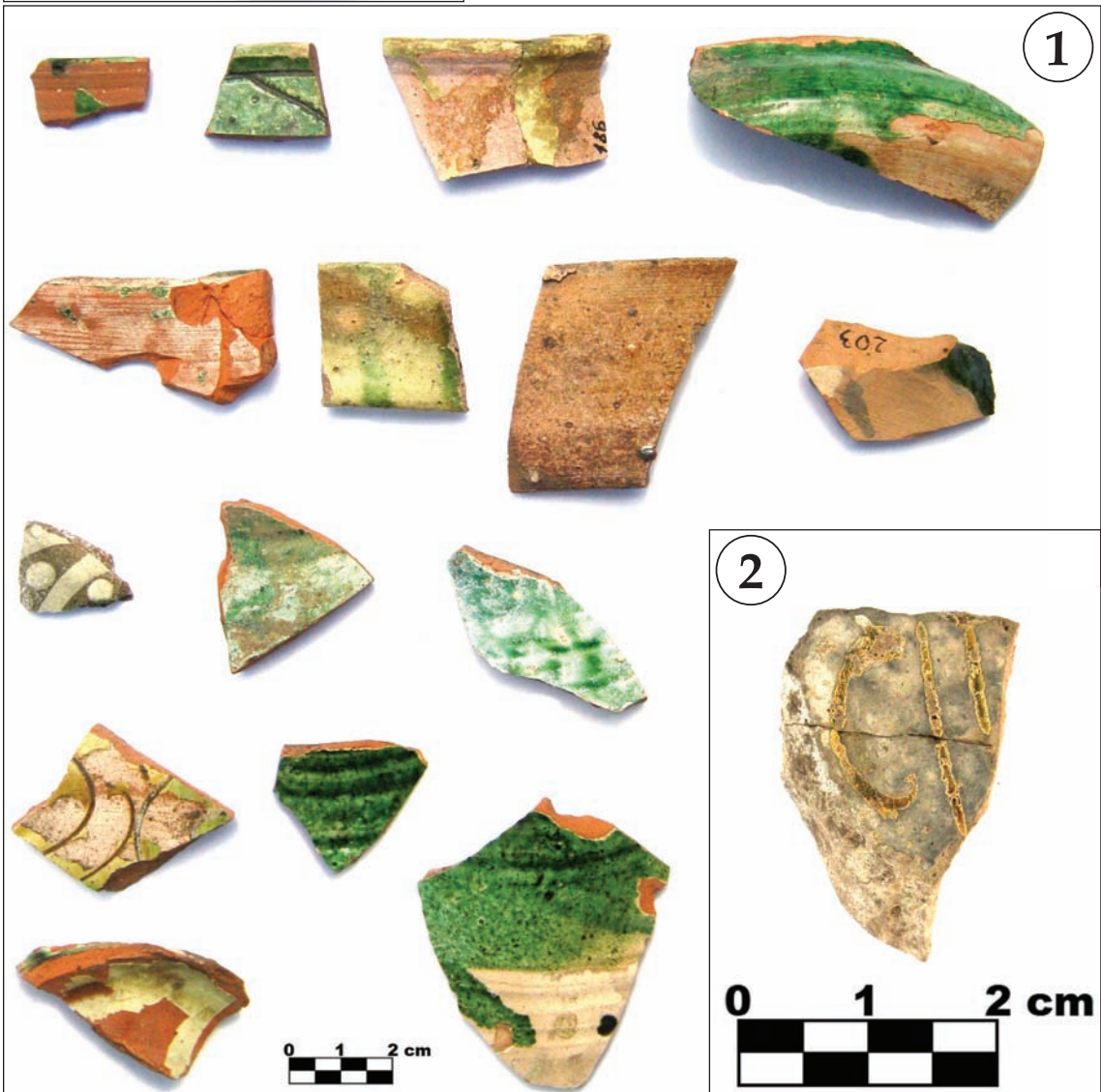

Рис. 11. Цвяхи

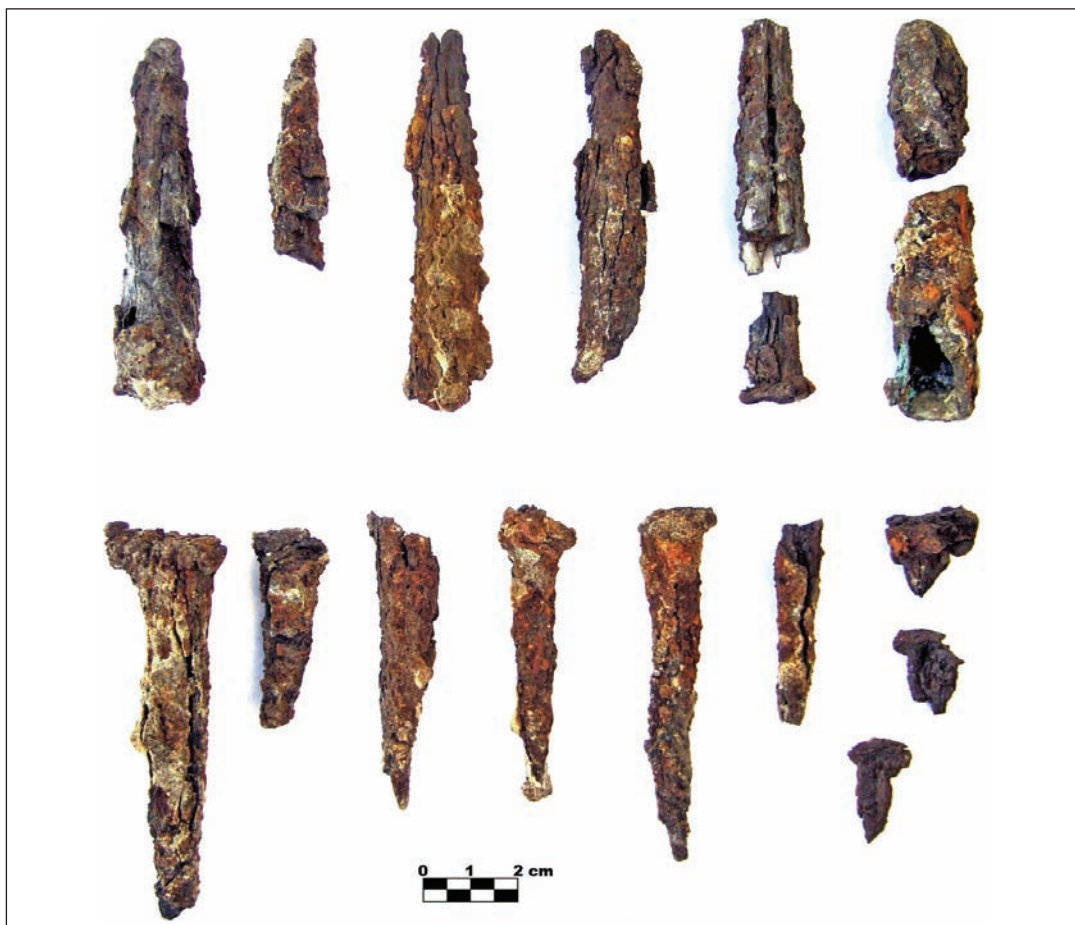
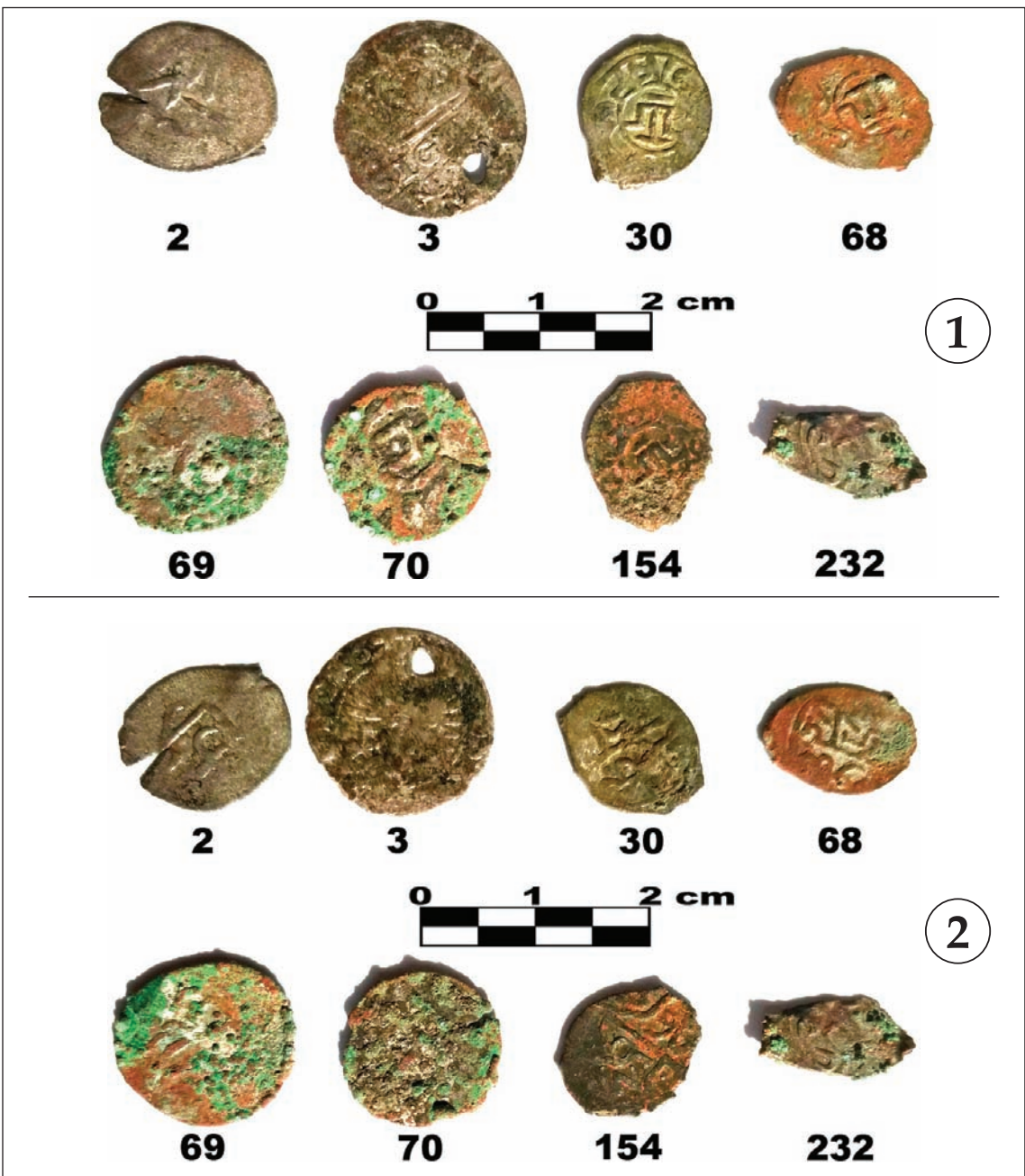

Рис. 12. Наконечники арбалетних болтів та цвяхи

Рис. 13. Кресало, та інші побутові речі

460

Рис. 14. 1, 2: Монети

І. П. Возний, А. В. Федорук

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ НА ТЕРЕНАХ ЧОРНІВСЬКОГО ГНІЗДА ПОСЕЛЕНЬ X - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ.

У статті аналізується можлива кількість населення, яке проживало на території найбільш дослідженого на теренах Північної Буковини Чорнівського гнізда поселень.

Ключові слова: демографія, садиба, селітебна зона, гніздо поселень, Чорнівка.

Важливою передумовою економічного, інтелектуального, політичного розвитку будь-якої країни є демографічний фактор як самостійна складова фундаменту, на якому тримається суспільство. При цьому найбільшою цінністю є людина. І як частина духовного світу суспільства, і як сама по собі окремих духовний світ, і як виробник матеріальних благ, і як продовжувач людського життя. Людина – мірило всіх речей – проголошує загальновідомий крилатий вислів. Могутність кожного народу, його поступальний розвиток, здобутки значною мірою залежать від кількісного і якісного людського потенціалу. Тому важливий напрямок у дослідженнях давньоруської держави складає розгляд кількісної сторони суспільних процесів у ній. Бурхливі зміни в соціально-економічному, політичному й етнічному житті населення Київської Русі неможливо досягнути без вивчення історичної демографії. Проблеми останньої в галузі давньоруської історії ще остаточно не вирішені. Це можна пояснити, в першу чергу, тим, що писемні джерела не містять статистичних даних, необхідних для демографічних розрахунків, а методика використання археологічних матеріалів фактично не розроблена.

Сучасні дослідження з історичної демографії базуються, в основному, на аналізі писемних джерел і в даному напрямку науковці накопичили вже певний досвід. Останнім часом почав активно розвиватися напрямок досліджень, який орієнтується на матеріали археологічних розкопок і підтверджує їхню перспективність (Бибииков, Толочко 1988, с. 34-40).

Сучасна історична демографія не може обійтися без даних, почерпнутих з археологічних матеріалів. За допомогою археологічних джерел можна з'ясувати умови життя сільського населення, визначати тенденції розвитку продуктивних сил, картографувати і виявити типологічну різноманітність поселень. У поєднанні з писемними джерелами ці дані здатні внести в проблему історичної демографії давньої Русі нову якість.

За писемними джерелами давньоруського часу двір постає як головна складова забудови міст і сіл. Забудова селянської садиби, характер розміщення і групування основних будівель у комплексі житла – одна з найважливіших його особливостей. Попри думку про відсутність закритих селянських дворів та існування жител з прилеглими спорудами, розкопки селищ доби Русі на низці пам'яток дозволили виявити не лише взаємопов'язані комплекси споруд, а й огорожені групи синхронних об'єктів (Готун 2016, с. 140). Вважається, що потребам індивідуального господарства у Давньоруській державі найбільше відповідав індивідуальний двір-садиба і саме він був економічною основою суспільства. Правда питання внутрішньої забудови територій рядових поселень Давньоруської держави на сьогоднішній день ще вивчене недостатньо. Садиби виділялися переважно під час досліджень великих давньоруських міст – Києва, Звенигорода, Новгорода, Пересопниці (Гупало 2014; Прищепя 2016; Сагайдак 1991). Про існування садиб пересічних мешканців у пригородах великих міст згадується в літописі: в Києві 1140 р. князь Всеволод Ольгович почав «зажигати двори иже соуть предъ городомъ в Копыреве кончи» (Ипатьевская летопись 2001, с. 302), біля м. Опави князь Данило Галицький із союзниками «да пожгоуть вся внешняя храмы и ограды и гумна» (Ипатьевская летопись 2001, с. 823).

Двори також існували у сільській місцевості: «Пославше же по селомъ, пожгоша жита и дворы» (Ипатьевская летопись 2001, с. 332), «и мастере всяции бежаху ис Татаръ, седелници и лоучници, и тоулници, и коузниче железюу и меди и среброу... и наполниша дворы окр(е)сть града поле и села» (Ипатьевская летопись 2001, с. 843).

Однак рядові поселення переважно розорюються і залишки забудови знівельовані, погано фіксуються за зовнішніми ознаками межі пам'ятки. Тому до повного археологічного дослідження поселень важко визначити систему розташування жител, наявність вулиць, кількість житлових споруд, наявність садибної забудови тощо (Ягодинська 2014, с. 322).

Спробуємо тепер визначити приблизно чисельність населення гнізда поселень X – першої половини XIII ст. біля с. Чорнівка, оскільки на території Північної Буковини воно є найбільш дослідженим. Культурний шар поселень цього періоду в більшості своїй не перекритий пізнішими відкладеннями, тому розрахунки можна провести з найбільшою вірогідністю. Для цього, виходячи з теоретичних розробок П. П. Толочка, необхідно знати наступні висхідні дані, а саме: загальну площу неукріплених поселень, розміри селянської садиби, щільність забудови (Толочко 1989, с. 194).

Загальна ресурсна зона цього гнізда має вигляд майже правильного овалу, витягнутого вздовж р. Мошків, і складає близько 7000 га.

Дане гніздо розташоване на південно-західній околиці Хотинської височини у своєрідному геоморфологічному районі. Тут горбисте пасмо похило спадає на південь до Припрутської долини. Ця територія належить до лісостепу і відзначається різноманітністю природних умов. Підвищені ділянки перемежуються з глибокими балками, ярами та долинами, які надають розчленованому рельєфу вигляду передгірського ландшафту.

Виходячи з аналізу сучасної ландшафтної ситуації в досліджуваному мікрореєоні, можна припустити, що за типами ландшафтів заплава ріки займала площу близько 20 га, а схили пагорбів – 27 га. Найпридатнішими для оранки були рівнини пагорбів і похилі схили, з крутизною не більше 8 – 10°, та тераси, всього близько 1500 га, що приблизно відповідає площі за сучасною картою землекористування. В Сірет-Дністровському межиріччі в даний час у землеробстві вже існувала трипільна система обробітку ґрунту, що дозволяло отримувати стабільні урожаї. Отже, орні землі були постійними і розміщувалися неподалік від поселень.

Окрім того, природні луки відігравали значну роль у кормовому балансі тваринництва, яке мало тут стійловий характер. Під пасовищами могло бути біля 300 га. Не останнє місце в харчуванні належало і рибному промислу на ріці, а буюкові ліси, які оточували гніздо (займали площу 5000 га), були не менш придатні для полювання на різну дичину, що постійно додавало до раціону харчування додатковий висококалорійний продукт.

Таким чином, даний регіон мав цілком сприятливі для проживання умови.

Історія Чорнівського осередку розпочалася з невеликого поселення V – VII ст., розташованого на першій надлуговій терасі р. Рули. Воно відноситься до празької культури і добре датується керамікою та п'ятипальчастою фібулою (Тимощук 1990, с. 179). У VIII – X ст. в долині р. Мошків і на її притоках розташовувалося гніздо слов'янських поселень, яке складалося з господарсько-адміністративного центру, семи селищ та курганного могильника (Тимощук 1982, с. 187-188). Найбільшим – материнським ремісничим поселенням було Чорнівка II в ур. Рули 7,5 га. На території об'єднаного центру виявлені, крім 160 западин від жител-напівземлянок, залишки ремісничих майстерень, печі для збагачування залізної руди (Русанова, Тимощук 1984, с. 19-26). З півночі і півдня його прикривали зруби-вежі.

До складу гнізда входило ще 8 поселень з наступними площами, які розділяються на дві групи: а) малі (Чорнівка IV, VII, IX), площа яких не перевищує 2 га – Чорнівка IV, ур. Вигона – 0,8 га; Чорнівка VII, ур. Падиволос – 1,1 га; Чорнівка IX, ур. Баба Замерзла – 0,8 га. На них могли проживати невеликі колективи (40 – 70

людей), які вели спільне господарство і утворювали велику патріархальну сім'ю. Другу групу б) становили великі поселення (Чорнівка I, III, V, VI), площа яких становить 2 – 5 га. – Чорнівка I, ур. Рули; Чорнівка III, ур. Малі Ярки – 2 га; Чорнівка V, північна частина села – 3 га; Чорнівка VI, ур. Цигани – 2,1 га; Чорнівка VIII, ур. Турецька Могила – 1,2 га (рис. 1: А). На території таких поселень нараховують по два малих селища і до 40 западин від жител-напівземлянок на кожному. Аналогічне співвідношення площі поселення і кількості западин досліджене на території Західного Поділля (Ягодинська 2014, с. 322). Ці села можна визначити як великі селища – групи сімейних общин. До поселення Чорнівка III примикає курганний могильник IX – X ст., який нараховує близько 80 насипів. Чорнівські поселення утворювали землеробську общину. Земля в таких громадах, на думку О. Й. Неусихіна, поділялася між великими патріархальними сім'ями (Неусыхин 1956, с. 83).

Загальна площа поселень гнізда становила 18,5 га, а відповідно селітебна – 9,25 га. На ній могло знаходитися 46,25 садиб із 92,5 житлами. Чорнівська община VIII – X ст. могла нараховувати 555 мешканців. Приблизно на таку кількість населення на території кожного гнізда-поселень (350-400 чоловік) вказував свого часу й Б. О. Тимошук (Тимошук 1990, с. 104).

Наприкінці X ст. Буковина остаточно увійшла до складу Київської держави. В цей час неподалік від Чорнівського гнізда поселень, з метою “окняжіння” території Середнього Подністрів'я, київські воїни спорудили князівську фортецю. Вона розміщувалася між нинішніми селами Чорнівка й Горішні Шерівці, на одній із найвищих гір Хотинської височини, що підноситься на 483 м і називається Городище. Ця фортеця панувала над величезною територією як опорний пункт князівської влади і основний центр феодалної експлуатації місцевого населення. Відбувалося “окняжіння” сільських общин (в тому числі Чорнівської), які змушені були платити данину на користь великого князя. В цей період внаслідок боротьби центральної влади з місцевим сепаратизмом відбулося масове знищення старих адміністративно-господарських центрів. Чорнівський комплекс поселень теж зазнав змін.

На поселеннях життя поступово припиняється, а ремісничий люд переселяється нижче за течією р. Мошків і створює нове поселення в ур. Пуста Чорнівка. Які розміри воно мало в XI ст., через недостатню дослідженість, сказати важко. Ясно одне, що кількісно населення скоротилося. Поселення Пуста Чорнівка стало осередком нового Чорнівського гнізда поселень. Тут знайдено значну кількість кераміки, скупчення залізних шлаків, ювелірні прикраси, предмети імпорту. Все це нашттовує на думку, що саме сюди переселилися ремісники з поселення Чорнівка II.

У середині XII ст. Буковина увійшла до складу Галицького князівства. Політична ситуація на теренах краю змінилася. У зв'язку з утворенням нових державно-політичних структур – удільних князівств – фортеці, які належали київським князям (у даному випадку Горішньошерівецька) втратили своє значення і занепали. Натомість місцева князівська влада споруджує нові державні фортеці. Однією з них була Ленківецька в долині р. Прут, яка прикривала розгалуження торгових шляхів і була осередком подальшого феодалного “окняжіння” теренів краю. Аналогічні процеси проходили і на інших територіях давньоруської держави.

На XII ст. Чорнівський господарсько-адміністративний комплекс складався із восьми поселень і феодалного замку. Найбільшим – материнським поселенням гнізда – було селище Чорнівка I, в урочищі Пуста Чорнівка, яке простягалось вздовж ріки майже на 1 км. В ширину воно займало близько 300 м. і мало площу близько 30 га. Інші поселення мали наступні площі: Чорнівка 8 – 3 га, Чорнівка 5 – 1 га, а решта – від 0,5 до 0,7 га. На таких невеликих поселеннях могло мешкати близько 25-40 селян, а середня заселеність на поселеннях складала 15-20 мешканців. Аналогічні дані наводить А. В. Куза стосовно давньоруських поселень інших територій та Л. Л. Полевой для Молдавського князівства середини XIV ст. (Куза 1985, с. 100; Полевой 1979, с. 178).

Приблизно в середині XII ст. землі Чорнівського гнізда поселень були передані, мабуть, у тимчасове користування боярину – слугі князя. Саме тоді галицькі князі освоювали території, розташовані вздовж Дністра і Пруту. Можна припустити, що в другій половині XII ст. боярин поруч із залежним селом, розташованим в урочищі Пуста Чорнівка, збудував замок, який поєднував у собі риси військово-адміністративного і господарського центру округи (рис. 1: Б). Він давав можливість феодалу здійснювати ефективний позаекономічний примус щодо місцевого селянства і не боятися нападів ворожого війська під час міжусобиць, які породжувалися самим характером феодальних виробничих відносин. За відсутності стримуючої сили в особі централізованої держави вони виникали дуже часто. Можливо, замок споруджено за галицького князя Ярослава Осмомисла, який, за виразом літописця, “расстроил землю свою” (Ипатьевская летопись 2001, с. 656).

Загальна площа, яку займали поселення Чорнівського гнізда в цей час складала, 37 га. Однак, неправомірно вести розрахунки, беручи до уваги відношення площі всього поселення до площі одного житлового комплексу. Як засвідчують матеріали археологічних розкопок на відкритих поселеннях, периферійні ділянки не мали житлової забудови. Тому при розрахунку кількості мешканців відкритих поселень слід брати до уваги лише половину площі поселень. Тому ми будемо брати до уваги лише 18,5 га. Феодальний замок займав 0,2 га.

Складніше визначити площу однієї селянської садиби, оскільки жодне з поселень не розкопано повністю. Тому ми не маємо об'єктивних даних стосовно щільності сільської забудови у XII – першій половині XIII ст. Ясно, що дані, отримані в результаті польових розвідок, не можуть претендувати на цілковиту достовірність, оскільки вони здобуті в результаті обстежень темних плям від дворів на зораному полі або середньої відстані між ними. Аналогічна картина простежується і в інших регіонах Київської держави, однак в сумі вони все ж здатні дати певне уявлення про щільність забудови відкритих поселень у давньоруську епоху. Але останнім часом у результаті активних археологічних розкопок встановлено, що для відкритих поселень теж характерна садибна забудова з огорожею. Так, на поселенні Ліскове, на площі 6500 м², було три садиби, розділені огорожею. (Шекун, Веремейчик 1999, с. 32). Садиби на Григорівському поселенні займали площу 250 – 300 м², де розміщувалися два житла, господарські будівлі, хліви, льохи. Всі споруди розташовувалися півколом. Відстань між садибами становила 20-35 м. (Петрашенко 2003, с. 92-100). Досліджені огорожені садиби на поселенні Автуничі на Чернігівщині (Готун, Моця 1993, с. 68-71). Відомі садиби площею 300 – 400 м² на поселенні Хмельниця на Чернігівщині. Вони розташовані по довгій осі селища вздовж ріки. Інтервал між ними складав 20-30 м. Котловани жител і господарських споруд розташовані по колу, залишаючи по центру вільну від забудови територію. В середині двору знаходилися господарчі та зернові ями. На поселенні XII – першої половини XIII ст. біля Шестовиці виявлено садибу, яка разом із присадибною ділянкою займала 0,25 га. Подібні розміри простежено на поселенні Ліскове, де садиби займали площу 0,6-0,9 га. (Шекун, Веремейчик 1999, с. 28). Під час досліджень поселення Чорнівка-8 на площі 3 га простежено 6 плям від дворів отже, на один двір припадало 0,5 га. (Тимошук 1982, с. 112). Біля с. Баламутівка під час розвідок на поселенні в урочищі Таборище на зораному полі виднілися чорні плями діаметром 8 – 14 м. Відстань між ними становила 25-30 м. (Тимошук 1990, с. 99). Подібна картина простежена на поселенні поблизу феодального замку в с. Молодія. Тут на полі простежено сліди 10 чорних плям від садиб (Тимошук 1982, с. 105). На поселенні X – XI ст. Коростувата-3 досліджено 10 садиб із природними межами й слідами напівземлянкових жител і наземних господарських споруд (Филипчук 2012, с. 274). Аналогічні відстані між садибами в 20-30 м. зафіксовані й на інших територіях Давньоруської держави, зокрема в с. Хмельниця на Чернігівщині, Білорученському селищі на Смоленщині, Дорогобужі на Волині (Куза 1985, с. 98; Прищепя с. 63)

На теренах України визначено, що площа середньостатистичної селянської садиби на неукріплених поселеннях становила приблизно 0,20 – 0,25 га, на поселен-

нях при замках – 0,12 – 0,13 га. (Толочко 1989, с. 194-195). Аналогічні дані наводить В. К. Козюба (Козюба 2016, с. 134-135).

Знаючи загальну площу сільських поселень і середньостатистичні розміри однієї садиби, можна підрахувати їх загальну кількість. В зазначених селищах могло розміщуватися близько 92,5 садиби. Зрозуміло, що це число відносне, оскільки не всі житлові споруди на садибі могли існувати одночасно в рамках одного поселення.

Тепер важливо визначити кількість членів середньовічної сім'ї. З цього питання висловлювалися різні думки. Питання кількісного складу пересічної сім'ї Давньої Русі досі залишається дискусійним у вітчизняній історіографії. При розрахунках кількості її членів вже довгий час використовується ретроспективний метод, при якому за основу брались статистичні матеріали Російської імперії XVIII–XIX ст. або доби пізнього середньовіччя. За підрахунками С. В. Шамрая, середній показник кількості мешканців двору Київської сотні за Рум'янцевським списком 1766 р. становив 7,3 особи, а В. Й. Довженок, спираючись саме на цей метод, визначив чисельність малої сім'ї в 6–7 осіб (Довженок 1961, с. 185; Шамрай 2012, с. 155). Взагалі розмір сім'ї у 6 осіб для XVI – XVII ст. є традиційним в обрахунках для української і польської медієвістики (Яковенко 1993, с. 259, 265). Для періоду розвинутого середньовіччя П. П. Толочко в своїх палеодемографічних розрахунках кількості мешканців давнього Києва і всієї Русі вважає, що середньостатистична кількість членів середньовічної сім'ї складала 6 чоловік (Толочко 1989, с. 195). На таку ж кількість вказував свого часу М. Г. Рабинович (Рабинович 1978). Аналогічної думки дотримується В. К. Козюба при історико-демографічній характеристиці давньоруської сім'ї на основі аналізу історичних та археологічних джерел (Козюба 2001, с. 29-41). Вивчивши палеодемографічну ситуацію в районі верхньої течії р. Білоус, О. В. Шекун та О. М. Веремейчик вираховали теж число 6 членів для однієї сім'ї (Шекун, Веремейчик 1999, с. 63). Аналогічну кількість членів давньоруської сім'ї називає й С. П. Маярчак (Маярчак 2018, с. 98). Дехто з науковців вважає, що поширена в археологічній літературі теза про чисельність давньоруської сім'ї в 6–7 чоловік завищена (Петрашенко 1999, с. 74). Західноєвропейські джерела дають для IX – XIII ст. обґрунтовані свідчення про чисельність сім'ї в 4 – 5 чоловік (Мурав'єв, Самаркин 1973, с. 22). Для XIV – XV ст. в Молдавському князівстві Л. Л. Полевой виводить середньосімейний коефіцієнт 4,5 особи (Полевой 1979, с. 178). На основі досліджень поселення Монастирок В. О. Петрашенко дійшла висновку, що з урахуванням дітей одна сім'я могла складатися з 5 людей (Петрашенко 1999, с. 74; Томашевский, Гавритухин 1992, с. 20). П. М. Третьяков та Б. О. Тимошук теж дотримуються цифри в 5 осіб стосовно періоду VIII – X ст. (Тимошук 1990, с. 21). На перший погляд, різниця в цифрах несуттєва. Але як зазначає В. К. Козюба, вона стає відчутною, коли ці дані використовувати в палеодемографічних і, ширше, палеоекономічних розрахунках та моделюваннях (Козюба 2001, с. 29). При цьому він зазначає, що такий показник є умовним і пов'язаний з багатьма факторами, серед яких найголовнішими є рівень дитячої смертності, тривалість життя жінок, кількісне співвідношення чоловіки–жінки, дітородний вік і дітородний період жінок, рівень бездітності (Козюба 2016, с. 171). Автор дотримується погляду більшості археологів і вважає, що середньостатистичний коефіцієнт кількості осіб однієї сім'ї може складати 6 чоловік. До складу однієї садиби могло входити в середньому 2-5 жител, в яких мешкали батьки і їхні діти із сім'ями. Звичайно, не всі вони існували водночас протягом століття, але не менше як 2 житла в одній хронологічній фазі.

Отже на 92,5 садибах, ймовірно, функціонувало одночасно біля 185 жител.

Знаючи приблизну кількість селянських дворів і жител на подвір'ї ми можемо отримати кількість населення досліджуваного регіону в XII – першій половині XIII ст. Якщо виходити із середньостатистичного визначення кількості членів однієї сім'ї, то ми отримаємо на все гніздо поселень 1110 селян, що складало близько 15,8 осіб на км².

Така щільність населення характерна для багатьох районів давньоруської держави. Аналогічні дані одержали О. В. Шекун та О. М. Веремейчик на поселенні Ліскове (Шекун, Веремейчик 1999, с. 64). Середня щільність населення у межиріччі Дніпра і Десни для XII – першої половини XIII ст. приблизно становила 10 – 12 людей на 1 км² (Толочко 1989, с. 201).

За підрахунками Жана Фурасьє, для Франції часів Старого порядку, щоб забезпечити їжею одну людину, потрібно було, з урахуванням сівозміни, 1,5 га орної землі (Бродель 1986, с. 40). Отже, щоб прогодувати населення гнізда, потрібно було 1665 га землі. Ця цифра, певною мірою, відповідає сучасним даним стосовно орних земель Чорнівки. Їхня площа може бути дещо збільшена, якщо врахувати немовлят віком до одного-двох років.

Отже, Чорнівський адміністративно-господарський комплекс в XII – першій половині XIII ст. мав порівняно складну структуру. До його складу входили: феодална укріплена садиба, велике село та малі селища-кути. З літопису відомо, що після розгрому Києва військо Батия рушило на захід, спрямовуючи свій удар на Володимир і Галич. У той же час, ведучи наступ звичайним для них широким фронтом, монголо-татари спустошували й інші райони. З Галича війська хана рушили на Угорщину. Деякі з них на чолі з Киданом і Бурі перейшли Карпати через Роднянський перевал. Можливо, це угруповання рухалось до перевалу через Снятин, далі долинами Черемошу, Путили і Сірету до Бистриці. Як зазначає Л.Л. Полевой, загін еміра Кидана три дні йшов до Трансільванії на Бану Родну лісами Буковини (Полевой 1979, с. 156). Цілком ймовірно, що частина даного загону зруйнувала Чорнівський замок. Хоча не виключено, що укріплена садиба над Мошковою могла згоріти в результаті феодалної усобиці. Дружини феодалів після навали монголо-татар почали використовувати і їхнє озброєння, а саме стріли. Вістря останніх досить широко представлені в матеріалах Чорнівського городища.

Після знищення феодалного замку структура Чорнівського адміністративно-господарського комплексу різко змінюється. Укріплена садиба не була відбудована, хоча життя на її території ще деякий час продовжувалося. Ймовірно, що після розорення замку місцеві жителі позбирали загиблих і поховали в одному місці, яке поки що невідоме. На це вказує той факт, що на городищі скрізь простежуються сліди пожежі та битви (поламане озброєння, монголо-татарські наконечники стріл тощо). Вони залишилися непоміченими під товстим шаром згорілого перекриття оборонних клітей, яке завалилося на них.

У другій половині XIII ст. після монголо-татарської навали Чорнівське гніздо значно скоротилося. Припинили існування кути-висілки. В час постійних нападів степових орд жити невеликими селами стало неможливо і небезпечно. Продовжувало функціонувати лише велике село в урочищі Пуста Чорнівка, але й воно у другій половині XIII – XIV ст., як показали археологічні знахідки, значно зменшилося у своїх розмірах. За народними переказами, мешканці Пустої Чорнівки покинули поселення і заснували у верхів'ї р. Мошків, вкритому густими лісами, сучасну Чорнівку, яка вперше згадується в феодалній грамоті під 1412 р. як “Вышная Чернавка” (Costăchescu 1932, р. 78, 98). Подібна ситуація простежена і на інших територіях давньоруської держави.

Таким чином на всій території Русі відбувалися спільні процеси, а саме йшло інтенсивне господарське освоєння значних територій, що виражалось у демографічній ситуації XII – першої половини XIII ст. Цей процес був перерваний нашествиям монголо-татарських орд.

ЛІТЕРАТУРА

Бибиков, С. Н., Толочко, П. П. 1988. Проблемы палеодемографии и палеоэкономики (археологический аспект исследований) В: Жиромская В.Б. (отв. ред.). *Проблемы исторической демографии СССР*. Киев. Наукова думка, с. 34–40.

Бродель, Ф. 1986. *Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв.* Т. I. Москва. Прогресс.

Готун, І. А., Моця, О. П. 1993. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автуниці В: Толочко, П.П. та ін. (ред.). *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова (14–16 вересня 1993 р., м. Новгород-Сіверський)*. Чернігів. Сіверянська думка, с. 68-71.

Готун, І. А. 2016. *Соціально-виробнича структура забудови села Середнього Подніпров'я Х – XIII ст.* Дисертація к.і.н. Інститут археології НАН України.

Гупало В. 2014. *Звенигород і Звенигородська земля у XI – XIII століттях (соціоісторичні реконструкції)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Довженко, В. Й. 1961. *Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст.* Київ. АН УРСР.

Ипатьевская летопись. 2001. В: Муравьева, Л. Кузьмина, Л. (сост.). Полное собрание русских летописей. Т. II. 5-е изд. Москва: Языки славянской культуры.

Козюба, В. К. 2001. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел). *Археологія*, 1, с. 29-41.

Козюба, В. К. 2016. *Садиба Х – XIII ст. (за матеріалами південноруських земель)*. Дисертація к.і.н. ІА НАНУ.

Куза, А. В. 1985. Неукрепленне поселення. В: Рыбаков, Б.А. (ред.). *Древняя Русь. Город, замок, село*. Москва: Наука, с. 96–104.

Маярчак, С. П. 2018. *Історико-культурний розвиток Середньодністрівського Лівобережжя у IX–XIII ст. і формування Пониззя*. Хмельницький: ФОП Сторожук О.В.

Муравьев, А. В., Самаркин, В. В. 1973. *Историческая география эпохи феодализма (Западная Европа и Россия в V – XVII в.)*. Москва: Просвещение.

Неусыхин, А. И. 1956. *Возникновение зависимого крестьянства как класса раннефеодального общества в Западной Европе VI – VIII вв.* Москва: АН СССР.

Петрашенко, В. О. 1999. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї. *Археологія*, 2, с. 60-77.

Петрашенко, В. 2003. Житла та внутрішня забудова садиб давньоруських поселень Київської Наддніпрянщини. В: Коцур, В.П. (ред.). *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 14, с. 92-100.

Полевой, Л. Л. 1979. *Очерки исторической географии Молдавии XIII – XV вв.* Кишинев: Штиинца.

Прищепа, Б. А. 2016. *Погоринські міста в X – XIII ст.* Рівне: ПП Дятлик М.

Рабинович, М. Г. 1978. *Очерки этнографии русского феодального города*. Москва: Наука.

Русанова, И. П., Тимощук, Б. А. 1984. Гнездо славянских поселений у с. Черновка Черновицкой области. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 179, с. 19-26.

Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокіівський Поділ*. Київ: Наукова думка.

Тимощук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.)*. Київ: Наукова думка.

Тимощук, Б. А. 1990. *Восточнославянская община VI – X вв. н.э.* Москва: Наука.

Толочко, П. П. 1989. *Древнерусский феодальный город*. Киев: Наукова думка.

Томашевский, А. П., Гавригухин, И. О. 1992. *Славянское поселение Тетеровка-1*. Киев: Препринт.

Филипчук, М. А. 2012. *Слов'янські поселення VIII – X ст. в українському Прикарпатті*. Львів: Видавництво «Астролябія».

Шамрай, С. В. 2012. *Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв. (Історикогеографічна та економічна характеристика)*. Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В.

Шекун, О. В., Веремейчик, О. М. 1999. *Давньоруське поселення Ліскове*. Чернігів: РВК "Десянська думка".

Ягодинська, М. 2014. До питання садибної забудови на поселеннях Західного Поділля. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологічні студії*, 5, с. 321–336.

Яковенко, Н. М. 1993. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. Київ: Наукова думка.

Costăchescu, M (eds.). 1932. *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*. Iași: Viata Românească, 2.

REFERENCES

Bibikov, S. N. Tolochko, P. P. 1988. Problemy paleodemografii i paleoekonomiki (arkheologicheskiy aspekt issledovaniy) V: Zhiromskaya V.B. (otv. red.). *Problemy istoricheskoy demografii SSSR*. Kiyev: Naukova dumka, s. 34-40.

Brodel, F. 1986. *Materialnaya tsivilizatsiya. ekonomika i kapitalizm. XV – XVIII vv.* T. I. Moskva: Progress.

Hotun, I. A., Motsia, O. P. 1993. Sotsialnyi aspekt v zabudovi ta khronolohichni etapy funktsionuvannya davnoruskoho selyshcha Avtunychi V: Tolochko, P.P. ta in. (red.). *Slov'iany i Rus u*

naukovii spadshchyni D.Ya. Samokvasova: Materialy istoryko-arkheolohichnoho seminaru, prysoviachenoho 150-richchuu vid dnia narodzhennia D.Ya. Samokvasova (14–16 veresnia 1993 r., m. Novhorod-Siverskyi). Chernihiv: Siverianska dumka, s. 68-71.

Hotun, I. A. 2016. *Sotsialno-vyrobnycha struktura zabudovy sela Serednoho Podniprov'ia X – XIII st.* Dysertatsiia k.i.n. Instytut arkheolohii NAN Ukrainy

Hupalo, V. 2014. *Zvenyhorod i Zvenyhorodska zemlia u XI – XIII stolittiakh (sotsioistorychni rekonstruktsiia).* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy.

Dovzhenok, V. Y. 1961. *Zemlerobstvo Drevnoi Rusi do seredyny XIII st.* Kyiv: AN URSS.

Ipatyevskaya letopis. 2001. V: Muravyeva, L. Kuzmina, L. (sost.). *Polnoye sobraniye russkikh letopisey.* T. II. 5-e izd. Moskva: Yazyki slavyanskoy kultury.

Koziuba, V. K. 2001. *Istoryko-demohrafichna kharakterystyka davnoruskoi sim'i (za materialamy istorychnykh ta arkheolohichnykh dzherel).* *Arkheolohiia*, 1, s. 29-41.

Koziuba, V. K. 2016. *Sadyba X – XIII st. (za materialamy pivdennoruskykh zemel).* Dysertatsiia k.i.n. IA NANU.

Kuza, A. V. 1985. *Neukreplennyye poseleniya.* V: Rybakov, B.A. (red.). *Drevnyaya Rus. Gorod. zamok. selo.* Moskva: Nauka. s. 96–104.

Maiarchak, S. P. 2018. *Istoryko-kulturnyi rozvytok Serednodnistrovskoho Livoberezhzhia u IX–XIII st. i formuvannia Ponyzzia.* Khmelnytskyi: FOP Storozhuk O.V.

Muravyev, A. V. Samarkin, V. V. 1973. *Istoricheskaya geografiya epokhi feodalizma (Zapadnaya Evropa i Rossiya v V – XVII v.).* Moskva: Prosveshcheniye.

Neusykhin, A. I. 1956. *Voznikoveniye zavisimogo krestianstva kak klassa rannefeodalnogo obshchestva v Zapadnoy Evrope VI – VIII vv.* Moskva: AN SSSR.

Petrashenko, V. O. 1999. *Davnoruske selo za materialamy poselennia v Kanivskomu Podniprov'ii.* *Arkheolohiia*, 2, s. 60-77.

Petrashenko, V. 2003. *Zhytla ta vnutrishnia zabudova sadyb davnoruskykh poselen Kyivskoi Naddnyprianshchyny.* V: Kotsur, V.P. (red.). *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii. Zbirnyk naukovykh statei.* Pereiaslav-Khmelnytskyi, 14, s. 92-100.

Polevoy, L. L. 1979. *Ocherki istoricheskoy geografi Moldavii XIII – XV vv.* Kishinev: Shtiintsa.

Pryshchepa, B. A. 2016. *Pohorynski mista v Xh – XIII st.* Rivne: PP Diatlyk M.

Rabinovich, M. G. 1978. *Ocherki etnografii russkogo feodalnogo goroda.* Moskva: Nauka.

Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A. 1984. *Gnezdo slavyanskikh poseleniy u s. Chernovka Chernovitskoy oblasti. Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR.* 179. s. 19-26.

Sahaidak, M. A. 1991. *Davnokiyivskiy Podil.* Kyiv: Naukova dumka.

Tymoshchuk, B. O. 1982. *Davnoruska Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.).* Kyiv: Naukova dumka.

Timoshchuk, B. A. 1990. *Vostochnoslavyanskaya obshchina VI – X vv. n.e.* Moskva: Nauka.

Tolochko, P. P. 1989. *Drevnerusskiy feodalnyy gorod.* Kiyev: Naukova dumka.

Tomashevskiy, A. P., Gavritukhin, I. O. 1992. *Slavyanskoye poseleniye Teterovka-1.* Kiyev: Preprint.

Fylypchuk, M. A. 2012. *Slov'ianski poselennia VIII – X st. v ukrainskomu Prykarpatti.* Lviv: Vydavnytstvo «Astroliaibiia».

Shamrai, S. V. 2012. *Kyivska sotnia na Hetmanshchyni v XVII–XVIII vv. (Istorykoheohrafichna ta ekonomichna kharakterystyka).* Bila Tserkva: Vydavets Pshonkivskiy O.V.

Shekun, O. V., Veremeichyk, O. M. 1999. *Davnoruske poselennia Liskove.* Chernihiv: RVK "Desnianska dumka".

Yahodynska, M. 2014. *Do pytannia sadybnoi zabudovy na poselenniakh Zakhidnoho Podillia.* V: Tolochko, P. P. (red.). *Arkheolohichni studii*, 5, s. 321–336.

Yakovenko, N. M. 1993. *Ukrainska shliakhtha z kintsia XIV do seredyny XVII st. (Volyn i Tsentralna Ukraina).* Kyiv: Naukova dumka.

Costăchescu, M (eds.). 1932. *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare.* Jași: Viata Românească, 2.

I. P. Vozny, A. V. Fedoruk

DEMOGRAPHIC SITUATION ON THE TERRITORY OF CHORNIV NEST SETTLEMENTS DURING 10th – EARLY 13th CENTURIES

The article analyzes the possible number of people living on the territory of Chorniv nest settlement; the most investigated in Northern Bukovina, since modern historical demography needs data gained from archaeological materials. The main component of the development of villages and cities of ancient times is the estate, which is repeatedly

mentioned in written sources. Chorniv nest settlement is a unique archaeological monument for demographic measurements. Since the cultural layer of settlements of this period is mostly not blocked by later deposits, therefore calculations can be carried out with the greatest probability. The basis of the calculations was taken from theoretical inquiry of P. Tolochka. Total resource zone of this nest, extended along Moshkov River, is about 7,000 hectares. It had a very favorable living condition. The history of the Chorniv nest began with a small settlement of the Prague culture of the 5th – 7th centuries, located on the first subterranean terrace of Ruly River. In the 8th – 10th centuries it expanded throughout the valley of the Moshkov River, and on its tributaries, a nest of Slavic settlements was formed, consisting of the economic-administrative center, seven villages and a burial mound, which formed agricultural community. The total area of settlements of the nest was 18.5 hectares, and accordingly the settlement was 9.25 hectares. It could have 46.25 estates with 92.5 homes. Chorniv community of the 8th – 10th centuries could have 555 inhabitants. In the late 10th century Bukovyna became a part of Kyiv state. During this period, as a result of the struggle of the central government with local separatism, mass extermination of old administrative and economic centers took place. The Chorniv settlement complex had also undergone changes. The nest of settlements collapsed. Local population moved below the flow of Moshkov River and formed a new settlement in Pust Chornivka, which became the center of a new Chorniv nest of settlement. In the middle of the 12th century, when Bukovyna became a member of Galician principality, the Chorniv nest of settlements grew again into eight settlements and the feudal castle. There could be about 92.5 homesteads, in which about 185 dwellings could function simultaneously. If we proceed from the average determination of the number of members of one family for 6 people, then we will find that 1110 peasants account for the entire nest of settlements, which was about 15.8 people per km². This information corresponds with the data from other territories of Old Russian state. After the Mongol-Tatar invasion in the late 13th century, Chorniv nest collapsed. Survivors left the settlement and founded in the upper part of Moshkov River, covered with dense forests, the modern Chornivka, which was first mentioned in the feudal literature in 1412. Thus, as evidenced by the research, there were demographic shifts in the regions of Northern Bukovyna that characterizes the entire ancient Rus.

Keywords: demography, farmstead, residential area, nest of settlements, Chornivka.

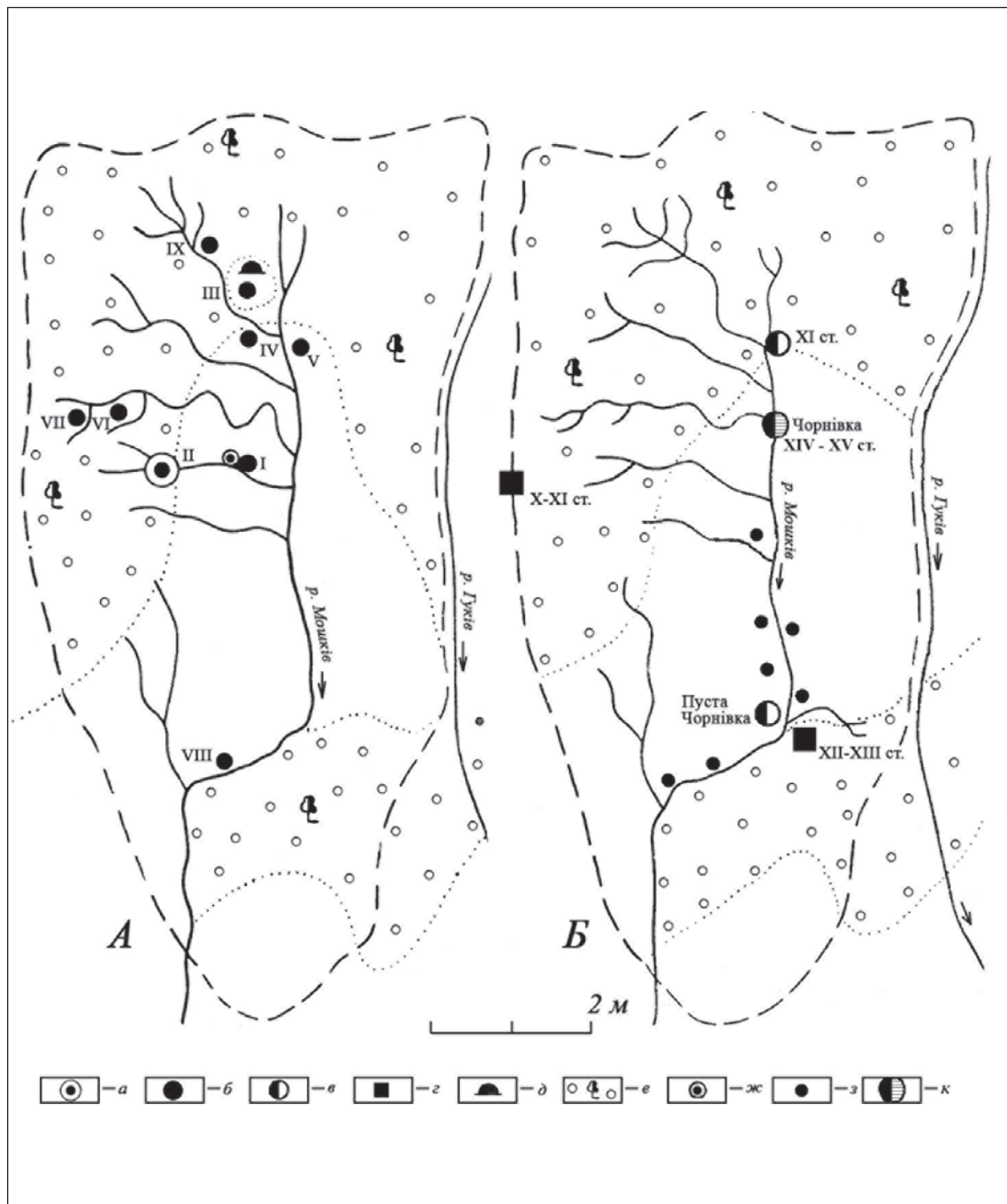

Рис. 1. Чорнівське гніздо поселень VI – X ст. (А) і X – XV ст. (Б) (за Б.О. Тимошуком [1990, с. 73, рис. 28])
 а – поселення-общинний центр; б – селище VIII – IX ст.; в – велике селище X – XV ст.; г – городище-феодалний центр; д – курганний могильник; е – ліс; ж – селище VI – VII ст.; з – мініатюрне селище XII – XIII ст.; к – поселення XIV – XV ст. – сучасне с. Чорнівка

Л. Л. Залізник, М. В. Кублій, А. В. Вейбер, Є. В. Хлисту

РУСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ОГРІНЬ 8 В ГИРЛІ Р. САМАРА ТА ПРОБЛЕМА ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЛІТОПИСНОГО МІСТА ПЕРЕСІЧЕНЬ

Стаття присвячена публікації та культурно-історичній інтерпретації киеворуських матеріалів добутих Археологічною експедицією НАУКМА у липні 2018 р. в процесі розкопок відомого поселення Огринь 8 в гирлі р. Самари.

Ключові слова: поселення Огринь 8, Київська Русь, Надпоріжжя, Пересічень.

Починаючи від гирла р. Самара, що впадає в р. Дніпро навпроти однойменного міста, у південному напрямку тягнеться на кілька кілометрів великий піщаний масив, який носить назву Огриньського півострова. На заході та півдні він обмежений Дніпром, на півночі Самарою, а зі сходу – долиною річки Шиянка (рис. 1).

До Другої світової війни місцевість носила назву Огринь, що пізніше трансформувалася в російську версію топоніму – Ігрень, Ігреньський півострів. Висловлено припущення, що топонім має тюркське походження і в перекладі значить «зле, прокляте місце». Так півострів нібито назвали татари, після того як у 1660 р. їх десятитисячний загін, що повертався з ясирем до Криму, був розбитий на переправі через р. Самару козаками Івана Сірка. За іншою версією топонім Огринь значить «пасовисько огирів», тобто жеребців. Однак не виключено, що сам термін «огир» теж тюркського походження і дослівно значить «злий кінь».

Відоме багаточислове поселення Огринь 8 розташоване на північно-західному узбережжі півострова Огринь. Пам'ятка тягнеться смугою близько 60 м завширшки на 250 м уздовж берега піщаного мису, що ліворуч від гирла Самари (рис. 1). Його поверхня в наш час піднімається на 3-4 м над рівнем водосховища, яке розмиває берег з різночасовими культурними нашаруваннями. Пам'ятку перерізають два невеликих ярка, які ділять її на три частини – західну, центральну та східну.

Історія дослідження

Поселення виявлено заступником очолюваної Д. І. Яворницьким Дніпрельстанівської археологічної експедиції М. О. Міллером на початку 30-х рр. ХХ ст. в процесі обстеження берегів майбутнього водосховища, що утворилося завдяки будівництву Дніпрогесу. Згаданий дослідник при відкритті пам'ятки у 1931, 1932 рр. зробив зачистку берега довжиною 22 м (Міллер 1935). У 1942 р. він же прирізав до зачистки розкоп площею близько 100 м². У 1945, 1946 рр. стоянку досліджував А. В. Добровольський (1949). У процесі розкопок стоянки на площі 50 м² виявлена складна стратиграфія з культурними нашаруваннями від мезоліту до Київської Русі включно. Досліджено кілька скорчених поховань доби енеоліту. В нижньому мезолітичному шарі дослідник виявив скупчення спаленого очерету та рештки обуглених жердин, які інтерпретував як залишки каркасу куреня.

Головні відкриття на стоянці сталися під час тривалих робіт експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д. Я. Телегіна у 1973-1976, 1978, 1982, 1986, 1988, 1990 рр. Тривалий час в складі експедиції працювали Л. Л. Залізник (1973-1976, 1986) та Д. Ю. Нужний. Протягом 70-80-х років на пам'ятці досліджено більше 1000 м² мезолітичного поселення з рештками 10 житлових об'єктів з яскравим крем'яним та кістяним інвентарем мезолітичної доби. Результати дослідження мезолітичної стоянки Огринь 8 Д. Я. Телегін видав у авторській монографії 2002 р. (Телегін 2002). Зазначимо, що добути Д. Я. Телегіним у 70-80-х рр. ХХ ст. киеворуські матеріали Огрині узагальнив в авторській монографії А. О. Козловський (1990), який і сам брав участь в розкопках пам'ятки у 1978 та 1986 рр.

У даній статті переважно йдеться про насичений руськими матеріалами ХІ-ХІІІ ст. верхній горизонт пам'ятки, який інтенсивно досліджувався в липні 2018 р.

Поновлення робіт на поселенні майже за 30 р. після останніх досліджень на ній Д. Я. Телегіна у 1990 р. пояснюється намірами міської влади м. Дніпра організувати на Огриньському півострові міський парк відпочинку. Охоронні дослідження 2018 р. передбачали вирішення низки наукових питань, а саме: пошуки та дослідження археологічних об'єктів різних часів – мезолітичних землянок, поховань середньостогівської культури та пізнього середньовіччя, дослідження насиченого знахідками культурного шару XII ст., поточнення меж та стратиграфії багатопарової пам'ятки (рис. 2). Участь у роботі експедиції двох палеозоологів (М.В. Кублій та А.В. Вейбер) створило передумови для поглибленого вивчення добутих фауністичних решток, зокрема багатих остеологічних матеріалів з руських об'єктів XII, XIII ст.

Стратиграфія

Одним із наукових завдань експедиції 2018 року було вивчення складної стратиграфії поселення. Її особливістю є те, що поверхня пам'ятки вкрита товщею жовтого навіяного вітром піску потужністю від 0,2 м до 1 м. Він був принесений вітром з внутрішніх теренів півострова внаслідок вітряної ерозії поверхні піщаної тераси у XX ст. Інтенсивна господарча діяльність у XX ст., зокрема вирубка лісів та випас худоби, призвели до знищення трав'яного покриву та початку вітрової ерозії піщаних відкладів, що містили артефакти останніх дев'яти тисяч років. Очевидці свідчать, що у повоєнний час значні території півострова перетворилися на піщану пустелю вкриту дюнами та барханами, між якими суцільним «паркетом» лежали старожитності різних археологічних епох. Величезні колекції археологічних матеріалів з пісків Огрині збирали як співробітники Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького так і численні краєзнавці.

Північно-західному узбережжю Огриньського півострова, на якому розташоване багатопарове поселення Огринь 8, «повезло» в тому, що його поверхню засипало піском принесеним вітром з сусідніх територій. Навіяний, практично стерильний від знахідок пісок врятував культурні шари пам'ятки від руйнації природними факторами та чорними копачами. Потужність металошукачів останніх недовістатня, щоб пробитися через метрову товщу піску до археологічних артефактів.

Однак, навіяний вітром шар піску не міг врятувати пам'ятку від розмиву водами озера ім. Леніна, що утворилося в 30-х роках минулого століття внаслідок будівництва у м. Запорозжі греблі Дніпрогесу. Д. Я. Телегін вважав, що озером в районі стоянки розмита смуга берега від 30-40 м завширшки, де прибережне мілководдя різко змінюється глибинами 2-3 і більше метрів. На нашу думку, різкий уступ, що тягнеться паралельно берегу за 30-40 м від нього, фіксує не край розмитієї берегової тераси, а затоплений берег затоки Підкова, що являла собою старицю Самари, затоплена водосховищем у 30-ті рр. XX ст.

Стратиграфія Огрині 8 вирізняється на тлі нашарувань інших археологічних пам'яток України значною потужністю та великою кількістю геологічних горизонтів, надійно датованих багатими археологічними матеріалами.

Товща шарів, що містять культурні рештки поселення Огринь 8 сягає 2 м і більше. В часи дослідження пам'ятки Д. Я. Телегіним у 70-80 рр. XX ст. виділяли два гумуси – верхній з матеріалами Київської Русі (шар А) та нижній (шар С) з рештками енеоліту-бронзи та неоліту. З нижнього рівня шару С були впущені в стерильний пісок котловани мезолітичних землянок, заповнені сірим від попелу піском (шар Д). Заповнення землянок досліджувалося трьома горизонтами товщиною 0,2-0,3 м кожен. Верхній горизонт (D₁) містив велику кількість мушлів Палюдіна. Середній горизонт D₂ підстилався відкладами на дні заповнення землянки – D₃, (рис. 3, 4).

Дослідження 2018 р. поточнили стратиграфію пам'ятки, зафіксувавши вісім основних геологічних горизонтів (рис. 3, 4).

1. Верхній шар навіяного вітром у XX ст. жовтого піску потужністю 0,2-1 м, що майже не містить артефактів.

2. Прошарок сірого, ледь гумусованого піску 0,1 м завтовшки. В ньому знайдена характерна для XVIII-XIX ст. залізна закаблука чобота.

3. Світло-бурий стерильний шар потужністю 0,15–0,2 м, що відклався в період вітрової ерозії поверхні піщаної тераси.

4. Темно-сірий, на середньому рівні майже чорний від деревних вугликів пісок, що містив численні матеріали руського селища кінця XI-XIII ст. Середня потужність близько 0,3 м.

5. Світло-бурий пісок, який схоже фіксує один з періодів вітрової ерозії на півострові Огринь – 0,3 м.

6. Бурий ґрунт з поступовим посвітлінням від майже чорного зверху до світло-бурого внизу. Ґрунт потужністю майже 1 м має чітку лінію розмежування з перекириваючим його шаром 5. Містив фрагменти кераміки різних періодів бронзової доби від білозерської культури фінальної бронзи до ямників, нечисленні черепки енеоліту та неоліту. Внизу, майже на межі з підстилаючим білим піском залягали окремі мікролітичні кремені мезоліту, гранітні диски.

7. Білий стерильний пісок цоколя борової тераси з глибини 2 м. У 1976 р. у ньому був знайдений зуб мамонта.

Рештки землянок мезолітичного часу Огрині 8, досліджені експедицією Д. Я. Телегіна у 70-80-ті роки XX ст., являли собою округлі в плані, блюдцеподібні котловани діаметром 6-10 м. Судячи з археологічних решток, житла, очевидно, мали каркас даху з жердин вкритих очеретом. Котловани були впущені у підстилаючий білий стерильний пісок з нижнього рівня бурого ґрунту на 0,6–1 м. Заповнення котлованів землянок потужністю 0,6–1 м складав сірий від попелу пісок, що містив кістки тварин (ссавців, риб, птахів, черепах) і крем'яні артефакти мезолітичної доби. У верхній частині заповнення зафіксована значна концентрація мушель прісноводного червоного моллюска – живородки (*Viviparus viviparus*).

Заглиблений в землю характер жител та значна концентрація попелу в їх заповненні свідчить, що житла функціонували в холодний період року. Вогнища всередині землянок та поза їх межами продукували велику кількість попелу. Останній вигрібали, скоріш за все, за допомогою гранітних дисків і скидали в котловани старих, закинутих жител, що перетворювалися в смітники. Цим пояснюється насиченість попелом усієї товщі заповнення котлованів зверху до низу.

Як зазначалося, у 70-ті роки минулого сторіччя в експедиції Д. Я. Телегіна бурий шар 6 отримав назву нижнього гумусу, тоді як шари 2, 3, 4 над ним – верхнього гумусу.

Однією з головних задач експедиції 2018 р. було визначення меж культурного шару поселення Огринь 8 та пошуки археологічних об'єктів перспективних для подальших розкопок шляхом зачисток берега, шурфування та буріння ручним буром (рис. 2). Загальна довжина зачисток берега в західній частині стоянки сягнула 60 м. Було поставлено 23 шурфи 1,8 x 1 м глибиною 2–2,2 м. Також поставлено 38 шурфів 1 x 1 м глибиною 1–1,3 м до основи давньоруського шару з подальшим бурінням до мезолітичного шару на глибину 2–2,3 м. Ставка робилася на те, що щільний шар раковин у верхньому шарі заповнення землянки неминуче б проявився не лише у повнометражних шурфах, але й при бурінні ручним буром. Заповнення археологічних об'єктів XI-XIII ст. пересівалося через сито з вічками 3 x 3 мм, що суттєво збільшило кількість дрібних артефактів, зокрема уламків браслетів.

Нових мезолітичних землянок не знайдено. Зате виявлені численні києворуські об'єкти кінця XI – початку XIII ст. У розкопі 1 досліджено кілька господарчих ям різної величини, заповнених побутовим сміттям. Особливо представницька колекція артефактів отримана в заповненні об'єкту В, який являв собою канаву глибиною близько 1,2 м, довжиною 6 м та шириною 1,5 м (рис. 4, 5). Якщо в об'єкті В траплялися уламки посуду з вінцями з характерною для XII ст. закраїною по внутрішньому краю, то в сусідній невеликій ямі (об'єкт Г) на дні знайдені грудки крейди, а в заповненні черепки посуду з манжетними вінцями властивими кераміці кінця XI ст.

У східній частині селища, в розкопі 2 виявлена пляма масного, чорного від деревного вугілля піску потужністю близько 0,1 м. У чорному піску знайдено багато кісток домашніх тварин (переважно корів), залізний гак для підвішування туш, залізний ніж, два чотирикутних в перетині точила. Знахідки наводять на думку, що досліджений об'єкт мав відношення до розбору туш тварин, можливо є рештками м'ясної лавки (?).

У шурфах, а особливо в розкопах добуто виразний киеворуський матеріал до монгольського часу.

Матеріальна культура

Знахідки 2018 р. в киеворуському культурному шарі поселення Огринь 8 в цілому аналогічні знайденим у попередні роки розкопок. Найбільше трапилося фауністичних решток домашніх тварин, різноманітних риб, водоплавних птахів. На другому місті серед знахідок за чисельністю уламки характерної гончарної кераміки XI-XIII ст., яка мало чим відрізнялася від аналогічного посуду Київщини. Це переважно тонкостінні кухонні горщики з трьома, чотирма паралельними орнаментальними врізними лініями по плечиках та з відігнутими назовні вінцями і неглибокою закраїною, характерною для посуду XII ст. (рис. 6: 28, 29, 31; 7: 1-4, 7). Зовнішній колір посуду сірий, але на різних фрагментах коливався від світло-сірого до майже чорного. Знайдено кілька вінець сильно вигнутих назовні з глибокою закраїною, які можна віднести до початку XIII ст.

Цього року вперше за час розкопок пам'ятки зафіксовані характерні для кінця XI ст. вінця горщиків з манжетом (рис. 6: 30; 7: 5) і неглибокими закраїнами, які є маркерами посуду наступного XII ст. Відрізняються «манжетні» вінця від пізніших XII ст. і орнаментациєю. Врізні паралельні лінії на плечиках відсутні або дуже тоненькі і розміщені на горловині зразу ж під вінцем (рис. 6: 30). Плечики прикрашені характерними «пташками», що часом зникають і трансформуються в зигзаг (рис. 6: 30).

Значною кількістю представлені уламки червоноглиняних амфор, нерідко з рифленням зовнішньої та внутрішньої поверхонь, а також уламки амфорних ручок. На думку А. О. Козловського амфори Огрині 8 мають кримське походження (Козловський 1990, с.93). Амфорна тара використовувалася для транспортування олії та вина.

У процесі розкопок зустрічалися уламки поливного посуду з поливою жовтого та зеленуватого кольору. Часом полива на посуді була нанесена нерівномірно, плямами. Траплялися уламки поливних мисок та горщиків. За підрахунками А. О. Козловського (Козловський 1990, с.96) поливний посуд на Огрині 8 становить близько 10% керамічних знахідок. Це найвищий показник серед керамічних комплексів руських поселень Надпоріжжя.

Криці пористого заліза свідчать про виплавку чавуну з болотної руди на поселенні. Добута значна кількість виробів з чорного металу, аналогічних знайденим у попередні роки розкопок поселення і типологічно схожих на залізні вироби киеворуських поселень Київщини. Це різноманітні цвяхи, ножі, скоби, тесла, кресала, риболовецькі гачки, шила тощо.

Цвяхи ковані, чотиригранні в перетині, представлені двома головними категоріями: більші з круглою голівкою (рис. 6, 20) та менші з прямокутною, Т-подібною голівкою (рис. 6: 17-19). Знайдені будівельні скоби для скріплення дерев'яних брусів та дошок (рис. 6: 23). Характерні для поселень киеворуського періоду ножі мають черенок для дерев'яного руків'я, загострене лезо по одному довгому краю та обушок на протилежному (рис. 6: 14, 15). Ножі діляться на більш численні, менші за розміром звичайні господарські (рис. 6: 15) та більші столярні (рис. 6: 14). Невелике, але масивне тесло мало асиметричне пригострене лезо та жолобчастий обух, куди вставлялося колінчасте дерев'яне руків'я (рис. 6, 24). Використовувалося для обробки дерева, зокрема виготовлення човнів-довбанок. Знайдені рибальські гачки значного розміру (рис. 6: 25), шила (рис. 6: 27), кілька дрібних кілець, можливо кольчужних (рис. 6: 26), великий гак, можливо м'ясний (рис. 6: 22). З культурного шару походить значна кількість уламків подібних знарядь.

З господарчого об'єкту XII ст. походить злиток з домішками міді 12x10 см вагою 1,2 кг, мідні металургійні шлаки, шматочки свинцю, що свідчить про обробку кольорових металів на поселенні. У культурному шарі знайдені уламки мідних, судячи із зеленого кольору поверхні, речей. Більшість з них це фрагменти тонкої (менше 1 мм завтовшки) мідної жерсті з невеликими отворами для дрібних цвяхів (рис. 6: 16). Можливо це – фрагменти окуття якихось дерев'яних предметів: скриньок, посуду тощо.

Ще у 70-ті роки XX ст. на поселеннях Огринь 8 та Огринь (Підкова) досліджені рештки майстерень з виробництва мідних клепаних казанів для продажу кочовикам (Козловський 1990, с. 164).

Яскравою складовою колекції артефактів з киеворуського горизонту багатшарового поселення Огринь 8 є численні жіночі прикраси зі скляної пасти – браслети, дрібні бусини. Якщо останніх знайдено лише 2 (рис. 6: 12), то браслети київського типу – одна з визначальних категорій знахідок поселення. Усього на Огрині 8 у 2018 знайдено 45 фрагментів скляних браслетів (рис. 6: 1-11). Це 10% від 444 браслетів, що знайдені на 56-ти пам'ятках Нижнього Подніпров'я до 1990 р., за А. О. Козловським (Козловський 1990, с. 72). Огринь – найбагатше в Надпорожжі та Нижньому Дніпрі «родовище» скляних браслетів часів Київської Русі, що свідчить про заможність та незвичайні і специфічні функції поселення. Велика кількість скляних браслетів на пам'ятці наводить на думку про можливість їх використання в якості певного обмінного еквіваленту.

За рельєфом поверхні браслети діляться на виті (рис. 6: 1-3, 8-11) та гладенькі (рис. 6: 4-7). За розміром вони утворюють дві нерівні групи. Більшість становлять великі браслети з діаметром отвору близько 6 см і діаметром перетину 6-5 мм. Великі браслети не були замкнені і в місці з'єднання мали сплюснені кінці.

Малих скляних кілець діаметром отвору 3-4 см і перетином 3-4 мм (рис. 6, 6) знайдено значно менше ніж великих. Очевидно останні через малі розміри не могли використовуватися в якості браслетів, а виконували функцію скроневиць кілець. Досліджені жіночі поховання часів Київської Русі зі скляними кільцями поблизу скроневої частини черепа похованої. Визначити колір скла більшості браслетів важко через густу паутину, що вкриває їхню поверхню. Наявні уламки коричневого, зеленого, лазурового, фіолетового, синього, жовтого кольорів.

Численні скляні браслети з Огрині дуже схожі на київські. Очевидно більшість з них завезені на поселення північної частини Надпоріжжя з Києва (Козловський 1990, с. 73). Разом з тим, знайдено уламок браслета з якісного, прозорого скла лазурового кольору, можливо виготовленого десь в Надчорномор'ї чи Візантії.

В процесі пересіву за допомогою сита заповнення об'єкта В виявлені дрібні бусини зі скла (рис. 6: 12), уламок натільного хрестика з орнаментом з правильних кіл (рис. 6: 13).

У культурному шарі Огрині 8 траплялися уламки граніту, вочевидь принесених мешканцями поселення для господарських потреб з розташованих поряд природних відслонень каменю. Знайдено гранітну зернотерку з сідлоподібною робочою поверхнею, а також 2 уламки та одне ціле прямокутне в перетині точило з пісковика для точіння ножів та шил.

Численні уламки браслетів київського та візантійського виробництва, полив'яний посуд, імпортна амфорна тара певною мірою свідчать про заможність мешканців поселення. Криці, металургійні шлаки, різноманітний ремісничий інструментарій, імпорти (амфори та скляні браслети кримського та візантійського виробництва) свідчать про інтенсивну ремісничо-торгівельну діяльність мешканців селища.

Підводячи підсумок аналізу археологічних матеріалів з руського шару поселення зазначимо, що вони надзвичайно схожі з матеріалами синхронних поселень Київщини. Ще в 70-ті роки XX ст. відзначалося, що домобудівництво руського населення Надпоріжжя (форма і конструкція жител, глинобитні купольні печі тощо) мали прями паралелі в тогочасних будівлях Середнього Подніпров'я (Козловський, 1990, с. 156). Це свідчить про тісний культурний, економічний та політичний

зв'язок руських поселень в гирлі Самари з княжим Києвом. Висловлена думка, що у Південному Подніпров'ї, зокрема у Надпоріжжі у XI-XIII ст. більшість населення складала переселенці з Середнього Подніпров'я (Козловський 1990, с. 158, 163).

Серед незначних відмінностей в культурному комплексі руських пам'яток Передпоріжжя, зокрема Огрині 8, порівняно з Середнім Подніпров'ям відзначалося домінування на поселеннях останнього перифілітових пряслиць з овруцького шиферу, тоді як у Південному Подніпров'ї переважають прясла виліплені з глини (рис. 7: 6) або з обточених фрагментів кераміки (Козловський 1990, с. 100). Звертає увагу нечисленність прясел на пам'ятці. Зокрема у 2018 р. знайдено лише один уламок керамічного прясла (рис. 7: 6).

Вперше добуті на поселенні Огринь 8 у 2018 р. більш ранні за раніше відомі матеріали (кераміка з манжетоподібними вінцями) дають підстави подавнити час виникнення руського поселення Огринь 8 до кінця XI ст.

Феномен Передпоріжжя

Дніпровський водний шлях відомий з літописів під назвою Грецький або шлях «з варяг у греки» відіграв надзвичайну роль у становленні, економічному та політичному розвитку держави Русь. Сама держава виникла і консолідувалася навколо контрольних пунктів на цьому торговельному шляху, найбільшими з яких були Київ, Смоленськ, Новгород. Важливу функцію на дніпровській річковій магістралі здавна відіграло Передпоріжжя – місцина при впадінні р. Самари у Дніпро, нижче якої починалися небезпечні пороги (рис. 1). У наш час територію Передпоріжжя займає мегаполіс Дніпро, на виникнення і розвиток якого суттєво впливали природно-географічні особливості та соціально-економічні фактори регіону, що був своєрідною брамою перед грізними порогами.

Про панівну роль Передпоріжжя на дніпровському магістральному шляху свідчить будівництво поляками у 1635 р. фортеці над Кодацьким порогом для контролю над переміщенням по Дніпру воєвничого козацтва та товарів на Січ. Не випадково Катерина II обрала Передпоріжжя для Катеринослава – однієї з столиць імперської провінції Новоросія.

У Передпоріжжі не лише перетиналися річкові та сухопутні торговельні шляхи, але й відбувалося своєрідне переформатування магістральної дніпровської торговельної магістралі. Справа у тому, що подолати пороги водою можливо було лише під час весняної повені. Тому більшу частину року купці оминали небезпечні пороги східним річковим шляхом. Кораблі заходили з Дніпра в Самару, далі притокою Самари річкою Вовчі Води (Вовча) досягали вододілу з р. Кальміус, до якої потрапляли волоком. Кальміусом судна спускалися до Азовського моря і пливли до соляних промислів Криму або через Керченську протоку у Чорне море до Константинополя. Пропливши Самарою до її витоків можна було волоком перебратися у басейн Сіверського Дінця і далі Нижнім Доном до Волги і Каспію. Зрозуміло, що річковий шлях Самарою, Вовчими Водами, Кальміусом функціонував і в зворотному напрямку (Бінкевич, Камеко 2008, с. 11-13).

Тому усі кораблі, що рухалися Грецьким шляхом на південь, незалежно йшли вони через пороги навесні чи обходили їх річками східніше, зупинялися на кілька днів перед першим Кодацьким порогом, у Передпоріжжі, тобто поблизу гирла Самари. Судна готували до подолання небезпечних порогів, поповнювали припаси, шукали досвідченого лоцмана, очікували сприятливої погоди тощо. Існують вагомі підстави стверджувати, що з гирла Самари починалася переправа через Дніпро вище Кодацького порогу. На користь цього свідчать рештки давньоруських поселень на ключових пунктах такої переправи – Огринь, острів Каменеватий (Князів) та Лоцманська Кам'янка на правому березі Дніпра (рис. 1).

Таким чином, гирло Самари перед першим Кодацьким порогом було важливим перехрестям великих торгівельних шляхів. Вочевидь в таких місцях виникали поселення, що обслуговували вузол річкових та сухопутних шляхів. Специфічна функція таких поселень зумовлювала відповідну інфраструктуру з різними майстернями, лавками, корчмами тощо. Їх мешканцями були кваліфіковані ремісники – ковалі, теслі, лоцмани, продавці різноманітного реманенту, краму та прові-

анту для далекої подорожі тощо. Поселення виконувало функцію перевалочного пункту, де завантажувалися і розвантажувалися торговельні судна. Тут функціонували традиційні торжища, де відбувалися торгівля та обмін між місцевим осілим населенням, кочовиками та прибулими здалеку купцями.

Саме в таких місцях як Огриньська затока в гирлі Самари вочевидь мешкали літописні бродники. Вперше про них згадує руський літопис під 1147 р. Скудні літописні дані породили значний різнобій у розумінні різними дослідниками соціального статусу, етнічного складу, характеру занять бродників. Однак практично всі автори визнають, що ця категорія середньовічного населення півдня сучасної України отримала свою назву через проживання поблизу переправ (бродів), які вони обслуговували в якості провідників та охоронців (Котляр 1969; Козловський 1990, с. 165-170). Вочевидь серед мешканців огриньських поселень XI-XIII ст., розташованих на бродях з лівого берега Самари дніпровськими островами на правий берег Дніпра були і провідники-бродники, які забезпечували переправу через Самару та Дніпро. А чи не в їхньому середовищі народилося відоме прислів'я: «Не знаючи броду – не лізь у воду»?

Огриньська затока в її сучасному вигляді утворилася в 30-ті роки минулого століття внаслідок підтоплення заплави Самари через будівництво греблі Дніпрогесу (рис. 1). Раніше тут існувала затока Підкова відповідної форми, яка являла собою старицю р. Самара і, схоже, слугувала гаванню для суден за часів Київської Русі. Саме на високому південному та східному берегах затоки Підкова і розташовані києворуські поселення Огринь 8 та Огринь-Підкова (рис. 1).

В. В. Бінкевич, В. Ф. Камеко та інші дослідники з м. Дніпра переконливо показали, що гирло Самари перед першим Кодацьким порогом було важливим перехрестям великих торговельних шляхів. Цей фактор, на нашу думку, пояснює сліди інтенсивної життєдіяльності та багатство археологічних матеріалів з києворуських поселень в гирлі Самари (Огринь 8, Огринь – Підкова).

Однак чи було Огриньське поселення кінця XI – початку XIII ст. містом, як це нерідко стверджується у краєзнавчій літературі? Безумовно, це найбільше і найбагатше руське поселення у Надпоріжжі, загальна площа якого сягала 15 га (Козловський 1990, с. 7). Однак місто відрізняється від селища не лише великими розмірами, але й міською структурою. Середньовічні міста, зазвичай, мали посад та укріплену цитадель (городище), ремісничі та торговельні райони, аристократичні квартали, культово-духовні споруди тощо. Подібна міська структура поки що на Огрині не простежена. Археологічні матеріали переконливо свідчать, що Огриньське поселення за структурою і господарчими функціями було великим ремісничо-торгівельним селищем на перетині торговельних шляхів. Його населення не лише обслуговувало торговельні шляхи в місці їх перетину перед порогами, але також займалося вирощуванням корів, кіз, овець, свиней, землеробством, рибальством.

Легенда про місто Пересічень

Яскраві археологічні матеріали XI-XIII ст. з розкопок поселення Огринь 8 у 2018 р. проливають світло на актуальну для Дніпропетровщини проблему локалізації літописного міста Пересічень у гирлі Самари.

Під час роботи експедиції з'ясувалося, що активні дослідження в галузі археології на Дніпропетровщині ведуть не лише фахові археологи та історики, але й численні краєзнавці та зацікавлені аматори. Зокрема актуальною в їх середовищі на сьогодні є проблема літописного міста Пересічень, яке, спираючись на києворуські матеріали Огрині, деякі автори розміщують на березі Огриньської затоки, що у гирлі Самари. Поселення XII-XIII ст. на Огрині в численних дописах краєзнавців Дніпропетровщини фігурує не інакше як «місто русичів», столиця племені уличів – літописний Пересічень, від якого нібито веде свій початок сучасний мегаполіс Дніпро.

У цьому відношенні безсумнівний інтерес являє собою цікава книга краєзнавців В. В. Бінкевича та В. Ф. Камеко «...Град, ім'ям Пересічень. Краєзнавчі нариси по пам'яткам Надпоріжжя», що вийшла друком у Дніпропетровську у 2008 р. Її авто-

ри вважають, що місто Пересічень розташовувалося у місці пересічення торговельних та міграційних шляхів. А оскільки в місті впадіння р. Самари в Дніпро перед першим Кодацьким порогом здавна пересікалися водні та сухопутні шляхи то на їхню думку саме тут і знаходився Пересічень. Проголосивши Огриньське поселення XI-XIII ст. «містом русичів», яке в літописах фігурує як столиця племені уличів Пересічень, згадані автори «роблять спробу обґрунтувати тезу про більш ніж тисячолітній вік міста на Дніпрі і про те, що попередником його було місто – столиця слов'янського племені Пересічень» (Бінкевич, Камеко 2008, с. 194-196, 331).

Красива легенда про столицю племені уличів, що нібито існувала на Дніпрі в межах сучасного однойменного міста ще за часів виникнення Київської Русі, живе в середовищі краєзнавців, фахових археологів та істориків м. Дніпра вже тривалий час і має свою історію. Живлять цю археолого-краєзнавчу концепцію не лише багаті археологічні матеріали часів Київської Русі з Огрині, але й літописні дані. Мається на увазі коротка згадка у Першому Новгородському літопису про трирічну (937-940 рр.) облогу воєводою київського князя Ігоря Свенельдом племінного центру уличів міста Пересічень. Вважається, що підкорення Свенельдом Пересічення спричинило відхід уличів вниз по Дніпру, а потім під тиском печенігів у Буго-Дністровське межиріччя.

«Игорь же сядящее княжа Кыеве, миръ имея къ вьсем странамъ, а съ уличи и съ древляны именяще рать. И бе у него воєвода именьмъ Свеньлдъ, и възложи на ня дань, и вьдасть Свеньлду. И не въздядьяшется единъ градъ, именов Пересечень; и седеє около его три лета и едьвавьзя... И бьша съдяще углицъ по Днъпру вьнизъ, и посем приидоша межи Бъгъ и Днъстръ, и съдоца тамо».

Чи справді киеворуські поселення Огрині є залишками саме легендарного Пересічення? Проаналізуємо «за» і «проти» такої гіпотези.

Літописець не вказує де саме був розміщений племінний центр уличів Пересічень. Зрозуміло, що десь південніше і нижче по Дніпру від Києва, де мешкали уличі. Головним аргументом на користь припущення згаданих авторів, що контрольний пункт на перехресті згаданих шляхів звався саме Пересічень є факт їх пересічення саме в гирлі Самари. «Якщо шукати Пересічень нижче Києва, то найбільш пересіченою шляхами була місцевість, перед першим порогом Дніпра» (Бінкевич, Камеко 2008, с. 10).

Однак численні торговельні шляхи перетиналися і в інших ділянках Подніпров'я – у Києві, Трахтемирові навпроти Переяслава, на Кічкаській переправі, що у Запоріжжі, на переправі поблизу відомого Кам'янського городища, що на Нижньому Дніпрі тощо. За логікою В. В. Бінкевича та В. Ф. Камеко згадані пересічення шляхів теж можуть претендувати на ймення легендарного міста.

До того ж маємо ще кілька версій розміщення Пересічення з не менш переконливою аргументацією, як його локалізація у гирлі Самари. Б. А. Рибаків розміщував легендарне місто південніше Києва (Рыбаков 1950). «Київський» Пересічень, про який згадує Іпатівський літопис під 1154 і 1161 рр. дослідники впевнено розміщують на південній околиці Києва в Китаєво, де маємо потужне давньоруське городище з великим посадом (Толочко 1980, с.140; Вортман 1998). Висловлено припущення, що цей Пересічень міг успадкувати назву більш раннього, коли під тиском кочівників частина уличів відступила долиною Дніпра на північ.

Існує й бессарабська версія розміщення Пересічення. Вона базується на припущенні, що Пересічень був заснований уличами десь у басейні Південного Бугу, Нижнього Дністра чи навіть на Нижньому Дунаї, коли уличі відійшли з Дніпра на захід під тиском печенігів. Агресивність останніх різко зросла після 965 р. внаслідок розгрому Хозарії князем Святославом, що відкрило шлях печенігам на Нижній Дніпро та Надчорномор'я. Спроби локалізувати місто у Бессарабії базуються на співзвучних топонімах: с. Пересечина (нині с. Оргей в Молдові), Презичені й Пресичина в Румунії на Нижньому Дунаї (Надеждин 1844; Барсов 1885, Рабинович 2006).

Висловлено сумніви як щодо локалізації Пересічення в Китаєві, так і відносно його розташування на території Молдови чи на Нижньому Дунаї. У першому ви-

падку це надто близько від Києва (усього 10 км від княжої резиденції), щоб трирічний супротив улличів війську киян виглядав правдоподібно. Друга бессарабська версія, навпаки, викликає сумніви дослідників через віддаленість від Києва. Важко уявити, що на зорі історії Київської Русі кияни мали такі великі стратегічні інтереси на території далекої Молдови, щоб аж три роки тримати в облозі столицю улличів.

З цих міркувань В. О. Петрашенко (Петрашенко 1989, с.175, 176) обрала золоту середину і запропонувала розмістити літописний Пересічень на одному з городищ поблизу Трахтемирова, що на високому правому березі Дніпра навпроти Переяслава.

Дослідник руських пам'яток Надпоріжжя А. О. Козловський висловив сумніви, що Огриньське поселення може бути археологічним відповідником літописного Пересічення, бо воно не мало ніяких укріплень. Тому важко уявити як неукріплене селище могло три роки оборонятися проти війська князя Ігоря. Ще переконливішою є хронологічна невідповідність матеріалів з Огрині літописним даним. Останні свідчать про події 937-940 рр., а відомі на сьогодні археологічні матеріали з Огрині датуються XII – початком XIII ст. Лише цьогорічними дослідженнями вперше отримано матеріали другої половини XI ст. Кераміка першої половини X ст., яка б відповідала хронологічно літописним подіям на селищі в гирлі Самари повністю відсутні. Тобто літописець писав про події, що передували заснуванню Огриньського селища більш ніж на 100 років., що виключає можливість асоціації останнього з літописним Пересіченням.

Скільки років місту Дніпро

Непереконлива спроба локалізувати Пересічень в гирлі Самари закономірно приводить В. В. Бінкевича та В. Ф. Камеко до ще більш сумнівного висновку: «Виходячи з найранішої дати згадки Пересічення в літопису (914, 922 рр.) можна вважати, що нашому місту 1093 роки». Мається на увазі м. Дніпро, що за офіційною імперською традицією було засноване царицею Катериною II у 1776 р. і свого часу носило назву Катеринослав.

Однак, уродженець Дніпропетровська, відомий фахівець з історії українського козацтва Ю. А. Мицик навіть переконливі аргументи, що місто Дніпро засноване майже на півтора сторіччя раніше указів Катерини II. Він мав на увазі побудовану над Кодацьким порогом поляками у 1635 р. за участю французького інженера Боплана фортецю Кодак з посадом (рис. 1). Протягом XVII-XVIII ст. на місці майбутнього Катеринослава розвивалися містечка Новий Кодак та Половиця, що пізніше склали основу міської структури імперського Катеринослава. Під 1784 р. в описі Катеринославського намісництва зазначалося, що Катеринослав засновано з містечка Новий Кодак, яке з середини XVII ст. було центром Кодацької паланки Запорозької Січі: «Екатеринославль — вновь учреждаемый город из местечка Новим Кодаком называемого».

Козацька слобода Половиця була центром Катеринослава аж до середини XIX ст. Як перейменовували козацькі Нові Кодаки та Половицю в Катеринослав у 1790-х роках розповідав очевидець. На переправі через Дніпро «стояв соцький з великою мідною бляхою на грудях та добрячим ціпком». Кожного візника питав куди той їде. І якщо візник відповідав «На Половицю», соцький шмагав його ціпком, примовляючи «Не в Половицю, а в Катеринослав» (Шатров 1969, с. 37).

Провідний археолог Дніпропетровщини І. Ф. Ковальова бачить історичні витоки м. Дніпра в козацькому містечку Самарь XVI-XVII ст., яке вперше згадується в указі короля Стефана Баторія під 1576 р. (Ковальова 2009 с.131; Бінкевич, Камеко 2008, с. 333).

Якщо тяглість від Нового Кодака чи козацької Самарі до імперського Катеринослава не виглядає ілюзорною, то довести 1000-літній вік м. Дніпра ще важче ніж локалізувати Пересічень на Огрині. Адже для цього треба прослідкувати неперервність, тяглість розвитку міста від киеворуського поселення в гирлі Самари до Кодака XVII ст. чи Катеринослава кінця XVIII ст. Однак масові археологічні матеріа-

ли переконливо свідчать, що Огриньське поселення часів Київської Русі припинило своє існування на початку XIII ст. Ситуацію не рятують не пов'язані з останнім територіально розрізнені матеріали розвиненого середньовіччя та Нового часу з території Огриньського півострова, зокрема татарський могильник XV ст. (рис. 8).

У межах Києва сто років тому досліджена Кирилівська стоянка віком у 15 тис. років. Однак історію Києва, як конкретного населеного пункту, починають не з мисливців на мамонтів чи зарубинецьких поселень на Оболоні, а з ранньосередньовічного селища празької культури на Старокиївській горі, яке переросло в селище VIII-IX ст. з оборонними валами. На основі останнього формувалися найдавніші міські структури верхнього міста стародавнього Києва X ст., безперервний розвиток якого простежується до нашого часу.

Тобто вік міста визначається безперервною тяглістю його розвитку як населеного пункту. Такої тяглості від давньоруського поселення XI, XII, початку XIII ст. в гирлі Самари до Катеринослава кінця XVIII ст. не простежено. Тому починати місто Дніпро з Огриньського поселення все одно, що вважати першими киянами палеолітичних мисливців на мамонтів Кирилівської стоянки, чи починати історію Риму з неандертальців, що мешкали 40 тис. р. тому на мустьєрській стоянці, дослідженій в межах міста Риму.

І взагалі, чи було Огриньське поселення кінця XI – початку XIII ст. містом, як це нерідко стверджується у краєзнавчій літературі? Безумовно, це найбільше і найбагатше руське поселення у Надпоріжжі, загальна площа якого сягала 15 га (Козловський 1990, с. 7). Однак, місто відрізняється від селища не лише великими розмірами, але й міською структурою. У середньовічних містах, зазвичай, є посад та укріплена цитадель (городище), ремісничі та торговельні райони, аристократичні квартали, культурно-духовні споруди тощо. Подібна міська структура поки що на Огрині не простежена. Археологічні матеріали переконливо свідчать, що Огриньське поселення за структурою і господарчими функціями було великим ремісничо-торгівельним селищем. Його населення не лише обслуговувало торговельні шляхи у місці їх перетину перед порогами, але також займалося вирощуванням корів, кіз, овець, свиней, землеробством, рибальством.

Який же статус в історії міста Дніпра мають численні старожитності первісної доби з території міста? Маються на увазі палеолітичні знахідки на правому високому березі Дніпра, землянки мезоліту, енеолітичний могильник, численні артефакти доби неоліту, бронзи, скіфо-сарматського періоду, ранньослов'янські та давньоруські поселення, татарський могильник XV ст. з Огрині тощо. Усе це ще не історія міста, а його багата передісторія, в якій брали участь різноманітні племена і народи, починаючи від неандертальців та кроманьйонців палеоліту і закінчуючи козаками і татарами Нової доби.

Таким чином, археологічні матеріали не дозволяють простежити тяглість культурно-історичного розвитку від руського поселення XII, XIII ст. до сучасного мегаполіса Дніпра. Більш перспективним видається подавлення витоків міста від нині існуючої імперської версії заснування Катеринослава однойменною царицею до часів Нового Кодака XVII ст. чи козацького містечка Самарь XVI ст., що пропонують професори Ю. А. Мицик та І. Ф. Ковальова. Більше того, факти і аргументи згаданих дослідників видаються достатньо переконливими, щоб переглянути стару імперську версію заснування м. Дніпра указом імператриці 1776 р. і опустити історичне коріння міста принаймні до часу заснування Кодацької фортеці у 1635 р. чи до першої згадки козацького містечка Самарь у 1576 р. Збільшення віку м. Дніпра на 150-200 років, на нашу думку, видається науково коректним.

Висновки

Здається не випадковим, що розквіт Огриньського поселення збігся з перемогами київських князів над половцями на початку XII ст. У цей час під проводом Володимира Мономаха поновлено контроль Києва над торговим шляхом по Дніпру до Чорного моря. У 1103 р. руські дружини «на конях і в лодях прийшли нижче порогів і стали в Протовчах, на Хортичім острові». З Хортиці військо рушило на

схід і розбило половців на р. Молочна (літописна р. Сутінь). У наступні роки Володимир Мономах разом з сином Мстиславом «загнав половців за Дон, за Волгу, за Яїк», як сповіщає Іпатівський літопис.

Руське селище на Огріні не має земляних укріплень, а знахідки зброї в його культурному шарі нечисленні. Це свідчить про відносно мирне життя на Огріні у XII ст. Однак на початку XIII ст. Київ знову втратив контроль над Передпоріжжям. І сталося це через новий наступ Степу на Русь, коли монголо-татарські орди, поклали край самому існуванню Огріньського поселення. Про ці драматичні події свідчать численні згарища та чорний від деревного вугілля культурний шар пам'ятки. Відсутність на поселенні кераміки другої половини XIII ст. свідчить, що скоріш за все воно припинило своє існування внаслідок спалення монголами у 1223 чи 1240 рр.

Матеріали пізнього середньовіччя, які б доводили подальший розвиток «міста русичів» на Огріні 8 практично відсутні. До цього часу належать хіба що кілька характерних «плінфових» татарських поховань XV ст. (рис. 8). До речі, неодноразово згадувана у літературі давньоруська плінфа з Огріні могла бути зовсім не руською, а більш пізньою татарською. Іншими словами, пізньосередньовічні матеріали у відповідних шарах поселення Огрінь 8 надто нечисленні, щоб розміщувати тут місто, яке нібито стало спадкоємцем киеворуського поселення і попередником Катеринослава.

Отже, спроба локалізації літописного Пересічена в гирлі Самари перебуває у стадії робочої гіпотези, яка потребує нових фактів і переконливих аргументів. Щодо 1000-ліття м. Дніпра, то подібні твердження поки що за межами наукової логіки у сфері сміливих фантазій.

Невизнання давньоруського поселення на Огріні археологічним відповідником літописного Пересічена не заперечує його інтерпретацію як потужного торговельно-ремісничого центру з обслуговування торгових шляхів на їх перехресті. Саме цим пояснюється відносне багатство і специфіка археологічних матеріалів XI-XIII ст. з Огріньського поселення, справжня назва якого поки що лишається невідомою.

Сам феномен багатих руських поселень XII ст. в гирлі Самари, схоже, пов'язаний з поверненням контролю княжого Києва над торговельним шляхом по Дніпру на південь Володимиром Мономахом та його наступниками аж до приходу монголів на початку XIII ст. Про тісний культурний, економічний, політичний зв'язок Передпоріжжя у XII – на початку XIII ст. з княжим Києвом свідчить велика подібність матеріальної культури Огріні 8 та інших поселень регіону з культурою Київщини XII ст. Ця ж подібність свідчить на користь домінування руського населення, зокрема численних переселенців з Середнього Подніпров'я, у Передпоріжжі в зазначений час. Звичайно, це не виключає проживання степовиків та бродників серед руських мешканців Огріні, хоча степові впливи у культурі поселення, судячи з археологічних матеріалів, в цілому невиразні.

В ході роботи експедиції з'ясувалося, що перед науковцями Дніпропетровщини стоїть нагальна і надзвичайно актуальна задача – визначення віку м. Дніпра, часу його виникнення. Сучасна імперська версія його заснування указом імператриці Катерини II виглядає штучною, політизованою і такою, що не відповідає історичним та археологічним джерелам. Вже зазначалося, що вік населеного пункту (міста чи селища) визначається тяглістю його безперервного розвитку, а не указами царів чи імператорів. А Катеринослав засновано Катериною II з містечка Новий Кодак, як про це недвозначно значиться в описі Катеринославського намісництва під 1784 р. Історичне коріння центру Кодацької паланки Нового Кодака сягає початку XVII ст., часів заснування фортеці Кодак з посадом, як це переконливо показав Ю. А. Мицик. Досить перспективною з наукової точки зору виглядає і версія І. Ф. Ковальової, яка вбачає предтечу м. Дніпра у козацькому містечку Самарь, вперше згаданому в указі Стефана Баторія під 1576 р.

Таким чином, якщо спроба вивести м. Дніпро зі столиці уличів літописного Пересічення початку X ст. виглядає як смілива фантазія, то подавнення часу зародження міста до початку XVII ст. чи навіть XVI ст., за Ю. А. Мициком та І. Ф. Ковальовою, досить переконливі, оскільки відповідають сучасному стану історичних та археологічних джерел. Принаймні висновок про витoki сучасного мегаполіса Дніпро в XVII чи XVI ст. науково коректніші ніж нині діюча імперська версія заснування міста.

Києворуське поселення на Огриньському півострові – унікальна пам'ятка археології та історії України, яка потребує подальшого комплексного дослідження та охорони від руйнування антропогенними та природними факторами.

Подяки

Археологічна експедиція Києво-Могилянської академії щиро вдячна за допомогу партнерам проекту: ТОВ «БДО», ТОВ «Інтернет-реклама РІА», ТОВ «Розетка», АТ «Райффайзен Банк Аваль», без якої археологічні дослідження на Огриньському півострові у 2018 р. не відбулися б. Також дякуємо директору КП «Етнографічні парки Дніпра» к.і.н. Д. Г. Каюку за велику допомогу в організації побуту експедиції.

Окрема подяка фахівцям з давньоруської проблематики Інституту археології НАН України О. П. Моці, А. О. Козловському, А. В. Петраускасу, В. К. Козюбі, Н. В. Хамайко, Т. Ю. Гошко за корисні консультації по здобутим експедицією матеріалам XI-XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

Барсов, Н. П. 1885. *Очерки русской исторической географии: География начальной летописи*. Варшава.

Бінкевич, В. В., Камеко, В. Ф. 2008. «Град ім'ям Пересічень»: Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпорожжя. Дніпропетровськ.

Вортман, Д. Я. 1998. Китаїв і літописний Пересічень. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Історичні студії*, 3, с. 12-17.

Добровольський, А. В. 1949. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Т. II. Восьма Ігриньська неолітична стоянка. Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР.

Ковальова, І. Ф. 2009. Козацькі пам'ятки Присамар'я за археологічними дослідженнями. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 26, с. 130-133.

Козловський, А. О. 1990. *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XI ст.* Київ: Наукова думка.

Котляр, М. Ф. 1969. Хто ж такі бродники? *Український історичний журнал*, 5, с. 95-101.

Миллер, М. А. 1935. Памятники родового общества на Игринском полуострове. *Проблемы истории докапиталистических обществ*, 9-10, с. 162-178.

Надеждин, Н. О. 1844. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. I. О местоположении древнего города Пересечена, принадлежащего народу угличам. Одесса.

Петрашенко, В. О. 1989. Про локалізацію літописного Пересічення. В: Толочко П. П., та ін. (ред.) *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей «XX Республіканської конференції»*, жовтень 1989. Київ: Наукова думка, с. 175-176.

Рабинович, Р. А. 2006. О бессарабской локализации летописного Пересечена. В. Г. Кушнир (ред.). *Древнее Причерноморье: Сборник статей, посвященный 85-летию со дня рождения профессора П. О. Карышковского*. Одесса: Гермес, с. 176-182.

Рыбаков, Б. А. 1950. Уличи (историко-географические заметки). *Краткие сообщения Института истории и материальной культуры*, 35, с. 5-7.

Телегін, Д. Я. 2002. *Ігринське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезолімі Східної Європи*. Луганськ: Шлях.

Толочко, П. П. 1980. *Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков*. Київ: Наукова думка.

Шатров, М. О. 1969. *Город на трёх холмах*. Днепропетровск: Проминь.

REFERENCES

Barsov, N. 1885. *Ocherki russkoy istoricheskoy geografii: Geografiya nachalnoi letopisi*. Varshava.

Binkevich, V. V., Kameko, V. F. 2008. "Grad imyamy Peresichen": *Krayeznavchi narysy pro pamyatki Nadporozha*. Dnipropetrovsk.

Vortman, D. Ya. 1998. Kitayiv i litopisny Peresichen. *Naukovi zapiski Natsionalnogo universitetu "Kiivo-Mogilyanska academia". Istorichni studii*, 3, с. 12-17.

Dobrovolsky, A. V. 1949. *Arkheologichni Pamyatki URSR. T.II. Vosma Igrinska neolitichna stoyanka*. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii Nauk URSR.

Kovalova, I. F. 2009. Kozatski pamyatki Prisamarya za arkheologichnimi doslidzhenniyami. *Naukovi pratsi istorichnogo fakultetu Zaporizhskogo natsionalnogo universitetu*, 26, s. 130-133.

Kozlovsky, A. O. 1990. *Istoriko-kulturny rozvitok Pivdennogo Podniprovya v IX-XIII st.* Kyiv: Naukova dumka.

Kotlyar, M. V. 1969. Khto zh taki brodniki? *Ukrainsky istorichny zhurnal*, 1969, 5, s. 95-101.

Miller, M. A. 1935. Pamyatniki rodovogo obschestva na Igrenskom poluostrove. *Problemi istorii dokapitalisticheskikh obschestv*, Moskva, 9-10, s. 162-178.

Nadezhdin, N. O. 1844. *Zapiski Odesskog oobschestva istorii I drevnostey*, T. I. O mestopolozhenii drevnego goroda Peresechena, prinaldzhashego narodu uglicham., Odessa.

Petrashenko, V., O. 1989. Pro lokalizatsiyu litopisnogo Peresichena. In: Tolochko P. P. etc. (red.) *Problemy istorii ta arkheologii davnoho naseleण्या Ukrainskoi RSR. Tezy dopovidey „XX Respublikanska konferencija“ zhovten 1989*. Kyiv: Naukova dumka, s. 175-176.

Rabinivitch, R. A. 2006 O besarabskoy lokalizatsii letopisnogo Peresechena. V. G. Kushnir (red.) *Drevnee Prichernomorye: Sbornik statey posvyaschennikh 85-letiyu so dnya rozhdenia professora P. O. Karishkypovskogo*. Odessa: Hermes, s. 176-182.

Ribakov, B. A. 1950. Ulichy (istoriko-geograficheskie zametki). *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii materialnoy kultury*, 35, s. 5-7.

Telegin, D. Ya. 2002. *Igrenske poselennya na Podniprov'yi ta problema zhitlobuduvannya v mezoliti Skhidnoi Evropi*. Lugansk: Shlyakh.

Tolochko, P. P. 1980. *Kiev I Kievskaya zemlya v epokhu feodalnoy razdroblenosti XII-XIII vekov*. Kyiv: Naukova dumka.

Shatrov, M. O. 1969. *Gorod na trokh kholmakh*. Dnepropetrovsk: Promin.

**L. L. Zaliznyak, M. V. Kubliy,
A. V. Veiber, Ye. V. Khlystun**

KYIV-RUS SETTLEMENT OHRIN 8 IN DELTA OF THE SAMARA RIVER AND THE PROBLEM OF LOCALIZATION OF THE CHRONICLES PERESICHEN TOWN

The multi-layered monument Ohrin 8 has been discovered in the 30-ies had been repeatedly investigated by different archaeological expeditions. The unique dug-outs of Mesolithic timewere investigated at Ohrin 8 site by the expedition lead by D. Telegin in 1970-80-ies. The Mesolithic dwellings of the settlement were overplayed by a thick layer with rich Kyiv-Rus materials of the XI-XIII centuries. National university "Kyiv-Mohyla academy» Archaeology expedition revealed large collection of materials of the XI-XIII centuries during works at the settlement in 2018. Authors of the article gives it a short cultural and historical interpretation of medieval materials of the monument.

Part of researchers sees in Kyiv-Rus settlement on the Ohrin peninsula an archeological accordance to the capital of Ulichy tribe to the annalistic city Peresichen, mentioned in the Novgorod chronic leunder 937-940. The article contains a critical analysis of this hypothesis, the supporters of which see in Kyiv-Rus settlement on Ohrin peninsula direct forerunner of modern Dnipro city megalopolis.

In opinion of the authors a trade-handicraft settlement of the XI-XIII centuries at Ohrin bay ashore served the important knot of trade-routes on the Dnipro river highway immediately in front of overcoming by the courts of dangerous river thresholds. A settlement had been prospered in the period of control by Kyiv principality of the Dnipro river water-way and it was burned by Mongols in the first half of XIII centuries.

Keywords: Ohrin 8 settlement, Kyiv Rus, Dnipro region, Peresichen town, Dnipro city.

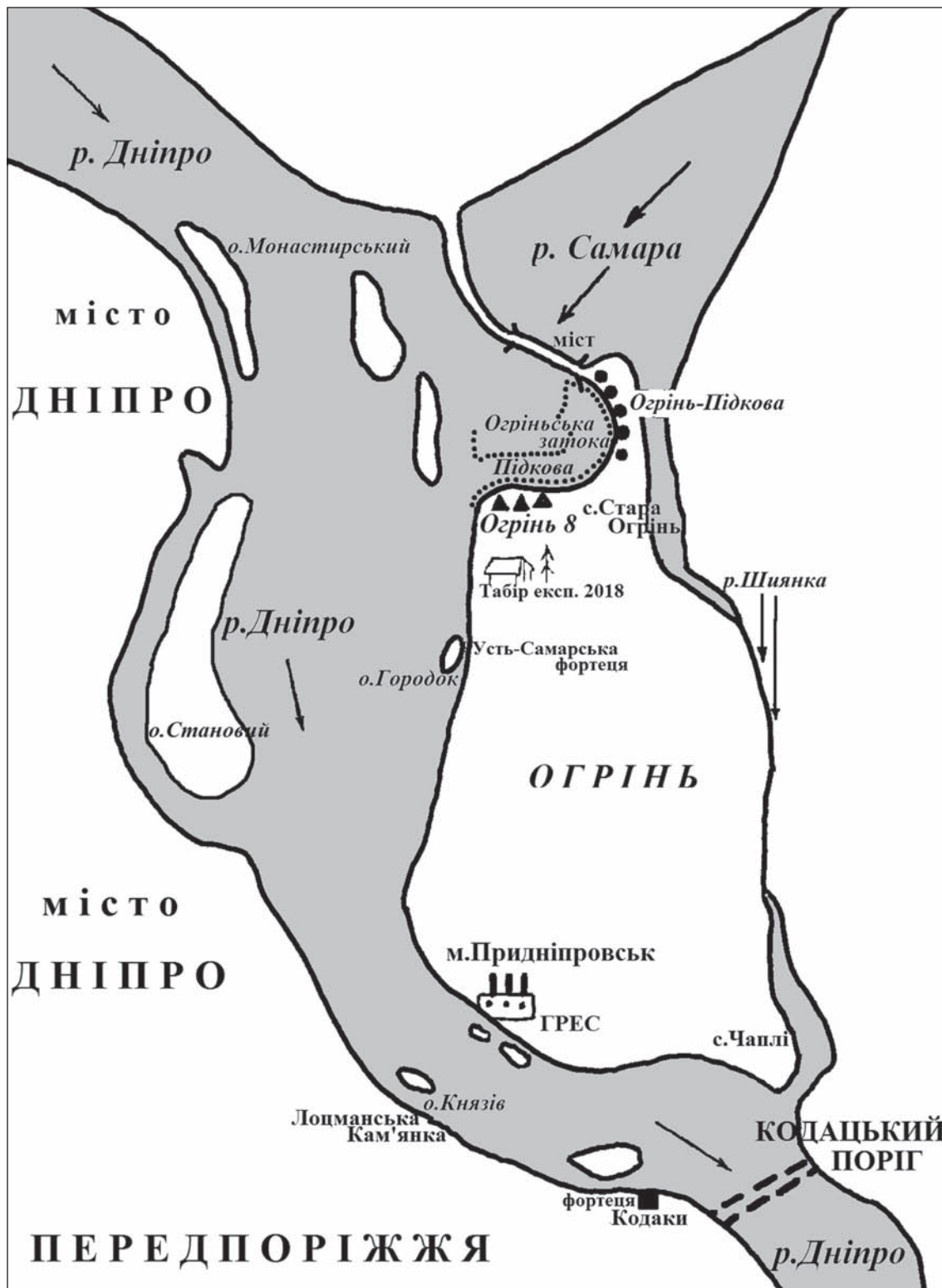

Рис. 1. План Передпоріжжя з Огринським півостровом. В наш час – територія м. Дніпра

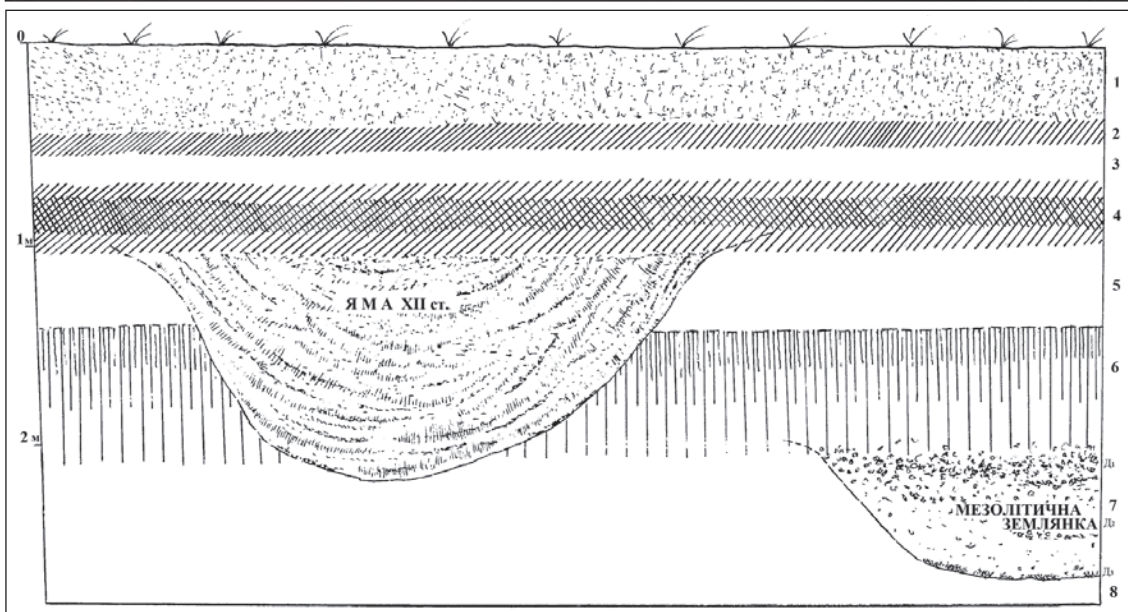
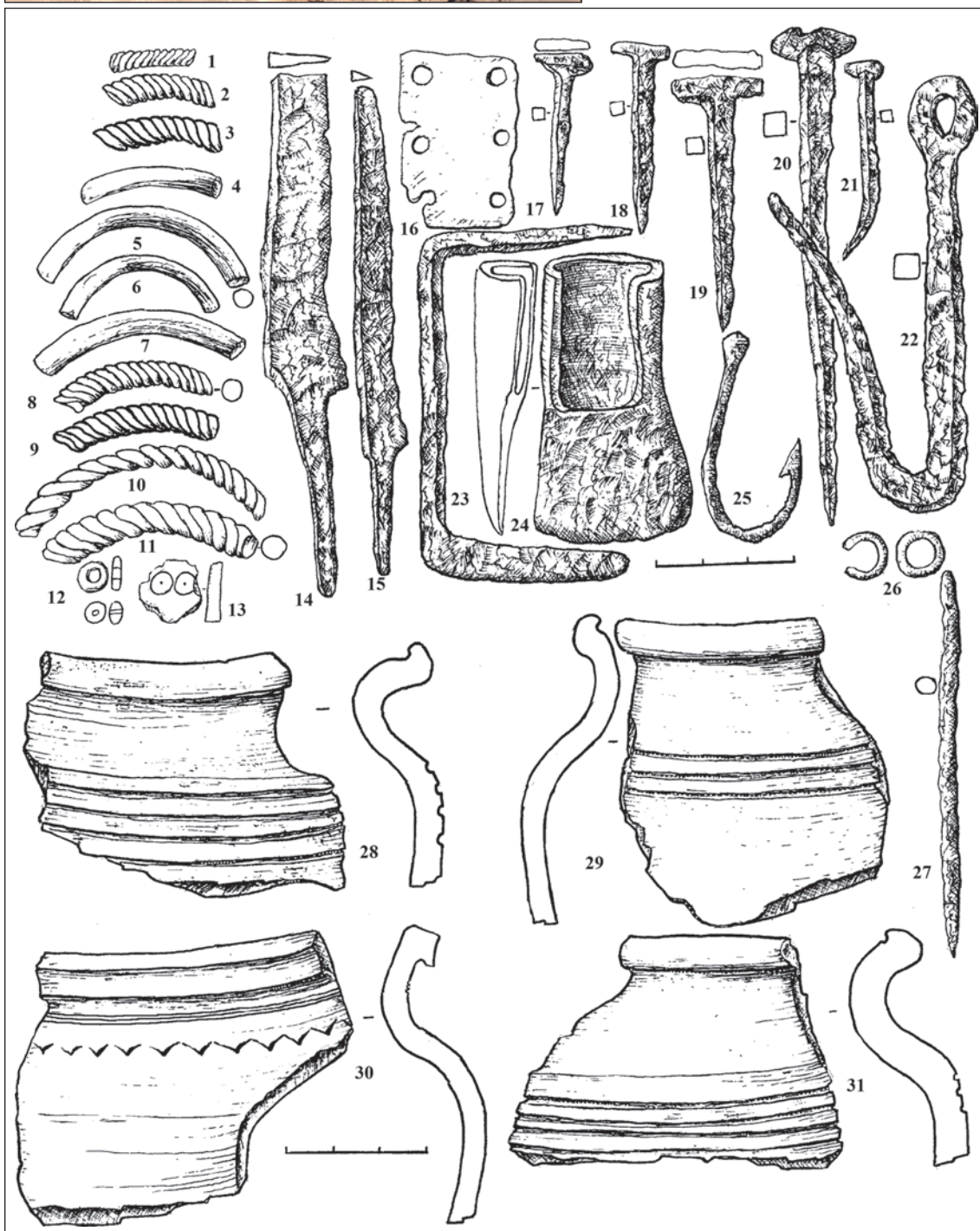

Рис. 5. Огринь 8 – 2018. Розкопки господарчої ями XII ст. Об'єкт В розкопу 2

Рис. 6. Огринь 8 – 2018. Скляні браслети (1-11), залізні інструменти (14-27) та фрагменти глиняного посуду (28-31) XII ст.

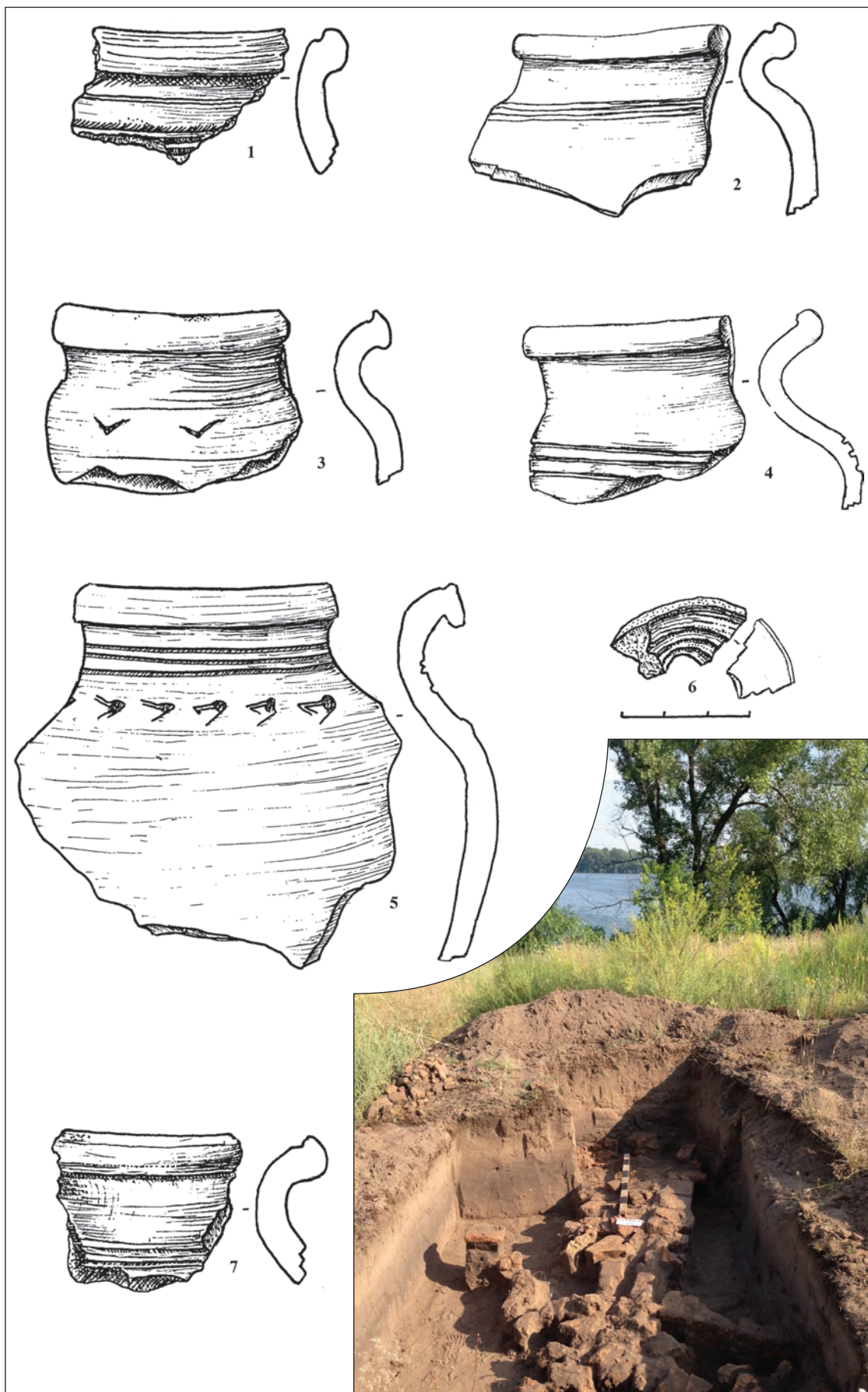

Рис. 7. Огринь 8 – 2018. Винця посуду XI-XIII ст.

Рис. 8. Огринь 8 – 2018. Татарський могильний XV ст.

А. Л. Казаков, В. В. Рижий, О. Б. Булах
**НАУКОВО-РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
 В ЧЕРНІГОВІ У 2015-2018 РР.**

У статті йдеться про охоронні археологічні дослідження на території давньоруського Чернігова протягом останніх п'яти років. Останніми роками у Чернігові поживавилось будівництво в центральній частині міста. У зв'язку з цим відновилися науково-рятівні археологічні дослідження.

Ключові слова: давньоруський Чернігів, археологічні дослідження.

Починаючи з 2015 р. в охоронних зонах було досліджено площу понад 5000 м². Роботи зосереджувались головним чином в межах літописного Окольного міста та Передгороддя. Найбільш цікавими можна вважати ділянки, розташовані на сучасних вул. Князя Чорного, по Пр. Миру (біля Красної площі) та по вул. Гончій.

По вул. Князя Чорного досліджено площу понад 1000 кв. м. Роботи проводились приблизно за 100 м від Чорної могили, на південний схід від неї, на південний захід від центральної брами Єлецького монастиря.

Серед житлових об'єктів слід відзначити дві будівлі. Одна з них – класична землянка. Ця будівля орієнтована стінами по сторонах світу, з глибиною житлового підкліту близько 1,6 м. Вхід у вигляді чотирьох материкових сходинок розташовувався з західного боку будівлі. Залишки стовбових конструкцій під сходинками дозволили припустити про дерев'яні конструкції сходинок. Ліворуч від входу стояла глинобитна піч овальної форми (рис.1). Товщина поду печі складала близько 20 см. Він вимощений глиною з вмазаними фрагментами битої кераміки. При детальному дослідженні печі з'ясувалось, що под в процесі використання підлягав ремонту.

Інше житло, навпаки, мало холодний підкліт глибиною близько 1,3 м. Це житло мало каркасно-стовбову конструкцію. В його заповненні чітко простежувались рештки зруйнованої печі, яка впала з наземного поверху. Також в заповненні котловану будівлі простежувались потужні нашарування вугілля та попелу, що дає змогу припустити про пожежу, яка і зруйнувала це житло. Обидві будівлі належать до XII – пер. пол. XIII ст.

Інша категорія археологічних об'єктів представлена похованнями. Найбільш ранній з них – рештки склепу. Стовпові ями вказують на те, що він був збудований з дерева і мав прямокутну форму. Це було меморіально-символічне поховання, по центру якого розташовувалась невеличка (0,5 м діаметром) яма, в якій знаходились, вірогідно, рештки тризни – фрагменти глиняного посуду та дрібні кістки тварин. Датується поховання періодом не пізніше пер. пол. XI ст.

Решта поховань здійснені за класичним християнським православним обрядом. Поховані орієнтовані головою на захід, лежать на спині у витягнутому стані. Одне з поховань орієнтоване головою на північний схід. Кладовище синхронне житловим комплексам, але було відгороджено від них потужним парканом.

Серед знахідок у житлових комплексах відзначимо бронзовий хорос, округлий глиняний предмет з написом, фрагменти скляних браслетів, побутові речі.

Матеріали поховань представлені прикрасами – намистинами, скроневидами кільцями, підвісками тощо.

Дослідження ділянки по вул. Князя Чорного дало змогу зрозуміти міську забудову XII – пер. пол. XIII ст., яка розміщувалась біля цвинтаря.

Ділянка близько 1000 кв. м, досліджена по вул. Гончій, несподівано дала цікавий археологічний матеріал. Ця ділянка була розбита на два розкопи.

Найбільш ранні об'єкти відносяться до X ст. Вони представлені спорудами овальної та видовженої форми з глинобитними відкритими вогнищами. Заповне-

ння цих будівель було насичене керамікою та кістками тварин. Майже всі вони мають сліди пожеж. Господарські будівлі XII – пер. пол. XIII ст. представлені об'єктами різної конструкції та форми – квадратної та прямокутної (стовпові), овальної, видовженої. Деякі з них аналогічні тим, про які йшлося вище. Котловани всіх споруд на різну глибину врізані в материковий ґрунт. Більшість споруд X ст. знаходились в розкопі 1. В розкопі 2, навпаки, зосереджувалися споруди і господарські ями XII – пер. пол. XIII ст.

Житлові будівлі представлені двома основними типами – наземними з холодним підклітом та напівземлянками, заглибленими в материковий ґрунт до 0,7 м.

В розкопі 2 досліджена житлова будівля др. пол. XII ст. Її розміри склали 3,2х3м. Це напівземлянка стовбової конструкції, орієнтована кутами по сторонах світу. Будівля мала піч, яка розташовувалася в північному куті. Цікавою особливістю печі є те, що вона зроблена з невеличких глиняних валиків і обліплена болотним глеєм, в под печі була вмазана бита кераміка. Також на цій ділянці були досліджені залишки огорожі (канавки з стовповими ямками глибиною близько 0,20 см від рівня материка). Майже усі досліджені споруди та господарські ями були всередені огорожі, тому, скоріш за все, ми маємо справу з давньоруською садибою. Речовий матеріал презентовано знахідками побутового призначення – ножами, точильними брусками, прикрасами – фр. скляних браслетів, намистинами, предметами з кольорових металів, предметами зброї – вістря стріли, руків'я бойового ножа східного типу.

Наступна категорія археологічних об'єктів поховання. Всі вони здійснені за традиційним православним обрядом – головою на захід на спині, проте всі безінвентарні (15 поховань).

Стратиграфічно кілька поховань впущені в житлову будівлю XII ст.

Таким чином, освоєння даної земельної ділянки відбувалося в наступному порядку. В X ст. тут існувало одне з багатьох приміських поселень, можливо тимчасових, оскільки житлових будівель цього періоду не виявлено. У XII ст. ця територія вже входила до складу міста, а саме – літописного Передгороддя. На початку XIII ст., з якихось причин, мешканці цього району залишають його. Про це свідчать поховання, які перекривають житлово-господарську забудову – тут формується одне з міських парафіяльних кладовищ.

На ділянці по Пр. Миру, біля Красної площі, виявлено типову міську забудову XII – пер. пол. XIII ст. Це житлові та господарські будівлі. На цій ділянці були досліджені дві житлові та декілька господарських споруд і ям. Перша будівля мала глибину котловану близько 0,7 м. Розміри цієї будівлі встановити не вдалося, оскільки вона тільки частково увійшла в розкоп. Вхід знаходився зі сходу і мав досить суттєві розміри як для такої будівлі (1,3х1,1 м). Піч розташовувалась в східному куті і стояла на пісчаній підсищі біля входу (рис. 2). Друга будівля з холодним підклітом, глибиною близько 1,2м., мала розміри (3,2х3 м). Конструкція цієї будівлі каркасно-стовбова. Господарчі будівлі мали різну форму – видовжену, овальну, підпрямокутну, і також на різну глибину були врізані в материк. Серед них привертає увагу споруда інтенсивно насичена фрагментами скляних браслетів. Крім великої кількості фрагментів скляних браслетів знаходились оплави скла. Це дає змогу припустити, що неподалік розташовувалась майстерня з виробництва скляних браслетів. Серед цікавих знахідок були кістяні гребні, ключі, писало, стремено.

Окрім згаданих досліджуваних у Чернігові ділянок у 2017-2018 рр. археологічні роботи проводились також по вул.Київській, на розі Пр. Миру – вул. Єлецькій.

На ділянці по вул. Київській виявлено міську забудову передгороддя. З досліджених об'єктів чотири житла та декілька господарських споруд і ям. Житла представлені двома типами землянок заглиблених в материковий ґрунт до 1,4 м. та наземних з холодним підклітом. В землянках було зафіксовано залишки печей. Також на ділянці були зафіксовані залишки огорожі. Усі об'єкти датуються другою

пол. XII – пер. пол. XIII ст. Серед цікавих знахідок писало, книжкова застібка (знайдена в одній споруді) та натільний хрестик.

На ділянці по вул. Єлецька (Третяк) досліджено близько 900 м². На цій площі виявлено міську забудову X – пер. пол. XIII ст. Об'єкти, які були досліджені, мають широкий спектр: житла, господарські споруди та ями, огорожі, оборонні башти. Досліджені житла представлені двома типами землянки та наземні з холодним підклітом. Найбільш цікаві три землянки з глинобитними печами X ст. Ці житла орієнтовані стінами по сторонах світу, мають заглиблення в материк від 0,9 до 1,5 м, та досить суттєві розміри. Житла знаходяться поблизу одна від одної. Два з досліджених жител в розкопі 1 збудовані в одну лінію, третє, в розкопі 3, знаходиться паралельно, це дає нам змогу припустити про чітке вуличне планування. Скоріш за все, між житлами простягалась одна із багатьох вулиць давнього міста, але сліди вулиці були знищені спорудами та ямами пізніх історичних періодів.

Перша будівля досліджена частково, так як третина її виходила за межі розкопу. Будівля стовбової конструкції заглиблена в материк на 1,3 м, в східному куті розташовувалась глиняна піч овальної форми (рис. 3). При дослідженні печі на поді знайдено розвали трьох гончарних горщиків. На відстані 1,2 м знаходилась друга будівля, котлован якої заглиблений в материк на 0,9 м, в східному куті якої досліджена глиняна піч. Будівля була частково пошкоджена сучасними перекопами.

Котлован третьої будівлі заглиблений в материк на 1,4 м. Розташування печі відрізнялась від двох попередніх вона знаходилась в північному куті.

На розкопі 2 була досліджена будівля, яка мала досить суттєві розміри – 5 x 3 м., заглиблена в материк близько 1 м. За типом ця будівля відноситься до наземної з холодним підклітом (рис. 4). В заповненні були знайдені тиглі та багато оплавів кольорових металів, що дає змогу виокремити цю будівлю як ювелірну майстерню.

Також на цій ділянці були досліджені залишки масивної огорожі з баштою. Така огорожа ймовірно огорожувала феодальну садибу.

Дослідження ділянки по вул.Єлецькій дало змогу більш детально зрозуміти забудову Третяка в давньоруські часи.

У наступному році дослідження середньовічного Чернігова планується продовжити.

ЛІТЕРАТУРА

Рыбаков, Б. А. 1949. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 11, с. 7-102.

Раппопорт, П. А. 1975. Древнерусское жилище. *Свод археологических источников*, Е1-32.

Моця, О. П., Казаков, А. Л. 2011. *Давньоруський Чернігів*. Київ: Стародавній Світ.

Ситий, Ю. М. 2013. *Християнські поховання давньоруського Чернігова*. Чернігів.

REFERENCES

Ry`bakov, B. A. 1949. Drevnosti Chernigova. *Materialy` i issledovaniya po arxeologii SSSR*, 11, s. 7-102.

Rappoport, P. A. 1975. Drevnerusskoe zhilishhe. *Svod arxeologicheskix istochnikov*, E1-32.

Motsya, O. P., Kazakov A. L. 2011. *Davnioruskiy Chernihiv*. Kiev: Starodavniy Svit.

Sytyi, Y. M. 2013. *Christianski pokhovannia davnoruskogho Chernihova*. Chernihiv.

A. L. Kazakov, V. V. Ryzhiy, O. B. Bulakh
RESEARCHES IN CHERNIHIV IN 2015-2018

In recent years, construction in the central part of the city has revived in Chernihiv. In this regard, scientific and rescue archaeological research was resumed.

The works were concentrated mainly in the annals of the surrounding city and suburbs. There are two buildings to note in residential properties. One of them is a classic dugout. This building is oriented around the walls of the world, with a depth of residential sub-cellar about 1.6 m. Other housing, on the contrary, had a cold cellar with a depth of about 1.3 m. In its filling the remains of the destroyed furnace, which fell from the ground floor, were clearly traced. Another category of archaeological sites is represented by burials. The earliest of these is the remains of a crypt. At the site on Pr. Peace, near Red Square, found a typical urban building XII-per. XIII c. These are residential and commercial buildings. Two residential and several outbuildings and pits were surveyed at this site. Next year's study of medieval Chernihiv is planned to continue.

Keywords: ancient Rus, archaeological research and excavations, Chernihiv.

492

Рис. 1. Котлован землянки з піччю II пол. XII ст. (вул. Князя Чорного)

Рис. 2. Частина будівлі з піччю II пол. XII ст. (пр. Миру)

Рис. 3. Частина землянки з піччю X ст. (вул. Єлецька)

Рис. 4. Підкліт житлової споруди II пол. XII-I пол. XIII ст. (вул. Єлецька)

О. О. Махота

АНАЛІЗ ПЛІНФИ ОБОРОННИХ МУРІВ XII СТ. ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТИРЯ (ЗА ДАНИМИ РОЗКОПОК 1951–2018 РР.)

У статті подані дані про будівельні матеріали зібрані під час усіх етапів дослідження кам'яного муру XII ст. Печерського монастиря у м. Києві.

Ключові слова: плінфа, кам'яний мур, Києво-Печерська лавра, археологічні дослідження.

Кам'яний мур Печерського монастиря XII ст. – одна з пам'яток київського давньоруського зодчества. Рештки лаврських мурів XII ст. вперше було виявлено В. А. Богусевичем у 1951 р. під час досліджень у Митрополичому саду та на ділянках з південного та північного боку Троїцької церкви. Дослідження продовжились через 30 років, у 1991–1992 рр. В. О. Харламовим в районі північно-західного рогу Монастирських мурів Верхньої лаври. Згодом, у 2007 р. С. А. Балакіним знайдені залишки стіни з північного боку Троїцької церкви. Останні дослідження були проведені у 2018 р. С. П. Тараненком на території Митрополичого саду, де у п'яти траншеях (2 – на місці досліджень В. А. Богусевича та 3 – вперше) відкрито залишки фундаментів та стіни XII ст. різного ступеню збереженості.

Уперше кам'яні фортифікаційні монастирські споруди згадуються в «Посланнях некоего старця кь богоблаженному Василию архимандриту о скиме» (Бессонов 2015, с. 60). Де про будівельні матеріали муру та технологію їх створення сказано: «Ти створив навколо всього Печерського монастиря високі та прекрасні кам'яні стіни на твердій основі. Для цього ти ... за допомогою вогню приготував плінфи і ... здійснив справу за допомогою води та вапна».

Після виявлення пам'ятки у 1951 році, В. А. Богусевич виокремив два типи фасадної плінфи: 23 x 26 x 4 та 20 x 28 x 4 см (Богусевич 1951, с. 4). Данні про плінфу з забутовки стіни – відсутні. Фундаменти були складені з невеликих шматків колотого каміння (піщаника та граніту) з домішками битої цегли. Вчений приділив увагу вивченню кладки та глибини залягання фундаментів. При порівнянні техніки будівництва муру та Троїцької надбрамної церкви у місцях примикання об'єктів, дослідник прийшов до висновку про різночасовість їх будівництва. Це стало основою для датування нововиявленої споруди другою половиною XII ст. Для підтвердження слів В. А. Богусевича про те, що спорудження оборонної стіни відбувалось не одночасно з будівництвом Троїцької надбрамної церкви пропонуємо розглянути порівняльну таблицю будівельних матеріалів цих об'єктів (Рис. 1).

У 1991–1992 рр. В. О. Харламовим на території Гостинного двору НКПІКЗ була виявлена смуга давньоруського будівельного сміття (цем'янкові крихти, фрагменти плінфи, каміння). Під нею простежена давньоруська кладка з плінфи, покладена на залізистий піщаник, яким був заповнений фундаментний рів, яку дослідник ідентифікував кам'яним муром XII ст. (Харламов 1991, с. 14–16). У характеристиці будматеріалів дослідник зазначив, що плінфа була розміром 35 x 28 x 3–4 см і покладена на вапняно-піщаному розчині, поганої збереженості.

У 2007 р. С. А. Балакіним під час археологічного нагляду за земляними роботами біля Троїцької надбрамної церкви була зафіксована стінова кладка XII ст., яка збереглася на висоту 6 рядів мурування (Балакін 2007). Дослідник написав, що воно виконане, переважно, коричневою малоформатною плінфою (25–28 x 18–23 x 4–4,5 см) на слабкому цем'янковому розчині бежевого кольору. В трьох випадках у муруванні зафіксовано плінфу жовтого кольору; одна з плінф червоного кольору 6 см завтовшки; ще одна плінфа, можливо була лекальною.

У 2018 р. С. П. Тараненком на території Митрополичного саду у п'яти траншеях було досліджено залишки фундаментів та стіни XII ст. різного ступеню збереженості. Загалом, було вилучено близько 1 тисячі фрагментів давньоруських буди-

вельних матеріалів: плінфи, каміння, валунів залізного пісковика. Дослідниками було опрацьовано і проаналізовано 283 фрагменти плінфи *in-situ* (Махота 2019а, с. 99). Основні критерії аналізу: формат (розміри) товщина зразка, колір, склад і якість тіста, кількість домішок, наявність технологічних відміток, тощо.

Найважливішим у атрибуції плінфи різних часових проміжків є її формат (розмір). За типологією Д. Д. Йолшина, зразки, знайдені під час досліджень 2018 року, можна віднести до Типу III – а саме до підтипу III.3. (Єлшин 2014, с. 107–111). Тип III характерний для усіх київських пам'яток XII ст., вперше фіксується у кладках Успенського собору (1073–1077 рр.). Вона простежується до 1197 р. у церкві Апостолів у Білгороді аналогії з якою проводив у своїй праці Ю. Асеев (Асеев 1982, с. 146). До нього належить великоформатна плінфа, сформована в нерозбірній формі – жорсткому ящику без дна. Основними ознаками цього типу формування є поперечні сліди на торцях, сліди підсіпки (в більшості випадків пісок) на нижній постільній поверхні (часто не рівній), затьоки на торцях з боку нижньої постелі. Підтип III.3. До цього підтипу відноситься плінфа бежевого, рожевого, червоного кольору. Важливою рисою є «вдавлені бортики» – рівні вдавлення на верхній постільній поверхні уздовж одного або декількох торців, навмисно відтиснуті, ймовірно, бічною частиною формувальної рамки. Мабуть, таким чином майстри намагалися вирівняти закраїни, що утворилися при знятті прольотки з сирцю. Результатом цього вдавлення часто є сліди натікання з боку верхньої постелі. Цей підтип від інших відрізняється істотно меншим форматом: 28–32 × 24–26 × 4,5–6,5 (Холостенко 1977, с. 108; Івакін 2003, с. 68). Він характерний для невідзначеного в літописі ремонту південно-західного кута Десятинної церкви, а також зовнішніх стін давньоруської трапезної в Києво-Печерському монастирі.

За видом глини 68% зразків виготовлені з каолінової глини, 31% з слюдистого суглинку (червоних осадових глин) та 1% з алевроїтової глини (Рис. 2). За П. Раппапортом, лише у XII столітті зодчі почали використовувати глини різних сортів (Раппапорт 1994, с. 8). Зазвичай, пам'ятки склалися з однорідних матеріалів, проте зустрічаються й такі, що зроблені з декількох сортів глини. Це, наприклад, церква «Стара кафедра» у Володимирі-Волинському, де 70% плінфи були червоного кольору, а 30% світло-жовтого.

Важливою структурною одиницею будівельних матеріалів, яка відповідає за її міцність, є кількість домішок. На пам'ятці вони розподіляються наступним чином: з незначними домішками глини – 20%, з незначними домішками кварциту – 14%, без природних і штучних домішок – 66% (Рис. 3).

У кольоровому вирішенні переважає плінфа персикового кольору, яка складає 38% від загальної кількості матеріалів. Частка зразків теракотового і бежевого кольорів складає відповідно 28% та 17%. Будівельний матеріал інших кольорів – 17% (Рис. 4). Така кольорова гамма пов'язана з різним вмістом каоліну в глині і характерна для пам'яток домонгольського часу на території усієї Київської Русі.

Для петрографічного аналізу (автор Ю. Стріленко) відібраний 21 фрагмент будівельних матеріалів: 6 од. плінфи, 5 од. каміння, 1 од. фрескового живопису, 9 од. вапняно-цементного розчину (Махота 2019б, с. 46). Візуальний аналіз зразку (колір, міцність, включення) та аналіз під мікроскопом (мікроструктура, температура випалювання) дозволив зробити припущення що ймовірний період побудови цієї споруди вимірюється часом з кінця XI і, в подальшому, у XII ст.

Зробивши попередню реконструкцію форми муру (Рис. 5), можна припустити, що для фасадної кладки використовували спеціально виготовлену плінфу. Її можна охарактеризувати наступним чином: це малоформатна плінфа, сформована переважно з каолінової глини, без природних та штучних домішок, персикового чи бежевого кольору розміром 26–28 × 18–21 × 4–4,5 см. Для забутовки внутрішнього простору користувалися будівельними матеріалами, які залишилися після зведення більш ранніх монументальних споруд Києво-Печерського монастиря. Зважаючи на аналогії з іншими пам'ятками КПЛ, можна продатувати об'єкт кінцем XII – початком XIII ст.

У перспективі необхідне археологічне розкриття більшої ділянки стіни, яке може дати нові матеріали, що дозволять звузити початок будівництва кам'яного муру та прослідкувати її першопочаткову трасу для повної реконструкції меж Печерського монастиря на XI–XII ст. Така можливість існує, адже територія Митрополічного саду дозволяє відкрити трасу ділянки понад 20 м, але для цього повинно бути вирішене питання музеєфікації відкритих конструкцій.

ЛІТЕРАТУРА

- Асеев, Ю. С. 1982. *Архитектура древнего Киева*. Киев : Будівельник.
- Балакін, С. А. 2007. *Звіт про результати археологічних досліджень на території Національного Києво–Печерського історико–культурного заповідника у 2007 р.* КПЛ–А–НДФ–699.
- Безсонов, С. В. 2015. *Архітектура Києво–Печерської лаври в її історичному розвитку* (рос. мовою). Київ: Видавець Олег Філюк.
- Ёлшин, Д. Д. 2014. Древнерусская плинфа: технология и типология. В: *Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани*. 3. Казань: Отечество, с. 462.
- Ивакин, Г. Ю. 2003. О строительных материалах памятников Киева XII века. В: *Архитектурно–археологический семинар: из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы*. Санкт–Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа. с. 66–70.
- Махота, О. О. 2019. Аналіз плінфи зафіксованої in–situ з кам'яного муру XII ст. Києво–Печерського монастиря (дослідження 2018 р.). В: *Сівєричина в історії України*. 12. с. 99–101.
- Махота, О. О. 2019. До питання датування будівництва мурів Печерського монастиря XII ст. (за будівельними матеріалами) В: *XXXV Konferencija Badania archeologiczne w Polsce srodkowowschodniej, zachodniej Bialorusi i Ukrainie w roku 2018*. с.46.
- Раппопорт, П. А. 1994. *Строительное производство Древней Руси X–XIII вв.* Санкт–Петербург: Наука.
- Харламов, В. А., Гончар, В. Н., Ярошенко, Г. В. 1991. *Отчёт об археологических раскопках хозяйственного двора в близи корпуса № 22 на территории Киево–Печерского государственного историко–культурного заповедника в 1991 г.* НА ІА НАН України, ф.е., 1991/2а.
- Холостенко, М. В. 1975. Успенский собор Печерского монастыря. В: *Стародавний Киев*. с. 107–170.

REFERENCES

- Aseev, Yu. 1982. *Arkhitektura drevnego Kiyeva*. Kiyev : Budivelnik.
- Balakin, S. 2007. *Zvit pro rezultati arkhеologichnikh doslidzhen na teritorii Natsionalnogo Kiyеvo–Pecherskogo istoriko–kulturnogo zapovidnika u 2007 r.* KPL–A–NDF–699.
- Bezsonov, S. 2015. *Arkhitektura Kyievo–Pecherskoi lavry v yii istorychnomu rozvytku* (ros. movoiu). Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Elshin, D. 2014. Drevnerusskaya plinfa: tekhnologiya i tipologiya. In: *Trudy IV (XX) Vserossiyskogo arkhеologicheskogo syezda v Kazani*. Kazan: :Otechestvo, s. 462.
- Ivakin, G. 2003. O stroitelnykh materialakh pamyatnikov Kiyeva XII veka. In: *Arkhitekturno–arkheologicheskii seminar: iz istorii stroitelnoy keramiki srednevekovoy Vostochnoy Evropy*. Sankt–Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, s. 66–70.
- Makhota, O. 2019. Analiz pliny zafiksovanoi in–situ z kam`ianoho muru XII st. Kyievo–Pecherskoho monastyria (doslidzhennia 2018 r.). In: *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 12, s.99–101.
- Makhota, O. 2019. Do pytannia datuvannia budivnytstva muriv Pecherskoho monastyria XII st. (za budivelnymy materialamy) In: *XXXV Konferencija Badania archeologiczne w Polsce srodkowowschodniej, zachodniej Bialorusi i Ukrainie w roku 2018*, s.46.
- Rappoport, P. 1994. *Stroitelnoye proizvodstvo Drevney Rusi X–XIII vv.* Sankt–Peterburg: Nauka.
- Kharlamov, V. Gonchar, V. Yaroshenko, G. 1991. *Otchet ob arkhеologicheskikh raskopkakh khozyaystvennogo dvora v blizi korpusa № 22 na teritorii Kiyеvo–Pecherskogo gosudarstvennogo istoriko–kulturnogo zapovidnika v 1991 g.* NA ІА НАN Ukrainy. f.e., 1991/2a.
- Kholostenko, M. 1975. Uspenskiy sobor Pecherskogo monastirya. In: *Starodavniy Kyiv*. s. 107–170.

ANALYSIS OF THE PLINTHS OF DEFENSIVE WALLS OF THE XII CENTURY PECHERSK MONASTERY (ACCORDING TO EXCAVATIONS FROM 1951–2018)

In 1951, Volodymyr Bogusevich found the remains of old Rus wall of the XII century in the Metropolitan Garden of the Kiev–Pechersk Lavra. In the same year, he investigated the foundations of this structure in two more sections: on the north and south sides of the Trinity Gate Church. The researcher identified two types of plinths from this construction: 23 x 26 x 4 and 20 x 28 x 4 cm.

In 1991 and 1992 Viktor Kharlamov along the inner plane of the western corner of the fortress wall of the seventeenth century, discovered in two places old Rus masonry, which the researcher identified as remnants of the defensive wall of the XII century. The author noted that the plinth was placed on calcareous solution and had dimensions of 35 x 28 x 3–4 cm.

In 2007, Sergiy Balakin on the north side of Trinity Church opened a masonry wall, which was made of brown plinths (27.5 x 21 x 4.0 cm) on a faint beige solution.

In 2018, Sergiy Taranenko investigated the remains of the foundations and walls of the 12th century in five trenches in the Metropolitan Garden, different degrees of conservation. 283 in-situ plinths fragments were processed. According to the main criteria (size, color, composition and quality of the dough, the number of impurities, the presence of technological marks, etc.) we can distinguish the main type of plinth, which was used for the construction of the exterior wall masonry. This is a small-format plinth, formed mainly of kaolin clay, without natural and artificial impurities, peach or beige colors in the size of 26–28 x 18–21 x 4–4,5 cm., which remained after the construction and repair of the previously monumental structures of the Pechersk Monastery.

Keywords: plinth, Pechersk Monastery, archaeological research, defensive walls.

Характеристика	Оборонний мур XII ст.	Троїцька надбрамна церква
Вид	Плінфа	Плінфа
Формат	Малоформатна	Великоформатна
Розміри	25-28 x 18-23 x 4-4,5 см	37 x 27 x 4 і 41-44 x 28 x 4 см.
Колір	Коричневий, жовтий, червоний	Теракотовий
Аналогії з іншими пам'ятками	Плінфа собору Апостолів у Білгороді 1195-1197 рр.	Ремонти Успенського собору кінця XI ст. та Іванівській крещальні, побудованій між 1088 – 1108 роками
Фотографії		

Рис. 1. Порівняльна характеристика плінфи з Троїцької надбрамної церкви XI ст. та оборонного муру XII ст.

Рис. 2. Розподіл плінфи за видом глини

Рис. 3. Розподіл плінфи за домішками у глині

Рис. 4. Розподіл плінфи за кольорами

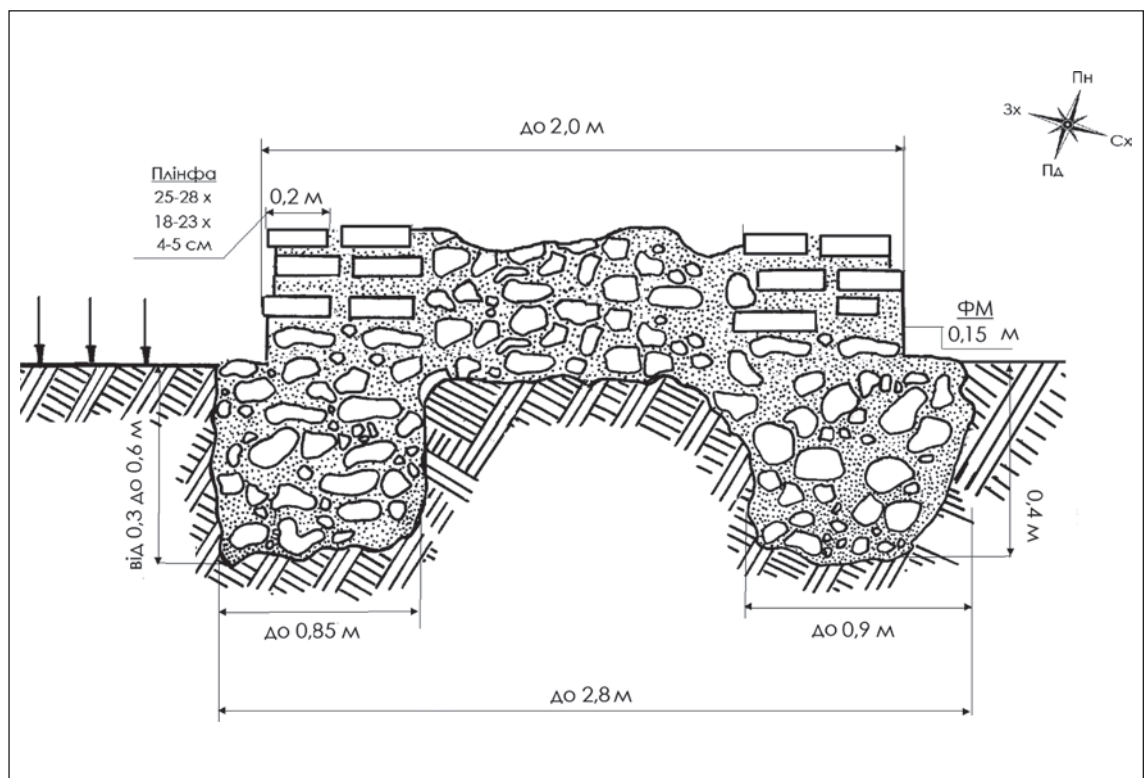

Рис. 5. Реконструкція оборонного муру XII ст.

В. М. Петегурич, Д. Ю. Павлів

ЗАБУТИЙ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СКАРБ З УКРАЇНИ У ВІДЕНСЬКОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ МИСТЕЦТВ

У статті висвітлено історію відкриття та вивчення маловідомого в Україні Заліського скарбу з Тернопільщини, який зберігається в Музеї історії мистецтв у Відні. Цей найбагатший для ранньосередньовічної доби в Українському Прикарпатті скарб належить до VII ст. н. е. та показує що процеси формування слов'янства, утворення переддержавних племінних об'єднань відбувалися у тісних взаємозв'язках із сусідніми народами.

Ключові слова: Заліський скарб, речі візантійського виробництва, християнська евхаристія, скарби Наддністрянщини VII-VIII ст. н. е., суспільно-історичний розвиток слов'ян.

У силу різних історичних та політичних обставин, а інколи й звичайного грабежу багато унікальних археологічних знахідок з України потрапили у музейні збірки інших країн. Такі випадки у значній мірі торкнулися території Прикарпаття і Волині, яскравим прикладом чого може слугувати маловідомий для українських дослідників срібний скарб із с. Залісся на Тернопільщині. Необхідно зазначити, що доля знахідок, виявлених в Україні та вивезених за її межі, складалася по різному. Одні з них, потрапивши у музеї сусідньої Польщі чи Австрії, надійно зберігаються і стали предметом досліджень, публікацій, увійшли в музейні каталоги. Знаємо й про негативні наслідки вивезення таких культурних цінностей. Як приклад, згадаємо Михалківський скарб, точніше ту його частину, яка була пограбована і вивезена зі Львова у Москву в 1940 р. і після цього безслідно зникла. Цей факт підтверджує один документ віднайдений нами у архіві відомого львівського археолога І. Свешнікова (рис. 1). Йдеться, зокрема, про лист до нього директора Державного Ермітажу академіка Б. Піотровського, написаний 2 вересня 1964 р. Серед інших наукових питань, порушених у цьому листі, знаходимо таку інформацію: *"Желаю успеха в работе над Михалковским кладом, до войны я видел его в Госфондах СССР и перетрогал все великолепные предметы, дальнейшая судьба его мне неизвестна"* (Павлів, Петегурич 2003, с. 61–62). Отже, маємо задокументований доказ про те, куди і коли було вивезено частину одного з найкращих доісторичних скарбів України.

Заліський скарб, про який піде мова нижче, – приклад зовсім іншого, позитивного ставлення до археологічних цінностей. Скарб із с. Залісся Чортківського району Тернопільської області знайдено випадково 12 жовтня 1838 р. під час викопування місцевими мешканцями ями для зберігання картоплі. Він був схований у глиняному горщику, інформацію про який втрачено, не знаємо також про конкретне місце, де виявлено скарб (рис. 2), маємо тільки приблизну інформацію: *"над струмком, який впадає під с. Угринь у Серет"* (Przybyslawski 1906, s. 24). У січні 1846 р. Заліський скарб потрапив до Музею історії мистецтв у Відні. Там він зберігається до сьогодні в належних умовах, скарб внесено у музейні каталоги, колекція срібних виробів з цієї знахідки стала предметом досліджень багатьох закордонних вчених.

Як тільки скарб опинився у Віденському музеї, то в цьому ж році у науковій літературі появилися перші повідомлення про цю рідкісну знахідку (Seidl 1846, s. 21–23). Згодом про неї знаходимо коротку інформацію у пізніших виданнях (Arneth 1850). Окремі речі із Заліського скарбу згадуються у публікаціях наступних років. Зокрема, В. Деметрикевич описав шийну гривну із Залісся і датував її IV–V ст. н. е. (Demetrykiewicz 1898, s. 131). Про цю знахідку із Заліського скарбу разом з чашею і перстнем пише Б. Януш та пов'язує їх з епохою переселення народів (Janusz 1918, s. 102). Велику шийну гривну згадує В. Антоневич у монографії, присвяченій археології Польщі (Antoniewicz 1928, s. 217). Згадку про Заліську знахідку Я. Пастернак розмістив чомусь серед скарбів княжої доби (1932, с. 67). Багато предметів скарбу опубліковано у працях угорського дослідника Н. Феттіха (Fettich

1951, tabl. I–IX), чехословацького ученого Б. Свободи (Svoboda 1953, s. 33–108). Повний перелік знахідок з цього скарбу та їх короткий опис двічі подав австрійський дослідник Р. Нолль у своїх каталогах (Noll 1958, s. 69–70, abb. 49; 1974, s. 81–82, abb. 58). Монографічне опрацювання Заліського скарбу здійснив французький вчений Е. Угрин (Ugrin 1987). Одна з останніх публікацій, присвячених цьому та іншим скарбам Наддністрянщини у контексті можливого існування центрів влади у слов'ян цієї території у VII–VIII ст. н. е., належить французькому досліднику російського походження М. Казанському (2011, с. 509–526).

В українських публікаціях XX ст. цей скарб практично не розглядається. Його лишень згадує у переліку багатих скарбів VII–VIII ст. н. е. М. Брайчевський у розділі колективної праці про стародавню історію України (1957, с. 340). Коротку інформацію про цей скарб знаходимо у статті О. Приходнюка (1994, с. 61–77). У згаданих вище дослідженнях українських вчених відсутні й ілюстративні матеріали¹. Не має їх та навіть згадок про цей скарб в узагальнюючих працях останнього півстоліття (Пор. напр.: Пастернак 1961; Археологія Української РСР 1975; Населення Прикарпаття і Волині 1976; Седов 1982; Археологія Украинской ССР 1986; Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття 1990; Славяне Юго-Восточной Европы 1990; Давня історія України 2000). Саме тому, своєю публікацією хочемо привернути увагу й українських археологів, мистецтвознавців та істориків до активного вивчення Заліського скарбу, який має важливе значення для висвітлення історії й культури слов'ян Наддністрянщини в добу раннього середньовіччя.

Необхідно зазначити, що в Україні знахідку із Залісся на Тернопільщині інколи плутають із Заліським скарбом XII–XIII ст. з Хмельниччини. Львівський археолог О. Ратич у своєму каталозі пам'яток княжої доби подав інформацію про те, що на території с. Залісся Чортківського району знайдено скарб срібних прикрас X–XI ст. (1957, с. 81). Насправді цей скарб виявлено у с. Залісся на Хмельниччині й опубліковано ще у 1915 р. російським археологом О. Спіциним, який датував його XIV ст. У скарбі з хмельницького Залісся виявилися великий срібний колт оздоблений зображенням сирина, два менші колти із зображеннями двох грифонів і двох птахів з переплетеними хвостами, два персні (зі щитком і витий), хрестовидна підвіска і намисто (Спицын 1915, с. 242). Плутанині до певної міри сприяв той факт, що назва населеного пункту “Залісся” досить розповсюджена. Зокрема, тільки у Хмельницькій області є аж п'ять сіл з такою назвою, три такі села в різних районах відомі також на Тернопільщині. Після каталогу О. Ратича помилкова інформація потрапила в інші довідкові видання (Історія міст і сіл УРСР 1973; Тернопільський енциклопедичий словник 2004, с. 607), вона ще дотепер не тільки фігурує на сайті Чортківської районної ради, але й зустрічається навіть у новітніх наукових каталогах (Лівох 2011, с. 47). Щойно після нашої короткої публікації про скарб із Залісся Чортківського району Тернопільщини на сторінках Енциклопедії історії України та Енциклопедії сучасної України у Вікіпедії з'явилися достовірні дані про цю знахідку в короткій довідці про село.

Але повернімося до Заліського скарбу з Тернопільщини. У складі скарбу виявилось 17 речей вагою 2951 г, серед яких 15 прикрас та дві посудини – чаша-дискос і келих (рис. 3: 1–5; рис. 4: 1–8). Прикраси скарбу представлені гривнами, браслетами, ланцюжком-намистом, сережками, окремими намистинами та дрібними деталями прикрас. У найдавніших публікаціях є згадки про 28–30 речей цього скарбу. Докладний аналіз скарбу, його хронологічно-типологічне вивчення, підбір аналогій для прикрас, детальний опис речей вже зроблено у кількох закордонних публікаціях (Fettich 1951; Noll 1958; 1974; Ugrin 1987; Казанский 2011). Це позбавляє нас необхідності ще раз їх повторювати та дозволяє тільки коротко згадати найпрестижніші вироби Заліського скарбу. До них належать, насамперед, дві посудини

¹ За винятком, здається, статті Н. Хамайко, яка в контексті вивчення проблеми походження лунниць княжої доби задала про намисто з цього скарбу і подала його ілюстрацію (Див.: Хамайко 2008, с. 322). Мабуть випадково ця дослідниця в одному місці своєї статті прив'язала знахідку Заліського скарбу до басейну Західного Бугу (насправді йдеться про басейн Дністра).

ймовірно сакральні споріднені між собою (рис. 3: 2, 4; рис. 5). Це – срібна чаша-дискос та келих. Срібний дискос має діаметр 164–166 мм і вагу 184,3 г. У центрі зовнішньої поверхні дна чаші в колі вміщене зображення сидячого птаха, основну частину займає хрест з пальмових листків, між якими в чотирьох круглих медальйонах зображені хрести, а ближче до краю розміщені чотири так звані закриті пальметки. Орнаментування здійснено шляхом карбування і часткової позолоти. На внутрішній стінці розміщується п'ять нерозбірливих клейм, які виконані у традиціях візантійської п'ятиклеймової практики. Келих висотою 85 мм і вагою 60,3 г має плавно розхилений назовні тулуб і розширену до низу ніжку на піддоні з яблукоподібним потовщенням (рис. 3: 2; рис. 5). Його поверхня частково оброблена гравіруванням (Noll 1958, s. 69).

Такий же комплект срібного посуду як із Залісся, знайдено у 1937 р. серед речей скарбу із Зем'янського Врбовка у Словаччині (Svoboda 1953, s. 33, 41–44, 58–64, obr. 5–7). В Україні з с. Крилос Галицького району Івано-Франківщини відома чаша-дискос. Присутність у зонах інтенсивного розселення слов'янських племен хронологічно і стилістично подібних речей – посудин-дискосів та келихів у цих трьох скарбах (Зем'янський Врбовок, Залісся та Крилос), вказує на їх можливий зв'язок з християнською євхаристією – ритуалом у якому християнин приймає Святе Причастя. Не виключено також, що їх можна було використовувати як дорогий посуд для пиття.

Серед прикрас у Заліському скарбі представлені масивні срібні гривні шарнірної конструкції з лопастями. Вони мали трьоховальні або гострореберні головні пластини орнаментовані карбованими ромбами, кружками, хрестиками, зубчастими коліщатками з різками або зигзагоподібними лініями та зерню (рис. 4: 1–8). Такі гривні найбільш поширені у Середньому Подунав'ї та Середній Наддніпрянщині, зокрема, у складі т. зв. “антських скарбів” (Казанский 2011, с. 518). Відомі вони також серед речей з хорватського скарбу у Чадявіце (Fettich 1951, taf. XII). З цього типу прикрас особливо виділяється велика гривна передня частина якої виготовлена у вигляді пустотілого трубчастого корпусу, кінці якого закінчуються спіралями з дроту. Задня частина розклепана. Корпус прикрашений карбованим ромбовидним орнаментом і трьома насадками у вигляді зрізаного конуса, які оздоблені філігранню, зерню і позолотою (рис. 6). Діаметр гривни 271 x 224 мм, вага 477,3 г. Близьких аналогій до цієї гривни не маємо, хоча на думку М. Казанського система замка на шарнірах вказує, що це виріб візантійських ювелірів (2011, с. 518).

Унікальною знахідкою із Заліського скарбу виявилось намисто у вигляді ланцюжка з шістьма круглими і прямокутними бляшками та підвісками-лунницями (рис. 7). Усі вони позолочені та багато орнаментовані зерню, філігранню та інкрустовані скляними вставками. Кінці намиста виготовлені у формі сердець, які теж оздоблені зерню, філігранню та інкрустацією. Довжина ланцюжка 518 мм, вага 187,7 г. Точних аналогій для цього намиста не знаємо, однак враховуючи стиль і технологію його виготовлення, дослідники справедливо зараховують його до прикрас візантійського ювелірного ремесла кінця VII – початку VIII ст. (Казанский 2011, с. 517).

Оригінальними виробами у скарбі із Залісся є також браслети і гривна, корпус яких обмотаний дротиком (Fettich 1951, taf. IX: 1–6). Точних аналогій таким прикрасам поки-що не вдалося знайти.

Дрібні срібні прикраси у Заліському скарбі представлені фрагментами та цілими сережками із зірчастими підвісками т. зв. “пастирського типу”. Дослідники до цього типу прикрас зараховують від п'яти до восьми знахідок із скарбу (Fettich 1951, taf. III: 7–13). Такі вироби були розповсюджені в VII ст. як у Візантійській імперії, так і далеко за її межами (Айбабин 1973, с. 63; Казанский 2011, с. 518).

Отже, цей короткий огляд показує, що набір срібних виробів із Заліського скарбу, представлений срібним візантійським посудом і прикрасами та окремими речами місцевої слов'янської традиції, належить до ранньосередньовічної доби

(VII ст. н.е.) і є найбагатшим серед скарбів цього часу в Українському Передкарпатті. Проте ця знахідка мало відома в Україні і фактично не використовується у дослідженнях з історії та культури слов'янських племен третьої чверті I тис. н. е. Південно-Східної Європи на противагу таким відомим і часто описуваним скарбам як Перещепинський, Мартинівський, Хацьківський, Малоржавецький, Вільхівчицький та ін. Цей факт особливо дивний, оскільки історія відкриття скарбу налічує уже два століття.

Заліський скарб не є поодиноким знахідкою такого типу у Середній Наддністрянщині. У 1908 р. на т. зв. Митрополичому полі в с. Крилос (Галицький район Івано-Франківської області) під час оранки виявлено дев'ять срібних предметів загальною вагою 1469,2 г. Крилоський скарб потрапив в Український національний музей у Львові, де зберігається донині. Точні обставини виявлення цього скарбу невідомі. Вперше коротко про нього згадано у довіднику Національного музею у Львові, до підготовки якого був залучений відомий український археолог Я. Пастернак (Ілюстрований провідник 1913, с. 9, 11, фото 4). Детальніше скарб з Крилоса вивчив і опублікував В. Кропоткін (1971а, с. 194–195; 1971б, с. 65–71). Серед виробів з цього скарбу збереглася візантійська срібна чаша-дискос з клеймом часів імператора Іраклія, що дозволяє датувати її I пол. VII ст. н. е. (рис. 8: 1). На дні всередині чаші розміщена випукла розетка, утворена переплетенням квадрата з чотирилистником, в розетку вписаний позолочений круг з хрестом, який має роздвоені кінці і виконаний технікою черні. Аналогічні медальйони з черненими хрестами типові для подібних виробів візантійського виробництва VI–VII ст. (Кропоткін 1971а, с. 195). На зовнішньому боці денця чаші вибито прямокутне дворядкове грецьке клеймо ΒΓΑΛΠΟΥ, в центрі клейма хрестик, а по боках дві зірочки. Від ще однієї срібної візантійської посудини збереглися два фрагменти верхньої частини з потовщеними вінцями та двома горизонтальними жолобками під ними. На зовнішній стороні нанесено рослинний орнамент у вигляді листа і восьмипелюсткової зірчастої розетки (рис. 8: 2). Інші знахідки з цього скарбу (срібна кручена гривна з незамкнутим кільцем і розплесканим гачком, два масивні срібні браслети з потовщеними гранчастими восьмигранними кінцями, два цілих і один фрагмент срібних браслетів з гладкого дроту однакової товщини, незімкнуте гранчасте кільце та уламок срібної пластини) були виробами місцевого виробництва (рис. 8: 3, 4, 5).

Ще один скарб срібних виробів знайдено більш ніж два століття тому (1814 р.) на Буковині біля с. Великий Кучурів (тепер Сторожинецький район Чернівецької області) Як це часто буває, і в цьому випадку, точного місця відкриття не зафіксовано. У складі скарбу виявилось дев'ять предметів загальною вагою 3188 г (Matzulewitsch 1929, f. 7, 15, 38, 61, s. 7–11; Noll 1958, s. 71). Серед них відерце-сітула, казанок та сім срібних чаш (Пивоваров 2000, с. 175–178). Срібна візантійська сітула висотою 25,8 см і вагою 2044 г виготовлена з листового срібла та оздоблена карбованою шестифігурною композицією в якій попарно зображені олімпійські боги: Афродита і Арес, Афін і Геракл та Діана й Аполлон². Нижній і верхній краї сітули прикрашені вінком з лаврових листків (рис. 9). Дослідники вважають, що основною ідеєю цієї композиції на візантійській сітулі було утвердження панування у всесвіті божественної гармонії і розуму. На дні сітули розміщуються п'ять візантійських клейм, аналіз яких засвідчив їх штампування у ювелірних майстернях Константинополя в часи правління (610–641 рр.) імператора Іраклія (Cruikshank Dodd 1961). Сім срібних чаш цього скарбу дуже подібні між собою, вони мають напівсферичну форму і відрізняються тільки своєю вагою (від 93,9 г до 152,8 г), діаметром (від 122 мм до 147 мм) та випуклими або плоскими денцями. На дні двох чаш вигравіровано рівнораменні хрестики. Як і Заліський скарб, знахідка з Великого Кучурова зберігається у Віденському Музеї історії мистецтв (Noll 1958, s. 71). Завдяки розвідковим роботам буковинських археологів та краєзнавців вдалося здається локалізувати можливе місце знахідки цього скарбу і пов'язати його з урочи-

² В літературі зустрічаються й інші імена божеств зображених на сітулі з Великого Кучурова (Див.: наприклад, Пивоваров 2000, с. 175).

щем Городище, де збереглися сліди слов'янського городища VIII–X ст. або з території поблизу нього (Пивоваров 2000, с. 177; Боднарюк, Сандуляк 2019, с. 20–22).

Можливо, до цієї групи знахідок варто зарахувати нещодавно виявлені срібні й золоті вироби (скарб?) на городищі празької культури біля с. Кровинка Теребовлянського району на Тернопільщині (рис. 10: 4). Городище розташоване на правому березі р. Гнізни – лівосторонньої притоки Серета. Воно невелике округлої форми діаметром 40 м. Зі сходу і півдня захищене крутим берегом і ярмом, а з півночі і заходу двома потужними рядами валів і ровів. Внутрішній вал у деяких місцях зберігся на висоту до 4 м. Дослідження на городищі проводила експедиція Тернопільського обласного краєзнавчого музею під керівництвом Олега Гаврилюка у кінці 1990 – на початку 2000 рр. Їх результати ще не опубліковані, лише кілька знахідок – золота підвіска–кулон оздоблена зерню, наремінна накладка позолочена і прикрашена зерню та срібна підвіска представлені у науково-популярному путівнику (Земля Тернопільська 2003, с. 91, 97). Є інформація, що на городищі знайдено багато трилопасних наконечників стріл. Речі з городища Кровинка зберігаються у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї.

Точно встановити причини появи кожного з названих скарбів Наддністрянщини і Буковини навряд чи можливо. Уважають, що їх появу на цій території, а також окремих речей провінційно-візантійського виробництва, можна узагальнено пояснити слов'янсько-візантійськими контактами. За однією з детальніших версій, вторгнення болгар на чолі з ханом Аспарухом на Балкани, куди масово переселилися слов'яни між 580–650 рр., спричинило відхід частини слов'янського населення з Подунав'я на свої колишні землі і в т. ч. й на Середню Наддністрянщину. Разом з ними або ж самостійно на цю територію могли проникати мандрівні ювеліри у пошуках замовлень на виготовлення своєї продукції і саме їм могли належати ці скарби (Приходнюк 1994, с. 74–75). За іншою версією, дорогі речі опинилися у слов'ян як військова здобич, про що згадує, зокрема, Іоанн Ефеський, який повідомляє, що слов'яни *“захопили багато міст і фортець: вони спустошували, і палили, і захоплювали у полон, і стали панувати на землі...”* або ж, що вони *“збагатились і придбали золото і срібло, і табуни коней, і багато зброї. І вони навчилися воювати краще ніж ромей...”* (Свод 1991, с. 279).

Цілком ймовірно, що такі скарби могли належати комусь із місцевих слов'янських вождів та свідчити про поширення у їх середовищі візантійської моди у матеріальній культурі. Концентрація кількох скарбів на порівняно невеликій території (рис. 10: 1, 2, 3, 4), на думку окремих дослідників, може вказувати на якісь центри влади у зоні інтенсивного розселення слов'ян (Казанский 2011, с. 522, 524). Здається, що вирисовується певний зв'язок цих скарбів з найдавнішими городищами: Крилоський скарб знайдено поблизу городища княжого Галича, городище поблизу с. Кровинка розташоване неподалік літописної Теребовлі, Великокучурівський скарб ймовірно виявлено на городищі або поблизу нього в урочищі Городище. Потребує детального обстеження територія, де було знайдено Заліський скарб, на предмет існування там синхронного поселення. Необхідно також зазначити, що ці скарби зафіксовані в ареалі поширення інших візантійських речей у середовищі слов'янських культур (Погорілець, Панікарський, Володарець-Урбанович 2016, с. 84, рис. 9). Вони могли належати представникам “середнього класу” слов'янської спільноти.

Заліський та інші ранньосередньовічні скарби Середньої Наддністрянщини свідчать, що процеси формування слов'янства, утворення переддержавних племінних об'єднань відбувалися у тісних взаємозв'язках із сусідніми народами. Особливо важливими є знахідки серед речей таких скарбів клеймованих виробів візантійського виробництва. Дослідники справедливо підкреслюють, що такі вироби є своєрідними маркерами встановлення напрямів контактів того чи іншого регіону, доказом включення території їх поширення в орбіту візантійського впливу, свідченням рівня розвитку конкретних людських колективів (Родинкова 2012, с. 151). Поширення у середовищі слов'янських племен Прикарпаття дорогих ви-

робів провідної на той час візантійської цивілізації було обумовлене потребами суспільно-історичного розвитку слов'янської спільноти, у якій зароджувалася соціально-майнова нерівність та формувалася тогочасна еліта. Припускаємо також, що наявність у складі окремих скарбів, в т. ч. у скарбі із Залісся, предметів християнського культу та виробів з християнськими символами вказує на досить раннє ознайомлення місцевої знаті з матеріальними елементами тієї релігії, яка через кілька століть відіграла важливу роль у політичному й культурному розвитку слов'ян Центрально-Східної Європи.

ЛІТЕРАТУРА

- Айбабин, А. И. 1973. К вопросу о происхождении сережек пастырского типа. *Советская археология*, 3, с. 62–72.
- Археологія УРСР. 1975. 3. Ранньослов'янський та давньоруський періоди. В. Й. Довженок (ред.). Київ: Наукова думка.
- Боднарюк, Б., Сандуляк, І. 2019. Терени села Великий Кучурів в контексті історико-археологічних даних. *Per aspera ad astra: до 100-літнього ювілею відомого археолога Бориса Тимощука: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції* (м. Чернівці, 8 квітня 2019 р.). Чернівці: Технодрук, с. 20–22.
- Брайчевський, М. Ю. 1957. Стародавні східні слов'яни. В: С. М. Бібіков (ред.). *Нариси стародавньої історії Української РСР*. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, с. 315–355.
- Давня історія України*. 2000. 3. Слов'яно-Руська доба. П. П. Толочко (ред.). Київ: Інститут археології НАН України, с. 125–128.
- Земля Тернопільська: туристичний путівник*. 2003. У. Ванчура, П. Ктитор, Х. Мельничук (ред.). Тернопіль: Джура.
- Ілюстрований провідник по Національним музеєви у Львові*. 1913, Жовква.
- Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область*. 1973. Київ: Головна редакція УРЕ.
- Казанский, М. М. 2011. О центрах власти славян: днестровские клады VII века. *Петербургский апокриф. Послание от Марка*. Санкт-Петербург, Кишинев, с. 509–526.
- Кропоткин, В. В. 1971а. Византийская чаша из Крылоского клада VII в. *Византийский вестник*, 31. Москва, с. 194–195.
- Кропоткин, В. В. 1971б. Клад серебряных вещей VII века из с. Крылос в Поднестровье. *Acta Archaeologica Carpathica*, XII, 1–2, s. 65–71.
- Лівох, Р. 2011. Скарби Волині та Галичини середини X–середини XIII століть. *П'яті Ольжині читання*. Пліснеськ, 7 травня 2010 року. Львів, Броди: Просвіта, с. 41–58.
- Павлів, Д., Петегирич, В. 2003. Московський слід Михалківського скарбу *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 2002 р.* Інформаційний бюлетень. Львів, с. 59–62.
- Пастернак, Я. 1932. *Коротка археологія західно-українських земель*. Львів.
- Пастернак, Я. 1961. *Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами*. Торонто.
- Петегирич, В. М. 2005. Заліський скарб. *Енциклопедія історії України*. 3. Київ: Наукова думка, с. 242.
- Пивоваров, С. В. 2000. Два маловідомі середньовічні скарби з Буковини. *Археологічні студії*. Київ, Чернівці, 1, с. 174–183.
- Погорілець, О. Г., Панікарський, А. В., Володарець-Урбанович, Я. В. 2016. Ранньосередньовічні знахідки з Меджибожа-Рибгоспа. *In Sclavenia terra*, 1, с. 73–90.
- Приходнюк, О. М. 1994. Технологія виробництва та витоки ювелірного стилю металевих прикрас Пастирського городища. *Археологія*, 3, с. 61–77.
- Ратич, О. О. 1957. *Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР*. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР.
- Родинкова, В. Е. 2012. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе. *Российская археология*, 4, с. 151–158.
- Свод древнейших письменных источников о славянах*. 1991. I (I–VI век). Москва: Наука.
- Седов, В. В. 1980. *Восточные славяне в VI – XIII вв.* Москва: Наука.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. 1990. В. Д. Баран (ред.). Киев: Наукова думка.
- Сміленко, А. Т. 1975. Речові скарби. В: *Археологія Української РСР*, III. Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Київ: Наукова думка, с. 150–163.
- Спицын, А. А. 1915. Археологический альбом. *Записки Русского археологического общества*, XI, с. 242.
- Тернопільський енциклопедичний словник. 2004. Тернопіль: Збруч.

Хамайко, Н. 2008. Древнерусские лунницы XI – XIII вв.: проблема происхождения и семантики. *Наукові записки з української історії*. Збірник наукових статей, 20. Переяслав-Хмельницький, с. 319–338.

Antoniewicz, W. 1928. *Archeologia Polski*. Warszawa.

Arneth, J. 1850. *Die antiken Gold-und Silber. Monumente des k. k. Münz-und Antiken-Cabinettes*. Wien.

Demetrykiewicz, W. 1898. *Vorgeschichte Galiziens. W: Die Oesterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Wiedeń.

Cruikshank Dodd, E. 1961. *Byzantine silver stamps*. Washington: Dumbarton Oaks.

Janusz, B. 1918. *Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej*. Lwów.

Fettich, N. 1951. Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst. *Archeologia Hungarica*, XXXI, s. 109–114, tabl. I–IX.

Matzulewitsch, L. 1929. *Bizantinische Antike*. Berlin, Leipzig.

Noll, R. 1958. *Altertum zum Mittelalter (Kunsthistorisches Muzeum Wien. Katalog ober Antikensammlung)*. Wien, s. 69–70, abb. 49; 1974, s. 81–82, abb. 58.

Przybyslawski, W. 1906. *Repertorium zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicji Wschodniej*. Lwów.

Seidl, J. G. 1846. *Chronik der archäologischen Funde in der Österr. Monarchie*. I (1840–1845). Wien, s. 21–23.

Svoboda, B. 1953. Poklad byzantského kovotepce v Zemianském Vrbovku. *Památky archeologické*, 44, s. 33–108.

Ugrin, E. 1987. *Lé trésor de Zalésie*. Louvain-la-Neuve: Département d'Archéologie et d'Histoire de l'Art.

REFERENCES

Aybabin, A. I. 1973. K voprosu o proiskhozhdenii seryozhek pastyrskogo tipa. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, s. 62–72.

Arkheolohiia URSSR. 1975. 3. Rannoslovianskyi ta davnoruskyi periody. V. Y. Dovzhenok (red.). Kyiv: Naukova dumka.

Bodnaruk, B., Sanduliak, I. 2019. Tereny sela Velykyi Kuchuriv v konteksti istoryko-arkheolohichnykh danykh. *Per aspera ad astra: do 100-litnoho yuvileiu vidomoho arkheoloha Borysa Tymoshchuka: Tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii (m. Chernivtsi, 8 kvitnia 2019 r.)*. Chernivtsi: Technodruk, s. 20–22.

Braichevskiy, M. Yu. 1957. Starodavni skhidni sloviany. V: S. M. Bibikov (red.). *Narysy staro-davnoi istorii Ukrainy RSR*. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainy RSR, s. 315–355.

Davnia istoriia Ukrainy. 2000. Sloviano-Ruska doba, 3. P. P. Tolochko (red.). Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, s. 125–128.

Zemlia Ternopil'ska: turystychnyi putivnyk. 2003. U. Vanchura, P. Kytator, Kh. Melnychuk (red.). Ternopil: Dzhura.

Iliustrovanyi providnyk po Natsionalnim muzeievoy u Lvovi. 1913. Zhovkva.

Istoriia mist i sil URSSR. Ternopil'ska oblast. 1973. Kyiv: Holovna redaktsiia URE.

Kazanskiy, M. M. 2011. O tsentrakh vlasti slavian: dnestrovskie klady VII veka. *Peterburgskiy apokrif. Poslanie ot Marka*. Sankt-Peterburg, Kishinyov, s. 509–526.

Kropotkin, V. V. 1971a. Vizantiyskaia chasha iz Kriloskogo klada VII v. *Vizantiyskiy vremennik*, 31. Moskva, s. 194–195.

Kropotkin, V. V. 1971b. Klad serebrianykh veshchey VII veka iz s. Krylos v Podnestrove. *Acta Archaeologica Carpathica*, XII, 1–2, s. 65–71.

Livokh, R. 2011. Skarby Volyni ta Halychyny seredyny X–seredyny XIII stolit. *Piati Olzhyni chytannia*. Plisnesk, 7 travnia 2010 roku. Lviv, Brody: Prosvita, s. 41–58.

Pavliv, D., Petehyrych, V. 2003. Moskovskiy slid Mykhalkivskoho skarbu. *Instytut ukraїnoznavstva im. I. Krypiakovycha NAN Ukrainy v 2002 r. Informatsiinyi biuleten*. Lviv, s. 59–62.

Pasternak, Ya. 1932. *Korotka arkheologiya zakhidnoukrainskykh zemel*. Lviv.

Pasternak, Ya. 1961. *Arkheolohiia Ukrainy. Pervisna, davnia ta serednia istoriia Ukrainy za arkheolohichnymy dzherelamy*. Toronto.

Petehyrych, V. M. 2005. Zaliskyi skarb. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 3. Kyiv, s. 242.

Pyvovarov, S. V. 2000. Dva malovidomi serednovichni skarby z Bukovyny. *Arkheolohichni studii*. Kyiv, Chernivtsi, 1, s. 174–183.

Pohorilets, O. H., Panikarskyi, A. V., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2016. Rannoserednovichni znakhidky z Medzhybozha-Rybhospa. *In Sclavenia terra*, 1, s. 73–90.

Prykhodniuk, O. M. 1994. Tekhnolohiia vyrobnytstva ta vytoky yuvelirnoho stylu metalevykh prykras Pastyrskoho horodyscha. *Arkheolohiia*, 3, s. 61–77.

Ratysh, O. O. 1957. *Drevnoruski arkheolohichni pamiatky na terytorii zakhidnykh oblastei URSSR*. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainy RSR.

- Rodinkova, V. Ye. 2012. Novaja nakhodka vizantiyskogo serebrianogo sosuda s kleymom v Vostochnoy Yevrope. *Rossiyskaia arkheologiya*, 4, s. 151–158.
- Svod drevneyshikh pismennykh istochnikov o slavianakh*. 1991, I (I–VI vek), Moskva.
- Sedov, V. V. 1980. *Vostochnye slaviane v VI–XIII vv.* Moskva: Nauka.
- Slaviane Jugo-Vostochnoy Yevropy v predgosudarstvennyy period*. 1990. V. D. Baran (red.), Kiev: Naukova dumka.
- Smilenko, A. T. 1975. Rechovi skarby. *Arkheologiya Ukrainy RSR*. 3 Rannoslovianskyi ta davnoruskyi periody. V. Y. Dovzhenok (red.). Kyiv: Naukova dumka, s. 150–163.
- Spitsyn, A. A. 1915. *Arkheologicheskiy albom. Zapiski Russkogo arkheolo-gicheskogo obshchestva*, XI, s. 242.
- Ternopil'skiy entsyklopedychniy slovnyk. 2004. Ternopil: Zbruch.
- Khamayko, N. 2008. Drevnerusskie lunnitsy XI–XIII vv.: problema proiskhozhdeniia i semantiki. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*. Zbirnyk naukovykh statei, 20. Pereiaslav-Khmelnitskiy, s. 319–338.
- Antoniewicz, W. 1928. *Archeologia Polski*. Warszawa.
- Arneth, J. 1850. *Die antiken Gold-und Silber. Monumente des k. k. Münz-und Antiken-Cabinettes*. Wien.
- Cruikshank Dodd, E. 1961. *Byzantine silver stamps*. Washington: Dumbarton Oaks.
- Demetrykiewicz, W. 1898. Vorgeschichte Galiziens. W: *Die Oesterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Wiedeń.
- Janusz, B. 1918. *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej*. Lwów.
- Fettich, N. 1951. Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst. *Archeologia Hungarica*, XXXI, s. 109–114, tabl. I–IX.
- Matzulewitsch, L. 1929. *Bizantinische Antike*. Berlin, Leipzig.
- Noll, R. 1958, 1974. *Altertum zum Mittelalter (Kunsthistorisches Muzeum Wien. Katalog ober Antikensammlung)*. Wien, s. 69–70, abb. 49; s. 81–82, abb. 58.
- Przybyslawski, W. 1906. *Repertorium zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicyi Wschodniej*. Lwów.
- Seidl, J. G. 1846. *Chronik der archäologischen Funde in der Österr. Monarchie. I (1840–1845)*. Wien, s. 21–23.
- Svoboda, B. 1953. Poklad byzantskeho kovotepce v Zemianském Vrbovku. *Památky archeologicke*, 44, s. 33–108.
- Ugrin, E. 1987. *Lé trésor de Zalésie*. Louvain-la-Neuve: Département d'Archéologie et d'Histoire de l'Art.

V. M. Petehyrych, D. Yu. Pavliv

FORGOTTEN EARLY MEDIEVAL HOARD FROM UKRAINE IN VIENNA MUSEUM OF HISTORY OF ART

508

Little-known silver hoard from 7th century with weighing of 2951 gr. from Zalissya village in Chortkiv district, Ternopil region was accidentally found in October 12, 1838; in January 1846 the find came to Vienna Museum of History of Art. The hoard consists of 17 items, including 15 jewelry pieces (neck grivnas, bracelets, necklace, pendants to the temporal rings and earrings) and two items sacredly related (discos and bowl). Presence of characteristic vessels-discos and bowls in Zalissya hoard, as well as in similar chronologically and stylistically hoards from Zemianský Vrbovok in Slovakia and Krylos in Ukraine, indicate their hypothetical connection with Christian Eucharist. It is also possible that they can be interpreted as expensive ware.

Zalissya hoard is the richest one among hoards of this time in Ukrainian Sub-Carpathian region. However, this find is little known in Ukraine and is not actually used in studies on the history and culture of Slavic tribes of the third quarter of the 1 millennium AD. Items from Zalissya hoard are mainly mentioned in the catalogs and studies of foreign scientists.

Zalissya hoard is not the only find of such type in Middle Dnister region. In 1814, in addition to Krylos hoard (1908), silver situlas, cauldron and seven bowls were found near Velykyi Kuchuriv in Chernivtsi region. It is possible, that this group of artifacts should include silver items (hoard?) from hill-fort of Prague culture near Krovynka in Ternopil region. Zalissya hoard and other ones of the Middle Dnister region witness that processes of formation of the Slavs, creation of pre-state tribal unions took place in close

relations with neighboring peoples. Spread of expensive Byzantine artifacts among them was driven by the needs of socio-historical development of Slavic community, in which social and economic inequality appeared and the elite of that time formed. Presence in some hoards of items of Christian cult confirms quite early acquaintance of local population with material elements of the religion, which after several centuries played an important role in the political and cultural development of Slavs of Central and Eastern Europe.

Keywords: Zalissyia hoard, items of Byzantine production, Christian Eucharist, hoards of the Upper Dnister region 7th – 8th centuries, socio-historical development of the Slavs.

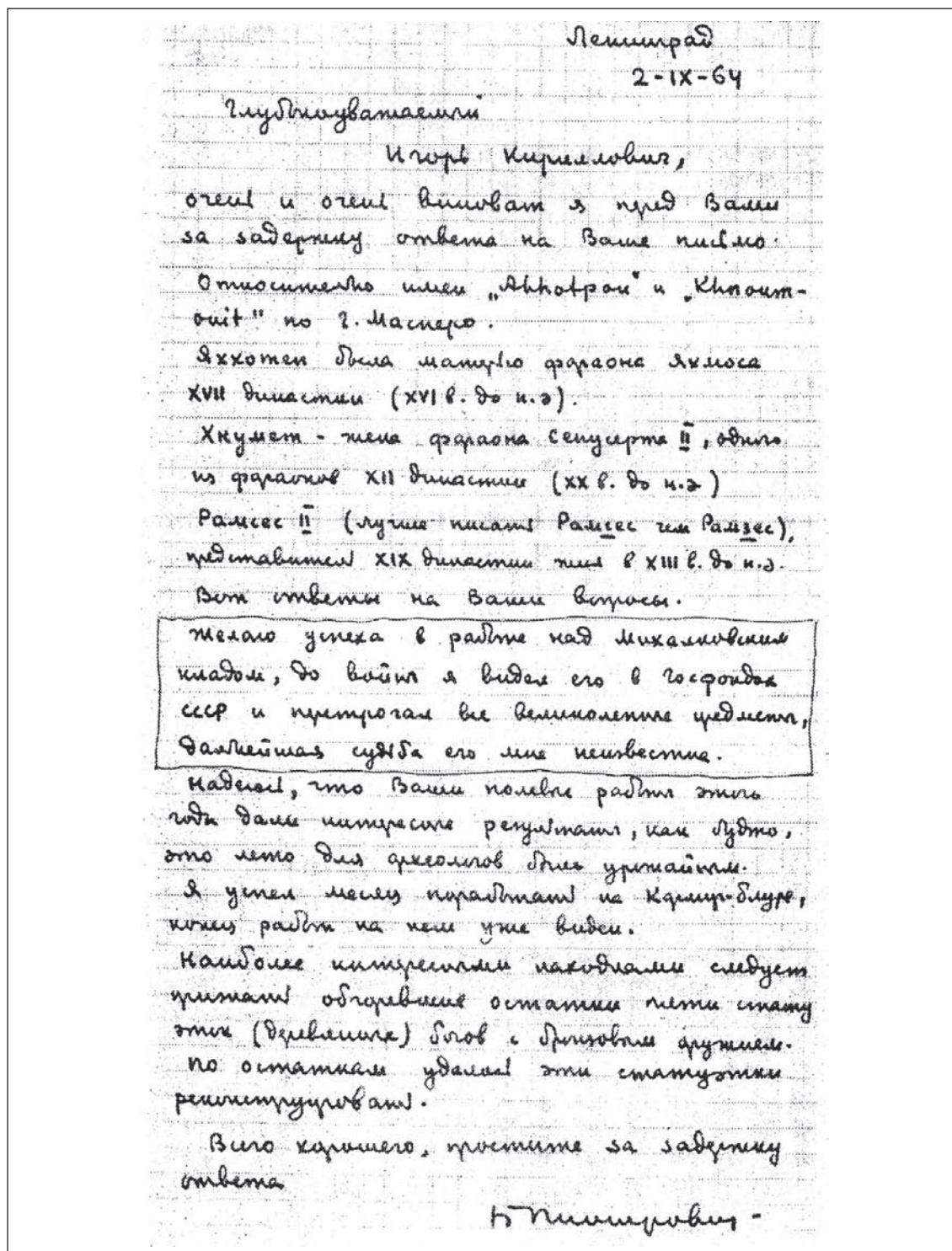

Рис. 1. Лист академіка Б. Піотровського до І. Свешнікова

Рис. 2. Приблизне місце знахідки Заліського скарбу

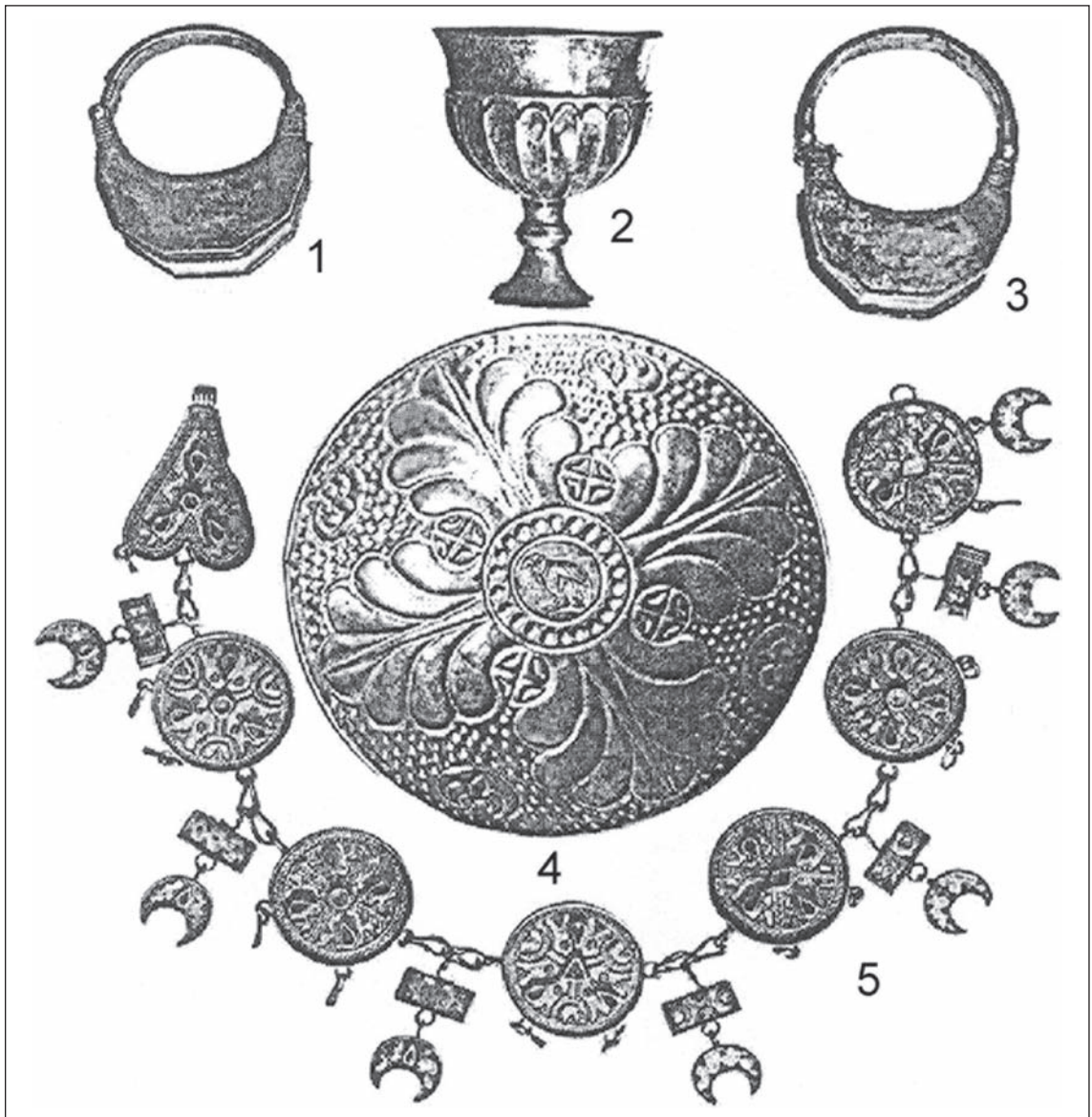

Рис. 3. Речі із Заліського скарбу (за Е. Ugrin 1987)

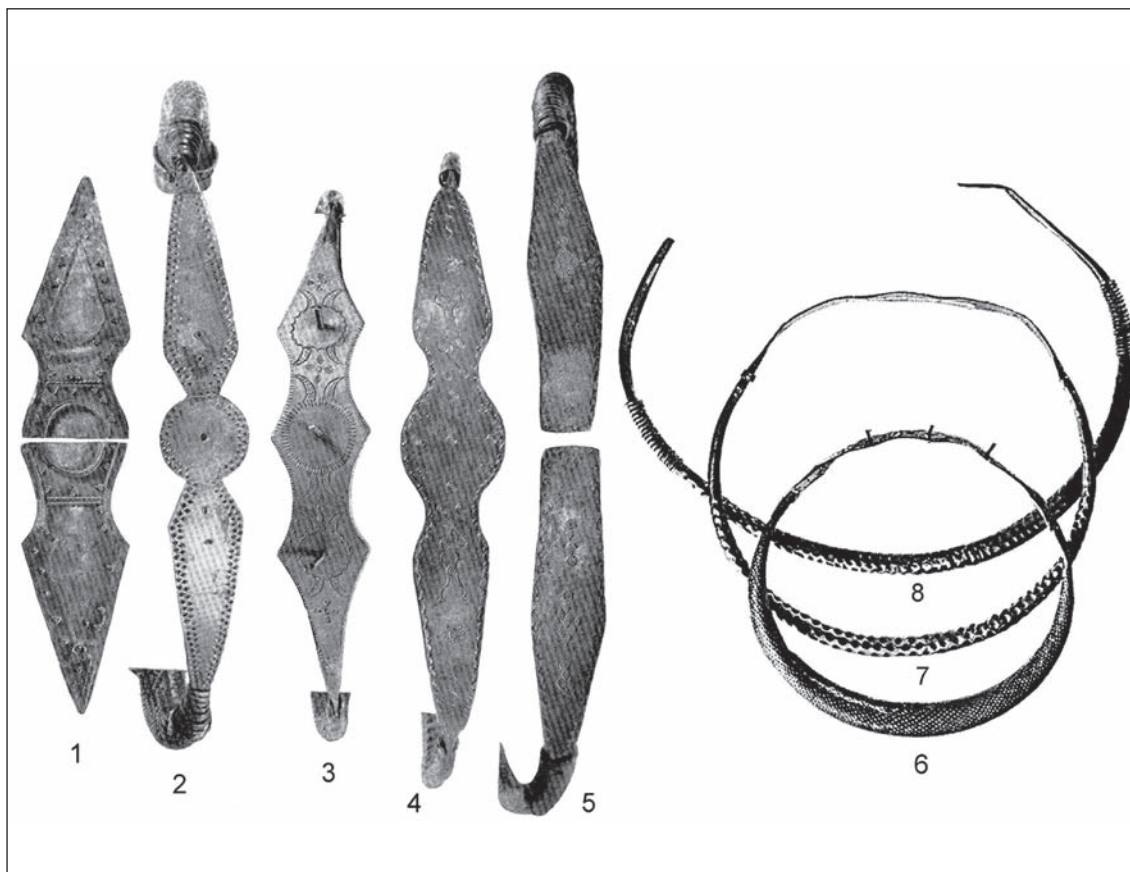

Рис. 4. Срібні гривни із Заліського скарбу (1-5 за В. Svoboda 1953; 6-8 за N. Fettich 1951)

Рис. 5. Дискос і келих із скарбу (за R. Noll 1958)

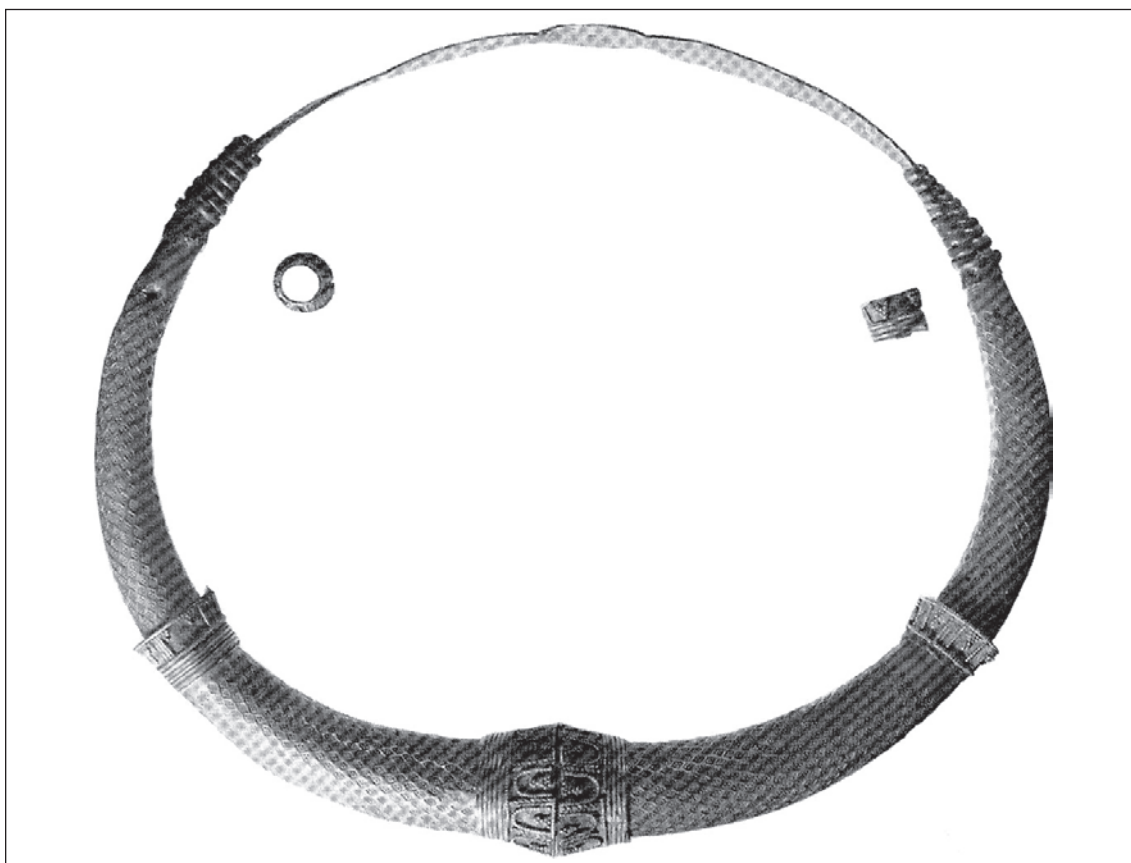

Рис. 6. Велика срібна гривна із Залісся (за В. Svoboda 1953)

Рис. 7. Намисто із Заліського скарбу

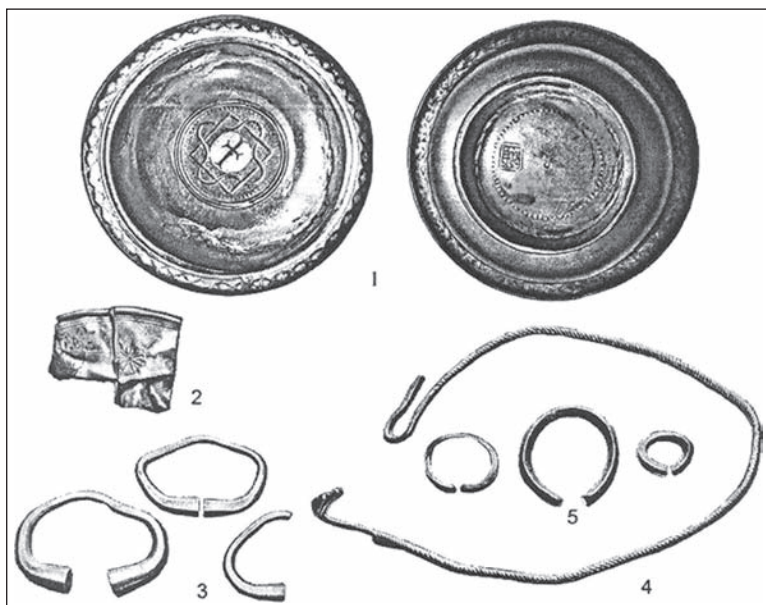

Рис. 8. Крилоський скарб (за В. Кропоткин 1971)

Рис. 9. Сітула із скарбу у с. Великий Кучурів на Чернівецьчині

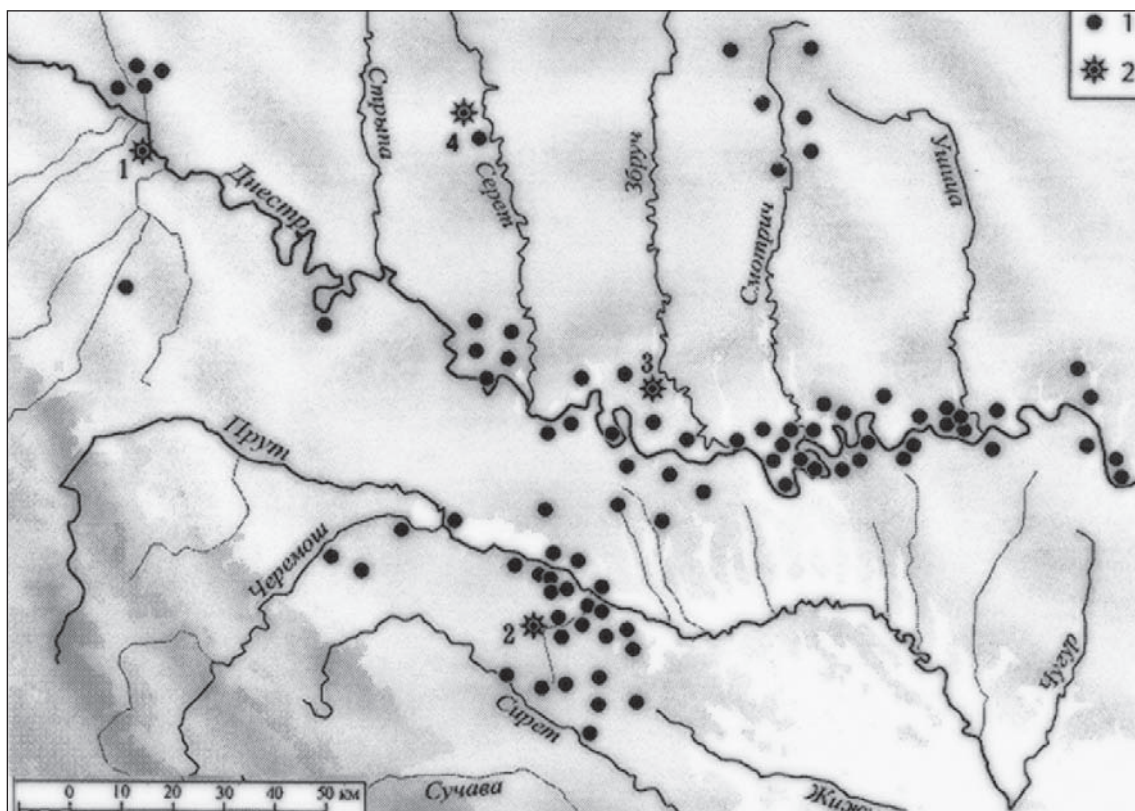

Рис. 10. Пам'ятки празької культури Середньої Наддністрянщини і Буковини та скарби. 1 - Крилос, 2 - Великий Кучурів, 3 - Залісся, 4 - Кровинка (за М. Казанский 2011 та з нашим доповненням)

А. О. Сушко

КЕРАМІЧНА ІГРАШКА КИЄВА ХІ–ХІХ СТ.

Стаття присвячена комплексному аналізу дитячих керамічних іграшок Києва. Зроблена характеристика технології виготовлення виробів, проаналізовано дві технологічні схеми: метод скульптурної ліпки та машинно–ручне конструювання. Розроблена хронологія та типологія іграшок серед яких виділено три типи: образотворчий, шумоутворюючий та господарсько–побутовий. Особливістю цієї статті є те, що вперше зібрано та систематизовано колекцію дитячих іграшок виявлених при археологічних розкопках на території Києва.

Ключові слова: Київ, іграшки, технологія, типологія.

Іграшка в сучасному розумінні може трактуватися як матеріальна основа гри, яка переважно асоціюється з дитиною. І ці висновки, на перший погляд, є абсолютно логічними, адже сьогодні батьки оточують дітей іграшками від самого народження. Проте так було не завжди. Адже саме поняття дитинство, на думку французького дослідника Філіппа Ар'єса, виникає лише в ХІХ ст., до того до дітей ставилися як до маленьких дорослих (1999, с. 136). Діти змалку привчалися до роботи, через що відбувалася їхня рання соціалізація, в якій іграшка відігравала роль адаптації до виробничої сфери.

Недарма Йоганом Хейзінгом було введено поняття «Homo Ludens» — «людина, яка грається». Дослідник доводить, що гра є природною потребою людини (1994). Не будучи побутовою, вона стоїть за рамками процесу безпосереднього забезпечення повсякденних потреб. Вона прикрашає життя, заповнює його і як така стає необхідною. Це соціальне явище завжди було пов'язано з сімейними традиціями, працею і діяльністю дорослих.

З огляду на це, поняття іграшки стає набагато ширшим та важливішим в історико–культурному значенні. Іграшка є відображенням своєї епохи. Історія іграшки є невід'ємною частиною історії культури суспільства. Для кожної історичної епохи характерні свої іграшки, оскільки розвиток матеріальної основи суспільства, його духовної культури позначається не лише на змісті дитячих ігор, а й на тематиці та формах іграшок.

Наукова література, яка в тій чи іншій мірі присвячена керамічній іграшці поділяється на кілька груп – праці мистецтвознавців та етнографів й археологічні дослідження. Це обумовлено різницею в постановці завдань та методологічних підходів до їх вирішення. Мистецтвознавці розглядають керамічні іграшки як мистецьке явище й аналізують їх, переважно, з цієї точки зору (Матейко 1954, 1959, 1987; Лащук 1968; Богуславська 1975; Пошивайло 1993; Валуш 2003; Алексюнас 2005; Андруг 2005). Етнографи торкаються проблеми лише побічно, звертаючи увагу на окремі вироби, проте їхні праці є цінним науковим джерелом (Зарецький 1894; Найден 1999; Міщанин 2003; Герус 2004, 2007, 2011). Археологи ж головне завдання вбачають в розробці типології та хронології на основі типологічно–порівняльного методу (Макарова 1966–67; 1977; Шовкопляс 1980, 1990; Попельницька 2006, 2014; Чміль, Чекановський 2016).

Аналізована вибірка дрібної керамічної пластики знайденої на території міста Києва датована широкими хронологічними рамками та загалом складає 308 одиниць. З них до давньоруського часу (Х–ХІІІ ст.) відноситься 61–на іграшка, 32–ві до пізньосередньовічного (ХІІІ–сер. ХVІІ ст.), 23–ри до нового часу (ХVІІІ–ХІХ ст.) та основна маса в кількості 192–ві до раннього нового часу (ХVІІ–ХVІІІ ст.). Не зважаючи на різночасовість матеріалу вдалося класифікувати керамічні дитячі іграшки, виділивши три типи: образотворчі (не порожнисті зооморфні та антропоморфні фігурки), шумоутворюючі (свистунці та брязкальця) та господарсько–побутові (іграшковий посуд). Проте з індивідуальними особливостями притаманними для кожного хронологічного періоду.

Давньоруська іграшка представлена зооморфною пластикою у вигляді фігурок струнких коників, з довгою шиєю, продовгуватою мордочкою та коротенькими ніжками (рис. 1:1, 2). Собак з невеличким тулубом, маленькою шиєю та мордочкою. Свиной більш приземкуватої форми з широким тулубом (рис. 1: 3). *Антропоморфні іграшки* представлені стилістично зображеними воїнами–вершниками. Як правило, це стилізована фігурка чоловіка, одягнена у високий головний убір, що сидить верхи на коні, тримаючи його за повід обома руками, або в лівій тримає повід, а в правій спис у бойовій готовності (рис. 1: 4–7). *Шумоутворюючий* тип – керамічними поробками у формі яйця, що мали надглазурний розпис непрозорими поливами та брязкотіли при сотрясінні (рис. 1: 8–10). *Господарсько–побутовий* – іграшковим посудом, який є копією справжнього посуду (рис. 1: 11–15).

У XIII ст. призупиняється виробництво керамічних писанок. Скоріше за все це пов'язано з загальним занепадом керамічного полив'яного виробництва. Щоправда, не потрібно виключати той факт, що дані поробки були пов'язані з язичницькими віруваннями, тому задля зміцнення християнства могло бути заборонено їхнє виготовлення, як і антропоморфні образи.

Відомості про керамічну пластику XIV–XVI ст. обмежені. Виникає певна складність через недостатню кількість матеріалів та не належну дослідженість культурних шарів даного періоду. Проте, такі дослідники, як О. Попельницька та Г. Шовкопляс стверджують, що керамічні фігурки XIV–XVI ст. представлені фігурками жінок, виявленими на Замковій горі (зберігаються в НМІУ). Виготовлялися вони з світлопалених глин та мали схематичні обриси (Попельницька 2014, с. 2).

Масове виробництво керамічної іграшки розпочалося у XVII ст. внаслідок розвитку ярмаркової торгівлі (Найден 1999, с. 72). Разом з кількістю розширюється і асортимент. Так, серед образотворчого типу поряд з зображеннями коней з'являється фігурки пташок, інші види тварин трапляються у поодиноких випадках. Зокрема на території Києва виявлені під час розкопок на вулицях Володимирській, 7, Щекавицькій, 7/10, Житньому ринку, Великій Житомирській, 2, Володимирській, 8, Паторжинського, 14, Десятинній, 1/3, Воздвиженській, 43, Володимирській, 7–9, Гончарній, Волоській, 16, Андріївському узвозу, 1 (Івакін, Козубовський 1987, с. 4, 25; Боровський, Калюк, Архипова 1989, с. 41; Сагайдак, Сергеева 1990, с. 6; Мовчан, Боровський, Архипова, Гончар 1996, с. 33; Мовчан, Климовський 1997, с. 33; Мовчан, Боровський, Климовський 1998, с. 15; Сагайдак, Башкатов, Михайлов 1998, с. 9; Мовчан, Боровський, Климовський 2000, с. 20).

Антропоморфна пластика переважно представлена жіночими образами на зовнішній вигляд яких значно вплинуло мистецтво Італії, Німеччини, Польщі, Чехії доби ренесансу та бароко. Взірцями «барокових» статуєток є жіночі фігурки, виявлені на вулицях Володимирській, 1–3, Рейтарській, Юрківській, 3, Паторжинського, 14, Фрунзе, Кирилівській та Ірининській (Івакін, Козубовський 1987, с. 3–4; Пекарская, Климовський 1990; Мовчан, Боровський, Климовський 2000, с. 20). Їхні об'ємні голівки відтиснені у спеціальних формах. Мають ретельно модельований рельєф обличчя (щоки, губи, підборіддя), відсутній у більш ранніх і більш пізніх антропоморфних статуєток (рис. 1 – 16–19; 2 – 15–20). Невелику групу виробів становлять фігурки вершників, які трансформувалися у постаті козаків та жовнірів (рис. 2 – 21–22). Виконані вони в умовно–схематичному стилі, деякі розписані червоними вертикальними смугами або покриті поливою. Дані вироби були виявлені під час дослідження Замкової гори.

Починаючи з раннього нового часу широкої популярності набувають так звані свищики, ще одна модифікація шумоутворювального типу. Вони складають 80% від загальної кількості іграшок цього періоду. Більшість з них представлені у формі коників, хоча трапляються пташки та баранці (рис. 2: 3–11).

Значно вирізняється з масиву київської пластики фігурка кентавра з Замкової гори, виготовлена з білої глини і розписана смугами ангобу червоного кольору (рис. 2: 12). Обличчя фігурки відтиснене у матриці, як у глиняних «ляльок» XVII–XVIII ст. Поява такої нетипової іграшки свідчить про тісні культурні контакти України із Західною Європою, звідки міг бути запозичений цей персонаж грецької

міфології. Ще декілька фігурок такого самого типу були виявлені на Подолі, але, на жаль, точна адреса їхнього місця виявлення не збереглися.

Не можна говорити і про повне зникнення керамічних яєць, їх продовжують виготовляти, але в менших обсягах та зі зміною сенсового навантаження. Скоріше за все, ті керамічні вироби, що були виявлені і належать до кінця XIII – XVIII ст. у більшості своїй були дитячими іграшками, хоча не можна виключати використання їх як оберегів. Знахідки подібних речей нечисленні. Писанки, датовані XIV – XVI ст., виявлені під час археологічних досліджень С. Кілієвич Старокиївської гори та О. Гамченка Замкової гори (Сагайдак 1982, с. 27). Писанка, датована XVII – XVIII ст., виявлена на вул. Володимирській, 7–9 (Боровський, Климовський, Архіпова 1998, с. 12).

Подібні або майже такі самі іграшки, схожі за ступенем ізоморфності, простоти та лаконічності ліплення, вироблялися з XIX та XX ст. донині. У Києві вони були знайдені на вулицях Великій Житомирській, 2, Сагайдачного, 18, Героїв Трипілля (Спаська), 14, на Контрактовій площі, 7 (рис. 2: 23–26) (Сагайдак, Занкин, Брайчевская, Михайлов 1988, с. 7; Боровский, Калюк, Архипова 1989, с. 33).

Технологія виготовлення керамічних іграшок

Окремого промислу для виготовлення іграшок не було. Ця категорія речей вироблялася разом з посудом з решток глини, які залишалися після виробництва і в X, і в XIX ст. Все це впливало на технологію виготовлення іграшок, їхні сюжети, особливості декору та гральні функції. Таким чином, процес розвитку технології виготовлення дитячих іграшок потрібно розглядати крізь призму розвитку гончарного виробництва загалом, починаючи з X ст. до сьогодення (Найден 1999, с. 38).

З огляду на те, що глиняні іграшки поділяються на три типи: образотворчі (суцільні, не порожнисті фігурки людей, тварин та пташок), шумоутворюючі (брязкальця, свистунці) та господарсько-побутові (іграшковий посуд), а отже відрізняються між собою за формою та функціональним призначенням, що, в свою чергу, спонукало гончарів до використання індивідуального підходу до технологічного процесу.

При виготовленні іграшок в більшості випадків використовували місцеві різновиди глини, які після випалу дають світлопалений (з малим вмістом заліза) чи червонопалений (з великим вмістом заліза) черепок. З домішок кийівські давньоруські гончарі використовували жорстку з різних порід каменю, як правило, граніту, гнейсів та шамот. Домішки використовувалися приблизно в рівних пропорціях з глиною для збільшення термостійкості та зміцнення черепка. Потрібно зазначити, що кількість непластичних домішок була невеликою, а їхні гранули були середнього чи зовсім малого розмірів, що збільшувало вогнестійкість виробу.

З другої половини XIII ст. спостерігається тенденція до потоншення та ущільнення формувальних мас, що вірогідніше пов'язано із загальним вдосконаленням гончарного виробництва та зі змінами у способах формовки. В XIII – XIV ст. гончарне тісто досить добре відмулено, черепок у зламі щільний, вироби товстостінні. Вироби кінця XIV – XV ст. виготовлялися з шаруватого не щільного тіста. З домішок переважає дрібний пісок, прослідковано вкраплення дрібної жорстви, вапняку та залістистих домішок. А починаючи з другої половини XV ст. тісто знову стає щільним з домішками виключно піску. Колір в більшості випадків представлений різними відтінками сірого – від жовтуватого до сіро-коричневого (Чміль, Оногда 2008, с. 106–110).

У XVI – XVIII ст. гончарі переважно використовували світлопалені малозалістисті глини. Продукція з червонопалених глин трапляється дуже рідко. Частка червоноглиняного посуду збільшується серед кераміки другої половини XVIII – початку XIX ст. В якості домішки використовувався пісок з середніми округлими зернами (розміром 0,05–0,5 мм) в кількості 25–30 %. Ця домішка відома і у сучасних гончарів: пісок або додавали спеціально, або (частіше) змішували два сорти глини – пластичну і піскувату (Чміль 2010, с. 90).

Образотворчі та шумоутворюючі типи іграшок виготовлялися ручним способом, базуючись виключно на прийомах скульптурної ліпки. Цей прийом залишився незмінним і до сьогодні, зазнавали змін лише певні технологічні етапи, що могло бути пов'язано з місцевими традиціями чи властивостями сировини, яка використовувалася в роботі. Обидва типи іграшок конструювалися майже за однаковою схемою. Проте через певну різницю форм та функціонального навантаження робота над свистунцями та антропоморфною пластикою вимагає додаткових операцій.

Отже при конструюванні образотворчого типу гончар спочатку з одного шматка глини формував основу – суцільний циліндр, а потім надавав характерні вигини тулубу, шляхом доліплення деталей (голова, ноги), що виготовляв з окремих шматків глини. За цим способом конструювання рука рухається по дузі від центру до краю виробу (Щербань 2005, с. 185).

При виготовленні свистунців, гончар брав невеличкий шматок глини, розкачував його, формував кульку, далі великим пальцем в кульці робив заглиблення і обережно намотував навколо вказівного пальця, надаючи їй форму циліндра шляхом стискання. Далі, допомагаючи вказівним пальцем лівої руки трішки розплекував стінки циліндра, в результаті чого отримував горщечок з товстим денцем. Доказом використання саме цього способу є наявність на внутрішньому боці виробів слідів вказівного пальця, зазвичай, завдовжки 7,0–8,0 см. Далі шляхом видавлювання звужувалися краї горщечка до тих пір, поки вони не з'єднувалися.

Проте, цей метод не єдиний, як зазначалося вище, в залежності від місцевих традицій, якісних характеристик сировини та й самої майстерності гончара існують варіації на даному етапі формовки.

Зокрема, в одному випадку після формовки кульки її клали на долоню лівої руки, а вказівним пальцем правої розминали «млинець», щоб сформувати з нього «мисочку». Після брали її в ліву руку, а вказівним і великим пальцями правої формували край, щоб усередині утворилась порожнина. Утворювався «вареничок» з опуклими боками. Тими ж пальцями піднімали обидва кінці «вареничка» вгору. На одному кінці буде голова, на другому – хвостик.

За іншим методом кулька розплющувалася до тих пір, поки не ставала круглою пластиною завтовшки 0,3–0,4 мм. Далі її згинали навпіл та з'єднували краї навхрест. В результаті отримували видовжену пустотілу форму з двома виступами. З однієї її частини ліпили мундштук, а з іншої, більш витягнутої – шию та голову виробу.

Потім формувався пригубник та пищик. В нижній частині звуженого боку над нігтем робився клиноподібний зріз під прямим кутом до кінчика нігтя, другий надріз робився під гострим кутом, далі видалялася надрізана глина. Потрібно відмітити, що отвори повинні бути рівними, без гострих кутів. Для покращення звучання та урізноманітнення тональності по боках іграшки, використовуючи гострий предмет, робилися отвори-лада.

На останньому етапі формування іграшки їй надавали потрібної форми шляхом доліплення необхідних деталей. У кожному випадку вони могли бути різними, як основні конструктивні, так і додаткові – декоративного характеру. Могли всю іграшку формувати і з одного шматка глини. Проте з технічної точки зору, цей спосіб менш правильний, адже не завжди гончар міг точно розрахувати кількість глини під той чи інший елемент і як наслідок отримував не зовсім пропорційний виріб. Скоріше за все це і була головна причина меншої популярності цього методу. Крім того, цей факт підтверджується фрагментарними знахідками керамічних іграшок, які розпадаються по місцю спаю.

До шумоутворюючих іграшок належать також брязкальця, або ж в цій якості могли використовувати писанки. Хоча загальний принцип їх ліплення був ідентичний.

Використовуючи монолітний первинний матеріал – шматок глини, гончар формував кульку. Потім, застосовуючи метод видавлювання, з кульки формував чашечку. З чашечки поступово витягував стінки рівномірної товщини, надаючи

виробу форми яйця. На завершальній стадії формовки заліплювався отвір (Сушко 2013, с. 120).

Виготовлення антропоморфної пластики потребувало більш творчого підходу. Як і в попередніх випадках для початку формувалася глиняна кулька в розмір великого курячого яйця, в її нижній частині вказівним пальцем на рівень двох фаланг робилося вдавнення, а лівою рукою у верхній частині ця кулька перетискалася. При цьому верхня частина мала бути меншою за нижню, таким чином кулька отримувала форму «неваляшки». З нижньої частини формували спідницю у вигляді дзвону, поступово обминаючи глину між вказівним та великими пальцями. Як правило, висота спідниці співпадає з розміром вказівного пальця гончара. Після цього фігурка закріплювалася на рівній поверхні, та продовжувалося формування верхньої частини іграшки. Зокрема, формували тулуб, голову та руки, якщо методом ліпки з суцільного шматка глини, або тільки тулуб, якщо руки та голова виготовлялися окремо. Додатково доліплювали елементи одягу та прикрас.

У переважній більшості риси обличчя антропоморфних фігурок передавалися досить схематично, шляхом наколів та надрізів гострим предметом. Руки виготовляли з грубих глиняних валиків з непропорційними долонями, проте при цьому добре модельованими. Голови прикрашалися головними уборами у вигляді розкритих віял чи ковпаків, а деякі жіночі фігурки в руках тримали стилізованих немовлят чи свійських птахів.

Глиняні фігурки XVII – XVIII ст. під впливом Західної Європи стають більш досконалішими. За загальним принципом технологія їх виготовлення не відрізнялася від попереднього періоду. Головна різниця полягає в тому, що голівки відтискалися в глиняних формах з негативним об'ємом зображення, за рахунок чого вони мають ретельно змодельований рельєф обличчя.

Нині на території Києва виявлено дві глиняні матриці. Перша знайдена під час досліджень на Замковій горі, надалі включена до колекції мецената Богдана Ханенка і зараз зберігається в фондах НМІУ. Друга, датована кінцем XVII – початком XVIII ст., знайдена під час археологічних робіт в 1997 р. на Аскольдовій могилі (на цьому ж об'єкті було виявлено понад 57 дитячих іграшок) та зберігається у фондах МІК (рис. 3).

Одяг, в який вбрані антропоморфні фігурки, в більшості випадків служить хронологічним маркером, адже він відповідає духу та модним тенденціям того часу. Жіночі постаті були вбрані в пишні барокові плаття, а їх голівки прикрашали високі ковпакоподібні одно – чи дворогі головні убори.

Знову таки, технічно – основа одягу моделювалася гончарем з загального шматка глини, а його декоративні знакові елементи доповнювалися додатково, шляхом доліплення, або за допомогою прокреслень гострим предметом.

Господарсько-побутові іграшки виготовлялися машинно-ручним способом при використанні спірального наліпу з подальшим видавлюванням вручну, що передбачає використання гончарного круга (Сушко 2013, с. 123). Про використання спірального наліпу говорить горизонтальна орієнтація нерівності на макрорельєфі. При видавлюванні на зламах денець формувальна маса набуває напрямом, паралельний поверхні основи. У результаті конструювання стінок утворюється змішаний паралельно-діагональний або діагональний рух маси. Але в центральній частині денця така деформація не відбувається, це і дозволяє констатувати використання видавлювання. Крім того, при використанні цього способу в поперечних зламах сильно витягнуті лінії з'єднання між джгутами.

Крім машинно-ручного способу формування, 5 % виробів цього типу виконані шляхом виключно ручного ліплення, видавлювання виробу з одного шматка глини.

При виготовленні усіх трьох типів керамічних іграшок використовували неповний начин. Спочатку формувалася основа, а потім до неї приєднувалися голова з шиєю та ноги; до зооморфних та орнітоморфних виробів – голова, одяг та прикраси до антропоморфних іграшок та вінця до дитячої посудки. Ознаки призупинки нарощування чітко прослідковуються на мікрорельєфі як сліди замазуван-

ня швів та заглажування виробу. Крім того, після виходу виробу з обігу відбувається розпад виробу по лінії спаю. Тому часто трапляються окремі знахідки голівок, ніг тварин, фрагменти одягу, голови вершників, пригубники та пищики (Фехнер 1949, с. 53).

Наступним завданням гончарів була обробка поверхні та декорування. За класифікацією по техніці, що передбачає визначення та систематизацію відбитків, якими вони були нанесені, іграшки відносяться до орнаментациї, що виконана «паличкою» та наліпом. Наносився лінійний, хвилястий та нігтьовий орнаменти, що відомі, в основному, на виробках господарсько-побутового типу та в деяких випадках на образотворчих, зокрема, при відтворенні кінської збруї. Техніка наліпу, притаманна іграшкам образотворчого типу, як правило, застосовувалася для декорування антропоморфних фігурок, таким чином, наліплювався одяг, спорядження воїна та кінська збруя (Шовкопляс 1990, с. 64).

Трапляються іграшки, покриті зеленою та жовтою, коричневою поливою, в колекції Києва вони становлять 14 %. Процес приготування поливи добре відомий з етнографії (Макарова 1977, с. 8).

Щодо давньоруської поливи, то вона свинцево-кремнеземна приглушена підвищеним вмістом олова. Окис олова робив скло напівпрозорим або зовсім непрозорим. Поливу зеленого кольору отримували, додаючи до основного складу окис міді, жовтий колір залежав від високого вмісту окису свинцю. Коричневий колір досягався за допомогою окису заліза, іноді окису марганцю, який так само міг дати жовтий колір, залежно від концентрації (Макарова 1967, с. 70).

Питання рецептури давньоруських полив, якими покривали полив'яні яйця піднімалося ще в 60-тих роках Т. Макаровою. Проте на сьогоднішній день на основі нашої колекції та в умовах значних зрушень в області науки нам вдалося поточнити та розширити уже відомі факти. Лабораторією електронної мікроскопії «Nanomedtech» за допомогою електронного скануючого мікроскопу Tescan Mira 3 LMU та системи прецизійного травлення та покриття Gatan Pecs 682 було люб'язно проведено спектральний аналіз. Шляхом напилення 40 нм карбону (C) на два зразки, в ході звичайного та стехіометричного методів визначено ваговий та атомний склад поливи у відсотковому відношенні (рис. 4).

Так, цей метод допоміг відтворити та поточнити *формулу поливи жовтого кольору*: PbO (44,30 %) + SiO_2 (17,09 %) + Al_2O_3 (3,80 %) + Fe_2O_3 (1,19 %). *Коричневого кольору*: PbO (12,51 %) + SiO_2 (22,40 %) + Al_2O_3 (5,95 %) + Fe_2O_3 (2,67 %). *Зеленого кольору*: PbO (41,36 %) + SiO_2 (25,25 %) + Al_2O_3 (2,62 %) + Fe_2O_3 (1,85 %) + SnO_2 (2,22 %) + CuO (2,10 %). А також підтвердив, що давньоруські поливи мали свинцево-кремнеземний склад з підвищеним вмістом олова. Коричневе забарвлення отримувалося шляхом окису заліза, жовтий – свинцю, зелений – міді.

Починаючи з XVI ст. полива стає більш якісною та ширшого застосування набувають жовті та коричневі кольори. Базуючись на хімічному аналізі, який був проведений на основі комплексів Михайлівського Золотоверхого собору та Подолу з кількох хронологічних горизонтів, дослідникам вдалося проаналізувати технологічний процес та склад полив. Що правда в якості зразків використовувався посуд, проте з огляду на те що окремого виробництва ігришки не було, то скоріше за все і поливу використовували ту саму, що й для посуду. В результаті було з'ясовано, що в порівнянні з давньоруськими містять менше свинцю і більше кварцового піску (Чміль, Оногда 2008, с. 121). Для кольору до шихти додавали різні барвники – застосовували ті ж оксиди металів, що і для розпису кераміки, а також марганець. За кольором вона буває безбарвна (або світло-оливкова), зелена різних відтінків та жовто-коричнева (Чміль 2010, с. 92–93).

За етнографічними даними відомо два способи нанесення поливи – сухий та мокрий. Обидва застосовували на Київщині. Для мокрого способу шихту розводили водою до консистенції сметани і нею поливали виріб. При цьому потрібно було провести два випали – до поливання й після, інакше полива виходила плямистою (Чміль 2010, с. 110–111). Сухий спосіб нанесення поливи полягає в тому, що виробу змащували дьогтем або олією і посипали сухим порошком поливи. Сухий спо-

сіб нанесення поливи був більш економічний, оскільки потребував лише одного випалу. Нанесення поливи мокрим способом давало кращий декоративний ефект, хоча й вимагало більших витрат.

Очевидно, у ХVІ–ХVІІІ ст. також існували і обидва способи нанесення поливи. Використовували їх залежно від економічної спроможності гончарів та видів продукції (Чміль 2010, с. 96).

Крім того, потрібно окремо зупинитися на традиціях процесу поливання іграшок відносно їхніх типів. Найскладніший він був у писанок. Для того, щоб покрити поробку поливою, виріб насаджувався на стрижень ширшою частиною, а потім занурювався в посудину з водною глазурною суспензією. У такий спосіб утворювався рівний шар сиріої поливи, на який за допомогою трубчатого інструменту наносився розпис поливою іншого кольору (Сушко 2011, с. 48). Нахил регулював товщину фарбуючого струменя. Стрічки розпису були не випуклі, а вдавнені в поверхню попереднього шару поливи. Даний ефект досягався шляхом розкатування писанки, яка була закріплена на стрижні по рівній твердій поверхні (Макарова 1966, с. 141).

Розпис на писанках був надглазурним і виконувався непрозорими глазурями (Макарова 1967, с. 32). Але не вирізнявся різноманітністю, в основному, петелькоподібний, інколи оперезаний декілька разів звичайними смужками, але найбільш типовим був орнамент у вигляді складного візерунка з фігурних дужок. Цей мотив міцно увійшов у орнамент майоліки і відомий сучасному керамічному виробництві під назвою «фляндрівки» (Макарова 1967, с. 32). Щоб отримати такий малюнок спочатку на сиру поливу, що була фоном, наносилися горизонтальні смужки, потім гострим предметом почергово угору та униз прокреслювали вертикальні жолобки від полюса до полюса. Як результат отримували гарні дужечки. Якщо робота виконана досить кваліфіковано та обережно, то при останньому нагріванні писанки жолобки запливали поливою (Макарова 1966, с. 141).

Значно простіша ситуація склалася з іграшками інших типів. Зокрема, з давньоруського часу іграшки суцільно покривалися поливою зеленого кольору різних відтінків, від салатого до темно-зеленого (рис. 1: 3, 5–7, 12–13, 15). З ХV ст. частіше починають застосовувати жовті та коричневі кольори, а з ХVІ ст. і взагалі починають комбінувати, покриваючи одну іграшку декількома кольорами. У ХVІІІ ст., окремі іграшки прикрашають за допомогою мармурування (різновид фляндрівки, виконаний шляхом струшування: розводи і затікання).

Крім того, аналізуючи колекцію іграшок міста Києва, які покриті поливою можна побачити, що деякі з них покриті поливою частково (рис. 2: 10, 23–25). Одні – по всій площині крім нижньої частини, на якій стоїть іграшка. Це скоріше за все пов'язано з тим, що гончар покриття ту частину іграшки, яка була у вільному доступі, а нижню частину, якою вона була встановлена на поверхню, з якихось причин не покривав. Це могло бути пов'язано зі спрощенням процесу декорування або з певною технологічною традицією.

У інших іграшках покривалася поливою тільки одна функціональна частина: це могла бути чи голова, чи хвостик. У цьому випадку це можна пояснити, знову ж таки, або маркером певного гончара, або покриттям виробу залишками поливи, що залишилися після покриття столового посуду (рис. 2 – 25). Деякі іграшки покривалися лише прозорою поливою, яка проте місцями проявлялася оливковим кольором, через високий вміст свинцю.

З кінця ХVІ ст. гончарі починають використовувати техніку ангобування – покриття поверхні виробу іншорідною глиняною масою, нанесеною шляхом обливання посудини (Чміль 2010, с. 181). Поверх ангобу або, якщо для ліплення використовували білу каолінову глину, іграшки прикрашали технікою описки – лінії, які символізували кінську зброю чи елементи одягу у антропоморфних фігурок. Писати могли мінералами, що містять оксид заліза (болотяна руда) або ж рудою залізистою глиною – червінькою (рис. 2: 3–5, 11, 12, 20). Могли розписувати рудою опискою і по виробках виготовлених з червонопалених глин (рис. 2: 6).

На останньому етапі відбувався випал глиняних іграшок. Випалювалися вони як у звичайних побутових печах, так і в спеціальних гончарних горнах. Ознаками випалу в печах виступають неповна і нерівномірна пропеченість виробів, плямиста поверхня. Іграшки з гончарного горну були рівномірно випалені та мають добре пропалені щільні стінки. З огляду на колекцію керамічних іграшок, знайдених на території міста Києва, які датуються давньоруським часом, можна з впевненістю сказати, що 70 % відсотків з них випалено в гончарних печах.

Всього на території Києва було досліджено близько шести давньоруських горнів. Всі вони, в яких можна прослідкувати конструкцію, за класифікацією О. Бобринського належать до I класу – з вертикальним рухом гарячих газів (Бобринський 1990, с. 37). За Б. Рибаківим усі типи давньоруських горнів об'єднуються в дві системи: «двоярусні з прямим полум'ям» та «горизонтальні зі зворотнім» (Рыбаков 1948, с. 95). Були досліджені під час археологічних досліджень: у 1967 році на території Старокиївської гори, по вул. Володимирській в 1980 р., у 1974 р. на вул. Волоській, 17 та Киянівському провулку, 6, під час дослідження на вул. П. Осипенко, 9 у 1981 р., у 1979 р. під час дослідження «міста Ярослава» (Стрілецький провулок, 9) (Толочко 1967, с. 2–4; Боровський 1974а, с. 13–14; Гупало 1974, с. 28; Сагайдак 1979, с. 20; Боровський 1981, с. 23–24; Боровський 1982, с. 5).

З XIII до початку XVI ст. ситуація, скоріше за все, лишалася незмінною. Використовувалися двокамерні горни та звичайні побутові печі. На жаль, знахідки горнів цього періоду поодинокі і відомі з розкопок суміжних територій (Чміль 2008, с. 123–124).

Починаючи з XVI ст. випалювали іграшки у спеціальних теплотехнічних спорудах – гончарних горнах. Всі вони, в яких можна прослідкувати конструкцію, належать до I класу – з вертикальним рухом гарячих газів. Горни двоярусні, з периферійною топкою та опорною перегородкою. За формою в плані можна виділити два різновиди: округлі (чи овальні) і підпрямокутні (Чміль 2010, с. 102–103).

Залишки цих споруд зафіксовано на території Києва у п'яти місцях (урочище Гончарі, Аскольдова могила, Видубичі, вул. Костянтинівська, 6, Лаврський провулок). Загалом за письмовими джерелами і дослідженими залишками гончарного виробництва вдалося локалізувати 11 гончарних осередків, в трьох з яких зафіксовано виготовлення іграшок (Чміль 2010а, с. 287–288).

Один з осередків ще з кінця XVI ст. міг розташовуватися в урочищі Гончарі, частина якого належала Київському замку. Очевидно територія була заселена не густо – лише верхня частина вул. Воздвиженська та прилегла до гори Дитинка частина вул. Гончарної (Чміль 2010а, с. 288; 2015 с. 403). З другої половини XVII ст. починається масове заселення урочища Гончарі–Кожум'яки, оскільки більшість із досліджених горнів датується другою половиною XVII – першою половиною XVIII ст. на цьому етапі прослідковується певна спеціалізація майстрів (Чміль 2010а, с. 292; 2015 с. 403). На третьому етапі існування осередку, який охоплює середину XVIII – початок XIX ст., асортимент продукції стає більш однаманітним у порівнянні з попереднім періодом (Чміль 2015, с. 404).

Археологічні дослідження на цій території розпочалися в 1974 р. М. Сагайдаком, потім протягом 1987–1993 рр. Г. Івакіним, під час яких виявлено 18 горнів різного ступеня збереженості. Проводилися дослідження і в 2002–2004 та 2007 р., в результаті яких виявлено 9 горнів, проте 3 з них повторно. Через те, що передбачалася музеєфікація горнів частина з них розчищалася лише частково, ще частину не вдалося повністю дослідити по технічним причинам (Чміль 2015, с. 401).

Скоріше за все гончарна слобода функціонувала і після офіційного скасування цехової системи в 1834 р., а припинила своє існування з початком нової забудови яка припала на середину XIX ст. (Чміль 2015, с. 405).

Найбільшим гончарним осередком київської околиці був Микільський Полик в урочищі Аскольдова могила, що належало Пусто Микільського монастирю (Чміль 2010а, с. 297–298). І. Мовчану та С. Климовському в 1997 р. вдалося відкрити будівлю та виявити в ній зруйнований гончарний горн, який був заповнений печиною та уламками посуду (Чміль 2010а, с. 297). В самій майстерні навколо горна

було виявлено понад дві тисячі одиниць кераміки серед якої і 57 керамічних іграшок датованих серединою XVIII ст. (Мовчан 1998, с. 34–35).

В 2016 році під час археологічних досліджень на ділянці по вул. Кирилівська, 37 вдалося виявити ще один потужний гончарний осередок кінця XVII — першої половини XVIII ст. (Чміль 2017, с. 43). Археологічний контекст знахідок виявлених на ділянці дозволяє обережно припустити, що в цій місцевості був невеличкий торговельний майданчик, який знаходився поза укріпленнями Подолу і вірогідно поза юрисдикцією магістрату. Тож торговці могли продавати менш якісний товар, скопійований у міських майстрів. Ця територія знаходилася у володінні Кирилівського монастиря. Можливо якісь гончарі працювали і збували товар у монастирських володіннях (Чміль 2010, с. 46).

Підводячи ризик, зазначимо, що керамічні іграшки постають важливим історичним джерелом, що виступають в якості додаткового джерела вивчення гончарної індустрії та реконструкції культури давніх суспільств. Крім того, такі вироби можуть виступати індикатором культурного розвитку, а саме, супроводжуючим елементом суспільно-культурного прогресу.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексюнас, О. С. 2005. Писанки та мальованки в колекції Дніпропетровського історичного музею. *Скарби музеїв*, 5, с. 34–38.
- Андруг, А. К. 2005. *Писанки Черніговщини: історія та сучасність*. Чернігів: Чернігівські обереги.
- Бобринский, А. А. 1990. О некоторых признаках конвергентного формирования гончарных горнов. *Краткие сообщения института археологии СССР*, 201, с. 31–39.
- Богуславская, И. Я. 1975. *Русская глиняная игрушка*. Ленинград: Искусство.
- Бондарь, А. Ф. 2006. Чистый звук глиняной свистульки. *Наука и жизнь*, 6, с. 80–81.
- Боровский, Я. Є. 1974. *Звіт про археологічні розкопки на Копиревому кінці в Ярославському загоні Київської експедиції в 1974 р.* НА ІА НАНУ, ф. е., 1974/28а.
- Боровский, Я. Е. 1982. *Отчет об археологических раскопках в «городе» Ярослава (ул. П. Осипенко, 9) в 1982 г.* НА ІА НАНУ, ф. э., 1982/34б.
- Боровский, Я. Е., Калюк, А. П., Архипова, Е. И. 1989. *Отчет об археологических исследованиях в Верхнем Киеве*. НА ІА НАНУ, ф. э., 1989/28.
- Боровський, Я. Є., Климовський, С. І., Архіпова, Є. І. 1998. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції у м. Києві в 1998 р. по вул. Володимирській*. НА ІА НАНУ, ф. е., 1998/5.
- Валуш, А. О. 2003. Керамічні полив'яні писанки в давньоруських старожитностях. *Буковинський історико-етнографічний вісник*, 5, с. 13–15.
- Герус, Л. М. 2004. *Українська народна іграшка*. Львів: Інститут народознавства НАНУ.
- Герус, Л. М. 2007. *Українська народна іграшка*. Київ: Балгія–Друк.
- Герус, Л. М. 2011. Народна іграшка у дослідженнях Катерини Матейко. *Народознавчі зошити*, 4, с. 615–623.
- Гупало, К. Н., Ивакин, Г. Ю., Сагайдак, М. А. 1974. *Отчет об археологических исследованиях Подола в 1974 г.* НА ІА НАНУ, ф. е., 1974/28.
- Зарецький, І. А. 1894. *Гончарный промысел в Полтавской губернии*. Полтава: Типо-литогр. Л. Фришберга.
- Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А. 1987. *Отчет о раскопках в Киеве в 1987 г. на Гончарах и Кожемяках*. НА ІА НАНУ, ф. е., 1987/26а.
- Лащук, Ю. 1968. *Українські гончарі*. Київ: Товариство культурних зав'язків з українцями за кордоном.
- Макарова, Т. И. 1966. О производстве писанок на Руси. В: Монгайт, А. Л. (ред.). *Культура древней Руси*. Москва: Наука, с. 141–145.
- Макарова, Т. И. 1967. *Поливная посуда: Из истории керамического импорта и производства Древней Руси*. Москва: Наука.
- Макарова, Т. И. 1977. *Поливная керамика в Древней Руси*. Москва: Наука.
- Матейко, К. І. 1954. До історії української народної кераміки. *Матеріали з етнографії та художнього промислу*, 1, с. 16–31.
- Матейко, К. І. 1959. *Народна кераміка західних областей Української РСР XIX–XX ст.: Історико-етнографічне дослідження*. Київ: Український державний музей етнографії та художнього промислу.
- Матейко, К. І. 1987. Гончарство. В: Гошко, Ю. Г. (ред.). *Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження*. Київ: Наукова думка, с. 127–128.
- Міщанин, В. Д. 2003. Глиняна іграшка в гончарних осередках біля Опішного. *Постметодика*, 5 (6), с. 23–25.

Мовчан, І. І. 1998. Відкриття гончарного комплексу XVII ст. на Аскольдовій могилі у Києві. В: Козак, Д. Н. (ред). *Археологічні відкриття України 1997–1998 рр.* К.: ІА НАНУ, с. 34–35.

Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Архіпова, Є. І., Гончар, В. М., Климовський, С. І. 1996. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у 1996 р. в Києві по вул. Стрітенській та по вул. Володимирській*, 3. НА ІА НАНУ, ф. е., 1996/66.

Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Климовський, С. І. 1998. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві в 1998 р. по вул. Володимирській*, 12. НА ІА НАНУ, ф. е., 1998/4.

Мовчан, І. І., Климовський, С. І. 1997. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України в 1997 р. в урочищі Аскольдова могила*. НА ІА НАНУ, ф. е., 1997/34.

Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Климовський, С. І. 2000. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві у 2000 р. по вул. Паторжинського*, 14. НА ІА НАНУ, ф. е., 2000/81.

Найден, О. С. 1999. *Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості*. Київ: АртЕк.

Пекарская, Л. В., Климовский, С. И. 1990. *Отчет об археологических исследованиях Музея истории Киева в 1990 г.* НА ІА НАНУ, ф. э., 1990/227.

Попельницька, О. О. 2014. *Керамічні вироби дрібної пластики XIV–XVIII ст. з Національного музею історії України. Музейний простір*, 4 (14). <http://prostir.museum/ua/post/27780>.

Попельницька, О. О. 2006. *Київський замок XIV–XVII ст. у світлі писемних та археологічних джерел. Історико-географічні дослідження в Україні*, 9, с. 80–95.

Пошивайло, О. 1993. *Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна*. Київ: Молодь.

Сагайдак, М. А. 1982. *Великий город Ярослава*. Київ: Наукова думка.

Сагайдак, М. А., Занкин, А. Б., Брайчевская, Е. А, Михайлов, П. С. 1988. *Отчёт о полевых исследованиях Подольской постояннодействующей экспедиции на участке по ул. Героев Триполья*, 14 в г. Киев в 1988 г. НА ІА НАНУ, ф. э., 1988/25.

Сагайдак, М. А., Сергеева, М. С. 1990. *Отчет об археологических исследованиях Киевского Подола в 1990 г. (ул. Волошская, 16)*. НА ІА НАНУ, ф. э., 1990/34.

Сагайдак, М. А., Башкатов, Ю. Ю., Михайлов, П. С. 1998. *Отчет Подольской постояннодействующей экспедиции ИА НАНУ о полевых исследованиях по ул. Щевавицкой, 7/10, в 1998 г.* НА ІА НАНУ, ф. э., 1998/132.

Сушко, А. О. 2011. *Давньоруські писанки. Археологія*, 2, с. 46–53.

Сушко, А. О. 2013. *Керамічні дитячі іграшки давньоруського Києва. Сіверщина в історії України*, 6, с. 119–124.

Толочко, П. П. 1967. *Отчет о археологических раскопках на Старокиевской горе 1967 г.* НА ІА НАНУ, ф. э., 1967/1.

Чміль, Л. В. 2010а. *Гончарні осередки Києва і округи кінця XVI – XVIII ст. Болховітіновський щорічник 2009*. В: Крайній, К. (ред.) Київ: НКПІКЗ; КЖД «Софія», с. 286–301.

Чміль, Л. В. 2010б. *Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI – XVIII ст.* Дисертація к. і. н. ІА НАНУ.

Чміль, Л. В., Оногда, О. В. 2008. *До питання про технологію виробництва київської кераміки другої половини XIII – початку XVI ст. Праці центру пам'яткознавства*, 14, с. 104–132.

Чміль, Л., Хамайко, Н. 2015. *Гончарна слобода Києва XVI – XIX ст.* В: Войтович, Л. (ред.). *Наукові студії*. Винники; Жешів; Львів: Априорі, с. 401–422.

Чміль, Л., Чекановський, А. 2016. *Знахідки дрібної керамічної пластики з розкопок 2016 року в Києві на вул. Кирилівській. Opus Mixtum*, 4, с. 230–234.

Шовкопляс, Г. М. 1980. *Давньоруські писанки (з колекції Державного історичного музею УРСР)*. *Археологія*, 35, с. 92–98.

Шовкопляс, Г. М. 1990. *Середньовічна пластика з Києва. Деякі основні напрями вдосконалення діяльності музеїв на сучасному етапі*, 3, с. 63–71.

Щербань, О. 2005. *Техніка виготовлення півників-свистунців у Опішному. Український керамологічний журнал*, 1 (4), с. 183–187.

Фехнер, М. В. 1949. *Глиняные игрушки московских гончаров (по материалам раскопок Государственного исторического музея в 1948 г.)*. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 12, с. 52–56.

Филипп Арьес. 1999. *Ребенок и семейная жизнь при старом порядке*. Переклад з французької Бабинцева, В. А., Старцева, Я. Ю. Екатеринбург: Издательство Уральского Университета.

Хейзинг, Й. 1994. *Ното Ludens. Досвід визначення ігрового елемента культури*. Переклад з англійської Мокровольського, О. О. Київ: Основи.

REFERENCES

- Aleksiunas, O. S. 2005. Pysanky ta malovanky v kolektsii Dnipropetrovskoho istorichnoho muzeiu. *Skarby muzeiv*, 5, s. 34–38.
- Andruh, A. K. 2005. *Pysanky Chernihovshchyny: istoriia ta suchasnist*. Chernihiv: Chernihivski oberehy.
- Bobrynskyi, A. A. 1990. O nekotorykh pryznakakh konverhentnoho formyrovanyia honcharnukh hornov. *Kratkye soobshcheniia ynstytuta arkheolohyy SSSR*, 201, s. 31–39.
- Borovskiy, Ya. Ye. 1974. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky na Kopyrevomu kintsi v Yaroslavskomu zahoni Kyivskoi ekspedytsii v 1974 r.* NA IA NANU, f. e., 1974/28a.
- Borovskiy, Ya. E. 1982. *Otchet ob arkheolohycheskykh raskopkakh v «horode» Yaroslava (ul. P. Osypenko, 9) v 1982 h.* NA IA NANU, f. e., 1982/34b.
- Borovskiy, Ya. E., Kaliuk, A. P., Arkhipova, E. Y. 1989. *Otchet ob arkheolohycheskykh yssledovaniyakh v Verkhnem Kyeve.* NA IA NANU, f. e., 1989/28.
- Borovskiy, Ya. Ye., Klymovskiy, S. I., Arkhipova, Ye. I. 1998. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Starokyivskoi ekspedytsii u m. Kyievi v 1998 r. po vul. Volodymyrskii.* NA IA NANU, f. e., 1998/5.
- Bohuslavskaya, Y. Ya. 1975. *Russkaia hlyniianaia yhrushka.* Lenynhrad: Yskusstvo.
- Bondar, A. F. 2006. Chystyi zvuk hlynianoi svystulky. *Nauka y zhyzn*, 6, s. 80–81.
- Valush, A. O. 2003. Keramichni polyv'iani pysanky v davnoruskykh starozhytnostiakh. *Bukovynskiy istoriko-etnohrafichnyi visnyk*, 5, s. 13–15.
- Herus, L. M. 2004. *Ukrainska narodna ihrashka.* Lviv: Instytut narodoznavstva NANU.
- Herus, L. M. 2007. *Ukrainska narodna ihrashka.* Kyiv: Baltia-Druk.
- Herus, L. M. 2011. Narodna ihrashka u doslidzhenniakh Kateryny Mateiko. *Narodoznavchi zoshyty*, 4, s. 615–623.
- Hupalo, K. N., Yvakyn, H. Yu., Sahaidak, M. A. 1974. *Otchet ob arkheolohycheskykh yssledovaniyakh Podola v 1974 h.* NA IA NANU, f. e., 1974/28.
- Zaretskyi, Y. A. 1894. *Honcharnyi promysel v Poltavskoi hubernyy.* Poltava: Typo-lytohr. L. Fryshberha.
- Ivakin, H. Yu., Kozubovskiy, H. A. 1987. *Otchet o raskopkakh v Kyeve v 1987 h. na Honcharakh y Kozhemiakakh.* NA IA NANU, f. e., 1987/26a.
- Lashchuk, Yu. 1968. *Ukrainski honchari.* Kyiv: Tovarystvo kulturnykh zav'iazkiv z ukraintsiamy za kordonom.
- Makarova, T. Y. 1966. O proyzvodstve pysanok na Rusy. V: Monhait, A. L. (red.). *Kultura drevnei Rusy.* Moskva: Nauka, s. 141–145.
- Makarova, T. Y. 1967. *Polyvnaia posuda: Yz ystoriyy keramycheskoho ymporta y proyzvodstva Drevnei Rusy.* Moskva: Nauka.
- Makarova, T. Y. 1977. *Polyvnaia keramyka v Drevnei Rusy.* Moskva: Nauka.
- Mateiko, K. I. 1954. Do istorii ukrainskoi narodnoi keramiky. *Materialy z etnohrafii ta khudozhnogo promyslu*, 1, s. 16–31.
- Mateiko, K. I. 1959. *Narodna keramika zakhidnykh oblastei Ukrainskoi RSR KhIKh – KhKh st.: Istoryko-etnohrafichne doslidzhennia.* Kyiv: Ukrainskyi derzhavnyi muzei etnohrafii ta khudozhnogo promyslu.
- Mateiko, K. I. 1987. *Honcharstvo.* V: Hoshko, Yu. H. (red.). *Boikivshchyna: Istoryko-etnohrafichne doslidzhennia.* Kyiv: Naukova dumka, s. 127–128.
- Mishchanyan, V. D. 2003. Hlyniiana ihrashka v honcharnykh oseredkakh bilia Opishnoho. *Postmetodyka*, 5 (6), s. 23–25.
- Movchan, I. I. 1998. Vidkryttia honcharnoho kompleksu XVII st. na Askoldovii mohyli u Kyievi. V: Kozak, D. N. (red.). *Arkheolohichni vidkryttia Ukrainy 1997–1998 rr.* K.: IA NANU, s. 34–35.
- Movchan, I. I., Borovskiy, Ya. Ye., Arkhipova, Ye. I., Honchar, V. M., Klymovskiy, S. I. 1996. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Starokyivskoi ekspedytsii Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy u 1996 r. v Kyievi po vul. Stritenskii ta po vul. Volodymyrskii*, 3. NA IA NANU, f. e., 1996/66.
- Movchan, I. I., Borovskiy, Ya. Ye., Klymovskiy, S. I. 1998. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Starokyivskoi ekspedytsii Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy u m. Kyievi v 1998 r. po vul. Volodymyrskii*, 12. NA IA NANU, f. e., 1998/4.
- Movchan, I. I., Klymovskiy, S. I. 1997. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Starokyivskoi ekspedytsii Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy v 1997 r. v urochyskhi Askoldova mohyla.* NA IA NANU, f. e., 1997/34.
- Movchan, I. I., Borovskiy, Ya. Ye., Klymovskiy, S. I. 2000. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Starokyivskoi ekspedytsii Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy u m. Kyievi u 2000 r. po vul. Patorzhynskoho*, 14. NA IA NANU, f. e., 2000/81.
- Naiden, O. S. 1999. *Ukrainska narodna ihrashka: Istorii. Semantyka. Obrazna svoieridnist. Funktsionalni osoblyvosti.* Kyiv: ArtEk.

Pekarskaia, L. V., Klymovskiy, S. Y. 1990. *Otchet ob arkhеологическых issledovaniakh Muzeia ystoryy Kyeva v 1990 h.* NA IA NANU, f. e., 1990/227.

Popelnytska, O. O. 2014. Keramichni vyroby dribnoi plastyky XIV – XVIII st. z Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. *Muzeinyi prostir*, 4 (14). <http://prostir.museum.ua/post/27780>.

Popelnytska, O. O. 2006. Kyivskiy замок XIV – XVII st. u svitli pysemnykh ta arkhеологических dzherel. *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 9, s. 80–95.

Poshyvailo, O. 1993. *Etnohrafiia ukrainskoho honcharstva: Livoberezhna Ukraina*. Kyiv: Molod.

Sahaidak, M. A. 1982. *Velykyi horod Yaroslava*. Kyiv: Naukova dumka.

Sahaidak, M. A., Zankyn, A. B., Braichevskaia, E. A., Mykhailov, P. S. 1988. *Otchet o polevukh issledovaniakh Podolskoi postoiannodeistvuiushchei ekspedytsyy na uchastke po ul. Heroev Trypolia, 14 v h. Kyev v 1988 h.* NA IA NANU, f. e., 1988/25.

Sahaidak, M. A., Serheeva, M. S. 1990. *Otchet ob arkhеологическых issledovaniakh Kyevskoho Podola v 1990 h. (ul. Voloshskaia, 16)*. NA IA NANU, f. e., 1990/34.

Sahaidak, M. A., Bashkatov, Yu. Yu., Mykhailov, P. S. 1998. *Otchet Podolskoi postoiannodeistvuiushchei ekspedytsyy YA NANU o polevykh issledovaniakh po ul. Shchekavyskoi, 7/10, v 1998 h.* NA IA NANU, f. e., 1998/132.

Sushko, A. O. 2011. Davnoruski pysanky. *Arkheolohiia*, 2, s. 46–53.

Sushko, A. O. 2013. Keramichni dytiachi ihrashky davnoruskoho Kyieva. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, 6, s. 119–124.

Tolochko, P. P. 1967. *Otchet o arkhеологическых raskopkakh na Starokyevskoi hore 1967 h.* NA IA NANU, f. e., 1967/1.

Chmil, L. V. 2010a. Honcharni osередky Kyieva i okruhy kintsia XVI – XVIII st. *Bolkhovitinovskiy shchorichnyk 2009*. V: Krainii, K. (red.) Kyiv: NKPIKZ; KZhD «Sofiiia», s. 286–301.

Chmil, L. V. 2010b. *Keramichniy posud Serednoi Naddnyprianshchyny XVI – XVIII st.* Dysertatsiia k. i. n. IA NANU.

Chmil, L. V., Onohda, O. V. 2008. Do pytannia pro tekhnolohiiu vyrobnytstva kyivskoi keramiky druhoi polovyny KhIII – pochatku KhVI st. *Pratsi tsentru pam'iatkoznavstva*, 14, s. 104–132.

Chmil, L., Khamaiko, N. 2015. Honcharna sloboda Kyieva KhVI – KhIKh st. V: Voitovych, L. (red.). *Naukovi studii*. Vynnyky; Zheshiv; Lviv: Apriori, s. 401–422.

Chmil, L., Chekanovskiy, A. 2016. Znakhidky dribnoi keramichnoi plastyky z rozkopok 2016 roku v Kyievi na vul. Kyrylivskii. *Opus Mixtum*, 4, s. 230–234.

Shovkopliias, H. M. 1980. Davnoruski pysanky (z koleksii Derzhavnoho istorichnoho muzeiu URSR). *Arkheolohiia*, 35, s. 92–98.

Shovkopliias, H. M. 1990. Serednovichna plastyka z Kyieva. *Deiaki osnovni napriamy vdoskonalennia diialnosti muzeiv na suchasnomu etapi*, 3, s. 63–71.

Shcherban, O. 2005. Tekhnika vyhotovlennia pivnykiv-svystuntsiv u Opishnomu. *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal*, 1 (4), s. 183–187.

Fekhner, M. V. 1949. Hlynianue yhrushky moskovskyykh honcharov (po materyalam raskopok Hosudarstvennoho ystorycheskoho muzeia v 1948 h.). *Materyaly y issledovaniya po arkhеологии SSSR*, 12, s. 52–56.

Fylypp Ares. 1999. *Rebenok y semeinaia zhyzn pry starom poriadke*. Pereklad z frantsuzkoi Babyntseva, V. A., Startseva, Ya. Yu. Ekatenburh: Yzdatelstvo Uralskoho Unychersyteta.

Kheizynh, Y. 1994. *Homo Ludens. Dosvid vyznachennia ihtooho elementa kultury*. Pereklad z anhliiskoi Mokrovolskoho, O. O. Kyiv: Osnovy.

A. O. Sushko

CHILDREN'S CERAMIC TOYS OF KYIV XI – XIX CENTURIES

The article is devoted to a complex analysis of the children's ceramic toys of Kyiv. The features of technology of product's manufacturing were studied in it. Two technics were analysed, such as the method of the sculptural modeling and machine–hand design. Chronology and typology of toys were developed. There are three types among them: creative, noise–making and household. This article is unique because it shows collecting and systematic grouping, for the first time, of children's toys that were found during archeological excavations on the territory of Kyiv XI – XIX centuries.

Keywords: Kyiv, toys, technology, typology.

Рис. 1. Керамічна іграшка: 1-15 - ХІ-ХІІІ ст.; 16-19 - кінець ХVІ—ХVІІ ст.

Рис. 2. Керамічна іграшка: 1-22 - XII-XVIII ст.; 23-26 - кінець XVIII - XIX ст.

Рис. 3. Глиняна матриця для відтиску облич керамічних іграшок. Аскольдова могила

Рис. 4. Знімок з мікроскопу

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БАБЕНКО Леонід Іванович, старший науковий співробітник, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, вул. Університетська, 5, Харків, 61003, Україна, babenkolnd@gmail.com
BABENKO Leonid I., Senior researcher, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, 5, Universytetska str., Kharkiv, 61003, Ukraine, babenkolnd@gmail.com

БЕЛЕНКО Микола Миколайович, молодший науковий співробітник Архітектурно-археологічної експедиції, Інститут археології Національної академії наук України, belenko_n@ukr.net
BELENKO Mykola M., junior research assistant of the Architectural-archaeological expedition, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, belenko_n@ukr.net

БІБІКОВ Дмитро Валентинович, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, e-mail: bibikov-@bigmir.net

BIBIKOV Dmytro V., PhD, Junior researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, bibikov-@bigmir.net

БІЛАН Юрій Олександрович, завідувач відділом, Музей історичних коштовностей України – філія Національного музею історії України, вул. Лаврська 9, Київ, 01015, Україна, koloksaj58@gmail.com
BILAN Yurii O., Head of department, National Historical Museum of Ukraine, branch Museum of Historical Treasures of Ukraine, 9, Lavrska str., Kyiv, 01015, Ukraine, koloksaj58@gmail.com

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, svitbil@ukr.net
BILIAIEVA Svitlana O., Dr.Hab., senior research fellow, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, svitbil@ukr.net

БОЛТРИК Юрій Вікторович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, boltrik@ukr.net
BOLTRYK Yurii V., PhD, Head of the Department, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, boltrik@ukr.net

БОНДАРЕНКО Денис Володимирович, молодший науковий співробітник, Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» НАН України, вул. Лазурна, 36-Б, кв. 61, м. Миколаїв, 54058, Україна, bondarenkod1987@gmail.com
BONDARENKO Denys V., Junior researcher, National Historical and Archaeological Reserve «Olbia», NAS of Ukraine, 36B, Lazurna str., Mykolaiv, 54058, Ukraine, bondarenkod1987@gmail.com

БОНЬ Олександр Іванович – к.і.н., доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, Україна, o.bon@kubg.edu.ua
BON' Oleksandr, PhD, assistant professor of Department of the history of Ukraine Borys Grinchenko Kyiv University, 18/2 Bulvarno-Kudriavska Str, Kyiv, 04053, Ukraine, o.bon@kubg.edu.ua

БРОВЕНДЕР Юрій Михайлович, доктор історичних наук, доцент, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, просп. Центральний, 59а, Северодонецьк, 93400, Україна, brovender@ukr.net
BROVENDER Yuriy M., Dr., Associate Professor, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, 59-a Tsentralny Avenue, Severodonetsk, 93400, Ukraine, brovender@ukr.net

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна, доктор історичних наук, заступник директора, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, abujskikh@ukr.net
BUJSKIKH Alla V., Doctor of Historical Sciences, Deputy Director, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, abujskikh@ukr.net

БУЛАХ Олександр, співробітник Лівобережної експедиції, Інститут археології НАН України, Чернігів
BULAKH Oleksandr, researcher in Left-bank archaeological expedition Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Chernihiv

ВЕЙБЕР Аліна Віталіївна, аспірантка кафедри археології НаУКМА, вул. Сковороди 2, Київ 0470, Україна, lusyleakey@gmail.com
VEIBER Alina V., PhD student, National University of «Kyiv-Mohyla academy», department of archaeology, Skovorody 2, Kyiv 0470, Ukraine, lusyleakey@gmail.com

ВЕЛИЧКО Євгенія Олександрівна, старший науковий співробітник, Музей історичних коштовностей України – філія Національного музею історії України, вул. Лаврська 9, Київ, 01015, Україна, lerejena@gmail.com
VELYCHKO Eugenia O., Senior researcher, National Historical Museum of Ukraine – branch Museum of Historical Treasures of Ukraine. 9, Lavrska str., Kyiv, 01015, Ukraine, lerejena@gmail.com

ВЕСЕЛЬСЬКИЙ Андрій Павлович, молодший науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, veselsky@i.ua
VESELSKY Andrij P., Research associate in the Department of Archeology of Crimea and Northwest Black Sea Region Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, veselsky@i.ua

ВЕТРОВ Денис Олександрович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, VetrovD@ukr.net
VIETROV Denys O., PhD, researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, VetrovD@ukr.net

ВОЗНИЙ Ігор Петрович, доктор історичних наук, професор кафедри культурології, релігієзнавства та теології, філософсько-теологічний факультет, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, вул. Коцюбинського 2, Чернівці, 58003, Україна, www.voznyj.igor@gmail.com
VOZNY Ihor Petrovych, Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Culture and Religious Studies and Theology, Faculty of Philosophy and Theology, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Kotsyubynskiy Str. 2, Chernivtsi, 58003, Ukraine, www.voznyj.igor@gmail.com

ГАСКЕВИЧ Дмитро Леонідович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, dmytro.haskevych@gmail.com
HASKEVYCH Dmytro L., PhD, researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, dmytro.haskevych@gmail.com

ГЛАВЕНЧУК Алла Василівна, бібліотекар, Одеський археологічний музей НАН України, вул. Ланжеронівська 2, Одеса, 65001, Україна, glavenchuk@gmail.com
GLAVENCHUK Alla V., librarian, Odesa Archeological Museum, National Academy of Sciences of Ukraine, Lanzheronivs'ka St 4, Odesa, 65001, Ukraine, glavenchuk@gmail.com

ГНЕРА Володимир Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, hnera_volodymyr@iananu.org.ua
HNERA Volodymyr A. PhD, researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, hnera_volodymyr@iananu.org.ua

ГРАБОВСЬКА Ольга Володимирівна, завідувач науково-дослідним сектором археології Відділу охорони пам'яток історії та культури, Вінницький обласний краєзнавчий музей, вул. Соборна, 19, Вінниця 21000, Україна, mazur.arkona@gmail.com
HRABOVSKA Olga V., PhD, chef in sector of archaeological researches in Vinnytsya museum for local history, 19, Soborna str., Vinnytsya, 21000, Ukraine, mazur.arkona@gmail.com

ГРИЦИК Юрій Олександрович, старший науковий співробітник відділу «Історія ювелірного мистецтва в Україні» Музею історичних коштовностей України – філії Національного музею історії України
HRYTSYK Jurij O., senior research assistant of the department of «The History of Jewelry Art of Ukraine» of the Museum of Historical Treasures of Ukraine, National Museum of the History of Ukraine

ГУЛЕНКО Кім Сергійович, керівник гуртка «Історичне краєзнавство» «Центр туризму» Запоріжжя, Україна, kim333@ukr.net
GULENKO Kim S., the head of the group «Local History» of the «Centre of Tourism», Zaporizhzhya, Ukraine, kim333@ukr.net

532

ДЖОС Віктор Сергійович, завідувач відділу охорони пам'яток культурної спадщини, Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила», вул. Заповідна 1, смт. Мирне, 72350, Мелітопольський район, Запорізька область, Україна, viktordzhos@ukr.net
DZHOS Viktor S., Head of the Cultural Heritage Sites Protection Department, National historical and archeological reserve «Kamyana Mohyla», Zapovidna street 1, Myrne Urban Village, 72350, Melitopol district, Zaporizhzhya region, Ukraine, viktordzhos@ukr.net

ДУДНИК Діана Валентинівна, студентка 2 курсу ОР «магістр» кафедри археології та музеєзнавства КНУ імені Тараса Шевченка, лаборант відділу превентивної археології ДП Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України», Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, 9, dianych2017@gmail.com
DUDNYK Diana V., magisterium student in the Department of Archaeology and Museum studies of Taras Shevchenko National University, Kyiv; laboratory assistant of the Department of Preventive Archeology of the state Research Center «Guard Archeological Service of Ukraine Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, dianych2017@gmail.com

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу кам'яної доби в Інституті археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, leonid_zaliznyak@iananu.org.ua
ZALIZNIAK Leonid L., Dr. Hab., Prof, head of the Stone age department Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, leonid_zaliznyak@iananu.org.ua

ІВАНИЦЬКИЙ Володимир, пошукач Інститут археології НАН України, Луганська область, м. Лисичанськ, вул. Джерельна, 21, 93100, Україна
IVANITSKII Volodymyr, postgraduate student, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Lisichansk, Dzherelna str. 21, 93100, Ukraine

ІЄВЛЄВ Михайло Михайлович, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна
IEVLEV Myhaylo M., PhD, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine

КАЗАКОВ Андрій Леонідович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, andrii_kazakov@iananu.org.ua
KAZAKOV Andrii L., PhD, Senior researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, andrii_kazakov@iananu.org.ua

КАРМАЗІНА Людмила Валентинівна, молодший науковий співробітник, державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України»», Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, lu_karmazina@ukr.net
KARMAZINA Liudmyla V., Junior researcher, the State Enterprise «Science Research Centre «Protective Archaeology Service of Ukraine», Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, lu_karmazina@ukr.net

КІОСАК Дмитро Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, вул. Дворянська 2, Одеса, 65082, Україна, dkiosak@ukr.net
KIOSAK Dmytro V., PhD, Docent, «I.I. Mechnikov» Odessa National University, Dvorianska street 2, Odessa, 65082, Ukraine, dkiosak@ukr.net

КОВАЛЕНКО Марія Григорівна, аспірант 1-го року навчання, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, kovmarijka@gmail.com
KOVALENKO Mariya H., PhD student, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, kovmarijka@gmail.com

КОВАЛЬ Елеонора Захарівна, доктор біологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу біологічних досліджень, Національний науково-дослідний реставраційний центр України, вул. Терещенківська, 9-Б, Київ, 01004, Україна
KOVAL Eleonora Z., Doctor of Biological Sciences, Professor, Leading Researcher of the Scientific Department of Biological Research, National Research and Restoration Center of Ukraine, 9B, Tereschenkivska st., Kyiv, 01004, Ukraine

КОЛИБЕНКО Володимир Олександрович, старший науковий співробітник відділу «Найдавнішої та середньовічної історії України» Національного музею історії України, kolybenko@gmail.com
KOLYBENKO Volodymyr O., senior research assistant of the department of «Prehistory and Mediaeval History of Ukraine», National Museum of the History of Ukraine, kolybenko@gmail.com

КОНОНЕНКО Олеся Миколаївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, Kononenko_OM@i.ua
KONONENKO Olesia M., PhD, researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, Kononenko_OM@i.ua

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ Олексій Генріхович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, korvinp@meta.ua
KORVIN-PIOTROVS'KYI Oleksiy H., PhD, Senior researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, korvinp@meta.ua

КОТОВА Надія Сергіївна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, nadja.kotova@hotmail.com
KOTOVA Nadiia S., Doktor of Historical Sciences, leading researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, nadja.kotova@hotmail.com

КРОТОВА Олександра Олександрівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, okrotova@ukr.net
KROTOVA Oleksandra O., PhD, Senior researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, e-mail: okrotova@ukr.net

КУБЛІЙ Михайло Васильович, аспірант кафедри археології НаУКМА, вул. Сквороди 2, Київ 0470, Україна
KUBLIJ Mychailo V., PhD student, National University of «Kyiv-Mohyla academy», department of archaeology, Skovorody 2, Kyiv 0470, Ukraine

КУШТАН Дмитро Павлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, kushtan_dp@ukr.net
KUSHTAN Dmitry P., PhD, Senior researcher Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, kushtan_dp@ukr.net

МАНІГДА Ольга Володимирівна, кандидат історичних наук, учений секретар Інституту археології НАН України, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, manigda_olga@anau.org.ua
MANIGDA Olga V., PhD, Scientific Secretary, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, manigda_olga@anau.org.ua

МАНЬКО Валерій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, Valery_Manko@yahoo.com
MANKO Valery O., PhD, Senior research fellow of Department of Archaeology of Crimea and Northwest Black Sea Region, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, Valery_Manko@yahoo.com

МАХОРТИХ Сергій Володимирович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, makhortykh@yahoo.com
MAKHORTYKH Sergey V., Doctor of Historical Sciences, Leader Researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, makhortykh@yahoo.com

МАХОТА Олена Олегівна, молодший науковий співробітник, Києво-Печерський історико-культурний заповідник, вул. Лаврська 9, Київ, 01061, Україна, makhota-olena@ukr.net
MAKHOTA Olena O., Junior researcher, Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, Lavrska 9, Kyiv, 01061, Ukraine, makhota-olena@ukr.net

МИЛЯН Тарас Романович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, заступник директора Науково-дослідного центра «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України, 79008, м. Львів, вул. В. Винниченка, 24, tmylian@gmail.com
MYLIAN Taras R., PhD, researcher, Deputy director, Scientific center «RAS», Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 24, Vynnychenka str., Lviv, 79008, tmylian@gmail.com

МИТКІВСЬКА Тетяна Іванівна, завідувачка наукового відділу біологічних досліджень, Національний науково-дослідний реставраційний центр України, вул. Терещенківська, 9-Б, Київ, 01004, Україна, tmytkivska@ukr.net
MYTKIVSKA Tetiana I., Head of the Scientific Department of Biological Research, National Research and Restoration Center of Ukraine, 9B, Tereshchenkivska str., Kyiv, 01004, Ukraine, tmytkivska@ukr.net

МИХАЙЛОВА Наталія Ремівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, medzie.nataliiamykhailova@gmail.com
MYKHAILOVA Nataliia R. PhD, Senior researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, medzie.nataliiamykhailova@gmail.com

НАУМЕНКО Наталія Володимирівна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, N_naumenko@i.ua
NAUMENKO Natalia V., Junior researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, N_naumenko@i.ua

НЕЗДОЛІЙ Олександр Іванович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, oleksandr.nezdolii@gmail.com
NEZDOLII Oleksandr I., Junior research fellow Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, oleksandr.nezdolii@gmail.com

НОВИЧЕНКОВА Марія Вікторівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу античної археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, novichenkovamaria@gmail.com
NOVICHENKOVA Maria V., PhD, Researcher of the Antique Archaeology Department, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, novichenkovamaria@gmail.com

ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, ed.ovchin@gmail.com
OVCHYNNYKOV Eduard V., PhD, Senior researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, ed.ovchin@gmail.com

ОЗЕРОВ Петро Іванович, керівник, музейна кімната Новомиргородської міської ради, вул. Соборності 227/7, Новомиргород, 26001, Кіровоградська обл., Україна, starodruk-13@ukr.net
OZEROV Petro I., Head of the Museum Room of the Novomyrhorod City Council, Sobornosti str. 227/7, Novomyrhorod, 26001, Kirovohrad region, Ukraine, starodruk-13@ukr.net

ОСИПЕНКО Максим Сергійович, науковий співробітник відділу «Археологічні фонди»
Національного музею історії України, osypenko.ms@gmail.com
OSYPENKO Maksym S., research assistant of the department of «Archaeological funds», National
Museum of the History of Ukraine, osypenko.ms@gmail.com

ПАВЛІВ Дмитро Юліанович, науковий співробітник, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, вул. Винниченка 24, Львів, 79008, Україна, datamitra@gmail.com
PAVLIV Dmytro Yu., Researcher, I. Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine, 24,
Vynnychenka str., Lviv, 79008, Ukraine, datamitra@gmail.com

ПАЛІЄНКО Сергій Володимирович, к.і.н., науковий співробітник Національного військово-
історичного музею України, вул. Грушевського, 30/1, м. Київ, 01001, Україна, svpaliy777@gmail.com
PALIENKO Sergii V., PhD, researcher at the National military historical museum of Ukraine,
Hrushevskogo, st., 30/1, Kyiv, 01001, Ukraine, svpaliy777@gmail.com

ПАПАНОВА Валентина Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник
освіти України, завідувачка навчальною археологічною лабораторією Бердянського державного
педагогічного університету, вулиця Шмідта 4, Бердянськ, Запорізька область, 71100, Україна,
vrapanova1953@gmail.com

РАПАНОВА Valentyna A., PhD, Associate Professor, Head of the Training Archeological Laboratory
of the Berdyansk State Pedagogical University, 4 Schmidt Str., Berdyansk, Zaporizhzhia Region, 71100,
Ukraine, vrapanova1953@gmail.com

ПЕТЕГИРИЧ Володимир Михайлович, науковий співробітник, Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, вул. Винниченка 24, Львів, 79008, Україна, v.petehyrych@gmail.com
PETEHYRYCH Volodymyr M., Researcher, I. Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of
Ukraine, 24, Vynnychenka str., Lviv, 79008, Ukraine, v.petehyrych@gmail.com

ПІСТРУІЛ Ігор Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Одеський
археологічний музей НАН України, вул. Ланжеронівська 2, Одеса, 65001, Україна, pistruiligor@ukr.net
PISTRUIL Igor V., PhD, research fellow, Odesa Archeological Museum, National Academy of Sciences of
Ukraine, 4, Lanzheronivs'ka Str., Odesa, 65001, Ukraine, pistruiligor@ukr.net

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник,
Музей історичних коштовностей України – філія Національного музею історії України, вул.
Лаврська 9, Київ, 010151, Україна, yurkop@ukr.net
POLIDOVYCH Yurii B., PhD, Senior researcher, National Historical Museum of Ukraine, branch Museum
of Historical Treasures of Ukraine, 9, Lavrska str., Kyiv, 01015, Ukraine, yurkop@ukr.net

ПРОБИЙГОЛОВА Олексій Сергійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник,
державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України»,
Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна,
probeygolova.alex@gmail.com

ПРОВІЙГОЛОВА Oleksii S., PhD, Researcher, the State Enterprise «Science Research Centre «Protective
Archaeology Service of Ukraine», Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada
Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, probeygolova.alex@gmail.com

РАДЧЕНКО Симон Богданович, ГО «Нова Археологічна Школа», просп. Металургів 22, Запоріжжя,
69006, Україна, simon.radchenko@gmail.com
RADCHENKO Simon B., NGO «New Archaeological School», Metalurgiv Avenue 22, Zaporizhzhya,
69006, Ukraine, simon.radchenko@gmail.com

РИЖИЙ Віталій Васильович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України,
просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, rudu2017@ukr.net
RYZHIY Vitaliy V., Junior researcher Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada
Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, rudu2017@ukr.net

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, igors@gcn.ua
SAPOZHNYKOV Igor V., Doctor of Historical Sciences, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12,
Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, igors@gcn.ua

СЕМЕНОВА Аліса Аркадіївна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН
України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, semenovaalise@gmail.com
SEMENOVA Alisa A., junior researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv
Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, semenovaalise@gmail.com

СИТНИК Олександр Миколайович, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії,
археології і філософії, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана
Хмельницького, вул. Гетьманська, 20, Мелітополь, 72312, Україна, oleksander_sytnyk@i.ua
SYTNYK Olexander, Dr.Hab., Associate Professor, Head of the Department of History, archeology and
philosophy, Bogdan Khmelnytskyi Melitopol state pedagogical University, 20, Getmanska str., Melitopil,
72312, Ukraine, oleksander_sytnyk@i.ua

СИНЕЛЬНИКОВ Олександр Сергійович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАНУ, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, sinelnikoff.senia@gmail.com
SINEL'NIKOV Alexander S., junior research fellow, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, sinelnikoff.senia@gmail.com

СМИРНОВ Олександр Ігорович, старший викладач, кафедра історії та археології Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського, вул. Нікольська, 24, м. Миколаїв, 54000, Україна, smyrnovl@ukr.net
SMYRNOV Olexandr I., Senior lecturer, Department of History and Archeology, Mykolaiv National University named after V.O. Sukhomlynsky, 24 Nikolska str., Mykolaiv, 54000, Ukraine smyrnovl@ukr.net

СНІЗЖКО Ірина Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент, Український державний університет залізничного транспорту, майдан Фейербаха, 7, Харків, 61050, Україна, isnizhko@ukr.net
SNIZHKO Iryna A., PhD, Associate Professor, Ukrainian State University of Railway Transport, 7, Feierbakh Square, Kharkiv, 61050, Ukraine, isnizhko@ukr.net

СТУПАК Дмитро Вікторович, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яної доби, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, stupak17@ukr.net
STUPAK Dmytro V., PhD., Research fellow in the Stone Age Archaeology Department, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, stupak17@ukr.net

СУШКО Аліна Олександрівна, к.і.н. провідний науковий співробітник, Музей історії міста Києва, вул. Б. Хмельницького, 7, м. Київ, 01001, Україна, alina_sushko@ukr.net
SUSHKO Alina O., PhD, leader researcher, Museum for local Kyiv history, 7, B. Khmelnytskogo str., Kyiv, 01001, Ukraine, alina_sushko@ukr.net

ТЕЛІЖЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, telizharh@hotmail.com
TELIZHENKO Serhii A., PhD, researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, telizharh@hotmail.com

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, andrii_tomashevskiy@iananu.org.ua
TOMASHEVSKY Andrii P. PhD, Senior researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, andrii_tomashevskiy@iananu.org.ua

ТОЩЕВ Геннадій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач археологічною лабораторією Запорізького національного університету, просп. Соборний, 74, м. Запоріжжя, 69002, Україна, gennadt1951@gmail.com
TOSHNEV Hennadii M., PhD, Associate Professor, Head of the Archeological Laboratory of the Zaporizhzhya National University, 74, Soborny Avenue, Zaporizhzhya, 69002, Ukraine, gennadt1951@gmail.com

ТУБОЛЬЦЕВ Олег Валентинович, старший науковий співробітник, Національний заповідник "Хортиця", вул. Старий редут 9, Запоріжжя, 69017, Україна, olegtuboltzev@gmail.com
TUBOLTSEV Oleg V., senior researcher, «Khortitsya» National Reserve, Stariy redut street 9, Zaporizhzhya, 69017, Ukraine, olegtuboltzev@gmail.com

ФЕДУРЮК Андрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, факультет історії, політології та міжнародних відносин, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, вул. Коцюбинського 2, Чернівці, 58003, Україна, andrii.fedoruk12@ukr.net
FEDORUK Andriy Vasyliovych, P, PhD, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Faculty of History, Political Science and International Relations, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Kotsyubynskiy Str. 2, Chernivtsi, 58003, Ukraine, andrii.fedoruk12@ukr.net

ФІАЛКО Олена Євгенівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, ofialka@ukr.net
FIALKO Olena E., PhD, Senior research fellow Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, ofialka@ukr.net

ХЛИСТУН Євген В, студент 2-го курсу магістратури кафедри археології НаУКМА, вул. Сквороди 2, Київ 0470, Україна
KHLYSTUN Yevhen V., student of master program, National University of «Kyiv-Mohyla academy», department of archaeology, Skovorody 2, Kyiv 0470, Ukraine

ЧАБАЙ Віктор Петрович, член-кореспондент НАН України, директор Інституту археології НАН України, завідувач відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, v.p.chabai@gmail.com
CHABAI Victor P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Director of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of Department of Archeology of Crimea and Northwest Black Sea Region, Institute of archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, v.p.chabai@gmail.com

ЧАБАНЮК Владислав Васильович, директор, Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура», вул. Прикордонників, 5, с. Легедзине, Тальнівський район, Черкаська область, 20435, Україна

CHABANYUK Vladyslav V., Director, State Historical and Cultural Reserve «Trypillya Culture», 5, Prykordonnykiv str., Lehedzyne, Talne district, Cherkasy region, 20435, Ukraine

ЧЕРНОВОЛ Дмитро Костянтинівич, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, ch_d_k@ukr.net

SHERNOVOL Dmitry K., Junior researcher, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, ch_d_k@ukr.net

ЧЕЧУЛІНА Ірина Олексіївна, лаборант 1 категорії, Інститут Археології НАН України, відділ античної археології, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, chechulina_iryana@iananu.org.ua

CHECHULINA Iryna O., laboratory assistant, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, chechulina_iryana@iananu.org.ua

ЧУБЕНКО Олександр Васильович, брав участь у археологічних проєктах на території країн Латинської Америки, Східної Африки, Західної Європи, arba1380@gmail.com

CHUBENKO Oleksandr V., participate in archaeological projects in Latin America, East Africa, West Europe, arba1380@gmail.com

ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна, кандидат історичних наук, старший співробітник, Інститут археології НАН України, просп. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, taniashvchenko@yahoo.com

SHEVCHENKO Tetiana M. PhD, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, 12, Heroiv Stalinhrada Avenue, Kyiv, 04210, Ukraine, taniashvchenko@yahoo.com

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Обкладинка: *А.В. Панікарський, Є.В. Пічкур, О.В. Манігда*

На обкладинці: *зведений план фортеці XIV–XVI ст. Тягин (до статті С.О. Біляєва, К.С. Гуленко, О.В. Грабовська, М.М. Ієвлев, О.В. Манігда, О.Є. Фіалко, О.В. Чубенко. Фортеця Тягин у системі історико-культурних взаємин від Балтії до Північного Причорномор'я : результати і перспективи досліджень)*

Верстка: *Є.В. Пічкур*

У оформленні збірника використані матеріали до статей:

С.О. Біляєва, К.С. Гуленко, О.В. Грабовська, М.М. Ієвлев, О.В. Манігда, О.Є. Фіалко, О.В. Чубенко. Фортеця Тягин у системі історико-культурних взаємин від Балтії до Північного Причорномор'я : результати і перспективи досліджень;

Ю.В. Болтрик, О.С. Пробийголова, Л.В. Кармазіна. Городище на горі Лисуха (роботи Канівської експедиції у 2016–2018 рр.);

В.М. Петегурич, Д.Ю. Павлів. Забутий ранньосередньовічний скарб з України у віденському Музеї історії мистецтв;

І.А. Сніжко, Л.І. Бабенко. Дослідження стоянки давнього кам'яного віку на Харківщині;

С.А. Теліженко. Оленівка-енеолітичне поселення зі скупченнями мушель на півострові Тарханкут

Надруковано в авторській редакції

Підписано до друку 20.12.2019. Формат 60*84/8.

Гарн. Book Antiqua. Папір офс. Друк офс.

Ум.-друк. арк. 62.54. Обл.-вид. арк. 38.04. Тираж 300 екз. Зам.

Видавець: ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

Тираж віддруковано